

મૂલગ્રન્થનું અર્પણ

ફારો પૂજ્ય શુક
સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર,
કે. સી. એસ. આર્ટ્સ,
એમ. એ., પીએચ. ડી., એલએલ. ડી.,
ઓન. મેનર, રા. એ. સો.

મને

જેમણે આપેલા શિક્ષણથી પ્રેરિત અભ્યાસના ફળ રૂપે

આ નેત્ર દ્વારા
તેમની અનુગ્રાહી
સમજી છું.

વિષયામુદ્ધમ

(અંક ૫૪ સારિ છે)

વ્યાખ્યાન પ. ખંડ ૧.

ગુજરાતી ભાષા - ઇતિહાસ અને ઉત્ક્રાન્તિ - ૧-૧૧૬

ઈ. સ.ના અગ્રારમ સૌમાં ગુજરાતમાં પ્રવર્તતી વ્યાપારી મિત્રિ-૧. ઇ. સ.ના અગ્રારમ સૌના પૂર્વાર્ધમાં અપ્રજ્ઞ ભાષા બોલતી અષ્ઠ હતી-૨. દેખવડે અપ્રજ્ઞની મુખ્ય તરીકે સમીક્ષા કરી હતી તેનાં આનંદ પ્રમાણે ૨-૪. ગિરદોષે કરેલી ગુજરાતી જટ ભાષા ને મુખ્યત્વે ભાષાથી પેલાનો અનિત્ય અપ્રજ્ઞ-૪. અપ્રજ્ઞના લેખ પછીની ભાષાના નમૂના (વિ. સ. ૧૧૬૧ થી ૧૪૧૨) ૫-૧૨. ઇ. સ. અગ્રારમ સૌ ૫. ઇ. સ. તેરમી સદી ૧-૭. ઇ. સ. ચૌદમી સદી-૭. પ્રચારગુપ્ત તત્ત્વે દાખરના અપ્રજ્ઞપ્રકૃતિ આ સમીક્ષામાં વર્ણન; વર્ણનમાં કા.લે-૧૩. સંયોગલેખ કદારે સુધે ૧૮૧૨ અને દિવસિયા વચ્ચે મનદ-૧૪. મુખ્યત્વે અભિનિયો માર્ગદર્શક પ્રકાર-૧૫. વિ. સ. ૧૪૫૦ પછીની કૃતિઓ ૧૧-૨૦. મહાનિયો (વિ. સ. ૧૮૫૧ થી ૧૪૬૭) ૨૧-૨૧.

સિલ્લ સિલ્લ નમૂનાઓની પરીક્ષા મારેલી કસોડીઓ

૪૬. (ક) વિદ્યાર્થીઓનાં સાક્ષરિક તત્ત્વે ૪૬. અપ્રજ્ઞોત્તર વિદ્યાર્થીઓ (૧) પૂર્વતર કાલોપરિ ૪૭-૬૧ સંયોગલેખ ૪૮. કાલવ અનુવાદ ૪૯. અવગ્નિ અવગ્નિતિયો ૪૯. ઉ. પ્રત્યક્ષ ૪૯. અવ ભાષાઓની રૂઢિ ભેડે સામ્યાસાધ ૫૦. કોઈ મંત્રી મંત્રિકા પુનરુત્થા ૫૧. કવલ ને ને લક્ષણવાની રૂઢિ, વિ. સ. સોળમી સદીથી આધુ ૫૨. કહેતે રૂપરસનો આરંભ વિ. સ. ૧૫૦૦ થી ૫૧. અસંદન મદ-મદ ૧૧.

ઉત્તર કાલોપરિ ૬૧ જટ-જટુ ૬૧-૬૧ સોડો ૬૧. અનન્ય ૬-૭ નો ૬ ૬૧-૬૨ નો ૬ (૩, ૬ કે ૭ ના સંપર્કથી) ૬૨. અવગ્નિતિયો ૬૨ નો ૬ ૬૨-૬૪ કમ્પિટિયોના રૂપમાં ૬૨-૬૪ જટ ૬૪-૬૫.

(બ) વ્યાધિરૂપોમાં મનોવ્યાપારન્ય પરિવર્ત ૬૫-૬૬

(ગ) ગૂઢ ગૂઢ સમયોનાં લક્ષણભૂત રૂપો : વિશ્લેષ (analytical) અનિશ્ચ (Synthetic) રૂપો ૬૬-૭૨ પ્રત્યક્ષ નિમીલ્નમાં પ્રત્યક્ષ પાતુઓ મદરતમ ૬૬-૮૦-૮૧.

(ઘ) અમુક સમયના સાક્ષરિક રૂપરસિયો ૮૨-; ૮૨-૮૫ સુ અને કેટ ૮૫. વધી પ્રત્યક્ષ ૮૬-૮૮ કે ૮૮. સો-સો-સુ ૮૮ ૮૦ હુ-પંચમી પ્રત્યક્ષ, કે કારક નિરપેક્ષ, ૮૦-૮૧. કહે-પંચમી કે કા-ક નિરપેક્ષ વિશ્લેષ ૮૦-૮૨ વર્દિ-વર્દિ, ૫૨ ૫૨ પંચમી પ્રત્યક્ષ ૮૩-૮૬. સા-પંચમી પ્રત્યક્ષ ૮૬-૮૭ મળે-માટે ૮૭-૧૦૦, જમળે તું-કે સમીપર, યુના, (ઘ) પ્રત્ય ૧૦૦-૧૦૨ દેવ-દેવ ૧૦૦-૧૦૩ મુક મુકને ૧૦૩-૧૦૪ રેવિ ચતુર્થિવાચક ૧૦૫-૧૦૬; રહર ચતુર્થિ કે વધી પ્રત્યક્ષ ૧૦૬-૧૦૮, રહર સાધોસાધ નર અચિત્ત હતા. પ્રિયર્ષનના મનુષ્ય વિવેચન ૧૦૮-૧૧૦ રહર મુખ્યત્વે, દેવી વ્યવસ્થિયો ૧૧૦-૧૧૨. કે-કે ૧૧૨-૧૧૩ મુખ્ય કસોડીઓનો ઉપયોગ ગુજરાતી ભાષાની મુખ્યત્વે ૧૧૨-૧૧૪.

વ્યાખ્યાન ૫ માનાં પરિશિષ્ટા

(૧) લક્ષ્મીધરનો સમય ૧૧૫ (૨) સંસ્કૃતાનુસારી કર્મણિપ્રયોગ રચનાના વિશેષ દાખલા ૧૧૬. (૩) મળીના વિશેષ દાખલા ૧૧૭ (૪) નોંધ (ક) આથી યતું કર્મણિરૂપ, વિશેષ વ્યુત્પત્તિ-પરીક્ષા ૧૧૮. નોંધ (સ) જ્ઞ અને જ્ય વચ્ચે સંબંધ ૧૧૮.

વ્યાખ્યાન ૫ ખ'ડ ૨

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને હેતી ઉત્કાન્તિ (ચાહુ) ૧૧૯-૧૫૮

ગુજરાતી વિભક્તિપ્રત્યયો, એની વ્યુત્પત્તિ ૧૧૯-૧૪૨

ગુજરાતીમાં નામનું પ્રાતિપદિક ૧૧૯-૨૦. સંબોધક વિભક્તિ ૧૦૧-૧૨૩ પ્રથમા સિવાયની કારકવિભક્તિયોના પ્રત્યયો; વર્ગીકરણ ૧૨૩-૧૪૨ વર્ગ (૧) જુ વર્ગ ૧૨૪-૧૩૨ જુ (બી પ્રત્યય)ની વ્યુત્પત્તિ ૧૨૬ આદિ ડો. ટેસિટારીના મતનું કથન, પરીક્ષણ, નિરસન ૧૨૧-૧૩૨ વર્ગ (૨) એ વર્ગ ૧૩૨-૧૪૫ એ કરણ-કર્તૃ-વાચક તૃતીયા ૧૩૧-૧૩૪ એ સપ્તમી પ્રત્યય ૧૩૪-૧૩૫ પંચમી પ્રત્યયો ધી-ચકો-૧૩૫-૧૪૦ સપ્તમી પ્રત્યય માં, ૧૪૧-૧૪૨ નોંધ, ચતુર્થી પ્રત્યય નેત્રું પૃથક્કરણ ૧૪૨.

ગુજરાતી વાક્યરચનાની વિશિષ્ટતાઓ ૧૪૨-૧૫૧ વિશિષ્ટ શ્લોકપ્રયોગો તારતમ્યવાચક રૂપે ૧૪૩ હમે-આપણે ૧૪૩-૧૫૫ સ્વભાવ ૧૪૫-૧૪૬ સ્વભાવ અને તાલ ૧૪૬-૧૪૮ નથી-નહિ ૧૪૯ ના-નહિ ૧૫૦ હવે-હમણા ૧૫૦-૧૫૧ નકારાર્થક પૂર્વગો ન અને અળ ૧૫૧ મુખ્ય ક્રિયાપદમાં અર્થવિશેષ ઉમેરતાં સદામક ક્રિયાપદો ૧૫૨-૧૫૩ મુગ્ધમારી શબ્દો-વાસળકૂસળાદિ ગળ ૧૫૪-૧૫૫.

જોડણી સુધારા ૧૫૫ જોડણી પદ્ધતિ, હેતી ઇતિહાસ ૧૫૬ બહારથી આવેલો, નવો, વિરોધનો સૂર ૧૫૭. છટાછવાયા નિહાંપ્રધાસો ૧૫૭-૧૫૮ કેળવણી ખાતાનો પ્રયત્ન ૧૫૮.

વ્યાખ્યાન ૬

ગુજરાતી સાહિત્યનું ઐતિહાસિક રેખાંકન ૧૫૯

ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ કહારે ? ૧૫૯-૧૭૫.

ખાણ પ્રમાણ ૧૫૯-૧૬૦ ગ્રિયર્સનના અને જી. હ. ધ્રુવના મતોથી વૈમત્યદર્શન ૧૬૧-૧૬૩ માન્યતામાં ગુજરાત કહારે પડ્યું ? ૧૬૩-૧૭૧ ગુજરાત શબ્દની ધ્વનિતત્રીય રચનામાં સાંપડતી પ્રબલ દલીલ ૧૬૫ ગુજરાત નામનો નિર્દેશ કરતા લેખો ૧૬૫-૧૬૭ 'જા' પ્રત્યયની સ્વરૂપ પરીક્ષા ૧૬૭-૧૬૯ 'ગુજરાત' શબ્દમાંના 'જાત'નો અર્થ ૧૬૯-૧૭૧.

જુદા જુદા કવિયોની રચનાના નમૂના ૧૭૫-૨૨૮ નરસિંહ મહેતા ૧૭૫-૧૭૬; મીરાબાઈ ૧૭૬-૧૮૨; પદ્મનાભ ૧૮૨-૧૮૪; ભાલણ ૧૮૪-૧૮૮; વિમલપ્રબંધ ૧૮૮-૧૮૯; માધવાન-લોહાગ્રંથપ્રબંધ ૧૮૯-૧૯૦; નાકર ૧૯૧-૧૯૨; વિશ્વનાથ બાની ૧૯૪-૧૯૫; વિષ્ણુદાસ ૧૯૫-૧૯૬

અખે ૧૬૭-૨૦૨, તુલસી ૨૦૨-૨૦૪; પ્રેમાનન્દ ૧૦૫-૨૧૦; વલ્લભ ૨૧૦-૨૧૨; રત્નેશ્વર ૨૧૨-૨૧૫, પ્રીતમ ૨૧૫; રેવાશંકર ૨૧૬-૨૧૭, સામળ ૨૧૮-૨૨૦, ધીરો ૨૨૦-૨૨૨; દયારામ ૨૨૨-૨૨૮ સિંહાવલોકન ૨૨૮-૨૩૦

અર્વાચીન સાહિત્ય ૨૩૦-૨૩૪.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યરચના ૨૩૫-ગુજરાતી પદ્યરચના ૨૩૫ ગુજરાતી છન્દોનું વર્ગીકરણ ૨૩૫ તરવી ૨૩૫-૨૩૭. પદ્યરચનામાં સ્વરૂપસાધક તત્ત્વો ૨૩૮ વૈદિક છન્દ ૨૩૮-૨૩૯ સંસ્કૃત જ્ઞોતી ૨૪૦-૨૪૦ અક્ષરમેળ છન્દો-૨૪૧, માત્રામેળ ૨૪૧; દેશી પદ વગેરેના ઘટક તત્ત્વો ૨૪૨-૪૨; વૃત્તોમાં આધુનિક નવીનતાઓ ૨૪૩-૨૫૦ માત્રાદર્શક (પ્રવૃત્તિસૂચક) 'અચ્છોતુ' નવીન તત્ત્વ ૨૫૦-૨૫૨.

પરિશિષ્ટ ૨૫૬.

વ્યાખ્યાન ૭

ગુજરાતી ભાષાનું અને સાહિત્યનું ભાવિ વલણ ૨૬૦-૨૮૩

પૂર્વગામી ૭ વ્યાખ્યાનોનું તૈયાર સિંહાવલોકન ૨૬૦-૨૬૮ અર્વાચીન સાહિત્યનું તૈયાર દર્શન ૨૬૮થી પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંપર્કના પરિણામો; પૂર્વતર અને ઉત્તર સૈધાઓમાં જુદી જુદી અસર ૨૬૮-૨૬૯ આપણી ભાષાનું અને આપણું સાહિત્યનું ભવિષ્યદર્શન ૨૬૯-૨૭૦ બ ગાંધી સાહિત્યની અસર ૨૬૯-૨૭૦. આપણું સાહિત્ય ઉપર અસર કરતા નવીન બળો અને ભાષનાઓ-સમાજ-સેવા અને રાજકીય મહેન્ટ ૨૭૦ ભાષા; ગુજરાતનાત્રણ પ્રદેશ વિભાગો, એ પ્રદેશની ભાષાની વિશિષ્ટતાઓ ૨૭-૨૭૬ સ્ત્રી વિશિષ્ટતાઓ ૨૭૬ કાશ્યાવાદી વિશિષ્ટતાઓ ૨૭૬-૨૭૬ અંતર અને પાંચ જુદા જુદા ઉપરિભાગોને હેતુપૂર્વક અસમાવેશ-૨૭૬ પારસી ગુજરાતી ૨૭૬-૨૮૦, શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા સંપન્નાર અપવાદભૂત પારસી લેખકો-૨૭૮ સંસ્કૃતમય ગુજરાતી; હેની યોગ્યતા અને હેનું ભવિષ્ય-૨૮૦-૨૮૨, શબ્દ ચરીરમાં ભાવિવિકાસનો સંભવ ૨૮૩ પ્રગતિસીધ ઉત્ક્રાન્તિના નિપમત્ર ઉદ્ભવન થતું નથી-૨૮૨.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય

પુસ્તક ૧ અને ૨ ની

પ્રસ્તાવના

મહારાં આ વ્યાખ્યાનોના મહોટા ભાગમાં ગુજરાતી સાહિત્યથી પૃથક્ ગુજરાતી ભાષાની મીમાંસા છે; અને એ ભાષામીમાંસા પણ ભાષાના પ્રત્યક્ષ (હિન્દ્રિયગમ્ય) શરીરની છે, હેની પાછળ રહેલા મનેષ્યાપારની નહિ. કારણ કે ભાષાનું માપના શબ્દદેહ સાથે છે. શરીરબધારણુ એ ભાષાસાક્ષનો મુખ્ય વિષય છે. માનસપ્રક્રિયાનો વિચાર હેમાં વિરલ પ્રસંગોએ જ દાખલ થાય છે; જેમ કે, મૌરીમાંથી મોરી અને ગોરૂ એ બે શબ્દો આત્યા છે પણ એ દરેકનો પોતાનો અલગ અર્થ છે-મોરી એટલે ગોરૂવર્ણુ વાળી, અને ગોરૂ એટલે એક દેવતા; (હત્યુ-હત્ત : જેના પૂર્વક્રમે છે હેવા) હાય શબ્દનો અર્થ છે 'કર' અથવા 'પાણિ' જન્દારે (હસ્તક્ર : માંથી હૃચટ દ્વારા આવેલા) હાયો શબ્દનો અર્થ જૂદો થાય છે; હાવા દાખલાઓમાં શબ્દનો શરીરવિકાસ, એ દેહસ્થનાથી પર હેવા, અર્થ જેડે જૂંથાઈ જાય છે. રિથિતિ આ છે. ત્દારે ભાષાસાક્ષના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતીભાષા એ આપણા વિષય છે. એક સમય હેવા હતો કે ભાષાસાક્ષીય મીમાંસા જેટલી ગુજરાતીભાષાની યોગ્યતા છે કે નહિ. એ બાબતમાં લોકો શંકા સેવતા હતા, અને કદાચ હજુ પણ કેટલાક લોકો હેની શંકા કરતા હશે. એ શંકાને આ વ્યાખ્યાનો પૂરેપૂરી દૂર કરશે હેવી મદને આશા છે.

મારંભમાં આપણે ભાષાસાક્ષના સ્વરૂપનો અને હેના વિશિષ્ટ કાર્યનો વિચાર કરિયે. ભાષા-શાસ્ત્ર એ ભાષાની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા છે અને ભાષાનો ઉદ્ભવ તથા વિકાસક્રમ એ હેની વિષય છે. આમ હોઈને, ભાષા એટલે શું એ પ્રથમ જાણુનું જોઈએ. (ભાષા એટલે માનવના મનોગત વિચારનું માનવવાણી દ્વારા વ્યક્તસ્વરૂપે પ્રકટીકરણ.) આ વ્યાખ્યા એક પક્ષે પ્રાણિયોમાં જોવામાં આવતી અત્યન્ત અસ્ફુટ આવિષ્કરણની રીતોનું, તથા અન્ય પક્ષે વિચાર દર્શાવવાના ધરાદા વગર માનવ જે અવ્યક્ત ધ્વનિયો કરે હેનું, વ્યાવર્તન કરે છે. એક પ્રવાસીએ વાંદરાઓની ભાષા-વાનર ભાષા-સોદી કાઢી છે, હેમાં અન્વેષણ ક્યાં છે અને હેનું રૂપ નક્કી કયું છે એમ મનાય છે. એ કહેવાતી વાનરભાષા, બે કારણેને લીધે, ભાષાના ખરા અર્થમાં ભાષા ન હોઈ સકે : હેમાં ઉચ્ચારની સ્ફુટતા નહોતી અને નિશ્ચિત, સ્પષ્ટ, અર્થવ્યક્તિ નહોતી. જે અવાજોને માટે અર્થવત્તાનો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો એ અપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ અવાજો હતા અને પ્રાથમિક પશુસહજ લાગણીથી

વિશેષ કાંઇ અર્થ હેમાં નહોતો; અને જેને સ્વીટ હેતુમત્ (તર્કયુક્ત) વ્યક્ત્યન 'હેતુ' યથાર્થનામ આપ્યું છે એ મુદ્દાસરની વિશદ વિચારક્રિયા પર્વન્ત એ અવાજને હોંચ્યા નહોતા; બહુ બહુ તો એ અત્યન્ત અવિકસિત સમજાણના મુચક હતા.

"Language of Natural Scenery" (પ્રકૃતિ શોભાની વાણી) જેવા કથનમાં થતા ભાષાના શિથિલ રૂપકર્મ અર્થનું, અથવા માનવની લાગણીઓના વિવિધ ક્રોભા તથા હેતી હાયાઓના અશબ્દ પ્રકટીકરણનું પણ, આપણે આપેલી વ્યાખ્યાથી વ્યારતન થશે. લેકિને "શુભાવપુષ્પની અર્થભરી વાણી" હેવી ઉક્તિયોની ટેવ છે, પણ હેનો અર્થ એટલો જ ધાય કે શુભાવના દૂલનો રોચક પ્રભાવ કદપના ઉપર, સ્મૃતિ ઉપર અને હેવા અન્ય મનોધર્મ ઉપર પડે છે જેથી અમુક પ્રકારની વિચારપરંપરા સાહચર્યયોગે બદલતુ ધાય છે અને મૌલિક વિચાર સૂઝે છે. "The meanest flower that blows can give thoughts that do often lie too deep for tears." હેતુ કહેવામાં કવિ પોતાના કવિ તરીકેના અધિકારની મર્યાદામાં રહી હતા, પણ હેતુમત્ તર્કરૂપ વિચારપ્રકાશનની હદમાં હેનો પદપ્રવેશ નહોતો થયો અને જગદારે કવિ "books in running brooks and sermons in stones" એટલે ગ્રન્થ બહેતાં ઝરણામાં ને પથ્થરોમાં પ્રવચનો-વાંચી સંકે છે ત્હારે હેનો હેવા દાવા નથી કે એ ઝરણાં અને પથ્થરો જેને શાસ્ત્રીય અર્થમાં ભાષા કહિયે હેવી ભાષા ખેલે છે; હેને આ પ્રતિતત્ત્વોનું વિચાર પ્રેરવાનું સામર્થ્ય જણાવવું છે જે હેણે રૂપકદારા અર્થગર્ભ સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં વ્યક્ત કર્યું છે. ભાષાશાસ્ત્ર-દાવા અલંકારપુષ્પિત વાણીપ્રયોગોને અવગણે છે અને હૃદયશૂન્ય શુષ્ક પરીક્ષકનો ધર્મ સ્વીકારે છે.

ભાષાની મ્હેં આપેલી વ્યાખ્યામાં ભાષાની વિષયમર્યાદામાં માત્ર વિચારને જ સ્થાન આપ્યું છે, અને ઉદ્દેશપૂર્વક લાગણીનો હેમાં સમાવેશ નથી કર્યો. કારણકે લાગણી એ માયા; હેના વિષયમાં ભાષાનો, શાસ્ત્રસંમત અર્થમાં ભાષાનો, વિષય ન થઇ સકે. અને જે અમુક લાગણીનો સમાવેશ ન થાય; હેનો વિષય માત્ર વિચાર છે. સ્વરૂપે લાગણીઓને ભાષા દ્વારા વ્યક્ત કરી સકાય તો એ લાગણીઓ વસ્તુતઃ વિચારની કક્ષામાં આવે. દાખલા તરીકે ત્હમે ભાષાની મદદ લીધા વિના રનેહ દેપ અને હેવી જૂઠી જૂઠી લાગણીઓ પ્રકટ કરી સકો, પણ જે કાણે ત્હમે એ લાગણીનાં અન્તર્ગત વિચારતત્ત્વો વ્યક્ત કરવા જાએ તે જ કાણે એ લાગણીઓ વિચારના પ્રદેશમાં આવી રહે છે અને 'રનેહ', 'દેપ' અને હેવી ઉક્તિયોદ્ધારા વ્યક્ત થાય છે, ભાષા લાગણીને લાગણીરૂપે વ્યક્ત ન કરી સકે, પણ એ લાગણી વિશેના વિચારોને વ્યક્ત કરે.

સાધારણ નિયમે, વિચારોને પ્રકટ કરવાની ક્રિયા એ વિચારોનું મહત્ત્વ કરનાર, વક્તા શિવાયના, કોઈ પુરુષ કે પુરુષોની અપેક્ષા સૂચવે છે. આ નિયમ સ્વીકારિયે તો સ્વગતોક્તિને ભાષાની કક્ષાની બહાર મૂકવી પડે. કારણકે ભાષા માનવવિચારના વહનનું અને સંકેતભૂ-આપારનું વાહન છે, અને એ વાહન અને સંકેતભૂ સંબંધિત રહ્યાં.

૧ "The History of Language" પૃ. ૨. સ્વીટ તો આગળ વધીને એમ કહે છે કે માનવપ્રયુક્ત ઉદ્ગારશબ્દો, વિચારના કે વાક્યના વ્યંગ્ય હોય તોપણ, હેતુમત્ વ્યક્તકથન ન ગણાય. મ્હને લાગે છે કે અહિં હેણે શબ્દોની વ્યંજનાશક્તિની ઉપેક્ષા કરી છે.

પક્ષની આવશ્યક હાજરી સૂચવે છે, વકતૃશ્રોતૃસંબંધ સૂચવે છે. છતાં, સ્વગતોક્તિ ભાષાસ્પે વ્યક્ત થઈ સકે છે, હેનો અર્થ નિશ્ચિતસ્પે સમજવો શક્ય છે, અને તત્વતઃ એ ઉચ્ચારિત વિચારક્રિયા છે, એટલે કે વિચાર પ્રકટ કરે હેવા શબ્દોમાં વિચારની સત્ત્વવટ છે; એ ભેતોં, વક્તા પોતે જ કલ્પિત બહિષ્કર સ્પે શ્રોતા છે, પોતે પોતાને કહે છે, પોતે જ એકતઃ વક્તા અને અન્યતઃ શ્રોતા છે, હેવી શુદ્ધિનિર્વાહ કલ્પનાનો આશય લઈને, આપણે સ્વગતોક્તિનો ભાષાશબ્દના અર્થવર્તુલમાં સમાવેશ કરવો એ યોગ્ય ગણી સકીએ. બાકી તો, જ્ઞાનવતી સમાજસહવાસવૃત્તિ એ તો ભાષાની ઉત્પત્તિને શક્ય કરનાર મુખ્ય નિમિત્તકારણ છે. માનવ પ્રજાસંપન્ન અને સંવેદનશીલ પ્રાણી છે અને હેન શુદ્ધિવ્યાપારો કે હેના લાગણીના ફેરફારો રૂઢિલા રહી સકે નહિ, નિર્ગમનનું દાર માગે જ માગે. સ્વાનુભવનું આવિષ્કરણ એ તો અનિવાર્ય માનવધર્મ છે. જેમ લાગણી અંગચેષ્ટા, અભિનય, મુખવિકારો, મૃદુ સ્નેહોપચાર ઈત્યાદિ દ્વારા આપોઆપ પ્રકટ થાય છે, તે જ પ્રમાણે માનવનો વિચાર, અભિવ્યક્તિનાં સાધનોમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતો, અંગવિક્ષેપ સંજ્ઞાઓ અને સંકેતોથી શરૂઆત કરીને અન્તે આપણે જેને ખરા અર્થમાં ભાષા કહીએ છીએ એ નિર્ગમનનું અને વહનનું સમર્થતમ સાધન મેળવવામાં સફળ થયો, બલે માનવનું આજ સંધી લબ્ધ બનેલું એ અપર્યાપ્ત સાધન હોય. આપણે હમણાં બેયું તે પ્રમાણે આ વિચારવ્યક્તિ માટે સામાજિક સહચાર આવશ્યક છે, તેથી સ્વગતોક્તિને તો સ્વ-આવિષ્કરણનો એક અપવાદસ્પ્ર પ્રકાર ગણવો જોઈએ.

અહિં ભાષાની ઉત્પત્તિના બે અન્યોન્ય વિરુદ્ધ ઉપપત્તિવાદનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે;— સ્વયંભૂભાષાવાદ અને સંકેતવાદ. માનવસંકલ્પની સ્વયંભૂ પ્રવૃત્તિદ્વારા માણની ઉત્પત્તિ સ્વયંભૂમાણવાદ અને સંકેતવાદ અન્તર્ગત વિચારોની અભિવ્યક્તિ માટે ભાષાગત તે તે શબ્દો શી રીતે ઉદ્ભવ્યા હોય કે યોગ્યતા હોય એ જેમ, એક પક્ષે, અકલ્પનીય છે તેમ, અન્યપક્ષે, માનવસમાજે એકત્ર મળીને, ગંભીર ચર્ચામંડળીમાં બેસીને, પોતે જોયેલા અને અનુભવેલા વ્યક્તિગત પદાર્થો માટે અને વિચારો માટે વ્યક્તિવિશિષ્ટ નામો મુકરર કર્યાં હોય હેવી કલ્પના પણ દુર્ધટ છે. ‘પરંકાષ્ઠ લૉસ્ટ’માં જાણે પરિચયાર્થે પ્રદર્શનક્રમ ગોઠવ્યો હોય તેમ એક એક પ્રાણી પસાર થતું ગયું અને આદમ હેનું નામ પાડતો ગયો હેવું વર્ણન છે એ આપાતતઃ હાસ્યપાત્ર વિધિ જણાય. પણ આપણે હેમાં સ્વયંભૂ ભાષાવાદનું તત્ત્વ જોઈ સકીએ છીએ. ભાષાની હાવી સ્વયંભૂ ઉત્પત્તિ માનવામાં યદ્વજાએ નામકરણ કરવાનો હોય આવે તે તો સંકેતવાદમાં પણ એટલો જ આવે. અને બધી બાબતો લક્ષમાં લેતાં છતાં પણ, હેમાં હોય શા માટે માનવો જોઈએ? આઘતમ કોઈક એક ક્ષણે નામકરણવિધિ આજે વધતે અંશે યાદચ્છિક વિધિ જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પૂરું દશ વર્ષનું પણ નહિ હોય એવા એક બાળકે હેના પિતાને પ્રશ્ન કર્યો હતો : “આ ભાષા એ બધી નરી ગપ્પો જ ને?” પિતાએ પૂછ્યું “શા માટે ગપ્પો” ત્હારે બાળકે કહ્યું કે “આ ગાય છે, હેને પહેલ-જોઈ કાઠિએ ગાય કરી ત્હારે ગપ્પ જ મારી કની?” કદાચ સ્વયંભૂવાદ અને સંકેતવાદના સમન્વયમાં સાચો ખુલાસો મળે. પ્રારંભમાં સાહચર્યથીજે, કલ્પનાનો તથા સિચ્છાનો હેને સહકાર મળતાં, અને સાથે સાથે વ્યક્તિયોએ કરેલા થોડા યદ્વજાવ્રત્ત શબ્દોના પ્રયોગથી, અમુક શબ્દો ઉત્પન્ન થયા હોય, અને સદંજણશુદ્ધિથી અન્ય મનુષ્યો હેનો અર્થ સમજ્યા હોય અને સ્વીકારવા લાગ્યા હોય જેથી એ શબ્દો પ્રચારમાં રિચર થયા હોય, જે એક પ્રકારનો સંકેત જ થયો, એ સંભાવ્ય છે.

Dr. H. Mutshmann ૨ ભાષાની ઉત્પત્તિ આ પ્રકારે થયેલી માનેછે: “ભાષાનો

ઉદ્ભવ માનવના અન્તઃકરણમાંથી. મંદ અને સંકુલ પણ ધૃતિ સંગ્રહ ત

ને વાદનો સમન્વય

વિધિથી થયેલો માનવો ધટે. ભાષાનિર્માણુ” ‘આથ કારણ મનોગતની

સંક્રાન્તિની ઇચ્છા છે, અને જે વૃત્તિમાંથી પશુઓના નિર્મત્રણનાદો અને

ભયસૂચક સંજ્ઞાધ્વનિયો, તથા પક્ષીઓના કંલસંધરો ઉદભવે છે એ વૃત્તિથી આ માનવની ઇચ્છા બિન્ન

નથી. જેમ એક માનવસમાજમાં અમુક સદજ્ઞ અંગવિક્ષેપો અને મુખ્યમુદાઓ સર્વસાધારણ હોય છે,

જેનો બધા ઉપયોગ કરે છે અને જેને બધા સમજે છે, તેમ સંવેદનોનો અને વિચારોની સંક્રાન્તિ માટે

અમુક સદજ્ઞ ઉચ્ચારો અને ઉચ્ચારસંયોજનો હોય છે. આ તરફ માનવને અને અનેક પશુઓને

સમાન છે. પણ જ્ઞદારે આ મુલભૂત અને મદગ્રેત્ય ધ્વનિયો સંકેતરૂપ બન્યા, અને એનાથી આરંભમાં

સત્યવાગેવા વિચારોથી અને સંવેદનોથી બિન્ન જતાં સંબંધ અન્ય પદ્યોને તથા ક્રિયાઓને દર્શાવવા

માટે જ્ઞદારે એ બાનિયોના પ્રયોગોને તથા અર્થવિનિયોગોને વિસ્તાર થયો, ત્જદારે પશુવાણીથી

માનવવાણીને અલગ કરનારી મોટી પ્રગતિ થઈ” ભાષાની ઉત્પત્તિના આ દર્શનમાં સ્વયંભૂવાદ અને

સંકેતવાદ એ ઉભય વાદોનો સમન્વય થયો છે.

મનોગતભાષાની સંક્રમણેચ્છા પગલે, પ્રત્યંગવગાત, હું આ વાત પ્રત્યે લક્ષ હોરીશ કે મુખથી

અને નેત્રથી થતી મૂક અભિવ્યક્તિમાં અનેક પ્રસંગોએ, જેમકે સ્નેહ,

મૂલ મુલવિચારમાં

હર્ષ, દુઃખ વગેરે પ્રસંગોએ, વાણીથી વિશેષ સામ્ય હોય છે. કોઈ મેળા

માપાથી વધારે સામ્ય

આ સંભૂત ગતિ નાચતું કંઈવું વગેરે અંગચેષ્ટાઓ દ્વારા આવિર્ભાવ

પામે છે. એજ પ્રમાણે અવ્યક્ત ધ્વનિમાં પણ વાણીના કરતાં અધિકતર

વ્યંજના રહી હોય છે; મુખનધ્વનિ. માનવપ્રાણીઓનાં પ્રાણ્યુદ્ગમો, આધિથી કે દુઃખથી અસ્કાન્ત

મનુષ્યોના આત્મશ્વરો અને રુદનો એ તેનાં ઉદાહરણો છે. આ ધ્વનિયો, મનુષ્યના અને અન્ય

પ્રાણીઓના સહિષારા ધ્વનિ છે; કારણકે એ નિરવય ભાવાવિર્ભાવ છે. પણ જ્ઞદારે અવયવાર્થયુક્ત

આવિર્ભાવના એટલે વિચારવ્યક્તિના ક્રમ પર્ણન્ત મોંચિયે, અને નિરવય ભાવવ્યંજનામાંથી

અવયવાર્થયુક્ત અભિવ્યક્તિની શુદ્ધતા વિકમે, ત્જદારે ભાષાનું અર્થસામ્ય અને ખરું કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાય,

દા.ત. પ્રાણ્યુદ્ગમ કરતાં પ્રાણી “અજા! હું તને કેટલી બધી ચાહું છું” તેવું વચન ઉચ્ચારે ત્જદારે.

નિરવય ભાવવ્યંજનાની જે દાનિ તે અવયવાર્થયુક્ત વાણીના લાભ, અને સાવયવવાણીને જે પ્રમાણમાં

દાનિ તે પ્રમાણમાં નિરવય વ્યંજનાને લાભ નીપજે. લાભ દાનિની નૃત્યાધિકતા મંથોગાનુસાર થાય.

ભાષાના આરંભ અંગે how-wow વાદ, ding-dong વાદ, pooh-pooh વાદ હેવા

કેટલાક અન્ય પાંચો છે તેની મર્યાદા નિતરતું અનાવશ્યક છે, પણ મૈક્સ

માર્ગની સ્પષ્ટતા

મુલકે અને જે સ્વીકારી દને તે ye-he-ho વાદનો ઉદ્ભવમાત્ર કરીમું;

અર્થ વાદ

દેગલે કહ્યું છે: “કોઈપણ પ્રમળ શારીર પ્રપન્ન મગ્ગાન, અને-આપણે

ઉમેરી મકિયે કે-શુદ્ધિની અને મનોગતિની તંજ રિધતિ દરમયાન, ફરી

ફરીને ત્જદારે આસને નીકળવા દેવાથી શરીરને સુખ લાગે છે. જ્ઞદારે પ્રાથમિક માનવો સમુદમાં કાપે

કરતા ત્જદારે સાચોમાથ એ પ્રકરના અવાજને કુદરતી રીતે કરે, અને એ અવાજને એ કાપેથી સંબંધ

ગળાયા અને એ કાપેસૂચક ‘ધાતુ’ (root) બની ગયા.”

આ વિશે ડૉ. મુદ્દશમાન કહે છે :- આ બધું ભાગ્યે જ પ્રતીતિજનક માય, પણ આ રસિક વિષયની ચર્ચા સમાપ્ત કરિયે તે પહેલાં નવીનતર પંડિત પ્રો. ચેરપર્સનનાં વચનો ટાંકવાં ઉચિત છે. એ પંડિત પોતાનો ભાષાની ઉત્પત્તિ વિગેનો અન્ય સમાપ્ત કરતાં કહે છે :-

“ ભાષાનો જન્મ જીવનના નીરસ ગદ્યવાચ્ય પ્રસંગોમાં નહિ પણ કાવ્યમય પ્રસંગોમાં સોધવો યોગ્ય છે; વાણીનું મૂળ ગંભીરતાની તમઃસ્થાપનામાં નથી પણ પ્રાથમિકવાણી-ગત આનંદમય ક્રીડામાં અને યૌવનના હર્ષોત્સાહમાં છે, કન્યાઓ અને કુમારો અન્યોન્યનું ચિત્ત આકર્ષવા માટે રસસ્પર રચના કરે, રહામાના નેત્રયુગલના મુગ્ધ કટાક્ષો પોતા ઉપર પડે એ હેતુથી જ્યારે પ્રત્યેક વ્યક્તિ સર્વાધિક હર્ષભર્યું ગીત ગાય અને સર્વાધિક ગૌરવમય નૃત્ય કરે, એ સમયનો હર્ષોત્તેજ વ્યક્ત કરતો હાસ્ય-કિલકિલાટ ડું સાંભળુ છું. માનવજાતિના પ્રવૃત્તિવત્તનના અવસરોમાં ભાષાનો જન્મ થયો છે; વાણીનાં આદિતમ ઉદગારોનું સ્થાન છાપરે રહેલી તરુણ મીનીના પ્રથમ રોહાલાષોની તથા ગાયક પક્ષીનાં-યુક્ષકુલનાં-મધુર તે ગીતોની વચ્ચે કપ્પાક આવે હોવી મહારી કલ્પના છે. ”

ગાનારાં પશ્ચિમોના કચરવો અને પ્રાણિસૃષ્ટિમાં સંભળાતા અન્ય સર્વ સ્વરો અને ધ્વનિયો માત્ર પ્રથુપાહ્વાન છે એ સર્વવિદિત છે. આ મનન્ય અને ઉપર ટોકેલો મૈદસમ્બૂલરનો અન્તિમ મત જાણ્યા પછી આપણું લક્ષ સહજતયા અન્ય એક ભાષાવૈજ્ઞાનિકના-ઉપસલાના એથ. સ્પર્બર (Sperber)ના આથી પણ અપૂર્વ મત તરફ ખેંચાય છે. એ કહે છે: “ ભાષાના ઉદભવમાં અને વિકાસમાં કામવૃત્તિની અપેક્ષાનો ફાજો મ્હેટો છે. આલંબનિયો મનોગત સંકમલના સાધનો હતા અને હેનો કામકેલિના સહભાગીને બોલાવવામાં ઉપયોગ થતો; તદનુ વિરસેલા વાણીસાધક ધાતુઓ પ્રાથમિક માનવનાં કાર્યોના સહચારી હતા. આ કાર્ય સામૂહિક હતું અને તાલચયયુક્ત શબ્દોચ્ચાર સાથે આગળ વધતું. આ પ્રકારે કામકેલિમાં અનુભવાતો આનંદ કયામાં સંકાન્ત થતો. કર્તવ્યને પ્રાથમિક માનવ કામવૃત્તિનુદય અને કામવૃત્તિના પ્રતિનિધિષ્ઠ માનવો અને એ રીતે કર્તવ્યને મનેનુકૂલ બનાવતો. હાવા સાધિક પંરિશ્રમમાંથી ઉદભવેલો શબ્દ દિવ્યથી હોતો કામકેલિનો ત્હેમ જ તત્પ્રતિયોગી પરિશ્રમનો વાચક હોતો. સમય વર્તા એ શબ્દનો અર્થ કામવાચકતામાંથી વિકસીને કાર્યમાં રૂઢ બન્યો. અનેક યુગો પછી નવીન શબ્દની પણ એ જ ગતિ થઈ - જે પ્રથમ કામવૃત્તી હોતો ને નવા કાર્યપ્રકારનો વાચક બન્યો. આ પ્રમાણે અનેક શબ્દ-ધાતુઓ અથવા મૌલિક શબ્દો રચાયા, જે સર્વેનું મૂળ કામ-આચારમાં હતું અને જે સર્વેની કામ-વાચકતા કાળક્રમે હુમ થઈ હતી ”

આ બધા ઉત્પત્તિવાદ, તરંગી ન હોય તો, ખરેખર એકપક્ષીય છે અને અદૃઢ છે એ તો રહેલાશ્રમી જેઠ ત્રકાશ. હેમાં વાણીપ્રયાસના એક જ પાસાનો ખુલાસો મળે છે. એકેવમાં નિરવયવધનિના અને અર્થયુક્ત અવયવોથી યુક્ત શબ્દોત્પત્તિના ક્રમોની પર્ચાપ્ત પરીક્ષા નથી, અર્થાથ બેદદ્દષ્ટિ નથી અને અન્યોન્યસંબદ્ધતા નથી. એ બે ક્રમોને જોડનારી શબ્દધાતુ ફર્શન નથી. ભાષાસ્વરૂપનું સમગ્રતાન તો એ પ્રશ્નને જ લબ્ધ છે જેના વિશે આ યથાર્થ વિધાન કરાયું છે:

યદો વાચો નિર્વન્ટે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

આત્મદાર સંધી જે મોતીના ચર્ચા કરી હોમાંના કોષપણ મતમાં ભાષાવિચારના એક તત્વનો કંઈ જ ઉદ્દેશ નથી થયો. એ તત્વ છે:-વાક્યમત શબ્દો પ્રથમ કેમે વિચારોને અને વસ્તુઓને વ્યક્તિત્વ: અસંબંધરૂપ દર્શાવે છે અને અન્ય-રૂપ સંકલનતત્ત્વ અનન્તરક્રમે દર્શાવવાનો રહે છે કે સમગ્ર વાક્યનો અન્યથાનુકૂળ અર્થ પ્રથમક્રમે દર્શાવાય છે અને વ્યક્તિત્વ વિચારો અને વસ્તુઓ બીજા ક્રમે પ્રકટ થાય છે. એ પ્રશ્ન. ભાષાના શબ્દોની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય કરવામાં આ પ્રશ્નના સમાધાનકર નિર્ણય ઉપર ધોળો આધાર રહે છે. ડૉ. વિલિયમ વોલ્ફેસ પોતાના Prolegomena to the Study of Hegel's Philosophy-માં આ મુદ્દો આ રીતે ચર્ચે છે:-

“આદિકમની ભાષાનું અન્વેષણ કરત’ હેવું જાણીય છે કે આપણને શબ્દોનું જે અલગ રૂપ પરિચિત છે એ દ્વિતીયક્રમે ઉદ્ભવ્યું છે. અને પ્રથમ અર્થવા ॥ વાણી કોઈ દરમ્ય કે કાર્ય કે પ્રાકૃતિક ઘટના, કે સંકુલરૂપ પ્રસંગો જાણીવા માટેના ઉદ્ગાર રૂપ હતી.

ત્યારે અવ્યયોકરણ શરૂ થાય છે, ત્યારે પરિણામ હાવું આવે છે. સમૂહરૂપે રહેલાં તત્વો અલગ શબ્દરૂપે છૂટાં પડે છે પણ વાક્યના અન્યથા એકત્ર રહે છે, અને એ છૂટક શબ્દો સમગ્ર અનુભવના અંગભૂત તે તે પદાર્થોના વાચક તરીકે વપરાય છે.”

આપણા મીમાંસાશાસ્ત્રમાં જે બે વાદો સુવિદિત છે, અભિવ્યક્તિવાદ અને અભિહિતાન્યયવાદ, એ બંનેનો સમન્વય કરવાનો આ પ્રયત્ન છે આપણે તો જાણીએ છીએ કે આ બે વાદોનું મુખ્ય પ્રયોજન વાક્ય અને હેના ઘટકોના અર્થબોધની સ્વરૂપપરીક્ષા કરવાનું છે. ભાષાની ઉત્પત્તિનું અને શબ્દોના આદિમૂળનું અન્વેષણ કરવાનું નથી. એથી આ માનસશાસ્ત્રીય અન્વેષણને બાળ્યે મૂકીશું.

ભાષાની સ્વતંત્ર વિષય તરીકે ચર્ચા હવે બંધ કરીશું, અને પોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહેલા ભાષાવિજ્ઞાનના ઇતિહાસ જોઈશું. ભાષાવિજ્ઞાન, વિશેષતઃ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર, તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની અર્થબોધના પ્રમાણમાં અર્થબોધના શાસ્ત્ર છે. પ્રાચીન ભારતમાં તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર નજીકનું નહોતું. એ સમયોમાં વિદેશીઓ જેઠે ભાષાનો કે સાહિત્યનો અભ્યાસ નહોતો. ઋગ્વેદ ૭-૧૩માં વૃણસૈવઃ શબ્દથી પાર્થિવનેતો ઉદ્દેશ થયો છે હેવા છૂટા બ્રાહ્મણ ઉદ્દેશો, અથવા ઇ. સ. પૂર્વેના પાંચ સૌક્યો દરમ્યાનનો ગ્રાંથ સાથેનો સંપર્ક, માત્ર પ્રાસંગિક સંસર્ગ સૂચવે છે, તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની ઇતિ ઉપજાવે હેવો અવધાર નહિ. પાણિનિના ૪-૧-૪૪ એ સત્ર ઉપરના (વપનાદિવ્યામ્) વર્તિકમાં કાત્યાયને શ્રોકે લિપિનો (વપનાનીનો) ઉદ્દેશ દર્શાવે છે એ અવગત સૂચવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૮ માં સૌક્યમાં (પાણિનિના સમયમાં) અથવા ઉવઠ ઇ. સ. પૂર્વે ૪ થા સૌક્યમાં (કાત્યાયનના સમયમાં) ભારતને આ વિદેશીય લિપિની નજી હતી. પણ હેવા પ્રાસંગિક છૂટાબ્રાહ્મણ ઉદ્દેશો નોઈને હેવા નિર્ણય બાંધવો યોગ્ય નથી કે એ સમયે ભાષાશાસ્ત્રનો અર્થાત્ આસ કરીને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો ભારતમાં ખ્યાલ હતો કે અભ્યાસ હતો. મહારુ આ કથન તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાન પૂરવું જ સમજાવાતું છે, કારણ કે યારકે કરેલા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના પ્રયત્નોમાં કેવળ ભાષાશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ જોઈ સકાય છે. ડૉ. લાંબરકરે (બાળ્યોનામાં પ. ૪-૫ ઉપર) અલગત કૃષ્ણ યજુર્વેદને અને બાલજુજથેને ભાષાશાસ્ત્રીય અભ્યાસનો યથ આપ્યો

છે. અને આપણાં પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચેના સંબંધનાં અન્વેષણો છે એ ભાષાશાસ્ત્રની એક શાખા પ્રત્યે સ્પષ્ટ પ્રગતિ સૂચવે છે. પણ એ છતાં તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર પ્રમાણમાં અર્વાચીન શાસ્ત્ર છે એ તો સ્વીકારવું જ પડે.

તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને ભારતની આધુનિક ભાષાઓના અભ્યાસમાં વિનિયોગ તો એથી પણ અર્વાચીનતર છે; અને એ ક્ષેત્રમાં મિ. ખીન્ન સૌથી પ્રથમ કાર્યકર્તાઓમાંના એક છે. હેમની સાથેના, અને હેના સમય પછીના, કાર્યકર્તાઓ તરિક્કે ડૉ. હોએર્નલ્ડ, સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સન, ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર, હ.હ.દુવ, શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ એ અને અન્ય નામો ગણાવવાં જોઈએ; અને આ નામાવલિમાં ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓના ખાસ અભ્યાસી, અગ્રગણ્ય સમર્થ વિદ્વાન, ડૉ. ટેસિટોરીયુ નામ ઉમેરવું જ પડે. આ ક્ષેત્રમાં અન્ય કાર્યકરોની સંપૂર્ણ નામાવલિ માટે ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૪ થી ૭, જોવાં.

તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર વિશિષ્ટ પ્રકારની અન્વેષણપદ્ધતિની આવશ્યકતા સૂચવે છે: જૂદી જૂદી માનવભાષાઓના સંબંધની પરીક્ષા, એ પ્રત્યેક ભાષાના પોતાના વિકાસમાં યુરોપીય અને ભારતીય પ્રવર્તતા નિયમો, અને સર્વસાધારણ નિયમોનું નિગમન એ આ અન્વેષણપદ્ધતિનાં પંક્તિઓ; આધુનિક આવશ્યક તત્વો છે. અને આ પદ્ધતિથી કાર્ય કરવામાં સૂક્ષ્મવિવેકશુદ્ધિરૂપ ભારતીય ભાષાઓના આધારભૂમિની અપેક્ષા રહે એ સ્વાભાવિક છે. નિર્ણયો સિદ્ધમૂલ્ય સામગ્રીને અભ્યાસ માટે હેમની આધારે જ ધકવા જોઈએ, અને તર્કશાસ્ત્રસિદ્ધ પ્રમાણનિર્ણયના સર્વમાન્ય વૈચિત્ર્ય સાધના માટે હેમની આધારે જ ધકવા જોઈએ, અને તર્કશાસ્ત્રસિદ્ધ પ્રમાણનિર્ણયના સર્વમાન્ય વૈચિત્ર્ય સાધના માટે હેમની આધારે જ ધકવા જોઈએ. અને આ છતાં અનેકવાર ભાષાશાસ્ત્રીઓએ બાંધેલા નિર્ણયોમાં દોષો જોવામાં આવે છે, જે કોઈવાર પ્રતિકૂળ પૂર્વગ્રહને લીધે હોય છે, કોઈવાર એકપક્ષીય દૃષ્ટિનું પરિણામ હોય છે, અને કોઈવાર પૂર્વગ્રહ વ્યાખ્યામાંથી ઊપજે છે. દાખલાઓ ટાંકવાની જરૂર નથી. આ વ્યાખ્યાનો દરમ્યાન પ્રસંગત: હેમના કેટલાકની ચર્ચા મહેં કરી છે.

આ મુદ્દામાંથી, આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના ભાષાશાસ્ત્રીય અન્વેષણની બાબતમાં ભારતીય પંડિતોની અને યુરોપીય ભાષાશાસ્ત્રીઓની યોગ્યતાના તારતમ્યનો રસપ્રદ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. પ્રત્યેક પક્ષને, પોતપોતાની રિયલિટી અને દૃષ્ટિમાંથી ઊપજતી, અનુકૂળતાઓ અને પ્રતિકૂળતાઓ છે. જે. ડી. એન્ડર્સન પોતાના એક લેખમાં કહે છે.

"માત્ર સતતપરિચયને પરિણામે ભારતીયજનોના લક્ષમાંથી છટકી જાય હેવી બાબતો પ્રત્યે લક્ષ દોરીને વિદેશીઓ ઉપયોગી સેવા કરી શકે એ મિ. ખીન્નના દાખલાથી જોઈ શકાય છે." ૫

૪ ગોંડરકર (Panini, પૃ. ૧૧-૭માં) હેવો મત જણાવે છે કે યજ્ઞના શબ્દમાં ગ્રીક લિપિનો નહિ પણ ફારસીલિપિનો, અથવા સંભવતઃ cuneiform (ચંકુટીચાકાર) અક્ષરલિપિનો ઉલ્લેખ છે.

૫ Mr. Ravindranath Tagore's Notes on Bengali Grammar, J.R.A.S.

મિ. ખીમજી કાર્ય પરત્વે આ દાવો કરાયો છે તેની થેડીક મર્યાદાઓ છે તે આ વ્યાખ્યાનોમાં મેં તે તે પ્રસંગે હેમના નિર્ણયપ્રમાણોના તથા મતોની ચર્ચા કરી છે ત્યાં પ્રવેશ થશે. એ જાંડા અભ્યાસીએ કરેલી સેવાઓના સંપૂર્ણ અને કૃતજ્ઞતાયુક્ત ગુણસ્વીકાર સાથે હું આ કથન કરું છું. ઉચ્ચે પહે, જે. ડી. એન્ડર્સનના એ જ લેખનો અન્ય અંશ અહિં ટાંકું છું:-

“ભારતીય ભાષાઓનાં ધ્વનિશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રમાં હેતુ અન્વેષણ ક્ષેત્ર છે જેમાં ભારતીય અને યુરોપીય પંડિતો અન્વેષ્યના ઉપકારક બની સકે એ વાતનો શ્રી ટાગોર સ્વીકાર કરે છે. યુરોપીય પંડિત આ વિષયના અભ્યાસમાં તુલનાત્મક પદ્ધતિઓનો કેંક અનુભવ, યુરોપમાં દમણી વપરાતાં, ધ્વનિતત્ત્વોના લેખનવ્યવસ્થાનાં, નવીન સાધનોનું કેંક જ્ઞાન, એ તત્ત્વો આણે છે. ભારતીય પંડિત ગોતાની ભાષાના દુર્ગંધ તત્ત્વોનું, વિદેશીયને અસાધ્ય હોય અધિકારથી, અન્વેષણ અને નિવેદન કરી સકે.”

આ વિધાનનું દષ્ટાન્ત એક પહે ગાત્રી વ્રજલાલ કલિદાસે ‘વંસતુ’, ‘વાપ’ અને ખીન ગાઢોની વ્યુત્પત્તિપરત્વે કરેલી ભૂલમાં, અને અન્ય પહે જ્ઞાતલ માર્તી ઉચ્ચારસૂચક જ્ઞા સંજ્ઞા છે હેના કારણ વિશે ડા. રેન ડાનોએ કરેલી ભૂલમાં, મળે છે.

ભાષા વિજ્ઞાનને નાસ્ત્ર તરીકે પ્રાથમિક સંબંધ ભાષાના ગૃહાત્મક સ્તરીર સાથે જ છે જિનન જિનન ઉચ્ચારોનાં સ્વરૂપ, હેતુ વર્ગીકરણ ગાઢોના વિકાસ-ઇતિહાસ દરમ્યાન ભાષાનાં વે પાસા; ઉચ્ચારોની ઉત્ક્રાન્તિ, આ અને હેવી ઘાળતો આ માત્રના અન્વેષણનો વિષય શબ્દગતીર અને છે. આ શાસ્ત્રને ભાષાના માનસગાત્રીય પાસાનું કામ બહુ થોડું પડે છે. માલ રૂપ અને મનાજત વિચારપ્રક્રિયા હેવી ભાષાના એ પાસાંઓ તરફ, અર્થોત્ત ગાળ અને અર્થના યુગ્મભાવ તરફ સ્વીટ લક્ષ મેંમે છે એ કહે છે:-

“જે કે રૂપ (શબ્દ) અને અર્થ હેવી દ્વિઠાટિકતા વિનાની ભાષા અકલ્પનીય છે, છતાં ભાષા તરફ, મધ્યપ્રસંગ, રૂપનિષ્ઠ કે અર્થનિષ્ઠ હેવી ઓઝે વડુ અંશે એકપક્ષીય દૃષ્ટિ રાખવી એ અનકવાર અવરૂઝ અને આવશ્યક પાડુ બને છે. ભાષાના રૂપપલના અભ્યાસના પાયામાં છે ધ્વનિગાત્ર-વાણીના ઉચ્ચારોનું શાસ્ત્ર; અર્થપલના અભ્યાસની શ્રીમિકા છે માનસ-શાસ્ત્ર; મનનું શાસ્ત્ર.”

ઉપરનું અતરણ, વિવેચન: રૂપ (શબ્દ) અને અર્થ હેવી દ્વિઠાટિકતા વિનાની ભાષા અકલ્પનીય છે હેતુ સ્વીટનું કથન, વાંચ્યાં વેત જ આપણને કલિદાસની, પાર્વતી અને આ વે પાસાંમાં માર્ગશ્રમા ગિવના દેહકમને ગૃહાર્થની સંપૂર્ણતા જોઝે અરખાવતી, આ અમર ઉક્તિનું અધિભાગ્ય છે, છતાં વિભાજ્ય છે રમણુ થાપ છે.

વર્ગશ્રી સપ્તમી વર્ગ્યપ્રતિપત્તે.

જળા: સ્તિગે વન્દે વર્તીજનેશ્વરી ||

૧. પૂર્વોક્ત લેખ ૫. ૨ પાનનોપ ૫.

૭. આ વ્યાખ્યાનોના પુસ્તક ૧ નું ૫. ૧૨, અને ૫. ૩૮એ પાદનોંધ ૧૪૫ જુવો.

૮. આ વ્યાખ્યાનો ૫ ૧, ૫. ૩૪૭ જુવો

૯. The History of Language" ૫. ૧ .

પણ હમણાં જ કહ્યું તે પ્રમાણે બાપાશાસ્ત્રે ભાંધાનાં એ એ પાત્રોને વિમુક્ત કરવાની, અને રૂપ (શબ્દ)ની મીમાંસા કરવાની, સત્ત્વક્રિયા કરવી પડે છે. જેમાં વિચાર પરિણત થાય છે, એ શબ્દરૂપો પૂરતું જ એ પોતાના અન્વેષણક્ષેત્રને મર્યાદિત કરે છે. દાખલા તરીકે કોઈ શબ્દ કવિવ, કવિષ્ઠ, કવથ, કવઠ, કવઠ, કોઠ હેવા જે અનેક ક્રમેમાંથી પસાર થયો છે. જેની પરીક્ષા દરમ્યાન ભાષાશાસ્ત્રે હેતો અમુક રૂણ હેવો અર્થ થાય છે તેનો એક ક્ષણમાત્ર પણ ખ્યાલ કરવા સંકાતું નથી; અથવા ન્હારે એ સં. પિતૃ-માતૃની લાટિન Pater-Mater, ફારસી પિતર-માદર, અંગ્રેજી Father-Mother ક્રત્યાદિ જોડે તુલના કરે ત્હારે એ શબ્દોના અન્તર્ગત અર્થથી વિવક્ષિત કૌટુંબિક કે સાહ-ન્યિક સંબંધોનો વિચાર કરતું નથી; ભાષાશાસ્ત્રની એકાગ્ર દૃષ્ટિ શબ્દોના રૂપવિકાસની લક્ષણભૂત ધ્વનિવિક્રિયાઓ ઉપર જ મંડાઈ હોય છે. અપવાદભૂત સંજોગો હોય-દાખલા તરીકે તૌરી-તૌરી, મોર્ય અને હત્ત: - હાથ, હત્તક:-હાથો એ શબ્દોમાં શબ્દના સ્વરૂપભેદમાંથી અર્થભેદ ઊપજે છે-એ વાતનો તો મ્હારાં આરંભનાં વચનોમાં મ્હે સ્વીકાર કર્યો જ છે.

ગુજરાતી ભાષાની તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર જોડેના હેના સંબંધની અને હેના સ્વીય આન્તર વિકાસની દૃષ્ટિએ મીમાંસા કરવી એ આ મન્યનો ઉદ્દેશ છે. એ ઉક્તાન્તિમાં આ શ્વાસ્યનોની પ્રવર્તતા કેટલાક સ્તરોમાં રચાયેલા અને હેનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવતાં કેટલાંક વિશિષ્ટ યોજના, ગુજરાતીનાં તરવોની ચર્ચા કરવી એ યોજના મ્હે સ્વીકારી છે. સ્તરોમાં અને વિશિષ્ટ તરવોમાં કેટલાક વિશિષ્ટ તરવો સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર આ છે: (૧) વ, ઇ, જ, ક ના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉચ્ચારો: (પુ. ૧, પૃ. ૩૬૨-૩૬૧), (૨) એ અને ઓ નો વિવૃત ઉચ્ચાર પુ. ૧ પૃ. ૧૨૭ થી ૧૮૧, અને (૩) પ્રસંગિત લોકમાં આજમુખી નહિં સ્વીકારાયેલ હ્રસ્વ નો સ્વીકાર અને સ્થાનનિયમ (પુ. ૧, પૃ. ૨૮૫ થી-૩૧૮). હ અને વ ના પ્રમળ અને નિર્મળ હેવા એ ઉચ્ચારોનો વિચારણા પણ આહિં હેની જ વાર થઈ છે. આ ઉચ્ચારો ભાષામાં વિષમભાવે છે પણ હેને પ્રચલિત વિચારસરણિ-એ અવગણ્યા છે. ખરી રીતે એક ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે વાચ્યાપારવિપયક “સંપ્રદાયવિરુદ્ધ” ના “નવમત”થી તદ્દન અસ્પૃશ્ય હેવા ઇ વર્ણના એક બાળકે એક વખત કહ્યું: “ માઈ તો હા કહે છે ” (પ્રમળ હકાર ઉચ્ચારોને), “ હું તો હા કહું છું ” (હ નો નિર્મળ ઉચ્ચાર કરીને). આ બાળકે પ્રમળ અને નિર્મળ હ્રસ્વ વચ્ચેનો ભેદ જોયો હતો અને મનમાં ઉતાયો હતો, અને આહિં નિર્મળ હકાર એ ખરી ઉચ્ચાર છે એ નિર્ણય હતો. આવા પ્રસંગોમાં બાળકની સદૃઢશુદ્ધિ ખરી કસોટી કરે છે. એજ બાળકના લક્ષમાં ગુજરાતી જ અને અંગ્રેજી ફારસી કે ઉચ્ચારોનો ભેદ આવ્યો હતો અને બાળકે પૂર્વજ કહ્યું હતું “ હું વરણુ બોલું છું ” (ગુજ. ક) પણ એ વરણુ વિદેશીય ક બોલે છે, ” આથી મ્હારે કહેવાતું એ છે કે આ લાક્ષણિકતાઓ કૃત્રિમ અધ્યાપરૂપ નથી પણ સરલશુદ્ધિ બાળકના નિરીક્ષણમાં અને પ્રયોગમાં સદૃઢ રીતે આવી જાય છે.

અમુક મુદ્દાની ચર્ચા દરમ્યાન કોઈ કોઈ પ્રસંગે હું ઉપપ્રમંજના વિસ્તારમાં જતો છું; જેમ કે છેતા ઉદાહરણની ચર્ચા દરમ્યાન (પુ. ૧, પૃ. ૨૪૭-૨૬૪), શાન્ત વચ્ચર ના નિરૂપણમાં (પુ. ૧, પૃ. ૨૦૬-૨૧૪), અને શુભા શબ્દના વિવક્ષણ વ્યંજનવિકારની પરીક્ષામાં (હેમાં મુદ્દાના - શુદ્ધ - મહાપ્રાણને - રચાને હેનો પૂર્વકાલીન સ્વરૂપ મહાપ્રાણ ક પાછો આવી બેસે છે) - (પુ. ૧ પૃ. ૩૦૧-૩૧૦). આ હ ને બદલે પૂર્વકમ્ભૂત ક આવે છે એ મત મ્હે કેંક અપ્રદાથી અને નમ્રતાપૂર્વક વિદ્વાનોની સમક્ષ મૂક્યો છે, કારણ કે તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રમાં આ મત પ્રથમવાર જ રજૂ થાય છે.

આખ્યાન ૩ જામાં પ્રારંભિક ચર્ચા દરમ્યાન એ લારપુર્વક કહ્યું છે કે વ્યાપ્તિનિર્માણ

ધ્વનિશાસ્ત્રમાં ઇત્સર્ગ
સ્થાપવા માટે આવશ્યક
તત્ત્વો

પરતે ભૌતિક વિજ્ઞાનોમાં જે મર્યાદાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે તેને
ભાષાશાસ્ત્રના વિષયમાં હળવી કરવાની જરૂર છે; એ મર્યાદા આ છે કે કાર્પણ
આપક નિયમ સ્થાપવા માટે હેની પ્રવૃત્તિના દૃષ્ટાન્તો પર્ણાપ્ત સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ
હોવા જોઈએ (પુ. ૧, પ. ૮૭-૯૦); ત્યાં એ સૌક્ય અને ઘનવત્તુ એ એ

શબ્દોને વ્યાપ્તિપ્રદાતાની આ મર્યાદાના અપવાદ તરીકે આપ્યા હતા. આ અન્તિમકાર્ટિયે રહેલા
અવાદો છે કારણકે માત્ર એક કે એ જ દૃષ્ટાન્તો લખ્યા છે. ભાષાશાસ્ત્રની આ વિશિષ્ટતા જોતાં,
મર્યાદિત દૃષ્ટાન્તસંખ્યાને આવરતા ક્ષમ્ભો ધરાવામાં છૂટ રહેવી જોઈએ; દા.ત. જ નો ત થવા વિશેના
ઝગમગમાં ગુજરાતીમાંથી માત્ર ત્રણ જ દૃષ્ટાન્તો છે. પુ. ૧, પ. ૪૬૦ ૧.

પરંતુ, હું માનું છું કે, હાવી ઘટનાઓના પલ્લુ વધારે દૃષ્ટાન્તો, અન્વેષણના ઉચ્ચથી અથવા

આકસ્મિક સ્ફુરણથી, ઉમેરી સકારો. જેમકે, આ (જ ના ત થવાના)

અક નોંધવાનું અપવાદ:
'સૂરત'ની ધ્વનિવત્તિ

ઇત્સર્ગને અંગે જ એક રસપ્રદ દૃષ્ટાન્ત ઉમેરી સકાય છે-જે ભાષાશાસ્ત્રીય
દૃષ્ટિયે તેમ જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિયે રસપ્રદ છે અને જેમાં રહેલું ઐતિહાસિક

તત્ત્વ ભાષાશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને પુષ્ટિ આપે છે. એ દૃષ્ટાન્ત છે સૂરત શબ્દ; પ્રખ્યાત સૂરત શહેરનું નામ.
હેની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે સાધ્ય છે: સૂરપુર-સૂરત(પુર) સૂરત. હાની પાછળ ઘોલક કથા છે.
સૂરત જે નદીને કાંઠે આવેલું છે એ નદી સૂરતમાં તાપી નામે ઓળખાય છે. પલ્લુ ખાનદેશ જિલ્લામાં
નંદુરખાર તાલુકાના આઠણી વિભાગની ઉત્તર હદનો પાલવ ખની રહેતી, આ જ નદી તપતી નામે
ઓળખાય છે આ તપતી સ્પર્શવતી પુત્રીનું નામ હતું એમ મહાભારતમાં કહ્યું છે. એ નદીને તીરે, સૂરતની
રહામી બાજુએ, રહિર ગામ છે; આ રહિર નામનો રજાદે, રાણદેવી, રાણદેવી, (સ્પર્શદેવની પત્ની) હેવા
વ્યુત્પત્તિક્રમ જણાય. ૨. આ પ્રમાણે એકત- સ્પર્શદેવનું નગર અને અન્વત- રજાદેવી (એટલે રહિર ગામ)
છે અને જેની વચમાં હેમની પુત્રી તપતી વહે છે. આ રીતે સૂરતની વ્યુત્પત્તિ સૂરતમાંથી સાધતાં જ ના ત
થવાના ઇત્સર્ગને અંગ્રહાદન મળે છે. ૧૦

આ પુસ્તકમાં સ્ત્રીકારેલી નિષ્પણપદ્ધતિ હાવી છે: ગુજરાતી શબ્દોએ અપભ્રંશમાંથી,

(ડૉ. ટેસિટોરો જેને ગ્રા. પા. રાજસ્થાની કહે છે અને હું જેને ગુજરાત

નેટલાક ડરહોર્ગના અપભ્રંશ નામ આપું છું એ) અન્તિમ અપભ્રંશ દ્વારા પ્રવાસ કરી એ
મૂલ્યા રહેલ નિયમ દરમ્યાન એ શબ્દોના સ્વવિકારમાં પ્રવૃત્ત થતા કેટલાક ઇત્સર્ગો નકશી કરીને
તરવોની પ્રાવોનગા નોધવા, અને હેના દૃષ્ટાન્તો આપવા. નિષ્પણ સ્વરૂપ મુખ્યતઃ હાલું હોઈને

સંસ્કૃત મૂળ શબ્દો તે માત્ર આગ્રપ્રણવ સ્વરૂપવા માટે જ આપ્યા છે પરંતુ

પ્રસંગત આ ઇત્સર્ગોની, અથવા હેનાં મૂળગત નિયમતત્ત્વોની, પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃતમાં થતી અથવા કાંઈવાર
એક વૈદિક ભાષાક્રમમાં થતી, નોધી છે. દાખલા તરીકે ઉપર જેનો પ્રસંગાન્તરે ઉદ્દેશ્ય થઈ ચૂક્યો છે એ
તાલબોના પ્રાકૃત ઉચ્ચારણું મૂળ એક કન્દસ્ શબ્દમાં જોઈ સકાય છે, કારણ કે આ ગાળનો, છ
ના દન્તતાલબ ઉચ્ચારણથી, જાદ સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટાય છે, ઉપરાંત અવસ્થામાં યાજ હાલું રૂપાન્તર

૧૦ સૂરપુર, તપતી, અને રજાદે એ ત્રણેની અપ ઉપપત્તિદષ્ટિ માટે હું, વર્ષો પહેલાં મુખ્યતઃ ઝેરેટિયરના
સંપાદનમાં મદદ કરતા, મહારા એક મિત્રનો કૃણી છું. સૂરપુર એ વ્યુત્પત્તિનો સૂરત જિલ્લાના
ઝેરેટિયરમાં નિર્દેશ થયો છે; પણ ઉપર દર્શાવેલી અર્થોપપત્તિ ત્યાં આપી નથી.

પામતો ચાલુ ધાતુ પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચારનો સ્વયં છે; વગેરે વગેરે (જુલો, પુ. ૧ પૃ. ૩૪૯, પાદનોંધ ૧૧૪), વળી, ઉત્તરકાલીન શબ્દ પૂર્ણમાં aphæresis (અશ્વરિતશ્રુતિલોપ) અને aphesis (અશ્વરિત આદ્ય ક્ષરવર લોપ) એ સંયુક્ત ઘટનાની પ્રગટ થઇ હોવાનો સંભવ સ્વયં હોતો (પુ. ૧ પૃ. ૩૪) અપભ્રંશનો અને ગુજરાતીનો નોંધપાત્ર ઉચ્ચારપ્રકાર બની રહેલો કામલ અનુસ્વાર મ્હેં ભૂતકાળમાં છેક વેદિક રંગાઃ સૂક્ષ્મ જ્ઞ ધ્વોંચિતો જણાવ્યો છે (પુ. ૧ પરિશિષ્ટ, પૃ ૪) એ પણ અહિં જણાવું છું; દા.ત. ઋગ્વેદ ૮-૭૭-૩માં લે જર્જ હેમાં રંગ નામનો ઉચ્ચાર છે, જેને પાણિનીય શિક્ષામાં સોરાષ્ટ્રની મહિષારીના તર્કે એ ઉચ્ચારણમાં રહેલા અનુસ્વારના ઉચ્ચારની સાથે સરખાવ્યો છે. પાણિનિયું કં એ સૂત્ર-૧-૧-૧૮, તેમજ દર્ષિમાં કામલ અનુસ્વારનો સ્વીકાર કરતું સૂત્ર ૮-૪-૫૭, એ આ ઉચ્ચાર પ્રકાર ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાં પણ હોતો એમ સ્વયં છે.

આ સર્વ ઘટના સ્વયં છે કે પ્રાકૃતીકવનનો વ્યાપાર પ્રાચીનતમ સમયથી ચાલુ રહ્યો હતો; એ વ્યાપાર મુખ્યતઃ આર્યોના અનાર્થ જાતિયો જોડેના મિશ્રણનું પરિણામ હતો. પ્રાકૃતીકરણ માત્ર સહજ ઘટના છે હેતુ ઉચિત દૃષ્ટાન્ત એક છે કે સાત વર્ષની બાળાના બ્યવહારમાં મળે છે; મ્હેં બાળાને નક્કી મીઠચરમમેવ તદિમ રાધે ગૃહ પ્રાપ્ય એ પંકિત બોલવા કહ્યું ત્હારે હેલું તત્કાળ ગૃહમ્ નો ઉચ્ચાર કર્યું. કથો. આન્તરાસિક ધ્વનિતંત્રીય જે વિકારક્રમો સંસ્કૃત અને ગુજરાતી શબ્દોની (ગૃહ અને ઘરની) વચ્ચે આવ્યા હશે-(૧) ઝ નો અર્, (૨) હ નું શબ્દની પ્રથમ શ્રુતિ તરફ અપસરણ (૩) જ અને જ ના સંકરથી થતો વ એ બધા ક્રમો એ બાળાના મુખમાં એકકાલે સમઘટિત્રપ વિધિથી બની ગયા. હેમચંદ્રે પણ હાવા સમઘટિત્રપ વિધિનો આશ્રય લઈને, પોતાના ગૃહસ્થ ઘોડાવતૌ ૮-૨-૪૪ એ સૂત્રમાં, ગૃહનો સર્વાંગસિદ્ધિ પર આદેશ આપ્યો હેમાં આશ્રય નથી થતું.

અત્હાર સૂક્ષ્મ મ્હેં આ વ્યાખ્યાનોના ભાષાશાસ્ત્રપર વિભાગની જ વાત કરી છે, જે હેનો મહત્તમ વિભાગ છે. પ્રાસ્તાવિક ઇતિહાસવિષયક વિભાગ, અને ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેનાં વ્યાખ્યાનો, એ હેનો ગૌણ, પરિશીષ્ટ, ભાગ છે, અને હેનો અલગ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. આ પુસ્તકોની આન્તર વસ્તુઅવસ્થાથી સંબંધ હેવી એક બાબતનો ખુલાસો કરવો થાય છે; એ છે, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત માટે સ્વીકારેલી લિપિ; અને ગુજરાતી શબ્દો માટે અને અવતરણો માટે નાગરી લિપિનો ઉપયોગ. હેનો જુલો "Transliteration vs. Indian Scripts" (લિપ્યન્તર વિરુદ્ધ ભારતીય લિપિયો) એ વિષયના પોતાના લેખમાં (મૅર્ગ ૨૦-૧૯૧૮ના ડિસેમ્બરના અંકના ૫૭ આદિ પૃષ્ઠોએ) જે. ડી. અન્ડર્સને ભારતીય લિપિયો પ્રત્યે, હેમની સંદેહતા, વધુ માતૃકાની સંપૂર્ણતા અને વ્યવસ્થાની શાસ્ત્રીયતા એ કારણોએ, પક્ષપાત દર્શાવ્યો છે. પણ એક જિજ્ઞાસુ હેમના જોવામાં આવી છે; અનાદ્ય સ્વર, વિશેષતઃ જ, અપ્રકટ રહે છે તથા શબ્દોના ઘટક અંશોને દર્શાવવાની મુશ્કેલી છે, દા. ત. અન્ડર્સને બલે તા-લા-૯૩૨૫૭૮૨ થાય, એમ હેમણે કહ્યું છે. હેમણે આ સમાધાનનો વચલો માર્ગ સ્વયં છે.-

(ક) પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્ય માટે એ જ ભાષાની દેશજ લિપિ અને શ્વાસાવિક જોણી રાખવી:-

પથ—

(ક) વિષ સાધારણ ઉપયોગની અને પાંડિત્યશીલ કૃતિયોમા જેમ કે મહાકાવિમાંણમા, વ્યાકરણલેખનમાં અને ભાષાશાસ્ત્રમાં રામન લિપિમા નિમ્નન્તર કરવું હોને માટે એઓ International Phonetic Societyએ આન્તરરાષ્ટ્રિય ધ્વનિશાસ્ત્રીય સંઘે) નક્કી કરેની લિપિમા ઉપયોગની ભાનામણ કરે છે આ મુદ્દા (ક) ને પદે હેમની દલીલ એ છે કે એથી વિચારની આ વિવરણની વિશદતા અને ચોક્કસાઈ આવશે, વિચારની, રાણીની અને તખાણની સ્પષ્ટતા, ભને સ્વત ન્હાતાં ગામન ગણાય, પણ એ જેને આપણે વિજ્ઞાન કલ્પિય હેતી વિધાનો પાયો બની રહેતી, વિચારની અને વિવાતની, સપૂર્ણ પ્રામાણિકતા સાધવાની 'વિશ્વામાં લખ જતુ આરસ્યક પગલુ છે

ભને પણ અનેક કારણોને લીધે નિમ્નન્તરના આશયને અનુસરવાનું મ્હને અનુદાન નથી જણાય એક તો એ કે, નાગરી લિપિ વિરક્ષાને વ્યક્ત કરવામા અને સુસ્પષ્ટતામાં સપૂર્ણ છે, એક પણ વર્ણુચિહ્ન નિષ્પ્રયોજન નથી અને વિરન અપરાધો બાદ કરતાં (ભારતીય અર્વાચીન ભાષાઓની મૂર્ધન્યતર હ-હ અને નિરૂત ઇ-ઓ જેવી વિલક્ષણતાઓ બાદ કરતાં) ઉચ્ચારભેદ સચવતા ચિહ્નોની હેમ જરૂર પડતી નથી, અતે સૌથી મ્હોટો ગુણુ એ છે કે હેતી સંયોજનાત્મકતાને લીધે એ આછી બ્રામક

ન. ભા. દિવેદિયા

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય

વિદ્વંસ ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો

વ્યાખ્યાન ૫.

ગુજરાતી ભાષા - ઇતિહાસ અને ઉત્ક્રાન્તિ

(ચાલુ)

પૂર્વગામી વ્યાખ્યાનમાં, ખંડ ૧, ૨ અને ૩ માં, ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ, વાગ્ધર્માપારની અને શબ્દની-શરીરધટનાની દૃષ્ટિથી, નહે આપની સમક્ષે રજૂ કરી. હવે હું ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિનું અન્ય દૃષ્ટિથી નિરૂપણ કરીશ, અને વાગ્ધર્માપારવિષયક અને શરીરધટક તરવેાની કસોટીથી હેને કસી જોતાં પ્રકટ થતાં હેનાં પ્રગતિક્રમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ રજૂ કરીશ, અર્થાત્ હેના વિકાસના મુલ્યકચિહ્નમૃત કેટલાંક ભેદક લક્ષણોથી નિશ્ચિત થતા જે જે ક્રમોમાં થઈને એ ભાષા પેસાર થઈ છે એ ક્રમોનું અનુદર્શન કરીશ.

આ પરીક્ષણ આરંભતા પહેલાં, ગુજરાતીએ પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું એ અગાઉ ગુજરાતમાં પ્રવર્તતી ભાષાની અવસ્થા પ્રત્યે, અને પોતાના સમયમાં એ પ્રદેશમાં હ. સ. ના અગ્યારમાં બેભાતી ભાષા વિશે બીજાઓના સા મતો હતા તે પ્રત્યે, દૃષ્ટિપાત કરવો સંક્રામા ગુજરાતમાં લાભદાયી થયો; વિક્રમાકલ્પચરિત મા ગુજરાતી ભાષાને ઉપહાસ કરનારો પ્રવર્તતી માલાની એક શ્લોક છે તે પ્રખ્યાત છે, અગ્યારમાં સૈકાનાર અપરાધમાં ગુજરાતના સ્થિતિ લેહિ જે ભાષા બેભાતા એને માટે પરમાન્તીય બિલ્લજીનો કેવો અભિપ્રાય હતો

૧ કક્ષાન્વધ વિદપતિ ન ચે સર્વદર્શવિશુદ્ધા-

સ્તદ્ ભાવન્તે કિમપિ મજતે ગદ્ ગુણ્ણાસ્પદત્વમ્ ।

તેષા માર્ગે પરિચયવશાદર્જિત ગુજરણા

ચ : સત્તાપ શિથિલમકરોત્ સોમનાથ વિલોક્ય ॥

કક્ષાન્વધમ્ પત્યાદિ વચનમાં કટાક્ષ છે તે દક્ષિણી સ્ત્રીઓની અને ગુજરાતજોની વસ્ત્રપરિધાનની રીતમાં તફાવત છે એ પ્રત્યે નથી, પણ ઉત્તર ભારતમાં પુરુષો સાધારણ રીતે ધોતિય કછોટા વાળાને પહેરે છે તદ્વારે ગુજરાતીઓ છૂટી કાઝડિયે પહેરે છે એ ભેદ પ્રત્યે છે; કારણ કે આ ઉક્તિમાં સ્ત્રીઓનો ખાસ નિર્દેશ નથી.

૨ ડૉ. બમ્પ્ફર, વિક્રમાકલ્પચરિતની પ્રસ્તાવના.

એ આ શ્લોક દર્શાવે છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો પિતા આશ્રમ કલ્પી ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો એ સમયની

દ સ. ના અગ્યારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમા અપભ્રંશ ભાષા વાત છે. એ સમયે બોલાતી ભાષા આપણી અર્વાચીન ગુજરાતી નહોતી એ ચોક્કસ; ભાષણ અને પ્રેમાનન્દના સમયના વચગાળામાં વળણીતી હતી તે પ્રાચીન ગુજરાતી પણ એ નહોતી. મુખ્યવશાધ અોકિતકર્મા (વિ. સ. ૧૪૫૦) જે ભાષાનું દર્શન થાય છે એ ત્હારે હજી વિકસી નહોતી. હેમચંદ્રે પ્રકૃત વ્યાકરણના અંતિમ પાઠમાં જેનું

વિવેચન કર્યું છે એ અપભ્રંશ એ હશે ? એ હોય એમ નથી મનાતો. હેમચંદ્રે વિવેચેલી અપભ્રંશ ભાષા ઇ. સ. ના દશમા સૈકાના અંતમાં બોલાતી ભાષા તરીકે પ્રચારકૃત થઈ હતી હોવા દા. ટેસિટારીનો મત છે. હેમનો આ મત લગભગ સાચો લાગે છે. કારણ કે જે હેમચંદ્રે નિરૂપેલી ભાષા બોલાતી બધે થયેલી હોય, તો એ હકીકત જ એ ભાષા અને હેના વ્યાકરણની વચ્ચે લગભગ એક સદીનો ગાળો વીર્યો હોવાની સ્પષ્ટ ગણાય, અને હેમચંદ્રેના જીવનકાળ ઇ. સ. નો આરંભો સૈકા (ઇ. સ. ૧૦૮૮ થી ૧૧૭૨) હતો, એ બેતાં આપણે દા. ટેસિટારીએ સ્વીકારેલી સમયમર્યાદાથી જરા મોડી મર્યાદા સ્વીકારીએ, અને હેમચંદ્રના વ્યાકરણ-માંના અપભ્રંશ ઇ. સ. ના અગ્યારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં કૃત થયો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં ચર્ચેલી ભાષા હેના સમયની નહોતી, લોકપ્રચલિત નહોતી, એ મતનું સમર્થન કરતાં

હેમચંદ્રે અપભ્રંશની મૂળભાષા તરીકે સમીક્ષા કરી હતી હેના અંતર પ્રમાણે. આંતર પ્રમાણે વિદ્યમાન છે. સૂત્ર ૮-૨-૧૭૪ની દૃષ્ટિમાં એ કહે છે:-

ભાષાશબ્દાઘા અહિંથ કલક્રા । વિદિર x x x x જ્વાદયો મહારાપ્તવિદર્ભાદિદેશપ્રમિદા । લેકતોઽ યતત્ત્યા : । ક્રિયાશબ્દાઘા અવયાસદ્ ફુકુમદ્ ઉપ્કાલેદ્ ક્ષયાદય ॥ અત એવ કૃદ્ઘૃષ્ટ-વાચ્ય-વિદ્ઘ-વાચ-દાતે-વિટટનવપ્ પ્રવેદૃ પ્રોક-ગેન યેન વિદ્ધાદેવ વગ્ગતાનો વામિવિદ્-લોમકુદ્-સુલ-સુમ્યેયાવીના પૂર્વઃ કવિભિરપ્રપુત્તના પ્રનાસિતૈવમ્વરઃ । પ્રગેયો ન કર્નવ ॥ શબ્દનારેવ તુ તદર્થોઽભિરેવઃ ॥ ચવા કૃદઃ કુચ્ચલઃ । વાચસ્પતિગુરુ ॥ વિષ્ટરધવા હરિરિત્યાદિ ।

અં! કથનથી જણાશે કે ભાષાશબ્દાઃ સપ્તથી હેમચંદ્રે બીજા કેટલાક પ્રાંતોમાં બોલાતા હેશી શબ્દો વિવક્ષિત હતા, પ્રાકૃત શબ્દો નહિ; વિદ્ધાનોએ (કે કવિઓએ) (પ્રાકૃત રૂપમાં) ન વાપર્યા હોય એ શબ્દોના પ્રાકૃતીકરણનો સામે હેજે ચેતવણી આપો છે એથી, અને પ્રનાસિતૈવમ્વર એ વચનથી, રૂપક સમર્પણ છે કે હેમચંદ્રના જમાનામાં પ્રાકૃતો મેળાતી ભાષાઓ નહોતીય.

૩. ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ના ઇંગ્લિશ એન્ટિકવરીમાં, પૃ. ૨૨ મે, હેમનો લેખ જુવો.

૪. હેમચંદ્રે હેનું વ્યાકરણ ઇ. સ. ૧૧૧૨માં (વિ. સં. ૧૧૬૮માં) લખ્યું; જુવો મંજલાલ શાસ્ત્રી રચિત ગુજગતી ભાષાનો ઇતિહાસ, પૃ ૪૦૧ (ઇ. સ. ૧૮૬૬ની આદૃષ્ટિ).

૫. ડૉ. સ્ટેન કેનેલ્વોનો મત હેવો છે કે મુખ્ય પ્રાકૃતો રાજશેખરના સમયના (ઇ. સ. ૯૦૦ લગભગ) પ્રચારકૃત થતી જતી હતી. કર્ણમજરીની હેના (હારવડ) એશિયેટિક સિરીઝમાંની) આગ્રિતિમા "રાજશેખરનું જીવન અને લેખન" એ વિશેનો હેનો નિબંધ, પૃ. ૨૦૯ જુવો. ત્હાં એ કહે છે :-

અન્ય સ્થળે હુમયન્દ્ર આ વસ્તુને બીજા દષ્ટિબિન્દુથી રજૂ કરે છે, છતાં અનુમાન એ જ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂત્ર ૮-૧-૨૩૧ (ચો વઃ) ઉપરની વૃત્તિમાં એ કહે છે :

પ્રાય ક્લેવેવ ॥ કદૈ ॥ રિક્ક । એવેન પકારસ્ય પ્રાપ્તયોર્લેપવકારયોર્અસ્મિન્કલે ધૃતિસુલ્લસુત્પત્તે સ તત્ર કાર્ય : ॥

આ અને પૂર્વગામી સૂચના વચ્ચે કોઈ વાસ્તવિક વિરોધ નથી. આ બીજી સૂચના એ 'હેસીની પૂરક છે. જ્યાં સૂત્રો વચ્ચે વિસંવાદનો સંભવ હોય અને એના ઉચિત નિવારણનો માર્ગ ન દેખાતો હોય ત્યાં ધૃતિસુલ્લની કસોટી અનુસરવી પડે; પરંતુ એ તો, જેઓ એક સમયે એ ભાષા બોલતા હતા પણ આજે હયાત નથી એ લોકોનો પ્રયોગ સાક્ષાત્ પૂર્વકવિયોના ગ્રન્થો જેમને નિશ્ચિત ન કરી શકાય, ત્યારે જ અનુસરવાનો માર્ગ છે. જે હુમયન્દ્રના સમયમાં પ્રાકૃતો બોલતા હોત તો હેણે લેકપ્રયોગની કસોટી સૂચવી હોત. પણ એ ભાષાઓ તો મૃત હતી, તેથી શબ્દો - શબ્દવામાં માર્ગદર્શન રૂપે, એ ભાષા બોલવા ઇચ્છતા લોકો માટે નહિં (કારણ કે ભાષા મૃત હોઈને એ આવશ્યકતા નહોતી) પણ મૃત પ્રાકૃતોમાં ગ્રન્થો લખવા ઇચ્છતા સમકાલીન લોકો માટે, કોઈ નિગમ હુમયન્દ્રે સૂચવવાનો હતો.

હુમયન્દ્ર માર્ગદર્શક સૂચન રૂપે ચણપ્રયોગમ્ (જેમકે ૮-૨-૧૫૯ 'ઉપરની વૃત્તિમાં) અને ચણદર્શનમ્ (જેમ કે ૮-૧-૮૪ની વૃત્તિમાં) એ શબ્દોનો વારંવાર ઉપયોગ કરે છે એથી મ્હેં કરેલા

“અને, જે ‘બધી ભાષાઓ જળીતો હતો’ (૧, ૭) એ રાજશેખરે જુદી જુદી પ્રાકૃતોનું બેદર્શન સાચું નથી કહ્યું એ દલીલ ઉપરથી આપણે અનુમાન કરીએ કે એ ‘બોલીઓનું’ જીવંત જ્ઞાન એ સમયે ધણું ધટી ગયું હતું. ”

માહૃંડેય ઇ. સ.ના ૧૫મા સૈકાના પ્રથમ પાદમાં ઘઈ ગયો (જુલો પૂર્વગત બ્યા. ૪, ખંડ ૧, પ. ૨૬૦-૧); એ માહૃંડેય રાજશેખરના પ્રાકૃત વિરુદ્ધ સૂચક દીક્ષા કરે છે. પોતાના પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૩-૭૭ માં એ કહે છે કે ક્રિયા શબ્દમાંથી કિલ્લેવિધિથી (જેને એ વિકર્ષણ કહે છે એ (વિધિ)) પ્રાકૃત રૂપ કિરિયા ઉદ્ભવે છે, અને વૃત્તિમાં એ કહે છે:-

જાણેન વૈમવદ્ભેજ કદુકિર્ણિ (વપૂં ૧/૨૪) इति राजशेखरस्यापठ एव । આ પંક્તિમાં કદુકિરિયાનું વ્યાકરણશુદ્ધ રૂપાન્તર કદુકિરિયા થયું જેમજે. અપઘટનો અર્થ અપ્રયોગ સમજવેા, કારણ કે જન્દારચનામાં કદુકિરિયા જ બધું બેસે છે, કદુકિરિયા નહિં, તેથી અહિં શક્ય પાઠાન્તરનો અવકાશ જ નથી. હવે નાળ કિયાદોળ માં છે ત્હેવા કાર્ણ પ્રયોગને હુમયન્દ્ર અપવાદરૂપ માને છે (સિ હે. ૮-૨-૧૦૪ વૃત્તિ). પરંતુ રાજશેખરના કદુકિરિયા પ્રયોગનું આ અપવાદથી સમર્થન શક્ય નથી. કેમ કે એ પ્રયોગ કાર્ણ લેખમાનો નથી. એક જ બચાવ શક્ય છે; તે એ કે સમાસધટનાના જલ્દી જતા સંનેગોમાં કદુકિરિયા એ સમસ્તપદનું કદુકિરિયા રૂપાન્તર બને. પણ આ બચાવના આધારમાં અન્ય પુરાણમાં પ્રયોગ નથી. રાજશેખર મૃત અથવા મરજો-મુખ ભાષામાં કૃત્રિમ રીતે લખતો હોઈને વાચ્યપારવિધિમાં ભૂલ કરે છે એ લગભગ ચોક્કસ છે.

અનુમાનને બાધ આવતો નથી, કારણ કે એ પ્રયોગ અને એ દર્શન બંન્નેમાંથી મેળવવાનાં છે, એકમાથામાંથી નહિ.

એ ખરું કે ઉપર નોંધેલાં સ્થાનો (પૂર્વવિપ્રયોગ, પ્રતીતિવિષય અને શ્રુતિમુલ) દેખાતી રીતે ખાસ પ્રાકૃતોને લગતાં સૂત્રોની જગ્યામાં આવે છે, અપખંડની અલગ સમીક્ષા કરતાં સૂત્રોની જગ્યામાં નહિ. પણ પ્રધાન પ્રાકૃત વિશેનું પ્રકચ્છુ ત્વદાર પછી નિરૂપણ બધા ભાષાઓને લાગુ પડે છે, કેમકે એ બીજી ભાષાઓની પ્રકૃતિ મનાય છે, તેથી એ વ્યાપક માર્ગદર્શક નિયમો અપખંડને પણ લાગુ પડે એવો હેમચંદ્રનો ઉદ્દેશ સ્વીકારવાને મારે યોગ્ય કારણ છે. અપખંડના પ્રકરણમાં હેમચંદ્રે હેને માટે માથા એ નામ કની વાપર્યું નથી; ઉપરાંત હેણે અંબાસોને લેખમાળાને હવાલો નથી આપ્યો (લેખાદવગન્ત-યમ એમ), પણ હેણે અપખંડ એમ નામ દઈને નિરૂપણ કર્યું છે—ને રીતે શોરસેનીનું, અને અન્ય ભાષાઓનું પણ, નામ દઈને નિરૂપણ કર્યું છે તે રીતે.

પણ આપણે કેવળ અનુમાનને આધાર રહેલું પડે હેતું નથી. પ્રાકૃત દ્વાબય કાવ્ય (કુમાર-પાલચરિત) નું પ્રયોજન પ્રાસંગિક રૂપે (અને છતાં પ્રધાનત્વા અને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક) સિદ્ધ-દેવચન્દ્ર વ્યાકરણના આરંભ અધ્યાયમાંનાં કેટલાંક સૂત્રોનાં પ્રયોગદષ્ટાંતો આપવાનું છે; અને તેમાં અપખંડ વિશેના ભાગનો પણ સમાવેશ થાય છે. હેમચંદ્રે એ વ્યાકરણ રચ્યું ત્વદારે અપખંડ ને બોલાતી ભાષા હોત તો એ અપખંડનાં સૂત્રોનાં પ્રયોગ દષ્ટાંતો આ પ્રકારે ધડીને આપવાની આવશ્યકતા જ ન રહેત (૮-૪-૪૨૫ની જગ્યામાં હેમચંદ્રે કહે છે : કેદિ વગેરે તાદય્યે પ્રયોક્તવ્યાઃ । ને. અપખંડ હેમચંદ્રના સમયની પ્રચલિત ભાષા હોત તો પ્રયુજ્યન્તે કહેત.)

એટલે બિલ્લહુ ને ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ અનિત્ય અપખંડ હોવા નોંધવે, અર્થાત્ અપખંડ, અને અપખંડમાંથી વિકસેલી મુદ્ધાવલોષ ઔષ્ણિકમાંની ભાષા, એ વચ્ચેના કમની ભાષા હોવી નોંધવે.

બોલાતા અપખંડનો અનિત્ય સમય, આપણે ઉપર દર્શાવ્યો તે અમાણે, ઇ. સ.ના અગાઉના સેકાનો પૂર્વર્ષ નહીં કરિયે તે જણ્યારી કે મુદ્ધાવલોષ ઔષ્ણિક વિન્દહે શૂનરોની અદ્ય માથાને ઉલ્લેખ વગેરે (વિ. સં. ૧૪૫૧ = ઈ. સ. ૧૩૬૪માં) રચાયું તેથી શકાસતણ છે તે મુદ્ધાવલોષ ઔષ્ણિકની માળખી સદી, પહેલાં અપખંડનો બોલવામાં વપરાતી ભાષા તરીકે ઉપયોગ પહેલાંના અન્તિમ અવગ્રજા વિશે હતો. બંધ પડી ચૂક્યો હતો.

શૂનરોની ભાષાની આ પ્રકારની નિન્દા કરવામાં બિલ્લહુનો એ પ્રભુ પ્રત્યેનો કંઈ અંગન વિરોધ કાગળબળ હશે એમ લાગે છે, કારણ કે હેનાથી પૂર્વ ખમ્મે વગેરે પૂર્વેના પાગુ નહિ એ રાજશીખરે લાટ લોકો ને પ્રાકૃત બોલતા હતાં ચેતાની કાવ્યમીઠામાં વખાણ કર્યાં છે, (રાજશીખરના સમયમાં-ઈ. સ. ૬૦૦ માં-શૂનરાત હજી લાટ કહેવાતું); અને સૌરાષ્ટ્રના લોકોની બોલીની પણ હેણે પ્રશંસા કરી છે; તો શું બે સેકામાં એ ભાષામાં ગૌરવીય માન્યતા આવી ગઈ હશે?

૧. વદન્તિ હટ્ટઃ તાય ગ્રહત સરજતદિષ્ઃ ।

ઝિહ્વિયા ટલિતોભાવલગ્નપતીન્દ્યમુદ્ગા ॥

મુદ્ગાપ્રમથા યે ચ પદ્મચર્મિણીશ્ચ ॥

અંપ્રમથાવદન્તાનિ તે સંજ્ઞતવેર્ણાદ્યપિ ॥

આથી એ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજશેખરનો જે સમય મનાય છે એ સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૯૦૯ માં અપભ્રંશનો ખોલવામાં આવ્યાર હતો. ત્યાર પછી દોઢ સૈકામાં, અથવા ડા. ટેસેટારીના મત પ્રમાણે ત્યાર પછી એક સૈકામાં જ, હેનો પ્રચારલોપ થયો.

પણ સરસ્વતીકઠામરણમાં (ઇ. સ. ૧૦૧૪માં) લોન્નું આ કથન ઉપસબ્ધ છે :-

અપભ્રંશોન મુખ્યંતિ સ્વેન નાન્યેન ગુંજરાઃ ।

આથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૦૧૪માં હજી અપભ્રંશનો ખોલાતો ભાષા તરીકે ઉપયોગ થતો હતો, અર્થાત્ અપભ્રંશના પ્રચારનારા માટેનો 'હે' જે સમય દરમ્યાં છે તે, એટલે અગ્યારમા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ, લગભગ સાચો આવી રહે છે. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલી સરસ્વતીકઠામરણમાંની પંક્તિનો હેતુ પણ અર્થ ધરાવે છે કે ગુર્જરાને વેત્તાના અપભ્રંશ ચિવાય અન્યથી સંતોષ નહોતો થતો; અને હેનું તાત્પર્ય એ આવે કે જેમ બીજાઓના તેમ ગુર્જરાના અપભ્રંશ પછી પોતાનો વિશિષ્ટ સ્પષ્ટિકાસ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, જે વિકાસ તે સમયે ખોલાતા બધ થયેલા પ્રાચીન અપભ્રંશથી કેટલકાંએ આગળ વધ્યો હતો. એમ માનિયે તો પણ, 'હે' દાખલો સમયાવધિ ફેરવેલો પડે તેમ નથી.

અપભ્રંશના લોપ પછી ગુજરાતમાં વપરાતી ભાષાના સ્વરૂપ હવે આપણે વિદ્યમાનલોકન કરીશું. ઇ. સ. ના ચોદમા સૈકાના અંતમાં જે પ્રકટ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત સીમાચિહ્ન (ઇ. સ. ૧૪૫૦, ઇ. સ. ૧૩૬૪ના) મુખ્યત્વે ઔદિક સ્પષ્ટ મળે છે ત્યાં સુધી આવિયે તે પહેલાના અનિશ્ચિત અપભ્રંશના સાહિત્યની દૃષ્ટિ પર્ણાપ્ત સોપ થઈ નથી કે માહિતી મળી નથી. પાટણના જૈન લેખારમાં મળેલા હસ્તલેખો વિશે પી.બી.મનસાહ ડી. દલાઈ એમ. એ. હેનણે પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સ્પષ્ટ કરેલા બહુ ઉપયોગી નિબંધમાં થોડાક નમૂના આપણને હમણાં જ પ્રાપ્ત થયા છે. હેમાંથી હું નીચેના નમૂનાઓ લઉં છું :-

(૧) પદ્યસિરિ ચરિત્ર

નકત્ર સાલ વિ. સ. ૧૧૬૧ (ઇ. સ. ૧૧૩૫)

સ્થનાસાધ વિહિત નથી, પણ નક્કલના કરતાં એક સદી પહેલાંની હશે એમ હેની ભાષાથી જણાય છે-સિવાય કે ધણી વાર બને છે તેમ, હેનો સમયથી પ્રાચીનતર ભાષામાં ઇ. સ. અગ્યારમી સદી હેતુપૂર્વકે લખાયેલ હોય.

ચાહિલ દિલ્લ દિદિ કંઈ અપદ
બહુ જળ રોલ્લ મુલ વિલ્લ સપ્દ ।
નિમ્બહ સાહમિ કન્નરસાયણ
ધમ્મકહાણલં પદુગુમમાયણ ॥

[આ પંક્તિઓનો ૭૯ (વળીમૂળમાં આપ્યા પ્રમાણે) અરિઠ છે. પંક્તિ ૧ માંનો હિ શરૂ વાંચવો પડે છે; પં. ૪માં નો અનુસ્વાર કામચતુષ્ઠ છે અને એ શ્રુતિ એકપ્રાચિક છે-સિવાય કે ૯ એ અને સ્થાને થયેલો લેખનદોષ હોય.]

(૨) મદનરેવાસંધિ

૬ સ. તેત્રી સદી ।

વિ. સં. ૧૨૬૭ = ઇ. સ. ૧૦૪૧

શારદસત્તાળડાં વરિસે આતો અમુદ્ધલકાણ
સિંધિપત્તણાં એય લિહિય સુનાભિહિય ॥

(૩) જમ્યુચરિત્ર

વિ. સં. ૧૨૬૬ = ઇ. સ. ૧૨૪૩

સાગસનમ્તાળડાં મહાસિંયમહિવરિસમુદ્ધરિય ।
ધન્નાસી માસાં અગિયવ્વ સયમદકાં ॥

(૪) સુકોશલચરિત્ર

વિ. સં. ૧૩૦૨ = ઇ. સ. ૧૨૪૬.

તેરદુક્તરવરિસે સિરિવીવેજેણિ દમોક્કલકાણે ।
કલાણ સુગદ સયા પલ્લત ગુણ તાણ મલ્લાણ ॥

[અ. આમીરસમા ખીજી ચરણમા ગુણમાના જને, અથવા પલ્લતમાના જને, લઘુ
ગણને પડે]

(૫) વયરસ્વામિચરિત્ર

વિ. સં. ૧૩૧૬ = ઇ. સ. ૧૨૬૦

સોહગમહાનિહિયો શુદ્ધો સિરિવરસામિણો વરિય ।
તેરદેસેત્તુતરે રહ્ય સુહકારણ જયત ॥

(૬) નર્મદાસુંદરીસંધિ

વિ. સં. ૧૩૨૮ - ઇ. સ. ૧૩૭૨

સેરસસયમ્બલેસે વરિસે મિરિજિણપદ્મપાણ ।
પસા સવી તિહિયા તિણિલવચ્છાણસારેણ ॥

(અહિ પ્રથમ ચરણમા પદુ મા હુ ગુરુ છે અને છેલ્લી શ્રુતિ ન લઘુ છે સત્ત્ર ૧ ૩ પદ્મપાણ
શબ્દ દીપ)

(૭) ગૌતમસ્વામિચરિત્ર

વિ. સં. ૧૩૫૮ = ઇ. સ. ૧૩૦૨.

દ. સ. ચૌદમી સદી ગોયમસામિહિ ગોયમચરિય રદ્ય પઠમંજરીણ માસાણ ।
કત્તય અમાવસાણ અદ્ધવન્નસ્સ વરિસસ્સ ॥

આ નમૂના પર્ણાપ્ત થયે. લેખકાએ પોતાના સમયથી બહુ પૂર્વેની ભાષામાં આ લખેલ હોય (જે બહુ સંભવિત છે), અથવા આ ગ્રન્થોમાંની ભાષા તે સમયની જ ભાષા હોય, એ ગમે તેમ હોય - પણ એ બે ભાષાઓ વચ્ચેનું અંતર એક શતાબ્દીથી વિશેષ ન હોવાથી-ઇ. સ. ના બારમા સૈકાના અન્ત પર્ણાપ્તના આ ગ્રન્થોની ભાષા વીતી ગયેલી શતાબ્દીઓની અપભ્રંશભાષા હતી એ આ નમૂનાઓ દર્શાવે છે; ખાજી રીતે કહિયે તો બારમા સકા સુધીના ગ્રન્થોમાં અપભ્રંશમાં બહુ ફેર નહોતો પડ્યો એમ સમજાય છે. આમ કહેવામાં ચારી દષ્ટિ ભાષાના પૂર્વક્રમના કરતાં, વિશેષતઃ ભાષાની આ પછીની ઉત્ક્રાન્તિ ઉપર છે. પણ અપભ્રંશ હેમચંદના સમયની પૂર્વે મૃતભાષા થઈ ચૂક્યાનું આપણે, અમારું અપાઠ ચૂકેલાં અન્ત અભાણુના આધારે, જોયું છે; તેથી આ ગ્રન્થોની ભાષા કેવળ પ્રુસ્તકગત ભાષા હોવી જોઈએ, ભોક્ત્રઅરિત ભાષા નહિં.

પરંતુ ઉપર ટકેલા નમૂનાઓમાં છે તેના કરતાં જેની ભાષા પોતાના સમયને નિકટતર જણાય છે હેવી ખાજી કૃતિયો આપણને મળે છે. એ આપણે જોઈએ.—

(૧) જંબુસ્વામિરાસ

દ. સ. તેરમી સદી

વિ. સ. ૧૨૧૧ = ઇ. સ. ૧૨૧૦

જંબુરીય મરહ કિત્તિ તિહિ નયર પહાણડ ।
રજગહ નમ્મેણ નયર પહુબિ વક્ષાણડ ॥
રાજ કરહ સેળીય નરિદ નરવરહ જુ સારો ।
સામ્પતણ્ડ પુત્ત કુદિમત મતિ ભમયડુમારો ॥

(૨) રેવંતગિરિરાસ

સંભવતઃ વિ. સ. ૧૨૮૮ = ઇ. સ. ૧૨૩૨

પરમેસર તિયેસારહ યયપક્કય વળમેમિ ।
મળિસુ રાસુ રેવંતગિરે અભિવદેવિ સુમરેવિ ॥

(૩) નેમિનાયચતુષ્પદિકા

વિ. સ. ૧૩૫૬ = ઇ. સ. ૧૩૦૦ કે એટલામાં.

આવણિ સરવણિ વડ્ડય મેહુ
ગજ્જહ વિરહિરિ સિવજ્જહ દેહુ ।
વિવડ્ડુ શવજ્જહ રક્ષસિ જેમ્વ
નેમિહિ વિણુ સહિ પહિમ્વ કેમ્વ ॥

સહી મળદ સામિધિ મન (? મત ?) દારિ
 દુઝગ્નતણા મ વછિન પુરિ
 ગયડ નેમિ તડ ધિનદુડ કદ
 બછદ બનેલ વાદ સગદ ॥
 ચોલદ રાજડ, તડ દહ વયણ
 નથિ નેમ સમ વા રયણ,
 ઘાદ તે યુગદહરણ સતિ તાવ
 મયણિ ન હગદ ણિયર જાવ ॥
 માદવિ મરિયા સર પિચ્છેયિ
 સફળ રોલદ રાજડ દેવિ ।
 ॥ એકલદી મદ, નિરધાર
 ધિન હરેયિલે કહ્ય સર ॥

[વજુ, હગદ, ધિનદુડ, ધિનદુડ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં છે તે અધુન સંયોગ પ્રત્યે, તેમ જ બહુ
 અને મઠ એ અસંહિત સ્વરયુગ્મો પ્રત્યે અને બછદ રૂપ પ્રત્યે, કું' લક્ષમાં જ્યાં 'એ' થવા છાંકું છું.
 આ રૂપ છાંકું થયેલ છે, જે લક્ષણોમાં, ગુજરાતી ભાષાની ૨૨૩૫-ધટના સિદ્ધ થતાં, નવાં પરિવર્તનો
 થયાં હતાં, એટલે કે ગુજરાતીના પદોમાં આરંભ દરમ્યાન, અથવા ખરી રીતે અન્તિમ અવસ્થા
 અને આરંભની ગુજરાતી વચ્ચેના ક્રમ દરમ્યાન, સંયોગસૌખ્ય પૂર્વસ્વરદીર્ઘતા, અને અર્વાચીન
 ગુજરાતીના ધડન દરમ્યાન એ અને 'હો' નું વિરૂપીકવન એ પરિવર્તનો થયાં હતાં. પછી
 બછદ એ તો અન્તિમ-અપભ્રંશ' રૂપ છે; અપભ્રંશક્રમે રૂપ બછદ હતું.

[અન્તિમ-અપભ્રંશ એ નામ મહે' નકાલ બીજા સારા નામને અભાવે થોડું હતું' પછી
 હવે વિશેષ વિચારને પરિણામે અન્ય વધારે સાહે' નામ કું' સ્વીકારવા છાંકું છું, એ નવું નામ છે
 ગુજર અપભ્રંશ. પ્રાકૃતસાહ્યમાં (૧૮૭૫ પાદને અન્તે) મોરારી નામે જોળખાતા અનેક
 અપભ્રંશો ગણાવ્યા છે. એ નામોમાંથી મોજી આપે છે. (સાહે' ૩૫૫ ॥ નકાલ ઈ. સ. ના
 પંદરમા સૈકાના અપભ્રંશો લગભગ હતા; જુલો ઉપર પૂ ૨૧૦-૧). પોતાનાં એમાંના પ્રથમ
 નલહગાનની પ્રથમ કડીમાં લખાયે 'ગુજર ભાષા' એ નામપ્રયોગ કર્યો છે : ગજભાષણ
 નલજના ગુણ મનેદર ગાલું; પછી વળી આગળ જનાં પ્રથમ કડવાની ૧૦ મી કડીમાં હેલે એ ભાષાને
 અપભ્રંશ કહેવ છે : કયામાર એ નરપરાની અવગ્રસ એ લાલી (અ પુરાવાને મદાર છકા આપ્યામાં
 અન્ય સંદર્ભમાં કું' અર્પણ) આ સર્વે મુદ્દાઓને એકત્ર કરીએ તો ઇ. સ. ના ચોદમા સૈકાની
 અને મોળમા સૈકાના પ્રથમપાદની વચમાંના સમય દરમ્યાન (એટલે ભાષણની આદિત્યપ્રવૃત્તિના
 લગભગ અન્તસમય દરમ્યાન-જુલો રામચાલ યુનીવાવ મોદીનો લખાયેલ વિશે નિમધ, પૃ. ૧૫૫)
 ક્યું ભાષાનામ પ્રચલિત હતું તેની અટકળ કરવી શક્ય બને છે. એ નામ ગુજર અવગ્રસ હતું એમ
 હું માનું છું.]

* અંગ્રેજી મ-યમાં આ પ્રમાણે છે, પછી, ઘાદ તેડ મદારણ સવિ લાવ એમ દશે ?

પરિશિષ્ટમાંથી :

વિદ્વાન પારસી પંડિત શ્રી. પાદશલ્પજી બરબોરજી દેસાઈએ લખેલા “ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ” એ (ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના, ૧૯૦૮ માં પ્રકટ થયેલા) લેખ પ્રત્યે મહારૂં લક્ષ હમણાં જ દોરવામાં આવ્યું. એ લેખમાં પૃ. ૮ એ એઓ ગૌજીરી ને અર્વાચીન ગુજરાતીથી અલિન જણાવે છે. આ વિદ્વાન લેખકે માકડેમે કંહલી ગૌજીરી અને આધુનિક ગુજરાતી વચ્ચેના તફાવતો પ્રત્યે દુર્લભ સંવેદનું છે; હાનું કારણ એ છે કે એ એ વચ્ચેના મહત્વના વિકાસક્રમે હેમના ધ્યાનમાં નથી આવ્યા. કેમકે માકડેમે તો (ઈ. સ. ૧૪૫૦ = વિ. સં. ૧૫૦૧ માં) સત્તમ્બિલાસ અને કાન્હદેવપ્રબચ ના જમાનાની ભાષા જોઈ હોવી જોઈએ, જે આજની ગુજરાતીથી ઘણી દૂર દૂરની છે.

શ્રી. પાદશલ્પજી દેસાઈ સર જ્યેાન્ન મિપર્સનને અનુસરતા જણાય છે, જેણે Census of India Report ના ભાષા વિશેના પ્રકારણમાં (પૃ. ૧, ભાગ ૧, પ્રકરણ ૭, પૃ ૫૦૩, ૫ ૩૦૫ ઉપર) ગૌજીરી ને નાગર અપભ્રંશની એક પ્રાદેશિક બોલી અને અર્વાચીન ગુજરાતીની જનની કહી છે, અને JRAS ૧૯૦૨ પૃ. ૫૩૭ એ આપેલા (અને LSI પૃ. ૬, ભાગ ૨ ના પૃષ્ઠ ૩૫૩-૩૬૪ પર એજ ઉપે કરી પ્રકટ કરેલા) મુખ્યવોષમૌલિક (હેમની જુદય છે. ભૌતિક જોષએ) વિશેના પોતાના લેખમાં હેમચન્દ્રના અપભ્રંશને ગૌજર અપભ્રંશ કહી છે (શા આધારે, તે તો અતઃકર્ષ છે) અને તે છતાં મુખ્ય વિવેચન દરમ્યાન હેને નાગર અપભ્રંશ કહી છે. (પૃ. ૩૨૭, LSI, પૃ. ૬ ભાગ ૨); અને હેમચન્દ્રે તો નાગર કે ગૌજર અપભ્રંશ સંજ્ઞા વાપરી જ નથી તે છતાં મિપર્સને આ બધી વાત કરી છે.

[મુખ્ય અપભ્રંશના જ ત્રણ પ્રધાન પ્રકારો માકડેમે આપે છે, નાગર, ભાષક અને હપનાગર. આ ત્રણમાં નાગર મહત્વનો પ્રકાર છે. સર જ્યેાન્ન મિપર્સન ત્યાં સુધી તર્ક કરે છે કે હેમચન્દ્રે ચર્ચેલી ભાષા નાગર અપભ્રંશ છે અને નાગર અપભ્રંશ એ નામ સાહિત્યરસિક નાગરભાષા સ્થિતિ ઉપરથી પડ્યું છે. (ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષા પૃ. ૬, ભાગ ૨, પૃ ૩૨૭). હું આ તર્ક સ્વીકારવાને તૈયાર નથી. ગમે તેમ પણ નાગર બ્રાહ્મણોની સંખ્યા સંગોત્ર માનવસંઘ (Caste) જેટલી પણ નથી અને એવડી ન્હાની સ્થિતિ નામક ભાષાને અપાય તથા ભાષાને હેના પ્રચાર-પ્રદેશનું નામ આપવાના સામાન્ય રિવાજને વર્જવામાં આવે એ અતઃકર્ષ અસંભવ્ય છે. પ્રાચીન ભારતના વિકાગોનાં-સાધારણતઃ બહુવચનપ્રયુક્ત-નામે એ પ્રદેશમાં વસનારાં પ્રજાકુલોનાં વાચક હતાં એ હું શૂંકી જતો નથી. પણ વિદ્વાંઃ અને જાણીતા વગેરે આપણે જાણિયે હિંદુ હેતુ નામઃ પ્રાન્તનામ

૭. હું જાણું છું કે શ્રી. કેવદત્ત રા. જાંઝારકરે પોતાના “Foreign Elements in the Hindu Population = (હિંદુ પ્રજામાં વિદેશીય તત્ત્વો) એ બહુમૂલ્ય લેખમાં (હિંદિયન એન્ટિક્વરી, ૪૦, ૧૯૧૧, પૃ. ૩૩-૩૪) લગભગ સિદ્ધત્વ દર્શાવ્યું છે કે નાગરોનો મહામાનવસંઘ હતો, જે ઇસવી સનની આરંભની સદીઓમાં ભારતમાં આવ્યો હતો, પંજાબમાં નગરકાંડમાં (આજના કાંગડામાં) કે હેની આબુખાલુ સ્થાયી બન્યો હતો અને નાગરો ત્યાંથી બન્ય રથળોએ-જેમાં વડનગર (પ્રાચીન આનતપુર કે આનપુર) આવી જાય છે-ફેલાયા હતા. આથી નાગરો એક મહોટો માનવસંઘ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. પણ સર જ્યેાન્ન મિપર્સને વડનગરમાં વસતી જણિતો ઉલ્લેખ કર્યો છે; અને માકડેમે, નાગર અપભ્રંશ નામનો પ્રથમ ધ્વનારો, છેક ૧૪૫૦ ઇ. સ. લગભગ ધણે જ્યે જે સમયે સર જ્યેાન્ન ઉલ્લેખેલી સ્થિતિ તે થી. કેવદત્ત સૂચવે છે એટલો મહોટો માનવસંઘ ન્હોતો, એ નિશ્ચિત છે. આથી, માકડે કથન અબાધિત બિંદુ રહે છે.

અનુત્પદનું છે. વળી આઈંડો શાયા નામની ઉત્પત્તિ જન્માવી છે. (નિત્યુત્તોદયો જન્મોદયસઃ), એ
થમાણે પોતે જ મર્ત્યપ્રથમ પ્રયોજેલા મળત શાબંત નામનો શ્રુત્પત્તિ આપી નથી

(૪) સંયોગમાનુસ

વિ. સ. ૧૧૪૦ = ઇ. સ. ૧૨૮૪.

મને મળતુ જન્મ પામતુ

કુન્દુ (! કુન્દુ) પાડવદ મલ્લ રાતુ ।

મીઠુ મળિત મિમ મનિ વરદ

મીઠા મિતુ મલ્લ મુ મલ્લ ।

મીઠા મીઠા મળ દરમી મલિત

મીઠુ વ્યાપ કુન્દુ જ દુલિત ।

અહિં પણ સંયોગ અવિનિવૃત્ત છે અનુપત જન્મતાપ ગ્લો છે એ લક્ષણોપ છે, મયોત્તયોપ
અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ (નાવદ, મલ્લ દ-વાહિ) પ્રથમ દુષ્કલ્પણે ભીતિજ્ઞાનાં નેત્રામાં આવે છે
અને એ ભીતિજ્ઞાની બરાબર એક શતાબ્દી પેઢીએ આ મંથ છે.

(૫) નદુલી રાસ

વિ. સ. ૧૨૦૩ = ઇ. સ. ૧૩૦૭

વ્યવદ એ મિમ કુલિત રિદ્ધન્તુ

રોડ નિવરતુ તિદુમામન્દુ

વ્યવદિ વનીત વય મિતુ ॥

રિદ્ધિ મલ્લર ઉરિદ્ધિ વયે

મીઠી વદ્ધ વનિમ્લ રવો

વનિમ્લ રોડ નિવરિત ॥

* * *

સન્દિ નવરીય સન્દિ નવરીય વદ્ધ વદ્ધ રેખ ।

ચિન્તામણિ મિમ દુષ્કલિયદ્ધ વીદ્ધ વાનુ વનિયેય દુષ્કલિય ।

સન્દિ સોલિ વદ્ધવદ્ધ વદ્ધવદ્ધ નરિ તેય વનદ્ધ ॥

મલીત જલ પાલી વીદ્ધ ધમ્મ કમ્મ મળુરત્ત ।

એક વીદ્ધ મિમ વન્નોદ્ધ વદ્ધી મુલિત ।

* * *

સો અગિ વ્યવદ્ધ વદ્ધવદ્ધ વો અગિ વદ્ધવદ્ધ વદ્ધવદ્ધ ।

અહિં સંયોગના નવા વિકાસક્રમનો ક્રમશઃ ઉદ્ભવ થાય છે, એટલે કે સંયોગનો સોપાન અને
પરિણામે પૂર્વસ્વરદ્ધ દીર્ઘત્વ થાય છે, તે વદ્ધાદ્ધ છે; 'ક્રમશઃ' એ અર્થમાં કે રૂઢાક રૂપો આ નવું

સ્વરૂપ પામે છે, તો અન્ય નથી પામતા; દાખલા તરીકે જગદમાં આ સંયોગલોપ થયો છે, જમ્દારે ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં (ઉપર નમૂના નં. ૩ માં) એટલે કે સાત વર્ષ અગાઉ જગદ ૨૫ આપણે જોયું હતું. બીજી બાજુએ કમિસ અને સત્ત્વર રૂપો હજી હજી વળગી રહેલા અસરકીકૃત સંયોગની પ્રત્યક્તા સ્પષ્ટ છે. આ સ્થળે ધમ્મમાંના સંયોગને તુલનામાંથી ખાતલ રાખવો પડશે, કારણ કે જે કેટલાક શ્રાવકો આજસુધી પણ સરલીભવનના વિધિને વશ થયા નથી હેમાનો એ એક છે; હેનું ધામ એ ૨૫ કદાપિ થયું નથી.

(૬) ગૌતમરાસ

વિ. સં. ૧૪૧૨ = ઇ. સ. ૧૩૫૫

હવે આપણે સુઘાવવોષ ઔક્તિક ના સમયની (વિ. સં. ૧૪૫૦ની) બહુ નજીક આવી પહોંચ્યા છીએ. બીજા માત્ર ત્રીશ વર્ષમાં આપણે એ સમયમાં સંયોગલોપના પૂર્ણ વિકાસના સમયમાં, આવી પહોંચીશું. અને આ પ્રાચીનમાં એ ઘટનાની પુષ્કળ આગાહી મળે છે. આ રાસમાં પિત્રાવિ અને જત્ત જવા શબ્દોમાં છે તહેવો અનુષ્ટ સંયોગ વિરલ છે, પણ હુપ્ત સંયોગ પુષ્કળ છે: - કીજદ, વીઠદ, લીજદ, વઠઠદ (વઠઠદ નહિ) - (જે કે પછીના ચરણમાં વચ્ચે છે પણ હું માનું છું કે એ શબ્દ વઠઠદ કે છેવટ વચ્ચે, હોવો જોઈએ કારણ કે તે જ વઠઠદ જોડે યમક (અન્યાનુપ્રાસ) મળે) નાઠ (નઠા નહિ); વીજદ, છુગીજદ, સમરીજદ, મળીજદ, નમીજદ, મમીજદ. સીસદ, આઠ (મઠ નહિ.) પેલદ, પેલવિ સાચા, સાવડ, (સચ, સચડ નહિ), આજ, આજુ (અજ, અજુ, નહિ), પૂહદ, (પુછદ નહિ); વીસદ (વિસદ નહિ), ગાજતવ (ગજતવ નહિ); ગાજતી, ગાજદ (આ શબ્દ રાજદ સાથે યમક (અન્યાનુપ્રાસ) સાધવા માટે આવ્યો છે અને રાજદ શબ્દમાં મૂલમાં જ જ સંયોગવિહીન છે, એ ગિયતિ ધ્યાન ખેંચે છે; પણ જે ગાજ શબ્દ છૂટથી વપરાવા ન લાગ્યો હોય તો એ અહિં વપરાયો ન જ હોત); જાજુ (જાજુ નહિ; આ શબ્દનો પ્રયોગ જાજુ જોડે યમક (અન્યાનુપ્રાસ) મેળવવાને કરાયો છે, પણ સંયોગનો લોપ આ સમયમાં આવક ન બન્યો હોત તો આ સ્થળે એ બંને શબ્દોને બદલે જાજુ, અજુ વાપરી સકાયા હોત); કઠી (કઠી નહિ); સાત, હાપ (સત્ત, હથ્થ નહિ).

પ્રાકૃતવિંગલમાં ડો. ટેસિટોરીને જડી આવેલું, (કર્મણિ-૨૫) ફજદ ને બાલે આવેલું, ફજદ ૨૫ અહિં પૂર્ણ સંતા જમાવી એકું છે; અને આ ફજદ ને આધારે જ ડો. ટેસિટોરીએ અનુમાન સ્થાપ્યું હતું કે સંયોગલોપનો આરંભ ચોદમા સૈકાથી થયો. હોલે થઇ ચૂક્યો હતો. (કારણ કે પ્રાકૃત-વિંગલ ૧૪ માં રોકાની કૃતિ છે પણ હેમાં અવતરણરૂપે આપેલી પદ્યપદ્ધતિયો મોટાં અંશે એથી થયો વધારે જૂની છે) આપણા આ નમૂનાઓમાં આપણે જોયું કે સંયોગલોપની આ ઘટના ઇ. સ. ૧૩૦૦ પછી રાદ થાય છે (કારણ કે એ વર્ષની રચના નેલિનાથચતુર્પદિકા તો હજી પ્રમળસંયોગને અને લયુસ્વરને સ્પષ્ટ રીતે વળગી રહે છે); આ સંયોગલોપ ઇ. સ. ૧૩૦૦માં (નમૂના નં. ૫ કટ્ટીરાસમાં) અચકાના અચકાતાં ઉપક્રમ કરે છે. આથી, ડો. ટેસિટોરી ચોદમા સૈકા અગાઉની હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી પ્રત્યક્ પ્રમાણ રજૂ ન કરી સકે ત્યાં સુધી અથવા પ્રાકૃતવિંગલ માંનાં જૂનાં અવતરણોની તારીખ ચોકકસપણે કે

આશરે નહીં ન કરી સદે ત્યાં સુધી હેમનાં અનુમાનને આપણી સમક્ષ પડેલાં આ ' પ્રમાણો નિર્જન દરાવે છે. પરંતુ આટલું ધ્યાનમાં રાખવું ધરે છે કે આપણી સમક્ષ રહેલા નમૂનાઓની ભાષા સંભવતઃ એ સખાપા એ સમયથી થોડાં ૧૫ પદોવાંનો હોય, અને આ કારણે ડૉ. ટેસિટોરીનું અનુમાન કદાચ લગભગ સાચા અંદાજનો નજીક પહોંચે. પ્રસ્તુત પ્રસંગે મ્હારે અચકાવાનું એક જ કારણ છે તે એ કે આ ખાસ ચૂંટણી નમૂનાઓની ભાષા દ્વારામાનિક રીતે એ સખાપા એ જ સમયની જણાય છે.

પરંતુ મ્હારે નીતમરાસમાંથી થોડાંક અવતરણો આપનાં પડશે-જો કે ઉપર નોંધણા જાહેરાતોમાં આવે છે એ સર્વ અવતરણો આપનાં શક્ય નથી.

(ક) સાત દાંધ મુગળ દેદ રૂપિદિ રમવક ॥ ૩ ॥

(ઘ) પિક્તવિનિ નિદનમ રૂર જ્ઞાન જગ જાદ કવિય ।

મહા નિધદ પુઠવ જમ્મિ જિગરફ ફિલિ વદિય ॥ ૫ ॥

[અહિં ૬૭ પિક્તવિનિ પેસાવિ અને જરવનું કાસ નથી બન્યું. પુઠવ અને જમ્મિને તો, આગલા નમૂનામાંના ઘમ્મને ખાતક મણવાનું ને કારણ હતું એ જ કારણે, ખાતક મણીશ, આજ સુધી પણ એ શબ્દો વાલ કે જાન બન્યા નથી.]

(૬વે છું ધી. ઝીમનલાલ દલાલ પાસેની તરખતિ ઉતરથી કરેલી નકલમાંથી અવતરણો આપું છું.)

(ગ) દેવે સમવસરણ તહિં કોજઈ ।

જિણ * હોઠઈ મિવ્યામતિ સ્ત્રોજઈ ।

ત્રિમુન-ગુરુ સિંહાણિ મહાટઈ ।

તતસણિ મેહ દિગતિ પયહુન ॥ ૧ ॥

(* હ. પ્ર. માં જીણ છે.)

[૭હે ઉતર કહ્યું તેમ વચકુડ તો વચકુડ કે વચકુડ ને બાલે થયેલી દેખીતી ભૂલ છે, (અપખંદ પદરચનામાં વ્યાપકરણે લેવાતું છૂટ વર્તન દિગતિનો તિ ગુરુ ઉચ્ચારનાનો છે.)

અહિં ત્રિમુનગુરુ અને મિવ્યામતિ એ અવિકૃત સંસ્કૃત શબ્દો છે, શુદ્ધ તત્ત્વમ શબ્દો છે, અને પ્રસિદ્ધ તેમ જ પ્રતિષ્ઠાનો વિશિષ્ટ અધિકાર બોગવતા હોમને ઉદ્દેશપૂર્વક વપરાયા છે.]

(ઘ) મૂ બામર કો જણ મળીજઈ ।

મેહ અવર કિ હમ મહીજઈ ॥ ૧૫ ॥

(૬) સહસકરિણ જિમિ વીરજિણુ પેચવિ રૂપ વિશાલ ।

પ્રહ અવંમસુ સંભાવે માંચડું ગદ્દ હંદ્રિયાલ ॥ ૧૮ ॥

(૭) ચિંતાગણિ કરિ ચલિયડ બાજુ

સુરતલ સારદ ચલિય કાજુ ॥ ૪૨ ॥

(૮) પર પરવસ પરતા કાંદ કીઝહ ।

દણ્દેમતર કાંદ ભમીઝહ ।

કળ્લ ૧૦ કાજુ બાયસ કરે ॥

પ્રહ ઝઠી ગાયમુ સમરીઝહ ।

કાજુ સમમૂ તલ્લણિ સોઝહ ।

નવનિહિ વિલસદ તાહ ધરે ॥ ૪૪ ॥

કાંધ માલ્હેસુત અને જિન-ઉદયચુરુના શિષ્ય વિદ્વલ્લુએ, મગધમાં પર્યાટન

પ્રચારણ તરવો દાલવતી કરતાં કરતાં (વિ. સ. ૧૪૮૩ = ઇ. સ. ૧૧૬૭ માં) સપેદી એક જ્ઞાન-

અવવાદૂરૂપ 'કૃતિ' યા પચ્ચમી ચોપાઈ નામની કૃતિને હું આ સમીક્ષામાંથી બાદ રાખું છું; કારણ કે

સમીક્ષામાં વર્જન; વર્જનના એ તો બાણે કે પ્રયોજનપૂર્વક, એ સમયે પ્રચારમાં ન હોઈ સકે એ રૂપોનો

— કારણે

દેખીતો પ્રયોગ કરે છે. એ કૃતિ (વિ. સ. ૧૪૨૩) અને સુધાવલ્લભ ઔલિક

(વિ. સ. ૧૪૫૦) વચ્ચે માત્ર આશરે પચીસ વર્ષોનું અંતર છે, અને વળી એ કૃતિથી અગ્યાર

વર્ષ પહેલાંના ગૌતમરાસ માં સંયોગયોપ-પૂર્વસ્થર દીર્ઘત્વનો દીક પ્હોળો ફાસ દેખાય છે, એ જોતાં

આ કૃતિમાં પ્રયોજેલાં રૂપો એ સમયપર્યંત બાષામાં હજી ટકી રહ્યાં હોય એ તો ભાગ્યે જ સંભવે.

જ્ઞાનપંચમી ચોપાઈમાંના લઘ્મહ (લાઘ્મ ને બદલે), અચ્છહ (આછહ કે અછહ ને બદલે)ને

કે આ લેખકે આછહ પ્રયોગ પણ કર્યો છે અને એથી એ સમયની ખરી પ્રચલિત લાક્ષણિકતા છતી કરી દીધી

છે, દિન્નડ, દીનડ ને બદલે), અને સમલહ (સમલહ ને બદલે), એ શબ્દો જોશો કે તરત તલ્લમને એક પ્રકારની

ખાતરી થશે કે આ પ્રજ્ઞ સંયોગવાળાં રૂપો જૂનાં પ્રચારસ્થિત હોવા છતાં હેતુપૂર્વક વપરાયાં છે;

આપણા સમયનું એક દૃષ્ટાંત મારા કથનના આશયના પ્રતીતિ કરાવશે શ્રી કેચવલાલ હું, કુવનાં લખાણો

જોશો તો એ ત્રણ સદીઓ પહેલાંના સાહિત્યમાં વપરાતા પણ આજે નીકળી ગયેલા અનેક શબ્દો

નજરે પડશે, જેમકે કંઠલ (=આસ્ત્રેય), અગોપ(=ગુપ્ત), છેદ(=અન્ન), નિલવડ (=મલાદ), નેત્ર(=નૂપુર)

મહવ (=હેવડાવવું), સાંત (=સમાપ્ત થવું), હિજ (=હેત), હેમણે કરેલા ગીત મોરિદ ના અનુવાદમાં વગેરે.

હવે પાંચસો વર્ષ પછીના આપણા વંશજે, હેમને જે કાંધ ખરી વાત બાણવાનું સાધન ન મળે તો,

સહજ રીતે માની બેસે કે આ શબ્દો હવેની સનની વીચમી સદીમાં પ્રચારમાં હતા. અહિં અત્કારે

જે મન્યની વાત કરે છું હેમાં જોવામાં આવતાં ચળદરૂપો બરાબર એ પ્રકારનાં છે.

૧૦ કળ્લ ની નરમતિ છે ત્હેમાંથી નાન્યતર થઈ એ ફરકાર માટે જીવે આગળ પુસ્તક ૧,

'પરિશિષ્ટ' વધારાનું-પૃ. ૭-અને પૃ. ૨૫૦ પાંદટીય ૧૦૧. અહિં (કળ્લ કાજુ બાયસ કરે માં)

કળ્લ નો પ્રયોગ સિ. હે. ૮-૪-૩૬૭ ના ઉદાહરણ કળ્લે કળ્લે જોવા જ છે. આ ઉદાહરણ અવશ્ય

હેમચંદ્રી જૂનું હતું, જ્યારે કુમારપાલચરિત ૮-૩૦ માંનું ઉદાહરણ (આગળ પૃ. ૧, પૃ. ૨૫૦

[આપણી સમક્ષ તેરમા અને ચોદમા રોકના આ અત્યંત સ્પષ્ટ પુરાવાઓ પડ્યા છે તે

જોતાં, પ્રો. આર. એલ. ટર્નરના ગુજરાતીમાં સંયોગલોપ ઇ. સ. ૧૩૦૦ સંયોગલોપ કદારે વારુ ના અરસામાં ૧૧ થયો એ અગ્નિમાય સાથે સંબંધ યતાં આપણે અચકાવું થયો એ બાબતમાં પ્રો પડે એમ મને લાગે છે. ઇ. સ. ૧૩૦૦ના આપણો નમૂનો (૧) અલુપ્ત સંયોગલોપી ટર્નરનો મત અને મ્હારો ભરચક છે, ઇ. સ. ૧૩૦૭ નો નમૂનો (૫) સંયોગલોપનો આહો આરંભ મતમેદ ખતાવે છે, અને ઇ. સ. ૧૩૫૬ નમૂનો (૬)ની સાલ-પર્વત પ્લોમિથે ત્હારે જ સંયોગલોપનો પૂર્ણ ઉદય આપણા જોવામાં આવે છે, તે પ્લોમિથે નહિ. આ જોતાં પ્રો. ટર્નરે સ્વીકારેલો સમય યોગ્ય વર્ષો પૂરનો જ-કાચ પાસડી પૂરનો-ખોરો પડે છે, કારણ કે ઇ. સ. ૧૩૫૬ માં (ગૌતમરાસમાં) એ સંયોગલોપ જોવામાં આવે છે તો એ ઘટનાનો આરંભ એ પ્લોમિથે ત્રણેક સદી અગાઉ થઈ ચૂક્યો હોવો જોઈએ. આ વિષયમાં પ્રો. ટર્નરે કયા ઉત્તરલિખિત ગ્રંથો ઉપર આધાર રાખ્યો હશે એ જાણવું મહત્વનું તેમ જ રસપ્રદ થાય.]

પાઠવીપ ૧૦૧ માં આપેલું) હેમચન્દ્રે ચોતે ઘડ્યું હતું, અને એથી ક્ષણ ના મર્મીકૃત પ્રયોગ પ્રત્યે હેમચન્દ્રના પક્ષપાતનું સ્પષ્ટ છે.

(ક્ષણ ચબ્દે પુર્વિજમાંથી સ્ત્રીલિંગ અને પછી નપુંસકલિંગ હેવાં પરિવર્તનો કયાં છે પણ કાંઈ નપુંસકલિંગને જ દર્શાવતી વળગી રહેલ છે, એ લક્ષ્યોગ્ય છે; કાંઈ નો આ લિંગ-આમલ એટલે બધો છે કે કિમ્ના 'યા કારણે' અર્થના અવ્યયરૂપ પ્રયોગના અર્થમાં પણ કાંઈ વપરાય છે; કાંઈ જહો-મુદ્ધ વજ્જનિવ્વિમ્મ જહોમુલ્લં તથા; સિ. હે. ૮-૪-૩૬૭ ઉદાહરણ ૪ યું)

ક્ષણ અને કોણ (ગુજ.) એ ચબ્દોની મૂળ ઉત્પત્તિ કેવી સદંતર શુભાર્થ ગઈ હતી હેતુ વિશેષ દર્શાવત જુની ગુજરાતીમાંના કોણ ના પસારો ગયેલા ઉપયોગમાં જોવામાં આવે છે, કોણ નો (ક્ષણ ષળ ક્ષણ કજ્જ ક્ષણ કાજ, માફક) વિશેષજી તરીકે, એટલે કે હેની ક પુનઃમાંથી ગયેલી ન્યુત્પત્તિને અનુરૂપ હેતુ ને 'ખર' સ્વતંત્ર સ્થાન છે એ અનુસાર વિશેષ્ય વિના શુદ્ધ સર્વનામ તરીકે ઉપયોગ થવાને બદલે વિશેષજી તરીકે, ઉપયોગ થતો હતો. દાખલા તરીકે પ્રિમાનંદ લખે છે : કહો તમે કોણ દેશ બસો છો ? કેમ કાવ્યા શા સરોવર ઘાટ ? (મહાલક્ષ્મી આખ્યાન, ૩૩૫) ૨૩ જ્ઞાતકાલ્યોદાહન ગ્રંથ ૨ આશ્રિતિ પ્લેહી, પૃ. ૨૨૩ પંક્તિ ૧). આજે આપણે “ કિયે દેશ લ્લો છો ? ” એમ કહીએ. ઉપરાંત જુવે નરસિંહ-કોણ પુણ્ય વરી નાર હુ અક્ષતરી, સુગારઆલા પદ ૧૪૮, ગુજરાતી પ્રેસ પ્રકાશિત નરસિંહના કાવ્યોનો સંગ્રહ.

કોણ જાણ્યું ? હેમાં અને હેવી બીજી આધુનિક ઉક્તિઓમાં ને ના-પતરનતિ દેખાય છે એ કોણના વ્યક્તિનિરપેક્ષ પ્રયોગસ્વરૂપનું પરિણામ છે, નહિં તો કોણ તો પુરિલિંગ છે, અને પ્રસંગતઃ સ્ત્રીલિંગ છે (દા. ત. “લેલી ઘાઙ ગડ તે સીટી ? કોણ હતી ? ”]

હવે તો આપણે મુમ્બાઇઝ ઔદ્યોગિકની ૧૨ (વિ. સ. ૧૪૫૦-૮૬, સ. ૧૩૬૪ ની) દે નિમિત્ત ભૂમિ ઉપર આવી, પ્લોટ્સ, છિત્રે એ ગ્રન્થમાંની ભાષા નિઃસંશય એના રચના-સમયની જ પ્રચરિત ભાષા હોઇને એ હેની પ્લોટ્સનાં તેમ જ પૃષ્ઠનાં ભાષાવક્ષણ ઉપર મુમ્બાઇઝ ઔદ્યોગિકનો ઉચ્ચત્વ, તત્વધીતક, પ્રકાશ નાંખે છે. હેની પ્લોટ્સના સમયને હેના પ્રકાશમાં આપણે નીરખ્યો; હવે હેની પૃષ્ઠના સમય-તરફ જાણીશું, કારણ કે ઔદ્યોગિકની ભાષા તૃપ્તિસવાને અત્કારે રોકાવાની જરૂર નથી. અહિંયાં આપણે આ ગ્રન્થની આટલી આગળ પડતી લાક્ષણિકતાઓ સ્મરણમાં રાખીશું ને. બસ થયો: સંયોગસોપ એ જ પૂર્વસ્વરદીધત્વ, બહુ-બહુ એ સ્વરચુમ્બો, કેટલાંક વ્યાકરણરૂપો (દા. ત. છેદ, વેદ), અને નડ, રહદ જેવા રિભક્તિપ્રત્યયો અથવા અનુગો, તેમ જ કિસિડ, માહરડ, તાહરડ, હ્વહાં ઇત્યાદિ કેટલાક વક્ષયોગ્ય ચળો:- જે આ વસ્તુપ્રકાશક ઔદ્યોગિકના આગલા પાઠના બને સમયની વચ્ચેની શૃંખલાઓ બની રહે છે.

૧૨ આ પ્રથમે હું ઔદ્યોગિક શા માટે કહું છું-સર જયંજયં ગ્રિયસન (ભારતની ભાષા સમીક્ષા, પુ. ૬. ભાગ ૨, પૃ. ૪૫૬, ૪૫૬) અને ડૉ. રેસિટોરી (ઇડિયન એન્ટિક્વરી, ફેબ્રુ. ૧૯૧૪, પૃ. ૨૪, પેરા ૧.) જેના વિખ્યાત વિદ્વાનો હેતુ મૌલિક નામ આપે છે તે છતાં હું હેને ઔદ્યોગિક કહેવામાં શા માટે આગ્રહી છું-હેનો ખુલાસો, હું માતું છું કે, આ વ્યાખ્યાનોમાં મ્હેં કયો નથી. જ્ઞારા કારણો આ છે :-

(ક) નામને છેડે મૌલિક આવેલ હોય હેનો ડૉઇ યોગ્ય અર્થ થતો નથી;

(ઘ) ઔદ્યોગિકનો આ કૃતિના પ્રારંભના શ્લોકમાંના ઉચ્ચતો કિશ્કિદાન્નાયમમહઃ એ વચન જોડે સંબંધ છે.

(ગ) ગ્રન્થાન્તે પ્રશ્નિકામાં કતાં યોતે હેને સ્પષ્ટ રીતે ઔદ્યોગિક કહે છે: ઔદ્યોગિક અર્થિત મુમ્બાઇઝે શ્રીદેવસુન્દરગુરુકરેણ ॥

(પ) આ પ્રકારના તદ્વિપયક મીમાંસાસેષો માટે ઔદ્યોગિક એ નામ સામાન્ય હતું. દા. ત. શાક્ય-પ્રકાશ-ઔદ્યોગિક, જેમાં કતાં કહે છે :- સક્ષેપાર્થોપિતક વક્ષ્યે પાઠનાં હિતપુદ્ધયે ॥ ડૉ. બપુલર સંકલિત ગ્રન્થસંધિમાં ક્રમાંક ૧, ૧૮ તરીકે, તેમ જ ડૉ. ઓહેકટના કેટેલોગસ કેટેલોગરમાં આ કૃતિ નોંધાયેલી છે.

આ ગ્રન્થના મુમ્બાઇઝમૌલિકકમ્ એ સમસ્ત નામનો એ પ્રકારે પદવિગ્રહ થઈ સકે છે- મુમ્બાઇઝમૌલિકકમ્ અને મુમ્બાઇઝ + મૌલિકકમ્ એ કારણે. અને એ ઉપરાંત આ ગ્રન્થના સંપાદક દ. દ. કુવે હેને સ્વયોન્નિત ગ્રન્થમાલાનું પ્રથમ મૌલિકકમ્-એ નામે આપ્યું હતું એ કારણે, હેના નામને અગે ભૂમિ ઉપજી એમ હું માતું છું. ક્રિશ્ચિયાનિયામાં ૧૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૦૦ ને દિવસે દ. દ. કુવે પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્યાદેહની આગમી આંતરરાષ્ટ્રિય પરિષદ સમક્ષ Neo-Vernaculars of Western India એ વિષયનો નિગ્રંથ વાંચ્યો હતો હેમાં હેણે એ સ્થળે નિધિતરૂપે મૌલિક ને બદલે મૌલિક નામ વાપર્યું હતું એથી ભૂત-સ્મૃત્યાનિબનન-ન્યાયે દ્વંતર બની હતી. આથી પાશ્ચાત્ય

ત્યારે હવે આપણે શ્રી. સી. ડા. દયાલે પોતાના નિબંધમાં નેત્રિની વિ. મં. ૧૪૫૦
મીની કૃતિઓ લખ્યું. અહિં આરંભમાં જ હું કહીશ કે એથી મુવંકાશીન નમુનાઓની પરીમામાં
હે' લગુ પાડેલી કસોટીથી એ પછીના સમયના નમુનાઓને તપાસી જોતાં જણાય છે કે આ ગ્રંથમાંના
પદાક્રમાં જે ભાષા વપરાય છે તે એ ગ્રંથો લખાયા એ સમયની ભાષા હોય એ યકય નથી.
અવગત હેમાં ઘણાક અજાણો પણ જણાશે. હવે આપણે હેમાંના કેટલાક ગ્રંથો ઉપર દર્શિયાત
કરિયે :-

(૧) ચિહ્નગતિની વેળ - રચનાસમય જણાયો નથી; પ્રત લખવાનો સમય વિ. સં.
પંદમી સદી ૧૪૬૨ = હ. સ. ૧૪૦૧.

ચિહ્નગતિ યાદિ કાદ મજ્જી તા

શીઘ્ર દુલ્લસણુ સજાર ।

* * *

રસતિની છદ્દ મુ વળી દેવ

પંક્તિઓ આ ભાષામાં બહુમાં જમા હોય એ સંભવિત છે. ઉપરાંત, ૨૬૪૨૦ એ ગ્રંથની (પ્રતિપત્ત
એન્ટિકવરી ફેબ્રુ. ૧૮૬૨, પૃ. ૫૨એ પ્રકટ ગ્રંથો) સમીક્ષાના પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર તંત્રી તરીકે પોતે સંજેલી
પાઠકીપમાં, ડૉ. ફ્લોરિ એડ' નામ લીક્ષિત છે, લીક્ષિત નહિં એ તિજીવ વિચારપૂર્વક નોંધ્યો હશે.
અને એ માટે પ્રમાણ પછુ દાંકમાં હતાં જે વસ્તુતઃ એથી ઉત્પન્ન જ નિર્ણય તરફ દોરી જતાં
જે. ફ્લોરિ સંપાદક તરીકે આપેલી પાઠનોંધ આ મંત્રાણે છે: " આ એકરકારીના પિ
દાખરો મુખપૃષ્ઠ ઉપર જ આપણો લઠામું તાડતો જોયો છે, ત્યાં ગ્રંથનામ રાખનલિ
" Mugdhavabodha Auktika " એમ, પછુ દેવનાગરી લિપિમાં " મુગ્ધાવબોધમીક્ષિક
પ્રમાણે આપ્યું છે. આ પાછણું ૬૪ ગ્રંથાન્તે પણ આવે છે. ત્યારે ઉપર ત્રણ કોટી ૫૨
વળી " લીક્ષિત " આવે છે. મુખપૃષ્ઠ ઉપર આ ગ્રંથનું નામ પ્રથમ લીક્ષિત છે તેથી ખ
મુગ્ધાવબોધમીક્ષિક હોય એમ જણાય છે. "

૩. ફ્લોરિ આપેલા નિર્ણયમાં જણ કર્યાં થઈ છે તે નીચેની ભાષાનોંધો સમજાશે.

(ક) મુખપૃષ્ઠ ઉપર દેવનાગરી લિપિમાં આપેલા (મુગ્ધાવબોધ
નામનો અર્થ છે મુગ્ધાવબોધ + લીક્ષિકમ્; જેના પ્રથમ ૫
મુગ્ધાવબોધવેળિ યજ્ઞ હેવો છે (પદ્મનીલિ સપ્રસદ)

(લ) ગ્રંથાન્તે દેવનાગરી લિપિમાં એ જ નામ છે હેનો પુ
એ જ છે;

(મ) છેડેથી ત્રણ પંક્તિઓ ઉપર લીક્ષિક ગ્રંથ છે તે આ પલપ
છે :- લીક્ષિકં અલ્પમ મુગ્ધવે યી-

અને (વ) પ્રથમ-લીક્ષિકમ્ એ તે પોતે યોગેથી પ્રાચીન મુગ્ધાવો ૧
આ લીક્ષિક પદો " યોતી " (લીક્ષિક) છે એવું
શ્રી. હ. હ. કુંને પોતે આપેલું નામ છે.)

ગુણ્યા સંઘની નિતુ કરુ સેવ ।

અજ્ઞાનપગદ આસાતન કીધ

વસ્તિમ લાગદ શ્રીસંઘ પાય ॥

આ ગ્રન્થ રચાયો અને હેની આ નકલ લખાઈ એ વચ્ચે બહુ લાંબું અંતર ન હોઈ સકે એ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે જે સીસદ, લાગદ હેમાંનો સંયોગલેખ આ ગ્રન્થનો સમય મુગ્ધાવબોધ બૌદ્ધિક કરતાં, અધી સદી ઓછેરો વહેલો હોય એમ સૂચવે છે તો પછી પ્રત્યય તળ, અને એથી વિશેષ તો ની (સઘની) હેને મુગ્ધાવબોધના સમયનો જ ઠરાવે. ૧૩ એ જ પ્રમાણે છદ પશુ એ જ જમાનાનો છે, જે કે મચ્છી (નરિય બદલે) ન + અચ્છિનો બનેલો, અતિવિરલ અને વિલક્ષણ છે. ૧૪ પશુ બીજાં લક્ષણોના એકત્રિત પ્રમાણબળની વિરુદ્ધ આ તત્ત્વ અકિંચિત્કર છે. એથી આ ગ્રન્થને નિશ્ચય રીતે ઇ. સ. ની ઐઠમી સદીના અન્તર્માં મૂકી સકિયે. અસંહત સ્વરયુગ્મ અદ્ (સાગદ, અજ્ઞાનપગદ ઇત્યાદિ) પશુ સમય-નિર્ણાયક તત્ત્વ છે.

(૨) ત્રિભુવનદીપક પ્રવચન

(આશરે વિ. સં. ૧૪૬૦=ઇ. સ. ૧૪૦૪; કારણ કે કતાં એ વર્ષમાં વિદ્યમાન હતો:— આથી વિશેષ કેં જાણવામાં નથી.)

આ ગ્રન્થ પશુ સંયોગ-રક્ષક પ્રચારણમ રૂપે વાપરે છે:—ચલિય, મમિ, (મામિ કે મારમિ ને બદલે), વિદિ, છતાં, એ શિવાય, પોતાના સમયની જ ભાષા વાપરે છે એ હેની શૈલી જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે:—

માનસસરિ જાં નિમ્મલદ કરદ કુત્તહલ્લ હંસુ ।

તાં સરસતિ રાગદ રહદ જોગી જાણદ હસુ ॥ ૨ ॥

૧૩ ગુરુતળલ વચન—મુગ્ધાવ. પૃ. ૪ રક્ષ (કાંલમ) ૧ અને અન્ય કેટલેક સ્થળે, એકનડ, જેહમદ વિપદ, ઇત્યાદિ એ જ ગ્રન્થ પૃ. ૪ રકં. ૧-૨ અને અન્યત્ર. કર્તાની અપેક્ષા, કર્મની અપેક્ષા એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૬, રકં ૨. ખરું છે કે સિ. હે. ૮-૪-૪૨માં સવન્ધિન્ માટે, અપભ્રંશમાં વપરાય ત્હારે, તળ આદેશ આપ્યો છે; પણ એ સમયે હજી હેલે પછી વિભક્તિના વિશિષ્ટ પ્રત્યય તરીકે સ્થાન મેળવ્યું નહોતું. હેનો કાના પ્રત્યય તરીકેનો ઉપયોગ એ તો અન્તિમ અપભ્રંશનો જ લક્ષણભૂત વિકાસ હતો. હેમચન્દ્રે કેર અને તળ માટે આપેલાં જણકેરણ હુકારણ અને અમ્હદતણા એ ઉદાહરણો દર્શાવે છે કે કેર અને તળ અપભ્રંશના પછી પ્રત્યય સ કે ની પછી લગાડાતા હતા [જસુ=યસ્ય અને અમ્હદ=અમમ+સ્ય] ચ્ય સવન્ધિનિ હુકારે અને અત્માક સંવન્ધિન: એ પ્રયોગસ્વરૂપ એ સમયે પ્રચારમાં મંજૂર હતું. શાકુન્તલમાં કાલિદાસે (અંક ૭માં, મમકેરણ ઉડણ) (મમસવન્ધિનિ ઉડણે) હેવો પ્રયોગ કર્યો છે. એ કેરની પ્રથમની વિશેષણરૂપ સ્થિતિ દર્શાવે છે. આ અનુગોને ખરે રૂપે પ્રત્યય બનાવી દેવાનું ત્હાર પછીની સદીઓ માટે અવશિષ્ટ હતું; એ પૂર્વતર સમયે આપણા નમનામાં દુરવતણ છે તેને બદલે દુરકહતણ હોઈ સકે.

૧૪ પછી ત્ય વણું જોવામાં બૂધ થવાથી નચ્છિ એ લેખનદોષ હોય તો જૂદી વાત. ત્ય નો સ્વ વચ્ચા એ અસંભાવ્ય નથી.

(૩) વિદ્યાવિલાસરાસ

(વિ. સં. ૧૪૮૬=ધ. સ. ૧૪૩૦)

ધીરગન્ધિદિ મિદ્યા મગદર

મિરિ ધીરપદ સુરિ ।

નાવિદ લીપદ જ્ઞાસત્તણદ સધિ

પાય પળાસદ દરિ ॥ ૧ ॥

આ કૃતિ પોતાના સમયની ભાષાનું ઠીક ઠીક પ્રતિનિધિત્વ ધારે છે.

પળાસદ-મળના ત્રિરકરૂપ (નાચ્યતિ) માંથી નથી, પણ પ્રગર્યતિ છે અને આથી પહેલાંના સમયમાં પ્રગરસદ રૂપે અટકી જીભું હોત. જાણતજદ હજી પૂર્વતર જમાનાની-ને સમયે તજ હજી પછી પ્રત્યપથી સંભવ રહેતો (યસ્ય સ્વચ્છિન્નિન્નજાત (યસ્ય-જસ્ય) + તજદ) એ સમયની-હજી ચાલુ રાખે છે જન્મનો જાણ એ વિકાર પછીના સમયનો છે એટલે અદિ' એ જમાનાના લક્ષણોનો સંગ્રહ છે જેમાંથી પછીના સમયનો રૂપવિકાસ કાળનિષ્ણાવક તત્ત્વ તરીકે પ્રખ્યતર ગણવેા પડે એ દેખીતું છે, કારણ કે અતીતની વર્તમાનમાં અવસ્થિતિ સંભવે પણ, આ પ્રકારના પ્રસંગમાં, વર્તમાન, ભાવિ-વિકાસની પૂર્વ કદપના તરીકે, અતીતમાં અસ્થિતવમાં ન હોઈ સકે.

(૪) દશાર્ણમદ્રરાસ

(વિ. સં. ૧૪૮૬=ધ. સ. ૧૪૩૦)

આ પ્રથમાં પણ હેના સમયની ભાષાનું પ્રતિનિધિત્વ છે.

દશાર્ણમદ્ર ગુણ ગાદસિદ

નાસપ કસમલ પુરિ કિ

દુગિપરિ જિગવર વાંદતાં એ ।

નાસદ અને વાંદતા એ શબ્દો ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનો સંયોગશેષ દર્શાવે છે; અને ગાદસિદને બદલે ગાદસિદ તેમ જ જેમાં પ્રકારેણ શબ્દ (પચાર-પચર ક્રમે દ્વારા) પરિ રૂપે ક્ષીણ બન્યો છે તે દુગિપરિ અને વાંદતા બંને તો એ પ્રયોગો અને રૂપો માત્ર પછીના સમયમાં જ વિદિત છે

(૫) નેમિનાથ પાગ

(વિ. સં. ૧૫૦૩=ધ. સ. ૧૪૪૬)

દેવી દેવિ નયી કચીશર તળી વાળી અમોસારણી

સરસતિ મુચ્છ મતિ દેવીઅ દેવીઅ તુ જગી સાર દે

નીલકમલદલ જાગલ જિનવર નરણતુ નેમિકુમાર દે ॥

કામિત ફલ દાતાર સામી નેમિકુમાર
સાસારી નિજ કાન રાજકુમારી

અહિં આપણે વસન્તવિલાસ ના (વિ સં. ૧૫૦૮) અને કાન્હલદેવવચ્ચના (વિ. સં. ૧૫૧૨) સમયમાં પ્રવેશી ચૂક્યા છિયે. તળી જે અગાઉ સચ્ચિદ્ર કે હેવા અર્થનું, હેને પૂર્વગામી શબ્દ સાથે જોડાવા માટે ઘ કે હ [પછી પ્રથમે] ની અપેક્ષા રાખતું, વિરોધ પૂરું તે-હવે રીતસર પછી પ્રત્યય તરીકે દૃઢ થયેલ છે; હવે કાજ તે કજ નથી, કારણ કે સંયોગલોપ નિશ્ચિત ઘટના બની ગયેલ છે; દાતાર એ શબ્દ અને ૩૫ મુખાવબોધ થી પણ અર્વાચીનતર પ્રયોગ છે; અને ગીતચરણાન્તે શોભા ખાતર લગાડાતો રે પણ વિક્રમ સંવતની સોળમી સદી પહેલાં અભવ્યે હતો.

(૬) વસ્તુપાલતૈજપાલરાસ

આ ગ્રન્થનું રચનાર્થક કે લેખકનામ નક્કી થઈ સકતું નથી. શ્રી. ચીમનલાલ દલાલ આ ગ્રન્થ પ્રાચીન છે એટલું જ કહે છે અને એ કથનનું કારણ રજૂ કરે છે કે હેમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલ એ નામેો વસ્તિગા અને તેજિગા એ રૂપે પણ આપ્યાં છે જે લોકપ્રચરિત ખરાં નામેો હોવાં જોઈયે એમ એઓ માને છે. પણ વસ્તુપાલનું મૃત્યુ વિ. સં. ૧૨૯૩ માં થયું અને તેજપાલનું વિ. સં. ૧૩૦૮ માં. આ રાસ વિક્રમ સંવતની ચૌદમી સદીમાં રચાયેો હેવું તો ગંભીરપણે ન કહી સકાય. રાસો રચવાતો જ્ઞાનને વિચાર થાય તે પહેલાં કેટલોક સમય સ્વાભાવિક રીતે વીતી ગયેો હોય, જોઈયે, અને એ દરમ્યાન, જે વસ્તિગા અને તેજિગા એ તત્કાલીન સ્થાનિક લોકપ્રિય નામેો હોય તો, હેવા નામેો પરંપરામાંથી પણ હુમ થયાં હોય. સંભવ હેવા છે કે આ નામેો :દશકે દશકે ચાલુ રહેલાં સાધારણ નામેો હોય અને ‘વસ્તુપાલ’ અને ‘તેજપાલ’ એ નામેો સંસ્કૃત આકાર પામેલાં, કાવ્યકૃતિઓમાં અને શિલાલેખોમાં વપરાયેલાં, ગૌરવાપન્ન નામેો હોય. પરંતુ તર્કને ક્ષેત્રે જ બહુ બમવાની જરૂર નથી. રાસમાંથી જ લીધેલા નમૂનાની ભાષા જોશે તો એ કૃતિ વિક્રમ સંવતના પંદરમાં સૈકાથી પહેલાંની જ ન હોઈ સકે હેની તહમને જ ખાતરી થશે :-

વીર જિજેસર નમીય પાય અનહ મોયપસામી,
સરસિત તળહ પસાડલહ એ કહિસિડ સિર નામી ॥ ૧ ॥
વસ્તુપાલ તેજિગ તળહ બમ્હે ચોલિસ રસો,
મતવેત્ર ધૂરે ગુજરાત અનહિલપુર વાસો ॥ ૨ ॥

આ અવતરણોમાંના અનહ, કહિસિત, તળહ, તળહ, ગુજરાત એ શબ્દો તરત તહમારું ધ્યાન ખેંચશે. અનહ અને કહિસિત એ હું બહુ હું ત્યાં સુધી ઇ. સ. ના ચૌદમા સૈકાના અપરાધથી ૧૫ પહેલાનાં સમયના પ્રયોગો નથી.

૧૫ અનહ ૩૫ મુખાવબોધ ઔક્તિક ના યુગમાં લખ્ય છે; હેવું અપ્રમંશ ૩૫ અનહ સાય. કહિસિત ; આ ભવિષ્યકાલશર્પનાં પ્રયોગદષ્ટાન્ત કો. રસિદોરીએ (જુલો નોટ્સ ૬ ૧૨૧) - વર્ષવિકાલકમ્પ [ઇ. સ. ૧૪૦૦-૧૫૦૦] ની અવધૂરિ માં અને ઉપદેસમાલાલાવબોધ [ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૫૦] એ ગ્રન્થોમાં બતાવ્યાં છે.

નિશ્ચલ ચિત્ત પમાડ લઈ વિયન વિલોજડ વૂરિ ।
મુલલિત વાળી દૂમ મળદ ધીસર્વાનંદ સૂરિ ॥ ૩ ॥

સમજના પ્રથમ અક્ષરનો અદીધીજૂત જ એ એક જ પ્રાગ્-ગ્રુધાવબોધ સમયનો અણુસાર છે, અને એ બહુ પ્રગળ પ્રમાણ નથી, જગદાર મળસિડ, નિમ્નગતા, લઈ અને દૂમ એ શબ્દો ઇ. સ.ના ઔદ્યોગ અને પંદરમા સૈકાઓના સ્તરક છે.

[૯] પેયદરાસ

આ ગ્રન્થ વિ. સં. ના પંદરમા સૈકાના આરંભમાં રચાયેલો હોય એમ શ્રી. દલાલ કહે છે. નજૂનાની ભાષા ગ્રુધાવબોધથી ખેડાંના સમયની છે:—

કૌલીનયર નિવાસિનીય વંદત જંધિકદેવિ ।
શાસન દેવતિ મન ધરિચં શુભ ચલન મમેવિ ॥ ૨ ॥
રાસ રમેષડ જિણમવણિ તાલમેલ ઠવિ પાડ ।
સંધ તઢામન રોપીટણ સમગિતિ વિમગિરિ જેવિ ॥ ૩ ॥

ચરણ ને બદલે ચલણ એ તો માગધીપ્રાકૃતના લક્ષણતત્ત્વનો અનભિપ્રેત સ્વીકાર હોવો જોઈએ. રમેવડ, ધરિય, મમેવિ એ ઉપર કહેલા સમયનાં થોડાંક પ્રમાણો છે.

[૧૦] સંધપતિ સમરસિંહ રાસ

(વિ. સં. ૧૪૭૧=ઈ. સ. ૧૪૧૫)

ભાષા મિશ્રરૂપ છે; હેમાં જૂનાં તેમજ થોડાંક નવોનર તત્ત્વો છે; જૂનાં તત્ત્વો ઈશાદા વગર અપનાવાયેલાં હોય એ સંભવ બહુ ઝઢોટો છે. વિજૂત જ કિચ્ચાર પૂર્વકમજૂત અય (અય) ડું પરિણામ છે એ મારા મતને અગે, અર્થાત્ પ્રતિસંપ્રસારણવાદને અગે, બહુ સ્તરક થાય હેતુ એક રૂપ અદ્વિ છે; એ છે વફઠર ને બદલે વપરાયેલ કચઠડ.

બવણિ મુળદ સો કચઠડ એ સૌરયજાત્રાફલ્લ હેદ ॥

[૧૧] સુદયવત્સવીર ચરિત્ર

આ ગ્રંથનું રચનાવર્ષ જણાયું નથી. વિ. સં. ના સોળમા સૈકાના આરંભમાં એ રચાયેલો હોવો જોઈએ એમ શ્રી. ચીમનલાલ દલાલ માને છે. પણ હેમાં કેટલાક લક્ષણો એથી ધણા નેવા સમયનાં છે, અને આ ગ્રન્થને પ્રાગ્ ગ્રુધાવબોધ સમયનો ગણવો પડે હોવો ઝઢોટો મત છે. હું કહું એ લક્ષણો આ છે:—

પ્રમથ-સ્વરોચ્ચારવાળો અણુપત સંયોગ દા. ત. સચ્ચે, જગદ્, હમદ્, પુષ્કદ્, તુગ્ગ, મમોષ્ઠ.

તુમ્મતગદ્ માં તળનું અ-પ્રત્યયમૂલ સ્વરૂપ;— અહિં જ એ પ્રાચીન અપભ્રંશના ક્રમના પછી પ્રત્યય હ નો વિકાર છે.

[૧૨] સાગરદત્તરાસ

વિ. સં. ની સોળમી સદી દરમ્યાનનો કાષ્ઠ સમય;

વિ. જ. સોઢમી સદી કારણ કે આ ગ્રંથના કૃત્રીના એક શિષ્યે વિ. સં. ૧૫૬૧ માં લલિતાગચરિત્ર નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. (આ પછીનો નમૂનો ૧૩ જુવો).

આમ હોઇને, આ ગ્રંથમાં અણુપત સંયોગ જોવામાં આવે તો આપણે એ પ્રયોગમાં અતીત થતાબ્દોઓની ભાષાશૈલીનું સાક્ષિપ્રાપ્ત અનુવર્તન કે અંગીકરણ ગણવું પડે. આ સંયોગના ઉદાહરણો છે:— જદ્, હરિય, જુલ્લળ (યોવન માટે) દિડ્ડુ, કસ્ટ.

[૧૩] લલિતાંગરાસ

(વિ. સં. ૧૫૬૧)

આગણા ગ્રંથ વિશે કહ્યું છે તે જ આ ગ્રંથને લાગુ પડે છે, કારણ કે આ ગ્રંથમાં રાજિને પ્રાણે રજિજ (=રાજન્યમાં) (જમ્હારે ન' ૧૨ માં પણ રાજી છે—તર્હિ રાજી કરદ), અને પૂતને પ્રાણેપુત જોવા અબ્દોમાં સંયોગ છે.

[૧૪] નંદવગ્રીસી ચતુષ્પદી

સંભવતઃ વિ. સં. ૧૫૨૦ ની રચના; પણ એ પછીની પણ હોય.

દમ એ મુખપાવનોષ બીલ્લિક પછીના નજીકના સમયના લક્ષણોમાંનું એક છે.

[૧૫] વિરહપંચાશિકા કાવ્ય ચોપાડ

(નકલ સાલ વિ. સં. ૧૬૧૫ = ધ. સ. ૧૫૬૯) આ કૃતિ સંભવતઃ અધીપ સદી ખેલાં રચાઈ હોય).

આ ગ્રંથમાં સંયોગલોપ બ્દોળો છે :— સ્ત્રી (સુત્રી નહિ), કડી (લટ્ટી નહિ), સાદ (શન્દ માટે, શદ નહિ); માદદ (મંદદ નહિ); જગ (જમ્મ નહિ); તાસ (તસ નહિ); જો કે જલ્લગદ્, તામતગા, અબ્દોને એ લગાડેલ છે, અને આ જૂના અને નવાના સંકર પરત્વે નમૂના નં. ૩ વિષાવિલ્લમરસ વિશે એ જે વિધાન ક્યું છે તેનું સ્મરણ આપું છું. સંયોગલોપ અને પૂર્વગ્ગતું પ્રશ્નન એ પાછળના સમયનાં અર્ગદિગ્ધ લક્ષણો છે, જમ્હારે તળની પૃથક્ અવસ્થિતિ પદોનાની મદોઓનો અગ્રણ છે. વરતુલ; જેમ ન્દેનામી, રાજનામી જેવાં આધુનિક શુભરાતી રીમાં એકસાથે આવના ના અને સ્ત્રી (પછી અને પંચમીના પ્રત્યયો) પરત્વે અને છે તેમ, મ

પ્રત્યક્ષ છે એ વાતને અવગણીને, તળ ને લગભગ પ્રત્યક્ષ બનાવીને, જાસનજ, તાસતળને કાળક્રમે એક સંદર્ભરૂપ તરીકે માની લીધા હોવા જોઈએ. આ જ અન્યમાં જ્ઞાનતળ રસિ એ વચન તળના પ્રત્યક્ષ બાવને ૨૫૫ બતાવે છે. “ આલોચના ” માં (વિ. સં. ૧૩૩૦ માં) સંસારતળ પ્રયોગ થયે છે. તેા શું તળના પ્રત્યક્ષભાવનો આરંભ એટલેા બહેલો થયેા હશે ? એમ જ લાગે છે. પણ એ માત્ર એક વિરલ દાખલેા જ હોય એ શક્ય છે; ફેરફારે થવાની શરુઆત થાય ત્હારે હેવું બને. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ આ છે : આરભના ક્રમેમાં તળ, વિશેષણ, આપક હતું; પછી મત્યયાત્મક તળ આવ્યું; પણ વિશેષણરૂપ તળ ત્હારે પણ પ્રચુર રહ્યું અને પછી ક્રમશઃ પ્રત્યક્ષત્વ તળને પોતાનું સ્થાન સોંપવા લાગ્યું પણ પ્રાચીન સમયના અવશેષ તરીકે અમુક પ્રસંગોમાં ટકી રહ્યું. અથવા જાસતળ અને તાસતળ જેવાં ધનીભૂત રૂપોમાં પકડાઈ રહ્યું. બેટી સરિતાનાં વારિ જે ભૂમિમાં થઈને બે ત્હેના સંસ્કાર છીલે, પછી નરી ભૂમિ આવે અને નવા સંસ્કારે પ્રાપ્ત થાય, અને છતાં ક્ષદારે જૂનો સંસ્કાર જીવંત રહે કે ટકી રહે અને છેવટે હુમ થાય.

આ અન્ય પાછળના સમયનો છે, એટલે કે ઇ. સ. ના ૫૬૨મા શૈકાથી શરૂ થતા અને ત્હાર પછીના સમયનો છે, હેવું દર્શાવનારા બીજા લાક્ષણિક શબ્દો છે છદ્દ, હવડદ્દ, રચિસિ, તિમ વગેરે.

[૧૬] કર્પૂરમંજરીચલપદ

(વિ. સં. ૧૧૦૫=ઈ. સ. ૧૫૪૬)

આ અન્યમાં યસ-જસ નું ૨૫ જસ બ-યુ છે; જે અંશતઃ જ-દની અપેક્ષાએ છે પણ, ગમે તે કારણે, સંયોગકૌપ દર્શાવે છે. મંદિસ (=માંડીસ) લઘુ પ્રળજ બ નળવી રાખે છે, પણ ભવિષ્યકાળનું એ ૨૫ પોતે નિઃસંદિગ્ધ ઉત્તરકાલીન પ્રકારનું હોઈને આ અન્ય એથી બહેલો હોવાનો સંભવ જ નથી.

પૂર્વતર કૃતિયોનાં નામમાં ચોખ્ખા ૨૫ વપરાયેલ છે તેને બદલે આ કૃતિના નામમાં ચલપદ વપરાયું છે અને હેમાં જલ આવે છે એ ધટના ધ્યાન ખેંચનારી છે; પણ એ આગલી કૃતિયોમાંની વો એ કૃતિનું શીર્ષક લખનારા એ પછીના સમયના લલિયાઓનો હસ્તક્ષેપ હોય એમ લાગે છે. હવેના અનન્તરકાલીન વિકાર હું આ અન્યની ભાષાને પાછોતરા સમયની પુરવાર કરે છે અને તદનંતર થનારા એ વિકારની આગાહી આપે છે.

દેવે આપણે શ્રી. હસાસના નિગંધમાં ન આવતી કેટલીક કૃતિયો જોઈએ.

(ક) વસંતવિલાસ

(વિ. સં. ૧૫૦૮=ઈ. સ. ૧૪૫૨)

આ વર્ષે શ્રી. કેશવલાલ હુ. ધ્રુવે (અંધ સંપાદનમાં) જણાવ્યું છે, અને એ માટે એઓ અન્યાન્ટે આવતાં આ વચનોનો આધાર લે છે :—

શુભં મવતુ સ્વસ્થકાઠક્યોઃ । શ્રી. ગુર્જર શ્રી માલવસે સાહ થી દેવલસુત સાહ થી ચંદ્રપાલ આમપટનાય' શ્રીમન્દુર્ગચિન્મમાર્કસનમકાતોત સંવત્ ૧૫૦૮ વર્ષે...આચાર્ય સ્થાવરેણ લિખિતોઽયં વસન્તવિલાસઃ ।"

અર્થ લિખિત: શબ્દનો અર્થ નકલ કરી પણ થાય અથવા - ૨૨યો પણ થાય. વિવક્ષિત અર્થ કિંથો છે એ ૨૫૫ નથી. પણ સંભવ હોયો છે કે આ ગ્રન્થ વિ. સં. ૧૫૦૮ માર્યાયો અને લખાયો હતો. પણ નો લિખિત ના અર્થને દેતો ચોક્કસ મર્યાદામાં રાખ્યો તો આ ગ્રન્થનો સમય થોડાંક વર્ષો પહેલાંનો ગણવો પડશે. કવિતા હોના સમયથી પહેલાંની ભાષામાં લખાય છે. ગદ્ય એ રીતે લખાતું નથી, એ અભિપ્રાયને આધારે શ્રી. કેશવલાલ આ ગ્રન્થની ભાષાને ૫૮ વર્ષ પહેલાંની ભાષા ગણે છે. આ અભિપ્રાયને ક્રેટ્ટે અંશે નિરપવાદ અફર નિયમ ગણી સકાય એ પ્રશ્ન છે. પણ, આપણા નિઃપ્રભૂત ગ્રન્થ મુદ્ધારબોધ ઔચિત્ય ને આ બાબતમાં નિયમપ્રમાણ ગણ્યો તો, આ ગ્રન્થની ભાષાને સર્વથા મુદ્ધારબોધ ઔચિત્યની ભાષાની સમકક્ષીન ન માની સકાય. થોડાંક નમૂનાઓ નોંધો.

આ હસુ પાટલ સાદ ॥૨૩॥

નવયૌવન અભિરામ તિ રમતિ કરઈ સુરંગિ ।

સ્વર્ગિ કિશ્કાં ધુરભચ્ચુર રાહુ રમઈ મનરંગિ ॥૨૫॥

આગદ્દુ શ્ચુ નિવન્ધ ॥૮૦॥

જે મણુ યિર ન પયોહર મોહરુ મગ મારિ ।

માન રચુ કિશ્કા કારણ તારુગવીહ વિન્ધારિ ॥૨૪॥

સકલ કલા હું નિષાકર જ્ઞા કર સહરિ સતાપ ॥૫૨॥

કહિ સહી મુશ પ્રિય વાતથી રાતકિ કિમ હિ ન જાહ ।

દોહિલ મકર નિકેનન પેત મહી મુશ ઠાદ ॥૫૫॥

જિમિમિમિ વિહસદ વિજસદ... ॥૨૭॥

દમ દેલી વનસપદ... ॥૧૭॥

દળંપરિ કોહલિ કૂચદ પૂંસદ જુવતિ ઘણોર ॥૨૬॥

તરુગીઝ શૂં રતિ માકિ ॥૮૪॥

રતિ પ્રીતિ શૂં સોહદ મોહદ ત્રિભુવન ચીત ॥૮૫॥

બાકુલી મયગચો જાણિ ॥૩૪॥

વદન વદચુ મીત ॥૧૮॥

ધામણિ તળીઝ અનંન ॥૬૬॥

વસન્ત તિહાં પરવાન ॥૧૭॥

આ અવતરણોમાં, સાદ (૨૩) અને મુશ (૫ એ વાર) સંયોગલેખનાં પ્રમાણ છે; પહેલામાં પૂર્વ ૨૧૨ દીર્ઘ થયો છે અને બીજામાં નથી થયો. વૃજદ (૨૬) એ જ પ્રમાણે (પુનઃદગ્યો) હેમાંથી નામધાતુ ક્રિયાપદ=“ વધીને દગ્યો બને છે ”) અનુસ્વાર કામલ બનેલો અને પૂર્વ ૨૧૨ લંબાયેલો દગ્યો છે.

તિહાં (૧૭) એ ૩૫ મુગગાગોર ઔચિત્યને ૫. ૧૬મે ૨૬૫ ૧માં શબ્દસંચિમાં આપેલું છે.

ચી.-ચુ. (૩૪, ૧૮) એ ઉત્તરકાવીન અપ્રભંશમાં ટકી રહેલા કાર્તિકવાર વિક્રમે ૧૫૨૮ના ૫ઠી પ્રત્યયના ૩૫વિશેષ જે અત્યંતીન મરાઠીમાં નિવત ૫ઠીપ્રત્યય તરીકે પ્રવિષ્ટ થયા છે. ડા. બાંડારકરે બતાવ્યું છે ૧૮ તેમ (સંસ્કૃત તદ્વિત પ્રત્યય) ત્ય આ ૫ઠીના જનું મૂળ છે.

તળીજી જનંગ (૬૬) હેમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો ક્રમન્યૂત્પાસ છે-જનંગજતળી (અથવા અનંગતળીજ) એ મૂળક્રમ છે, એટલા પૂરતો આ પ્રયોગ કવિનું ધૃષ્ટ નિષ્ક્રમણિક્રમણ બતાવે છે. પ્રથમ મૂળક્રમ સ્વીકારિયે તો તળ પ્રત્યય પ્રકૃતિથી અલગ ગણાય, અને જ એ જૂના પદી પ્રત્યય હોય. ક્ષીણ અવશેષ ગણાય; બીજો વિકલ્પ લઈયે તો તળ એ પ્રકૃતિથી સંલગ્ન પ્રત્યય અને, જે ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું લક્ષણ છે.

મળોર (૨૬) અન્ય હકારના લોપનું વિલક્ષણ દર્શાવતું છે (મળોરય:-મળોરહુ-મળોર). જળપરિ (૨૬) એ એતન પ્રકારે (પ્રકારે-પયારે-પયરિ-પેર, પરિ) એ શબ્દોનો અહુસ્યક ઉત્ક્રાન્તિક્રમ છે, જે, આગળ નોંધ્યું છે તેમ, અપભ્રંશના ઉત્તર ક્રમનું લક્ષણ છે. જળ એ એતનમાંથી ન આવેલ હોય પણ જો પ્રત્યય જે લાગતાં થયેલું પદીનું રૂપ હોય^{૧૯}, એ કે સિ. હે. ૮-૨ ૭૧-૮૦ પ્રમાણે જળ દ્વિતીયાનું અથવા પ્રથમાનું રૂપ ગણાય. ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં જળ એ રૂપે, પ્રાકૃત પ્રથમાના પાયા પર તૃતીયા કે પદીનું સ્થાન લીધું હોય.

જિમ (૨૭), જમ (૨૭), કિમ (૪૫)-એ મુગધાવબોષ ઔક્તિકમાં પ. ૧૬ રક'માં શબ્દ-અર્થમાં મળતાં રૂપો છે.

જ (= સાથે) (૧૮) અને (૮૪)—મુગધાવબોષના સમયમાં જે શબ્દ સિદ્ધ રૂપે હતો (જે લોકસિદ્ધ' કાત (કરફ' કિળ' સિદ્ધ' ? લોકસિદ્ધ', પ. ૩, રક' ૧, મુગધાવબોષ ઔક્તિક) એ, નવતર ઉત્ક્રમ સાધીને, વસન્તવિલાસમાં જ બન્યો છે. એ ખાસ ખ્યાનમાં લેવાનું છે. આ જોતાં તદ્દગમ જમાં પદીયોગે પ્રયોગ થયો છે એ પણ લક્ષ્યોચ્ચ છે (હેમાં જ તે જોવા અવશેષ છે): આજે પણ ગુજરાતીમાં એ જ પ્રકાર છે: તદ્દગમી સાથે (જરૂર, અલખત, સાથે એ મૂળમાં સંસ્કૃત-નામ છે). પ્રતિક્રિયા (૧૮) એ પ્રયોગમાં જ રહ થયો છે.

એ જ પ્રમાણે પ્રમાર્થ સર્વનામ જોના ક્રતિદાસ પણ સ્વયં છે: કિણાકારણ (૨૪)માં કિણું અને જાકર-(૪૨)માં કિણું અને જુ એવાં એ રૂપોનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ છે. માલ રણ, કિણાકારણ એ ચરણમાં ૭-૮ના નિયમોના લંગનું નોંધમ બોરીને પણ કિ જાળવી રાખ્યો છે એ વસ્તુસ્થિતિ બતાવી આપે છે કે આ એમાંનું કિણું એ રૂપ વિશેષ પ્રચારમાં હતું, અને જ એ નવે રૂપવિકાર હતો જે પ્રવેશ કરવાને મધ્ય રહ્યો હતો પણ હજી બોરો સત્કાર બોરો પાડ્યો. પણ વધારે મહત્વની બાબત બીજી છે, તે એ કે મુગધાવબોષ મુગમાં કિણું એ (કીદશમનું) રૂપ હતું (જુલો એ ગ્રંથ પ. ૧૬, રક'. ૨, પ. ૧૭ રક'. ૧);-કિણું એ રૂપ પણ હતું (પ. ૩, રક'. ૧); અને વસન્તવિલાસમાં એ કિણું રૂપે દેખાય છે. આ કારણે મહારા મત એ છે કે સિદ્ધ' (= સાથે)નો જ અને કિણુંનો કિણું એ રૂપવિકારો બેતાં વસન્તવિલાસની લાપાને મુગધાવબોષ ઔક્તિકની લાપાથી અધઃશતાબ્દી^{૨૦} પછીની ગણવી યોગ્ય છે, અને એથી આપણે શ્રી. કેશવલાલ દુવેના અનુમાનને રહ બધીને વસન્તવિલાસનો

૧૮. હેમાં વિસ્તર દિલ્હીઝોનિકલ લેક્ચર્સ' પ. ૨૧૭ જુલો.

૧૯. સરખાવો કિણસિદ્ધ (=કલ્પ-કેન-સહ) મુગધાવબોષ ઔક્તિક પ. ૩ રક'. ૧.

૨૦. કારણ કે મુગધાવબોષ વિ. સં. ૧૪૫૦માં રચાયું હતું, વસન્તવિલાસ વિ. સ. ૧૫૦૮માં.

પોતાના સમયની ભાષાનું જ નિદર્શન માનિયે એ યોગ્ય છે. કાન્હદેવચંદ્રનાં કાંઈ એ અને કિસ્મુ એ રૂપો છે (પૃ. ૧, કડી ૨૧, ૨૨) અને એ જન્ય વસ્તુવિભાજી માત્ર પાંચ વર્ષ પછીનો છે એ કહીકત પણ, ખાસ સ્પષ્ટયોગ્ય છે, કારણ કે કિન્નુ અને કિસ્મુ એકબીજાને બહુ સમીપ છે.

(પ્રસંગવશાત્ એક વાતની નોંધ લખાયે: તે એ કે કિન્નુ-કિમાંથી કિસ્મનો લોપ થઇને ગુજરાતીમાં જુ' થાય છે ત્હારે હિન્દીમાં જુ' હ્રસ્વ થઇને પ્રથમાર્ધ (કિ) માંથી, છતાં લોપ પછી અવશિષ્ટ રહેલો રૂપ હેમાં ઉમેરાઇને, કયા ચબ્દ નીપળે છે; અને આ હ્રસ્વ થયેલો સ કે શ અવસર મળ્યે વિભક્તિરૂપોમાં, દેખાવમાં આગતુક અક્ષર તરીકે, પુનઃ પ્રકટ થાય છે; દા. ત. કિસકારન (સરખાવે: વસન્તવિલાસ ૨૪માંનું) કિષાકારણ). કિસને, કિસને, કિસે, કિસકા, કિસમે, કિસ, જિસ, ઇસ, ઊસ એ, વિભક્તિપ્રત્યય લેનાર અંગ તરીકે, કૌટશ, ફેદશ, અને તાદશનો કાઢ અનુમેય આદેશ, ઓ= તે (અવસરમાંથી), હેવા પોતાના જન્મદાતા મુગચબ્દો હોવાનું સૂચવે છે. આ જો અપભ્રંશના ઔજને મળેતા છે, જુવો સિ. રે ૮-૪-૩૬૪)

ફલુ (૨૩) અને જિણ (૧૫) વિકાસદૃષ્ટિએ, ઓછેવત્તે અંશે, કિણની પંક્તિમાં જ આવે છે, કારણ કે આ રૂપો મુગચબોચમાંનાં (પૃ. ૧૬ કડ. ૨માં નોંધાયેલાં) ફેલિઠ (= ફેદશમ્) અને જિલિઠ (= ચાદશમ્) માંથી આવ્યાં છે; આથી વસન્તવિલાસની ભાષાને ઔકિત્તિકની ભાષાથી અર્ધશતાબ્દી પછીની દરાવવામાં સમર્થન મળે છે.

રાઘુ, રમદ, કરદ એ રીતસરનાં અપભ્રંશ સ્પષ્ટો છે જે પછીના સમયમાં ઊતરી આવ્યાં છે.

વિષ્વારિ (૨૪) માંનાં વર્માં ઉમેરાયેલો વ, મ્હે' અગાઉ બતાવ્યું છે ૨૧ તે મુજબ, વના સામાન્ય પ્રચલિત પ્રાકૃત ઉચ્ચારથી બિન્ન હેવું સંસ્કૃત ઉચ્ચારનું ૧૬૩૫ દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી ઉમેરાયો છે.

[સ] કાન્હદેવમંથ

(વિ. સં. ૧૫૧૨-૨૪. સ. ૧૪૫૬)

ભાષાના ઉત્ક્રમના અભ્યાસને ગુજરાતી અને હેની જાગિની ભાષાઓના વિષયમાં આ મહાકાવ્યની પ્રાપ્તિ મદામુલ્ય છે. મુગચબોચ પછીની સ્થમપાનુક્રમે-મૂલ્યવત્તાની દૃષ્ટિએ નહિ, કારણ કે બંનેની મૂલ્યવત્તા સરખી છે-આ કૃતિ આપણને માર્ગે દર્શાવનારું આગળનું પથચિહ્ન છે. કારણ કે હેમાં ઔકિત્તિક પછીના અર્ધશતાબ્દીથી અધિક મત્રમ દરમ્યાન ચાલુ રહેલા ભાષાના રૂપવિભાસો જળવાયા છે, અને એ ઉપરાંત વિશેષ પ્રગતિ સ્વયંવતા કેટલાક વિકાસમેદો પણ છે. થોડાંક ઉદાહરણો લખાયે :-

(ક) હેમાં સંયોગલોપ, અથવા અનુનાસિકનો કામલભાવ, અને હેનો સદચારી-પૂર્વસ્વરનો દીર્ઘભાવ એ તરવો બેહોળી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે; દા. ત. સાપ, વાત, પાપરી, વાંકા, યીઠઠ, વાંપદ, વાંપદ, જૂલ, (પૃ. ૧૨) લાગ, માગ (પૃ. ૬), ધત્વાદિ ધત્વાદિ;

(ક) સિવં (=શુ ?) અહિં પૃ. ૧૨ મે પં. ૧ માં છે તે મુખ્યલેખના કિસિટં (પૃ. ૧૭ રકં. ૧) અથવા કિસુ (પૃ. ૩. રકં. ૨) એ શબ્દરૂપોના આગળના ક્રમે દર્શાવે છે. અલગત કિસુ ને સિવં જેડે સીધો સબંધ નથી. કિસિટં ને જ છે.

(ગ) વિહાં (પૃ. ૧૨ પં. ૧) મુખ્યલેખના (પૃ. ૧૬ રકં. ૧) વિહાં જેવું રૂપ છે.

(ઘ) તળ શબ્દસંસંજન શુદ્ધ પ્રત્યયને રૂપે આવે છે; દા. ત. પ્રયવીનર્ (પૃ. ૧૧); દેવતગા (પૃ. ૧૭); અને અન્ય કેટલાંક સ્થળોએ; માત્ર પૃ. ૧ ઉપર પ્રાચીન અવશેષ તાસતગા નજરે પડે છે જે, આગળ કહી ગયો છું તેમ, સનું પછી પ્રત્યય-સ્વરૂપ ક્ષીણ થતાં એક સંહનરૂપ તરીકે ધનીભાવ પામ્યો હોવો જોઈએ.

(ઙ.) વિશેષમાં આ તળનો અનન્તરકાલીન વિકાર જુ' એ આજના પછી પ્રત્યયમાં, જોવામાં આવે છે. દા. ત. જોહલાનો (પૃ. ૧૧, પં. ૧);

(ચ) નહ (પૃ. ૪, પ. ૧૧, ૯૬, ૯૭ છત્યાદિ) અને બનહ (પૃ. ૭૮ છત્યાદિ) આ અન્યમાં બેદવિવેક વિના જ વપરાયેલાં મળે છે. કારણ કે આ શબ્દના અસ્વરિત આદ્યસ્વરમે લોપ, આ પછી જ નીચે નોંધાયેલા અઘ્ઠ અને જઘમાં છે તેમ, વૈકલ્પિક હતો. અને નવીન રૂપ (નહ) ના ઉદ્ભવ પછી પણ ધણા સમય સુધી જુ' રૂપ (બનહ) પ્રચારમાં રહવા પામ્યું હોય હેવું ઉભયની આ સહસ્થિતિનું કારણ હોય એ અત્યંત સંભવિત છે; ઉપરાંત આ એક શબ્દની બાબતમાં તો આજના ગુજરાતીમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ હોવી જ છે કારણ કે અને અને ને બંને પ્રચારમાં જ છે. નહ વિશેષ વસાઈને જિ પણ બનેલ છે (પૃ. ૯૬, કડી ૨૬૩, પૃ. ૯૭ કડી ૨૭૫ છત્યાદિ);

(છ) અઘ્ઠ (પૃ. ૬૬) અઘિઠ (પૃ. ૩૧) ઇઠ (પૃ. ૬૯, પૃ. ૬૬) અને છિ (પૃ. ૬૦ ગઘ) એ બધાં રૂપો આ અંધમાં ધ્યેચ્છ વપરાયેલાં મળે છે. અસ્વરિત આદ્ય સ્વરના લોપ પરત્વે અઘ્ઠ-નઘના વિષયમાં જે કહ્યું છે એ જ આ શબ્દને સાચું પડે છે; હેમાં ફેર એટલો કે આજના ગુજરાતીમાં આખરી રૂપ છે જ રહ્યું છે, બીજું કાંઈ નહિ.

(જ) આ અંધમાં (ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળમાં અને નામની તૃતીયા તથા સંતતી વિ-ભક્તિયોમાં) જદ નો વ્યાપક. લગભગ સાર્વત્રિક, પ્રચાર છે; માત્ર થોડાક પ્રયોગોમાં એ પ્રચારનો અંગ થયેલો જણાય છે :-

ક્રિયાપદ — પૃ. ૧૩ આવે, દાણે, રાણે;
પૃ. ૧૨ આવે, મહેલાવે;
પૃ. ૧૪ કરેજે ૨૨ (આસાથે), કરીજહ-કરીજે માંથી.
પૃ. ૧૪ જોહાવે
પૃ. ૨૪ સવેલે

૨૨. જે કે આખરી રૂપ આજાદશ્ચક છે, પણ મૂલરૂપ ક્રમશ્ચિપ્રયોગ બૂતાઈવાચક (Indicative mood)નું વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે; આ કારણે આ દષ્ટાન્તને વર્તમાનકાળના જદ ની નીચે મૂકેલ છે.

નામ —

૫. ૨૩ સંઘે દાષે;

૫. ૧૫ શરણે ધેદે;

૫. ૨૪ માને જગસે;

૫. ૭ ગમે;

૫. ૩૩ ગમિ તેમજ ગમદ

૫. ૪૭ ગમે ગમે તેમજ ગમિ ગમિ (૫. ૧૧)

૫. ૮૮ મુરકે.

આ દેખીતા અપવાદરૂપ પ્રયોગનાં આ જન્યમાં ઘણાં દર્શાવેલાં નથી. આ નિમ્નલેખનને ખુલાસો શ્રી આપી શકાય ? એ ખુલાસો શક્ય છે :-

(૧) અનુભાષી ક્રમનું વિકાસરૂપ એ પ્રચારમાં આવવા લાગ્યું હતું અને હજી વ્યાપક રહેલા રૂપ જાહની સાથેજાથ ડોહાવું હતું; અથવા (૨) એનાં આ પ્રયોગદર્શનો જાહેર બદલે, અથવા ત્યાર પછીનું પણ એક સમયે જાહની સાથે રૂપમાં કરવું કે હેવું પણ રૂપ હતું હેને બદલે, પાકેલો છે. એ જ આ જન્યમાં પણ જોવાય છે. (કાન્દલેવિ ૫. ૬૧, ચતુર્મુખિ ૫. ૬૦ ક્રિયાદિ).

અહીં આ બીજો ખુલાસો મુકિતપુક્ત લાગે છે. કારણ કે જ રૂપ જાહના પતિકાસમાં બધું પાછળને વિકાસક્રમે લાપામાં પ્રવિષ્ટ થયું છે એથી વિ સં. ૧૫૧૨ માં એને પ્રાદુર્ભાવ ખરેખર અલ્પભાગ છે અને એને સ્થાને જાહ (અથવા થયેજાહ લંબાવી શકાય હોય જ) મૂકવાથી પદની માત્રા સંખ્યાને માધ આવતો નથી.

આ દર્શાવરૂપ અસંશય જાહમાંથી આવ્યું છે, જે કે દર્શાવત રૂપ દ્વારા નહિ, એ ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે. લાપાના અમુક વિકાસક્રમે જાહ અને જો એક સાથે પ્રયોગ થતો એ વાનની કાંઈ મુશ્કેલી નથી. નીચે આપેલી ક્રમ યોજના વસ્તુ સ્થિતિને રૂપ કરો :-

(ક)

કરદ
|
કરિ
|
કરે

(જ)

કરદ
|

| |
કરિ કરે

(ક)માં દેખાતો વિકાસક્રમ ખરો નથી, (જ)માંનો ખરો છે. મારી મુખ્ય દલીલ એ છે કે જ અને જોમાં વિવૃત (અથવા તે અર્ધવિવૃત) ઉચ્ચાર જાહ-જાહમાંથી (જ-જ-જ દ્વારા) આવી શકે; હોય જ-જમાંથી ઉદ્ભવ અશક્ય છે. આકૃતિ (જ) પરથી કહેવાય કે કરિ, જેમાં મોટા સંતાન, કરદ જનકને જાહવસ્થામાં સંપાદ્યું હતું અને કેટલાક સમય સુધી જનકની સાથેજાથ સત્તા ભોગવવું હતું; નહીંતર સંતાન, કરે, જનકના અવસાનથી જરૂર જ અગાઉ જન્મ્યું હતું, જનકની દીલી જાહવસ્થા દરમ્યાન જનકની સાથે જ અસ્તિત્વમાં હતું અને એ જ આખરે બિનહરીફ વારસ તરીકે જનકના અવસાન પછી દેખાત છે.

નોંધ : (સ) પુનઃ (ખંડ ૨, કડી ૯૯, પૃ. ૩૮)

આ શબ્દ વિશે ચર્ચા અગાઉ આ વ્યાખ્યાનોના પ્રથમ પુસ્તકમાં (પૃ. ૨૩૬-૩૮, ૨૪૦, ૨૪૩, અને ૩૧૦ પૃષ્ઠાએ) કરી ગયા છે. અહિં હું આટલું ઉમેરીશ કે પ્રાપ્તમાંથી (એ) ત્યાં સમગ્રાવ્ય છે એ રીતે પ્રાપ્ત-પત્ત-પદ્ધતિ પદ્ધતિ એમ વિપરીત વિધિથી થયેલી ક્રિયાપદના ધાતુસરીની પુરાણી ધટનાનો હેમચંદ્રે ભુદી પછી અપ્રતીતિજનક રીતે પ્રધાસો આપ્યો છે. સિ. હે. ૮-૪-૩૯૦ એ સ્ત્ર નણે કે આ પ્રધાસો આપવાના હિદેયથી જ રચાયું હોય તેમ, મૂનો ન્હાં પર્વાતિ (પૂરતાપણું) હોવા અર્થ થતો હોય ત્યાં હુચ્ચ આદેશ થતો જણાવે છે. મુવઃ પર્વાતી હુચ્ચ ॥ ૮-૪-૩૧૦ ॥ અપ્રત્યયે મુવઃ પર્વાતિયે વતમનસ્ય હુચ્ચ જ્યારેસો ભવતિ ॥ હેમચંદ્રે આપેલા મહરિ પદ્ધતિ નાહુ (નાથ મહારા અધર પર્વાત હોય છે) એ ઉદાહરણમાં તો અર્થ આજના ગુજરાતી જોવાયું છે.

પરંતુ પદ્ધતિ એ શિપનો પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વ ધરાવતો ધાતુ છે, પણ હેમચંદ્રે હેને ભાગ-સંયોગથી ઉપભવિતો માની લીધો છે; આ ધાતુનું હેણે કરેલું પૃથક્કરણ તરંગી અને કૃત્રિમ છે એમ હું માનું છું. હેમચંદ્રે આપેલા પૃથક્કરણમાં હેને ધાતક નીચે દેવા એ હોય છે:—

(ક) સૂત્રમાં અથવા વૃત્તિમાં પદ્ધતિના પરી ઉત્પત્તિનો કાંઈ પ્રધાસો નથી; મૂ ની આગળ લગાડાવેલા બ્ર ઉપસર્ગમાંથી નીપજેલો હેમચંદ્રે હેને માન્યો હોય એ સકય છે; પણ તો પ્રમૂનો પ્હોંચવું એ અર્થ મેલો મુરકલ છે (પ્રમૂ-સમર્થ થવું, પર્વાત થવું, અને હેમાંથી, પ્હોંચવું એ બહુ સ્થિતિ નથી;)

(લ) પ્રાપ્તમાંથી આવેલ પત્તમાંના ત ને પ્હોંચ-પ્હોંચ (ગુજ.) માંના ત નો તેમજ પ્હોંચવું માંના ચ નો કારણસ્થિત છે તે પોતે સ્વયમ (ઉપપન્ન) છે, ન્હારે હુચ્ચમાં જ કાલ્પનિક અને આધારરહિત છે. અલબત્ત, પોતાની પછી કેટલાક સંક્રાંતિમાં ગુજરાતીમાં પ્હોંચું શબ્દ પણ નીપજશે એ હેમચંદ્રના જણવામાં ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમ છતાં એ શબ્દ પ્રાપ્તમાંથી સધાતી વ્યુત્પત્તિને અનુમોદન આપનારો છે. મહારે કહેવાનું એ છે કે ગુજ. પ્હોંચ એ, જેમાં પ (પ્ર) ઉમેરાયેલો છે હોવા અને જેનો પૂર્વકમ કાંઈએ ઉપસર્ગ નથી હોવા હુચ્ચ જેવા કૃત્રિમ આદેશના કરતાં પ્રાપ્ત, મૂલભૂત શબ્દ તરીકે, સ્પષ્ટતર સ્વત આપે છે.

આ વ્યાખ્યાનોના પુસ્તક ૧માં પૃ. ૨૪૦ એ મેં કહ્યું છે કે પ્હોંચ માં ત્વ હોય તો જ 'ત્વ'ની ઉત્પત્તિ યદ્ય-સકે, પણ, મને લાગે છે, આ અનિર્વાય આવશ્યકતા નથી; કારણ કે પ્રા. વત્ત ('સ' થઈ) માંથી અપ્રત્યસમાં વિચ્ચ થાય છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૧); અને સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨ ના ઉદાહરણમાંના રચ્ચસિત્તું મૂળ સં. રચ્ત (પ્રા. રત્ત) માં ભેદ સકાય છે; તે જ પ્રમાણે વિદ્યચ્ચ સં. વિમ્મક (પ્રા. વિદ્યત્ત) માંથી છે અને હેમાંથી ગુજ. જ્ઞેચવું આવે છે. આ બધા શબ્દો ધાતવિ છે કે કેટલાક પ્રસંગોમાં એકલા તમાથી ત્વ ઉપજી સકે. આ શબ્દો વિચ્ચ, રચ્ચ અને વિદ્યચ્ચ મેં સમયેલી પદ્ધતિની પ્રાપ્ત (પત્ત)માંથી વ્યુત્પત્તિનું વિશેષ સમર્થન કરે છે.

ક. પીલવતી રાત (વિ. સં. ૧૭૦૦) માં માલે છે (મતમાંથી, કુલ મંદિરમાં માલે (૩-૯-૯) અને એ સ્થળે માલ્યો છે. એ વધારાનું પ્રમાણ મળે છે.

૨૩. જાનમુદ્દાલુલે સયલકળામણિપત્તપાદિવિવ્યં

૧. સંવ્યર્ધવં એ મહુસિરવિદ્યલહુય ધરાવલ્યમ્ ॥ ગઝલદોં ગાયા ૫૧

વ હેનામા કાંઈ પ્રાપ્તિ નથી. અહિં પ્રાપ્તિ એટલે 'જાણ' (જુદિશાસ્ત્રિ), આ પછી જોવાની ઉત્પત્તિ પ્રાપ્તમાંથી હતી હેને ટેકા આપે છે.

અન્યત્ર હેમચન્દ્રે કહ્યું છે પ્રમોહુષો ॥ ॥ ૮-૪-૧૩ પ્રમુવર્ત્તકસ્ય મુરો હુણ ક્ષ્માલેભો મંચતિ ॥ પ્રમુવર્ત્ત ચ પ્રમુર્મ્યવાર્થઃ ॥ અંગેષ્વિચ્છા ન વહુણ્ણ ॥ પક્તે પમવેદ ॥

આ પછી મુવર્ત્ત પર્વાતી હુત્ત્વઃ (૮-૪ ૩૧૦)ના જેવી શ્રુત્ય છે એમ હું માનું છું. (સં. પ્રાપ્તમાંથી આવેલા) વહુત્તમાંથી વહુણ અને વહુત્ત્વ અને આત્મા જાણાય છે, કેમકે મ વર્ણમાંના ઉત્તમર્ગ ૬ અનુસાર ॥ ગો ભ ધયો (જુલો આ આપ્યાનો પુ. ૧. ૫. ૩૩૬-૩૪૨)

ત્તિ. હે. ૮-૪-૪૧૬ ના ઉદાહરણ ૧ માં આ વાક્ય છે: અમહ જ્ઞાણ વહુજાં જૂમજાં. અહિં પછી અર્થમાં પ્રાપ્ત સારી રીતે ગ્રંથ બેસી છે. કુમારપાલચરિત ૨, ૧૧ અને ૮, ૧૫ ઉપરની સમજૂતીમાં હેમચન્દ્ર પોતે વહુત્ત નો અનુવાદ પ્રાપ્તથી કરે છે. આ વાત મારા મતના અમર્થનમાં બહુ મહત્વની છે.

મહાવહો માં અનેક સ્થળોએ વહુણ નો વર્ણનના અર્થમાં પ્રયોગ મળે છે.

અગા વિણહુજો જ્ઞામજાણે વિસમયમામ ઘરઠાઈ
મહોચરે-જ વહુત્તવન્ત-મુવળ-મરિઠાઈ ષ જયન્તિ ॥ ૬ ॥
કઠેચિય પરિણેહ પુણ્ણ પહરિ તાઝ સ્વસ લિયા ॥
અવહુત્તવન્તિ ત્વ મહ વચા વહુણ પસસાણ ॥ ૮૪ ॥

ગાથા ૧૬ માંના જ વહુત્તવન્ત ની ડાયા દીકાકાર અર્થમાં આપે છે, અને ગાથા ૮૪૭ ના અવહુત્તવન્તિ ની અપ્રગવન્તી. કાઈવાર એ વહુત્ત ને પ્રમૂમાંથી મુત્પન્ન થયેલ માનવાની શ્રુત્યને વશ થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. ગાથા ૪૪૪ માં દીકાકાર વર્ણન અર્થ સ્વીકારે છે. ગાથા ૬૯ માં દીકાકાર મહુમહ વિજય પડતા વાયા ની મધુમધવિજયારવ્યે સ્મૃત્યે વર્ણવતા વાક્ય હેવી ડાયા આપવામાં જૂલ જ કરી છે, કારણ કે અહિં વડતા છે વહુતા નથી અને એ વ્રજત ને બદલે વપરાયેલ છે એ ચોખ્ખું છે.

મહા-વહો ની સાથે સં. પા. પંકિતે ૯. સ. ૩૦૦-૩૨૫ આપી છે. (જુલો હેમની પ્રસ્તાવનાનું પૃષ્ઠ ૮) દીકાકારનો સમય આતા છે (જુલો સ. પા. પંકિતની 'Critical Notice' પૃ ૧) પછી એ હેમચન્દ્રની પછી લાગે કાલે થયેલ એ તો સ્પષ્ટ છે. આથી લેસ પછી વાંધા વગર હેવો નિર્ણય કરી સકાય કે વહુણ ૩૫ ઇ. સ. ના સાતમા અને આઠમા સદ્કામા પ્રચલિત હતું, અને વહુત્ત્વ હેમચન્દ્રની વૃલ ધણી સમય પહેલાં પ્રચારમા હતું, પછી એ ત્રીણું અર્થ જૂળ સમજવામાં હેમચન્દ્રે જૂલ કરી અને એ જૂલ હેમચન્દ્ર પછી સર્વજ્ઞો પર્વત અલક્ષિત રહી.

આ બધાં સાધનોને એકત્ર કરીને આપણે, પ્રસંગતઃ, સિદ્ધવત્ જણીએ કે (ક) હ નો પ્રક્ષેપ અને (જ) પ્રાકૃત જ્ઞાન ક્રોધમાંથી ધાતુ અંગની ગ્યના એ ઘટનાઓ હેમચન્દ્ર પ્લેવાની હતી.

(ગ) પરત્વે આટલું સંશયોગ્ય છે કે મજ્ઞ, લગ્ન, મુક્ત ઇત્યાદિ નોંધનું જિ. હે. ૮-૪-૨૩૦ (વચ્ચીના કિર્મ્) એ સ્ત્ર વગ્નુત્ત - જ્ઞાન માથી ધાતુ સ્વચાતા વિધિથી ઉત્પાદે વિનિર્દેશ્ય છે.

જૂઠ્ઠાના જન્મિકા ૩-૪-૫૮ માં પર્વાણી મુજો જુઠ્ઠા: એમ છે, ઉદાહરણ આપું નથી. એ જ અન્ય હેમચંદ્રના વિષયને બદલે વિષ્ણુ (મં. વર્મેન) આપે છે, કર્તા લક્ષ્મીધર (સોળમા સૈકાના મધ્યમાં થઈ ગયેલો) - બંને રૂપોમાં જ ને પ્રાણોચ્ચારપુકત બનાવે છે અને પહુજ ના પ ને મૃદુ બ બનાવે છે. હેણે પણ મૂને પહુચ્ચ-જુઠ્ઠા તું મૂળી માનવાની હેમચંદ્ર જેની જ બૂલ કરી છે)

[ગ] સીતાહરણ કર્મણ્નરચિત

(વિ. સં. ૧૫૨૩=૮. સ. ૧૪૭૦)

આ કાવ્યના આરંભમાં કર્તા અન્યનામ અને રચના સમય જણાવે છે —

મંવત પન્નર છાવિનદ સીતાહરણનિચાર

કર જોશી કર્મણ વીનવડ અન્દ હીગોલાઆધાર ॥ ૧ ॥

(આ અન્યની હસ્તલિખિત પ્રત મૂને શ્રી કેશવલાલ હુ ધ્રુવે આપી હતી. પ્રત લખાવાની સાલ છે વિ. સં. ૧૧૦૫).

નમુનાઓ

(૧) કંબોદર વિષનહા(ળ) પહિલું સહજુ નામ ।

મુર તેત્રસિદ તુલ્ય તથા કર્મણ કારદ પ્રગામ ॥

સરસતિ સામિગિ વીનલું ગાદસ્થું તુલ્ય વવાદ ।

સાચા ચક્ષર મેલયે કર્મણ લાગદ પાદ ॥ ૨ ॥

દેવ સવે ચલળે નમુ ત્રિભોજન છાઈ જે સાદ ।

કર જોશી કર્મણ વિનવદ અલ્લે ગાઠ અયોધ્યારાય ॥ ૪ ॥

(૨) કૌશલ્યાનદ મંદિરિ ચારિ

ક્યારી મિલા અધાચદ નારિ ।

મહાળ વેદ મળદ તિહાં ક્યાર

ચતોપુ સચલુ સસાર ॥ ૫૦૭ ॥

(૩) વિમીલન ધીનતી કરદ

નામિ તુલ્યારદ સરહ સરદ ।

દિન દિન દિડહુ અધિક માન

સ્વામી જોત નિહાલી જ્ઞાન ॥ ૫૧૨ ॥

(૪) અમૃત આહાર ન દ્રાપદ કોદ

સ્વામી આપ સમારી જોદ ।

અહમદ દિવસ હુઆ વળ વહુ

પાહું સેન ચલાવુ સહુ ॥ ૫૧૩ ॥

* લક્ષ્મીધરનો સમય તેરમો ગ્રંથો હતો: એ માટે ‘ લક્ષ્મીધરનો સમય ’ એ વ્યાખ્યાન પમાડું પરિશિષ્ટ ૧ મુજો : અનુવાદક.

- (૫) અયોધ્યા સ્થાનક રામ તુષાર । ઘાલિ શદ્ધિ વિનાસિતં । ॥ ૫૧ ॥
સમલભગી સુમીવ કરિ સદૃષ । દ યે કિસી કહેચ્યું ॥ ૫૦ ॥
- (૬) જે નાસસિ તે કામ સિં કરિસદ્ ॥ ૫૨ ॥
- (૭) કર જોડી નહં કર થીનતિ તુ મારદ્ તુ તારદ્ ।
રુદ્ધદ્ ચિરુદ્ધદ્ જે નર જગસદ્ અનકલિ ઝગારદ્ ॥ ૭૪ ॥
અઠનતિ તોરય મદ્ અવગાઠ્યાં રામચન્દ્ર જુ દોઢ ।
કફોયો લેઈ નહ પાટિ યદ્સારુ હરણ વદનિ હરિ વૃદ્ધ ॥ ૭૫ ॥
- (૮) એક દુઃખ તુલ્ય આગદ્ લાલદ્
માય વિયોગ્યાં તાત ।
હુ જાણુ મ પૂછેસિ સધન
વલતાં કહિંસુ માત ॥૧૦॥
- (૯) વર વહિત અહો માગિસિતં
જબર નહીં અછા કાજ ।
રામચન્દ્ર બનિ મોકલ
મરય બહસવ શનિ ॥૧૧॥
- (૧૦) તિહાં ચિકા રામ સાંચરિયા
અનદિન મારગિ ધાઈ ॥૧૪॥
- (૧૧) ચિત્રકોટિચિહ્ન કરિતં વીમાળ
પવ્વતી મઈયા ।

એ સમયની બાબાની વિશ્વશ્રુતા દર્શાવનારા શબ્દોને આ અવતરણમાં મહેતા કાળા અક્ષરોમાં મૂક્યા છે. તે આ--

- (ક) અદ્ (અસંહત સ્વરમુખ)-તવદ્ કરદ્, જાગદ્, ધત્યાદિ (વર્તમાનકાળના) રૂપોમાં નોવાય છે; તેમ જ તુલનદ્ (વૃત્તીયા), અઘનદ્ (અણુથી), ધત્યાદિમાં,
- (ઘ) જૂ-પછી અત્યય, વિરય;
- (ઙ) નિર્જળ હ-તુલ્ય (કડી ૧), અઘો (કડી ૪, ૧૨), તુષારદ્ (કડી ૫૧૨), અઘનદ્ (કડી ૫૧૩) હેમાં;
- (ચ) પ્રમળ હ તુલ્ય (કડી ૨)માં,
- (જ) દ-સાધિત સપ્તમી-સદિરિ (કડી ૫૦૭), પાદ (કડી ૨), રુદ્ધ અને વિરુદ્ધ (કડી ૭૪), પાટિ (કડી ૭૫);
- (ઝ) દ-મુક્ત વૃત્તીયા-નામિ (કડી ૫૧૨) ધત્યાદિ;
- (ઞ) ય વડે દર્શાવાયેલાં વનો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર-ચ્યારિ અને ચ્યારમાં (કડી ૫૦૭);
- (ટ) માત્રા સંખ્યામાં તથાવુલ્ય તિહાં કડી ૫૦૭માં;
- (ઠ) છ ઉપક્રિયાપદ તરીકે દિવલ્લમાં (કડી ૫૧૨);

- (જ) કિલો, જાન રથાને (કડી ૭૦);
- (ઢ) પંચમી પ્રત્યય સ્ત્રી-(અર્વાચીન યુજ.)-નો ઉદ્ભવ દર્શાવના પ્રયોગ મિત્રાં મત્તા (કડી ૨૪), અને વિવ્રજોદિષિકુ (નમૂનો ૧૧); અર્ધિં મિત્રુ એટલે સ્થિતક અથવા સ્થિતિ છે અને દેની પૂર્વનો શબ્દ મપ્તમીમાં છે;
- (ઠ) સિ દેવી મિત્રં લખવાની વિચિત્ર રીત-સિ (કડી ૧૨)=સુ દેમાં અને કદિસિ (કડી ૩૦)=કદિસુ (જન્નો બવિપ્પકાળ) દેમાં; આ લેખન પ્રકાર, એક રીતે, સ્ત્રીમાંથી છેવટ સુ ઉપજાવનારા હૈં અને ર્ના પ્વનિસંધિને અક્ષરશરીરમાં પ્રકટ કરતો અને સ્વયંવતો ગણાય; પછી, આ લેખનપ્રકાર વિરલ છે અને મિત્રં પણ આ મન્યમાં જ, કડી ૧૨માં મતિસિંમાં ઉપસબ્ધ છે જે જોતાં, આ લેખનરીત લલિતાની જુદી હોય તો જુદી વાત છે.
- (ડ) લેન્દમદ (કડી ૩૫); જોદીમદ (કડી ૭૪); આ રૂપોમાં ક્ષાન્ત્ય રૂપનો નદ(=અને) હમેરીને કરતો વિસ્તાર અર્વાચીન યુજરાતીના હેવા રકમધોજનું-કરીમેનું-પૂર્વધ્યન કરે છે.
- (દ) ચલ્લો (કડી ૪). અર્ધિં ર નો લ થાય છે એ અનુલુતાં હાખમ ધમેશું માગખી તત્વ ઉપર નોધિલા વેચકાસમાં પણ ઉપસબ્ધ છે (વિ. સં. ૧૫મે સૌકા); અને વિ. સં. ૧૨૬૬ના જુલ્લામીરાસમાં પણ છે-જિગ ચડયિત વય મમેષિ જુલ્લ કલ્લ મમેષિ ॥ ૧ ॥, હેનું અર્ધિં એક શતાબ્દી પછી દર્શન થતાં એમ માની સકાય કે પ્રાચીન ભાષા પાસેથી જીતીને આજેલો આ પ્રયોગ બહુ સંમન હતો.
- (ન) હું (કડી ૩૦). પ્રાચીન અપભ્રંશના હડં ધું આ સંકુચિત રૂપ આ છે કર્પૂમજરી ચડવદ્-વિ. સં. ૧૬૦૫મા જોયું હતું; (જુલો ઉપર પૃ. ૨૬), પણ આ પ્રયોગ એથી લગભગ પોણી સદી પહેલાં છે (કારણ કે સીતાહરણ વિ. સં. ૧૫૨૬મા રથાયું હતું).
- (ત) સપ્ત (કડી ૫૦૭) (ક માથી ઉદ્ભવેલ) ગદ્ય મહાપ્રાણુવિધાન ઘર્ષને વ થયો એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી થના છે.

(થ) કેશવશ્ચિત દશમસ્કંધ

(વિ. સં. ૧૫૨૬=ઈ. સ. ૧૪૭૩). નકસ સાલ વિ સં. ૧૭ ૭

(આ જન્મની હસ્તલિખિત પ્રતો ફોર્ગસ યુજરાતી સભા, મુળબ, પાસે છે. એ જોવાની મને પરવાનગી મળી હતી.)

નમૂનાઓ:- પ્રથમ સર્ગ:-

સંસારી પદ્ધતિ હહુ । ધવલોચી અષ્ટપ ॥

દસા કરી દીધો લીધો । ધીમાગત સ્વરૂપ ॥ ૧૧ ॥

એકત્રીશમે સર્ગ:-

વિન્નુ મિત્ર છે મત્તર કરે ।

સે નર નર્ક અર્ધે સંચરે ॥

વિગ્ર સર્વે વિચરે મહી માંગ ।

મુદ્ધ ન જળે તે મહોવાય ॥ ૨૬ ॥

મહારે લલિયો મુળ લખ્યાનુ આથે છૂટ લે અને પોતાના સમયના જ રૂપે દાખલ કરે ત્યારે ઉત્પન્ન થતી ઉલટી સ્થિતિ દર્શાવના માટે દુ આ ઉદાહરણો આપું છું. આ અવતરણ મતાવી આપે છે કે વિ. સં. ૧૫૨૬માં જે સંપ્રદાઈ કરદ ઇત્યાદિ રૂપે હોવા જોઈયે તે વિ. સં. ૧૭૮૭માં કરે ઇત્યાદિ રૂપવિકાળ પામ્યા હતા પ્રસંગવશાત્ કહીના કે વિ સં. ૧૭૫૦ પછી અહીં કમરા: એ હોવા વિકાર થયો એ મહારા મતનું આ હકીકતથી સમર્થન થાય છે.

૧. (જ) ભાલચુટન કાવચ્ચરી

૧ (આશરે વિ. સં. ૧૪૫૦), (નકલસાલ વિ. સં. ૧૬૭૨)

નમૂનાઓ:—

આયમતા રવિચેરા કિરણ

જલ્મ ચઢયા મેહેલીનિ ઘરણ

જરખમુલે તાપસ તપ હેજ

જાળે તેણે વીધું તેજ ॥

રાતા તર દીસિછિ તપા

રકતાઘર જગવીયા થળ ।

સખ્યા અરુણ આયમતિ સર

માણિ રક્તાઘરુ મિદ્ ॥

ઠામિ ઠામિ દુહિછિ ગાય

મુદર શબ્દ જોહિના થાય ।

અગ્નિદોષના જુદ હોમ

શામરકજુ દીસિ ઓમ ॥

(આ પંક્તિયો મહે વજ્રસાધ શાસ્ત્રીના “ગ્રજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસમાં”થી લીધી છે. (પૃ. ૧૦૬૫). આ ગ્રંથના પૂર્વભાગની થી કે. હ. ધ્રુવની સંપાદનામાંથી વિશેષ નમૂનાઓ મળી શકે.)

આ ગ્રંથ રચાય પછી એક ચતાબદથી અધિક સમય વીત્યા પછી પ્રત લખનાર લલિયાએ ભાલચુના સમયના શબ્દાન્તર અહીં અદ્યતન એ પછીના સમયમાં બોળાના પ્રચારમાં આવેલો હ મકયો છે એ મહારે કહેવું જોઈયે, કેટલાક રચનાઓ જન્મની માત્રાક્રોટી આ વાતને સ્પષ્ટ કરશે, દા. ત

કેસવાલી ચિત્રર્ણ દોરિછિ પ્રમાળ

(પૃ. ૫૬, ૧૬, ૩, ૬ ધ્રુવની સંપાદના)

અહીંયાં દીસિછી પાઠથી માત્રા ખૂટે છે પણ લીમજ્જ હોય તો માત્રાસંખ્યા પૂરતી થાય. પૃ. ૧૫, ૧૬ માં શોમદ છે એ, લલિયો દેને જદહીને લોમિ કરવાનું વીસરી ગયો હશે, એમ બતાવી આપે છે. (પૃ. ૧૨૧, ૫, ૫માં તિમિ ને જદસે તિજ્જ છે એ પણ લલિયાની દેવી જ બૃથ છે.)

(ક) મેદેલીન. ૧. અનહ અનિમાંથી અરવરિત આશરવરના લોપથી નિઃ . . .

૨. સવાન્ત કૂદન્ત જોડે અનિ (=અને) નો સહયોગ.

(જ) દોસિંછ. દોસિમાંના અહ-હની વર્તમાનકાળ ભૂતાર્થવાચક દર્શાવવાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જતાં છેનો ઉપક્રિયાપદ તરીકે, તરવતઃ પ્રત્યય તરીકે, ઉપયોગ. જો કે આ શક્તિશાય સંપૂર્ણ નહોતો કારણ કે ભૂતાર્થવાચકતાનો પૂર્ણ ધર્મ બ્રહ્મવર્ત દોસિં ૩૫ પછી અહિં વપરાયું છે; હુદ પછી વપરાયેલ છે. આજે પણ આપણે આ ૩૫ને ભૂતાર્થવાચક તરીકે કવિતામાં જોઈએ છીએ:-

મન્દ મન્દ સમીર વહે

તલુન્જમાં મહુ મ્હાલતો (મણિલાલ ન. ૧૬વેદી રચિત કાન્તા)

આંધ્રે સમીર મહુ રમ્ય ઉપાસુલેથી (કુશુભમાશા, પૃ ૬૨, કડી ૨)

મહુ રગ અનુપમ પ્રેમ ધરે (ઉક્તપ્રથ ૫. ૩૦)

કર્ણો મેઘવનુષ્ય બની ચિલસે

મહુ રગ બની રસમેર ઘસે (ઉક્તપ્રથ, પૃ ૩૦. કડી ૪)

મદ માર્દે સમીર આ દિશ જો જાહે રવ એ કરી

નહિં સ્વપ્ન, એ તો ગાન પેલી ગાથ કોયલ માણુરી (ઉક્તપ્રથ, પૃ. ૬૬ કડી. ૧)

(ગ) દહિંછિ ઉપર પ્રમાણે જ; 'દોહાય છે' એ અર્થનો આ કર્મણિપ્રયોગ છે એટલી વાત વધારામાં.

(ખ) ઠામિ ઠામિ; અહિંમાં હ છે તે અહ તું' સંકુચિતરૂપ નથી. જન્દમાપમાં અહ નહિં સમાઈ સકે. અહ. આ પ્રકારના ૩૫માં, કે (અકે)-અકિ-અહમાંથી આવે, પણ આ હ કે પ્રત્યયરહિત નામમાંથી આવે છે.

(ગ) મીમઝૂત દરિલીલા

(૨૪ વિ. સં. ૧૫૪૧-૪. સ. ૧૪૮૫)

૨૪. મજલાલ શાસ્ત્રી આ પ્રથમું રચનાવર્ષ વિ. સં. ૧૫૪૦ આવે છે. (જુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૫. ઇ.સ. ૧૮૬૬ ની આવૃત્તિ). મહારી સમક્ષ વિ. સં. ૧૫૭૪માં નક્કલ કરાયેલ દસ્તાવિજિત પ્રતિ છે (જે મઢને જુજ. વનોકપુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, એ સંસ્થાના ઉપમંત્રી મી. હીરાલાલ ત્રિ. પરિખના સૌજન્યથી મળી છે); હેમાં અન્ય પંક્તિઓમાં આ પ્રમાણે છે:-

સોલકલ મપૂરણ કથા

મોહદ્દ જનતળા મન યથા ॥ ૬ ॥

આસો માસ તળી પૂર્ણિમા

જાણે કિરિ ઉત્તયુ ચંદ્રમા ।

સોલકલ દાસિહર સકલક

એ ધ્રો કુળ કથા નિકલક ॥ ૭ ॥

કલા ટર્માંથી થોડાંક અવતરણો.

પાટુ બાપુ રાજ દુબારિ
સેવર મળા સ્વામી અવધારિ ॥ ૨૭ ॥

મોટુ રાજા એક મુરુદ
અવમયમજન શ્રી ગોવિંદ ।
તેદની નીતિ મળા પ્રહ્લાદ
છાંચુ બીજુ મિષ્ટાવાદ ॥ ૨૯ ॥

મળા પ્રહ્લાદ અછાદ એવસ
તમો મળુછુ તે કસુર ॥ ૩૨ ॥
નારદ તળાં વચન છિદ જેહ ॥ ૩૩ ॥

પુત્ર કલત્ર નવિ બાદર કરદ ॥ ૩૬ ॥
એળોપરિ ફેર ફિરદ અપારિ
મવસાગર નવિ પામિ પાર ॥ ૪૨ ॥

વિષ્ણુ વિના છુટીદ નહી ॥૪૩॥
મળિ પ્રહ્લાદ પિતા અવધારિ
કાલસર્પ કહોદ મંસાર ॥૫૨॥
સ્તબ માહિ વહુદુ છદ સેહ ॥૫૫॥

અહિં સંપૂર્ણતર (સ્વરુપ) અદ્ય પુણ્ય છે. મગદ, અછદ કરદ, ફિરદ, છદ, વહુદુ, અને તેટલું જ સંકુચિત રૂપ દ પલ્લુ છે પામિ, મળિ, અછદની સાથેસાથ હેનુ જ ખંડિત રૂપ છદ છે, કમળિ રૂપો છુટીદ અને કહોદ છે, જે ક્યદવાળાં (કહિયદ જેવા) રૂપોની અને પ્રયોગ (=voice) તથા પુરૂષ બદલા નાખતા ક્યવાળાં (કહિયે જેવા) આધુનિક યુગગતી રૂપોની વચ્ચે રહેલા અન્તરાલક્રમે છે, મોટુ બીજુ મળુ, છુ, વહુદુ હેમાં અવરુ સંકુચિત રૂપ ડ છે, નારદતળાંમા તળુનો શુદ્ધ પ્રત્યયરૂપ પ્રયોગ છે, આ, બધા આ અન્યના રચનાસમયના લાક્ષણિક તરવો છે.

(છ) પ્રવૌઘપ્રકાશ

(વિ. સ. ૧૫૪૬=ઈ. સ. ૧૪૬૦)

આ ૧૭૭ દરિલીલાના કર્તા બીમની કૃતિ છે. આ અન્ય હેલુ વિ. સં. ૧૫૪૬ના ૨૨વો એમ એ સમાપ્તિવચનમાં કહે છે —

સવત ૧૫ રૂઢી વીઘ

(વરમ એક હપરિ ય્યાલીસ)

(ઉંઠની પંક્તિ વિ. સં. ૧૬૪૪ ની મીઞ દસ્તાવેજમાંથી લીધી છે) આ પંક્તિ વિ. સં. ૧૫૪૧ સુધ્યે છે.

સવત પંદર યુદ્ધનિ વોસ
પટ ધાગલો વરસ ઝ્યાલોસ
દક્ષિણાયન વર્ષાઋતુ સાર
શ્રાવણ શુદ્ધિ દશમી શુદ્ધાર ॥૭૨॥

* * *
* * *
* * *

કીધુ એ પ્રબોધપ્રકાશ ॥૭૪॥

નમૂનાઓ:—

પ્રકાશ ૧

- (૧) આગર નાદક ચોલિયાં કવિજન થહુ મહિમાઈ ।
વલી કિશાકારણિ કરી કોધુ તરો ઉપાઈ ॥૯૬॥
- (૨) ગ્રાહિ ગ્રાહિ રતિપતિ કહઈ
કિશુ પહેલુ વિશ્વાસ
યે પાપવક્ત્ર ચીહઈ નહી
કરતા કુટુંબ વિનાશ ॥૯૭॥
- (૩) કામ કહઈ હૈઈ ધામલા
ધૂમ ચયા સહચરૂં સામલા ।
કાળા જદ મેઘનઈ મિલઈ
ફૂલ બાપળ પઠી નિર્દલઈ ॥૯૮॥
- (૪) પુરુષસ્વભાવ અછઈ અસગ
તથાપિ માયાસરહુ સગ ।
સેહનઈ મન તન મદ સુત સાર
કીધુ તેણઈ સવલ સવાર ॥૯૯॥
- (૫) વિવેક અછનઈ સગપણ સહી
પિતા એક માતા જૂજૂ ॥૧૦૦॥

પ્રકાશ ૨

- (૬) માદ વિદિગિન સુત વાવવ ધાત ॥૧૦૧॥

આ સમય દરમ્યાન અસહત સ્વરયુગ્મ હજી પ્રથમ અને વ્યાપક પ્રચારમાં નજરે પડે છે— સમીનીના, ચતુર્થીના તેમજ તૃતીયાના વિભક્તિ પ્રત્યયોમાં, દા. ત. વાગદ, મેષનદ, તેહનદ, તેણદ, અછનદ; તેમજ વર્તમાનકાળ ત્રીજે પુરુષ એકવચનના ક્રિયાપદરૂપને અન્તે, જેમકે કહઈ, સહચરૂ, મિલઈ, નિર્દલઈ, અછદ, મહિમાદ અને કારણમાં તૃતીયા વિભક્તિનો તેમજ હૈઈમાં સંવત્તરીનો જે લક્ષ્યોચ્ચ છે.

કિશાકારણમાંનું 'કિશુ', તેમજ કિશુ, એ રૂપો ૩૮ વર્ષો 'હેલાંના વસન્તવિલાસમાંનાં એ પ્રકારનાં રૂપોનું' સ્મરણ કરાવે છે.

एहेतु, तेहनइ ओ जेअणी भात्रास'भ्या प्रभाणेनी भरी जेअणी एहेतु (अथवा हेतु) तेहनइ (अथवा तेहनइ)ने स्थाने आवेवां शिथिल प्रतिश्चे छ ओ वात नोधिवा जेवी छ.

अहानइमां ह निर्णय छ ओ पञ्च भात्रासोहीथी २५४ थाय छ.

समयण आपुनिक शुभरातीनी छाया व्यक्त करे छ; पञ्च ओ जेटहुं ७ सयवे छ ३ आ ३५ कभमां कम आ समय जेटहुं जेटहुं धार्ध युकुं हतुं. विहिन ओ प्रा. बहिणी अने अवागीन शुभ. जेहेन वज्जेने पदक छ; जने जेहेन पुरोभामी न पाछे। आओ छ ओ पञ्च ध्यानमां राखवानुं छ. क्वालीसमाने स संस्कृत उच्चारणुं प्रतीक छ.

कैलांक क्षयोअ ३५० उमेरीशः-

याथाइ (अविध्य), प्रकाश ३ कडी ४;

शीदाथाइ (अविध्य कभ'धि) ३ ११

करधि (अविध्य) ३

अने मन्नेरिसिमां, प्रथम रसि (=भाटे) प्रकाश ३, कडी ४; अथात् हेमचन्द्रे (सि. हे. ८-४-४२५म) तादर्थ्य-अर्थना निपात तरीके आपेला रसि आ समय पञ्च, अने, आपणे जेधये छिये तेम, कैलांक इशका पछी पञ्च, पोतानुं अस्तित्व प्रकट करे छ; वसन्तविलासमां, यार इशका जेलां, मन्नेरिसि (कडी १३) छ ते भाइक.

[आ अन्त्यनी हस्तलिखित प्रतो २६ने श्री. तनसुपराम म. त्रिपाही श्री. जे. तद्वथी, अने शुभरात वनीकपुलर सोसायटी-अभ्युदायना उपम'नी श्री. हीराबाब त्रि. पदरेष श्री. जे. तद्वथी प्राप्त धर्ध हती.]

(ज) लावण्यसमय-अष्टि श्रित विमलप्रबन्ध

(वि. सं. १५६८=७. स. १५१२)

नभूनाओः-

खंड ४

वीरमति तव पीठरि गद्दे संपति सपली पृष्ठिइ रदी।
सायिइ बैठ विमलकुमार जै कोषठ माउला जुहार ॥७॥
आगइ भाई धरि अणाधि बावी बहिनर वेदा सायि।
मोटां वण मांदिइथां रलइ अलगन तु पूरा करइ ॥९॥
सां पोतइ हुइ पुण्य प्रकस तां धरि लक्ष्मी लीलविलास।
पाप तणु जब पायु पडइ तव धरि वूरि कृत्स अरइ ॥६॥
रहित विमल भाइ मुहसालि चारइ चंचल वल्लर बालि।
लेणि अवसरि देवी अविका आव्या छि आरासणि थिकां ॥७॥
नवयौवन नवल सयोग देखी देखी चंछइ भोग।
कूबर बहइ परमारो नीम अणपरणिइ बुहु मांत् (शमाण) किम ॥७॥
शील लयइ (श्लखइ) तुही अविवा त्रिणि वर दीध. पोतिइयका (शिका) ॥७॥

લક્ષયોગ્ય તરવો.—

- (ક) શબ્દાન્ત બદ અને ૬ જોતાં વાંત પરખારો;
 (ઘ) સપ્તભાં ગુનું મહાપ્રાણુવિધાન થતાં ષ;
 (ગ) સપ્તભીના સાચિદ અને સાચિ બંને રૂપભેદો;
 (ઘ) મોટામાં હતો અભાવ;

- (જ) માંદિશ્યો (કડી ૬૮)
 આરાસણિચિકા (કડી ૭૦)
 પોતિદયકા (ચિકા) (કડી ૭૨) } સ્થિતકર્માથી ઉદ્ભવેલો યા;
 આ યા-ચિકાને યોગે મુખ્ય શબ્દની
 સપ્તભી વિભક્તિ.

(ચ) માર્ગ-આ શૂ (=સાથે) મા શબ્દને લગભગ એક પ્રત્યય રૂપે લગાડાયો છે.

(છ) લઘ્વ. લઘ્વતિમાંના જાનો આ ઋચ કયો છે.

(જ) જાં-તાં. આ શબ્દયુગ્મનો 'જ્ઞ'નાં સુધીત્વનાં સુધી' હોવા ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં ઉપયોગ થયો છે. આ રૂપે મૂળમાં પંચમી કે સપ્તમીનાં રૂપો છે. (જાન-તાન, જમ્મિ-તમ્મિ, યસ્મિન્-તસ્મિન્.)

(ઝ) માધ્યમાનલદોષકવ્યવ્થ-રચનાર ગણપતિ (કાવરથ)

(વિ. સં. ૧૫૮૪-૧૫૮૫ સ. ૧૫૨૮)

(વૈદ મુર્ગમ યાજ્ઞ શર્મા વિક્રમ વરમ ચિત્રાર)

નમૂનાઓ:—

અંગ ૮

(ક) નિરલો નિર્મલ ચદલ ળગિત અંચરરેસિ :

મ વૂ લચારમિ મરપલા મમ ભાણુ જાલેસિ ॥૧૩॥

ચદમિ ચરણુ ચદલા સતોણુ શિરનામિ ।

જાં ઝીવદ તા જ (શુ) રહદ અજ્ઞ પરિ ણદ ઠામિ ॥૧૪॥

અંગ ૭

(લ) સતી વીઠી મુદરી સાચાદદ મુલહીળ ।

રદુ અમાનિ પરિ ગયુ તેણિ પરિ વીસદ લીળ ॥૧૦૬॥

લક્ષયોગ્ય મુદાઓ:—

(૧) વિ. સં.ના સોળમા સૈકાની આખરમાં પણ શબ્દાન્ત ૬-જ-અદ આગળ પડતા છે.

(૨) રેસિ-આ તાદર્થ્યવાચક પ્રત્યય અર્થિ “ માટે ” ના અર્થમાં તો ભાગ્યે જ હોઈ શકે;
 હેમાં સપ્તમીનો અર્થ હોય એમ જણાય છે; રેસિ નો મૂળ અર્થ આ પાઞ્જના

* આ મ-થના વર્ષ વિશે આ વ્યાખ્યાનો, વ્યા. ૬, પાદનોષ રૂપ જુવો.

જાનામાં વિસર્ગ થતો હતો એમ દર્શી ? [કે પછી અંબરદેગિને... બદલે અંબરેસિ પાદોપથી આવેલ દર્શી]

(૩) જાં-જાં-જાં સુધી લઈ સુધી.—આ વ્યાખ્યાનમાં ઉપર જ વિમલપ્રવચનનાં અવતરણોની નીચેની નોંધ (જ) જુવો.

(૪) ચાલેસિ }
 ઉચારસિ } કવિધ્વ; પ્રકારાન્તરે.

(૫) અદ્વ-હ નિર્બળ છે:

(૬) ણદ્વ ટમિ-અદ્વ અને દ્વ પરત્વતઃ અભિન્ન છે; અક ને અને ક વિનાના શબ્દને, દ્વ લગાડેલો છે.

(૭) તેણિ પરિ-તેને જ લગાડાયેલો છે. સરખાવો—

કૈંદ્રાગયન ણી પેર ચોલ્યા—એ કે તથા સદી ખેડાંની યુજરાતી કવિતામાં.

(સ) વૈતાન્યંચવીસી

(વિ. સં. ૧૬૧૬=ઈ.સ. ૧૫૧૩)

નમૂનાઓ—

જલુદ્રીપ મોહ અછે ભરતસેત્ર સુવિચાર ।

તસ મયે મહુ દેરા છે અંગ વંગ મલચાર ॥ ૧૪ ॥

તે સવિ મોહિ મૂલગુ વાર મલવદેસ

તિહાં ઉજેળી વરનચર સિપ્રા ઘડિ સુવિશેષ ॥ ૧૫ ॥

ઠામિ ઠામિ વાલ્યા વલિ કાચ

મૂલજાણે પાળી સાધ ।

મૂલજાણે નવિ જાણિ મેય

ઉત્તારી પગલોજાં તેય ॥ ૨૦ ॥

છેદ પિઠનિ મૂલિ જામ

મ્રગકર દેશિ રાજા લામ ।

મ્રગકર દેશી ચિંતે દુસ્ત્ર

એક પિઠ કિઠનિ દેવસૂ ॥ ૧૮૮ ॥

મોટાં કાળાં બીજાંમાં હાપેલા શબ્દો લાક્ષણિક પ્રકારદર્શક છે. એક રથાને જાણે અને અન્ય રથળે જાણિ છે હેનો ખુલાસો કાં તો એ કે પાછળના સમયનો લક્ષિયો બેદરકાર રહ્યો હોય, અથવા એ કે અન્ય રથાયો એ સમયમાં જાંને રથો અવિશેષે વપરાતાં હોય. પહેલો વિકલ્પ વધારે સંભાવ્ય છે.

આ નમૂના બસ થશે. આ પછી આવે છે નીકર (વિ. સં. ૧૫૫૫થી ૧૬૩૦-૪૦), વિશ્વનાથ જાની (વિ. સં. ૧૭૦૮), વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, અખો, પ્રેમાનન્દ, શામળ, વલ્લભ; પણ હેમનામાંથી લાપાવિકાસ-દર્શક અવતરણો આપવામાં કાળક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી. તેઓ પ્રાચીન-માંથી અર્વાચીનમાં સંક્રમણના પ્રતિનિધિ છે, અને નમૂના મુદિત પુસ્તકોમાં લભ્ય છે.

‘પ્રાચીનતર સદીઓનું’ જે ગદ્યસાહિત્ય કબજ છે તેના ઉપર દષ્ટિ નાખવી લાભદાયક યશો.

ગદ્ય-કૃતિઓ

પ્રથમ દ્વં વિ. સં. ૧૨૫૭ અને વિ. સં. ૧૪૬૭ની વચ્ચેના સમયના ગદ્યના નમૂના ચૂંટીને આપું છું. આ અવતરણો શ્રી. ચીમનલાલ દલાલના અદેવાલમાંથી લીધાં છે; અને એઓ હેને ગુજરાતીના નમૂના ગણે છે. આ ભાષાને એ નામ આપી સકાય કે નહિ એ વિશે મહને ખૂબ રાંકા છે. નમૂનાઓ પોતે જ વસ્તુસ્થિતિ અતાવશે:—

(૧) વિ. સં. ૧૨૫૭

નવકાલ્પારણ્યન

યત્ત નમસ્કાર અતીત અનાગત ચતુર્વીસ આદિ જિનોક સારું સુ મુન્હે વિશેષદ્દ દિયદાતણદ પ્રસ્તાવિ
અર્થયુક્ત એયુ પ્યાતવ્યુ છુનેવડ પડેવડ ॥

(૨) વિ. સં. ૧૩૮૦

આલોચના (ભાષા-તર)

તિણિ કારણિ ચતુર્દશ પૂર્વધર નતુર્દશપૂર્વસંવંધિત પ્યાતું પરિવ્રજિત વચ્ચપરમેષ્ઠિનમસ્કાર સ્મરહુ તત્
દુમ્હિ વિશેષિ સ્મરેત્ત અનદ પરમેશ્વરિ તીર્થંકરદેવિ દસત અર્થ મળિયત જછદ અનદ સંસાર તળત પ્રતિમત મ
કરિસત અનદ કદ્દિ નમસ્કાર દહ્લોકિ સંપાદિયદ ॥

(૩) વિ. સં. ૧૩૬૯

અતિચાર (ભાષા-તર)

મૃપાવાદિ સહસાતકારિ બાહુ અમ્યામ્યાનુ લીપત રહસ્યેન મેડુ કીધુ મૃષોપદેસ લીપત કૂડત લેહત
લિલિત કૂહિ સાથિ થાળણિ મોસડ યુગદ્દ સડ રાહિ મેહિ કલહુ વિદાવિહિ જુ કોદ અતિચાર મૃપાવાદિ મતિ
મવ સગલાદ માહિ હુદ ત્રિવિધ ત્રિવિધ મિત્છામિ દુકલે ॥

(૪) વિ. સં. ૧૪૪૯

ગણિતસાર (ભાષા-તર)

શિનુ મળીદ દેવાધિદેયુ મદારકુ મહેશ્વર કિલુ જુ પરમેશ્વર કૈલાસશિવરમંડુ પાર્વતીદયરમણ વિશ્વનાથ
જિણિ વિશ્વ નીપજાવિતે તણુ નમસ્કાર કરીડ ચાલાવોધનાર્થ ચાલ મળીદ અજ્ઞાન તીર્થે ફિર્દિ અવ્યોધ જાણિવા
તણદ અર્થિ આત્મયશોટ્કર્ય ધેયસ્કરણર્થ શ્રીધરાનાર્થ ગણિતુ પ્રકટીકલુ ॥

(૫) વિ. સં. ૧૪૯૭

સંગ્રહણીચાલાવોધ

(નકલસાલ વિ. સં. ૧૫૪૮)

સદ્ગુરુકન્હલિ પૂછિ વિશેષ અર્થનુ પ્રહણ કરિવંડે । જે મન્ય જોવ છદ્દ તેહનદેં એ સંપ્રળણિનુ વિચાર
કહતાં કર્મસય દોષ સહતણદ મન્યતણદેં એ વિચાર જોદલુ જાણિલુ જિમ તે મન્યજીવનદેં કદિશ્કિ દોષ ॥

આ અવતરણોમાંની ભાષા વિ. સં. ૧૪૫૦માં રચાયેલ મુગલબોધ શીક્ષણની ભાષાને ઓછે-વતે અંશે મળતી આવે છે એ તો ત્યારે તરત જોઈ મકરો. ૬. આ વિ. સં. ૧૪૫૦ની કૃતિને ગુજરાતીમાં લખાયેલી માનતો નથી તો આ અવતરણોની ભાષાને ગુજરાતી નજર માનું એ ચોક્કસ છે. એ અગાઉ ક્યુ ન છે કે આ ભાષાને ગુજરાત અપભ્રંશ કહેવી ચોક્કસ છે.

પ્રસંગવગત કદી દઈ કે આ અવતરણો કપાલિક કપાલિક કપાલિક વિવરણની શેરી વ્યક્ત કરે છે, જેમ કે અવતરણ (૮) માં ચાલ મળે અજ્ઞાન એટલે કાલ કહેવા (=એટલે; અરખાને મળ-મળિગ્રહ-મળવતે-માંથી આવેલ અરાકી મૂળજે) અજ્ઞાન; તીહ કિદિ એટલે તેઓનું શું (તેને કિમ્), અવલોક જગિરા તણદ અર્ધિ એ વચનથી 'અવલોક=અવલોકનું, તે તણે અર્ધે' એમ સમજવાનું છે. જે આપું વાક્ય માત્રનામવલોકાવર્ધનું વિવરણ છે.

થોડાકે બીજા નમૂનાઓ આ પછીના સમયના, વિ. સં. ૧૫૧૫ થી ૧૫૭૧ સુધીના, હોયેલા એ ચોક્કસ છે:-

(૬) વિ. સં. ૧૫૧૫

હેમકંસકૃત પટ્ટાચર્યકવાલાયકોષ

પટ્ટલીપુરિ નગરિ નદરાય હૂટ । તીજ ધમેક અવરા વર વરી લોક દની સોનકં 'અજ્ઞ' મેલિડં । સોને મંદાર મર્મા વૃક્ષા મર્મા સોનાની ટુપરી કોપી ।

(૭) વિ. સં. ૧૫૫૧ (નકલની સાથ)

વૃદ્ધવાણાચ્ય

(ક) નિરતર મર્માની મજિત વરદ । સતત નિરતર મધા મોજન કરદં । અને આપગી દલ્હાં કિયા કાર્ય વરદ । તે સર્વ સીમામ્યનો વર્ષની હુદં ॥ ૮ ॥

(લ) ચેહનદ સ્વ આપગીડ પ્રજા નહીં તેહનદ જાજ ॥ વરદ । યિમ લોચન નેન પન્નદ દર્શન ભારીસુ છુ વરદ ॥ ૧૨ ॥

(પંચમીનું ૨૫ દલ્હાં લક્ષ્યોગ્ય છે (હેમાં અનુસ્વાર વિભક્તિવાચક છે); આ ૨૫ ખરી ગુજરાતીમાં અગવધુ છે અને ગુજરાત અપભ્રંશના સમયનું છે.)

(૮) વિ. સં. ૧૫૭૧

અંબલકથા

હુ કરનક । માદર પિતા અવદ જન્મલગદ દરિદ્રી નિર્ધનઃ ધનનદ કીધદ સર્વત્ર મગદ । મત્ર યજ્ર ઓપથ તે ધમપદિ ધનદ વરદ પજ મંદ ધન ન પામદ । જાતુ જાતુ ધનગિરિ પર્વતિ શ્રી ચોરગયોગિની સમીપિ ગિડ ॥

(૯) વિ. સં. ૧૬૨૯ કે એટલામાં:-

હીરવિજય સુરિના શિષ્યે રચેલ વૈનાલપચોસી

આજે તે લાટુપ મંદિ થકુ કલકુ એક કૂતરા નદ પાતિડ । તે કૂતરુ મુડ । પછે તે રાજા પદમાવતી ઉપરિ કોપુ । એ પાપિણીનું સંભાષિ ન વાલ । માદરા મિત્રની મારણદાર । પછે પ્રધાન ચોલ રાજા તુ તાંહા જા જદ નદ પદમાવતીની જાંધી ચિચલ કરજે । પગતું મેડર દેડ આવ ॥

(પ. ૧૦૧. શ્રી. જગજીવન ૬. મોદી સંપાદિત મન્ય)

[નોંધ—૧. પાતિહ; સરખાવો મરાઠી પાતિહ;

૨. નેઝર; આ પ્રાકૃત રૂપ છે; ગુજરાતીમાં નેપુર છે;

૩. લાઢુઆ માંહે ચક્ર કઢકુ; અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પંચમી પ્રત્યય (અન્યય) થઈ છે તેનો પૂર્વગામી શબ્દ ચક્ર (ચક્રો) મૂલમાં સ્વરૂપમાંથી ઉદ્ભવેલું વિશેષણ (એટલે હેતુનું શૂલ કૃદન્ત) છે.]

કેટલાક હેતો વધી ઉદાવે છે કે પ્રાચીન-ગુજરાતી ભાસતી આ ભાષા ફક્ત, ધાર્મિક તેમ જ ધાર્મિકતર, જેન સાહિત્યમાં જ વપરાતી હતી અને એ ભાષાને એ સમયની પ્રચલિત ભાષા ન ગણી સકાય, કારણ કે જેન લેખકોએ બહુ લાંબા કાળથી પ્રચારણુત થયેલી પ્રાકૃતોનાં રૂપોને અને શૈલીને કૃત્રિમ રીતે પાછાં દાખલ કર્યાં હતાં. શ્રી. મણિલાલ બેકરભાઈ વ્યાસે સ્વસંપાદિત વિમલપ્રબન્ધની પ્રસ્તાવનામાં આ દલીલનો અત્યંત સમર્થ ઉત્તર વિસ્તારપૂર્વક આપ્યો છે. હું અહિંયાં એક સાદો બચાવ રજૂ કરું છું કે જેનેતર લેખકોની કૃતિઓમાં પણ હેતો જ ભાષાસ્વરૂપોના નમૂના બતાવી સકાય તો આ એકપક્ષીય દિમાપતીઓની દલીલ એકદમ તૂટી પડે. કવિતાની બાબતમાં તો ઉપર આપેલા નમૂનાઓમાં આપણે જોઈ જ છે કે હેતોના ઘણા જેનેતર લેખકોની કૃતિમાંથી લીધેલા છે. ગદ્યમાંથી પણ ઉદાહરણો રહેલાઈથી આપી સકાય એમ છે. હું અહિં થોડાક જ નમૂના આપું છું.

(૧૦) વિ. સં. ૧૬૫૦ (નકલની સંભાળ સાહ)

પાંડવીગીતા

[જૂદી જૂદી હસ્તપ્રતોના એકત્ર બાંધેલા એક સંગ્રહમાં આ ગ્રંથ છે, જે ગુજરાતી પ્રેસના શ્રી. નરવરસાહ ઈ. દેસાઈના સૌજન્યથી હું અવલોકી સકયો હતો. આ પાંડવીગીતામાં થોડાક વર્ષ કંઈ નેધિલું નથી, પરંતુ હેતો પેલેમાં મૂકેલી એ જ હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી બીજી એક કૃતિની હસ્તપ્રતમાં નકલસાલ વિ. સં. ૧૬૫૦ છે. આ આધારે અને ગ્રંથની ભાષાના સ્વરૂપને આધારે, રચના અને નકલ વચ્ચે ૫૦ થી ૮૦ વર્ષોનું સંભાવ્ય અંતર ગણીને, આ ગ્રંથને સોળમી સદીના અન્તમાં રચાયેલો માની સકાય.]

(ક) ઉઘવ કહિછિ । ઘાસુદેવનહ તજી છાંદીનિ બનિ વીજા દેવનહ ઉપાસિ । તે અમ જાણશુ ચે તરણુ શુર મેગાનિહ કાઠિ કૂપ વીરઠ વળીનિ ધાળી પીરહિદ ॥૧૬॥

(ખ) યમદમિ ચોલ્યા । તે પુરુષનહ સદૈ ઉઘવ સદાહિ લખી સેહનિ નિત્ય માંગલ્ય । વેહના હૈંદનહ વિપિ મંગવાન શ્રી ઘાસુદેવ વસિ ॥૪૭॥

આ ગ્રંથની યોજના હાવી છે: પ્રથમ અતિ અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં એક શ્લોક ટાંકયો છે અને હેતી નીચે હેતુ પ્રચલિત ભાષામાં ભાષાન્તર આપ્યું છે જે મોટે ભાગે સાચું છે, જવહરે જ ભૂલવાળું છે. મેં માત્ર ભાષાન્તરમાંથી અવતરણુ આપ્યાં છે.

(૧૧) વિ. સં. ૧૫૫૭

સુવનદીપક (ભાષાન્તર)

હવે ધાતુ તર્જૂ સ્વરૂપ કડીસદ ॥ x x x ॥ જુ પૃષ્ઠક ઉપમાનાતળી પૃષ્ઠા કરિ જુ જુ શુક ચંદ્ર પાંચમ્
સ્થાનક દેવદ તુ કહિંબું । પુત્રજન્મ હુસદ । અથવા દેવદ તુ પુત્ર નથી । મ્યા વીહાડ તર્જૂ ફલ ચોલીશિ ।

અહિં કહોતદ રૂપ લક્ષણોગ્ય છે, ખરી રીતે એ કહિસદ્-કથયિષ્યતે (કર્મણિ પ્રયોગ) માંથી ઉદ્ભવેલું છે અને હેનો અર્થ થાય “ કહેવાશે, ” પણ કાળક્રમે આધુનિક ગુજરાતીમાં હેનો “ હું કહીશ ” હેવો કર્તારિ પ્રયોગનો અર્થ થયો છે. ઉપરાંત શુભોચરિ (જી... કરિ=જો કરે) અને દેસદ્ (દેસદ તુ=દેસે તો); મૂળમાં આ શબ્દો વર્તમાનકાળ શૂતાર્થવાચક રૂપો છે (કરે છે, દેખે છે,), પણ અહિં પ્રસ્તુત વિકાસક્રમમાં અનિશ્ચયાર્થમાં વપરાયા છે. આ વિકાસક્રમે જ શૂતાર્થવાચકનો અર્થ પૂરેપૂરો રજુ કરવા ખાતર, આધુનિક ગુજરાતીમાં વપરાતા છેની સહાયકતાની જરૂર પડી, આ મુદ્દાની વિસ્તીર્ણ અર્થો આગળ ઉપર કરીશ.

(૧૨) મુવનદીપકનો સમય, લગભગ; એટલે વિ. સં. ૧૫૫૭.

સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ।

(ગુજરાતશાલાયક ડિસેંબર ૧૯૦૮ માં શ્રી. છગનલાલ વિ. રાયળે પ્રકટ કરેલું).

(૧) આદિ-પહિલ્લ ાવ નમસ્કરી નદ પુરુષ સ્ત્રીના લક્ષણ કહીસિ ।

(૨) મનુષ્યનદ પાંચ દીર્ઘ-સાંઘા જોદ્ । પાંચ સૂક્ષ્મ-સાંઘનાં જાદ્ ।

(૩) જિદ્નદ નિલાડિ રેલા ૪ હુદ તેહનડ ૮૦ વર્ષ બનદ ૫ રેલા હુદે તુ ૧૦૦ વર્ષ બાણ હુદેં ।

(૧૩) વિ. સં. ૧૫૮૧

નવતત્ત્વવાલાવવોધ

ફલ્લરી રોની બજમા પોપલી મિરી મારંગી મુંઠિ પ્રમુલ દ્રવ્ય કરી કરાની હુદે તા શાય ફલ્લદે

(૧૪) વિ. સં. ૧૫૮૨

જીવતત્ત્વવિચાર

સિદ્ધતા જીવનદે !દહ નથી યોગિ નથી જીવ જિગ્મવચન બળતત્ત્વ સંસાર માંહિ ઘળું ફિરદે । બનદેં ઘળું ફિરિસિદે ।

(૧૫) વિ. સં. ૧૫૮૨

સ્વપ્રાધ્યાય (ભાષા-તર)

પ્રાસાદ માંહિ જમિ સમુદ્રમાંહિ તરિ તુ ગુલામનિ કુલિ જન્મ હુદે તુ પળ રાજા હુદે ॥

નાન્વે ચટી બનિ ચાલિ તુ લે કોદે મમાતરિ ચીટ હુદે તે બાવો કતાવલુ એ વિચાર ॥

અહિંયાં જમિ, તરિ, હુદે પ્રત્યાદિમાં શૂતાર્થવાચક ક્રિયાપદરૂપ અનિશ્ચયાર્થરૂપ બની બધું છે એ ખ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

(૧૬) વિ. સં. ૧૬૧૨

અશ્વશાસ્ત્ર

મુરિ ચિદુ પર્મિ યે અશ્વ કાલ્લા હુદે તા અ યાગ્ય તે ચમદન જાણિલુ । કાપ્તિ મમરા હુદે તા સ્વામી નદે મારદે તા જાડુ વલેશનદે વધારિ પ્રશસિ મરણ કરદે ।

(૧૭) વિ. સં. ૧૬૪૦ (નકલનું ૫૫)

વૈષ્ણવ આદિક

(નવલમન્યાવલી, ભાગ ૨, પૃ. ૪૨-૪૫)

પછો પૂર્વામિમુષ વિશિ માયું ડહોલીનિ હાથ પચાલોઈ.

ચાછલી પિહિલો દોજિ. પાટલી પછી ચાલોઈ.

(૧૮) વિ. સં. ૧૭૧૦ (નકલની સાલ)

રાત્રિમોજનગીત

(ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, મળલાલ શાસ્ત્રી, પૃ. ૬૫-૬૬)

।દમસદ રંગાઈ દિવસદ નિમિયદ।

વિદ્યાણે ।માજલ માગસિ સત્તર ન દાસ ।દદ।

હવે હું પારસી અન્યકર્તાઓનાં અર્થોચીન ગુજરાતીના નિર્માણ પદ્ધતિનાં લખાણોમાંથી કેટલાંક અવતરણો આપું છું.

(૧૯) વિ. સં. ૧૫૦૦ના અરસામાં.

(ક) સમસ્યાન ચલતું દૂડ ૩ ઘન વેહેત મૂમ છાંલોઈ તાહ કાતસ ।લઈનિ ।જાત કોજદ। સમસ્યાન ઠાહાર સોલાવા દોજિ. તિહાં યઠા ૩ ઘન ।વહેત મૂમ છાંલોઈ। નવીજોન કોજિ। જોત માંહિનુ કાતમ ।લદ તાલગિ જોત કોજિ। તાં લગિ કાગલી જોનુ ઠાહાર સોલાઈ। તિહાં યકુ ।લઈનિ પાત્રિ મેલવીઈ વીજી જોત કીવી અછિ તિહાનુ ઠાહાર સોલાઈ। તા લગિ પાત્રિ રહિવા દોજિ। ને સીવાર પછી સહસ જોત પ્રમાણ દૂડ।

(વિ. સં. ૧૫૦૭માં બદરામ લક્ષ્મીધર નામના પારસી લેખકે લખેલી હસ્તપ્રતમાંથી આ અવતરણ લીધું છે. પવિત્ર અગ્નિ પ્રકટાવવાના વિધિનું આ વર્ણન છે. આ ૧૬૨૧માં ઠાહાર શબ્દ છે તે ઠાહાર (છાર, સં. છારમાંથી) માટેની દેખીતી ભૂલ છે. છાર સોલાઈ અને છાર સોલાવા દોજિ એટલે “૨૧૫ ઠંડી થાય છે” “અને ૨૧૫ને ઠંડી થવા દેવી.”

(જ) મદ પૂછડડ જન રૂંદ છોતાળ તનડ કારીર કહસડડ પાતક કીધડ જોનદ પાપકરી જાતમારૂં દસડ દોહિલડ નિમ્મદઃ કોજદ અછિ।

(સાંટાકુમ, મુંબઈ, રહેતા શ્રી. બદરામચર તે. અકેલેસરિયા પાસેના અર્દા-વિરાની હસ્તપ્રતમાંથી ઉદ્ધત; અનતગત પુષ્પિકા ખતાવે છે કે નકલ વિ. સં. ૧૫૦૭માં નવસારી (નાગવારિકા) મુકામે કરવામાં આવી હતી.

(ગ) પુણ્યમયો ગાયક તહોરહિ નમસ્કારહુ। પ્રત્યુત્તરવાળી હોમિજ્દતળો પ્રહુટવાળી પૂછવા તળો જરુથ તળો : ॥ ૧ ॥ સુદર તે મનો ચિહરહિ કેતલાઈ મનુષ્યનુ શુમ કલ્યાણ વર્તદ। કિ હસદ સાચદ કેતલાઈ મનુષ્યનુ ચિહરહિ શુમ કલ્યાણનુ કલ્યાણ। કદુ એક છિ। તે હમ ધોલદ જુ શુમ મલુ સદુ તિ દીનિતળ દોષુ હુદ। દીનિ સુચિ ચહુ કદુ રહિ શુમ કલ્યાણ ॥

(ફિઝિક્સ (યદ) ના સંસ્કૃતનુ લાપાન્તર; પારસી પંચામન કંડના ટ્રસ્ટીઓએ પ્રકટ કરેલા એ ગ્રન્થને ૧૫ મે પૃષ્ઠે નોંધ જુવો.

આ અવતરણોની લાપા વિ. સં. ૧૫૦૦ પ્લેલાંના કે પછીના સમયની છે એ સ્પષ્ટ છે. રહિ પ્રત્યેક લગાડવાથી બનતું વિશિષ્ટ પ્રકારનું ચતુર્થીતું ૩૫ સૂચક છે (આ પ્રત્યેક રહિને આ લાપાન્તરોમાં પ્રચુર ઉપયોગ થાય છે). આ ૩૫ મુખ્યવર્ગો ધીરેધીરે વારંવાર વપરાયેલું જોવામાં આવે છે. (વિ. સં. ૧૪૫૦), અને વિ. સં. ૧૫૦૦ નો આસપાસના સમયના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે.

વિક્રમ સંવતના અગ્રારમાંથી સોળમા સેકા સ્કીમાં જુદા જુદા સમયોની કૃતિઓમાંથી મિશ્ર મિશ્ર નમૂનાઓનો પ્રકારદર્શક નમૂનાઓને તપાસીને આપણે ઉપર ગુજરાતી લાપાની ઉત્ક્રાન્તિની પરીક્ષામાં લાગુ કરવાની સમીક્ષા કરી. આ નમૂનાઓનું નિપુણ પરીક્ષણ કરવામાં લાગુ પાડવાની શ્રુષ્ઠ મુલ્ય કસોટીઓ કસોટીઓ આ છે :—

- (ક) ઉત્ક્રાન્તિના બિન્ન બિન્ન ક્રોમાં બેદક વાગ્યાપારતત્ત્વો;
- (જ) વ્યાકરણનાં રૂપોમાં થતા મનાવ્યાપારજન્ય પરિવર્તો.
- (ગ) જુદા જુદા સમયનાં લક્ષણજૂત રૂપોનું વિગ્રહણ (Analytical) કે અવિગ્રહ (Synthetic) રવરૂપ.

અને (ઘ) અમુક સમયના લાક્ષણિક અમુક વિશિષ્ટ શબ્દોનું અસ્તિત્વ, પ્રાસુપ્ય અથવા પ્રાધાન્ય. ગુજરાતી લાપાની ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રમાણમાર્ગ અને ક. કસોટી 'હેલી, તે છે માળવિકાસક્તમનો હેના ક્રો નિશ્ચિત કરવામાં આપણે આ પ્રત્યેક કસોટીનો વિચાર કરીશું.

- (ક) પ્રથમ આવે છે અપર્ણક ક્રમ (પ્રાગપર્ણક અર્થાત્ પ્રાકૃત ક્રમને બાદ કરવો ધટે). હેનાં લાક્ષણિક તત્ત્વો આ છે ;—

- (૧) સંયોગમાં રૂ ની અવિકૃત અવસ્થિતિ;
- (૨) જ્યાં રૂ ન હોય ત્યાં હેનો પ્રક્ષેપ કરી ને સંયોગનિર્માણ;
- (૩) કુ ને બદલે મુ;
- (૪) લિંગ પરત્વે અનિયમિતતા, જેનો સિ. હે. ૮-૪-૪૪૫માં નિર્દેશ છે;
- (૫) ક અનુગનો છૂટથી ઉપયોગ,
- (૬) સામાન્યતઃ નામોને, પણ કવચિત્ અવ્યયોને અને ક્રિયાપદોને પણ, લગાડાતો ઢ અનુગ;
- (૭) મહારડ, તુહારડ, અમ્હારડ, તુમ્હારડ જેવાં ખાસ રૂપો; કવળ, વાદ, લજ, કર ઇત્યાદિ જેવા ખાસ આદેશો.

વિવેચન : (૧) અને (૨) આ ઘટના ગુજરાતીમાં લાંબા કાળ પર્થન્ત બનતી રહી છે અને હેને પરિણામે એક પક્ષે પ્રગટ જેવા શબ્દો આપ્યા છે તો અન્યપક્ષે કરોડ (કાટિ), પટ્ટલ, સરાળ જેવા શબ્દો લેખના છે જે આ મધ્યના પુસ્તક ૧માં બ્યાખ્યાન રચાના ખંડ ૩માં સ્વર્ગ ૧ (પ્રત્યેષ)માં નોંધ્યા છે;

(૩) આ વિકારને ઉપર પુ. ૧, બ્યા. ૪, ખંડ ૩ ઉત્સર્ગ ૧૭માં, ગુજરાતીમાં હેનું અનુવર્તન દર્શાવવા માટે, નોંધેલો છે.

(૪) આ અવ્યવસ્થા ગુજરાતીમાં પણ આવી છે; જમ્હાં મિત્ર (પું.), વૃક્ષ (નપું.) ઉત્તર (પું.), પાંચ (સ્ત્રી.), જીવ્ય (સ્ત્રી.), પત્રકાગળ (પું.) ઇત્યાદિ શબ્દોમાં મૂળ સંસ્કૃતનું સિંગ બદલી ગયું છે;

(૫) આ તત્વને પરિણામે ગુજરાતીમાં જો અને ડં અન્યવાળાં નામે (અનુક્રમે પું અને નપું.) આપ્યાં છે; જુલો ઉપર પુ. ૧, બ્યા. ૪. ખંડ ૧ ઉત્સર્ગ ૨;

(૬) આ અનુગ સાધારણતઃ સંસ્કૃત અનુગ કનો વિકાર, અથવા યોગ્ય રીતે આદેશ, ગણાય છે; પણ ડા. ટેસિટારીએ કના મૂલરે ટ અનુગ કલ્પવાની અર્થપૂર્ણ સ્થના કરી છે. આ ટ અનુગનો ગુજરાતી કવિતામાં બહોળો ઉપયોગ થાય છે ડા. ત. મલી, સાહેલી, મુલકું ઇત્યાદિ; અને ગુજરાતી ગદ્યમાં પણ કોઇ શબ્દોમાં ઉપયોગ થાય છે ડા. ત. મ્હોડું, ન્હોડું, રમકડું ઇત્યાદિમાં.

(૭) આ ખાસ રૂપે અપભ્રંશ અને ગુજરાતી વચ્ચેની જોડનારી કડીઓ છે, ડા. ત. મ્હારું વગેરે બહીરૂપે; તણું, ઝું, કેડુ એ બહીના પ્રત્યયો; અને કોળ અને કાંઈ સર્વનામે; આ ગુજરાતીમાં પ્રયુક્ત છે.

(ક) અપભ્રંશોત્તર વિકાસક્રમ

(૧) પૂર્વતર કાલાવાંધ

(ક) સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ;

(લ) અનુનાસિકનું જામલત્વ અને પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ;

(ળ) અસ્વરિત આલ ધ્રુતિનો લોપ;

(ળ) છેનો, વર્તમાનકાળ જૂતાઈવાચક રૂપમાં, વસ્તુસ્થિતિમાં પ્રત્યય તરીકે, ઉપયોગ.

અને (જ) સ્વરપ્રમેળનું—સંપ્રકત સ્વરો અદ્-અઝનું—સંધિ થયા વગર અવસ્થાન.

(૨) ઉત્તર કાલાવધિ

ઉપર જણાવેલી ઘટનાઓ ઉપરાંત—

(ક) અદ્-અઝ નું અનુક્રમે ઇ-ઓ રૂપે જોડાણ.

(લ) અનુ-અન્ય (અન્યેતર) ડ્-ઝ ને રચાને જ.

(ગ) હ, ઇ અથવા યુ સ્થી સંયુક્ત હોય ત્હારે સ્ત્રોત યુ;

(ઘ) સ્વરમધ્યવર્તી લ નો ળ,

અને (ઙ) કર્મણિ પ્રયોગના રૂપમાં દ્વય ને ધ્યાને આવ્તો પ્રયોગ.

શુદ્ધ અપભ્રંશનો સમય ઈ. સ. ના અગિયારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધ સુધી એટલે વિ. સં. ના બારમા સૈકાના આરંભ સુધી ચાલતો હતો એ દર્શાવાઈ ગયું છે. આ વિધાન લોકમાં ખોલાતો ભાષાને અનુલક્ષીને છે એ યાદ રાખવાનું છે; અન્યભાષા રૂપે અપભ્રંશનો ઉપયોગ ઈ. સ. ના બારમ સૈકાના અન્ત-સુધી (= વિ. સં. ના તેરમાં સૈકાના મધ્ય સુધી) ચાલુ રહ્યો હતો. ત્હાર પછી ક્રમે ક્રમે ગુજરાતનો ભાષા અનેક વિકાસક્રમેમાથી પસાર થઈ, જે ક્રમે હું નીચે તરતમાં જ

અપભ્રંશોત્તર વિકાસ—

ક્રમ; જે કાલાવધિ

ખતાવીશ. આ કારણે અપભ્રંશ ક્રમનાં લાક્ષણિક તત્વોના વિવેચન માટે આપણે રોકાવાની જરૂર નથી, એટલે આપણે અપભ્રંશોત્તર વિકાસક્રમનાં-પૂર્વતર તેમજ ઉત્તરકાલીન-તત્વોનો વિચાર કરીશું.

પૂર્વતર અવધિ-(૧)-(ક)

સંયોગલોપ

સંયોગલોપ

આ વિકારનાં બીજા આપણે છેક હેમચંદ્રના અને હેની પૂર્વના સમયમાં, અને એથી પછી પૂર્વે પાણિનિના સમયમાં જોયાં (જુલો ઉપર પ્ર. ૧, પ્ર. ૭૬૧-૭૬૨) પરંતુ વિસિષ્ટ સમયસ્થલ લક્ષણ તરીકે તો આ

તત્ત્વ અપભ્રંશોત્તર સમયનું ગણાય એ નિઃસંદેહ છે.

મુઘાવબોષ ઔક્તિકનો સમય (વિ. સં. ૧૪૫૦) સંયોગલોપને પૂર્ણતઃ સ્થાન પામેલો દર્શાવે છે; આ ઘટનાની આછી શરૂઆત વિ. સં. ૧૩૬૩માં થયેલી દેખાય છે, (જુલો કટૂલોરાલ, ઉપર નમૂના (૫)) અને હેનો છૂટથી પ્રયોગ વિ. સં. ૧૪૧૨માં દેખાય છે (જુલો મૌતમરાલ ઉપર નમૂના (૬)); અને છેવટ ત્હારથી ચાર કરતાં ઓછા દશકા દરમ્યાન હેનો આગળ પડતાં લક્ષણ તરીકે આપણે પ્રચાર થયો છે. (વિ. સં. ૧૪૫૦, મુઘાવબોષ ઔક્તિક અને તદનન્તર).

મુઘાવબોષ ઔક્તિક પછી લાંબા સમયમાં સાહિત્યમાં આભાસિક અપવાદો ઉપસ્થાપિત છે; દાખલા તરીકે વિમલપ્રવચ્ચ (વિ. સં. ૧૫૬૮)માં ભગલિ (૮, ૩૬), લમ્ગોઈ (૨, ૫). ચળ્ડ, ઘણિડ, અણિડ, ભમ્ગોઈ (૧, ૬૪) જેવાં રૂપો આવે છે. પછી ભમ્ગોઈને રહામે પક્ષે ભાગલિ પછી છે (૧, ૬૨); અને ભમ્ગોઈ તો ભમ્ગોઈને ખડલે પ્રમાદથી લખાયેલ જણાય છે કારણ કે આ શબ્દનો અનુવાનુપ્રાસ ભમ્ગોઈ જોડે છે; જત્હારે છેલ્લા ચાર શબ્દો (ચળ્ડ વગેરે) વસ્તુલ્લભમાં વપરાયા છે અને જૈન કાવ્યોમાં આ હંદ પ્રાચીન શિષ્ટતાનો આભાસ આપવાને વપરાય છે જેથી હેમાં પ્રચારશુષ્પત પ્રાકૃત રૂપોનો કૃત્રિમ ઉપયોગ કરવામાં આવે એ સંદેહ છે. આ અપવાદોના વિરોધમાં આ પ્રવચ્ચમાં સંયોગલોપનાં પછી અનેક દૃષ્ટાંતો મળે છે. દા. ત. જાળદ, માળદ (૪-૪૦), આળદ (૪-૬૪); આથી મહેને લાગે છે કે આ આભાસિક અપવાદો સંપાદનની ન્યૂનતાનાં પરિણામો છે અથવા અતિ-શિક્ષિત લલિયાની ભૂલ છે.

સ. કોમલ અનુસ્વાર

(૧)-(ઘ) આ ઘટના તત્ત્વતઃ (૧)-(ક)ના પ્રકારની જ છે જેથી હેની વીજતથી ચચ કિરવી અનાવસ્યક છે.

(૧)-(૧) અસ્વરિત આધ શ્રુતિના લોપ

અસ્વરિત શ્રાવ્યશ્રુતિલોપ

આ ઘટના તો ઘણી પુરાણો છે એ નિઃસંદેહ છે. હેનાં બીજા પ્રાકૃત કાળમાં, અને એથી પણ પૂર્વે સંસ્કૃતકાળમાં ઉપલબ્ધ છે (જુલો ઉપર પ. ૧ પ. ૪૭૨); અને એથી પણ પૂર્વે છેક પ્રાદ્ય-સંસ્કૃત યુગ સુધી આપણે જર્મ સંકિરે (જુલો ઉપર પુ. ૧ પરિશિષ્ટ પૃ. ૫) કારણ કે argentum (સિંટિન) અને રજાપ (સં.) બંને એક જ મૂળમાંથી સાધી સકાય એમ છે. પણ આ તત્ત્વનો સંપૂર્ણ અને દરીશૂત પ્રચાર જેવા માટે આપણે અપભ્રંશોત્તર સમય સુધી આવવું પડશે. સર્વથી અધિક લક્ષ્યોગ્ય અને સમયનિર્ણાયક શબ્દ છે ચ્દસદ્ (ચ્વદગદ-હપવિશાતે). ઉપર આપેલા નમૂનાઓ પ્રત્યે એક દ્રષ્ટિપાંતથી જ આપણે જર્મ સંકિરે છિયે કે આ લોપ ગૌતમરાસ (વિ. સં. ૧૪૧૨)ના અરસામાં પૂર્ણ બહારમાં હતો (જુલો ઉપર નમૂનો (૧) પૃ. ૧૧); અત્યંત, એ પૂર્વેના સમયક્રમોમાં આ ઘટનાની શક્યતાત નજરે પડશે. આ ઘટનાતત્ત્વને હું આ સમયનું પ્રધાન લક્ષણ ગણું છું.

(૧)-(૨) છેનો ફલિતઃ પ્રત્યયરૂપે ઉપયોગ

આ કથનમાં છે શબ્દથી મને હેનાં વચ્ચનદર્શક પુરુષવાચક સર્વે રૂપોનો સમાવેશ અભિપ્રેત છે; એટલે કે છુ, છિયે; છે, છો; છે. (દુ લગુલુ, હમે લલિયેછિયે, હું લલેછે, દુમે લલોછો, તે લલેછે, તેમો લલેછે). એ પણ નોંધિયે કે આ ઉપયોગ વર્તમાનકાળ જૂનાર્થવાચક (મૂળમેદ)માં જ માત્ર થાય છે.

હું આ છેને ગુજરાતીમાં પ્રત્યય ગણું છું, કેટલાક વિદ્વાનો હેને સહાયક ક્રિયાપદ (હપમિયાવદ) ગણે છે તેમ હું ગણતો નથી. આ માટે મહારાં કારણો આ છે:—

- (ક) લલેછે ઈત્યાદિ રૂપોમાં છે પોતાની વૈયક્તિક સ્વતંત્ર પદવી ભળવી રહો નથી;
- (ઘ) હેનો ક્રિયા-અર્થ કંઈ જ નથી, એ કેવળ કાળ અને વૃત્તિમેદ સૂચવે છે.

હાલે તો છે, જા જ છે, હાવા પ્રયોગોમાં તો અને જ શબ્દોને ક્રિયાપદ અને છેનો વચ્ચે ધુશાડવામાં આવે છે એ સ્થિતિ મહારા મતના વિરોધમાં ટાંકવામાં આવે; કારણ કે જો (ભવિષ્ય) જેવા પ્રત્યયોની ખેલાં આ રીતે કાઢ શબ્દ ધુશાડી સકાય જ નહિ. હાનો મહારો જવાબ આ છે:—

ખરું, આ ઘટના છેને સંપૂર્ણ પ્રત્યય ગણવાથી નિરુદ્ધ બળ છે, પણ છેની મનોભાષાપારની દ્રષ્ટિએ જો સ્થિતિ છે તે પ્રત્યય-વાદના પક્ષમાં છે; એટલે હાવા અન્તરાલપ્રવિષ્ટ નિપાતોની ઘટનાને છે સ્વતંત્ર ક્રિયાપદ હતું એ સમયના પ્રયોગવિશેષ જ ગણવા પડશે.

ધણાએ પ્રત્યયો મૂળમાં સ્વતંત્ર શબ્દો હતા; હેના રૂપો અને ધર્મનો કાળક્રમે કાય થયો હતો, એ યાદ રાખવું પડશે. આ રીતે વપરાતો (લલેછે ઈત્યાદિમાં વપરાતો) છે એ જ કક્ષામાં છે.

આ રી રીતે બન્યું હેતું અનુદર્શન રસપ્રદ યશે; લલેછે એટલે સં. લિસતિ જાસ્તિ, પ્રા. લિહદ અતિય, અપ. લિહદ (કે લિસદ) અલ્લહ, ગુજર અપ લિસદ અલ્લહ (છદ) અદિ અસ્તિથી અલ્લહ પર્મન્તનો શબ્દપ્રયોગ અસ્તિત્વના, કાળના, પુરુષના, વચનના, ઈત્યાદિ અર્થની પુનરુક્તતા કરે છે,

લિખતિ અસ્તિ એ અસાધુ સંસ્કૃત બને, અને એ જ પ્રમાણે બાકીના પ્રયોગોમાં પણ વ્યાકરણદોષ આવે. છઠ્ઠ-અઠ્ઠ ૩૫ પ્રકારના આગમનની પૂર્વે લિહ્ (લિહ્) એ ૩૫ સંપૂર્ણ અર્થ દર્શાવતું. પણ કાળક્રમે હેની અસ્તિત્વ, કાળ ઇત્યાદિ સમગ્ર અર્થ અર્પવાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ, અને (જેમ અર્વાચીન ગુજ.માં લહે અનિશ્ચયાર્થ છે, ભૂતાર્થવાચક નથી; એ કંઈક જે-તોની અપેક્ષા રાખનારું) શરત સ્થવરતું ૩૫ છે-તેમ) લિહ્ ૩૫ે અનિશ્ચયાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો તેથી ભૂતાર્થવાચક વર્તમાનકાળના અર્થના સમર્પણ માટે કોઈ અન્ય ઉપાયની આવશ્યકતા ઉપજી, અને એ પૂર્ણ અર્થની અભિવ્યક્તિ કરવાને છઠ્ઠ, છે સહાયકરૂપે, અવસંબનરૂપે, આવીને ઊભો રહ્યો.

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ઘણેથી આ વિશિષ્ટ પ્રકારની વ્યાકરણગત દિવિ, મરાઠી અને અન્ય ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિઘટનાને એ અર્થ દર્શાવવા માટે અન્ય સંગ્રામ ભાષાઓમાં વપરાતાં રૂપોની નેડે સરખાવીને સામ્યાસામ્યતું નિરીક્ષણ કરવું રસદાયક નીવડશે:—

હિન્દી-બોલતા હૈ; મરાઠી બોલત જાહે (કવચિત્ માત્ર બોલતો પણ ત્યાં વસ્તુતઃ જાહેની ઠાજરી કદપી લેવાય છે):

સૂરતી પ્રાચ્ય ગુજરાતી-બોલતો છે. બંગાળીમાં પણ હેના જેવો પ્રયોગ છે: રજની “ધીરે, ધીરે, જલે નામિતે છે.” “બાકાશવિહારિણી ગગા ધીરે, ધીરે, વહિતે છે” (અંકિમચંદ્ર ચટ્ટરજી કૃત રજની, પુ. ૪, પ્ર. ૫, પરિચ્છેદ ૨).

આ બધા પ્રકારોમાં ખરો શબ્દાર્થ છે ‘બોલતો છે’; બોલતા, બોલત, બોલતો, નામિતે, વહિતે એ વર્તમાન કૃદન્તો છે. ૨૫ આમ હોઇને બોલતો છે એ સૂરતી પ્રાચ્યરૂપ, સર્વમાન્ય ગુજરાતી ૩૫ બોલેછેના કરતાં, અને અન્યાપારની દૃષ્ટિયે વધારે સાચું છે; બોલે છેમાં અન્તર્ગત પુનરુક્તિદોષ છે—Speak is’માં અને વદતિ અસ્તિમાં આવે ત્હેવા. તે છતાં આણુ ગુજરાતી

૫. બંગાળીમાં (હે) નામે=તે નમે છે, બીતરે છે, હેવા ક્રિપ્રકાર પણ છે; અને આ પ્રકારમાં હેના અવસંબનની જરૂર નથી તથા તિ પ્રત્યય (અર્થાત્ હેના વિકાર હ) પોતાની અર્થશક્તિને અવિકલ રાખી રહ્યો છે. આ કરિતે છે પ્રકાર તો પડિતોએ, નામ છે, વ્ છે વગેરે પ્રયોગોને શિષ્ટ સાહિત્ય-પ્રકાર માટે અતિપ્રાચ્ય ગણીને વર્જિત માનીને હેને બદલે, ધડી કાઢેલું કૃત્રિમ ૩૫ છે હેવું મનાય છે. એમ મહેને શ્રી. ચારુ બન્નોપાધ્યાયે કહ્યું છે, જેઓ બંગાળીના નિપુણ પંડિત છે અને કલ્પતા વિદ્યાપીઠમાં બંગાળી ભાષા અને સાહિત્યના અધ્યાપક છે. પરંતુ ‘ધડી કાઢેલું’ ૩૫ એથી એઓ શું કહેવા ઈચ્છતા હતા એ વિશે વિશેષ પ્રશ્ન પૂછતાં હેમણે કહ્યું કે નામ્તિ છે (પૂર્વ બંગાળ), નામ્તે છે (ઉત્તર બંગાળ) અને નામ્ છે (પશ્ચિમ બંગાળ) એ વિવિધ પ્રકારો પ્રચારમાં છે; અને બોલીબેદોમાંથી સમગ્ર બંગાળને અનુકૂળ પડે હેવું નામિતે છે ૩૫ કૃત્રિમ રીતે રચવામાં આવ્યું છે, અને આ ૩૫ શિષ્ટસાહિત્યોચિત ૩૫ ગણાય છે જે ગ્રંથપુરાણ વગેરે પ્રાચીનતમ વિદ્યમાન ગ્રંથોમાં ઉપસંબ્ધ છે. વિશેષ હેમણે કહ્યું કે આ ‘કૃત્રિમ’ ૩૫ પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વ બંગાળના સાહિત્યમાં વધારે પ્રચરિત છે; કારણ કે આ ૩૫ પૂર્વની ગોલીના (નામ્તિ છે) રૂપને નિકટતર છે; અને આ રૂપને ફાલ્ત વિલિપ્ત કાલેજના પંડિતોએ સાર્વત્રિક પ્રચારમાં મૂક્યું છે. કરિતે છે રૂપના આ અતિરસિક ઇતિહાસ માટે હું શ્રી. ચારુ બન્નોપાધ્યાયનો આભાર માનું છું. એ ઉપરથી (ખાસ કરીને ઉપર.

પ્રયોગ (ચોલેછે) શિષ્ટ બન્યો છે; ચોલેમાં રહેલા તિ પ્રત્યયના પ્રતિનિધિભૂત અવશેષની મૂળની અર્થશક્તિ ક્ષીણ થઇ ગઈ છે તેથી પુનરુક્તિ રહેતી નથી. વસ્તુતઃ ચોલેમાં ચોલે, વર્તમાનકૃદન્ત ચોલતોના જેવી અપૂર્ણ અર્થની કાટિમાં આવે છે.

(ક) સૂરત જિલ્લાનાં ગામડાંમાં ચોલતો છે હેને સ્થાને શિષ્ટ લાપામાં ચોલેછે પ્રયોગ છે; પરંતુ ચોલેછેના નઅર્થ રૂપમાં તિ રૂપ નહિં પણ વર્તમાન કૃદન્ત વપરાય છે એ લક્ષ્યોગ્ય છે; આપણે ચોલે નથી એમ મોલતા નથી, પણ ચોલતો નથી એમ મોલિયે છિયે.

(લ) મરાઠી કરતો (કરીત બાહે) શબ્દ કાન્તડ (પ્રા.)-કુર્વત્કા (સં.)માંથી આવ્યો છે. મરાઠીમાં બડમાંથી અન્ય આ નીપજો છે (દા. ત. મ. ઘોડા, અપ. ઘોડડ, સં, ઘોડકા જુલો આ વ્યાખ્યાનોનું પુ. ૧. ૪. ૨૧૪), એ વ્યાપક નિયમમાં આ ઓકારાન્ત કરતો અપવાદ છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે. હિંદીમાં નિરપવાદ રીતે આ જળવાઇ રહે છે. હેનાથી વિરુદ્ધ દિશામાં મરાઠીના આ અપવાદ જન્ય છે એ પણ લક્ષ્યોગ્ય છે.

(ગ) સિંધી કરે ઘોમાં પણ કરેનું અર્થસામર્થ્ય ક્ષીણ થયું છે, પણ હેને બાહે (સિંધી, ગુજ. હેનો પર્વાય) નથી લાગતો, પણ જો (= સ. સ્થિતઃ) લાગે છે. કાનડીમાં માહુત્તને છે- (માહુ = કરવું) માહુત (વર્તમાન કૃદન્ત) બાને (તુ. પુ. એક વચન પુ'સ્થિંગ ગ્રામ્ય) સ્ત્રીલિંગ માહુત્તલે છે, નપુસિંક લિંગ માહુત્તલે આ બાને, (બાલે, બહે) શું છે ? એ રૂઢ (કાનડી) = થયું હેનાં રૂપો તો ન હોય. સંસ્કૃત તિ, સિ, મિના જેવા આ પણ પ્રાચીન વિગ્રહલક્ષમ શબ્દોમાંથી નીપજેલા અવિશ્લ પ્રત્યયો હોવા જોઈયે, પણ લિંગ પદ્ધતે છે (બાને, બાલે, બહે) એ તદ્વાવત છે અને એથી આ કોઈ વિશેષણજન રૂપો જણાય છે.

હાવી આભાસિક અને શબ્દાન્તર્ગત મનોવ્યાપારની પુનરુક્તતા લાંબાના રૂઢપ્રયોગોના નિર્માણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એ લક્ષ્યોગ્ય છે. ગુજરાતીમાંથી એક દષ્ટાન્ત લઈયે : ક્વાન્ત રૂપના, અર્થાત્ ક્રિયાપદના અન્ય-ભૂતકૃદન્ત (દા. ત. કરોને) ના ઉપયોગમાં હાવું, અથવા એથી વધારે, મનોવ્યાપારજન રૂપકન લેપજો છે; કારણ કે કરોને શબ્દનો અર્થ, ૧૪૩૨૨ણ કરતાં, કરી=કરી હસ્તા વત્તા ને=અને હેવો થાય છે; અંગ્રેજીમાં કહિયે તો having done and; અહિં અનેનો (andનો) અર્થ વસ્તુતઃ કરી (having done) થી અપોતા અર્થમાં આવી જાય છે; “ having done it he went away ” એ કરી-એ જતો રહ્યો એટલે “ he did it and he went away (એ હેને કર્યું અને એ ગયો).

કાળા ઊપેક્ષા વાક્યમાંની હકીકત ઉપરથી) હું એ અનુમાન કરી સકું છું કે કારિતે છે રૂપ “ કૃત્રિમ રીતે ઘડી કાઢેલું ” તો નથી જ પણ ઉલટું એ જ વાસ્તવિક ઇતિહાસસિદ્ધ રૂપ છે, જેમાંથી જુદી જુદી ભોલીઓનાં રૂપો ઉદ્ભવ્યાં હતાં, અને પડિતોએ તો બધા ભોલીમેદાનું અન્તર્ગત સમાનતત્ત્વ પારખવાની ખરી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી પ્રાચીનરૂપ કરિયે હેને પુનર્જન આપ્યું હતું (ઘડી કાઢ્યું તો નહોતું જ). આ સમાનતત્ત્વને પ્રાચીનતમ ગ્રન્થોથી આરંભીને ઉત્તરોત્તર સાક્ષાત્ પ્રચારનો દર આધાર હતો. ખરું કહેતાં એ પુનરુજ્જવન પણ નહિં, પણ ભોલીપ્રયોગવિરુદ્ધ શિષ્ટ પ્રાચીન પ્રયોગનો સ્વીકાર જ હતો.

ડૉ. ટેસિટોરીએ આ ક્લાન્તને (ત્વા પ્રત્યયને) સંબંધક ફૂંદન્ટ હેતુ નામ આપ્યું છે; એ ફૂંદન્ટ 'અને' નો અર્થ સમર્પે છે એ જોતાં આ નામ યથાર્થ છે. આથી 'having done and' માં and અનાવશ્યક છે; તો પણ રૂઢિબળ કરીને પ્રયોગને સાચો બનાવે છે. અને હેમાં વિચાર-ક્રમે કેંક આ પ્રકારના છે :—

કરી=having done; પછી બોલનારનું મન એ પછીના વિચારતત્ત્વ માટે થંભે છે અને એ નવા તત્ત્વને પકડવાના પ્રયત્નમાં પૂર્વગત શબ્દમાં રહેલા and ના અર્થતત્ત્વને એ વીસરી જાય છે, અને તેથી અવશ્યબળ અર્થે, જોડતી કડી રૂપે, ને (= and) શબ્દને પકડી લે છે.

થંભવાની અને નવા ટેકાની મદદથી આગળ વધવાની આ મનોગત ઘટના છે તે નીચે આપ્યા છે હેવા પ્રયોગોમાં દ્વિચ્છિત બને છે :—

વાલુદેવનહ તજી છાંંડીનિ અનિ યોજા દેવનહ રપાલી ।

(પાંચવીંગીત, નકલ સાલ આશરે વિ.સં. ૧૧૫૦)

અહિં નિ અને અનિ એ દ્વિચ્છિતમાં ખુલ્લી ખોટી પુનરુક્તતા છે, પણ એ આ વ્યાપારમાં રહેલી વિચારગતિની દિશાને અને આકૃતિને સમજી રીતે પ્રકટ કરવામાં ઉપયોગી બને છે. આ બેવડી પુનરુક્તિનું કારણ કદાચ એ છે કે આ વાક્ય મૂળ સંસ્કૃત વાક્યના ભાષ્યસમાન વિવરણનો અર્થ છે, તેથી લેખક તજોનો (મૂળ સં. પરિવ્રજ્યના ૨૬ ગુજ. પર્વાયનો) અર્થ છાંંડીનિ આપે છે અને પછી ત્હાર પછીના વિચારતત્ત્વ તરફ જતાં ફરીથી અનિ ને પકડી લે છે; દૂંકમાં, પ્રથમ નિ (છાંંડિનિમાંનો) પોતાનો 'and' અર્થ ખોળેને છાંંડીમાંના ત્વા અર્થના અવશિષ્ટ અર્થમાં ભળી જાય છે, તેથી બીજા અનિની જરૂર ઉપજે છે. ૨૭

૨૬ વાલુદેવ પરિવ્રજ્ય યોડન્યદેવમુપાસતે । તૃપિતો જાહ્નવીતૌરે કૂળં સ્થનતિ ડુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

૨૭ આ ને (નિ-નહ) ને ડૉ. ટેસિટોરી સંપત્તીમાં અનુગ્ર માને છે (જુલો હેમની નોટ્સ § ૧૩૧, પૃ ૮૬ મધ્ય). હેમની બધી દલીલો વાંચ્યા પછી પણ નહિને સંપત્તિમય અનુગ્ર તરીકે હેની પૂર્વના ભૂતફૂંદન્ટની જોડે (હેમને મતે જે જૂ. ફૂ. છે હેની જોડે) બંધ એસતું કરવું કુદર્પ છે. કરી શબ્દને એ કરિય (કર) અને હેની સંપત્તીમય કરિમાંથી ઉદ્ભવેલો માને છે. હાવા, ચકાવો લેતા, અને હોયયુકત યુક્તિવાદનો આગ્રય લેવાની લેણ 'ણ જરૂર નથી. ઉપર રહે પાંચવીંગીતમાંથી આપેલ છાંંડીનિ ક્ષતિ એ પ્રમાણે—ત્વા પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવેલું જે અન્ય અર્થે અનુગ્ર હેતુના યુક્તિવાદનું તર્કિત નિરસન કરે છે, કારણ કે અહિં અનિ એ વિચારસંબધ દર્શાવવાને વપરાયેલા 'અને'નો અસંદિગ્ધ હાખલો છે. સરલતમ ઉત્પતિદર્શન આ છે: જે પ્રમાણે પ્રા. પા. રાજસ્થાનીનું એવિ-અન્ત ક્લાન્ત (દા. ત. મળેલ, ધરેલ, ધર્યાદિ) સં. ત્વા પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવેલું જે સંકાય છે, તે જ પ્રમાણે દ્ય-અન્ત વૈકલ્પિક રૂપને (વાલિય, મારિય વગેરે જેમાંના બને ડૉ. ટેસિટોરી-મ્હારે મતે કેંજ કારણ વિના-પ્રશિષ્ટ માને છે એ રૂપને) પણ સં.ના ત્વાને બદલે આવતા ય પ્રત્યયનો અવશેષ ચણી સંકાય; પ્રગમ્ય; સ્વરભક્તિથી-પ્રગમિય, પ્રગમિય, પળમિય, ઉપસર્ગ હોય તો જ ત્વાને બદલે ય લાગે એ નિયમ શિથિલ થતાં ઉપસર્ગ ન હોય ત્હારે પણ એ જ પ્રત્યય (ય) લાગનાં કરિય, ચલિય, મારિય વગેરે કયો ઉપજે

ધતિહાસકાન્ધમાં-સામાયણમાં-વાતુ ઉપસર્ગયુક્ત ન હોય ત્હારે પણ, (ત્વાને બદલે) ય લગતવાની આભાસિક અતંત્રતાના ઉપયોગનાં અનેક દષ્ટાન્તો લખ્ય છે; જુલો વાલ્મીકિ કૃત રામાયણ:-

હોડું તત્ત્વપરીક્ષણ કરતાં જણાશે કે જેમ કોણે માંના કરે અંશના મુજબ અર્થસામર્થ્યનો દાય

(૧) અથ તા રજનીમુદ્ગ્ય વિદ્યામિત્રો મહાયજ્ઞાઃ (ખાલકાંડ, ૨૭-૧)

(૨) નિરસ્ત દૃશ્ય મારીચ રામો લક્ષ્મણમત્રવીત્ (, ૩૦-૨૦)

(૩) કન્યુક્તવા પરમપ્રીતો ગૃહ્ય રમ સલક્ષ્મણ્ (શ્રી. ચિં. ના. વૈદ્યસંપાદિત સંક્ષિપ્તરામાયણ,
ખાલકાંડ સર્ગ ૭)

(૪) ઔપવાહ્ય રથ યોજ્ય (, , , , , અયોધ્યાકાંડ સર્ગ ૧૦)

(૫) હૃદય તત્ત્વ યયાગમ નૈષ્ઠ્યો દ્વિપદાં વરઃ (મહાભારતગત નલોપાખ્યાન, ૪, ૪૨)

આ અને અન્ય અતંત્ર ભાસતા પ્રયોગો વસ્તુતઃ તત્કાલીન પ્રાકૃતમાંથી અપનાવેલા પ્રયોગો હતા એ ડૉ. હોપ્કિન્સે બતાવ્યું છે (ધ ગ્રેટ એપિક એન્ડ ઇન્ડિયા, પૃ. ૨૬૧-૨૬૩); કારણ કે, હેમણે અર્થધન વાણીમાં કહ્યું છે તે મુજબ, “૭-૬ હિલ્લંધન કરે છે સંસ્કૃત વ્યાકરણનું; પણ સર્વ વ્યાકરણનું નહિ. + + જ્યાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ નિરુપયોગી જણાય ત્યાં કવિઓ લોકભાષીનો આશ્રય લેતા” (પૃ. ૨૬૨). આ મતનું કારણ હેમણે એ કહ્યું છે કે હાયા પ્રયોગો “માત્ર જન્દની અપેક્ષા હોય ત્યાં જ” થતા (પૃ. ૨૬૩), અને, બીજા દાખલાઓ ઉપરાંત, સ તુ ગાહુસદ્ભજેન વગાદ્ ગૃહ્ય વશાનન્મ (૭, ૩૨. ૬૪) હેમાં ગૃહ્યોક્તો બદલે વપરાયેલ ગૃહ્યનો દાખલો આપ્યો છે (પૃ. ૨૬૩ અને ૨૦૫) આ પ્રમાણે ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃત મત્સ્ય હ્ય (હજા)નું મૂળ પ્રાચીનતર માર્કેશિક લોકભાષીના ચ-અન્ત રૂપમાં મળે છે.

(ત્વાને રથાને અપવ્રંશ પ્રત્યય દ્વઃ છે એમ હેમચંદ્રે કહ્યું છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૩૬); હેણે જમને મુખ્ય પ્રાકૃતનો જ મત્સ્ય કહ્યો છે, અને માર્કેડેયે પણ (પ્રાજ્ઞસર્વસ્વ ૪-૩૭માં) હેને કેવળ મહારાષ્ટ્રીનો ગણ્યો છે.) કેટલાક વિદ્વાનો (કરીને વગેરેમાંના) આ નેને સંબંધક “ અને નથી માનતા પણ કંઈ અર્થ વિનાનો કેવળ વધારાનો નિપાત મળે છે. સાન્વય વાક્યના બધા અંશો અન્તર્ગત વિચારતત્ત્વનાં પ્રતીકો છે એ સત્ય જોતાં ને અર્થહીન વધારાનો નિપાત હોવાની વાત અસંભાવ્ય ઠેર છે. આપણે ને વાપરિયે હેવા પ્રસંગોમાં હિન્દીમાં કે નો ઉપયોગ થાય છે એ વાતથી પ્રથમ નજરે ઉક્ત વિદ્વાનોને સમર્થન મળતું જણાય; દા. ત. પ્રીત લગાય કે જીરા લુમાય કે વેટ જાવકે દૂર; પણ અહિં કે પદ વસ્તુતઃ યુજ. ને જેવા કાંઈ સંબંધક ચબ્દનું રથાન લે છે, અથવા હિંદા કર નું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે જે કર પણ એ અર્થમાં વપરાય છે, દા. ત. લેકર ભાઓ, અને અહિં કર પોતે ક્ર-કરણ એ ધાતુના સંબંધક કૃદન્ત કરી (કરિઅ) નું સંક્રયિત રૂપ છે; લેકર એટલે લઈને+કરીને. આ કરિ પ્રા. પા. રા. માં પ્રચારમાં હતો (ટેસિટારી ‘ નોંસ ” ૧૩૧) પણ હું એને ડૉ. ટેસિટારી માને છે તહેવા કેવળ અનુગ નથી માનતો.

શ્રી કેશવલાલ હ. દુવ (લાલણકૃત કાદવરી પૂર્વમાગના ટિપ્પણમાં પૃ ૨૦૭ અને પૃ. ૨૧૩ મે) કહે છે કે આ ને અર્થની સ્પષ્ટતા માટે વપરાય છે અને હેની ઉત્પત્તિ સિ. હે. ૮-૨-૧૮૪માં ઉદ્ભવિત પ્રા ગ્દ (અવધારણાર્થ) માંથી થઈ છે. હું હામાં સમત થતા નથી. લાલણકૃત કાદવરી પૂર્વમાગમાં જ, પૃ. ૧૨ મે પં. ૧૭ જીવો :—

કૌતુક દ્વઃ તુ સામલુજી ચઈં અનિ સાવગન.

આ પંક્તિમાં યથેલો ચઈં અનિ નો પ્રયોગ જ કે. હ દુવની કલ્પનાનું નિરસન કરે છે. આ પણ સરખાવો : જોઈં કટ તમાર ને અર્જુનદિ કવે કમ્ય (વલ્લભ, કુન્તીપ્રતજ્ઞાસ્થાન, કડી, ૭૪); અહિં જોઈં થી વિયુક્ત રહેલો ને સ્વયં છે.

થયો છે, તે જ પ્રમાણે કરીને મા કરી અંશના પોતાના 'અને' અર્થનો ક્ષય થયો છે અને તેથી જ નેતુ' અવલંબન આવશ્યક બને છે. આ વાત સ્પષ્ટ કરે હેતુ' એક ઉદાહરણ લઈએ : ક્વામાંથી વળી કાઢીને પોષુ; અહિં' ને ન હોય તો કાઢી પોષુ માં કાઢી શબ્દ કેવો ખંડિતાર્થ છે એ દેખાઈ આવશે, કારણ હેમાં 'અને' અર્થ આપવાનું સામર્થ્ય નથી; કાઢી પોષુ પ્રયોગ અચકાતો લંગડાતો જણાશે. તે જ પ્રમાણે રાધી સ્વાધું અને રાધીને સ્વાધુ.

૧ ક્વાન્ત રૂપને ને લગાડવાની આ રૂઢિ. છેક વિક્રમસંવત્સરા સોળમા સૈકાના આરંભથી ચાલતી ક્વાન્તરૂપ છેડે ને લગાવવાની આવેલી બેઠ સકાય છે.

રૂઢિ છેક વિક્રમ સંવત્સરી (૧) મેહેલીની બાલકૃત કાદવરી (પૂર્વભાગ) વિ. સં. ૧૫૫૦ ના સોઠ્ઠી સદીથી ચાલુ અરસામાં (જુલો ઉપર નખતો જ)

(૨) નાલ્યે ચટ્ટી બનિ ચાલી-સ્વપ્નાચ્ચાય વિ. સં. ૧૫૮૨.

(૩) દેવ નમસ્કરી નદ પુષ્પગ્રીના લક્ષણ કહીસિ-સામુદ્રિક શાશ્વ; વિ. સં. ૧૫૫૭

(૪) હૈનદ, જોડોનદ-સીતાહરણ, કડી ૭૫, ૭૪; વિ. સં. ૧૫૬૧.

(૫) વીસીનદ-કાન્હડદે પ્રવચ્ચ ૧-૧૧૧; વિ. સં. ૧૫૧૨.

ખાણે હવે છે નો, અને હેના પૂર્વસ્થિત રૂપના ક્ષીણ થયેલા અર્થધર્મની બહુ ના અર્થમાં અસ્તિતા ધ્રુવ: સ્થાપનામાં સહાયક બનતા છે ના પ્રયોગનો. પ્રયોગમાં આ રૂઢિનું સ્થાન પ્રથમ હાથ ધરિયે -

નીચેનાં સંસ્કૃત વાક્યોમાં અસ્તિનો વિલક્ષણ રહ-પ્રયોગ થયો છે, એ પ્રયોગથી સંસ્કૃતમાં અસ્તિ ધ્રુ' જે સ્થાન ધરવાય છે તેની તુલના અહિં રસપ્રદ નીવડશે.

(ક) અસ્તિ સિદ્ધ: પ્રતિવસતિ સ્મ । પંચતન્ત્ર (૪)

(જ) અસ્ત્યત્ર નગરે ત્રય: પુષ્પા દેવસ્ય ધિયો ન મહન્તે । (મુદ્રારાક્ષસ ૧.૫)

(ગ) અસ્તિ પૂર્વમદં વ્યોમચારી વિદ્યાવરોડમવન્ । (કથાસરિત્સાગર, ૨૨, ૫૬, ૧, ૨૭).

પરંતુ આ વાક્યોમાં અસ્તિ નો માત્ર અર્થરહિત પૂરક શબ્દ તરીકે ઉપયોગ થયો છે, અથવા તો હેનો " It is thus " [વાત એમ છે કે] અથવા (અંગ્રેજીમાં " there was a man in Benares " જેવાં વાક્યોમાં આવતા) " there " એ શબ્દપ્રયોગોના જેવા કંઈક અર્થ થાય છે. વિશેષ ધર્મસામ્ય નીચે આપેના વાક્યોમાંના અસ્તિ ના ઉપયોગમાં બેવાય છે.—

(ધ) દાસે ક્ષતાગતિ ભવત્યુચિત: પ્રમૂળા

પાદપ્રહાર ઇતિ મુન્દરિ નાસ્મિ દયે ॥ (મહિનાયે ક્ષ્ણકે અવતરણુ ૩૦ આપેલ)

(ર) ત્વામસ્મિ યત્તિમ વિદુષા મમશયોડત્ર તિઠતિ । (માહિત્યદર્પણ)

(ચ) અન્નય મુચં કુમુદવચાલ

કુષ્મન્ત્રાસ્મિ કરોમિ સત્ય: । (કાવ્યપ્રકાશ ૩-૨૦)

અહિં અસ્મિ દ્યૈ, અસ્મિ વર્ત્તમ, અસ્મિ કરોમિ હેમાં સ્પષ્ટ પુનરુક્તતા છે; હાવા પ્રસંગોમાં અસ્મિ બહુમતા અર્થમાં જ છે એ પ્રકારની શ્લોકરૂપનાથી-અસત્કરૂપનાથી-આ પ્રયોગોના ખુલાસો કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં આ પ્રયોગશ્લોક શી રીતે શરૂ થઈ તે મહારા બાણવામાં નથી; અને જે શ્લોકે ગુજરાતીમાં કરેછે પ્રકાર અર્થો હેનાથી આ સંસ્કૃત શ્લોકોને બેદ પશુ જોઈ સકાય એમ છે, તે એ કે આ સં. શ્લોકોમાં પ્રત્યયની અર્થશક્તિના ક્ષયના તત્વનો અભાવ છે.

છેનો ફલતઃ પ્રત્યય જેવો આ ઉપયોગ શરૂ થયો ક્યારે? ત્રજલાલ શાસ્ત્રી કરેછે રૂપપ્રકારનો સર્વપ્રથમ (વૃત્સર્ગમાલ્ય, ૧૮૭૦ ઇ. સ.ની આવૃત્તિ, પૃ. ૭૪મે) કહે છે કે:-
આરંભ; આરંભ. સં. ૧૫૦૦થી “સંવત ૧૪૦૦ના સૈકા પછી ગૂર્જર ભાષામાં ક્રિયાપદને છેડે એ (એટલે અર્થ) ધાતુનો અપભ્રંશ “છે” મૂકવાનો ચાલ છે. એ સૈકાઓ પૂર્વે જે જાણી લખાયા છે તેમાં એ અપભ્રંશ મૂકેલો નથી. ગૂર્જર ભાષાની કવિતામાં તો અધાપિએ મૂકતા નથી. એને ઉપક્રિયાપદ કહે છે. એના આ પ્રમાણે પ્રયોગ છે યાતિ=જાડ=જાયછે. કોચિત=કોચદ =કોચેછે.”

આ ઉપરાંત હેમણે (ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, ઇ. સ. ૧૮૬૬ની આવૃત્તિ, પૃ. ૩૨ મે) કહ્યું છે:—

“દવણાં ક્રિયાપદને છેડે સંસ્કૃત ‘અસ્મિ’ ક્રિયાપદનું પ્રાકૃત સહાયકારક ક્રિયાપદ ‘છે’ બોલાય છે તે સંવત ૧૫૦૦ના સૈકાની પૂર્વે બોલાવું નહિ. ધણાં પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય પુસ્તકોમાં એ સહાયકારી ક્રિયાપદ નથી તથા પ્રાચીન કવિતામાં પણ લખ્યું નથી.”

પ્રાકૃત અને ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સંશોધન કરવામાં જેઓ સદા રત હતા હેવા શાસ્ત્રી તરફથી મળતું આ પ્રમાણુવચન ખરેખર મૂલ્યવાન છે. ‘એટલું’ કારણ માત્ર એટલું જ છે કે હેમણે ‘૧૪૦૦ના સૈકા,’ “૧૫૦૦ના સૈકા” એ વચનોનો કેક શિથિલ પ્રયોગ કર્યો છે; ખીણું એ કે હેમને વિવક્ષિત છે કરેછે શ્લોકપ્રકારમાંનો છે (જે પ્રકારમાં જ છેની પ્રત્યયસ્થાન ૫૫^{મી} તની અવનતિ થઈ છે) છતાં હેમણે ઉપક્રિયાપદ અને સહાયકારક (અથવા ‘કારી’) ક્રિયાપદ જેવા અતિભ્યાપ્ત શબ્દો વાપર્યા છે. એ શબ્દોમાં તો બાવ્યોછે, બાવ્યો હતો, બાવ્યો હતો વગેરે રૂપોનો-જેમાં સહાયક ક્રિયાપદની રિથિતિ સર્વથા પ્રત્યયરૂપ નથી હેવાં રૂપોનો પણ-સમાવેશ થઈ જાય.

પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી કેટલાક દાખલાઓ ચૂંટીને હું અહિં ઉઘટા સમયક્રમે ગોઠવું છું:—

(૧) વિ. સં. ૧૬૨૯ વૈતાલપચવીસી (બચ) છેના હાવા પ્રયોગથી ભરપૂર છે; દા. ત. બમડ-છદ (પૃ. ૯૬); જાલંજુ (પૃ. ૬૭); વહદછદ (પૃ. ૧૦૧); વેણુજુ (પૃ. ૧૦૫); વંછે છદ, ગાંડુંજુ, જામેછદ (પૃ. ૧૧૧); રહદછદ, જાણદ (પૃ. ૧૧૨); માગદછદ (પૃ. ૧૧૫); જાદછદ (પૃ. ૧૫૨); મુકિદછદ, બોલિદછદ, કહદછદ, કરદછદ (પૃ. ૧૭૪); જાયદછદ (પૃ. ૧૮૧).

(૨) વિ. સં. ૧૧૧૬. વૈતાલ પચવીસી (કાન્થ) આવંજુ (પૃ. ૨૩); માગેછે (પૃ. ૨૬).

(નોંધ:—પૃ. ૯૨મે (૧)માં જાયછેના અર્થમાં છે વિનાના જાય, જાયે ઉપલબ્ધ છે)

(૩) વિ. સં. ૧૫૬૮, વિમલપ્રબન્ધ-જાળંજુ (૬-૬૦); વરદછદ (૬-૬૩).

(૮) વિ સ ૧૫૫૦ ભાવલુકૃત કાદમ્બરી (પૂર્વ ભાગ)

૨૮ જૂઈછિ રે ન (૧૦, ૧ ૭),

પરતેગથી જે અથ બાવ્યા ફેરવિછિ દામ (૧૦, ૧-૨૨),

મિત્ર પામિલા તપ ફરિછિ (૧૪, ૧-૧ ૭),

કાદમરી ઘૂડુ કરિછિ (૨૧, ૧-૧૬૧),

અનિ દિછિ માન (૨૩, ૧-૮૬),

અહિ સામઠિછિ ગાન (૨૩, ૧-૯૦),

અક સહીનિ પ્રેરિછિ (૨૩, ૧-૯૧),

દ્રઢ જેહિનિ આપિછિ કર (૭, ૧-૭૦),

(૫) વિ સ ૧૫૨૯ કેશવદાસ રચિત દશમસ્કવ

ભતિ પ્રસ મય જીવ ઘલેછે (સર્ગ ૨૨, કડી ૧૦)

(૬) આશરે વિ સ ૧૫૧૫ ષઠાવ્યક-ચાલાવબોધ, હેમઠ સંકૃત

(આ હરતલિખિત પ્રતની નકલસાથ વિ સ. ૧૬૧૬ છે, ૧૪૫ કર્તાનો જીવનકાળ વિ સ ૧૫૧૫ની આસપાસ હતો, કારણ કે એ વર્ષમાં હેલે ન્યાયમંજુષા ૨થી હતી)

કહર છદ્ (હ પ્ર મા ૫ ૭, ૫ ૧)

કહર છદ્ (હ પ્ર મા ૫ ૧૩)

કીજદ્ છદ્ (એજ હ પ્ર મા અન્યત્ર, મહારી નોધમા ૫૪ નથી લખ્યું)

(૭) વિ સ ૧૫૧૨ કાદમ્બરી-પ્રવચ્ચ

વાપીયછિ (કર્મણિ), વાપિછિ, કરિછદ, વાપિછદ, હુછિદ

(ખડ ઝમનિ નવરવળન નામનો ગદ્યભાગ)

[નોધ -આ ગદ્યભાગ તથા બીજો એક જ (મટાલિ નામનો) ગદ્યખડ છે તે, અન્યના મમય પછીના પ્રસિદ્ધ અંશો હોય હેવુ મદને દેખાય છે આ ગદ્યભાગો કાન્યતી નકીઓની વચમા આવુ સદર્ભમાં લગભગ અધિકાર વિના ઘુસી ગયા છે, આ ઉપરાંત મટાલિ વિવરણાત્મક ભાષ્યની શૈલીમા છે એટલે એ ખૂબઅન્યનો ભાગ ન હોઈ શકે, અને હેમા કા ષઠાગના પુનરાવર્તનો છે]

(૮) વિ સ ૧૫૦૭ અર્ધા ચિરા (અથવા ચિરાફ-નામા) આ એ સમયના પારસી સાહિત્યનો અન્ન છે

કીવદ્ અછિ (ખર્મણિ) દોહિલ નિમ્નદ્ કીવદ્ અછિ હેમા [જુવો ઉપર આ અન્યમાંથી લીધેનો નમૂનો ૧૭ [સ] ૨૮

૨૮ અદ અન્તતે અદને દ અન્તનાળા રૂપો છે તે ભાવલુના સમયના નથી, પણ લલિયાના સમયના છે એ ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી

૨૯ પારસીઓના બીજા સંસ્કૃત અન્યના શુભરાતી અનુવાદમા (સ્કદ-ગમાની શુભર મા) અનેક રમણે કરેછે પ્રકાર જોવામા આવે છે -

ઉપર નોંધેલાં પ્રકારદર્શક દષ્ટાન્તોમાં આપણા માટે પર્વાત સામગ્રી છે. આ દષ્ટાન્તો અસ્તિ-
પક્ષનાં છે, એટલે કરેછે પ્રકારનાં રૂપોના પ્રત્યક્ષ ઉપવબ્ધ પ્રયોગો નોંધે છે. નાસ્તિ પક્ષ પણ એટલો જ
સૂચક છે. વિ. સં. ૧૫૦૦ પહેલાં કરેછે પ્રકારના પ્રયોગ નજરે પડતા નથી. નરસિંહ મહેતાએ,
મહાગી તપાસમાં મહેને જણાવું તે પ્રમાણે, આ પ્રકારનો પ્રયોગ કયો નથી (હેનો સમય લગભગ
વિ. સં. ૧૪૭૦થી ૧૫૩૭), પણ સર્વત્ર કરે પ્રકાર વાપર્યો છે (જે હેના સમયમાં કરૂં એ રૂપે
સંખ્યાતો હતો એ નિઃસંદેહ છે). હું થોડાક જ દાખલા આપું છું :—

(૧) રવિવાદી કોટિ નજવંદિકામાં વસે	[નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ, ગુજ. પ્રેસ
સંપાદિત, પૃ ૪૮૯, ૫૬ ૪૯],
(૨) કંધમાં અટપડા મોગ માસે	(એ જ ગ્રન્થ, પૃ ૪૮૫, ૫૬ ૪૨),
(૩) તે જ હું તે જ હું શબ્દ થોલે	
(૪) સોનાના પાલળા મંદિ શૂલે	
(૫) ભરણ કરધની માંહે માદાલે	
(૬) પ્રેમના તંત્રમાં સંત ફાલે	(એ જ ગ્રન્થ, પૃ ૪૮૪-૫, ૫૬ ૩૯)
(૭) યુદાવન ફેલ કરે કાહાનો	(" " પૃ ૫૬૬ ૫૬ ૬૪],
(૮) રાતા અચીલ ઉઢાઢે ગોપી	(" " પૃ ૫૨૩ ૫૬ ૮૬);
(૯) માલુની મોહ ઉપજાયે રે	
(૧૦) નેહ નેળામાં જળાયે રે	
(૧૧) ગાંધર્વ ગાન હરાયે રે	
(ધ્યાદિ ધ્યાદિ-આઠ કિપાપદો)	(" " પૃ. ૨૨૦, ૫૬ ૧૮૮),
(૧૨) મુલની મોરલી શ્રવણ કરે	
(૧૩) હરિમુલ જોવા હરણ મરે	(" " પૃ. ૨૨૬, ૫૬ ૧૮૭)
(૧૪) શમકતે સાંપરે તાહી રે તાળી	(" " પૃ. ૨૧૮ ૫૬ ૧૮૩),
(૧૫) તાલ મૃદંગ રસવેણ ઘાજે	
(૧૬) માનની મુલ ઘળી મચ્છર છાજે	
(૧૭) જાળે ઘન દામની ઘમકે મારી	(" " પૃ. ૨૧૬ ૫૬ ૧૮૩),
(૧૮) નાથ નાથે શિર મુકટ તે કલકતો	
(૧૯) ફરતળાં કંકણ લલકે વૂડી	(" " પૃ. ૨૧૭, ૫૬ ૧૮૨),
(૨૦) જરને કુસુમ યિધવિધ ઘાલે	
(૨૧) શિર મંદિ ઘળાં ચોસે રે ધ્યાદિ	(" " પૃ. ૬૪, ૫૬ ૧૬),

તેથી ઘળા પ્રકાર છિ જુસ યાઈ ચાઈછિ ॥ ૩૮ ॥

તેહ ને જોઈછુ । સોષુલુ ॥ ૩૯ ॥

જે જોવાનિ કિષુ ઉચમ કરિછિ ॥ ૪૩ ॥

(પાંચસી પંચામત કુંડના દ્રુરટીઓએ પ્રકટ કરેલ આ ગ્રન્થમાંની નોંધો, પૃ. ૬૩, ૨૬૫ ૧)

આ અનુવાદનું પર્ષ નોંધ્યું નથી. જદ નો ૬ (કરિછિ) અને હેલાં લક્ષણો જોતાં અનુવાદ
અક્ષરથી સદી દરમિયાન કાંઈ કાળનો ગણાય. આથી મહેં અવતરજોને ઉપરનાં ગ્રન્થગત દષ્ટાન્તોમાં
મુક્યાં નથી.

દાવા દાખલાઓ ત્રિપુલ છે, ત્હેમાંથી અહિં તો થોડાક જ આપ્યા છે. આ દાખલા તે સમયના પ્રચલિત પ્રયોગનો ખ્યાલ આપવા માટે પૂરતા છે.

કરે પ્રકારના પ્રયોગના નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોમાંના આ દાખલાઓની વિરુદ્ધ જામ ત્હેવી નીચેની બાબતો મહેતે બતાવવામાં આવી છે:

(ક) ગુજરાતી પ્રેસના શ્રી. નટવરલાલ ઇ. દેસાઈ કહે નરસિંહ મહેતાનાં અપ્રકટ કાવ્યોના સંગ્રહ છે (જેની હસ્તપ્રતની સાલ અજ્ઞાત છે) હેમાંનું એક કાવ્ય, જેમાં કરે છે પ્રકારનાં રૂપોનો ખુલાસો ઉપયોગ થયો છે; એ જ સંગ્રહમાં એ જ પ્રકારના ઉપયોગનાં, અપદ્ધતિસર ચૂંટી કાઢેલા, ચારેક દૃષ્ટાન્તો; ૩૦

અને (લ) નરસિંહ મહેતાનાં (ગુજરાતી પ્રેસ સંપાદિત) મુદ્રિત કાવ્યોમાં એ જ પ્રકારના પ્રયોગનાં (કરે છે પ્રકારનાં) ગણનાયોગ્ય સંખ્યાનાં (આશરે ૫૦) દૃષ્ટાન્તો; દા. ત. —

	૫૪	૫૬	૫ કિત
દાખલે છે	૭૬	૧૦	૬
વારે છે	૮૨	૧૫	૧
પણાએ છે	૬૧	૩૧	૨૧૫
પીરસે છે	૬૧	૩૩	૨૨૭
નોલે છે	૬૧	૩૩	૨૨૮
દે છે	૬૨	૩૩	૨૨૯
નાલે છે	૬૨	૩૨	૨૩૩
નિરલે છે	૬૩	૩૪	૨૫૫

પ્રત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રત્યાદિ

૩૦ દાખલા તરીકે —

દેન દેલે છે પૃ. ૩૦ (અશ્વાર રાગ)

દુ કહે છે બનમાલી રે પૃ. ૩ (માલવ રાગ)

તાલી દે છે હાથે રે પૃ. ૩ (, ,) ઇત્યાદિ

ઉપર (ક)માં ઉલ્લેખેલું આખું કાવ્ય આ છે.—

રાગ નામગ્રીનું કીર્તન

મારા વાલાજોશું રુદ્ધ મારે વાશે છે

દુસમરાણી નેં રમસમ ચાલુ, મારે પાત્રોલીયે નેતુરિયાં વાજે છે. મારાં ૧

સેયો ફુલી નાકેં નકષેસર, નિલવટ ટિલ્લી વિણલે છે;

હાથેં જુડી નેં દોડી છુ રહ્યો, મોફળે ઘુપરહી વાજે છે મારાં ૨

જા ચોવનમાં ફરિવર રહ્યો, અવર દોઢે દિલ દાશે છે,

— નીચેના નામના ગાનનાં લેખકો એ ગાનને ગાવાનું ૩

વિરોધી સૈન્યની આ જનરી મોટી દેખાતી કતારથી આપણે લયલીત ધવાનું કારણ નથી. આપણે હકીકતને ઓના ખરા રૂપમાં તપાસીએ. આ પ્રકાર વિ. સં. ૧૫૦૦ પછીના કોઈ સમયે નજરે પડે છે એ ચોક્કસ છે; વિ સં. ૧૪૫૦ માં એટલે નરસિંહમહેતાના જન્મથી વીસ વર્ષ પહેલાં, કરે પ્રકાર એકલો એકચક્રે રાજ્ય કરતો હતો (જુઓ મુખ્યવગોષ ઔચિક). આ ઉપરાંત નરસિંહ-મહેતામાં કરે પ્રકાર મહેં આપેલા થોડાંક દાખલાઓમાં જ રહ્યો હતો એમ નથી.

એ પ્રકારની સંખ્યાસમૃદ્ધિ આપણને બતાવેલા વિરોધી દાખલાઓના કરતાં વધારે નહિં તો તેટલી જ વિપુલ છે; અને કરે છે પ્રકાર વિ. સં. ૧૫૦૦ પછી લાંબે કાળે પ્રતિષ્ઠિત થયેો હતો. આ માન્ય થયેલી હકીકતો જોડે નીચેની બાબતો ઉમેરવાની છે:-

(૧) આજથી એ કે ત્રણ સૈકાઓથી વધારે જૂની નરસિંહમહેતાના કાવ્યોની એક પણ હસ્તલિખિત પ્રત ઉપલબ્ધ નથી;

(૨) નરસિંહમહેતાનાં કાવ્યોની અત્યંત લોકપ્રિયતા; એ કાવ્યો, લઢિયાએ હેમની રુચિને અને તરંગિતાને અને જ્ઞાનમયીદાને જેમ ફાળું તેમ લખેલી નકલોથી જ જેની લાક્ષણ પૂરાતી હેવી, મૌખિક પરંપરા દ્વારા જ આપણા સુધી પહોંચ્યાં છે એ હકીકત; લઢિયાઓએ જમાને જમાને મૂળપાઠમાં લીધેલી છૂટ; અને લઢિયાનું અજ્ઞાન છત્વાદિ;-આ બધાં તરવે એકઠાં થતાં હેને પરિણામે કાવ્યો આપણને લેખકના સમયની મૂળ ખરી લેખનશૈલીને બિલકૂલ વફાદાર નહિં હેવા સ્પષ્ટમાં મળ્યાં છે;

અને (૩) બતાવતી કૃતિયોને પણ હેના રચનારાઓએ નરસિંહ, મીરાં, કબીર જેવા પ્રસિદ્ધ જૂના કવિયોની કૃતિ તરફ અનેકવાર પસાર કરાવી છે.

આ સંજોગમાં આ વિરોધી દષ્ટાન્તોની મૌલિકતા પરત્વે હું અત્યંત શંકાશીલ છું. આ દાખલાઓમાં જ્યાં છે છે ત્યાં મૂળપાઠમાં રે, કે તે, કે એ હોય એ સંભાવ્ય છે; ઉપર આપેલ કાવ્યમાં લીધું છું જેવા શબ્દોમાં અથવા નિરુત્તર ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો એમ સ્પષ્ટ થતાં સુપ્રસિદ્ધ અને લગ્ય કાવ્યની રચનાના ચરણમાં જુદાજુદા માળ રે એ પંક્તિમાંના જુદાજુદા શબ્દોમાં, છું ને બદલે મૂળમાં હું હોય એ પણ સંભાવ્ય છે; અને આ સંભાવનાઓને બાધક બને હેવું ખરેખર કે જ કારણ નથી; પરંતુ: જુદાજુદા કે લીધું કરતાં જુદું હું કે લીધું હું એ પ્રયોગ મારા અવધાને નરસિંહમહેતાના જેવા વધારે જણાય છે.

આ પરસ્પરવિરોધી દલીલોનો સમન્વય કરે હેવી એક જ ઉપપત્તિ સૂચવી સકાય એમ છે, તે એ કે નરસિંહમહેતાનો સમય કરે પ્રકારમાંથી કરે છે પ્રકાર તરફ જતો સંક્રાન્તિનો સમય હતો, અને એથી જ હેના કાવ્યોમાં બંને પ્રકારોનું દર્શન થાય છે. પરંતુ આ સ્થાનાને હું સંભાવ્ય હકીકત સાથે સુસંગત માની સકતા નથી.

નરસિંહમહેતાના જન્મથી લગભગ ૫૦ સદી પૂર્વના કાળમાં જન્મે તે વિ. સં. ૧૪૫૦ માં મુખ્યવગોષ ઔચિક પણ ને જ વાત જણાવે છે-કરે છે પ્રકારનો સ્વયં અભાવ. કરે રૂપનાં બંને દષ્ટાન્તોમાંથી થોડાંક જ હું વીણી આપું છું:-

(૧) ચીતરાગ વાછિત દીદ (ચીતરાગે વાછિત દદાતિ)

(૨) ચીતુ કટુ કરદ (ચેત્ર: કટુ કરોતિ)

- (૧) ચેતુ લોચ્છિત વાન કરહ । (ચંદ્રઃ લોચેન સાર્થે સદૃ સમ સાકે વા ચાર્તે કરોતિ)
 (૪) વિવેકિત મોક્ષનદ કારણિ ચપહ । (વિવેકી મોક્ષાય યતતે)
 (૫) વૃક્ષનત પાન પચહ । (વૃક્ષાન્ વર્ણં પતતિ)
 (૬) ગુસ્તગત વચન હૃતં સાંમલત । (ગુસ્ત્રાં વચનમ્ બદ્ધ દ્રાણમિ)
 (૭) ચંદ્ર પ્રામિ ચસહ । (ચંદ્રો પ્રામે વસતિ)
 (૮) શિષ્ય શાસ્ત્ર પઠી અર્થે પૃછહ । (શિષ્યા શાસ્ત્ર પઠિત્વા અર્થે પૃચ્છતિ)
 (૯) કરસળી દ્વલ રોડતત યીજ વાવદ । (કર્મકઃ દ્વલં જ્વેદયન્ શૃણ્વન્ વા યીજં વચતિ)
 (૧૦) સુત્રચારિ વીજતતં પ્રમાદ લોક દેવહ । (સુત્રચારેણ ક્રિયમાર્ગં પ્રમાદ લોકઃ પદ્યતિ)

આ પ્રમાણે વિ. સં. ૧૫૦૦ પછી ઉત્તરોત્તર કરેછે પ્રકારના ક્રમશઃ આરંભ અને વિકાસ આપણે જોઈ સકીએ છીએ, 'પશુ વિ. સં. ૧૫૦૦ પૂર્વેના સમયમાં આ પ્રકાર જિતકૃત દેખાતો નથી. આલોપણ (વિ. સં. ૧૩૩૦) માં મળતાં મળિમડ બદ્ધ જેવાં વચનોને આ મતને ખોટા કરાવનારાં ગણાય નહિ, કારણ કે મળિમડ બદ્ધ એટલે મળિતઃ ભસ્તિ (મળ્યો છે), મળેછે નહિ, અને આપણે તો મળેછે (વર્તમાન ભૂતાર્થવાચક) રૂપ જોડે નિરૂપત છે. આથી આપણે વિના આશંકાએ નિર્ણય રચાવી સકીએ કે છે તો ઉપયોગ (કરેછે પ્રકાર) વિ. સં. ૧૫૦૦ પછી (કે વિ. સં. ૧૫૦૦ ના અરસામાં) શરૂ થયો, પરંતુ શરૂઆતમાં વિરલ હતો; કે હેની જન્મભવત્ સ્ફાર પછી થયો કાળે, જન્મદારે કરદની શુદ્ધ વર્તમાન કાળ દર્શાવવાની મક્કિતને સંપૂર્ણ લેખ થયો ત્યારે થઈ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રમુખપદાનેથી (મે ૧૯૧૫માં) મહેન્દ્રાભાઈ ભાગણમાં વ્યક્ત કરેલ મત આમ ઉપર કરેલી સામગ્રીપરીક્ષાથી સમર્થન પામે છે. મહેન્દ્રાજી હવે:-

“આ ૧૪૧૫ વિ. સં. ૧૪૦૦ પછી બહુ મોટું પ્રવેશ પામ્યું હશે એમ લાગે છે. ભાસણ (વિ. સં. ૧૪૬૫ પછીનો અર્થાત્ ૧૫૦૦ પછીનો કવિ) ‘દીક્ષીતિ’ રૂપ (‘કાદગ્નપરી’માં) વાપરતો જણાય છે: ‘કાન્દહરે પ્રાન્ધ’ ઇત્યાદિક વિ. સં. ૧૫૦૦ ની આમવાસના મન્થેમાં ‘જહ’ તો ઉપક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ નજરે પડતો નથી. વિ. સં. ૧૭૦૦ પછી એ ઉપયોગ વિરલ જણાય છે. આ વિશે વધારે ધીરજથી તપાસ કરીને પછી નિશ્ચિતતા થાય. પરંતુ એટલું તો ખરું કે વિ. સં. ૧૫૦૦ની પછુ પછી આ પ્રકારે આવ્યું થયેલો.”

(પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ પ્રમુખપદથી સુરતમાં

આપણું ભાષણ પૃ. ૨૫-૨૬)

એ સમયે જે વિધાન મહેન્દ્રાજીએ ૩૫૦ રજુ કર્યું હતું, એ સમયે સૂચવેલી અને હવે પાર પાડેલી પરિશ્રમયુક્ત તપાસથી, સુનિશ્ચિત સમર્થન મળે છે એમ હું માનું છું. આ તપાસ કે ક્રમશઃ સુરેલીભરી છે, કારણ કે, સાધારણ નિયમે, આ રૂપને સામાન્યતઃ ગદ્ય લખાણમાં અવકાશ રહે છે અને કવિતામાં પ્રમાણમાં થોડો. અવકાશ રહે છે, અને છેલ્લાં સો વર્ષો પૂર્વેના ભૂતકાળમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહેન્દ્રાજી લાગે કવિતા જ હતી જન્મદારે ગદ્ય કૃતિઓ વિરલ હતી. ઉપરાંત મહેન્દ્રાજી

કયું છે તેમ, આજે પણ ગુજરાતી કાવતા કરે રૂપને વળગી રહે છે અને લગભગ આગ્રહપૂર્વક કરેલ પ્રકારને ટાળે છે. ૩૧

(૧)-(ક) અહ-અડ એ સ્વરયુગ્મોની-સંધિ થયા વગર અવસ્થિતિ.

આ લક્ષણ વિ. સં. ના સોળમા અને સત્તરમા સૈકા સુધી ચાલુ રહ્યું છે; ત્પર પછીના સમયમા આ સંપૂર્ણ સ્વરો સંધિથી અનુક્રમે એ અને મો બની ગયા.

અહ-અડ જોડાયા વિના રહ્યા આ ઘટનાની ચર્ચા હું આ પછીના જ પરિચ્છેદમાં (૨) ઉત્તર કાલાવધિ (ક) એ શીર્ષક નીચે કરવાનો છું તેથી અહિં તે વિશેષ માત્ર એટલું જ કહીશ કે આ મુદ્દો (ક) અને ત્પર પછીનો મુદ્દો (૨)-(ક) એ બંને પરસ્પર વિરોધી જણાય એ રીતે એકત્ર લેવાના નથી. દૂકમાં (૧) (ક) ઘટના (૨)-(ક) માં સરકી જાય છે, અને એ કારણે ઉત્તરકાલીન લક્ષણોના ઉપક્રમમાં કરેલું “ ઉપર જણાવેલી ઘટનાઓ ઉપરાંત ” એ વિધાન (ઉપર પૃ. ૪૭) આ એક ઘટનાને લાગુ પડતું નથી.

ઉત્તર કાલાવધિ

(૨)-(ક) અહ-અડનું એ-ઓ રૂપે જોડાણ

હું અગાઉ દર્શાવી ગયો છું એ પ્રમાણે આ પરિવર્તન અહ-અડ, હ-ડ એ વિકારક્રમમાંથી પસાર થયું અને છેવટે એ-ઓ રૂપે સ્થાપિત થયું; આ સંક્રાન્તિ દરમ્યાન ઉત્તર કાલ; (ક) આપણે અહ અને હને (તેમ જ અડ-ડને) કવચિત્ એક કાળે ચાલુ રહેલા અહ-અડ ના એ-ઓ જોડાણે જિથે, પણ ધ્વનિની ઉત્ક્રાન્તિમાં એ ઘટના અસ્વાભાવિક નથી. અન્તિમ વિકાસક્રમનો સમયઅંદાજ નિશ્ચિત કરવામાં આપણને એ-ઓ પૂરેપૂર્ણ સ્થાપિત થયા એ ઘટના જોડે નિરપત છે. આ સમય વિ. સં. ૧૭૦૦ અને ૧૭૫૦ની વચ્ચે કંઈકાં ઠેરવી સકાય. મહેં અત્પર સુધીમા આપેલા નમૂનાઓ જોતાં જણાશે કે વિ. સં. ૧૭૦૦ પહેલાંની હસ્તલિખિત પ્રતોમા આ એ-ઓ વિકાર નજરે પડતો નથી. લાલણકૃત કાવચીમાં* થોડાક અપવાદો છે હેના ખુલાસો તો મહેં આપી દીધો છે. (જુલો ઉપર પૃ. ૨૮)* સાત્તી મજલાલ કાલિદાસે હેમના “ ગુજરાતી માળનો ઇતિહાસ ” એ ગ્રન્થમા (પૃ. ૬૩થી ૬૭માં) નમૂના આપ્યા છે એ બતાવે છે કે વિ. સં. ૧૭૦૦ પહેલાં અહ-અડ અથવા હ-ડ પ્રચલિત રૂપે હતી. ભીમકવિયે (વિ. સં. ૧૫૪૧મા) રચેલ હરિલીલાની વિ. સં. ૧૭૦૨માં ઉતારેલી હસ્તલિખિત પ્રતમાં (ચાત્રી મજલાસે ટાંકેલા નમૂના અનુસાર) એ-ઓ રૂપ છે; અને વિ. સં. ૧૭૫૦ પછી ઉતારવામાં આવેલી હસ્તલેખપ્રતોમાંથી હેમણે જે નમૂના આપ્યા છે તેમાં એ-ઓની પૂર્ણ જમાવટ થયેલી દેખાય છે. આથી એ-ઓ રૂપની સત્તાજમાવટનો સમય આપણે વિ. સં. ૧૭૦૦ અને ૧૭૫૦ની વચ્ચે વગેરે હરકતે કંપાવી સકીયે.

(૨)-(ક) અનન્ય હ-ડનો અ.

૩૧ જુલો ઉપર પૃ. ૩૫ (ક) વિશે નોંધ.

* જામાનતરકારની નોંધ-કાન્નદે પ્રગમમાં એમ જોછે; કાવચીનો નિર્દેશ પણ ચાલે, પરંતુ તે મૂળ અગ્રેષમાં આપેલો પૃષ્ઠાંક ખોટો કરે.

આ ઘટનાના દાખલાઓ મહેં વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૧, ઉત્સર્ગ ૩માં (પૃ. ૧ના ૨૨૨મા અને ત્હાર પૃષ્ઠોનાં પૃષ્ઠોએ) આપ્યા છે; જેમકે—કલિ (સં.)—કળ (ગુજ.), માનુષ (સં.) માણસ (ગુજ.). ઉપરાંત (સ) ધનનય ૬-૩મો અ આ ઘટનાનું પુરાણું વલણ છે સંસ્કૃતના સમયમાં પણ હવું એ મહેં દર્શાવ્યું છે (પૃ. ૧.૫ ૨૩૨) પણ આ ઘટનાનું મૂળ એ પ્રાચીન ભાષામાં બીજરૂપે જોવાય છે છતાં હેના વાસ્તવિક વિકાસ તો ગુજરાતીનું પોતાનું જ લક્ષણ છે હેવી દલીલ મહેં ત્હાં કરી છે અને હેનાં કારણો પણ કહ્યાં છે. આ લક્ષણનો આરંભ પણ વિ. સં. ૧૭૫૦ના અરસામાં થાય છે, જે મહેં પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરફ આપેલા મહારા ભાષણમાં દર્શાવ્યું છે. (પૃ. ૨૭).

(૨)-(ગ) હ, વ કે ચથી સંપૃક્ત જૂનો જૂ

આ ફેરફારનો આરંભ વિ. સં. ૧૫૫૦ના અરસામાં થયેલો જણાય છે (મુવનવીપક, દા. ત. વિજી) પણ હાવાં રૂપોની સાથેમાથ જોસી જેવું ૩૫ પણ ત્હાં છે. (ગ) જૂનો જૂ આ ફેરફારની સ્થિતિ પ્રતિષ્ઠાનો સમય વિ. સં. ૧૭૫૦ પછીનો હોવા જોઈએ.

(૨)-(ઘ) સ્વરમધ્યવર્તી જૂનો જૂ

ખોલાતો હતો જૂ તે છતાં લખાણમાં (સ્વરમધ્યવર્તી હોય તો પણ) જૂ ધણી નજીકના સમય સુધી વપરાતો દેખાય છે, લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાંનાં લખાણોમાં (ઘ) જૂનો જૂ એ ઉપલબ્ધ છે. ખોલાતી ભાષામાં જૂ કદારે પ્રચારમાં આવ્યો એ કહેવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે લખેલી પ્રતોમાં તો સર્વજ્ઞ જૂ જ વપરાયો છે. હેમચન્દ્રે જૂની પ્રતિષ્ઠા પૈશાચી ભાષાના અપ્રાપ્તિ ક્ષેત્રમાં સ્વકારી છે (જો જૂ: ॥ સિ. દે. ૮-૪-૩૦૭) પણ એથી આપણા પ્રશ્નનો ઉત્તર મળતો નથી. કારણ કે, એમ તો, વેદિક સંસ્કૃતમાં પણ જૂ હતો પણ એ અને બદલે વપરાતો, અને બદલે નહિ એ પાદ રાખવું થટે (જુવો પુ. ૧. ૫. ૩૬૪ આદિ).

જૂનો જૂ એ વિકાર અપભ્રંશકાળ અને અપભ્રંશોત્તર ક્રમના પૂર્વતર કાળવિભાગના કરતા ધણે અવાંચીનતર છે. એ એ ભાષાવિકાસક્રમે દરમ્યાન મૂર્ધન્ય જૂનું અસ્તિત્વ જ નહોતું. અપભ્રંશોત્તર વિકાસક્રમના ઉત્તરાર્ધમાં આ મૂર્ધન્ય જૂનું આગમન યોગ્યસ અથવા આશરે કદારે થયું એ જ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. હેનું કારણ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ એ જ હવું કે પાંચ કે છ દશકા પૂર્વેના સમય દરમ્યાન અનેક વર્ષો સુધી મૂર્ધન્ય જૂ લખાણમાં દન્ય જ વર્ણથી જ દર્શાવાતો. યોગ્યસ સમય ગમે તે હોય, પણ એટલું તો ખરું જ કે આ મૂર્ધન્યનો વિકાસ ઉત્તરકાળનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે, અને પૂર્વગામી ક્રમેથી હેને અવગ પાડનાર લક્ષણ છે.

દન્ય જૂનો મૂર્ધન્યભાવ એ ગુજરાતીને મારવાકીટી અલગ પાડનાર તત્ત્વ ગણાય કે નહિ એ વગી બીજે પ્રશ્ન છે. ડૉ. ટ્રિમિટોરી ૨૨ કહે છે કે “ આ ઘટના પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના આદિતમ

૩૨ જુવો હેમની 'નોટ્સ' ૫. ૫, ગુજરાતીનું લાક્ષણિક તત્ત્વ ક્રમાંક ૬: ઈ. ડિ. એન્ટિ, પૃ ૪૩, ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪, પૃ. ૨૫.

ક્રમ દરમ્યાન શરૂ થઈ હતી એ સંભવિત છે, પણ એ ભાષાની એક પણ હસ્તપ્રતિષ્ઠિત પ્રતમાં ક ઉચ્ચારને લઈ ભિન્નરૂપે દર્શાવેલો નથી. ” આ ઉપરથી, કેટલાક મારવાડીઓને બોલતાં સાંભળતો ત્હારે મહારા પર પડતા પ્રાસંગિક સંસ્કારને આધારે જે વાન હું માનતો ત્હને સત્ય ગણવાને હું પ્રેરાયો, તે એ કે મારવાડીમાં મૂર્ધન્ય જ વિદ્યમાન નથી, અને પાંચમો યુજ્જરાતી સાહિત્ય પરિપક્વમાં પ્રમુખ તરીકે આપેલા ભાષણમાં (પૃ. ૨૮મે) મહે એ પ્રમાણે કહ્યું પણ હતું. મહારી આ છાપ ખોટી છે હેવું ડૉ. ટેસિટોરીએ ૧૯૧૫ના જુલાઈના મધ્યમાં મહેને લખેલા ખાનગી પત્રમાં જણાવ્યું હતું. એ પત્રમાં હેમણે કહ્યું હતું કે મારવાડીમાં આ મૂર્ધન્ય જ સંભળાય છે એ નિઃસંદેહ છે. ત્હાર પછીના પોતાના એક લેખમાં ૩૩ ડૉ. ટેસિટોરીએ જસવંત સોનીએના ગીતમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે; જેમાં મૂર્ધન્ય ક્રને લની નીચે ઉચ્ચારબોદદર્શક બિન્દુ મૂકીને જ એ પ્રકારે દર્શાવેલો છે; કમલ (કડી ૨); સામલિ, મિલિઝી (કડી ૪); ગલિ, કમાલિ (કડી ૭); ગલૈ, માલ (કડી ૮); કમલ (કડી ૯). આ બિન્દુચિહ્ન મૂળ હસ્તલેખમાં ઉપલબ્ધ છે કે ડૉ. ટેસિટોરીએ ઉમેર્યું છે એ સ્પષ્ટ નથી; ભાષા અન્વયનાના સમયની ભાષા જ બની રહે એ ઉદ્દેશથી પોતે કેટલાક ફેરફાર કર્યા હોવાનું એ કબૂલ કરે છે; પણ આ ચિહ્ન ઉક્ત ફેરફારના ઉદ્દેશની દ્રષ્ટિમાં આવે છે જ એમ નહીં ન માની સકાય. ગમે તેમ હોય, એ લેખમાં અન્વયગણાએ આ બિન્દુ-ચિહ્ન વિનાનો સાદો જ ભેવામાં આવે છે. ૩૪

ડૉ. ટેસિટોરીએ જ. એ. સોસાયટી-અંગણના નવે. ૧૯૧૪ના અંકને ૩૯૬ પૃષ્ઠે ડિંગળઅન્નમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે, જે મહે ઉપર પુ. ૧, પૃ. ૩૬૮, પાઠીય ૧૨૯માં ટાંક્યું છે, અને હેમાં આ બિન્દુચિહ્નિત મૂર્ધન્ય હતું પ્રચુર દર્શન થાય છે. અલબત્ત જસવંત સોનીએના ગીત વિશે જે કહ્યું તે આ લખાણને પણ એટલું જ લાગુ પડે છે.

સર જર્મીન ટ્રિપ્સન કહે છે ૩૫ કે મારવાડીમાં મૂર્ધન્ય જ બહુ સામાન્ય છે અને એ વર્ણ પછીવાર ■ અક્ષરથી નહિ પણ ■ ચિહ્નથી દર્શાવવામાં આવે છે. હેમણે આપેલા નમૂનાઓમાં મારવાડીની જુદાજુદા પ્રાદેશિક બોલીઓના જ અને હતું અન્વયમાં નાખી દે હેવું મિશ્રણ દેખાય છે. ૩૬

આ સમીક્ષાને ફલિતાર્થ એ કે (૧) આ મૂર્ધન્ય જ, હેને માટે (યુજ્જરાતીમાં જ અને મારવાડીમાં જ હેવી) વિશિષ્ટ સંજ્ઞાઓ વપરાવા લાગી તેથી પૂર્વે ઉચ્ચારમાં વિદ્યમાન હતો; (૨)

૩૭. Bardic and Historic Survey of Rajputana, J. A. S. Beng N. S. XII 1916 A. D; pp. 82-84, (રાજપૂતાનાની ચારણી અને ઐતિહાસિક સમીક્ષા; અંગણની એ. સો. તું જર્નલ, નવીએણિ ઇ. સં. ૧૯૧૬ પૃ. ૮૨-૮૪).

૩૪. એ જ લેખ પૃ. ૯૮; શ્રીપાલ (શિલાલેખની પં. ૮); મલદ (પં. ૬). આ વિ. સં. ૧૯૮૬નો શિલાલેખ છે.

૩૫. " Linguistic Survey of India, Vol. IX, Part II, p. 20 (ભારતીય ભાષા-સમીક્ષા" પુ. ૯ ભાગ ૨ પૃ. ૨૦)

૩૬. ડા. ત. જુલો પૂર્વોક્ત અન્વય પૃ. ૬૩, ૬૪, ૭૨, ૭૪, ૭૬, ૭૮, ૮૨, ૮૬, ૮૮, ૯૧ ઇત્યાદિ. હેમાં શુદ્ધ મારવાડીમાં દન્ય જ છે, બીજી બોલીઓમાં દન્યના દાખલા જુદા છે અને મૂર્ધન્યના દાખલા એથી ધણી વધારે છે.

આ ઉચ્ચાર લાપામાં ક્રમ્હારે પ્રવેશ્યો એ, ચોક્કસપણે નહિ* તો લગભગ ચોક્કસપણે પણ, કહેવું મુશ્કેલ છે; (૩) પણ ડૉ. ટેસિટોરીનું આ મૂર્ધન્યભાવ બાપાગ્રા. પા. રાજ.ના આદિતમ સ્વરૂપક્રમથી શરૂ થયેો હતો હેવું વિધાન કંઈપણ પ્રમાણથી કે અનુમાનથી સમર્થિત નથી.

(૨)-(૬) કર્મણિપ્રયોગના રૂપમાં ફરકને બદલે આવ્યું

હું જે નિર્ણય કરી સકયો છું તે પ્રમાણે કર્મણિપ્રયોગના ફરકને (બ) કર્મણિપ્રયોગના રૂપમાં બદલે આવ્યો ઉપયોગ વિ. સં.ના આદારમાં એકાથી પૂર્વે બહુ પ્રચારમાં ફરકને બદલે આવ્યું છે. ડૉ. ટેસિટોરીએ ચોતાની ' નોટ્સ 'માં § ૧૪૦માં ઉદાહૃત કરેલાં આવ્યું (આદેવાળાં) રૂપો ધ. સ ૧૫૦૦થી ૧૫૫૦ (=વિ. સં. ૧૫૫૬થી ૧૬૦૬) સુધીના સમયની હસ્તલિખિત પ્રતોમાં ઉપલબ્ધ છે તેમાં સદેહ નથી. પણ આ દાખલાઓ કર્મણિપ્રયોગની સાથે ભજવા શક્યાર્થ પૂરતા જ છે, જમ્હારે અર્વાચીન શુજરાતીમાં એ રૂપ, શક્યતાના અર્થના પ્રવેશ વિના, શુદ્ધ કર્મણિપ્રયોગના અર્થમાં પણ વપરાય છે. દાખલા તરીકે મ્હારો એક દુષ્ટિ સ્ત્રીઓ એ (અર્વાચીન શુજ.) વાક્યમાં સ્ત્રીઓ શક્યાર્થવાચક થાય એ શક્ય નથી. ગમે તેમ, ફરકને બદલે આવ્યું એ સ્થાપન પાછળના સૈકાઓનું, વિક્રમસંવતની આદારમાં સદી લગભગનું, લક્ષણ છે.

આવ્યો ઉપલબ્ધિની યચી અન્ય વિષયને અંગે આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. આદે* છું એટલું જ દર્શાવીશ કે મ્હારા મત પ્રમાણે, જેમ સંસ્કૃત કર્મણિપ્રયોગ રૂપમાત્રે ચ પ્રત્યય વા ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થઈ સકે છે તેમ, આ કર્મણિપ્રયોગના આવ્યોના ચ પણ સં. યાનો અવરોધ છે; વિશેષમાં કદીશ કે રચનામાં વિગ્રહલક્ષ પ્રકારના હિં. ક્રિયા જાતા હૈ, મ. ફેલે જાતે, શુજ. કર્યું જાય નહિ* (=કરાય નહિ) એ પ્રયોગો સં. ક્રિયતે, અદ્ય. કરિયદ અને શુજ. કરાય એ અવિગ્રહરૂપે ઉપર સ્ત્રીતક પ્રકાશ નાખે છે, અને કર્મણિગત ચ અર્થના ચા (=જવ)માંથી ઉદ્ભવનું સ્પષ્ટ કરે છે; અને ઉમેરીશ કે કરાયમાં ચૂની ખેલના બા તરવતઃ એક જાગમ છે. (આ શક્યાર્થરૂપને આવ્યું પ્રેરકરૂપમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી સકાય અને એ રીતે આવ્યું કારણ આખી સકાય હેવા ડૉ. ટેસિટોરીના મતને સ્વીકારવાં હું તૈયાર નથી.)

ઉપર શુજરાતમાં જમ્હારે આ કર્મણિનો આવ્યું જાકારાન્ત ફકારાન્ત, ફકારાન્ત કે જાકારાન્ત ધાતુને લાગે તમ્હારે હેની પૂર્વે પ્રકાશ રૂ મુકવામાં આવે છે: જેમકે—

ધાતુ	કર્મણિપ્રયોગ
✓ જા	જવરાય છે,
✓ જા	જવરાય છે,
✓ જા	જવરાય છે,

* આ પ્રયોગ અપભ્રંશ જેટલો જૂનો છે. જુવો સિ. હે. ૮-૪-૩૫૦, ઉદાહરણ બલ્લભનું જાઈ જેમાં બલ્લભનું બલે ભૂતકૃત નથી, પરંતુ મુદ્દની વાત ન જાહેર પ્રયોગ છે. વળી જુવો સિ. ૬.૮-૪-૪૩૧ ઉદાહરણ મુજબ ન જાહેર (મોજુ ન ગાતિ).

કર્મણિપ્રયોગ

✓ પી

પીવરાય છે;

✓ લે

લેવરાય છે;

✓ જો

જોવરાય છે;

✓ સ્વો

સોવરાય છે;

“લોક આષા પાછા થાઓ, મ્હારો શોય સોવરાળી” (ગ્રામગીત)

[આવૃત્તિ] કર્મણિપ્રયોગરૂપ અવરાય છે ધાતુ આ છે હેવા જમનું પરિણામ લાગે; પણ આવૃત્તિ (સા.) આન્યામાંથી જૂતકૃદન્ત દ્વારા વ્ આગમનો ઉમેશ યર્જને થઇ છે ૩૮ એ જોતાં આને ગેયધાતુ તરીકે ગણાય એ શક્ય છે કારણ કે આ અહિં મૂળમાં ઉપસર્ગ છે એ વાત હેની વિકાસ-યાત્રામાં પાછળ રહીને જૂલાઇ ગઇ હોય. ૩૯ આ અનુમાનને હિંદી ભાષા હૈથી સમર્થન મળે છે; હેમાં તા વર્તમાનકૃદન્તનો પ્રત્યય બાદ કરતાં ધાતુ આ રહે છે; જે કે આવૃ પણ ઉપસર્ગ છે: દા. ત.

મોહે અજગલ કહુ નહિ આવત હૈ

મોરો નાવા નજર નહિ આવત હૈ.

ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ મારવાડી બોલતા પ્રદેશોની હદ ઉપર આવ્યો છે તેથી ઉત્તર ગુજરાતના આ કર્મણિપ્રયોગરૂપમાંના રૂપા મારવાડીની અસર વરતાય છે; મારવાડીમાં કર્મણિરૂપ સાધક ફર પ્રત્યયની પૂર્વે રૂ પ્રવેશે છે. ૪૦

(જ) ક્રિયાકરણરૂપોમાં યમોઘ્યાપારજન્ય પરિવર્તન

પહેલાંના ૩૬ પ્રયોગમાં કારક-આપાર પ્રમાણેના વાચ્યગત શબ્દોનો જે અવયવસંબંધ હોય તે પછીના પ્રયોગરૂપમાં વકીલવન પામે; અથવા અપજાશોત્તર પ્રાચીન ગુજરાતી ક્રમે દરમ્યાન અમુક વ્યાકરણરૂપોમાં જે અર્થતત્ત્વ હોય તે એ જ રૂપોના ગુજરાતી વિકાસમાં વસ્તુતઃ બદલી જતું હોય; એ પ્રકારના શબ્દોનો આ ઘટનામાં સમાવેશ થાય છે.

૩૮ આ વ્યુત્પત્તિ માટે જુવો આ ગ્રન્થનું પુ. ૧, પ. ૨૪૪, ૨૪૫.

૩૯ આવૃત્તિ વ્યુત્પત્તિ આન્યાના જૂતકૃદન્તમાંથી, આગમ જૂનો પ્રસેપ યર્જને, થયેલી હું માનું છું હેને આ વાતથી વિશેષસમર્થન મળે છે.

૪૦ જુવો સર જ્યોન્ ક્રિયસંનતો “Irregular Causal Verbs in the Indo-Aryan Vernaculars” (ભારતીય-આર્ય અવાચીન ભાષામાં અનિયમિત કેરક ક્રિયાપદો) એ વિશેનો (૧૮૯૬માં હેમજે વાંચેલો) લેખ-J. A. S. Beng. LXV, PtI, ૫. સ. ૧૮૯૬-૫. ૨ ત્હાં એ કહે છે:—

“લેખકાએ નહિં લક્ષમાં લીધેલું હેવું અ-ય સમાનરૂપ ગહારે આ સંદર્ભમાં ઉમેરવું પડશે. રાજપૂતાનાની મારવાડી બોલીમાં કર્મણિના પ્રત્યય ફર પૂર્વે કેટલાંક ક્રિયાપદોમાં રૂ પ્રવિષ્ટ થાય છે. જેમકે લેગો (લેવું)નું કર્મણિ જોરિજનો લેગોનું લેરિજનો (લે-ર-લેજનો) થાય છે.”

હું થોડાંક મહત્વનાં દષ્ટાન્તો આપું છું:—

(ક) શ્રુતકાળમાં ક્રિયાપદોના કર્મલિપ્રયોગમાં જે કારકસંબંધ સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત હતો તે જ ભાષણના સમય સુધી અને તે પછી થોડા સમય સુધી જળવાઈ રહ્યો હતો, અને પ્રેમાનંદ પણ કંઠાક કંઠાક હોતો ઉપયોગ કરે છે, આ કારકસંબંધ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વિદ્યક્ષણ પરિવર્તન પામે છે જેથી ક્રિયાપદનું કર્મ ને પ્રત્યયવાળું ચતુર્થી જેવું રૂપ ધારણ કરે છે. આ દાખલાઓ જુઓ:—

(૧) રાસસ વિદ્વાણ રુક્મણી જુળજીવ વયમ પાંમી

(ભાષણકૃત દશમસ્કંધ, પદ ૨૮૦, કડી ૨, —ગુજરાત વિદ્યાસભામાંની હસ્તલિખિત પ્રતિ). (આશરે વિ. સં. ૧૫૦૦).

(૨) સીટુ નહીં તેણિ વ્યાધિ હું

(ભાષણકૃત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, પૃ. ૨૨, પં. ૨૨; શ્રી. કે. હ. કુવ સંપાદિત આવૃત્તિ) (લગભગ વિ. સં. ૧૫૦૦).

(૩) મહારા પુત્ર ને કામની લોભી થયા બતિ હુણ

તેજે હુંને કાલિયો લોભી થયા પાપિષ્ઠ

ધનતેજે લોભે હું તણ્યો નિસર્ગો મનમાં ફક્લો

(ભાષણકૃત સપ્તચત્રી, કંબુ ૨, કડી ૧૨-૧૩) (આશરે વિ. સં. ૧૫૦૦).

(૪) તેજે તો હું કાલિયો સગ (પૂર્વોક્ત મન્ય, કંબુ ૩, કડી ૪).

(૫) હુ બન-હુંદરીએ તુહનદ તેડવા મોકલી છુ

(ચેતલ પંચવિંશી, ગદ્ય, પૃ ૧૭૪) (વિ. સં. ૧૬૨૯).

(૬) કહે દુપદી હું મલે ટાલી સુમદ્રાએ ભગવત

(પ્રેમાનંદ કૃત અમિમન્યુ બાલ્યાન ૧૮-૮). (વિ સં. ૧૭૨૭).

(૭) તન્ની મેં તુ કેડે તેડી થયા જોદ ડપાવા

(નયસુન્દર કૃત નલ્લદમચન્તીરાસ, વિ સં. ૧૬૬૫)

(૮) તે તેઠી પૂછવા સુરતાણિ (કાન્હરુદે પ્રવચ્ચ, ૨-૧૧)

આ ખરો કારક સંબંધ છે, તેને જાહેર અર્વાચીન ગુજરાતીમાં હાવી વાક્યરચના થાય—

(૧) કુળજી રુક્મણીને કેમ પામ્યા-

(૨) તે વ્યાધે મ્હને સીટો નહિ.

(૩) મ્હારા પુત્ર ને કામિની) મ્હને તજ્યો.

(૪) તેણે મ્હને કાઢ્યો.

(૫) મ્હને તેહવા મોકલી છે.

(૬) મ્હને મહે ટાઢી.

(૭) મ્હે ત્હને તેહી,

(નોંધ:—દૃષ્ટાંત (૩) માં હુને કાઢ્યો છે તે, પ્રાચીનતર પ્રયોગની સાચાસાચ રહેલો, અર્વાચીન શુજરાતી જેવો પ્રયોગ છે).

કારક સંજ્ઞાના વક્રીભવનની કક્ષામાં નોંધવા જેવું લક્ષણ આ એક જ છે. 'મસંગવશાત્ અર્વાચીન શુજરાતીની હું છુલ પામ્યો એ રચનાને ઉદ્દેશ કરું; આ વાક્યમાં પામ્યો એ સં. પ્રાત્ત જેવું કર્મણિપ્રયોગનું રૂપ નથી; પણ કર્તરિપ્રયોગ છે; સંસ્કૃતમાં જવત્ત પ્રત્યય લગાડીને કર્મણિ કર્તરિ કરાય, પ્રાત્તવાન્ એમ; પણ અહિં તો શુજરાતીમાં હેવા કાંઈ ફેરફાર વિના જ પ્રાપ્તના કર્મણિ પ્રયોગ અર્થને કર્તરિ પ્રયોગના અર્થમાં ફેરવી નાખ્યો છે એમ જણાય છે.

હવે આપણે કાળ, (વૃત્તિ—) ભેદ, પ્રયોગ વગેરેના અર્થમાં થતા ફેરફાર મનોવ્યાપારજન્ય અર્થપરિવર્તનોની ઘટના વિચારીશું. આ પરિવર્તનો નીચે પ્રમાણે છે.

(જ) કર્મણિપ્રયોગ, ભવિષ્યકાળ, તૃતીયપુરુષ એકવચનના રૂપના અર્થનું કર્તરિપ્રયોગ, ભવિષ્યકાળ, પ્રથમ પુરુષ એકવચન (તેમ જ દ્વિતીય પુરુષ એકવચન) રૂપે પરિવર્તન :

દાખલાઓ:—કથયિષ્યતે (સં.), કહિસ્સહ (પ્રા. અને અપ.) કહિશ્વ-કહિશિ (અપભ્રંશોત્તર-કાલીન), કહીશ (શુજ.) એટલે 'હું કહીશ' અથવા 'તું કહીશ'. લક્ષમાં એ રાખવાનું છે કે પ્રા. અને અપ. વિકાસક્રમ પર્વત 'કહેવાશે' (કર્મણિ ૧. પુ. એકવચન) હેવા અર્થ થતો; પછી અપભ્રંશોત્તર ક્રમે અર્થ સંક્રાન્તિદશામાં રહ્યો, પોતાની અવસ્થાની આગળ પાછળ બંને બાજુ મુખ ફેરવતો જોતો રહ્યો, અને આખરે અર્વાચીન શુજરાતી અર્થમાં કર્તરિપ્ર. અને દ્વિ. પુ. એકવચનના અર્થોત્તર ક્રમે ધીમેધી સરખા આવ્યો. આ વિચારપરિવર્તન અંશતઃ અર્થભ્રમનું અને અંશતઃ વિચારના સ્વાભાવિક સ્થાન ભ્રંશનું પરિણામ છે; 'કહેવાશે' નો અર્થ 'કહીશ' (હું કે તું) હેવા પ્રકારના વિચારસંક્રમણથી થયો એ કહી શકાય છે. આ વિચાર-સંક્રમણ પ્રત્યે હું સુવનવીનકમાંથી લીધેલા અવતરણની અચ્છા દરમ્યાન લક્ષ જોતી ચૂક્યો છું (જુલો ઉપર પૃ. ૪૩ (૧૧) એ અવતરણમાં અર્થ સંક્રાન્તિ દશામાં થતી ગયો છે, અને હેમાં પ્રયુક્ત રૂપમાં (કર્મણિ કે કર્તરિ) ગમે તે અર્થ સમર્પવાની શક્યતા છે.

કાશીના નાજરો (અને પ્રગતિમન્થર હમે સરતના પણ તેમ જ નર્મદાતટે કરનોળીના નાજરો) કહીશે રૂપનો 'હમે કહીશું' એ અર્થમાં પ્રયોગ કરે છે. આ રૂપ પણ કહિસ્સહ-કહિશ્વને વિકાર છે. હકીકતમાં કહિશ્વમાંથી કહીશે અને કહિશિમાંથી કહીશ સાંપડે છે.

કાંઈ પ્રશ્ન પૂછે : કહીશ (પ્ર. પુ. એક)ની વ્યુત્પત્તિ કહિસ્સમાંથી ચાં મારે ન મનાય ? હાનો જવાબ ઉપર કરેલા અર્થવિકાસના અનુદર્શનમાં આવી ગયેલા એવાશે, કારણ કે એથી કહીશે અને

એ જ ક્યન analytic વર્ગને પણ લાગુ પડે. એ લેખક ઉમેરે છે ૪૨:—

“જે કાંઈ ભાષામાં inflexion હોય, એટલે કે જે ભાષા શબ્દ પ્રકારોને (parts of speech) અને ધાતુઓને અને (પ્રત્યય લેતાં) જાગોને, નિયમસર અન્યોન્યથી અલગ દાખવતી હોય એટલું જ નહિ પણ ક્રિયાપદોનાં તથા નામોનાં રૂપાન્તરો ધરાવતી હોય, એ પ્રત્યેક ભાષા “inflective” સંસ્થાની દૃઢદાર છે; અને આ નામ કેટલીકવાર એ રીતે વપરાય પણ છે.

હવે આપણે આ વિશે ડૉ. હાંડારકર શું કહે છે તે જોઈએ:—૪૩

“જે કાંઈ ભાષા હેવી દશામાં હોય કે જેમાં વ્યાકરણ-સંબંધ લાનપૂર્વક રચેલા સમાસોથી દર્શાવાતો હાય, અને એ સમાસના બંને ભાગ સ્વતંત્રરૂપે વાપરી સકાય હેવા હોય, તો તે analytical stage (વિગ્રહક્રમ વિકાસક્રમ) કહેવાય.” પછી, મળ્યો ના કે મેં, અથવા કારનો બાર હેવા વિકારતું દૃષ્ટાન્ત આપીને ધ્વનિવિકાર (વાગ્ધ્યાપારગત વિકાર)ની ચર્ચા કરતાં ડૉ. હાંડારકર બતાવીઆપે છે કે:—

“સમાસ બનાવતાં પદો એકરૂપ થઈને વિકસે છે, બંને એ વિકાસવિધિ દશ્યાન રૂપવિકાર પામે છે, અને ઉત્તરપદનો મૂળ, અર્થ વિસરણ જાય છે. આ ઘટનાયોગ જ ધ્વનિવિકારને શક્ય બનાવે છે, કારણ કે ભાષા બોલનારાઓ સમાસગત બે પદોને સદૈવ હેમનો સંયુક્ત અર્થ અભિવ્યક્ત કરવાની સહાન ઇચ્છા સાથે વાપરતા હોય તો હાલો વિકાર થઈ સકે નહિ. ધ્વનિવિકાર પાછલા ભાગનો કેવળ પ્રત્યયરૂપ ધ્યાસ કરે છે અને આ પ્રમાણે ભાષા જેને આપણે synthetic stage કહીએ છીએ એ અવસ્થાએ પહોંચે છે. સર્વે શ્રુત આર્થ ભાષાઓ અને જીવન્ત ભાષાઓમાંની પણ ધણીખરી આ synthetic (જનિત) અવસ્થામાં છે.”

વિશેષમાં ડૉ. હાંડારકર કહે છે:—૪૪

“અન્ય બ્યકિતગત શબ્દોના કરતાં વધારે વાર વપરાતા વ્યાકરણપ્રત્યયો આ વિકાર-ક્રમમાં સૌથી વધારે ઘસારો ખાતે છે અને અમુક સમયે એ પ્રત્યયો એક બીજા સાથે વ્યાપ્તિ બની જાય છે અથવા ખરી પડે છે. ભાષા જ્યારે ધ્યાસ પામતી આ સ્થા સુધી પહોંચે છે ત્યારે જે ઉપાયથી હેનો આરંભ થયો હતો એ જ ઉપાયનો હેણે આશ્રય લેવો પડે છે, અને જુના પ્રત્યયો જે સંબંધો દર્શાવતા તે દર્શાવવા માટે નામોને અને ક્રિયાપદોને છેડે અમુક શબ્દો કે શબ્દોના (પ્રત્યયો) લગાડવા પડે છે. પણ પૂર્વનો વિકારક્રમ ફરીથી ચાલુ થાય છે. અને આ શબ્દોનો પણ પ્રત્યયરૂપ બની જવાનો વારો આવે છે. + + + આપણી અર્વાચીન ભાષાઓએ તવરચનાના વિધિનો આશ્રય ઘણા મોટા પ્રમાણમાં લેવો પડ્યો છે.”

૪૨. Encyclo Brit, (અગ્રારમી આટ્લિ), પૃ. ૨૧, ૪૨૮ b.

૪૩. વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૮.

- ૪૪ હેમનાં વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૧

૪૫ કરોતિમાંથી આવેલ કાઢ કાળક્રમે મૂળ અર્થ યુગાવે છે અને એ અર્થ દર્શાવવાને જરૂર (જે) ને અપનાવે છે એ ઘટના synthetic stage—અનિર્ણય ન્વચના—analytic stage માં ‘વિગ્રહક્રમ ક્રમમાં-સંક્રમણ’ દૃષ્ટાન્ત છે. સપ્તમીનો અર્થ દર્શાવવા માટે મળ્ય નિવિષ્ટ થયો અને અન્તે માં રૂપે માત્ર એક પ્રત્યય જ નીચે એ ઘટના આથી જવદ્દ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. બીજા દૃષ્ટાન્તો આગળ ઉપર આ ગ્રન્થમાં ચર્ચવામાં આવશે

Synthetic અને analytic શબ્દોની વ્યાખ્યા બીન્સ શી આપે છે તે હવે આપણે જોઈશું. પ્રથમ એ syntactical (વાક્યાન્વયયુક્ત) અને agglutinated (સંલગ્નપદાત્મક) ક્રમે વર્ણવે છે (જેના અનુક્રમે ચીની અને તુર્કી એ દષ્ટાન્ત આપે છે), અને પછી એ ગ્રીક અને ચોથા-એટલે synthetical અથવા inflectional તથા analytical એ-ક્રમેની ચર્ચા શરૂ કરે છે, અને આ બે ક્રમેમાંના પ્રથમનું સંસ્કૃતમાં અને બીજાનું અર્વાચીન અંગ્રેજીમાં અને હેન્ગમાં દર્શાવવાનું જણાવે છે.

બીન્સ પ્રમાણે synthetical (અવિગૃહ) ક્રમ એ છે જેમાં વિભક્તિપ્રત્યયો તરીકે નામેને છેડે લગાડેલા શબ્દાંશો (particles) હવે છટા પાડી સકાય હેવા નથી રહ્યા. પણ જે શબ્દનાં રૂપાન્તરો ધડવામાં એ યોગ્યતા હતા હેના અંગભૂત થઈ ગયા હોય છે, અને અન્ય અક્ષર કે અક્ષરોમાં ફેરફાર કરવાથી વિશેષ પરિણામ નથી ઉપજાવતા; અને analytical (વિગ્રહક્રમ) ક્રમ એ છે કે જેમાં આ અનુગો, જે શબ્દના અંગમાં એ વિલીન થયા છે હેના, અંગભૂત અંશ તરીકે પારખી પણ સકાતા નથી પણ, લાંબા વપરાશને લીધે એટલા ધસાઈ ગયા હોય છે કે એ શબ્દ અડવાણો અને પ્રત્યયહીન થઈને ઉભો રહે છે-જેવો આરંભદશમાં હતો તેવો જ; જેથી આવશ્યક અર્થગોઠો દર્શાવવા માટે નવા સહાયક શબ્દો આણી ચૂકવા પડે છે.

બીન્સે કહ્યું છે એ ખરું છે કે ' કાઈ ભાષા નિતાન્ત analytical નથી. જેણે સીધી વિશેષ પ્રગતિ કરી છે હેવી અંગ્રેજ જેવી ભાષાઓમાં પણ જે synthetical ક્રમમાંથી એઓ પૂર્વે પસાર થઈ હેના લક્ષણાવશેષો અદ્યપિ જળવાઈ રહ્યા છે. " અને હેમણે synthetic (અવિગૃહ) ક્રમના દાખલાઓ આ આપ્યા છે: thou goest, he goes અથવા goeth, went, gone man's (man his'માંથી ' Bill Stump his mark'માં છે તેમ); higher, loved એ હેવાં જ અવિગૃહ રૂપો છે, જરૂરે ' of man, ' " more high, " " did love, " " will be loved " એ analytic (વિગ્રહક્રમ, પૃથગવસ્થ) રૂપો છે, અને બંને રૂપપ્રકારો અદ્યતન અંગ્રેજીમાં સાથેસાથે રહ્યા છે.

આ પ્રમાણે આપણા ઉપયોગ માટે, synthetic (અવિગૃહ) રૂપની તાત્ત્વિક કસોટીઓ આ છે:-

(ક) જેણે પોતાનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ ગુમાવ્યું છે હેવા મૂળશબ્દમાંથી ઉદ્ભવેલો પ્રત્યય; અને

(લ) આ પ્રત્યયની જે નામેને એ લગાડવામાં આવ્યો હોય હેના અન્ય સ્વરો આદિ ને વિકૃત કરવાની શક્તિ.

આ કસોટીઓથી ગુજરાતી વિભક્તિરૂપોને તપાસિયે તો રસ પડે હેવી વસ્તુસ્થિતિ પ્રગટ થાય છે:-

- ૧ મગનને માર્ગે (કર્માર્થ દ્વિતીયા વિભક્તિ);
- ૨ દાઢે વળેલું લગડું (કરુણાર્થ તૃતીયા વિભક્તિ);
- ૩ મોવિરુદ્ધને ભાવ્ય (સંપ્રદાનાર્થ ચતુર્થી વિભક્તિ);
- ૪ નામથી ભાવ્યો (અપાદાનાર્થ પંચમી વિભક્તિ);

કહીશ ઉભયનો પ્રુણસો મળે છે, અને એ રીતે વીજલાપન સચવાય છે. અલગત સર્વત્ર વિવિધ વિચારપરિવર્તનો આવે છે. કહીએ માં છેડેનો અનુસ્વાર (અન્થ અનુનાસિકાચારણ) અનેક વચન દર્શાવે છે.

(ગ) ઝજઙ (ઙજઙ) યુક્ત કર્મણિપ્રયોગરૂપ-ત્. પુ. એકવચન-નું કર્તારિ આત્મર્થ દિ. પુ. એકવચનમાં પરિવર્તન કરિઙ્ઙઙ, કરીઙ્ઙે (પ્રા. યુજ.) કર્મણિ અર્થને અંશતઃ જાળવી રાખે છે, કેમકે હેનો અર્થ (હમારે કે ત્હમારે) કરણે જોડાયે હોવા થાય છે; પરંતુ પુરુષના અને (મનોવૃત્તિના) ભેદમાં પરિવર્તન પામે છે; છેવટે ફરજે (અર્વાચીન યુજ.)=હું ફરજે થાય છે.

(ઘ) તે જ પ્રમાણે ઝજઙ (ઙજઙ) વાળા કર્મણિપ્રયોગના આત્મર્થ ત્. પુ. એકવચનના રૂપનું કર્તારિ પ્રયોગ દિ. પુ. બહુવચન ભવિષ્યદ-આત્મર્થમાં પરિવર્તન; કરિઙ્ઙઙ (સં. ક્વિયતામ્), પણ જરજો (અર્વાચીન યુજ.)-‘ત્હમે જરજો’.

ડા. ટેસિટારી (“નાટસ” કું ૧૨૦, છેલ્લા પરિચ્છેદમાં) ડોઃહોર્નલ’નો હોવા મત રજૂ કરે છે કે જેને માનવાચક આત્મર્થનું કહેવામાં આવે છે એ રૂપમાત્ર “નિર્વામિત રૂપરચનાવાણું” કર્મણિ ક્રિયાપદ છે જેણે કર્તારિ અર્થ પ્રાપ્ત કર્યો છે” (ગૌડિયન ગ્રામર કું ૪૬૬); પણ એ મતનો ઉલ્લેખ કરીને ડા. ટેસિટારી એથી પોતાનો મતભેદ રજૂ કરે છે. ડો. હોર્નલ’ના મતના નિરસન માટે ડા. ટેસિટારીના શાં કારણો હતાં હેની વિગતમાં હું અહિં જાતરી સકું એમ નથી, પણ આટલું જ કહીને સંતોષ માનીશ કે બધાં કારણોનું નિરસન સક્ય છે. ડા. હોર્નલ’નો મત મ્હને સર્વથા ખરો લાગે છે.

(ઘ) હ્યદ્યથો યતા કર્મણિપ્રયોગના (વર્તમાનકાળ ત્. પુ. એકવચનના) રૂપનું પ્ર. પુ., અનેકવચન, વર્તમાનકાળ (જૂતાર્થવાચક કે સંભવાર્થ, યદિ - અપેક્ષક) કર્તારિ પ્રયોગમાં પરિવર્તન. જેમકે:—ક્રિયતે (સં), કરિયદ (અપ. અને અપ્રત્યક્ષાર), કરિયે (અર્વાચીન યુજારાતી), એટલે “આપણે કે હમે કરિયે.”

અં. પરિવર્તનમાં પ્રવર્તતા મનોબ્યાપારના પૃથક્કરણ માટે અને હેના કારણો માટે જુલે જુજ. લાપા અને સાહિત્ય પ્ર. ૧. ૫. ૬૭.

(જ) એ જ પરિવર્તનની પ્રતિ જલું, પણ માનવાચક આત્મર્થના સાવરું, કરિયે; દા. ત.;

૧ જુઓ આપણે હાલુ કામ ના કરિયે (=ના કરવું ઘટે).

૨ મય ભવિ તો આ ઉપાય કરિયે (=કરવો જોઈયે). વિચારકરો આ પહેલાના (ઘ) પરિવર્તન પ્રકારના જેવા જ છે.

(છ) છેવટે, વર્તમાનકાળ, ત્. પુ; એકવચન, કર્તારિપ્રયોગ, જૂતાર્થવાચક રૂપને સંભવાર્થ-યદિ-સાપેક્ષ-અર્થ અર્પતા પરિવર્તનનો પુનઃ વિચાર કરિયે. કરોતિ, કરદ, કરે-તે (સંભવતઃ) કરે, એ તે કરે

એ આ પરિવર્તનનું પ્રયત્ન કર્યું છે અને હેને તિ-અન્ત રૂપના અર્થશક્તિશળ પરિણામ ગણ્યું છે, જેને પરિણામે એકંતઃ ભૂતાર્થવાચક રૂપને છેવું અવલંબન આપવું પડ્યું અને, અન્યતઃ, શુદ્ધ વિ-પ્રત્યયના અર્થનો હાસ થઈને સંભવાઈ કે યદિસાંક્ષેપ અર્થ આપ્યો.

આ બધાં પરિવર્તનો સિદ્ધરૂપે શબ્દશુભ આકાશમાંથી એક ક્ષણમાં ટપકી પડ્યાં નહોતાં એ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે; પ્રત્યેક પોતાને સમયે અને પોતાના યાત્રાક્રમે ઉદ્ભવ્યું હતું, પણ એટલું તો નિઃશંક કહી સકાય કે આ પરિવર્તનોનો સમાવાવધિ વ્યાપરે વિ. સં. ૧૫૦૦ થી વિ. સં. ૧૭૫૦ સુધીની ચતાબદીઓને આવરે છે, જેથી જમ્હારે કેટલાંક પરિવર્તનો અર્વાચીન ગુજરાતીનાં લક્ષણો બન્યાં હજારે અન્ય પરિવર્તનો એથી પૂર્વતર ક્રમોનાં લક્ષણો બન્યાં.

(ગ) જૂદા જૂદા સમયોનાં લક્ષણમૂલ રૂપોનાં વિગ્રહસ્થ (analytical) કે અવિગ્રહ (synthetic) સ્વરૂપો.

ગુજરાતી ભાષાના આ સ્વરૂપતત્ત્વને ખરા રૂપમાં સમજવા માટે આપણે ભાષાના વિશેષણમૂલ વિગ્રહસ્થ (analytic) અને અવિગ્રહ (synthetic) એ બે પારિભાષિક શબ્દોનાં ચોક્કસ અર્થની સ્પષ્ટતા કરવી જોઈશે.

આ બાબતમાં ઘણી ગેરસમજ અને વિચારસંકુલતા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને હેના કારણત્વ પર્થી અન્વેષણ 'Encyclopaedia Britannica'માં "Philology" વિષયના લેખકે કર્યું છે. ૪૧ એણે ભાષાઓના બે મુખ્ય વર્ગો પાડ્યા છે: (૧) Isolating એટલે વિવિકતપદ ભાષાઓ અને (૨) Agglutinative એટલે સંલગ્નપદ ભાષાઓ, અને આ બીજા વર્ગના બે ઉપવર્ગ કર્યા છે (ક) Simply Agglutinative કેવળ સંલગ્નપદ અને (જ) Inflective વિકાર્યપદ. ઉપવર્ગ (ક) માં બીમ્સે જેને Agglutinative અને Analytical હવાં નામે આપ્યા છે એ બે પ્રકારોનો સમાવેશ થશે અને (જ) Synthetic (અવિગ્રહપદ) માટેનું બીજું નામ જ છે. ખરેખરી inflective (વિકાર્યપદ) ભાષાઓ તો એ જ ગણાય જેમાં આકરણનાં રૂપાન્તરો દર્શાવવા માટે શબ્દોમાં આન્તરવિકારો થતા હોય; સેમિટિક ભાષાઓ આ પ્રકારની છે, જેમકે અરબી, જેમાં-દાખલા તરીકે જૂર (=પ્રકાશ) શબ્દમાં વિકાર થઈને બહુવચન અન્વાર બને છે, જ્યારે એકવચનમાંથી આન્તર વિકારથી અજવાર બહુવચન બને છે-વગેરે વગેરે. ૪૧ક Encyclopaediaમાંના લેખનો લેખક 'inflective' સંજ્ઞાને હાવા મર્યાદિત અર્થમાં લેવાની ના કહે છે. એ કહે છે

"અનિશ્ચિત અર્થવાળો, વિનિયોગમાં સ્વચ્છંદ દાખવતો, પ્રયોજકની પોતાની સ્વૈરચ્છિ ઉપર આધાર રાખતો હોવો, "inflective" (એટલે "synthetic") જેવા અન્ય એક પણ શબ્દ ભાષાવિજ્ઞાનમાં નથી".

૪૧. Encyclopaedia Brit. (અગ્રારમી આવૃત્તિ) પુ. ૨૧, ૪૨૩, ૨.

૪૧ ક. ઘરતું (ધર્મોનાં વિકસ્ય તરીકે વપરાતું) સપ્તમીનું જે એ ઘર + ઈમાંથી નીપજતું વિજક્ષણ પ્રકારનું રૂપ છે. ઉપર નોંધેલા સેમેટિક રૂપોમાં રહેલા ખરા inflectional (અન્તવિકારી) સ્વરૂપ સાથે હેને બેળવી દેવાતું નથી.

માત્ર ગુજરાતીમાં, કાઠિયાવાડી ગુજરાતીમાં, અને પારસી ગુજરાતીમાં જે ને બદલે ઘરે વપરાય છે.

૫ ઘોઘાના પળ (આમિત્ય મંબંધવાયક પધ્ધી વિબક્તિ) :

૪૧ (ક) ઘરઘાં તાપ સળે છે

(રા) પાટલે ચેટો

(અધિકરણાઈ સમમી વિબક્તિ).

આ દાખલાઓમાં ક્રમાંક ૨ અને ૬ (રા) પ્રકારોમાં પ્રત્યય જનુ (દાઘ અને પટળો એ) નામે જોડે સંધિઆપારથી રૂપરૂપ પરબાધ તેવું મથોગન થયું છે. આ સંયોગન નેદને, અને પ્રત્યયની સર્વથા પગતંત્ર અને પ્રસાદ ગણેલી અવસ્થા નેદને, કાર્ત્તવ્ય બાજમ આ બે રૂપોને તે synthetic (અવિગૂણ) ગણવાને લક્ષ્યાય, પણ બીમસ પ્રત્યયના અંગાંગીભાવની વાત કરે છે નહીં હેતો અર્થ સંપૂર્ણ તદ્દપલય નેવો લેવાની જરૂર નથી. કારણ કે ઘોઘાન જાણ મરી, ધર્ણાવ વહુ, મલની મળી વાલો મૂકીને ફેરવી હેવાં વાક્યોમાં પ્રથમ બે વાક્યોમાંની કર્તૃવાચક એ અને ત્રીજામાંની અનિકરણવાચક એ અંગભૂત શબ્દથી ઠીક અલગ રહ્યા છે. આ અંગાંગીભાવનો વિવક્ષિત અર્થ આટલો જ છે: કે પ્રત્યય અંગથી છૂટે ન પડે એમ, ઓછાવલા પ્રમાણમાં, જોડાઈ ગયો છે આ વસ્તુસ્થિતિ ને, જ ને, થી, હુ, માં-એ એ બધા પ્રત્યયો વિશે આપણે જોઈ સકીએ છીએ. આ પ્રત્યયોના ઉદ્ભવનું અન્વેષણ કરીએ (જે આગળ ઉપર કરીશું) તે રૂપરૂપ થાય છે કે તેઓ ઉત્ક્રમણ દરમ્યાન ધસાઈ ગયેલા સંપૂર્ણ શબ્દોના અવશેષો છે. અહીં દંકમાં એટલું જ કહીશ કે કર્તૃવાચક એ સંસ્કૃત પ્રત્યય જનુ કીંશુ રૂપ છે, અધિકરણાઈ એ (સમમી) પણ સં. સમમી પ્રત્યય દ્વંમાંથી આવેલો છે (આ સંસ્કૃત પ્રત્યયો પોતે જ synthetic (અવિગૂણ) છે, ને, કર્તૃવાચક-દ્વિતીયાને તેમ જ સંપ્રદાનાયક-ચતુર્થીનો બંને ને, પછી પ્રત્યય જનુ માંથી આવેલ છે, અને આ પછી પ્રત્યય જનુ પોતે સં. તત્તમાંથી આવેલા અપખંશ તળ ૪૬ પ્રત્યયનો કીંશુ અવશેષ છે. માં નો ઉદ્ભવ થયો છે નવમ.થી (મગ્ન, મગ્ન, મહ, મહાદારા), અને કી સં. સ્વિત્તમાંથી બ્યુત્પન્ન થયેલો જોઈ સકાય છે, -અને યકો બ્યુત્પન્ન થયો છે સ્વજ્ઞના સંભાવ્ય ભૂતકૃત્તમાંથી.

આ રીતે બધા પ્રત્યયો અવિગૂણપદ (synthetic) ક્રમની ચરત (કો) પાળે છે. ને, જ, કી અને માં તેમ જ એ પણ અંગભૂત શબ્દના અન્વયસ્વરને વિદ્યુત કરવાનું સામર્થ્ય બતાવે છે એટલા પૂરતા એ પ્રત્યયો ચરત (રા) પણ પૂરી પાડે છે; ઘોઘો-ઘોઘાને, ઘોઘા (તેમ જ ઘોઘે), ઘોઘાઈ ઘોઘાનુ, ઘોઘામાં, ઘોઘા (ઘોઘે પણ) હેમાં અન્વય સ્વર બદલ્યો છે.

આમ હોઈને ગુજરાતી વિભક્તિપ્રત્યયો અવિગૂણ છે અથવા સંસ્કૃત છે એમ આપણે નિઃશંક રીતે કહી સકીએ. સર જ્યોજી શ્રિયર્જનજી ગુજરાતી ચતુર્થી અને પછીના પ્રત્યયો ને અવિગૂણ (synthetic) વર્ગમાં સ્થાન આપે છે પણ બાકીનાને વિગ્રદક્ષમ (analytic) ગણે છે. ઉપરાંત હિંદી પછી પ્રત્યય કા ને એ વિગ્રદક્ષમ ગણે છે. હેમનો આ મત રૂપોનો synthetic કે analytic પ્રકાર નક્કી કરતી ચતોના એકપક્ષી દર્શનથી બપળ્યો છે. વા પરત્વે સર જ્યોજી કારણ

૪૬. ઉપર ૫. ૨૨ અને ૨૩મે તળની ચર્ચા એ શબ્દોના રૂપનંત્ર વિશેષણમાંથી પ્રત્યય બનાવવા સુધીનો ક્રમિક ઇતિહાસ રૂપરૂપ કરે છે. તળનો (જળ-જન દારા) વિશેષ દાઘ એ રૂપનો synthetic પ્રકાર દર્શાવે છે. અક્ષીણ રૂપ તળ હલ-પણ કાવ્યમાં-પ્રચલિત છે એ ખ્યાનમાં રાખવું.

એ આપે છે કે ગુજરાતી નું પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ તળના ત્ ના લોપથી થાય છે, પણ (કૃતક માંથી ક્રિઅઝ દ્વારા વ્યુત્પાદ) કા પોતાના આઘ ક્ ને અણુમ રાખે છે. તેથી, પ્રાકૃતમાં અનાઘ વ્યંજનનો જ લોપ થતો હોવાથી, કાને બૃહ શબ્દનો આઘઅક્ષર ગણવો ઘટે અહીં હેતુદોષ ઉપર જણાવેલી શર્ત (સુ) ની અવગણનાથી જાપજ્યો છે. એ શર્ત એટલી જ છે કે પ્રત્યયમાં અંગના અન્યસ્વરને બદલવાનું સામર્થ્ય ૪૮ હોવું જોઈએ (જોડ પ્રથમા, પણ પછી ઘોઢક, હેમાં કા નો આ ધર્મ ૨૫૪ છે). પણ સર જ્યોન્ તો વળી વિશેષમાં એમ પણ માની લે છે કે અવિગૃહ્ય પ્રત્યયના પદનો અધિકાર મેળવવા માટે પ્રત્યયે પોતાના આઘસ્વરને ધસાવી નાખવો પડે આ હેમનો બીજો હેતુદોષ છે. હેમની આ આઘસ્વરલોપની વાત ખરી નથી, કારણ કે શર્ત માત્ર એક જ છે કે સદાયબહુત શબ્દ પોતાના કોઈપણ લાગમાં હોવા ક્ષીણ થવો. જોઈએ કે જ્યો હેતુ સ્વતંત્ર સ્થાન નષ્ટ થાય. કા માં હેતુ અને છે કૃતક, ક્રિઅઝ, કા હોવા ક્ષયનું જ દૃષ્ટાન્ત છે).

મી (પાંચમી) અને મા (સપ્તમી) એ બંનેને પણ આ દલીલ લાગુ પડે છે; બંને પૂર્વતર સ્વતંત્ર શબ્દોના (સિત્ત અને મધ્ય ના) ક્ષયથી જાપજ્યો રૂપ છે, અને બંનેમાં અંગના અન્ય સ્વરને વિકૃત કરવાનું સામર્થ્ય છે; ઘોઢો (પ્ર૦), ઘોઢાથી (૫મી), ઘોઢામાં (સપ્તમી). આ પ્રત્યયો વિમદક્ષમ છે એ સર જ્યોન્નો મત ચી રીતે ટકી સકે એ મહેને સમજવું નથી. ૪૯

ખીએ એક રશ્ન હોવા મત જણાવ્યો છે કે ગુજરાતીમાં “નામ ફક્ત એક જ અંગ-વિકારક (inflectional) વિલકિત, તૃતીયા વિલકિત, જાળવી સકયું છે, પ્રત્યયો લગાડતાં ૧૫હેમાં માત્ર આકારાન્ત નામમાં જ અન્યાસરનો વિકાર થાય છે” ૧૫૦ આ જોતાં હેમનું વલણ (તૃતીયા સિવાયના) અથા ગુજરાતી વિલકિત પ્રત્યયોને વિમદક્ષમ (analytical) ગણવાનું જણાય છે. (મતે બદલે વિકલ્પે વપરાના સપ્તમીના એ પ્રત્યયની હેમણે અવગણના કરી જણાવે છે.) આ મતમાં રહેલી જૂલજીતું જૂગ એ છે કે બીમ્સ નિકપ-શબ્દ તરીકે, જેણે સં. રાજના પ્રથમ એક-વચનના ૨૫માંથી આ અન્યસ્વર જેવો ને લેવો જ જોઈએ લીધો છે, એ રાજા શબ્દને લે છે; પણ, રાજા પ્રકાર વિરલ છે અને ઘોઢો પ્રકાર લાપાના પ્રચુરતર શબ્દોના પ્રતિનિધિ છે. ઉપરાંત એ લાપામાં બાકારાન્ત અને ડંકારાન્ત વિકારી વિશેષણોની સંખ્યા બહોળી છે તે જતાં, ઘોઢા (હિં.) અને ઘોઢો (ગુજ.) એ પ્રકારને તેઓ અવગણે છે. રાજા જેવા અપવાદબહુત પ્રકારને નિહાંયક પ્રમાણ ન ગણાય. અગના અન્ય સ્વરનો વિકાર ન દર્શાવતા આ એકપૂરા પ્રકારને આધારે લાપામૃતિ વિમદક્ષમ

૪૮. હું સામર્થ્ય ઉપર ભાર મૂકું છું; કારણ કે પ્રત્યય અમુક પ્રસંગે અંગના અન્યસ્વરને બદલાવે, અન્ય પ્રસંગે ન બદલાવે: દા. ત. ઘોઢાનું, પણ હાથનું; દેવાનામ્ પણ નદીનામ્ અને તમસામ્ (સં). આમ જતાં આમ્ (નામ્) અવિગૃહ્ય પ્રત્યય જ ગણાય.

૪૯. અગના અન્ય સ્વરને બદલવાના આ તરફને સપાટીથી લેશ પણ નીચેના કોઈ લાગને સ્પર્શવું ગણી સકાય કે નહિ એ વિચારવા જેવું છે. કારણ કે, જોડા કિતરિયે તો, જો નો બા એ વિકાર વારતવિક નથી; જક: ના ક નો લોપ થઈને અને જ: નો જ થઈને પ્રથમાનું ૨૫ જો નીપજે છે, અને માની લીધેલા હેનો બા રૂપે વિકાર એ અંગની પોતાની અંદર જક બદલીને જક થવાનું પરિણામ છે. જુવો ગુજરાતી નામ અને સાહિત્ય પુ. ૧, ૫. ૨૧૧ છેલ્લો પરિચ્છેદ.

વર્તમાનકાળના રૂપનો સંપૂર્ણ અર્થ સમર્પવા ખાતર, સહાયક શબ્દ તરીકે આવતા છેને પોતાની પાછળ લગાડી દે છે, અને આ છે અહીં ગૌણ સ્થાને રહ્યો છે તે છતાં એ શબ્દ નથી સ્વરૂપથી પામ્યો કે નથી અન્યત્ર પોતાના સ્વતંત્ર વ્યાપારની શક્તિથી સર્વથા વંચિત થયો.

કર્તુ રૂપ અંગ્રેજી “I wrote a letter to you last week” હેવા વાક્યમાં જે ભૂતકાળ-અર્થ છે તેનું યથાર્થ વાચક નથી; આ અંગ્રેજી વાક્યનો મ્હેં ત્હમને ગયે બઠવાડિયે કામઠ સહ્યો હેવો અનુવાદ કરિયે તો તે ખરો નથી; ખરી રીતે સહ્યો હતો એમથે. આ રીતે ભૂતકાળની અભિવ્યક્તિ માટે સહાયક શબ્દ હતોની અપેક્ષા રહે છે. આ રૂપ વિગ્રહક્ષમ પ્રકારનું છે, એ કે સહ્યોનું આનુવંશિક ગુણોથી યુક્ત સ્વરૂપ અવિગૂણ છે એ નિઃસંદેહ છે.

કરજો અવિગૂણપદ છે એ નિર્વિવાદ છે, કારણ કે હેનો ઉદ્ભવ કરિવ્યક્તિ, ચરિત્સદ્ભાંથી થયો છે.

પણ જુના જુના અર્થબેદો દર્શાવનારાં અનેક ક્રિયાપદરૂપો સહાયક ક્રિયાપદનાં વિવિધ રૂપાન્તરોની મદદની અપેક્ષા રાખે છે. દા. ત. સહ્યો છે; સહ્યો હતો; સહ્યુ હોત; સહ્યો હતો; ધત્યાદિ. આ રૂપો વિગ્રહક્ષમપણે છે એ પ્રકટ છે.

રહામી કક્ષામાં કરત (સંભવાર્થક, યદિસાપેક્ષ રૂપ), કરાવ (કર્મણ્ણિ); આ રૂપો સ્પષ્ટ રીતે અવિગ્રહ છે એ આપણે તરતમાં જોઈશું.

આ સંક્ષિપ્ત સમીક્ષાના ફલિતાર્થ એ કે ગુજરાતીમાં અવિગૂણ અને વિગ્રહક્ષમ રૂપોનું મિશ્રણ-વૈવિધ્ય જાણીય છે. કેટલાક અવિગૂણ રૂપોના ઉત્પત્તિક્રમનું નિરીક્ષણ કરીશું તો હંમાં આ એ વિકાસ-વિધિનો આગળ વધતો અને પાછળ જતો વ્યાપાર નજરે પડશે. કરતમાંથી કરેછે, કરિયદ કર્મણ્ણિ ત. પુ. એક.માંથી કરિયે (આપણે-હમે કરિયે, વર્ત. પ્ર. પુ. અનેક.); કરિયજદ (કર્મણ્ણિ વર્ત. ત. પુ. એક.)માંથી કરજે (ભવિષ્ય, આસાર્થ, દિ. પુ. એકવચન); કરિયજડ (કર્મણ્ણિ, આસાર્થ કે વિધ્યર્થ ત. પુ. એકવચન)માંથી કરજો (ભવિષ્ય, આસાર્થ, દિ. પુ. અનેકવચન) હેવાં હેવાં અર્થસંક્રમણો આપણે જોઈ ગયાં છીએ. પણ આ સંક્રમણો એક અવિગૂણ રૂપમાંથી અન્ય અવિગૂણરૂપ પ્રતિ યતાં સંક્રમણો છે, જેમાં પરિવર્તન ફક્ત અર્થનું થાય છે. પણ આ અર્થપરિવર્તનના પરિણામો અન્ય પ્રકારનો દશા વિપર્યય પણ દર્શાવે છે-અવિગૂણ શબ્દ રચનામાંથી વિગ્રહક્ષમ શબ્દ રચનામાં, અનેવળી પાછું વિગૂણ રચનામાં. સંક્રમણ.

કરત (સંભવાર્થ કે યદિસાપેક્ષરૂપ) લખ્યે;-હું કરત, તું કરત, તે કરત; અને એ જ પ્રમાણે અનેક વચનમાં. આ કરતની ઉત્પત્તિ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના (અન્તપ્ર) વાળા ક્રિયાતિવૃત્તિ અર્થના રૂપમાંથી થયેલી એઈ સકાય છે, અને આ (અન્ત) પ્રત્યય તો (સં. આત્મને પદ માનના પ્રતિનિધિભૂત માળ

૫૭. બીન્સ (પુ. ૧, પૃ. ૫૦ પરિચ્છેદ ૨ના અન્તમાં) આ રૂપાન્તરોને “કૃદન્તોનાં અન્યોન્ય જોડે, અને બીજાં પૂર્ણાં” ક્રિયાપદો જોડે, સુરેખ અને વિવિધ સંયોજનો” ગણે છે. પણ વિવિધ અર્થબેદો અને કાળપ્રકારો વ્યક્ત કરવાની આ એક જ રીતિ છે એ વસ્તુસ્થિતિને એ અવગણે છે.

૫૮. સિ. હે. ૮-૬-૧૮૦ [ક્રિયાતિવૃત્તિ: ૧૭૬] ન્ત-માળો. દા. ત. સહ્યજ જ વ્યક્તિઅહુ જદ મગા ઘર પન્તુ. ॥

એ જ વર્તમાન કૃદન્તરૂપ ગુજરાતીમાં બીજા એ અર્થબેદો અથવા રૂપપ્રકારો અર્પે છે:

(૧) કરત = કરે છે, ફક્ત કવિતામાં; અને કરતો = used to do, પૌન. પૌન્યવાચક.

પ્રત્યય, જે (અન્તનો સહોદર છે, એ મૂલ્ય છે તેમ માત્ર વર્તમાન કૃદન્તનો પ્રત્યય છે. અને કરત એ માત્ર ગુજરાતી વર્તમાન કૃદન્ત કરતોતું રૂપાન્તર છે, અથવા કરત વર્તમાન કૃદન્તમાંથી આવેલ છે. અહીં વર્તમાન કૃદન્ત સ્વસ્થાન તથાને સંલવાર્થને રથાને જાણ ખેસે છે.

પણ આપણે સ્થાનરખણ નેવા ધ્રુવિષયે હિમે તેજ પ્રકારતું આ અખલન નથી. એ રખણન કારણ (કારણે, કારણ, કારણે કારણે) કર્મણિ પ્રયોગના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે. મૂળ સંસ્કૃત કર્મણિ ક્રિયતે છે, પ્રા કિજ્જહ, (કરિજ્જહ), અપભ્રંશોત્તરકાલીન (=પ્રા. પા. ગાજ) કરિયહ છે.

આ કરિયહ પોતાનો ધર્મ તથાને વર્તમાનકાળ અનિશ્ચયાર્થ પ્ર. પુ અનેકવચન [કરિયે] બની જતા, અથવા તો અનુરોધાર્થ કે વિરોધિવાચક બની જતાં, અને શુદ્ધ કર્મણિ પ્રયોગનો અર્થ દર્શાવતું અટકી જતાં, કર્મણિપ્રયોગના અર્થની અભિવ્યક્તિ માટે નવું રૂપ યોજાવું પડ્યું પદ. આ કારણે શુદ્ધ વિગ્રહક્રમ રૂપ કર્મણિ પ્રયોગનો અર્થ ન્યક્ત કરવા માટે ભાષામાં પ્રવેશ્યું. આ રૂપ કાળ જતાં કારણ બન્યું, જે સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતાં કર + ય [યાનો અવશેષ] એ તરનો પ્રકટ કરે છે; આ રીતે સદાયક શબ્દ જોયું થઈને અવિચલ પ્રત્યય બની ગયો.

આ પ્રકારતું 'કું' અન્વેષણ કરીશું તો રૂપેય ચરો કે કર્મણિરૂપની આ વ્યુત્પત્તિ તરંગી નથી :

(૧) ક્રિયતે (સં.)

(૨) કરિયતે (પાલી)

* (૩) કિજ્જહ-(પ્રા.)^{૬૦}

* (૪) કરિજ્જહ (પ્રા.) કરિયહ (પ્રા. અપભ્રંશોત્તર)

(૫) ક્રિયા જાતા (હિન્દી)

(૬) ફેલે જાતે (અરાહી)

(૭) કર્યું જાય (થોડીક સદી પહેલાંતું ગુજરાતી)

(૮) એમન લોક દેખા જાય (સાચ) (બંગાળી)=હાલો પુરુષ દેખાય છે.

(૯) કારણ (અર્વાચીન ગુજ.)

૫૯. પ્રચલિત આવવાળા કર્મણિરૂપનો કેટલીક જૂનવાણી દળની સ્ત્રીઓ પરાવર્તી પ્રયોગ કરે છે એ ખૂબ સ્પષ્ટ છે. જૂનો રિવાજ હોવા છે કે વિનયની અર્થાત પાળતી સ્ત્રીઓથી પોતાના સંતાનોને સીધી વાત ન કરાય, માત્ર અપુરુષવાચક પ્રયોગો દ્વારા વાત કરાય હાલો સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને આરા કરવી હોય તો પેલી વાલકી સાથે એ આરાથને ઉપયોગ ન કરે પણ 'પેલી વાલકી હવાય' એમ કહે, આ રીતે-એમ કરિયહ કર્મણિરૂપમાંથી આરાથ કરિયે આપ્યું તે જ મુજબ-આ સ્ત્રીઓ પણ પ્રચલિત અવતન કર્મણિરૂપનો આરાથ ઉપયોગ કરે છે

૬૦. મારવાડીમાં અદિગ્રંથ કર્મણિ કરિજ્જો છે (L.S.I. ભારતીય ભાષા-સમીક્ષા પૃ ૯, ભાગ ૨, પૃ. ૨૯)

* (૩) અને (૪) માના દાખલાઓ મૂળ અંગ્રેજીમાંના પરિશિષ્ટ પ્રમાણે સંધાર્યા છે

—અનુવાદક

analytic છે એવું અનુમાન સ્થાપવું એ ખરું નથી. એથી જીલ્ડું, ઓ (યુન.) નો જા થાય છે અથવા (હિંદી ઘોઢા ઘોઢેલા માં) આ નો એ બને છે એ જે દ્રષ્ટાંકત છે, અને તે પણ અનેક શબ્દોના વિપુલ વિસ્તારને આવરી લેતી દ્રષ્ટાંકત છે, તેને જ નિર્ણાયક તત્ત્વ ગણી સકાય.

વિશેષમાં, વિભક્તિ પ્રત્યયો વિગ્રહક્ષમ છે એવા પોતે માની લીધેલા મતના સમર્થન અર્થે બીગ્સ ગ્રંથવિકાસની કિંમત અદ્ય કરે છે. એ કહે છે કે:—

“અંગવિકારક કે અવિગૃહ્ય ભાષાવર્ગની એક માત્ર કસોટી એ છે કે કેટલાંક નામોની અન્ય શ્રુતિમાં, એ નામોને વિભક્તિ સંબંધો દર્શાવતા છૂટા પ્રત્યયો લેવાને તૈયાર કરવા માટે, આમુક દેશકાર કરવા પડે. ૫૧

અહિં વપરાયેલ શબ્દ ‘એક માત્ર’થી જે તત્ત્વ ખરી રીતે, અને બધું કહ્યા પછી પણ, અવિગૃહ્ય પ્રકારનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ■ હેતુ મૂલ્ય ઓછું અંકાયું છે; અને ‘છૂટા પ્રત્યયો’ એ વચનથી વિભક્તિ-પ્રત્યયોના વસ્તુતઃ પરાશ્રયી સ્વરૂપની અવધાર્થ રજૂઆત થઈ છે; અને વિશેષમાં જે બીજી નિર્ણાયક કસોટી છે તેવા અન્યાયકારકને બીગ્સે સર્વથા અવગણ્યો છે.

અને છતાં પણ આપણા વિભક્તિ પ્રત્યયોના અવિગૃહ્ય સ્વરૂપને સ્વીકારનારા મત તરફ બીગ્સ વખતો વખત ઢગીતા જણાય છે, જેમકે:—

“છતાં પ્રથમા સિવાયની (oblique) વિભક્તિનાં રૂપો જ સંસ્કૃત રૂપવિકાસોના (સ્થાન્તરોના) આજ દરેક રહેલા અવશેષો છે, બીજા અવશેષો નથી, એવું નથી.” ૫૨

આ કથન સર્વસાધારણ છે અને એમણે તપાસેલી સાત ભાષાઓને લાગુ પડે છે. પણ પશ્ચિમ ભારતની દેશભાષાઓને અનુલક્ષ્યું એક વધારે વિશિષ્ટ પ્રકારનું કથન પણ રહેમણે કયું છે:—

“મરાઠીમાં અને પશ્ચિમ પ્રદેશની દેશભાષાઓમાં નજરે પડતા અવિગૃહ્ય રૂપોના વિશાળ પ્રસ્તારથી આશ્ચર્યકારક પ્રકૃતિવિરોધ દર્શાવતી, જેમાં અંગનેા વિકાગ લાગ્યે જ કાઈ યતો હોય એવી, બંગાળી અને ઉડિયા ભાષાની અલુદ્ધાકી સરળતા ખરી થાય છે.” ૫૩

આમ આપણે જોઈ સકીએ છીએ કે બીગ્સ ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાઓની બાબતમાં વિગ્રહક્ષમ અને અવિગૃહ્ય પ્રકારદર્શનની વચ્ચે દોલાયિત છે. વિભક્તિ પ્રત્યયોના વાત હોય એટલા પૂરતા તો, અગાઉ કહ્યું તેમ, આપણે ગુજરાતી વિભક્તિ પ્રત્યયોને અવિગૃહ્ય પ્રકારના બેચક ગણી સકીએ. ખરી રીતે જોના ભાષા કોઈ ગૂઢ શક્તિયે વણેલી વૈવિધ્યભરી આકૃતિરચના દર્શાવે છે. ઉપર આપેલા અવતરણમાં ૫૪ ડો. રા. જો. ભાંડારકર બહુસૂચક શબ્દોમાં કહ્યું છે તે મુજબ ભાષા વિગ્રહક્ષમ દશામાંથી અવિગૃહ્ય અવસ્થામાં અને પાછી વિગ્રહક્ષમ દશામાં અને ફરીથી પાછી અવિગૃહ્ય દશામાં સંક્રમણ કરે છે. આ રીતે એક અદર્શ તુરી અથવા કાંઠેલી આગળ તથા પાછળ અને ફરી પાછી

૫૧. ઉક્તગ્રન્થ, પુ. ૨, પૃ. ૧૮૩.

૫૨. Comparative Grammar પુ. ૨, પૃ. ૭૨૮. § ૪૮.

૫૩. ઉક્ત ગ્રન્થ પુ. ૨૨૭. § ૪૯.

૫૪. જુલો ઉપર પૃ. ૬૬.

આગળ એમ કહ્યા કરે છે અને અનેકવિધ ચિત્રાકૃતિ સ્વતા લાપાના તાણાવાણા વણાય છે. આથી જ મહેં ઉપર ક્યું છે કે પ્રાકૃતનાં પંચમી વિભક્તિનાં રૂપો ફીણ થઈ ગયાં અને ગુજરાતીએ કોઈ પૂર્વતર સમયે પંચમીનો અર્થ દર્શાવવા માટે, અપભ્રંશે સર્વાનામની પંચમીમાં હોન્તવ પંચ (સં મૂળ અપ. વર્તમાન કૃદન્ત) આણી ચૂકવાની જે શુકિત વાપરી હતી હેનું અનુકરણ કરીને, સ્થિત (અને સ્થક્તિ)ની વિગ્રહક્ષમ સહાયતાનો આશ્રય લીધો; અને આ સ્થિત અને સ્થક્તિ વળી થી અને થકી એ અવિગૃહ્ય પ્રત્યયોની દશાને પામ્યા.

સપ્તમી પ્રત્યય એ (સં. હ) અર્વાચીન ગુજરાતીમાં અધિકરણના અર્થના બધા ધર્મે આશરવામાં નિષ્ફળ થયો; પરિણામે અવિગૃહ્યને સ્થાને કાઈ સમય દરમ્યાન વિગ્રહક્ષમ સ્વયં આપ્યો, જે પોતે વળી ફીણ થઈને અવિગૃહ્ય સ્વરૂપનો માં બન્યો. ષષ્ઠીનો સ્વ (સં.), સ્સ (મા.) દ (અપ.-ઉતર) કાળક્રમે ફીણચક્રિત બની જતાં તળ પ્રચારમાં આવી ગયો જે પ્રથમ તાત્ત તળ (તત્ત્વ સંવચિત્ત) જેવા પ્રયોગમાં વિગ્રહક્ષમ હતો પણ પછી ક્રમે ક્રમે ષષ્ઠીના સ પ્રત્યયના સહયોગને તજીને પ્રત્યયરૂપ બન્યો, જે પ્રત્યય પણ વિશેષ ધસારો પામીને નાવલુક નહાને હું બની ગયો. અતુર્થી અને દ્વિતીયા (જે અર્થાંશમાં અતુર્થિને મળતી છે કારણ કે “ને આપલું” એ અર્થમાંથી “ને કર્મવિષય કરવું” એ અર્થ સહેલાઈથી આવી સકે) આ બે વિભક્તિયો કોઈ કાર્યક્રમે નિષ્પ્રાણ બની-ઉપરત થઈ-અને એથી અર્વાચીન ગુજરાતીએ, જે કાજે (કાજે), હિતે હેવો અર્થ અભિવ્યક્ત કરવા માટે, ષષ્ઠીના કુંમાં સપ્તમીના એને ભેળવી દેવાના ઉકિતપર્યાયનો આશ્રય લીધો.

ક્રિયાપ્રહોના વિષયમાં પણ હેવી જ ઘટના બનતી આપણે જોઈ સકાશું. પ્રથમ સાદાં કાળરૂપો લઘયે: કરેછે (વર્તમાન જૂતાર્થવાચક); કર્યું (જૂતકાળ); કરસે (લવિષ્યકાળ); બધાં તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં રૂપો. કરેછે વિગ્રહક્ષમ છે એ તરત જણાઈ આવે છે કારણ કે કરેમાંના પ્રત્યયની કેવળ અસ્તિત્વ કે સત્તા (શુદ્ધ વર્તમાનકાળનો અર્થ) દર્શાવવાની શક્તિ હ્રુત થવાથી આ રૂપ, જૂતાર્થવાચક

૫૫. સિ. રે. ૮-૧-૭૫૫ અને બીજીઓ, અહીં હેમચંદ્રે હાં પંચમી પ્રત્યય તરીકે આપે છે; પણ હેણે આપેલાં ઉદાહરણોમાં, જહા હોન્તવ, તહાં હોન્તવ ધ્રવાદિમાં, હોન્તવ અચૂક વપરાયેલ છે, અને હાં વસ્તુતઃ સપ્તમીરૂપ છે. હોન્તવ ખરો પંચમી પ્રત્યય છે એમ હું માનું છું. મહારા (Sir As'utosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes; Vol. III ૩ માંનો) “Ablative Termination in Gujarati” (ગુજરાતીમાં પંચમીનો પ્રત્યય) એ લેખમાં મહેં આ મુદ્દાની પૂર્ણ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે.

૫૬ આ કથનના સંબંધમાં આ વાક્યો સરખાવો:

(ક) પોરે મેઠો; (ઘ) ગાહીમાં મેઠો.

... એ તો રૂપ જણાઈ કે એનો પ્રયોગ “on”નો અર્થ દર્શાવવાને કરાય છે, જહારે (મધ્ય-માંથી આવેલ)મા “in”થી વ્યક્ત થતો અર્થ દર્શાવવાને વપરાય છે. અર્થાત્ એ ઔપચ્છેદિક આધારે, પણ માં વૈષયિક આધાર, દર્શાવે છે. પ્રયોગરૂઢિયે નિષ્પત્ત કરેલા એ અને માંના વિશિષ્ટ મંપાદાપન્ન પદ્મ આકરિમક દૂષપતનના અર્થમાં; શાદલે પદ્મ એટલે માંદગીથી, અશક્તિથી, પધારીવશ બનવું; શાદલામા પદ્મ એટલે પધારીમાં પડવાનો શરીરવ્યાપાર; જેર જેલું નોકરી લધો બોવાના અર્થમાં, પણ ઘરમાં નેસલું ઘરની અંદર રોકાઈ બેસવાના અર્થમાં, વપરાય છે.

આ સમગ્ર રૂપરંધરામાં આપણે ચા (ઝનુ) ધાતુને એક, અથવા બીજો આકાર કર્મણિ પ્રયોગના અર્થસમર્પણમાં પ્રવૃત્ત થયેલો જોઈએ છીએ. [૫], [૬], [૭] અને [૮] માં ચા [જા] નો પ્રતિનિધિ વિગ્રહક્ષમ અવધાન રૂપે આવે છે એ રૂપ છે. [૧] થી [૪]માં ચા (ધસાર્ધજનને ચ-જ્ઞ, ડ્ય-ડ્ઞ રૂપે હ્રુપાદને) અવિગૃહ્યરૂપે સંસકૃત થયેલો છે. પાક્ષીમાં હ્રસ્વ ઇની પછી આવતો ચ ભેવ-ડોતો, દા. ત. યેચ (સં. સ્વેચ), નેચ (સં. નેચ) વગેરે. "હ્ર" માત્ર હ્રુ, કે પાક્ષીના ઉત્તરકાળ દરમ્યાન કંઠારેક કર્મણિપ્રયોગનો ચ ભેવડાર્ધને વ્યર્જીત થયો હતો. ઉપરાંત અહીં ચ નો જ થાય છે, જે પ્રાકૃતમાં ચ આવ હોય તો જ અને છે, એ ધટનાં ચ પ્રત્યર્થના મૂળ તરીકે ચાત્ર જ, અન્તર્ગત ગક્યતાની દૃષ્ટિએ, સ્થળ કરે છે, કારણ કે આ ચા એક સમયે સ્વતંત્ર શબ્દ હતો. આ વ્યુત્પત્તિદર્શન, હેની પોતાની રીતે, ચા ધાતુ કર્મણિપ્રયોગનું સાધકતત્ત્વ હોવાના ઉપપત્તિવાદનું સમર્થન કરશે.

આ પ્રસંગે હાતું સ્વરપદર્શન હ્રુઃ વિનયપૂર્વક અને અનતિવદ્ધાપૂર્વક રજૂ કરું છું; કારણ કે બીજા પડિતોએ જેનો પુરસ્કાર કર્યો છે હેવા બીજા, મત વિધમાન છે.

૬ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં અવિગૃહ્ય 'પ્રકારમાંથી વિગ્રહક્ષમ રચના પ્રત્યે રખસન થવાને બીજો દાખલો છે. ભરવામાં આવે છે, જે અન્ય ક્રિયાપદની સહાયતાથી થતું કર્મણિ છે. અહીં સહાયક ક્રિયાપદ, ચા થી ઊતરું જ, આવ છે. મરાઠીમાં પણ કરણ્યત વેતે છે. ૩

છવટે આવે છે અર્વાચીન ગુજરાતીનું અવિગૃહ્ય રૂપ કરાય. અનુભાવવિધિ (અર્થાત્ વ્યાપ્તિ-નિગમનની રીતે) હામીને આવ તે જાયમાંથી વિચિત્ર પ્રકારે ઉદ્ભવેલો થાંછ અને એ ચ ની પૂર્વે આ આગમ પ્રક્ષિપ્ત થયો છે એમ માનવાથી આ અન્તિમ કડીનું પૂર્વગામી શુભલા જોડે સંકલન સપુક્રિત અને સુસંગત રીતે કરી સકાય છે. આ આ ને જાય ના જ નો ધસારાથી લોપ, થતાં બાકી રહેલો અવશેષભૂત સ્વર ગણવો એ પણ શક્ય છે. જો આ દૃષ્ટિ સ્વીકારીએ તો આગમવાળો-મત તજ દેવો પડે.

ડો. ટેસિગેરી ("નોટ્સ" § ૧૪૦ અને ૧૩૬, હેલા પરિચ્છેદમાં) હોર્નૅલ (ગોડબા-કરણના ૪૮૪) નો આધાર લઈને કાચ (કર્મણિ) ને માત્ર, કર્મણિ અર્થ પામેલું, પ્રયોજક અથવા પ્રેરક રૂપ માને છે. કાચ ૮ કરાર, જેમાં ૬ તે ફક્ત તિ (મ.) નો અવશેષ છે. પણ હ્રુ નમ્રભાવે કહીશ કે ચ એ ચા (ઝનુ) નો અવશેષ છે એ મન વધારે યથાર્થ છે, અને આ રૂપમાનો આ પ્રેરકરૂપની નિશાની નથી પણ કર્મણિ કાચ અને પ્રેરક કાચ બન્નેમાં આકરિષ્ક સંજ્ઞેયથી સમાનભાવે આવી જતું તત્ત્વ છે; કારણ કે પ્રેરકનો આ પ્રા. અને અપ. આવમાંથી આવેલો ગણી સહાય અને આવ તો દાપયતિ જેવા પ્રેરક રૂપોમાં અપવાદરૂપે રહેવા પણ પ્રાકૃત પ્રેરકભેદમાં આપક બનેલા આવમાંથી વ્યુત્પન્ન છે. આમ હોઈને કર્મણિ કાચમાનો આ સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે મુકત રહે છે. ઉપરાંત ઉપર કહ્યું તેમ (૧) થી (૬) સુધીની આખી શ્રુતિ, કાચને હેની છેલ્લી કડી તરીકે મૂકવાથી, સ્પષ્ટ સમગ્રતા પ્રાપ્ત કરે છે. વિગેષમાં આ વાત પણ લક્ષમાં આવે કે, નમ્રદારે હિન્દી, મરાઠી અને બંગાળીમાં જતા, જતે, ને જાય સાથેનું વિગ્રહક્ષમ રૂપવિધાન છે ત્યારે ગુજરાતીમાં કયું જય આન્તરાલિક ક્રમ તરીકે આવીને અવિગૃહ્ય કાચ સુધી પહોંચે છે અને આ ધટના દેના મૂલમાં રહેલી ૧૬મ ધટના છે કારણ કે ટેનું મૂળભૂત સં. ક્રિયતે રૂપ પણ, જેમાં પ્રથમ ચા એક અલગ સહાયક-૧૦૯ તરીકે પ્રવેશ્યો હતો તેવા કાર્ધ પૂર્વગામી વિગ્રહક્ષમ ક્રમનું પરિણામ છે.

કટલાક વિદ્વાનો હાની વિરુદ્ધ હેવા મત રજુ કરે છે કે ક્રાય (છે), સ્વાય (છે) ઇત્યાદિ રૂપોમાં ૪ તા ફક્ત પ્રક્ષિપ્ત આગમ છે અને આ એ જ ખરે કર્મણિપ્રયોગસાધક પ્રત્યય છે; લિજા જાતા (હિં.), લલ્યુ જાય (શુજ.) એ રૂપો બેતાં જણાય છે કે હિં. આ અને શુજ. જુ કર્મણિપ્રયોગ-સાધક તત્ત્વના પ્રતિનિધિ છે; અને કર્મણિ રૂપો લલાજો, લલાતું હતુ વગેરે દર્શાવે છે કે હેમાં ૪ અવિદ્યમાન ૬ પશુ આ અવિચલ રહે છે અને એથી એ આ ને જ કર્મણિ પ્રયોગનો પ્રત્યય માનવો પડે. આ દલીલનો મારો ઉત્તર આ છે:—

(ક) જે પ્રમાણે કહ્યું છે મા કહ્યું ના અર્થનું વર્તમાન ભૂતાર્થવાચક સામર્થ્ય દ્વીયુ થતાં છદ્ અવલંબન રૂપે, આવી ઊભો, તે જ પ્રમાણે લલ્યુ જાય લિજા જાતા એ રૂપોમાં જ્ઞાન્ત (કર્મણિ ભૂત કૃદન્ત) રૂપની કર્મણિ-વાચકતા દ્વીયુ થઈ (અથવા કમર્મા કમ પ્રમુખ અને નિષ્ક્રિય બની) એટલે અવલંબન અર્થે જા આવી ઊભો અને વિગ્રહ-દામ પ્રકારથી કર્મણિપ્રયોગનો અર્થ પૂરો પાડી રહ્યો;

(લ) લલાય, લલાય છે ઇત્યાદિમા યુ પ્રત્યક્ષ છે જ્ઞાદારે લલાજો, લલાતું હેમાં યુ હુપ્ત થયો છે એ પ્રપ્ત છે અર્થાત્ એ લોપને અનુકૂળતા કરી આપતી વાગ્યાપારગત ખવનિશાસ્ત્રીય પૂર્વભૂમિકા રૂપે લલાયજો, લલાયતું રૂપો હતાં; ઉપરાંત આ યુ પોતે ય, જ, જ, ય, હ, હેવી એક લાંબી કર્મણિપ્રત્યયોની ધંશ-પરંપરાનું સંતાન છે. (જુઓ ટેસિટારીની 'નોટ્સ' § ૧૩૬ આદિ અને § ૧૪૦). આથી ય એ વાસ્તવિક પ્રત્યય છે અને આ, જેમ ક્રિયતે (સં.) કરિયદ (પ્રા.) વગેરે) એ રૂપોમાં હ છે તેમ, માત્ર આગમ છે.

[ટેસિટારીની (હેમની 'નોટ્સ' § ૧૪૦ માં ખવનિત થયો) મત હેવા છે કે આ આ મૂળમા પ્રેરકસાધક હોતો પશુ પોતાનો એ અવલાવધર્મ જોઈ જોડો અને reflexive અર્થાત્ આત્મકર્મક અથવા કર્મણિ પ્રયોગનો અર્થ ધારી રહ્યો. હું એમ કહું કે આ કર્મણિપ્રત્યય નથી પશુ માત્ર આગમ છે, અથવા બહુ તો સંધિઆપારનું પરિણામ છે] ૧૧

૧૧. કર્મણિ પ્રત્યય ય (આય) ની ઉપર આપેલી પૃથક્ક્રિયા મહે કરી ત્હાર પછી જનરલ ઓફ ડૉ. એ. સો. ૧૯૧૩ ઈ. સ. પૂ ૧૬૩ આદિમાં J. D. A નો (=J. D. Anderson નો, રચયત) "The Bengali Passive" (બંગાળી કર્મણિપ્રયોગ) નામનો લીતક અને રસપ્રદ લેખ ત્હારા ધ્યાનમાં આવ્યો. એ લેખમાં ત્હારા મતને તત્ત્વતઃ સમર્થન મળ્યું છે. J. D. A. એ કહેલી ચર્ચાના અહિં તો સંક્ષિપ્ત સાર જ આપી સકારો—

(ક) J. D. A. બેાપમાંથી એક લેખલાગ હનારે છે જેમાં એ (બેાપ) કહે છે—"સંસ્કૃતમાં કર્મણિ રૂપ રચવા માટે ૪ સ્પષ્ટ ઉમેરવામાં આવે છે; હેનો પ્રાકૃતમાં જ થાય છે; અને આ સંસ્કૃત ય તે 'યા' (જયુ)નું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. અવાપિ બંગાળીમાં કર્મણિ ક્રિયાપદ કરવા માટે યા અવિકલ રૂપ વપરાય છે; જેમ કે કરા યાદુ-હું કરાઉં છું, ચપ્દશ, હું કરવામાં જાઉં છું. સંસ્કૃતમાં, લેટિનની માફક, સાદા યસાધિત રૂપ ઉપરાંત પદસમૂહરૂપ કર્મણિ રૂપો પશુ આવે છે. લેટિન amatum iri, ત્હાવાયું, અટલે ચપ્દશ "સ્નેહમાં ગત થયું."

(લ) J. D. A. ત્હાર પછી કર્મણિરૂપના ચોડાક દાખલાઓ આપે અને કહે છે કે—

(૧) બેાપના મત અનુસાર, "ત્હારાથી કરી સકાય" એ અર્થ દર્શાવવા માટે આમિ કરા જાદ (યાદ) ખરે ગણાય, આમકે કરા જાદ (યાદ) નહિં.

“જવું” અર્થાત્ ક્રિયાપદ પ્રત્યયોના નિર્માણમાં મહત્વનું કાર્ય કરે છે. દાખલા તરીકે:
 પ્રત્યયનિર્માણમાં “જવું” (૧) સંસ્કૃત ભવિષ્ય પ્રત્યય સ્વ એ અસુ (=હોવું) + યા (=જવું) નો
 અર્થના ધાતુઓનું અવિગૃહ્ય ધનીભાવ છે; કરિવ્યસિતો મૂળ અર્થ “કરવા ન્મય છે”
 મહત્વનું કાર્ય હોતો અને હેમાંથી “કરશે” અર્થ થયો. [ધલ્યા સમય અઘાઉ ડો.
 લાંબારકરેર આ ખતાબું હતું.]

(૨) કેટલાક દાખલા તૃતીય પુરુષ અ-માનાર્થ રૂપના છે તેથી વૈકલ્પિક રચનાઓમાંની કઇ
 વિવક્ષિત છે એ સ્પષ્ટ થતું નથી.

પણ (૩) એમ લોક દેખા જાય [ચાય] “હાલો પુરુષ દેખાય છે”-હેમાં પ્રથમા લોક વપરાય
 છે. દ્વિતીયા લોકકે નહિં.

બોધના કથન પરત્વે હું આ પ્રમાણે કહેવાની છૂટ લઉં છું:-

- (ક) સંસ્કૃત કર્મણિ પ્રત્યયનું અને બંગાળીમાં જાના ઉપયોગનું મૂલદર્શન ખરું છે એ નિઃસંદેહ છે,
 પણ કર્મણિ-ભાવની અન્તર્ગત માનસપ્રક્રિયાનું પૃથક્કરણ જોડું છે. “I go in making” માં
 કરવાના વિધિને વશ થવાની નિષ્ક્રિયતાના કરતાં કર્તારિ અર્થના સૂચનની અધિકતા આવી ન્મય છે;
 [જ] બોધ સંસ્કૃતમાં ક્યાં પદસમૂહસાધ્ય કર્મણિ રૂપો કહેવા ધન્ય છે તે સ્પષ્ટ નથી. હેને શબ્દયમગર્ભ-
 સુરતિ $\times \times \times$ આલિંગિતુ પવન:-આલિંગિતુ શબ્દયમ-આલિંગ્યતે દેવેઃ પ્રયોગ વિવક્ષિત છે? તો
 આ વાક્યના અર્થમાં કેવળ કર્મણિ-ભાવના કરતાં શક્યતાનું તત્ત્વ વિશેષ છે.
 (ગ) Amatum iri-“રનેકમાં ગત થવું.” આ પૃથક્કરણ ભરાજર છે? આ વાક્યને અર્થ
 “ઢાવાના કાર્મમાં જવું” એટલે “ઢાવાવું” એટલે જ નથી થતો?

J. D. A. ના અંતો પરત્વે હું કહીશ કે:-

- (ઘ) આખી અર્થમાં મૂલશૂત જૂલ્મ એ છે કે કર્મણિ ક્રિયાપદનો આકારતઃ કર્તા હોય હેને
 ખરા કર્તાનો, ક્રિયાના કરનારનો, સમકક્ષ ગણ્યો છે, અને અકર્મક ક્રિયાપદોના માત્ર-
 પ્રયોગને આ દાખલાઓ ભેગા ભેળવી દીધો છે. લોક દેખા જાય-હેમાં લોક એ દેખાજાય
 નો કર્તા છે, જે કે વાસ્તવિક રીતે એ ‘દેખવા’ ની ક્રિયાનું કર્મ છે. કર્મણિપ્રયોગનું
 વાક્ય છે તેથી એ આકારે કર્તા છે (અને એથી પ્રથમામાં છે); એ જા નો કર્તા છે
 પણ દેખાવું કર્મ છે.
 (ઙ) જામકે ઢાકા હય (=હવેને એલાવ્યો છે ‘હું’ એલાવાયો છું’); (અંગાળી)
 જી મારી જાતો યી (હિન્દી)
 જી માદ જાયતે છિલેન (બંગાળી)
 જીકે માર જાયતે છિલ (“)
 તિનિ યુદ્ધે મારા જાન (ચાન) (“)

આ દાખલાઓમાં માર અને જાક વાક્યા-વચની જાખતમાં રૂઢિને મરડી મચડી નાખનારાં
 વિલક્ષણ પ્રકારનાં ક્રિયાપદો છે: હું મોક્ષી છું; (પ્રાચીન ગ્રન્થ.) આજે રહેને મોક્ષી છે એ રૂપે મર-
 ડાયું છે એ પ્રકારનાં આ ક્રિયાપદો છે.

૧૨. હેમાં વિલક્ષણ ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાને પૃ. ૧૧-૧૨

(૨) ઉપર નોંધ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને; ગુજરાતીમાં (ઉપરાંત બીજી કેટલીક દેશ-ભાષાઓમાં) કર્મણિ રૂપે પલ્લુ એ કક્ષામાં આવે છે, કારણ કે ક્રિયતે રૂપ ક્ર + ચા + તે (કર્મણિ તુ. પુ. એકવચનનો પ્રત્યય) હેમાંથી ધડાણું છે જેનો અર્થ “ કર, જા, છે ” એટલે “ કરવાના વ્યાપારમાંથી પસાર થાય છે ” હોવા છે.

(૩) કરેગા (હિન્દી) મૂળ ધાતુ સાથે ગમ્ જતુ નો વિકારજૂલ ગા બેકવાથી થયેલ છે. આ ધડતર સંસ્કૃત રૂપ (ભવિષ્ય પ્રત્યય)ના ધડતર જેડે તત્ત્વતઃ મળતું આવે છે. તદ્વાવત એટલે જ કે કરેગા માં અસ્ ને મળતું તત્ત્વ પ્રકટ કૈ નથી. ૬૩ કરે રૂપ કરિવ્યતિ (સં.) તું કરિસ્સતિ, કરિસ્સહ, કરિસ્સહ, કરિહહ, કરિહ (કાહ), કરે એ ક્રમે થયેલું સંકુચિત રૂપ છે એ ડો. ભાંડારકરનો મત^{૬૪} સ્વીકારિયે તો કરે (ગા)ના દમા અસ્ તત્ત્વનું, અક્ષયત સંકુચિતાંગ અને નિગૂઢ અગ્નિત્વ કંદાચ પરખાય;

ડો. ભાંડારકર^{૬૪} આ ગાને ગમ્-જતુ-ના જૂતકૂદંત(સં.) ગતમાંથી આવેલ ગજાતું સંકુચિત રૂપ ગણે છે અને હેનો શબ્દાર્થ “ (કરે એ માટે) ગયો ” એમ આપે છે. મૂલ જૂતકૂદંત જેડેનું ગાતું નિકટ સામ્ય નડતું ન હોત તો કું “ કરવાને જાય છે ” અર્થાત્ “ કરશે ” હોવા અર્થ પસંદ કરત.

બીમ્સ^{૬૫} પણ આ ગાને ગમ્નું જૂતકૂદંત ગણે છે અને ડો. ભાંડારકરે આપું છે હેવું જ હેવું તાત્પર્ય આપે છે-અર્થાત્ “ કરવા માટે ગયેલો ” હોવા અર્થ આપે છે; અને હેને “ I am going to do ” એ અંગ્રેજી પ્રયોગ સાથે સરખાવે છે, અને કતા પ્રમાણે જાતિવચન લેનારો આ પ્રત્યય (ગા ગી) જૂતકૂદંત જ હોવો જોઈએ એ વાતને ખાસ નોંધે છે.

આ બધી બાબતોને રહામ રહામી તોળી જોઈને, આ ગા જૂતકૂદંતનો પ્રતિનિધિજૂત છે એ મત આપણે સ્વીકારવો પડે છે.

(૪) સંસ્કૃત પ્રેકરૂપ (ગમપતિ, કારવતિ વગેરે) મા તો અય પ્રત્યય પલ્લુ અય્ (=જતુ) માથી આવ્યો જણાય છે; કારવતિ ને. અર્થ “ અન્ય કરવાને જાય તેમ કરે છે ” (બીજાને કરવા મોકલે છે) અર્થાત્ હેને એ કરવાને શ્રેય છે કે પ્રયોગ છે હોવા થાય છે.

આપણે જે નમૂના તપાસિયે છીયે હેને ઉપરની ચર્ચા મુદ્દાસભવ સાથ પાડીને આપણે ઠીકઠીક મુદ્દાર્થ અનુમાન કરી સક્રિય કે વિ. સં. ૧૭૦૦ પછીના કોઈ સમયે છે પ્રત્યયરૂપે પ્રાધાન્ય પામ્યો હતો અને ક્રિયાપદને વિશ્વલક્ષ્ય પ્રકારનું બનાવી ચૂક્યો હતો; કે કદાચ એથી પણ પછી હોય; તેમ જ તજ વિ. સં. ૧૭૦૦ પછી કે એટલામાં અવિશ્વલ પ્રત્યય બન્યો હતો; અને અન્ય વિભક્તિ પ્રત્યયો વિ. સં. ૧૭૫૦ની લગભગ કે પછી અવિશ્વલરૂપ બન્યા હતા.

^{૬૪} ૬૫. શાસ્ત્રી મંજલાલ કાલિદાસે (ગુજરાતી મધ્યનો ઇતિહાસ, ૬ સ. ૧૯૬૬, પૃ. ૨૬ મે) આ રૂપને સ્વના ગામાંથી થયેલું અપભ્રંશ રૂપ માનવાની જૂલ્ય કરી છે; યા અને ગમ્, બંનેનો અર્થ એક જ (એટલે “ જતુ ”) છે તે છતાં દેહાકૃતિયે જુદા ધાતુઓ છે.

^{૬૪} ૬૫. હેમનાં વિલ્સન બાપારાજીય વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૨; તેમ જ, પૃ. ૨૭૧-૨.

^{૬૫} ૬૫. Comparative Grammar, પુ ૩, પૃ. ૧૬૦-૧૬૧

(ઘ) અમુક સમયના લાક્ષણિક દેશા શબ્દવિશેષોનું અસ્તિત્વ અને યાદુલ્ય

(ઘ) લાક્ષણિક

અથવા પ્રાધાન્ય

સ્વરૂપના શબ્દવિશયો

આ શીર્ષક નીચે મૂકવાને હું નીચેના શબ્દો વીણું છઉં છુ:-

[૧] શું=સાથે,

[૨] શું= જેનું; દાદિમકળાઈ દન્તપક્તિમાં છે તેમ પ્રત્યક્ષપ્રે પ્રયોજિત;

[૩] તણુ-પધી પ્રત્યય;

[૪] કેવ-પધી પ્રત્યય;

[૫] ર-પધી પ્રત્યય;

[૬] ક-પધી પ્રત્યય;

[૭] જો-જો-જુ-પધી પ્રત્યય;

[૮] હું-પંચમીનો અનુલ્લખ શબ્દ, [અથવા કારકનિરપેક્ષ વિભક્તિ તરીકે]

[૯] ઘડ-પંચમીનો અનુલ્લખ શબ્દ, [અથવા કારકનિરપેક્ષ વિભક્તિ તરીકે],

[૧૦] પાદિ-પંચમીનો અનુલ્લખ શબ્દ;

[૧૧] માં-પંચમી પ્રત્યય;

[૧૨] મળી-“ માટે ” ના [“ તેથી ” ના] અર્થમાં;

[૧૩] જમલો=(ક) સમીપગ્રંથ; (જ) દુર્લભ;

[૧૪] હેજ=હેત, રનેહ;

[૧૫] મુજ, મુજને અર્થમાં;

[૧૬] રૈસિ અતુર્થીના અનુલ્લખ શબ્દ તરીકે (સામાન્યતા);

[૧૭] રહદ અતુર્થી કે પધીનો અનુલ્લખ શબ્દ.

આ શબ્દો ઉપર પ્રયેકની ન્યૂનતાધિક બોધ્યતા પ્રમાણે ત્વરાથી હવે ફેરવિયે

(૧) હું નરસિંહ મહેતાના યુગમી બહુ પ્રચરિત છે, અને હજી પણ અવાંચીન કવિતામાં વપરાય છે (ગદ્યમાં નહિ).

(જ) કેલી કરતી કૃષ્ણજી કરે ચૈવેકાર રે ॥

(નરસિંહ મહેતા કૃત રાસસહજપદી, પદ ૫, કડી ૧ અને અન્ય અનેક સ્થળોએ).

(લ) સરળીજજી રતિ માદી ॥ (વસન્તવિલાસ, કડી ૮૪)

(સ) પ્રેમશૂં જદે ચરણ જાગ માતનિ કુમાર (ભાલજી કાદવરી પૂર્વભાગ, પૃ ૧૩, પં ૧૩)

(ઘ) ચૌવન માટદ મોહદ અગ, પરનારી રૂં જાણા રગ ।

ચરધરણી રૂં નાલિ પાટિ ।

(વિમલવ્રવન્ય, ૧-૭૮)

[નોંધ—(ક) (જ) અને (ગ) વિક્રમ સંવત્સરા સોળમા સૈકાના આરંભના છે અને (ઘ) એ સૈકાના અપરાધનો છે (વિ. સં. ૧૫૬૮).]

આ શું, મૂળ સં. સહ અથવા સમય માંથી નીકળેલો, સ્થ, સિત્ અને હેવા વિવિધ રૂપાન્તરો દ્વારા મૂળ પદોત્ત લખે નહીં સકાય છે. મુગ્ધાવનોષ ઔકિર્મા, ચૈતુ શોક સિત્ વાત કરદ હેમાં સિત્ આપણે જોયેલ છે (ઉપર પૃ. ૬૦) સિત્ કોઈવાર એ પછીના સમયમાં પણ દેખા દે છે. કામિની સિત્ કોઢા કરદ. [માધવાનલ કામકદલ દોગ્ધક પ્રવઘ, હ. પ.નું પ્ર. ૧૩૩, પં. ૨. વિ સં. ૧૫૩૪]

(૨) શું. સં. માદશમાંના દશમાંથી [માદશ=મુજશું] ઋતિ, -દશ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થયેલો આ શબ્દ પ્રાચીનતર કવિઓની કૃતિઓમાં બહુ વિરલ દેખાય છે, અને પ્રેમાનંદના સમયમાં કે એ અરસામાં પૂર્વતર સમય કરતાં વધારે વાર વપરાયેલો દેખાય છે. અર્વાચીન કવિતામાં એ વારંવાર વપરાય છે. જેમ કે:

નરસિંહચંદ્રેતા

[ક] ગોચંશું વદન ને મનસ્વલ શલકે [કામ્યસમહ, પૃ. ૪૯૩, ૫૬ ૬].

[શ] લાંબીશી શોક ને કાકોલ ચાવતો [ઉક્તાપ્રંથ, પૃ. ૪૭૬, ૫૬ ૨૭].

પ્રેમાનંદ

[ગ] મુલકમલ મુનદ્રાણુ શલકે રે,
જાણે ચદ્રચિમ્બશું ચલકે રે [સુમદ્રાહરણ ૨૧].

[ઘ] ગાસ્ત્યલ નારગ ફલશા, આદિત્ય દન્ડુ બકોદી [મલાલ્યાલ, ૧૫]

[ઙ] નગરી [ઈ] નમર લળીને કરું જગલ રામશું [મજલેલી, કડી ૨૫૨].

દયારામ

[ચ] શલકે લાડમચીલશા વત્ત [મોહિનીસ્વર, દયારામકૃત; કડી ૪].

[ચ]-૧ પેલા હુરિયલ દૈત્યશા લાગ્યા રે [ગરલી અને પદસપ્રહ, ૫૬ ૭૫, કડી ૨].

ધીરે

[ચ]-૨ કોણ ઘટશી કાયા રહો [સ્વરૂપ, શુરુવ૨૩૫, ૧૨-૨].

[ચ]-૧ રજા હરી જનકશા મૂર્ષ [„ ભાષારવ૨૩૫, ૨૬-૨].

[ય]-૪ શ્યા રામશા રોઈ („ „ „ ૨૬-૩).

[ચ]-૫ કુચેર મેઢારીશો કરીદેતેને („ તૃપ્ત્યારવ૨૩૫ ૨૪-૩).

પદસપ્રહ

[ચ]-૬ દિગ્ગજનો સ્વામી નામી કપૂરશો [કૃન્તીપ્રસન્નાલ્યાલ, કડી ૫૬).]

અર્વાચીન કવિતા

નરસિંહચંદ્ર સોળાનાથ

[છ] ધોઢી ઘરફડી લોઢની મળ્ય મુનેઈ કાંઠો

[કુન્દમલા, પૃ. ૩૧, “આશાપંખીકું” કડી ૨, પં. ૧]

[જ] કઢી અમૃતશું મીઠુ યાન કરે દિમ્પ પલીકું [ઉક્તાપ્રંથ, કડી ૩, પં. ૩]

નાનાલાલ કવિ

[સ] પ્રફુલ્લ શેનકૂલ, પ્રેમચન્દ્રશું, દરમ્યાન ચ્યુ [વસન્તોદય, પૃ. ૮ પં. ૭].

[ચ] ઘચમાં જલ્મચાં અમ્મશું.

ન્દાનું સરોવર હતું [ઉક્તગ્રન્થ, પૃ. ૬, પં. ૧૮]

[ટ] તારાનો ઝૂમઝૂમશો

લટકની યમરીઓમાં [ઉક્તગ્રન્થ, પૃ. ૨૧, પં. ૪]

[ઠ] સોનારૂપાના ઘાઘશું વદન [સ્તુતિમાલ, પૃ. ૬, પં. ૬]

[ક] સ્પટિકલતાઓશા પાલાઓના કરમાં [ઉક્તગ્રન્થ, પૃ. ૧૩]

[ઘ] ગુલગુલાબની પતાકાશો

પૂર્ણ રમીર લહેરેલેલો [ઉક્તગ્રન્થ, પૃ. ૧૧૪]

અને હેમની કૃતિયોમાં સર્વત્ર અનેક અન્ય સ્થળોએ. વસ્તુતઃ હેમણે કરેલો આ શબ્દપ્રયોગ કવચિત્ ઔચિત્યની કે લાલિત્યની દૃષ્ટિની મર્યાદા ઉદ્ભવે છે, અને ‘જુ’ હેમની રચનાઓમાં અનિયત પ્રચુરતાથી વપરાયો છે. આ રૂપના પ્રયોગની અત્યંતતામાં હેમના અનુકૃતિએ હેમનાથી પણ આગળ વધ્યા છે.

ઉપર આપેલા નમૂનાઓ જોતાં જ જણાયું કે નરસિંહ મહેતાએ કરેલા આ રૂપના પ્રયોગમાં મોટા અને લાઘવીમાં ઉપમાનો અર્થ નથી, જે શબ્દને જુ લગાડાયો છે એ શબ્દ ઉપમાન નથી; પણ ત્હાર પછીના સમયના પ્રયોગમાં જુ એ ઉપમાનવચ છે; દા. ત. પ્રેમાનંદના ચન્દ્રવિમ્બજીમાં ચન્દ્રવિમ્બ ઉપમાન છે અને જુ હેને લાગ્યો છે. અંગ્રેજીમાં “whitish” “reddish” જેવા શબ્દોમાં isth અનુગ જે અર્થમાં વપરાય છે એ અર્થમાં જુ, પૂર્વતર પ્રયોગોમાં વપરાયો છે. (અંગ્રેજીમાં એ જ અર્થમાં ‘like’ પણ વપરાય છે). ભવૈયાઓ ગાય છે એ એક જુની લોકપ્રિય કડીમાં મ્હાનીશી નો હેવો પ્રયોગ છે.

મ્હાનીશી^{૧૬} નાર ને નાકમાં, મોતી,
પિયુ પરદેશ ને કાઢવી જોતી,
લહેલે માગલ ને નિરમો દહાડા,
ણી ઈંધાળોળ નાગરાવાડા.

આ જુ સંસ્કૃત મદદુશ, તાટુશ, બન્યાદુશ જેવાં છેડે દુશવાળાં શબ્દરૂપોમાંથી અધિસંધિ આપી હોય એ સંભવિત નથી, કારણ કે સંસ્કૃતમાં ચન્દ્રવિમ્બદુશ, નારગપલ્લદુશ કહેવું થાલે નહિ; ત્હાં સદુશ શબ્દ વપરાય, ચન્દ્રવિમ્બદુશ, પિંગેર. જુ નો પાછળના સમયમાં થતો પ્રયોગ (ચન્દ્રવિમ્બજી

૧૬ આ પ્રયોગ અર્ચાયેન ગુજરાતીમાં પણ કવચિત્ જોવાય છે, દા. ત. કાલકલ જે ધૂમે મ્હાલુ જુ રહેની નજરે (નરસિંહરાવ, કુસુમાલા. પૃ. ૪, ‘કાવચક’ કડી ૨, પં. ૩) મરાઠીમાં આ રૂપ અને અર્થ સામાન્ય પ્રયોગમાં હોવાય છે, જેમ કે લદ્દાનલા, મોટોશી વગેરે સાધારણ વાતચીતમાં તેમ જ શિષ્ટ સાહિત્યમાં પણ વપરાય છે.

માં છે હેવો) સદૃશના સ નો લોપ થવાથી ઉદ્ભવ્યો હોય^૧ એ બહુ સંભવિત છે. અથવા, નવળાં તવોઝરસજસા જેવો પ્રયોગ જાણીતો હતો (નરસિંહચંદ્રેતા, કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૧૨૬, ચાતુરી ૧૪ મી કડી ૩) એ જોતાં ચાદૃશમાંથી થયેલ જણુ (જેવું) ના જ નો લોપ થઈને જુ એ એકાક્ષર રૂપ થયું હોય એ પણ શક્ય છે. પણ હું હેની સદૃશમાંથી વ્યુત્પત્તિ વધારે પસંદ કરું છું; કારણ કે સદૃશ-અન્ત સમાસ સંસ્કૃતમાં જાણીતો છે. જ્યારે જણુ નો મૂળશબ્દ ચાદૃશ સમાસમાં વપરાતો નથી. એ સમાસ શક્ય નથી. અને જે રીતે કીદૃશમાંથી કેરિસં, કદસં, કજુ- દારા, કના લોપથી, પ્રેમાર્થ' જુ ઉદ્ભવ્યો તે જ રીતે સદૃશમાંથી સાદૃશ્યવાચક જુ ઉદ્ભવ્યો જાણીય છે. ગમે તેમ હો, ઉપમાન અને ઉપમેયનો સંબંધ દર્શાવવાને થતો જુનો પ્રયોગ પ્રેમાનંદના સમય પહેલાંની કૃતિઓમાં જાણ્યે જ ઉપલબ્ધ છે. પ્રેમાનંદ જ કદાચ આ રીતનો ઉપયોગ કરનાર પ્રથમ હતો, અને હેણે પણ એ પ્રયોગ વારંવાર કયો નથી (કેટલીક અવાંચીન કવિતા જેટલો તો જ નહિ જ); દયારામ' પણ આ રૂપનો છૂટથી ઉપયોગ કરતો જાણીતો નથી. મહારૂ આ અવેષપણ અપૂર્ણ હોય કે હેવું પરિણામ ખોટું હોય અને કોઈ એ સુધારે તો હું ખુશી થઈશ. પણ હજી સુધી તો મેં અહિં નેધિલા નિરીક્ષણક્ષમી વિરુદ્ધ જા્ય હેવું કોઈ હું જોઈ સક્યો નથી. (ઉપર દયારામમાંથી મેં આપેલું અવતરણ (ચ) હેની કૃતિમાંનો એક વિરલ પ્રયોગ છે)

‘ મહેને એક પ્રાચીન કૃતિમાં જણુ (જેવું, જેમ) નો વિરલ દાખલો મળ્યો છે:-
કરહ તે(હ) માણસસિત્ત' વાત (પચાસ્યાન, ૩૫૧, વિ. સં. ૧૫૫૬-૧૬૦૬, ટેસિટોરી ' નોટસ' પૃ. ૧૦૩)

આહંસદર્શ' જોતાં જાણીય છે કે માણસસિત્ત નો અર્થ માણસજેવી છે, માણસસાથે નહિ; જો કે (વાત સીલિંગથી સમાનસિંગ નહિ' હેવું) સિત્ત' નું નપુંસકલિંગ જોતાં અહિં જુ' નો કિપાવિરોધીય તરીકે, માણસની પેઠેના અર્થમાં, ઉપયોગ થયેલો જાણીય છે.

(૩) અને (૪) તણ અને કેરુ તણ નો અસંસંગ (તાસતણમાં છે ત્હેવી પછી પ્રત્યયરૂપ કડી સધી જોડાયેલો નહિ' ત્હેવો) પ્રયોગ મેં ઉપર નોંધ્યો છે; જુવો ઉપર પૃ. ૨૭ અને પૃ. ૨૩. એ ઉપરથી જોઈ સકાશે કે તણ નો સ વિનાનો પ્રયોગ કાનહરદે-પ્રવચ્ચ (વિ. સં. ૧૫૧૨) જેટલો જોડેલો શરૂ થયો હતો, પણ તણના હાવા ઉપયોગને આપણે એથી પણ પૂર્વે છેક મુગધાવૌષઠ ઔક્તિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) સુધી લઈ જઈ સકીએ, કારણ કે એ ગ્રન્થમાં ચૈત્રતણ (ઘનુ ગામિ છં), શુક્તણ (વચન હંડ' સામહંડ') ઇત્યાદિ જેવાં વાક્યો ઉપલબ્ધ છે.

કેરુ' પ્રયોગમાં તણ જેવો જ પણ તણ કરતાં કાંઈક એછો વપરાયો છે; અને તાસતણ જેવો પ્રયોગ જેમ ઉપલબ્ધ છે તેમ તાસકેરુ જેવો શબ્દપ્રયોગ સહેલાઈથી મળી આવતો નથી.

અલબત્ત તણ અને કેરુ શુદ્ધ પછી પ્રત્યયરૂપે અલપિ જીવન્ત છે, પણ માત્ર કવિતામાં. ઉપર મુગધાવૌષઠના તેમ જ બીજા (દા. ત. રૂંદ છી તણે કારીદ, અદાંતીરામાં, ઉપર પૃ. ૪૫) દાખલા આપ્યા છે એ દર્શાવે છે કે પંદરમા અને હેની આજુબાજુના સૈકામાં તણ ગદ્યમાં પણ પ્રયુક્ત હતો.

(૫) ર પદ્ધતિ અત્યથ તરીકે

આ અત્યથ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પણ બહુ વિરલ દેખાય છે. દાખલા:-

- (ક) પારસીકર દેસનિ, રાઈ રાનિ, કીણુ મેઘ,
(લાલણ, કાદમ્બરી પૂર્વભાગ; પૃ. ૫૫, પં. ૨૧.);
- (ખ) કામિનોરિ મુલગહયિ શીન્ચા ચકુલ વિકાસિ (ઉક્તગ્રન્થ, પૃ. ૬૨, પં. ૧૫),
- (ગ) પહિરદ એક કણચરી મૂલિ (કાન્હડદે-ગ્રન્થ, ૪-૪૮);
- (ઘ) હરણ અધૂરા^{૬૭} ચમળાં જાદ (વિમલગ્રન્થ, ૨-૨૫);
- (ઙ) પંચાલી કારણ લલ્લી

તેતિર પ્રતિ પૂર્વાં ચીર (સોમકૃત સુદામાચાર વિ. સં. ૧૧ મી સદી).

(જુલો શ્રી. મંગુલાલ ૨. મળમુદાર સંપાદિત ગ્રેમાનંદકૃત સુદામાચરિતની આશ્રિતમાં પદ્ધિ-
શિષ્ટ પૃ. ૧૦૭, કડી ૩૨).

આ પ્રયોગનો અર્થ છે.—તાંતણાના પ્રતિ એટલે તાંતણાની રહામે, બદલામાં, જેટલા તાંતણા
તેટલા

- (ઞ) જમ ધર માણ-મળદરી સાલ
નરસેવા વા સ્વામી ન કરો જાલ ॥ (ગુજરાતી ગ્રેસના શ્રી. નટવરજીભાઈ ઇ.
દેસાઈ કનેની ૬. પ્ર મર્થા).

(ચ-૨) તે ભારી લેવોનદ સુતાર ૨૬ જરે આવ્યો ॥ (પચાણાન વાર્તા, ડૉ. હેટ્લે
સંપાદિત, કથા ૮. પૃ. ૧૬, પં. ૧૦-૧૧)

(ઠ) આજરી રતદ વા દલ ન માંજ (એજ ગ્રન્થ, પૃ. ૧૭. પં. ૨૧). ગ્રન્થાન્તે
સદિયાની પુષ્પિકામાં સંવત ૧૭૩૦ છે તે દેખીતી નક્ક સાલ છે. કૃતિ
વિક્રમ સંવત્તા સોળમાં કે સપ્તરમા સેકાની રચના જણાય છે; પૃ. ૧૬ મે
છેલ્લેથી ૪-૫ પંક્તિમાં રોગાન સબ્દ છે, જે કારસી હોઈને ઠીક ઠીક મોડો
સમય અર્થે છે.

(જ) માડરદ પેટી પડીજદ (હેટ્લે સંપાદિત ભરતકદાશ્રિવિકા, પૃ. ૪૧, છેલ્લી,
પંક્તિ. અર્થ છે મનુ- પેટિ (ફૂલો) પ્રવિદયેલો. પણ ડૉ. હેટ્લે જોડું
સમજ્યા છે—હેલે મા (માનુ=) જરદ (જરે), પેટિ (પેટમાં), પદ (પગમાં)
સીજદ (સિદ્ધ થાય) હેવો અર્થ કયો છે

૬૭. રાવનહાદુર કે. હ. કુવે (લાલણકૃત કાદમ્બરી પૂર્વભાગની ટીકામાં. ૪ ૨૪૮ મે)
અધૂરાં એટલે અધૂ (સં. અધૂર) = માન્ય નર અત્યથ હેવો અર્થ આપ્યો છે. આ અર્થકરણ તકમૂલક
છે એ ૨૫૪ છે, અને, હેની વધાર્થતા ન ત્રીકારિયે તો, દષ્ટાન્ત (૫) બાફ ૩૨૭ પડે.

આ ર પ્રત્યયની અનેક વ્યુત્પત્તિ સૂચવાઈ છે:-

- (૧) ક્ત + ર (પાણિનિ ૫-૨-૧૦૭ માં આપેલો તદ્દિત પ્રત્યય); હાનો રૂપવિકાર આ પ્રમાણે (ક્તર) કર, કરું (ગુજ., પઞ્જી. અપ. કરમાંથી); અને અન્તે કેવળ ર;
- (૨) કર (મુલકર આદિમાં છે 'હેલુ' ક 'કરવું' માંથી આવેલ રૂપ); ક ક્ષીણ યદ્ જતાં ર, પ્રત્યયરૂપે, અવશિષ્ટ રહે છે;
- (૩) કાર્ય(ક)-કેરઝ-ર;
- (૪) ર, સ્વયમેવ પાણિનિ ૫-૨-૧૦૭માં આપેલો તદ્દિત પ્રત્યય.

(૪) ની રહામે એ વાંધો છે કે ર પોતે મૂળમાં મત્વર્ધ્વ પ્રત્યય ■ તેથી હેના પઞ્જી અર્થ કરવામાં સ્વામી અને સ્વામિવત્ વચ્ચેના સંબંધને ઉલટાવેલો પડે છે; પારસીકર એટલે " પારસીકનો " " પારસીકવાન " નહિ. પાણિનિ ૫-૨-૯૪ ઉપરની ટીકામાં ભેદોછ દીક્ષિતે આપેલ વિવરણની મદદથી આ મુશ્કેલી દૂર થઈ સહે; તદ્દા. મત્વર્ધ્વના અને હેવા અન્ય પ્રત્યયોના અર્થો ગણાવતી આ કારિકા છે:-

મૂળનિન્દાપ્રસાસુ નિત્યયોગેડતિશામને ।

કેન્ધેડસ્તિવિવક્ષાયા મવન્તિ મત્વર્ધ્વદયઃ ।

અહિં આપેલો સમ્બંધ અર્થ મુશ્કેલીનું નિવારણ કરશે. પશુ બીજો હોય છે પ્રાચીન ભાષા મતિ આ ર તે મધુર, હલર, મુલરમાં આવતો ર અવિકૃત ટકી રહેલો છે એમ માની લેવામાં આવણી શકા ન પડે એટલે એટલી આગળી થાય છે. વિશેષતઃ એ કારણે કે વધારે સારી વ્યુત્પત્તિઓ શક્ય છે, ૬૮

(૧) અને (૩) માં તફાવત કેહ ની ઉત્પત્તિના પ્રારંભિક ક્રમે પૂરતો જ છે; એકમાં ક્ત કર, અને બીજામાં કાર્ય(ક) હેનું મૂળ માનેલ છે. (૩) સંભાવ્યતાની જોડે મેળમાં આવણું હોઈને વધારે યોગ્ય છે એ ડા. હાંડારકરે પર્યન્ત (સં.) પરન્ત (પ્રા.), ભાવ્ય (સં.)-અચ્છેર (પ્રા.) એ વિકારના સામ્યને આધારે દર્શાવ્યું જ છે; પર્યન્તના પર્યની અને ભાવ્યના કવ્યની એ વિક્રિયા થાય છે તેવી જ વિક્રિયા કાર્યમાંના ભાવ્યની થતાં કેર અને છે. ૬૯

આથી પ્રમ અપ. કેરમાંથી કે કમાંકિ (૨) પ્રમાણે કરમાંથી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવા વચ્ચેનો જ રહે છે. કરમાંથી નહિ અને કેરમાંથી સાદા રને વ્યુત્પન્ન કરવો એ ભાગ્યે જ અર્થ ગણાય. કરમાંથી

૬૮. રા બ. કે. હ. ક્રુવ કેવળ ર ના મતથી અનુરૂપ હોવાથી તુલસીદાસે છૂટથી વાપરેલા હિંદી પઞ્જી પ્રત્યય કર ને સ્વત. સંબંધવાચક ક અને ર એ બેના સંયોગથી બનેલો ગણવા સુધી જાય છે. (તુલસીદાસના કર પ્રયોગ માટે જુવો ડા. હાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પ. ૨૫૬-૨૬૦). આ સર્વથા અનાવશ્યક છે, કારણ કે ડા. હાંડારકરે અત્રિનિર્દિષ્ટ પૃષ્ઠોમાં કરની (કમાંથી) ઉત્પત્તિ સારી રીતે સમજાવી છે. (ભાલચુકૃત કાંદવરી નોં. કે. હ. ક્રુવની ટીકા, પ. ૨૩૮ જુવો)

૬૯. હેમનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો. પ. ૨૫૭

ર વધારે સરલતાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે; વિશેષતઃ એ કારણે કે હિંદીમાં 'કર' અને 'કરિયામાં' ર પ્રત્યય વિદ્યમાન છે. કરનો અર્થ "કરનાર" બદલીને "કરુ", નું" શી રીતે થયો એ ડૉ. ભાંડારકરે સારી રીતે સમજાવ્યું છે. ૭૦

[ડૉ. ટેસિટોરી, "નોટ્સ" પૃ ૭૩, (૬)માં, રડ (રો)ને કેરડનું સંક્રિયત રૂપ કહે છે.]
ભાષણ અને પદ્યનોભના યુગ પછી આ ર પ્રત્યય અદ્યપ્ય બન્યો એ ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી.

(૬) ક આ પછી પ્રત્યય પ્રાચીન યુગરૂપીમાં પણ રથી વિરલતર છે.

માર્ગદેશ દેવકાં પાટળિ (કાન્હદે પ્રવચ. ૧, ૭૭)

રવળકી લગી (નયસુંદરકૃત નલદમયતીરાસ, ૨-૧-૬.) કૂરક પૂર તલી પાપકિ (કા. પ્ર. ૪-૪૧)

ગિરમાર દેવકે પાટળ ગયો (હીરવિજયસુરિરાસ, ભૂમિકા, ૬-૭)

જોમળ લાલજિ દેવકાં (વિમલપ્રવચ. ૫-૨૬)

[અને પછી પ્રત્યયથી ઉપયોગ માત્ર કાન્હદેપ્રવચમાં ત્રણ રથળીએ લખ્ય છે.

લાખ્યાં દલ સુંદરલાં તોર (૩-૧૪૭)

ક્તારી સુંદરલા તોર (૩-૨૩૧)

(૪-૨૬માં સુંદર નામ ત્રણહુ એ પ્રમાણે કહ્યું છે તે જોતાં આ પ્રત્યય છે એ ૨૫૬ છે.)

જોડ જિગાળાં ઠામ વિશાલ (૪-૨૩.)]

(૭) ચો-ચી-ચું પછી પ્રત્યય

આ અસ્વાભાવિક તત્વ નરસિંહ મહેતાની રચનાઓમાં, અને, વસન્તવિલાસ, સીતાહરણ, વિમલપ્રવચ અને હમરંગીલા એ કૃતિઓમાં, અર્થાત્ પદરમા અને સોળમા સૈકાઓમાં તથા સત્તરમા સૈકાનો આરંભમાં, પ્રકટ થાય છે.

હેતા દાખલા : નરસિંહ મહેતા (વિ. સં. ૧૪૭૧ થી ૧૫૩૧)

(ક) નરસિંયાચો સ્વામી માહો જોવન મરકલકા મને મોરે રે (શૃંગારમાલા, પદ ૩૩૨);

(લ) મસકં મુગટવો મોરે (વાલુરી છત્રીશી, ૧૪-૨);

(મ) માનનીયાંચા માન છોઢાવં (લાલ્લીલાં પદ ૨૧-૨);

(ન)-૨ સુંદરીયાંચા સ્વમાવં એંઝ વીયુની વિના ન સોઢાયે (શૃંગારમાલા, પદ ૧૨૮, કડી ૪);

(પ) દધિંચું પોત્ર તે વિાચી ઢલિંચું જો (વાલુરી છત્રીશી, ૨-૭);

(ધ)-૨ કલકાચો મુળ જનની

અલ્લો ન મેલું દિવસ ને રજની (શૃંગારમાલા પદ ૬૭);

૭૦ ઉક્ત વ્યાખ્યાનો પૃ. ૨૫૬.

વસન્તવિલાસ (વિ. સં. ૧૫૦૮)

(ક) ચંદન ચંદ્રસુ મોત (કડી ૧૮);

(ચ) ઑફુડી મયળની જાણ (કડી ૩૪);

કાન્હડદેવપ્રચન્ધ (વિ. સં. ૧૫૧૨)

(છ) તેહલા પ્રેમ અપાર (૩-૨૩૪);

સીતાદરણ (વિ. સં. ૧૫૨૬)

(જ) પદિલ તદ્વાંજુ નામ (આરંભમાં કડી ૧);

ચિમલપ્રચન્ધ (વિ. સં. ૧૫૧૮)

(ઘ) પૂરે મનની આસ (૧-૧૬);

(ઙ) કલ્પવૃક્ષ કુસુમાંની માલ (૧-૫૦);

(ટ) સુનિ લાવવ્યસમયની વાણી (૧-૬૫); (પ્રત્યેક લંકને અંતે એ જ છે, ફક્ત નંબર ખરડો છે.)

મરમરીતા, બહુદેવચિત (વિ. સં. ૧૬૦૬)

(ઠ) જે યોગીયાંની આંખે નાંખે તે જીવ પ્રીતે મજાવસ્યા.

આ ચો પ્રત્યય સાધારણતઃ ઉપર દૃષ્ટાન્ત (ક) અને (ઢ)માં છે તેમ, પદાન્તે કવિનામ, નિર્દેશમાં હોય છે. બાકીનાં દૃષ્ટાન્તોમાં આવે છે તે પ્રયોગપ્રસંગો વિરલતર છે. (ગ), (ગ)-૨, (ઙ) અને (ઢ)માંના પ્રયોગો વાંચતાં એ રૂપો અર્વાચીન મરાઠીનાં પ્રચલિત રૂપોથી અભિન્ન છે. હેવા ખ્યાલ જાપાને. પાંચુ (ઙ)માં કુસુમાંની છે હેમાં કુસુમાં તે આ પ્રત્યયથી થતું પ્રાચીન નાન્યતર બહુવચન રૂપ છે અને હેને છેડે બહીવાચક ની ઉમેરાયો છે; અને (ગ)માં માનનીયાંના, (ગ)-૨માં છુદરીયાંના અને (ઢ)માં યોગીયાંની છે હેમાં પ્રાચીન યુગરાતીનાં માનની અને છુદરીનાં. ક્ષીણિંગ બહુવચન છે તથા મોતીનું પુરિષ્કંથ બહુવચન છે. અને હેમાં બહીનેના ના કે ની પ્રત્યય ઉમેરાયો છે; અહિં નાં અને નાં અનેમાં અનુસ્વાર છે તે કામલ અનુસ્વાર (ન) છે ન્હારે અર્વાચીન મરાઠીમાં હાવાં રૂપોમાં તીવ્ર અનુસ્વાર હોય છે.

ઉપર તેમજી કૃતિયોના વર્ગમાંની છેલ્લી કૃતિથી લગભગ અધીક સદી પછી પાછો આ ચ પ્રત્યય અનપેક્ષિત તરત તરીકે ડોકિયું કાઢી નાખ્યું છે-નવમુંદર કૃત નલ્લદમયસ્તીરાસમાં (વિ. સં. ૧૬૧૫માં):-

(ક) ચયપિ કેવલ સુદાએ કામ સા દમિત્ય હું હંડું સ્વામ (૬-૫૨);

તેમ જ એ લેખકે રચેલ રૂપચંદ કુંવર રાસમાં (વિ. સં. ૧૬૩૭માં):-

(ઢ) તે સુમની કરસે શુ સેવ (૪, ચોપાઈ ૨૭);

(ગ) સુમ પ્યારો સુમને ઝામ (એ જ પ્રત્ય. ચોપાઈ ૩૫);

(ઙ) બહી રો અમની સ્વામિની સ્વે રમ સમાન (ઉક્ત પ્રત્ય. કહો ૫);

અને અન્ય અનેક સ્થળોએ.

આ તત્ત્વપ્રવેશ જૈન લેખકોના પ્રાચીન અને પ્રયોગલુપ્ત રૂપો અને સબ્દો વાપરવાના વલણનું પરિણામ હોય.

રાજસ્થાની ડિંગળ સાહિત્યમાં, સાધારણતઃ ૨ પ્રત્યય પ્રચરિત હોવા છતાં આ ૪ પ્રત્યય ઉપલબ્ધ છે. દાખલા તરીકે પૃથ્વીરાજ રાઠોડ રચિત વેલી કિસન રુક્મણી રીમાં (જુદી જુદી ૬. પ્ર. પ્રમાણે વિ. સં. ૧૧૩૭ અથવા ૧૧૪૮) ૪ પ્રત્યય, અન્ય સ્થળો ઉપરાંત, નીચેના દાખલાઓમાં દેખાય છે:—

(ક) ઝુળ જાળે સૅંગિ હુઆ કેતલા દેસદેસ જ્ઞા દેસપતિ ॥ કડી ૩૭.

(લ) ચાલકતિ કિતિ હંસ જૌ ચાલક ॥ કડી ૧૨.

(ગ) એકાન્તિ ઝચિત મીઠા જૌ આરંભ ॥ કડી ૧૭૩.

(ઘ) સગપણ જૌ સનસિ રુમ્મણિ સમિધિ ॥ કડી ૧૩૪.

(૮) હૂંતુ-પંચમી પ્રત્યય, અથવા કામ્બુનિરપેક્ષ રચના પ્રસંગે.

આ રૂપ મુખ્યાવબોધ ઔષિકના સમયથી છેક વિક્રમ સંવત્ ૧૧ સત્તરમી સદીની સગળજ જૈન રાસાઓ પધત્ત ઉપલબ્ધ છે. દાખલા તરીકે:—

પંચમી:—

(ક) જેહ-તર-હૂંતર-ચર-ચન્દર इत्यादि बोलिबइ वगेरे.

(મુખ્યાવબોધ ઔષિક; પૃ. ૩, સ્કંધ ૨) વિ. સં. ૧૪૫૦

(લ) પાટળહૂંતુ જ્ઞાન ટેહાણુ (કાન્હદેવવન્ધ; ૨ ૭૮) વિ. સં. ૧૫૧૨

(લ)-૧ પાસાહૂંતુ જુજં લિટ („ „ ૨-૧૩૭)

(મ) જાળે શીહ ગપામાં હૂંતુ (વિમલવન્ધ; ૪-૯૨) વિ. સં. ૧૫૬૮

(ઘ) ઇટલે રાજહસની રાણિ

કિતિ પુહતી હૂંતી (નલદમયતીરાસ, નમસ્કંદરચિત; પ્રસ્તાવ ૩, ઠાળ ૧, કડી ૨૭) વિ. સં. ૧૬૧૫.

કામ્બુનિરપેક્ષ વિભક્તિ

(ક) છેદ હૂં હૂતર (અર્ધો જ્યોરા; શુભરાતી ભાષાન્તર, ૩૩-૨; વિ. સં. ૧૧૭૧ (પ્રાચીનતમ નકલ લખ્યાની સાલ) થી પહેલાં (તેમજ જીવતી હૂતી, ૪૦.૪)

(ચ) નઠ હૂંતે કોક, સહુ સુઘી (મિથરાજકૃત નઠદમયતીરાસ; ૨-૪; કડી ૬) વિ. સં. ૧૬૬૪,

(ઝ) આલક હૂંતે સ્વં કુંડુ એ (હિરનિઝયસુરિ રાસ, ૩૧-૨૭) વિ. સં. ૧૬૮૫.

હૂતરનું મુખ્યાવબોધ ઔષિકમાં દર્શન થાય છે તે સીધી પહેલપહેલું લાગે છે. આ અભ્યાસ પોથીમાં પંચમી પ્રત્યયના વિકલ્પો તરીકે તર, હૂંતર, ચર, ચન્દર આપ્યા છે એ જોતા આપણે લેણ

પણ આશંકા વિના અનુમાન કરી સકિયે કે એ સમયે હૂતરએ પોતાની સારી જમાવટ કરી હતી. અર્થાત્ વિક્રમ સંવત પંદરમા રોકાનો આરંભ એ હેના પ્રયોગની પૂર્વતમ મર્યાદા છે. સત્તરમા સેકાનો અન્ત એ હેની ચરમ મર્યાદા જણાય છે. ત્હાર પછીના સમય દરમ્યાન છૂટા છવાયાં પ્રયોગ દર્શાવત હોય એ જૂદી વાત છે.

આ હૂતર અપભ્રંશ હોતર નો વિકાર છે. (સિં હે. ~૪-૩૧૫ ટિપ્તિ; પણ આ પ્રત્યયની હેમચદ્રે અવગણના કરી છે, જે આશ્ચર્યજનક છે, હેણે હેને બદલે, મ્હે ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે^{૭૧}, જહા હોતરમાંના સપ્તમી પ્રત્યય હાને પંચમી પ્રત્યય ગણ્યો છે. આ હોતર સં. મૂળ અપ. વર્તમાન કૃદન્ત છે (સં. મવન્). આ કારણે એ વિશેષણુરૂપ છે અને વિશેષ્ય નામનાં લિંગ આદિ લે છે એ લક્ષમાં આરસી, હુતુ જાન (પું.) હૂતી રાત્રી (સ્ત્રી); અને સપ્તમ્યન્ત નામને યોગે વપરાય છે (પછી સપ્તમી પ્રકટ હોય કે અપ્રકટ હોય), આકાશિ હૂતી, ગકામાહિ હુતુ-૧૩૮, અને પાદળ હુતુ-અપ્રકટ. (ષ)માં હૂતી આકાશિ એ આકાશિ હૂતિનો ક્રમવિપર્યાસ રાશિ સાથે અન્યપ્રથમક સાધવા માગે કરાયેલો છે, અને એ પ્રસંગવચાત્ જણાવી દે છે કે હૂતી વિમલક્ષમ અવરથામાં શ્લેષો કૃદન્તજૂત સહાયક-શબ્દ હોઇને પ્રાયઃ સ્વતંત્ર હતો, અર્વાચીન યુજારતી સી જેવો અવિગૃહ્ય પ્રત્યય ન્હોતો.

કારકનિરપેક્ષ વિભક્તિનાં દર્શાવો, નિર્વિશેષ કારકનિરપેક્ષ ષત્તિ સત્તમી ના પ્રયોગો છે; હૂત હૂતિ=યથે હતે; જીવતી હૂતી=જીવતી હતે (સ્ત્રીલિંગમાં સપ્તમી પ્રત્યયનો લોપ ઉપસપ્ધ છે); નહ હૂતે=નળ હતે (જેમાં નહ એ હ્રુમપ્રત્યય સપ્તમી વિભક્તિ છે); ધાવક હૂતે=ધાવક હતે-યર્ધને (ધાવક સપ્તમી, નહના જેવી). હૂતનો હાવો પ્રયોગ, મારા અન્વેષણુ પ્રમાણે, વિક્રમ સંવતના પંદરમા રોકાથી પ્હેલાંનો નથી તેમ સત્તરમા રોકા પછીનો પણ નથી.

(૬) થકુ પંચમી પ્રત્યય અથવા કારકનિરપેક્ષ વિભક્તિ:

(ક) નરવર નિજ મદિર થિકુ ॥ જાંણુ તિણ કાઠિ

(સુદયક્ષસંવિરચરિત, મુખ્યાવબોધ ઔકિતકની પૂર્વના સમયની કૃતિ).^{૭૨}

(જ) જેહ તર હૂતર થકરૂર શ્યાદિ ચોલિવરૂ (મુખ્યાવબોધ ઔકિતક, વિ. સં. ૧૪૫૦)

(ગ) મારે મદિર રથકી કૂળ મૂકાવશે
શ્દ કરશે રે પેલી શોભ્ય ગોપી

(ઘ) માન રે માનની માન લેતે ચણું

ન જાડે મદિર રથકો ચાલે દીધો (નરસિંહ મહેતા; અગ્રસિદ્ધ કાવ્ય,

વિ. સં. ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૬).

૭૧. જુવો ઉપર પૃષ્ઠ ૭૫, મૂળ પ્રંયભાગ, અને પાદટીપ ૫૫.

૭૨ ચીમનલાલ દલાલ (પાટણની હ. પ્ર. વિશે પ્રાથમિક અહેવાલ ૫. ૩૪મે) આ કૃતિ વિ. સં.ના સોળમા સેકાની ગણે છે. આ ગ્રન્થમાં અમ્મદ, મમ્મદ, સવ્વે, મમ્મોજી ઇત્યાદિ રૂપો પ્રચુર ઉપલબ્ધ છે એ જોતાં આ કૃતિ ધણી વ્હેલાંની, મુખ્યાવબોધ યુગથી બહુ પ્હેલાંની. ગણાવી જોઇએ.

(ક) ન વિસદ્ તે મુલ મનિ ચિકડ (પન્નાશ્વન, ૩૩૮; વિ. સં. ૧૫૦૦-૧૫૫૦; રેસિટારી નોટ્સ ૬૭૨-(૪))

(ચ) જા આહા ચિકડ (ઉક્ત્રા-મ-થ, ૬૪૧)

(છ) મુપ્પદ પીઠદિયા થકાં કાર્ય નદ્દધિયા જોત્રિયા

(અર્ધ-સ્ત્રીર; મુજરાતી ભાષાન્તર ૩૨-૭, વિ. સ ૧૫૦૭ પ્હેવા) ૭૩

(જ) રત્નચંદ્રિત ચન્દ્રમા ચિકાં દિસદ મોતીનાં શ્રવકાં ॥ (ચન્દ્રહરદે પ્રવચ, ૩-૧૫૧)

(ઝ) ઉપરિ ચિકા સાચરિ સાહજ વેગિ પુહુતા ઘાટિ ॥ (ઉક્ત્રા-મ-થ, ૧-૧૮૧)

(ઞ) દુકાર આગદ્ દૈવ ચિકૂ રામે રુદ મૂકાવિડ ॥ (એ જ મ-થ, ૧-૧૧૬)

(ટ) તિહા ચિકા રામે સંચરિયા

(ઠ) ચિત્રકોટિ ચિકૂ કરિડ પીયાણ

(સીતાહરણ, ૩૪૭૩૫૫ વિ. ૧૫૨૧; જીવે ઉપર પૃ. ૩૨)

(દ) નીઢ થકુ તવ પડ્યુ મીસરી (ભાષણુકૃત કાદવરી, પૃ. ૨૯, પ. ૧૪, લગભગ વિ. સં. ૧૫૦૦)

(ઢ) સામતક રાજા સવિ જોડી દિન થકા તે હાથ [પૂર્વોક્ત્રા મ-થ, પૃ ૨૫ ૨૩]

(ણ) શ્રાત્ થકાં મિ નવાં હીઠાય [એ જ મ-થ, પૃ ૨૪ પ. ૨]

(ત) 'સ્પષ્ટિક' મિલિ સમોપ રેહી-પ્રથક થકી તે માસિ નહીં [એ જ મ-થ, પૃ ૮૩ પ. ૧૫]

(થ) નેત્ર ધવલ થકાં 'દ' રીસિ સ્થમાવિ બારક [એ જ મ-થ, પૃ. ૭૦, પ. ૧૨] ૭૪

(દ) આશાંકિ આસણિ ચિકા [વિમલપ્રવચ, ૪, ૭૦, વિ. સ. ૧૫૬૮]

(ધ) ત્રિગિ થર દીધા પોતિદ થકા (૧ થિકા) (વિ પ્ર ૪-૭૨)

(ન) ઉત્પત્તિ સઘડી એ સ્થકી વડી પ્રલે થઈ એના મલે

(અદ્દદેવ કૃત પ્રમાણીતા, અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય, વિ. સં. ૧૬૦૬)

(ન) -૧ ચ્યાર રત્ન હદિયે તિહાં સ્થકા ॥ ૧૭ ॥

(સુદમાશ્વન, પાર્વત સમાના સમ્રઠમા હ. મ. ૫૪ ચ, નક્ષત્રસાસ સંભવત વિ. સં. ૧૭૧૬)

૭૩ આ ગ્રન્થની અત્યંત ગોપિક અને સ્ત્રીતક પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. મચેરજી પા. ખરેઘાટ બીજા બાર ઉપરાત દાખલાઓ બતાવે છે ૫૧૪, ૪૮૬, ૫૩૮, ૧૮૫, ૫૩૧, ૫૫૫, ૪૨૧, ૧૦૧, ૨૭૪, ૩૪, ૪૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૧૮૬, [૧/૫ ખરે દાખલો. ભાગ્યે જ ગણાય અનેરે પુરુષ સઠ થાતી રહી, અદિ થાકી રહી ક્રિયાવચનનો અર્થ "શિકાઈ રહી" હોય એમ લાગે છે.]

૭૪ નીઢ થકુ ઉપરની પોતાની ટીકામાં [પૃ ૨૯, પ. ૧૪, ટીકા પૃ. ૨૧૨] રાવળહાદુર કે હુ મન પડમાના કને વિચરને જાગેતો પ્રક્ષિપ્ત અનુગ માને છે થકુની સ્થકુમાંથી સ્તુત્પતિને, અને કને પોપ થાય પણ જ હોય તો મુજરાતીમાં ક આવે એ વસ્તુસ્થિતિને, હેમરો અવગણો હ એ ૨૫૮ છે

(ન) - ૨ તે સ્થકી અધીક મોઠ્ઠો (વિશ્વદાસકૃત ચદ્રહાસાસ્થાન, વિ. સં. ૧૬૩૪)

(પ) લાડુઆ માટે થકુ કડકુ એક કુત્રામદ ઘાતિત
(વૈતાલ પચવીશી, લગભગ વિ. સં. ૧૬૨૦, જુલે ૭૫૨ પૃ. ૩૯)

(ક) તે જ સૂત્રધાર તે નાવે વેઠો થકો (પાઠા-તર વેઠે થકો)
(અલેગીતા, પદ ૧, કડી ૨. વિ. સં. ૧૭૦૫)

(વ) ભક્તિ સ્થકી પાતાલ ચાપ્યા નીવારો સંદેહ
(પ્રેમાનંદકૃત ચામનાસ્થાન, વિ. સં. ૧૭૩૦ અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય);

(મ) એ કોપ્યો થકો રે વ્યોમ ધસુણ ધને એકઠા કરે
(પ્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુ આસ્થાન, વિ. સં. ૧૭૨૭)

[આ પ્રયોગની સાથે હું મોઢો થકો આવી અંદાજે જેવાં વચનોમાંનો થકુનો અદ્યતન લોકસામાન્ય પ્રયોગ સરખાવવો છોતકે બનશે.]

(મ) જોતા થકાં (પરોપાસ્થાન વાર્તિક જોહાનિઝ હેટૈં સંપાદિત, પૃ. ૧૬, પં. ૭)

આપણે જે શબ્દની અર્થો કરિયે છિયે એ શબ્દના થકુ (થકડા, સ્વકુ (સ્વકડ) હેવા રૂપ-વિકલ્પો અહિં નોવામાં આન છે એ જોઇ સકાશે સ્વ કુ આગમન મૂળ શબ્દ સ્વકુના સ્ત્રમાંથી થયું છે એ રૂપ છે. આ દષ્ટાંતોમાંનાં કેટલાંકમાં સ્ એ સમયે સંભવતઃ પ્રચારલુપ્ત થયો હોવા છતાં ચાહુ રાખ્યો છે એ માટે તેા લહિયાઓ જવાબદાર હોય એમ લાગે છે.

આટલાં દષ્ટાંતોમાં પંચમીનો અર્થ જોઇ સકાશે: (ક), (લ), (ગ), (ચ), (ઙ), (વ), (ઘ), (જ), (ઘા), (ઞ), (ટ), (ઠ), (ડ), (ઢ), (ન), (ન) - ૧, (ન) - ૨, (ય) અને (ય); દષ્ટાંત (ઘ) માં અર્થ અંશતઃ પંચમીનો છે કારણ કે પોતિહ ચિત્ત એટલે, શબ્દશઃ અર્થ કરતાં, પોતામાંથી, અર્થાત્ પોતાથી, રૂપરૂપિણ; અને બાકીના દષ્ટાંતોમાં થકુ (થકુ) ના કારકનિરપેક્ષ પ્રયોગ છે; (જ)માં કેંક જુદી રીતે અર્થ કારકનિરપેક્ષ છે, કારણ કે ચિત્ત, રૂપ, સ્થિતાનિ, રહેલાં, એ અર્થમાં છે.

૧૦ પાહિં, પાહિ, અઘના પાહિં કે પહિં, પંચમી પ્રત્યય તરીકે

આ શબ્દનો ઉપયોગ નિરપવાદ રીતે [અંગ્રેજી "than"ની માફક] તુલનાવાચક એટલે અધિકતાવાચક વાક્યમાં થાય છે.

(લ) આકાશ પાંદહ અધિક તેજવત અછદ [અંદામીગ, ૫૬, ૧૭; નકસાલ
વિ. સં. ૧૪૭૧]

(ક) હિન્દગાલ પાહિં ચપલ [હિન્દિયપરાજયશતક, ૮૬ વિ. સં. ૧૫૫૬-૧૬૦૬]

(લ) તુજનદં જીવ્યાપાહિં મરણ રુદ્ધ [દશકૈકાલિકયુગ, ૧.૧૨ વિ સં. ૧૪૫૬-૧૫૫૭].

(ગ) એક એક પાહિ અધિક દોષદ (શાલિભદ્ર ચૌપાદ, ૭૪ વિ. સં. ૧૫૫૬-૧૬૦૬)

(પ) બમીરસ પાહિ અધિકો (હકત જ-થ, ૧૭૫)

(ઙ) આત્મા પાહ અધિક શાહાઓ, તેજસુ ગચાર (ભાલ્યુકૃત કાદબરો, પૂર્વભાગ, પૃ. ૬૯
પદિત ૪ આશરે વિ. સં. ૧૫૫૦)

(બ) માતા પાદિ તું અધિક (ભીમકવિહૃત પ્રબોધપ્રકાશ, ૧, ૨૮ વિ. સં. ૧૫૪૬)

(છ) એક એક પાદિ વપરાણા (કાન્દકદે પ્રબન્ધ, ૧-૧૮૨ વિ. સં. ૧૫૧૨)

(જ) ચાવંતો જે નરમુપ જાયિ

ગ્રણ પદં તે (હ) દ્વલુડ ચાયિ ॥

(સોમકૃત સુદામાસાર, કડી ૨૫, શ્રી મંજુલાલ ૨. મજ્જિમુદાર સંપાદિત પ્રેમાનંદકૃત સુદામાચરિતના પરિચિદ ૧ માં)

(સંપાદકે ગ્રણપદ તેહ છડ ચાયિ એ પાઠ આપીને હેની પછી (૧) મૂકયો છે; મહેં આપ્યો છે એ પ્રમાણે ખરો પાઠ તેઓ કદપી સકયા નથી એ દેખીતું છે.)

(પાદિ (ના કરતાં) માધવાનલ-વાલકંદલા લોમ્બક પ્રવંચમાં ઉપલબ્ધ છે. પ. ૧૧૨, પં. ૨ (હ. પ્રમાં). (વિ. સં. ૧૫૭૪).

(ક) થી (વ) દષ્ટાન્તો ટેસિટોરીની “ નોટ્સ ” ડુ ૭૧, (૮) અને ડુ ૭૬ માંથી લીધાં છે. પાદિના હોનો ભોપ થઇને પ્રાપ્ત થયેલ પદ ત્હાર પછીના સાહિત્યમાં અધિકતર ઝાસ પામીને વે અને છે; દાખલા તરીકે અખો પેં વાપરે છે:—

(૧) ચાલકપેં ચરલો તે શૂન્ય (છપા, વેદઅગ, ૭૧પો ૫૮).

(૨) માનિયપેં દેવ ઉત્તમ રહે (ઉક્તપ્રત્ય-૭૧પો ૭૧).

અને પ્રેમાનંદ પશુ—

(૩) બકેકો ફળ જે તાંદુલતળો હ્રાસનપેં મોંચો થયો (સુદામાચરિત, ૧૨, કડી ૨).

(૪) એક એકપેં અદકાં મોતી રાજનાતા તે ટકટક જોતી (મહાસ્વાન, ૫૮).

અને કથારામ પશુ—

(૫) કોહ કોહના ગાંડયા ન જાય એક એક પેં વલ્લિયા (દ્વિત્વાદ ગદ્ય-સંવાદ)

(૬) ભા જીવ્યાપેં મૂઝું મલ્લ (સુદામાચરિત, તુલસાકૃત, પૂર્વછાંયો ૪; વિ. સં. ૧૬૧૪) પશુ પેં નરસિંહ મહેતાના સમય ભેટલો ભેટલો પશુ મળે છે:—

(૭) તેવે તો હુ હરિનો વહાલો (હારમાલા, ૫૬ ૨, કડી ૫)

પરંતુ આ કૃતિ નરસિંહ મહેતાની મૌલિક કૃતિ હશે કે નહિ એ શંકાપાત્ર છે: અને આ ૩૫ પેં એ શંકાતું સમર્થન કરે છે; અથવા એમ હોય કે આ પંકિતમાંતું આ પેં ૩૫ ત્હાર પછીના સંપ્રત્યે કાઠંએ કરેલો ફેરફાર હોય.

“Than” ની માફક સરખામણી કરવી હોય ત્હારે સાધરણતઃ વપરાતો આ પેં વિરલ પ્રસંગોમાં કેવળ મૂળ પદ્ધતીના (અપાદાન ના) અર્થમાં, અર્થાત્ “માંથી” ના અર્થમાં, વપરાય છે; ૬૧. ત. ચલ્લ શંકિપેં છટો રમે (અખો, છપા, પુસ્તકલગ્ન, ૭૧પો ૪).

ટેસિટોરી પાહિને પક્ષેમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે (" નોટ્સ " ૬૭૧ (૮)). રા. ખ. કે. હ. ધ્રુવ (હેમણે સંપાદિત કાવંચરી. પૂર્વભાગ, પૃ. ૨૫૨ મે) હેની વ્યુત્પત્તિ પાશ્વેન માંથી માને છે (પાશ્વે યોગ્યતર થાય). બનેનો અર્થ ' ને પડખે ' થાય છે; એથી તુલના સ્વવાય છે કારણ કે તુલના મે વસ્તુઓને પડખે પડખે રાખી ને થાય. મરાઠી પેલાં (=than) અપેક્ષ્યા (સં. માંથી આવેલ છે તેથી પાહિનું મૂળ પણ અપેક્ષ્યા હશે એ તર્ક ઊપજે. ગ્રાચીન ગુજરાતી પાલિ (=વિના) ને કેટલાક લોકવર્ણમાં આધુનિક ગુજ. પણ છે તે-પક્ષેમાંથી આવે છે એ નિઃસંશય છે. આ સર્વ હકીકતને એકત્ર વિચારતાં મહાત્મું વલણ ટેસિટોરીની પક્ષેમાંથી પાહિની વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાનું થયું હતું, કારણ કે પક્ષે એકત્ર: " વિના " અર્થનો પાલિ અર્થ અને અન્યતઃ " ના કરતાં " ના અર્થનો પાહિ આપે. પણ અહિં નીચે નોંધેલા અન્ય પ્રયોગોમાં પાહિને તૃતીયાના કરણવચ્ચક કે કર્તૃવાચક અર્થ જોતાં હું એવટ પાશ્વેમાંથી પાહિની વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારું છું.

[એજ પાશ્વેમાંથી સામ્ય પાહિ કરણ્યથે કે કર્તૃ-અથે વપરાય ત્હારે હેને અર્થ કંઈક જુદો થાય છે:—

(૧) પ્રતીહાર થય લાગો તામ મહામંચ' સિંહાસનિ ઠામ

અલંકારાથે અલંકારપાહિ

(નયસુંદરકૃત નલ્લદમયન્તીરાણ, ૮,૩૪)

" નળ પાસે સિંહાસન અલંકૃત કરાવું," અર્થાત્ " નળને સિંહાસને બેસાડયો."

(૨) યુ અરદાસ, પાલિ તુમ્મ દીધી જો કાન્હડકે રાહ

(કાન્હડકેપ્રગ્ન્ય, ૧-૧૪૦)

એટલે જો કાન્હડકે રાહ તુમ્મ પાલિ (=ત્હમારી કને-મરફત) દીધી તે અરદાસ થો. (અહિં પાલિ છે તે પાહિને પાશ્વે જોડેનેા સંબંધ યોજ્યો બતાવે છે.) આ પાહિ તૃતીયાના પ્રત્યય તરીકે વહ રૂપે પણ બનતો:—

માચવા ચેલા શ્રી જગદીસ માતપિતાપદ લઢામ્યુ શીસ ॥ (સુદામસાર, કડી ૨૩)

મૂળ પંચમીનેા પ્રત્યય હતો હેવા આ પાહિનેા હાવો તૃતીયાના પ્રત્યય તરીકે ઉપયોગ થાય છે તેને આજે પંચમી પ્રત્યય થીના તૃતીયાથે થતા ઉપયોગ જોડે સરખાવી સકાય; દા. ત. માગેલી ફલમથી કાગલ લલ્લયો.]

અર્ધ-ચંદ્રીના પદ્મપ્ત ભાષાંતરમાં અનેક રૂથળે વપરાયેલા મન કૃતિ રહ્યાત એ શબ્દોમાં કૃતિ પ્રત્યયના પ્રયોગમાં આ પ્રકારનું જ અર્થપરિવર્તન જોવામાં આવે છે. આ અન્ધની ડા. જ્ઞવજીજી જ. મોદીની માલિકીની હસ્તપ્રત મળે ત્રી. બેહરામગુર અંકલેસરિયાએ બતાવી હતી. નકલની સાથે [વિ. સં. ૧૮૦૧. કતાં, રુસ્તમ પેશોતન હોરમજ્દિયાર (દમજિયાર) ઇ. સ. ૧૬૬૪=વિ. સં. ૧૭૨૦ની આસપાસ યદ્ય ગયો.

* આથી ઊંચડે પક્ષે જુવો સરણ (=અડીને રહેવું) દા. ત. છાતો સરણ, માંડે સરણી પાલો માય [વિનલપ્રગ્ન્ય ૭૧-૪] નજ્હાં સરણી=સાથે થાય છે. પહિ. (પાશ્વે) માં સામીપ્ય તુલના-સ્વયં છે, નજ્હારે સરણમાં તુલનાના અર્થમાંથી નિકટત્વનો અર્થ નીકળે છે.

એ પ્રયોગદશાન્તોમાં કૃતિ પંચમીનો અર્થ બદલીને પ્રથમ તૃતીયાનો, અને પછી સપ્તમીનો અર્થ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૧) અં-પંચમી પ્રત્યય

ટેસિટોરી આ પ્રત્યયને વિરલતર રેખાતો ગણે છે (નોર્સ § ૬૧) અને હેનાં આ દશાન્તો આપે છે:—

(ક) મુળી સિદ્ધ કોષાં જલિ ઘચટ (પંચાશ્વાન, ૪૮૪; વિ. સં. ૧૫૫૬-૧૦૬)

અને (ગ) તે હુલ ઘોડીની ચેલાં સહિયા પછો વિલ્હ જાડ (નેમિચંદ્રકૃત ઘટિયતક ૧૫૫ ઉપર બાસાવખેધ વિ. સં. ૧૬૦૬-૧૬૫૧).

પશુ બાસણકૃત કાદમ્બરીમાં (આચરે વિ. સં. ૧૫૫૮માં) આ રૂપનો પ્રયોગ પ્રચુર છે:—

(ગ) હુમમ હેતાં છીન્તાં જોળિ સ્પર્શ હુલ ઘગ (પ. ૧૫, પં. ૧)

(ઘ) ઘોછિત ઘસુધાં મોગ (પ. ૩ પં. ૧૬)

(ઙ) મિલાસવતીદ પ્રગમ્યુ રતમ ચેલાં તન (પ. ૪૬, પં. ૩)

(ચ) ઇ સપલા અનર્થ કગાડ અકેપલાં ઇ (પ. ૭૦, પં. ૭)

(છ) શ્રાંત-ઘવાં મિ નવિ હોઢાય (પ. ૨૪, પં. ૨)

(જ) જદ્દ થયાં દિજકેઠ પાત (પ. ૨૭, પં. ૬)

નપસુંદરકૃત નલ્લદમયન્તીરામાં (વિ. સં. ૧૬૬૫) આ પ્રત્યયવાળાં રૂપો મળે છે.—

(ઈ) પદિહાં દુરિપત્ની મોહલી નિલલ મન તુગમ્ય મેલ્લી (પ્રતાપ ૩, ઢાળ ૧, કડી ૪૫)

(ઉ) રતિ નહિ ચેલાં સમામ્મંદિ ગીતકુ' નહીં ચિત (૨-૨-૪)

વિ. સં. ૧૧૭૧ પહેલાં અર્ધા-ચીરાણું શુભશતી બાણાન્તર થયું હતું હેનાં આ પ્રયોગો ઉપલબ્ધ છે:—

(ટ) ચદોર પઝહરલ્હ જાતાં પલ્પિંચ નહી (૪-૨૪)

(ઠ) અઘાલ અછતાં તઝ' રાપે ચીહતડ (૪, ૪૩)

(ડ) જીજહ ન્યાય કરતાં નાસ્તિક્ય અળછતડ કૂઝડ કીપડ' (૧૩-૪)

ટેસિટોરી ("નોર્સ" § ૬૧માં) આ પ્રત્યય અને સં. સ્માત્માંથી, (સર્વનામયોગે હેમચંદ્રે આપેલા) અપ. હાં દારા, અથવા અપ. પંચમી બહુવચન પ્રત્યય શબ્દમાંથી, વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે. હા તો સપ્તમી બદલે જૂનઘી પંચમી મનાયો છે એ હું કહી ગયો છું. તે છતાં આ સ્માત્માંથી કદપનીય હા દારા આવ્યો હોય એ શક્ય છે. આ ઉત્તરી વ્યુત્પત્તિ કદાચ વિશેષ સ્વીકાર્ય થાય.

રાવ બહાદુર કે હું કુતુહલ આ જાને ચિમ્મ, કામમ્, વગેરે શબ્દોમાં આવતા સં. ક્રિયાવિશેષણપટક શબ્દાન્ત્ય અમ્નો વિકાર ગણે છે. આ ચિન્ત્ય છે. આ અમ્માંથી પંચમીનો અર્થ રહેલાથી કાઢી સકાય નહિ. આ અમ્ તો વસ્તુતઃ અર્વાચીન શુભ. જેનો પૂર્વગામી છે, જેમકે પ્રથમમ્ સં. પેલ શુભ. (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય).

ઉપ. છુવે ઉપર પૂ. ૭૫ પાદટીપ ચપ.

ઉડ. બાસણકૃત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગની ટીકા, પ. ૧૭૮, મધ્યભાગ.

ઉપર આપેલાં દષ્ટાન્તોમાં આ જાં પ્રત્યયની અર્થઘટનાઓમાં પરિવર્તન નોંધ સકાય છે; કેટલાક દાખલાઓમાં અર્થ શુદ્ધ પંચમીનો છે, જેમકે [ક], [ઘ], અને [જ]માં; અન્યત્ર તૃતીયાનો અર્થ છે, જેમકે [ગ] માં, [ચ]માં અને [છ]માં. અને બાકીના દાખલાઓમાં વળી સપ્તમીનો કે હેની અતિનિકટનો અર્થ છે, જેમકે [જા] અને [ઝ]માં. દાખલા [જા] માં જાનો અર્થ સપ્તમીનો છે, જ્યારે [જા] માં પ્રથમ પંચમીનો અને પછી સપ્તમીનો અર્થ છે. [ટ] [ઠ] અને [ડ]માં સપ્તમીનો અર્થ છે. ૭૭ [છ] માંનો પ્રયોગ બહુ ઘોતક છે: ચાંત થકાં મિ નવિ હીંઢાય. અહિં મિ એ ૨૫૯ તૃતીયાં [મયા] છે, અને એ હીંઢાય (કર્મણ્યપ્રયોગ) સાથે અન્યથામાં રહેલું કર્તૃવાચક ૩૫ છે; અને થકાં એ મિતું વિશેષણ હોઈને અવસ્થા હેતુ સમાનાધિકરણ (એ જ વિભક્તિતુ) હોતું નોંધવે; પણ આંધી ઘટું ૩૫ પંચમીનું છે; અને આ વસ્તુસ્થિતિમાં, મ્હારાજી લક્ષણે જેની રચનામાં પંચમીના થીનો તૃતીયાના અર્થમાં એટલે કે કર્તૃવાચક તરીકે ઉપયોગ થાય છે એ ભાવિષ્યદનાની આગાહી રહી છે. આ મ્હારાજી લક્ષણે રચના શક્યતામાં જ વપરાય છે. આ પ્રકારનાં વાક્યોમાં પ્રાચીન ગુજરાતીમાં કર્તૃવાચક તૃતીયા પ્રયોજાતી; દા. ત.

હેવી રીતિ જગે ભાઈની મ્હેં તો નવ રહેવાય (પ્રેમાનંદકૃત નલ્લાહવાન]
આજની ગુજરાતીમાં

[૧] મળતાં પંચિત નીપજે સ્વત્તાં સહિયો પાવ

[૨] જ્ઞાતાં ગાય તેની બકલ જાય

એ પ્રકારનાં વાક્યોમાં જાણતાં જાતો વગેરે રૂપો વપરાય છે એ આ પ્રાચીન જાં યુક્ત પંચમી રૂપના અદ્યતન પ્રતિનિધિયો જ છે.

પ્રાચીનતર પ્રયોગ [વ. સં. ૧૫૦૦ થી ૧૬૬૫ સુધીના સમયને આવરે છે એ તો નોંધ સકાય] હશે. આ સમયવધિની બહાર આ પ્રયોગ વિરલ જણાશે.

[૧૨] મળી “માટે”ના અર્થમાં, તે માટે=તેથી

ટેસિટોરી આ દાખલાઓ આપે છે:—

[ક] તેહ મળી [=તેથી]

[દિમચંદ્રનિત યોગશાસ્ત્રની છાયા વિ. સં. ૧૪૫૧-૧૫૫૬; હિન્દવપરાજયશતક ઉ. ૨
ચાલાવલોચ-વિ. સં. ૧૫૫૬-૧૬૦૬ ઇત્યાદિમાં]

[જા] સ્વા મળી [=સ્વા માટે ?]

[પચાહ્યાન, ૫૨૫; (વ. સં. ૧૫૫૬-૧૬૦૬);

[આદિનાથચરિત્ર, વિ. સં. ૧૫૫૬-૧૬૦૬].

૧૭. સંસ્કૃતમાં તિ પ્રત્યયથી થયેલાં નામે છે જેનાં સપ્તમી એકવચનનાં રૂપોના પ્રાકૃત પ્રતિયોગીમાંથી આ કૃદન્ત ઉદ્ભવ્યું છે એમ શ્રી. એમ. પી. ખરેખાર ઉક્ત ગુજરાતી ભાષાન્તરની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં, પૃ. ૧૯એ પાદનોંધ ૨૭માં, તકે રજુ કરે છે; દા. ત. ચાતિની સપ્તમી વચ્ચામ “જતામાં” “જતી વેળા” અને હેમાંથી જાતાં. આ રૂપની ઉપર આપેલી પૃથક્કૃતિયા જોતાં આ તકે સાથે સમત ભાગ્યે જ થઈ સકાય.

[ગ] દેવદત્તનદ્વિત્વા મળી [પવાસ્યાન, ૨૧૮];

[પ] રાજાના પ્રતિવોધના મળી મુદતરં શાયા વરી; [આદિનાથ ચરિત્ર];

[ચ] શાસતમુદ્ર તપ્ત મળી નીતિ કુન્દિ છદ ના । [પવાસ્યાન, ૫];

[છ]-૧ આંગુલી કુદી મળી તેહ હૈં નીનડં નામ જોળી ડિછેં પ્રચિદ્ધ હૂંડે ।

[ધમ્મદાસૃત ઉપવસ્યમ્ભ ઉપર સોમમુદરમ્ભરિની કીકા, ગાયા ૧૪૯; વિ. સં. ૧૫૬૭]

આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે આંગળી કાઢી માટે રહેતું ખોજું નામ 'કોણી' કે 'પ્રસિદ્ધ' થયું.

નયમ્મુદરમ્ભ નલદમયનીરાસ (વિ. સં. ૧૧૧૫) માંથી નીચેના દાખલાઓ ચૂંટ્યા છે:

(વ) પરિલ મુજ વશિ કરવા મળી

મમિદિ દોહ દમયલી તળી (પ. ૮-૭૬)

(છ) પુરવ મળી હું જાલો રહો (૨-૧-૧૩);

(જ) ચાલ્યો તેહને વરવા મળી (૬-૭૨)

(ઝ) તે મળી લોકગણ છુપ્રસજ

યાઓ એક મુજ મહો વચન [૬-૮૮];

[ચ] તેહ હું સ્વાગત કરવા મળી [૬-૮૮];

અને આ દાખલો એ જ લેખકના વૃષ્ણકુંવરરાસમાંથી છે [વિ. સં. ૧૧૩૬]:-

[ટ] લાજ તજી કહુ છુ તે મળી [૪ ચોપાઈ ૧૫]

[ઠ] રૂગ મળી ધર્મા લજ્જ [કાન્દકદે પ્રવચ, ૪-૩૬]

[ડ] હુ જાવિત તમ કહિવા મળી । (વિમલ પ્રવચ-૨-૧૭)

ઉપર આપેલા દાખલાઓમાંના મોટા ભાગમાં, એટલે કે (ગ), (વ), (જ), [ચ], [જ] અને [ઝ]માં મળીની પૂર્વે અણુ-પ્રત્યયવાળું હેતુવર્થ ક્રિદન્ત ક્રિયા આવે છે:-કરવા મળી એટલે કરવા માટે-કાળે, અર્થે, સાધું.

[છ]-૧માં મળીની પૂર્વે આંગુલી કુદી એ સ્વતંત્ર વાક્ય છે, જેને આ મળી તે પછીના વાક્યથી જોડે છે.

બાકીના દાખલામાં અર્થાત્ (ક), (લ), (છ), (જ) અને [ટ] માં મળી નામથી કે સર્વ-નામથી સંબંધ રાખે છે. આ બીજા બૃથમાં મળી સંબંધક ક્રિદન્ત છે અને નામ કે સર્વનામ એ ક્રિદન્તનું કર્મ હોવાને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં છે અને મળી તથા એ નામ કે સર્વનામ વચ્ચેના દ્વિતીયા વિભક્તિ રૂપ સંબંધમાંથી મટેનો અર્થ અક્રિયતા થાય છે; પુરવ મળી એટલે, જૂનામાં, પુરવ મળીને પુરવ કહીને; તે મળી=તે મળીને, તે કહીને; અર્થાત્ પુરવ છુ એમ કહીને, જે અર્થમાંથી કારણસંબંધનો, તે મટે=તે કારણે હોવો, અર્થ પરિણમે છે. આ બાબતમાં મળીના હાથ પ્રયોગને મ્હણત એ મરાઠી પ્રયોગ સાથે સરખાવવા જોવો છે, કારણ કે મ્હણત તે એ જ સં. મળુ ધાતુમાંથી બુદ્ધિપ્રવર્તન મ્હણ ધાતુનું સંબંધક ક્રિદન્ત છે અને હોવો પછુ હાવો જ કારણવાચક અર્થમાં ઉપયોગ થાય છે.

મળી તે પૂર્વગામી ક્રિયાપદના હેતુથી કૃદંત જોડે સંબંધ કરતા પ્રથમ જૂથના દાખલાઓમાં પણ મળીને અર્થ માટે, કાજે, અર્થે, સાતુ' એ જ થાય છે પરંતુ એ અર્થ એક અલગ આન્તરાલિક ક્રમ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે; કરવા મળી=કરવું એમ મળીને, કહી ને, મનમા કહી ને, ધારીને; હાનો અર્થ, સહજ વિચાર-પરિવૃત્તિથી, કરવાને માટે હેવો થયો, જો કે અહિં કરવું તે મળીતું કર્મ છે તેથી પ્રયોગ કરવું મળી એ રૂપે, ખરી રીતે, થવો જોઈયે. સંભવતઃ આ અન્યથાશુદ્ધિતું પરિણામ છે, કારણ કે મળીને માટે જેવો પરિણામી અર્થ મનોદષ્ટિ સમક્ષ આવીને ઊભો રહેતાં હેનો પૂર્વગત શબ્દ જોડે માટે નો છે તેવો બાકરણ સંબંધ રચાયો; જો કે માટે, કાજે, અર્થે એ તો સપ્તમી વિભક્તિનાં નામ છે તેથી પૂર્વનામ જોડે હેવા વિભક્તિસંબંધમા છે, એટલે તદ્વાત છે; તે માટે=તેને માટે ઇત્યાદિ; આ રીતે મળી સપ્તમ્યન્ત નામ નથી તે છતાં કલ્પ મળી બદલીને કરવા (ને) મળી હેવી રચના થઈ. (સાદ ક્રિયાવિશેષણ છે, તે છતાં કરવા સાદ જેવા પ્રયોગમાં સાદ નો ઉપયોગ કરવા મળીમાંના મળી ની રીત જ થાય છે, આ વસ્તુરિચિતિ પણ સૂચવે છે કે મળી સપ્તમીવિભક્તિતું નામ નથી.)

આ મળી શબ્દના અર્થનો એક વિલક્ષણ ભંગિવિશેષ એક વિરલ પ્રયોગમા જોવાય છે,—

પાછલા મળના વહરાણ સવન્ધ મળી ગર્મ નહિ મહાત્વિયઈ

મરતારાઈ બોંઝ સાવાલુ હોદલ્લડ જગલુ ।

• (ધર્મદાસકૃત સ્વર્ણમાલા, ગાથા ૧૪૯ ઉપરની સોમશુંદરચરિત્રી ટીકા; ટેમ્પોરીની "નોટ્સ", પૃ. ૧૦૪) અહિં મળીને અર્થ "ને પરિણામે" થાય છે, સવન્ધ મળી=સંવન્ધને લીધે.

ટેમ્પોરી, "નોટ્સ" § ૭૧, (૪)માં મળીને અપ. મળિયુના (મળના અપ. જૂતકૃદન્તના) સપ્તમી એકવચનરૂપના સંક્રાંત્યથી નીપજેલું જણાવે છે, અને એ કારણે "કહેવાતા સંબન્ધક કૃદન્ત"થી અભિન્નમૂલ માને છે. હું એમ કહું કે આ મળી મૂળમા સંબન્ધક કૃદન્ત જ છે, વિશેષ કે નહિ, અને પછી હેનો, અર્થના ભંગિવિશેષથી, ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ઉપયોગ થયો છે.

- આ શબ્દની જૂતકૃદન્તના સપ્તમી વિભક્તિના રૂપમાંથી વ્યુત્પત્તિ કદાપી છે એ વિશેષ હું માન એટલું કહીશ કે હેમણે ("નોટ્સ" § ૧૩૧મા) આપેલ, કરી (ને) પ્રકારના સંબન્ધક કૃદન્તની વ્યુત્પત્તિકદંપનામાં જે જૂલ કરી છે તે જ જૂલ અહિં કરી છે; મહારા મતનેદનાં કારણો હું આપી ચૂક્યો છું. (જુવો ઉપર પૃ. ૫૨ પાદનોંધ ૨૭),

મળીને આ માટેના અર્થમાં, કારણવાચક, પ્રયોગ હવે પ્રચલિત નથી; ઉપર આપેલા દાખલાઓના સમયથી બહાર એ ઉપલબ્ધ નથી. પણ મળીને બીજા એક અર્થ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે થાય છે, અને એ અર્થમાં હેનો પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રયોગ ઉપલબ્ધ છે અને હેનો એ અર્થ અને હેવો ઉપયોગ લિખિત સાહિત્યમાં તેમ જ લોકભાષામાં આજ નુધી ચાલુ રહ્યો છે. આ અર્થ છ 'તરફ,' "ની દિશામાં," દા. ત. મર, મળો=ધરની દિશામાં; ગિયાઝ તાજે સ્ત્રીમ મળી, ને કુનર તાજે ગમ મળી (લોકપ્રચલિત કહેવત). કે. ટેમ્પોરીએ પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી આ અર્થના દાખલાઓ § ૭૧, ૧૫ને અન્તે આપ્યા છે; પણ હેમાંના વિશેષ નહિં તો જે દાખલા યથાર્થ નથી; જેમકે

તોદ વિચા મગી એટલે “ચોર વિલાઓનો અભ્યાસ કરીને” એ અર્થ સ્પષ્ટ છે, અને હિત મગીનું તો હેમણે પેતે જ “for the benefit (of)” (=ના હિત માટે) હેતું લાપાન્તર આપ્યું છે. યથાર્થ દાખલાઓ આ છે—

- (ક) ચાલિયુ વન મળી (પનાહ્યાન, ૧૫૪);
 (વ) આચિયુ સિંહ મળી (એ જ પ્ર-થ ૬૭);
 (ગ) તે તેઢી આવઝં તુલ મળી (એ જ પ્ર-થ, ૫૩૮);

મૂળ અર્થ “કહીને” છે તેમાંથી, “મનમાં કહીને” અર્થાત્ “વિચારીને” હેના કેટલાક ક્રમેદારા, “ની દિશામાં” એ અર્થ રહેવાપડી આવી સકે છે, ધર મળી=ધર છે એમ કહીને, ધર તરફ-ધરની દિશામાં.

મળીનો આ અર્થમાં થતો ઉપયોગ એક વિરોધ બટનામાં પરિણમે છે, તે એ કે મળી જેને યોગે વપરાયો હોય એ શબ્દને પછી વત્તા સમગ્રી પ્રત્યય લગાડાય છે; દા. ત. ધરની મળી, જે બરાબર ધરની પાસે ધરપાદિ પ્રયોગો પ્રમાણે કે આ કારણે કોઈ એમ માની લે કે ધર મળી પ્રયોગમાં ની પ્રત્યય અનુક્રમ રહે છે; અને વળી રેસિટારીએ દર્શાવેલો મત પણ સ્વીકારી લે કે મળી તે ભૂતકૃદન્ત મળિય-મળિયુનું સમગ્રીનું રૂપ છે અને ની એ સમગ્રી મળિહ એ સમગ્રીના સામાનાધિકરણથી થયેલ છે. ડૉ. રેસિટારીએ આપેલો દાખલો (§ ૭૧, (૪)માં છેલ્લાની પેલાનો દાખલો)—દેસાઝર મળિ-ચાલિયુ (પૃ. ૧૪૨) જેમણું તો હેમાના (દેસાઝરની સમગ્રી) દેસાઝર શબ્દથી સમગ્રીના પ્રયોગનું સમર્થન થતું લાગશે પણ કું આ મત સ્વીકારવા તૈયાર નથી મહારા મતભેદનાં કારણો આ છે—

- (ક) માટેના અર્થમાં વપરાતો સાર શબ્દ હેવો જ રીતે સમગ્રીને યોગે વપરાય છે, દા. ત. મહારે સાર (મહારે માટે), અને તે છતાં અહિં સાર અગ્ય છે, સમગ્રી વિલક્ષિતમાં નથી

અને (લ) મળીના ઉપયોગમાં સમગ્રીનો (પછી વત્તા સમગ્રીનો) પ્રત્યય લગાડવાનો આ સાલ - પાસે, જોડે, માટે ધરપાદિ (ધરની પાસે ધરપાદિ) પ્રયોગના સામ્યથી ઉપગતા પ્રુદ્ધિભરતું પરિણામ છે. બીજી રીતે કહિયે તો, ધરની મળી હેમાથી ની નો લોપ થઈને ધર મળી પ્રયોગ થયો એમ નહિં, પણ સામ્યાભાસને પરિણામે ની ઉમેરવાથી ધરની મળી પ્રયોગ થયો એ વસ્તુસ્થિતિ છે.

(૧૩) જમલો (બહુ) (ક) નજીકનું, સમીપસ્થ, યુક્ત; (લ) તુલ્ય. એ અર્થોનાં.

પ્રયોગના દાખલાઓ જોઈય —

(૧) નરસિંહ મહેતા, વિ. સં. ૧૪૭૦થી૧૫૩૬

(ક)હીંચેલે હીંચતા રહ્યું. જમલા^{૭૮} જાદવરાવ રે (હીંચેલમાં પદ, ૧૮-૧);

૭૮. યુગરતી ગ્રેસની આવૃત્તિમાં કહુ જ, મલ્યા-હેવો પાઠ છે જે દેખતાં જ ખેરો જણાઈ આવે છે. ખરો પાઠ મહેં બીજા હસ્તલિખિત સમ્રદમાં જોયો છે.

- (ખ) કામં કામચેલી ચાલી વહેલી, જમનાં જીવન જોડે રે (શુભારમાલા, ૧૫૬-૨);
 (ગ) જાણો જીવન જમની હદા ગમતી મોઢી કરસાં રે („ ૨૯૪-૩);
 (ઘ) કામળ કરાં હુ મદર જાડં જાણાં તે જમલાં રહિયે રે („ ૨૭૦-૨);
 (ઙ) જાણુ જમલાં રહીયે જીવન મૂદરો મુચી ભાવાં રે („ ૩૦૬-૧);
 (ચ) કામળ તાયલાં કીકી મોઢે, જીવન જમલાં રહિયે રે („ ૩૦૭-૧);

(૨) કાન્હલદેવપ્રવચ વિ. સં. ૧૫૧૨

(છ) જમલી સાલિ સીંધ પરધાન (૪-૧૩૦)

(છ)-૧ મકો અંગરજ જમલુ રહ્યે (એ જ અન્ય ૧-૨૪)

(છ)-૨ તાહરિ જમલિ („ ૧-૧૪૭)

(છ)-૩ મૂરતિ પાંચ એક લિંગથી

છઠ્ઠી તાસ જમલી કો નયી („ ૧-૨૫૨).

૩ (છ)-૨માં જમલિ નો અર્થ 'તુલ્ય' થાય; (છ) ૩માં તો જમલી નો અર્થ 'તુલ્ય' છે એ ચોક્કસ છે. ૩

[છ]-૪ જમલિ રહો સચિ અતેડરી (૪-૨૬૩)

[છ]-૫ જમલી રહો કરાવિસુ દાહ (૩-૨૧૦)

[છ] ૬ સુમદ તેડ્યા જમલા [પ્રેમાનન્દ, ઓલાહરણ, ૨૫-૨]

[છ] ૭ ધન્ય ધન્ય જે જમલો કુલધાર [ત્રીકમદાસ, પર્વતપત્રીશી, વિ. સં. ૧૭૬૦-૧૮૫૫]

(૩) દશમસ્કન્ધ, કેશવકૃત; વિ. સં. ૧૫૦૬

(જ) સત્તાવન શ્રી માગવત રૂપક છે ગ્રંથીસ.

સોલ સ્વયંકૃત સસ્કૃત જમલી કયા જગરીશ ॥ (૪૦-૧૮૭)

(૪) હરિલીલા (ભીમકૃત), વિ. સં. ૧૫૪૧

(સ) આગહ-અનેક કવિજન હુઆ તેગહ પ્રગથ બાધા જૂઝ્યા.

તેહ કયાના લેઈ રૂપ માલિસ સરોવર જમલુ કૂડ ॥ (કડી ૪૨)

(બ) પદ્ધિત મોપદેવ દ્વિજ એક કીણુ હરિલીલા વિવેક.

તેણે બાધારે મિ કરી કયા સરોવર જમલુ કૂડ થયા ॥ (કલધૃતિ, કડી ૧)

(૫) વિમલપ્રથમ, વિ. સં. ૧૫૧૧

(૨) અથ જમલિ ૭૯ જેહવી શાંત્રી (૫-૮૨)

(૬) પ્રમરગોતા (ખલદેવચિત), વિ. સં. ૧૬૦૯

(ક) સદ્ય કહે આહ દુઃખ નાળો જમલે જાગે તાહરિ (૨-૪)

(ઙ) જતી નહિ જે દૂર પેછે જમલે થો જાણે નહી (૧૬-૨)

(ઘ) જલચત્રગોળે જાણ જમલો નાય બલગો કમલ થયો (ઉત્કલપ્રથ-૩)

૭૯. સંપાદકે પોતે આપેલી ટીકામાં જમલિનો અર્થ 'પાસે કર્યો છે, આ વિવક્ષિત અર્થની બહુ નિકટ છે, જો કે હેમાં મૂળ અર્થ અને હેનો સંબંધ પકડાતો નથી.

- (ગ) પરહો મોહ ધજાન, નિહાલો જમલો શ્રી મગધાન (૧૬-૫૬ સામેરીરાગ-૨)
 (ત) હસવે હરિને ધમો ન માજતા જીવન જમલાં બતિ વિરાજતા (એ જ ગ્રન્થ, ૩૧, કડી ૧)
 (ડ) નયમુંદરૂત નઠદમયન્તોરાસ વિ. સં. ૧૬૬૫
 (ય) અંત પુર હાદારવ થયુ સહોત્તન્દ સવિ જમલું રહ્યું (૫, ઢાળ ૪, કડી ૬૮).
 (૮) અલો વિ. સં. ૧૬૭૧ થી ૧૭૩૧
 (દ) જમલો^૮ છે જો જો જગદીશ તુ પઢવો ને તે રૂંસ (અખો, ૭૫^૮ આત્મા-અંગ, કડી ૨).

આ પ્રમાણે જમલો “યુક્ત” કે “જોડાયેલો,” “સાથે” અને હવે બીજા અનેક અર્થ-આધારોમાં વપરાયેલો જોઈ સકાય છે, અને આ બધા અર્થો મૂળ જોડકુ (સં. યમલ) અર્થમાંથી આવ્યા છે. બીજો અર્થ “તુલ્ય, “ના સરખો” ને તે પણ એ જ મૂળ અર્થમાંથી નીકળે છે; મહેને આ અર્થના પ્રયોગોના એક જ દાખલો જડયો છે, પણ અત્કારે એ મહેને મળતો નથી.

{ ઉપર આપેલું પ્રયોગદૃષ્ટાન્ત (છ)-૩ આ બાબતનું મુદ્દાસર દૃષ્ટાન્ત છે. }

આ જમલોના પ્રયોગકાળ નરસિંહ મહેતાથી અખા સુધી વિસ્તરે છે; પણ આ શબ્દ વિ. સં. ૧૬૦૦ સુધી પ્રચુર પ્રચારમાં હતો અને ત્કાર પછી ક્રમશઃ વિરલતર બનતો ગયો જણાય છે, અને વિક્રમ સંવતના અઠારમાં સેકાના મધ્યમાં તદ્દન લુપ્ત થયો છે.

(૧૪) હેજ=હેજ, રનેહ

પૂર્વગામી એક બાબ્યાનમાં^૮ મે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આજનો હેજ શબ્દ સં. હજમાંથી આવેલા હેજમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે. આ પ્રાચીનતર શબ્દરૂપ નરસિંહ મહેતાથી વિક્રમ સંવતની સત્તરમી સદીના પચાસ^૮ પર્વન્ત ઉપલબ્ધ છે. જેમકે:-
 નરસિંહ મહેતા (વિ. સં. ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૬)

(ક) તજ્યુ અમણ હેજ (વાતુરી છત્રીશી, ૧૧, ૮)

(લ) હેજ ધરીને બાબ્યા બાષારજો („ „ „ ૬)

માલગ (વિ. સં. ૧૫૦૦ લગભગ)

(મ) પ્રાણિમાત્ર વિવિધ બતિ હેજ (કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, ૬-૧૨૨)

કુસુદયગ્રહેવસરિ-રાસ (વિક્રમ સંવત સોળમી સદીના આરંભ)^૮

(બ) વિનક બોલિટ ગાલિટ હેજ હુ માલ નહ તુ માળગ

(વડોદરાનું ‘The Library Miscellany’, ૨, ૩-૪, પૃ. ૧૧૩)

૮૦. નર્મદાચંકરે પોતાના શબ્દકોશમાં અખાની આ વંકિતયો ટાંકી છે, અને જમલો શબ્દનો જુમલો, ફકડો, થયુ મલીને એમ અર્થ કયો છે, જે દેખાતી રીતે ખોટો છે. અહિં અર્થ હાલો છે. “નંત જગદીશ તહારી સાથે છે. તું પડતો હો છે અને એ ધમર છે”-અર્થાત “તું ધમરનો પડતો છે અને ધમર પરતુસત છે.” સંભવ છે કે કવિ હોરાચંદ કાનજીએ ઈ. સ. ૧૮૧૪માં સંપાદિત કરેલ અજ્ઞા મળતની વર્ણને છેડે આપેલા શબ્દકોશમાં આપેલા અર્થથી કવિ નર્મદાચંકર ખોટા દોરવાઈ ગયા હોય.

૮૧ જુવો ઉપર આ બાબ્યાનનું પુ. ૧ પૃ ૪૬૦

૮૨ આ ગ્રન્થની આ સાથ સહગત ગ્રીમનલાથ દલાલે આપી છે; જુવો વડોદરાનું

“Library Miscellany” ૨, ૩૪, પૃ. ૧૧૩

વિમલપ્રવચ્ચ. વિ. સં. ૧૫૬૮

(ક) સાદ કરાઈ મામા મન હેજી (૪-૯૧)

નલ્લદમયન્તીશત, મેધરાજકૃત; વિ. સં. ૧૬૬૪

(ચ) મૂરજપાક રસોઈ શીલી નલ્લ પાસે થતી હેજી રે (૫-૧૫)

(છ) જેઈ જરારે શાહા મનિ હેજી (કાન્હડદેવગ્રંથ, ૨-૧૧) {

(જ) ધરય પૂર્ણ તુ મુજવર હેજી (ધીરે. સ્વરૂપ, મનરવરૂપ ૬-૫)

(ઝ) સહો જાળજો માયા સરહું કો નાહિ આળે હેજી (લાલથુ, દશમસ્કંધ, ૫૬ ૨૪૧ ૫. ૪ ગમલાલ મોદીના લાલથુ વિશેના નિબંધમાં પૃ. ૧૧૨મે અવતરણ)

(ઞ) હેજી ધરી નારી તવા રે અવલલિત પ્રિય નેડ (શીલવતીનો શસ, વિ. સં. ૧૭૦૦, ૪-૧-૧૭).

(ટ) નિરલે નેહ અધી કોષને રે, ગ્હાલા હેજી છું તરલે યય રે (વિ. સં. ૧૭૦૦, ૬-૬-૧૪)

નોંધ : કાઠવાર હેજીનો હાર્દ અર્થ થાય છે (હણનો અર્થ હાર્દ થઈને) દા. ત.

સે વહે પોતામાં ભે તેમ, તે અંતરહું ન કહે હેજી (અખેા ચિત્તવિષ્ણુસંવાદ, ૭૫૫ ૧૬૮)

૧૫ મુજ, મુજને અર્થમાં

આ શબ્દ વર્તમાનનિધિ છે; કારણ કે મુજને ને સ્થાને મુજ, તેમ જ મુજને ને મુજને જગ અને મુજને નોખે ત્યાં મુજ એ પ્રયોગ પણ થયે છે, જે નીચે આપેલા શબ્દના નોતા નજીયો:—

નલ્લદમયન્તીશત, મધકુંડરૂત, વિ. સં. ૧૬૬૫

મુજ

(ક) રાજદેવ નલ્લદન ચિરમન તે મુજ મિત્રગુણી શ્રીતી (૪-૨-૪૧)

(છ) મુજ ફિકર જાળી જાપળી (૬-૫૭)

મુજ

(ગ) વહિહ મુજ વધિકરણ મળી (૫-૨-૭૬)

(ઘ) રાજન મુજ મિલવાને સહી (૬-૫૬)

(ઙ) કયાપિ મુજ પૂછું એક વાત (૬-૧૮૭)

(ચ) તે ન થટે મુજ મોમવસુતે (૧-૩)

તુજ

(ઞ) તો એક કારણ કહિયે તુજ (૬-૧૧)

કાન્હડદે પ્રવચ્ચ વિ. સં. ૧૫૧૨

અજ

(જ) જુ અજા લાલિ સૈતલ મિલદ (૨-૧૬૨)

(ઝ)-૧ અજા હળી પડિ કરિજ્યો જાળ (૪-૮૯)

(ઞ)-૨ અમ તઝી વંચો રે ધૂત ધાવલિવાલો વેશ

(૧૨સિંહ મહેતા, રાસસહસ્રપદી, ૫૬ ૫૪, કડી ૭

રૂપચન્દ્ર હેનર રાસ, નયસુંદરકૃત (વિ. સં. ૧૧૩૭):—

તુમ

(ક) સ્વામિ માફરે જો સ્વામિની તે તુમ તેજે મગગમિની (૨-ચોપાઈ ૨૦)

(મ) તુમ રહે પૂછી આવો વાજ, વહે તે તુમ કહેશે મહારાજ (૪ ચોપાઈ ૨૧)

પગાદવાન; વિ. સં. ૧૫૫૧-૧૧૦૬; ડો. ડિસ્ટોરીની "નોટ્સ" પૃ. ૧૦૦

તુજ

(ટ) મમુદમુતા મેલ્હી નહ દૂરિ હઠં તુજ મિતયા આવિડ મુરિ ॥૩૪૩॥

વપારે દાખા આપવાની જરૂર નથી. વિક્રમ સંવતના ફોળમાં અને સતરમાં સંક્રાંતિ દુ-
ખાન જૈન લેખકોમાં આ પ્રયોગ મહુ પ્રચલિત જાણાય છે. ત્યાર પછીના જૈનતર લેખકોના લેખોમાં
પણ કાંઈ કાંઈ પ્રસંગે એવો વપરાશ આવું રહેલો છે; દા. ત સામળ ભટ્ટ કહે છે: પામુ તુજ મરણ
(પગાવતી, કડી ૪૮), વિ. સં. ૧૭૭૪. અર્થ તુજને અર્થમાં તુજ છે; તુજને ભરપાર તરિકે મેળવું
હેવો અર્થ છે; પછી તુ જ ને બદલે પાદેવથી તુજ ધયેલ હોય તો જુદી વાત છે.

તે પ્રમાણે પ્રમાણમાં મુજને ને સ્થાને મુજ જોવામાં આવે છે;

જુજી રે જ્યારે મુજ તરછોડયો ત્યારે ધરવા મનોરપ ડાલ રે ॥

(પ્રાચીન કાવ્યસુધામાં ગ્હાની પ્રમરગીતા, ભાગ ૧૫ પૃ. ૧૧, સંપાદક શ્રી. હનનશાહ
વિ. રાવળ).

અને સામળ ભટ્ટ પણ હેવા પ્રયોગ કર્યો છે:

મુજ પરાગી ધરવો (પગાવતીની વાર્તા, કડી ૩૬૧)

સિં. માં તુજે-મુજે (તુમકો-મુમકોનાં વેકેલિષક રૂપો) છે તે આ ગુજ. તુજ-મુજ (અનુધી)
સાથે સમ્પાદવા જોવા છે.

તુજને, મુજને ને મદ્યે તુજ, મુજને પ્રયોગ અનુધી અર્થે પૂર્ણિતો પ્રયોગ કરવાના પ્રાકૃત તથા
વૈદિક વ્યાસની કક્ષામાં આવે છે, અને જન્મની અપેક્ષાએ અનુધી પ્રત્યય ને દૂર કરવાની મુક્તિ
માત્ર નથી, હેવું સાથે પણ જઘને અને તુજનેનું સ્થાન લેનારા જઘ અને તુજ ને વક્ષમાં લેતાં આ
મત વ્યવહારમાં રહેલો આવે છે. કારણ કે જઘ-તુજ પછી કર્યો નથી પણ ને પ્રત્યય લગાડવા
માટે તૈયાર કરાયેલાં અગ જ છે હું આ રૂપોને અપવાદપ ગણવાની વિરુદ્ધ છે, અને ગદિના
વાસ્તવિક પ્રકારને પ્રકટ કરનારા તત્ત્વનિર્દેશક પ્રયોગો ગણું છું, તે એ કે આ રૂપો જન્મની અપેક્ષા
અતોષવાને માટે ને પ્રત્યયને ઉપડી દેવાથી નીચળમાં છે. આ કોર છે હે આ લલિતજુશ્વત પ્રયોગને
(સ્વ) અને વ્યાપારગત પરિવર્તનો એ વર્ગમાં નહિં ગ્રહતાં (ધ) લક્ષણજુશ્વત, વિશિષ્ટ શબ્દો
અસ્તિત્વ એ વર્ગમાં ગ્રહવા છે.

૮૩. જુવો વિ. હે ૮-૩-૧૩૧ : જલ્પ્યાં. ઘટ્ટી, અને પાણિર્નિ ૨-૩-૬૧ જલ્પયંયં જલુલ
છન્દસિ [ઘટ્ટી સ્વાલ-સિ. કૌમુદી]

(૧૬) રેસિ. ચતુર્થીપનો અનુલગ્નશબ્દ

હેમચંદ્રે (સિ. રે. ૮-૧૨૫મા) તાદશ્યવચિક પ્રત્યય તર્કકે આપેલો આ શબ્દ અપભ્રંશ રેસિ ઉત્તરકાશીન સાહિત્યમાં સોળમા ગૈમના અન્તિમ પાદ સુધી અવિકૃત રહ્યો ચતુર્થી પ્રયય દેખાય છે, ૧૨૬ એ રૂપે પણ એ પ્રમાણમાં વિરત છે મહાગા બોવામાં ને તરીકે થોડાક દાખલાઓ આપ્યા તે અહિં આપું છું —

ઘસન્તચિલાન, વિ. સ. ૧૫૦૮

(ક) અમિનવ પરિ સિળગારિઅ નારીઅ રમ્દ નેસેસિ ।

ચદન મરદ કચોલીઅ ચોલીઅ મરન રેસિ ॥ (૫૬ ૨)

ચિમલપ્રબન્ધ વિ. સં. ૧૫૬૮

(લ) મોક્લીઆ પરધાન આપણા ચિમલ મનાવા રેસિ ॥ (૮-૧૦૦)

માધવાનલ કામકંદલા દોઝકપ્રબન્ધ, વિ. સં. ૧૫૭૪

(મ) કાલિન કદસિ કૂવઢા જુ પુહુકહુ કરેસિ ।

જ્યોતિ મ રાચિસિ પીવઢા હુ અ રસુ પીઠરેસિ ॥ (૫-૧૮૦)

(ન) નિરણી નિમલ ચદલ કગિઝ ગવરેસિ । (૮-૩૩)

(ગ)મા રેસિનો અર્થ “સાથે” થાય છે (જે કદાચ “માટે” અર્થમાંથી લાગે પણ આપ્યો હોય), જ્યારે (ઘ)મા હેનો સમગ્રો અર્થ રપટ છે અગાઉ મહે કહ્યું છે (ઉપર પૃ ૪૦) તે પ્રમાણે, રેસિનો મૂળ અર્થ પાછળના સમયમાં જુનાઈ જવા લાગ્યો હશે, અથવા એમ હોય કે કવિએ એ શબ્દના અર્થપરત્વે પોતાની રજવાડ પ્રમાણે ઘણી વધારે છૂટ લીધી છે આ અર્થફેરનું કારણ શું હતું એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું મુશ્કેલ છે અથવા મૂળમાં ગવરેસિ હશે અને ગવરેસિ પાછળથી હશે

આ રેસિની વ્યુત્પત્તિ શી હોઈ સકે? ડૉ. રેસિંગરીએ પોતાની “નોટ્સ”માં ચતુર્થી વિલકિત માટે વપરાતા વિવિધ શબ્દો આપ્યા છે તેમાં આ શબ્દ આપ્યો નથી રેસિની વ્યુત્પત્તિ એટલે એ તો અદદમાં આવી સકે તેમ નથી હું તર્કરૂપે એક વ્યુત્પત્તિ સૂચવું છું રેસિ પ્રાકૃતમાં પછીના રૂપ બોડે વપરાય છે એ હકીકતથી મળતા દિશામુખ્યને આધારે હું એ તર્ક કરું છું. રેસિના પછીયોગે પ્રયોગનો આ દાખલો આપું છું. —

હવે સિમ્બર તર નેહિ વિવ તુહુ પુણ અન્નદ રેસિ ॥

(સિ. રે. ૮-૧ ૪૨૫નું પ્રયોગદાનત)

આ રેસિ (અને હેમચદ આપેલો વિકલ્પ રેસિ) કોઈ નામનું સમગ્રીનું ૩૫ જણાય છે એ બીજી દિશાસૂચક બાબત છે. આ કારણે હું રેમિનું મૂળ રેખા ગણું છું (રેલા; ૫ અને ૧૧ વચ્ચે અબેદ ગણાતો, દા. ત. તુષાર, તુષાર). રેસિ (રેસિ) રેખા (સં.), અપ. રેસાની અપ્રમંદ સમગ્રી થાય. ૮૪ મો. વિલિયમ પોતાના શબ્દકોશમાં રેલા શબ્દનો એક અર્થ “આમોગ, fulness (પૂર્ણતા), satisfaction (તૃપ્તિ)” હેવો આપે છે. આ અર્થ કોતાં અજાહેર રેસિ એટલે અન્યથા તોપણ, અન્યને માટે, હેવો અર્થ થાય. હું આ સ્થળને, કેક આધારયુક્ત હેવા, એક તર્કરૂપે જ આપીને વિરમું છું.

[રેમિનો પ્રયોગ પછીની અપેક્ષા રાખે છે એ વધી અનેકવાર અપ્રકટ હોય છે, દા. ત. મંજનહ રેસિને બદલે મંજન રેસિ, અને મનાવાનહ રેસિને બદલે મનાવા રેસિ પ્રયોગ છે.]

૧૭ મહદ-ચતુર્થી કે પછીના અનુલગ્ન શબ્દરૂપે

આ શબ્દ મુખ્યબોધ ઔક્તિકના જમાનામાં પ્રબળ પ્રચારમાં હતો અને ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં રહ્યો, અન્ય વિક્રમ સંવતના સોળમા સૈકાના અંત પર્વત ટકી રહ્યો હતો. નીચેના દાખલાઓ ચતુર્થીક્રમ ઘોતક યશો:-

(૧) મુખ્યબોધ ઔક્તિક-વિ. સં. ૧૪૫૦

(ક) બનહ જેહ રહહ દાન દીજહ. **તિહાં સપ્રવાનિ ચતુર્થી.

(પ. ૪, ૨૬૫ ૧, પંક્તિ નીચેથી ઓઘી)

(ક)-૧ અવર્ણાન્ત શબ્દ રહિ દેકાર હુહ. (પ. ૧૩, ૨૬૫ ૧, પંક્તિ નીચેથી ઓઘી)

(ગ) અવળસ્યેવર્ણાન્તેગોદરહ. અવળ રહિ દર્વર્ણાદિક ચરસિહ કમિ યત્ત ઓત ગદ ગદ્ હુહ.

(પ. ૮, ૨૬૫ ૧, પંક્તિ નીચેથી છઠી)

અને આખા સંધિપ્રકરણમાં, કૃષ્ણ ૨૯ સ્થળોએ, પછીવાચક તરીકે રહિ, રહહ અથવા રહહ લેવામાં આવે છે.

૮૪. સમગ્રી પ્રત્યય ૩ (૩) આકારાન્ત શબ્દોને લગાડાય છે; ખરી રીતે સમગ્રી રેસા થાય. પણ આપણે પ્રત્યય લાગતા પહેલાં રેસ હેવો અવાન્તરક્રમ થયેલો કદાચી સંકિરે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં માલા (માલા ઉપરાંત) માલ અને છે, ગાલા (ગાલા તેમજ) ગાલ થાય છે, અને રેલા (રેલાની સાથેસાથ) રેલ અને છે, અને આ વિકાર પૂર્વજાયાણે પૂર્વતર વિકાસક્રમે થતો માની સકાય. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં (દા. ત. ગમીરહ-ગહિરહ-મેહ-વગેરેમાં) હવું આદિપ્રતિ અપસરણ પ્રચલિત છે તે સં. મહામાંથી થતા પ્રા. ઘર રૂપમાં લાવિક્રમની પૂર્વજાયા તરીકે પ્રવર્તે છે; અથવા અસ્થરિત પ્રથમ શ્રુતિ-લેખનો નિયમ સં. વૃષ અને અવૃષમાં તથા એથી પણ પહેલાં (લે.) argentum અને (સં.) રજતમમાં પ્રવર્તે છે; ઉપરાંત અન્ય અનેક ક્તમર્ગોમાં હાવી સુન્નાવૃત્તિના વર્ગમાં પ્રકાય હેવી ઘટના પ્રવર્તે છે; (જુલો આ બ્યાખ્યાનો પુ. ૩, પ. ૧૨૧-૨); આ સર્વથી માગી આન્તરક્રમની કદવનાનું સમર્થન થાય છે.

(२) वसन्तविलास, वि. स. १५०८

(ख)-१ बालभ रूढि सुनिचार (पृष्ठ ७२)

[અહિં ૭-૬ રહિં એ સક્રિય ૩૫ માગી લે છે. મહને લાગે છે કે રહિ ૩૫ હાવા
અ-દોનુક્રમ કે તરિતઉચ્ચારણન્ય મ-ક્રોચવિધિથી પ્રચારમા આન્ય હશે.

(૩) ઘડાવશકવાલાચબોધ હેમલ્ડ સરથિત, વિ સં. ૧૫૧૫ના અરસામાં (કારણ કે હેની મ્યામજ્યા નામની કુતિની સાથ વિ સં. ૧૫૧૫ છે)

(ग) समवसरणि बड्डा विहरमाण छई तेह हई नमो कइइ माहर नमस्कार हु ॥

(3)-क. धर्मशास्त्र उद्यमस्य मासः (आथ. १७६) उपर सोमसुन्दरसूत्रिनी टीका वि सं. १५१७

(ग)-क अँगुली कुहो भणी सेह हईं धीजउ नाम कोणी हसितुं प्रसिद्ध हूईं

(ग)-ख कोणो हईं राज्य देवा

(ग) ग एतलॉ वाना हल विहल मेठा हूई आपिदा

(ग) अ बाप हूइ नित पाँच पाँच सई नाडीए मरावइ

(ग)-क कोणी राय निहणा माय हूँ कहइ

(ग)-य ताहरा बाप हूँ व ऊपरि एवढउ स्नेह हू तउ

(ग)-छ रखवाल आवि भेषिक हई कहिउ

(ग)-ज ए वली कुण छुई कथ्येना मारिसइ

(ग)-म कोणी राय हूँ महापश्चात्ताप हूँ

આ અતિપ્રચુર ઉદાહરણોવલિખા (ગ)-લ, (ગ)-ગ, (ગ)-ઘ (ગ)-ચ, (ગ)-જ અને (ગ)-ઞ ઉદાહરણો જુદાં ચતુર્થાપ્રત્યયના દાખલા છે; (ગ) કમા હ્રૂ પદ્ધતિના કે ચતુર્થાના અર્થમાં છે; (ગ)-ઞ અને (ગ)-છમાં એના અર્થ (ચતુર્થાદ્વારા) દ્વિતીયા વિલકિતનો થાય છે

(v) भक्तान्नमरवालाबखोड, वि. स. १५७७ (पडादरानी सेट्टस वापअरीभा ओयेवी दरतसिधित प्रत)

(ग)-१ ते प्राणिया रहि रक्ष्मी वरद (पक्ष ४४ उपरनी टीडा)

५. (ग)-२ कमल गटि विकास लाजिया (२) कइ

(૫) અર્દા-ચીર ૮૫, ગુજરાતી ભાષા-તર) વિ. સં. ૧૪૭૧ 'હેલાંનું' ૮૬ .

(ઘ) અનદ જી સાચ મોજન મર્તાર રહઈ કીધરં (૪૧-૫)

(ઙ) તરણ રહઈ દેગાઢરં (૪-૩૧)

(ચ) મહ ઉત્તમ રહઈ ચોમન[રિ] રહઈ મલપુરુષ રહઈ અનદ વાગિયવ કરગહાર રહઈ
અનદ દુર્બલ રહઈ પ્રતિકૃતિ પ્રતિકાર અનદ માન્યતા કીધી માનડ દીધરં [૨૫-૫]
અને અન્ય અનેક સ્થળોએ.

આ ગ્રન્થમાં રહઈ કવચિત્ કિતીયાનું કાર્ય કરે છે, દા. ત.

(છ) પુણ સેહ લાલક રહઈ ન રેપદ (૪૬-૮)

(જ) ધાન્યતણ પુલડ ગાદ રહઈ લાવી દીધરં ફૂલ (૪૮-૭)

(ઝ) આ (જ)ને ચતુર્થી અર્થને પ્રયોગ પણ ગણી સકાય.

(ઞ) તણ રહઈ મરાવાયુ લિડ (૨-૧૪)

(ટ) વ્યાપ્ તણ રહઈ જાડ (૦૩) (૨-૧૫)

શ્રી. ખરેપાટ (પ્રતાવાના, પૃ. ૧૧, પં. ૧માં) નોંધે છે કે આ ગ્રન્થમાં “ અર્વાચીન
કે અને હોના પૂર્વગામી નહ તથા નહ એ ચતુર્થીવાચક પ્રત્યયો સર્વથા
રહઈની સાધોસાચ જ અતુપસ્ય છે. ” આ કથન મહત્વનું છે, એટલા માટે કે એથી આ ગ્રન્થનો
મહ પ્રચલિત હતો ? સ્થનાસમ્યક કદાચ સુધાવર્ણન ઔક્ષિકથી પ્હેલાંનો કરે. હું કદાચ એટલા
મર વધોજ પ્રિયસંતના કારણસર કહું છું કે ઔક્ષિકમાં એવામાં આવતો નહ પછી પતા સમમીનું
મતનુ વિવેચન રૂપ અર્થે છે, શુદ્ધ ચતુર્થીનું, રૂપ નહિ; ચતુર્થીનું રૂપ પછી-સમમીના
સંયોગથી ઊપરનું હોવા છતાં રતતંત્ર પ્રતિષ્ઠાનું અધિકારી છે, અને સર
જ્યેષ્ઠ પ્રિયસંત એ ગ્રન્થખંડમાંથી નહતા શુદ્ધ ચતુર્થીવાચક પ્રત્યય તરીકેના દાખલાઓ દેકે
એ ગ્રન્થખંડોને એઓ યથાર્થ સમજવા જણાતા નથી. હું હેમનું વચને જ દર્શાવું:—

૮૫. આ ગ્રન્થનું વિરાળ-નામ હેવું નામ પણ છે. અર્દા-ચીર એટલે “પવિત્ર વિરાહ.” હેમાં
ગુનો આદિમાં પ્રસંગ અને અન્ય કનો દીપ યથો છે હેનો મહારા મિત્ર શ્રી. બેહરામચર તે. અંકલે-
સરિયાએ આ ખુલાસો આપ્યો હતો: અર્તાક અવરતા અરતા (વૈદિક જ્ઞત) માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલ
છે; અર્તાને છેડે અન્ય અ ને ગ્રન્થાવત્રા ખાતર કુ ઉગેરાતાં અર્તાક [અર્તા+કુ] થાય છે; અરેનાનાં
ઊપરેલું પહેલવી વિશેષ્ય અર્તાક છે; સંસ્કૃત લિખ્યન્તરમાં આ કુનો અર્થને વિરાળ ના હતી પૂર્વે
લગાડાયો હતો, જેથી પાર્શ્વ અર્દા વિરાળ તે સંસ્કૃતમાં અર્દા-ચીરા અને છે. વિરાળ અને ચીર
[કારસી]=વીરનર એ એ વચ્ચેના ગ્રમને લીધે અન્ય જ સુલ યથો, પણ વૈકલ્પિક નામ
વિરાળ-નામમાં એ જગતાર્થ રહો (વિરાળ નામક જેમાં કુ તે હોના પ્રતિનિધિ છે)

૮૬. પારસી પંચામને પ્રકટ કરેલી આ ગ્રન્થની આકૃતિની શ્રી મંચરેજ પા. ખરેપાટની
પ્રતાવાના, પૃ. ૧ અને ૪ લુગો; તથા કહું છે કે શ્રી. બેહરામચર અંકલેસરિયાની પાસેની હાતપ્રત
વિ. સં. ૧૫૦૭માં કરાયેલી નકલ છે (મ્હે જાતે પણ પ્રુવિષકા નોંધ છે); અને એથી પ્હેલાની
હસ્તપ્રત માઠ, H1 છે તેની નકલ વિ. સં. ૧૪૭૧માં કરાઈ છે.

“ Dative *Sukha-nai*, for bliss—*Jeha vastu-nai parilyaga suchii*—for what thing abandonment is indicated.

“ In the following instance the dative is used for the accusative: *i-kara-nai bolivai*, in saying the letter i ” ૮૭

[અર્થાત્ “ અતુથી-સુલનદ, સુખ માટે; જેહ વસ્તુનદ પરિત્યાગ સૂચિ-એ વસ્તુનો ત્યાગ સૂચવાય.”

“ આ દાખલામાં અતુથીનો દ્વિતીયાને બદલે પ્રયોગ છે: દ્વિતીયાનું યોગ્ય બોલવામાં.”]

હવે અહિં ‘હેલો દાખલો સુલનદ છે. એ સંબંધમાં-મદારે મૂળ અન્યથાગ કેંક પૂછુ’રૂપે આપવે પડશે:

૮૮ “ જેહ નદ કારણિ કિયા કર્તા કર્મ-હુદ । * * * * । તિહાં સંપ્રદાને ચતુર્થી । * * * *
* ધમ્મ સુલનદ કારણિ હુદ । * * * કિસાનદ કારણિ ધમ્મ હુદ । સુલનદ । તિહાં ચતુર્થી । ધર્મ-
સુલ્તાય ભવતિ ।

અહિં ‘હે’ ધેરો હપાવેલો શબ્દ સુલનદ અર્થબ્રમને વિષય છે. સર જ્યોત્સના હેને સ્વતાઃ-પર્યાપ્ત શુદ્ધ, ‘સુખને માટે’ અર્થતુ, અતુથી-રૂપ માને છે, પણ ખરી રીતે જોઈએ તો એ સુલનદ કારણિ ને સ્થાને છે, અને કારણિ શબ્દનો પૂર્વવાક્યમાંથી અગ્રાહાર કરવાનો છે.

સમગ્ર વિવેચનનું તાત્પર્ય જ્ઞેતાં ‘હે’ દર્શાવેલો અર્થ જ સાચો દર છે. વિવેચનની સરણિ હાવી છે —

ધર્મ સુખ ઉપજાવે છે (શબ્દશઃ “સુખને માટે” છે). “શાને માટે ધર્મ હેય છે ?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે:—“સુલને (માટે, કારણિ); કારણિ શબ્દ પૂર્વવાક્યમાં આવી ગયો છે તેથી હેની આ ઉત્તરમાં પુનરુક્તિ નથી કરી; પણ એ અનુક્રમ જતાં અગ્રાહાર્ય છે; એનાથી અન્યતર—આ અગ્રાહાર વિનાની—અન્યકદંપના અર્થસમીકરણને ધાતક છે.

એ જ પ્રમાણે એ જ પરિવેશમાંનાં કણનદ કારણિ મોક્ષનદ અને કિસાનદ કારણિ મોક્ષનદ એ વાક્યોમાં પણ મોક્ષનદ અને મોક્ષનદ શબ્દોની પછી કારણિ શબ્દનો અગ્રાહાર હજી છે.

ખરી વાત એ છે કે ઔક્તિકના જ-ના નેટલે નેટલે સમગ્રે પણ સંસ્કૃત અતુથી પ્રત્યય પોતાનું અવિગૃહ્ય અસ્તિત્વ જોઈ ખેંઠા હતા અને હેને સ્થાને પછી વત્તા સમગ્રીના રૂપની પાછળ

૮૯. L. S. I. (ભારતીય ભાષા સમીક્ષા) પુ. ૬, ભાગ ૨, પૃ. ૩૫૫. L. S. I. પુ. ૬ના પ્રકાશન સમય [ઇ. સ. ૧૯૦૮] થી ૭ વર્ષ પહેલાં પણ સરજ્યોત્સના જેજ મત ધરાવતાં હોતાં, કારણ કે RAS, ઇ. સ. ૧૯૦૨, પૃ. ૫૪૧ એ સ્થળે પણ હેમણે હાનાં આ કથનો કર્યાં છે. ખરું કહીએ તો ઇ. સ. ૧૯૦૨નો એ લેખ આખોને આખો LSI પુ. ૬, ભા. ૨નાં પૃ. ૩૫૧-૩૬૪માં ફરીથી પ્રકટ કર્યો છે.

૯૦. મુદ્રાવલોચ ઔક્તિક, પૃ. ૩ રક ૫ ૩, રક ૫ ૪ માં આણું.

એ પછીના સમયમાં હૂદ અને ગદ જાને સાથોસાથ વપરાયલા મળે છે, જે કે નહોતો પ્રયોગ વિરલ છે અને જરાક મર્યાદિત અર્થમાં છે.

- बाप हूँ नित पाँच पाँच सइ नाडीए मरावइ ।

इसिउ कोणी राय नई बैठउ जायु छइ ।

(धर्मदासकृत उवाचसमाला, गाथा १४६, सोमसुन्दरसरिनी टीका; वि. सं. १५६७).

ત્રીને દાખલો ફકારનહ લોલિવહ ૮૯ પચ્ચ ખોરો સંખજાયો છે. ફકારનહ એ ધળી સમ્મતીના સંયોગ છે, એ વિશેષધ્વનિ છે, લોલિવહનુ વિશેષધ્વનિ છે, અને એ લોલિવહ ચોતે લોલ ધાતુમાંથી આવેલા કૃદ-તનામની સખતમી છે; આ વાક્યનો અર્થ છે: હ વળીના બોલવામાં (ઉચ્ચારણમાં); અર્થાત જ્યહારે અન્તે હ હોય હેવા શબ્દો (સ્વરૂપવાચક કળવાચક પ્રત્યાદિ પ્રકારના શબ્દો) બોલિયે ત્યહારે.

ખોળે દાખરો દેડે અંશે શંકાસ્પદ છેલ્લે; વસ્તુ તદ્દ પરિણામ એ પ્રયોગ ખરો ન હોઈ સકે, હેમાં
તદ્દ ચતુર્થીના અર્થમાં પણ અધ્યાનરૂપ નથી, અને ખરો પાઠ વસ્તુતઃ હોય તો હેમાં કંઈજ આશ્ચર્ય નથી.

આથી હું વિનાસકાંડ નિર્ણય રચી સફળ છે મુશ્કાવવોધના યુગમાં રહદ (રહસ્ય) એકલો, નહ (નહી) એવા કાંઈ પ્રતિસ્પર્ધી પ્રત્યય વિના, સમૃદ્ધ હતો, અને અર્દા-ચક્રીરતે ધમ્મલગ એ યુગમાં મુદ્રા સમાપ્ત.

રહના અતુથી અને પછી એ એ અર્થમાંથી મૂળ [પ્રાથમિક] અર્થ કિંશે અને અનુનિધાન [દ્વિતીયિક] અર્થ કિંશે ? ડૉ. ટુષ્ટોરી અતુથી અર્થને પ્રાથમિક અર્થ માને છે. ૯૧ સરખોઈ એ ક્રમ ઉદાહરણે વર્ણવે છે. અર્થને પ્રાથમિક અર્થ ગણે છે. ૯૨ હેમનાથી વિરુદ્ધ તત્ત્વ શ્રી. મં. ૫૧ ખારવાટને છે; એથી અતુથીને પ્રાથમિક અર્થ ગણીને કહે છે;—૯૩ " ચિપસ્તને સુખાવલોકમાંથી સર્જને ટાંકલા દાખલાઓમાં પણ રહતો અર્થ અતુથી વ્યતેથી અર્થ સહે છે. " રહના

८६ मुग्धावबोध शौक्षिक, पृ. ४ स्तंभ २, पंक्ति २.

૯૦ એ ૪ બ્ર-અ, પૃ. ૩, સ્કંધ ૨, પંક્તિ નીચેથી પહેલી.

૯૧. "નોટ્સ" § ૭૧, (૬); અંતે § ૭૩, (૭).

૬૨. LSI પુસ્તક ૬, ભાગ ૨, પૃ. ૩૫૫; ત્યાં અત્યુર્થાના વિષયમાં એ કહે છે: “આપણું અર્થના ક્રિયાપદની પછી જ્યાં પ્રત્યય રહ્યું અત્યુર્થાના અર્થમાં વધારાય છે,” જ્યારે જ્યાંના પ્રકરણમાં એ રહ્યું અને રહિને ક્રમ્યવજોષમાં વધારાયેલા (જાડી) પ્રત્યયો તરીકે આવે છે.

૬૩. અર્દા-ચીરામાં (પાસરીઓનો સંસ્કૃત શ્લોકોનો સમઠ ભાગ ખખામાં) યુજ્જશતી ભાષાન્તરની દેખની પ્રસ્તાવના, પૃ- ૧૧-૧૨, નોંધ ૧૫.

વ્યુત્પત્તિનો વિચાર કરશું તો આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ રહેલાઇથી થઈ જશે. અનેક વ્યુત્પત્તિયો સ્વવાયેથી છે:—

- (ક) રહદની રોસમાંથી વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે;
 (લ) રહદનો ઉદ્ભવ રક્ષિતમાંથી થયો;
 (ગ) રહદની ઉત્પત્તિ અરહદમાંથી, અને અરહદ પાછો નીચેના મુદ્દામાં આવે:—

(૧) અર્થવેગ કે અર્થકેમાંથી;

(૨) અરહદ એ “ નજીકનું, ઓરું ” હોવા અર્થના વિશેષણની સ્પત્તીમાંથી, જે સં. જ્ઞાતમાંથી, વ્યવ. અવાર ઓછાં આવી શકે છે.

સરખાવો ગુજ. ઓરો, ઓઝો; સિન્ધી ઓરહો, ઓઝો.

આ ચાર વ્યુત્પત્તિસ્થાનાઓની પરસ્પર ન્યૂનાધિક યોગ્યતા તપાસિયે; પ્રથમ લક્ષ્ય —

(ક) રેસિ. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ‘વસન્ત’ માસિકમાં આપેલા એક લેખમાં મહે’ આ વ્યુત્પત્તિ, માત્ર પ્રશ્ન રૂપે, સ્વયં હતી. ૯૪ આ વ્યુત્પત્તિના પક્ષને અનુકૂળ મુદ્દાઓ આ છે: —

(૧) રેસિ હેમચંદ્રે (૮-૪-૪૨૫માં) આપેલ છે અને રહિ કે રહદ હોના સમયમાં દરમિયાન નથી; આ રહદ શબ્દ મુદ્દાવચોચ ઔક્ષિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) ના સમયમાં પૂર પહોરમાં જોવાય છે. રહદ, આથી, વચ્ચેના ત્રણ સૈકાઓમાં ઉદય પામ્યો હોવો જોઈએ, અને અન્ય કોઈ શબ્દ ઉપલબ્ધ ન હોઈને, રહદનો ઉદ્ભવ રેસિમાંથી થયો હોવો જોઈએ.

(૨) સ નો દ રહેલાઇથી થાય. વસન્તવિલાસ (વિ. સં. ૧૫૦૮)માં રેસિ છે (કડી ૧૪) તેમ જ રહદ પણ (કડી ૭૨માં) છે એ હકીકત આ વ્યુત્પત્તિની વિરુદ્ધ જાય એમ માનવું અનિવાર્ય નથી. જનક અને તર્જન્ય શબ્દોની હાવી સહસ્થિતિ આસામાન્ય નથી.

(લ) રક્ષિત. આ વ્યુત્પત્તિ રાવ બહાદુર કે. હ. છુલે વિસિષ્ટ કારણો દર્શાવ્યા વિના જ નોંધી છે. ૯૫ હેમચે સમર્થક વિચારતત્ત્વ એક જ આગળ ધ્યુ” છે તે એ કે રક્ષિત એ શબ્દ અત્યુદ્યોતપુરુષ સમાસના ઉત્તરપદ તરીકે આવર્તા શબ્દોમાંનો એક છે.

આ દલીલ મહને બહુ નિર્ણય લાગે છે. ગોરક્ષિતમ્નો અર્થ “ ગાયો માટે રાખેલું ” થાય, પણ રક્ષિતનું આ સ્થાન પ્રત્યયમાં અત્યુદ્યોતનો અર્થ શી રીતે સંક્રાન્ત કરે એ સમજાતું નથી. ઉપરાંત, ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રક્ષિતમાંથી રહદનો ઉદ્ભવ સાધવામાં સફળતા મળે હેતુ” નથી, જો કે રક્ષિત, રક્ષિત, રહિત એ શક્ય ક્રમો છે. પણ રહદનો અન્ય અનુસ્વાર આ શબ્દમાં સમજીના કે તૃતીયાના અર્થનો સ્વયં છે અને આ વ્યુત્પત્તિમાં એ અર્થ આણી શકાતો નથી.

૯૪. ગુલો વિ. સં. ૧૬૭૮ના કાર્તિક માસનો અંક, પૃ. ૫૫૪, નોંધ ૬

૯૫. ગુલો હેમની ભાલભુક્ત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, ઉપરની ટીકા (પૃ. ૨૭૦, પંક્તિ ૪-૬).

૧. પ્રાચીન ગુજરાતી-વિ. સં. ૧૫૫૦ થી વિ. સં. ૧૬૫૦;

૫. મધ્યમ ગુજરાતી-વિ. સં. ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦;

૬. અર્વાચીન ગુજરાતી-વિ. સ. ૧૭૫૦ અને તે પછી.

આ યુગવિભાગો સંપૂર્ણતઃ અન્યોન્યવ્યાવર્તક દૃઢમર્્યાદા વિભાગો છે હેવો અભિપ્રાય નથી. ભાષાનો સ્વભાવ જ હેવો છે કે એક યુગમાંથી અન્યમાં ક્રમે ક્રમે દૃઢ મર્્યાદારેખા વિના સંક્રાન્ત થાય. અન્ય પક્ષે, હું તેઓમાંનો એક નથી જેઓ પોતાની માતૃભાષાની ભક્તિના અયોગ્ય અતિરેકથી દેરાધને ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ હેમચંદ્રના સમય જેટલો જ્ઞેલો થયો એમ દાવો કરે છે. પ્રાચીન યુગના ભાષાતત્ત્વના અંગે દૃષ્ટિપાત કરવાથી જ ખાતરી થશે કે એ પૂર્વકાલીન ક્રમેની ભાષાને ગુજરાતી નામ આપિયે તો ઔચિત્યની ધૂષ્ટ વ્યતિક્રમ થાય. એ ધોરણે તો એથી પણ પૂર્વે જઈને કાઈ આવ પ્રાકૃતને, અરે સંસ્કૃતને અને વેદિક ભાષાને પણ, ગુજરાતીનું નામ આપવાની ઇચ્છા કરે! આ મ્હારો દલીલ અન્તિમ કોટિની-એક શ્દ્ધામા છેડાની-છે, પણ ભાષામક્ત પંડિતોએ સ્વીકારેલ દૃષ્ટિનિંદુ કેટલું અસંભવિત અને અ-યુક્તિયુક્ત છે એ દર્શાવવા માટે જ હું એ દલીલ કરું છું, કોઈપણ ભાષા એક જાણે શરૂ ન થાય, એક કૂદકાભેગી અસ્તિત્વમાં ન આવી જાય, એ સ્પષ્ટ છે. મ્હેં ઉપર અંકિત કરેલા સમયવિભાગો જેતાં જણાશે કે આપણી અર્વાચીન ગુજરાતીનો આરંભ સગભગ વિ. સં. ૧૭૫૦ થી થયો છે. છતાં વિ. સં. ૧૫૫૦ અને ત્દ્વાર પછીના સમયની ભાષાને ગુજરાતી નામ આપવામાં વાંધો નથી, જો કે એમ કરવામાં એ નામની અર્થમર્્યાદા જેક શિથિલ કરવી પડે. આપણે કરેલી સમીક્ષાના યુગનિર્ણાયક પ્રકાશમાં તપાસનાં સર. રા. ગા. ભાંડારકર વ્યક્ત કરેલો મત,^{૧૦૦} ગુજરાતી પૂરતો નો, ભાગ્યે જ સ્વીકાર્ય જણાય; એઓ કહે છે:

“અર્વાચીન લોકભાષાઓ દરમા સેકાના અરસામાં પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પામવા લાગી એમ જણાય છે” મરાઠીભાષા ઈ. સ. ૧૨૦૧ના તાત્રપત્રમાંના લેખમાં હેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં (“in its specific character”) પ્રકટ થાય છે એમ એઓ કહે છે ^{૧૦૦} મરાઠી વિશેના આ મતમાં કેટલી મર્યાદા છે એ સાથે અહિં આપણે લેવા દેવા નથી. વિશેષમાં ડો. ભાંડારકર કહે છે કે ઈ. સ. ૧૨૦૦માં મધ્ય ગયેલા અંદની કૃતિમાં દિંદી પોતાના વિશિષ્ટ રૂપમાં દેખાય છે. ^{૧૦૦} પણ આપણે જાણિયે ઊંચે કે અંદને નામે ચડેલો ઘૃચીછત્ર ગણા ધૂષ્ટ ઇવજ્ઞતિ છે હેતુ કવિરાજ સ્વામીશ્વરે^{૧૦૧} સિદ્ધ કર્યું છે. કવિરાજ સ્વામીશ્વરના એ લેખનો કાંઈએ વિરોધાચરક ઉત્તર આપ્યો હતો એ મ્હારા લક્ષની બહાર નથી, પણ મ્હારો દેવો મન છે કે એ ઉત્તરથી કવિરાજની દલીલના પાયાની કાંકરી પણ દલાવી સકાઈ નથી. આથી એ મનને દુઃ અઘાપિ ખરે માનું છું.

^{૧૦૦} હેમનાં ભાષાસાહચરિયક વ્યાખ્યાનો, ૪. ૨૦૨-૨૦૩.

^{૧૦૧} જુલો J. A. S. Beng. (જરાજની એસિયાટિક સોસાયટીનું પત્ર) પુ. ૫૫, ભાગ ૧, નં ૧, ઈ. સ. ૧૮૮૧. ૪. ૫ થી ૧૫.

વ્યાખ્યાન ૫ માનાં પરિશિષ્ટો

પરિશિષ્ટ (૧) લક્ષ્મીધરના સમય.

આ ગ્રન્થના પૃષ્ઠ ૩૧ મેં મહેં કહ્યું છે કે લક્ષ્મીધર સોળમા સૈકાના મધ્યમાં થઈ ગયો. એ કથન કરવામાં મહેં ઓ. ક. પ્રા. ત્રિવેદીએ ષડ્માપાચન્દ્રિકાની પ્રસ્તાવનામાં કરેલા અનુમાનનો ઉં આશંકા વિના આધાર લીધો હતો; હેનો મહેને ખેદ થાય છે, કારણ કે ઓ. ક. પ્રા. ત્રિવેદીની તકસરણિની જરા પરીક્ષા કરી હોત તો હેની અયથાર્થતા મહેને દેખાઈ હોત. હેમની દલીલ નીચે પ્રમાણે છે.

“ લક્ષ્મીધરે પોતાની કૃતિ ત્રિવિક્રમના ગ્રન્થને આધારે રચી છે અને આ બંનેમાંથી મહિલનાથના પુત્ર કુમારસ્વામીએ પોતાના સ્ત્રાવણમાં અવતરણો આપ્યાં છે. મહિલનાથ સોળમા સૈકામાં હતો કારણ કે હેનો એક શ્લોક છે. સ. ૧૫૩૨ના શિક્ષાલેખમાં આવે છે ” (પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૭).

આ તકસરણિ દેખીતી સંદોષ છે. મહિલનાથના પુત્ર લક્ષ્મીધરમાંથી અવતરણ આપ્યું એ હકીકત લક્ષ્મીધરને મહિલનાથના પુત્રથી, મહિલનાથથી પણ, હેલાંતો કરાવે. પણ મહિલનાથ અને લક્ષ્મીધર સમકાલીન કદાચ હોય તો પણ ૧૫૩૨માં મહિલનાથના શ્લોકનું અવતરણ આપ્યું એ આધારે મહિલનાથનો (કથો છે તહેવો) સમયનિર્ણય ન થઈ સકે. કદાચ પણ માણસ પોતાથી શૈકાએ પૂર્વના લેખકમાંથી પણ અવતરણ આપી સકે.

પણ વસ્તુતઃ મહિલનાથનો સમય ઈ. સ. નો તેરમો સૈકા હતો હેવું સનિર્દર્શન બતાવાઈ ગયું છે. (મેમેલ હુક પૃ. ૧૮૯ મેં કહે છે —

“ વિ. સં. ૧૨૯૮. મહિલનાથના પુત્ર, સરસ્વતીતીર્થ નામથી કાવ્યપ્રકાશના ટીકાકાર, નરહરિનો જન્મ. ” અને આધાર ટાંકયો છે P. R. 1-25 અર્થાત્ સંસ્કૃત હરતલિખિત પ્રતો વિશે પિટસનના પ્રથમ અહેવાલ, પૃ ૨૫. પિટસને નરહરિના પૂર્વજોનું સંપૂર્ણ નામવર્ણન હેની કાવ્યપ્રકાશની ટીકામાં આપ્યું છે એ અનુસાર આપ્યું છે: નરહરિનો પિતા મહિલનાથ, હેનો પિતા નરસિંહભટ્ટ, હેનો પિતા વત્સગોત્રિય રામેશ્વર. નરહરિનો જન્મ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:

સવસુપ્રદહસ્તેન બ્રહ્મણા સમલકૃતે ।

કાલે નરહરેર્જન્મ કલ્પ નાસીન્મનૌરમમ્ ॥

(શબ્દોની ઉપર અંકો મહેં મૂક્યા છે).

અર્થાત્ વિ. સં. ૧૨૯૮ ના. સ. ૧૨૪૨ એ નરહરિનું જન્મવર્ષ. એ વર્ષમાં મહિલનાથનું વય ૨૫ થી ૩૦ વર્ષનું હોવું જોઈએ, એટલે હેનો જીવનકાળ તેરમા સૈકાની મધ્યમાં મૂકવો પડે. લક્ષ્મીધરનો સમય ઈ. સ. ૧૨૪૨થી કમમાં કમ ચોત્તર વર્ષો પહેલાંનો તો ગણવો જ પડે. આથી હું સોળમા સૈકાના મધ્યને બદલે તેરમા સૈકાનો પ્રથમપાદ કહું. આથી હેમચંદ્ર અને લક્ષ્મીધર વચ્ચે લગભગ એક સદીનું અંતર રહે; કારણ કે શાસ્ત્રી વજલાલ કાલિદાસના ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૦ અનુસાર હેમચંદ્ર અપભ્રંશવ્યાકરણ વિ. સં. ૧૧૬૮ (ઈ. સ. ૧૧૧૨)માં રચ્યું હતું.

(ગ)-(૧) અને (૨) આ બે વ્યુત્પત્તિયો ડૉ. ટેસિટોરીએ સૂચવી છે, ૯૬ અને થોડાક વિવેચન પછી હેમલે (૧)નો ત્યાગ અને (૨)નો સ્વીકાર કર્યો છે. છેવટ એ (૨)ને વળગી રહ્યા જણાય છે. ૯૭

આ બેમાંની (૧)ને અને હેમાંના બે વિકલ્પોમાંથી સમગ્રી અર્થકેને હું રહદની ઉત્તમ અને સંભાવ્યતમ વ્યુત્પત્તિ તરીકે લેશ પણ સક્રિય વિના પસંદ કરું છું. એ બધાં અપેક્ષિત તત્ત્વો પૂર્ણ પાડે છે-તેદ રહદ્ (તત્ત્વ અર્થ) જેવા પ્રયોગોમાંના સમગ્રી અર્થ, અને સરલ અનિશાસ્ત્રાનુરૂપ ઉત્ક્રમ; અર્થકે, ધરપદ-અરહદ-રહદ્.

નં-(૨) ફરાકૃષ્ટ છે અને રહદ્નું જે ખરું અર્થતરવ છે તે તાદર્યનો અર્થ હેમાંથી સંતોષકારક રીતે નીકળતો નથી. આથી, જે રેસિની સંભવિતતા ઓછી મનાય તો, અર્થકેને રહદના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાની મદારી તૃપ્તિ થાય છે.

આ પ્રમાણે, તેદ રહદ્=તત્ત્વ અર્થ એ પ્રમાણે, રહદનો ચતુર્થી-અર્થ હેની વ્યુત્પત્તિમાં સોથી વધારે બંધ બેસતો થાય છે, અને એથી ચતુર્થી હેનો પ્રાથમિક અર્થ છે. વધી અર્થ અપમાત્ર વિચારપક્ષમાંથી સુલભ છે. આ વધીઅર્થનો વિકાસ તે પ્રાકૃત અને વૈદિક સંસ્કૃતના ચતુર્થીને અર્થ પક્ષીના શ્લિષમ્ભત પ્રયોગથી તદ્દન ભિન્ન થતો છે. એ પ્રાચીન શ્લિષમાં તો માત્ર એક વિભક્તિનું સ્થાન અન્ય વિભક્તિરૂપ લે એટલી જ થતો છે, હેમાં રહદ્માં થાય છે તેવું વિભક્તિવ્યવસ્થા અર્થનું પરિવર્તન નથી થતું.

છેલ્લી કસોટી (૭)ની, એટલે કે વિશિષ્ટ સમયભાગના લક્ષણશૂલ વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગોની, મદારી પરીક્ષા અહિં પૂરી થાય છે. ૯૮

૯૬. જુલો હેમનો "ગુજરાતી અને મારવાડીના ચતુર્થી અને વધી પ્રત્યયોના ઉદ્ભવ" એ લેખ, J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૯૧૩, પૃ. ૫૧૪-૫.

૯૭. જુલો હેમની "નોટ્સ" ડું ૭૧, (૧); એ નોટ્સ ઉપર જણાવેલા લેખની પછી લખાઈ હતી અને એ હેમાં માત્ર (૨) રજૂ કરે છે અને (૧)નો તો કંઈ જ ઉલ્લેખ કરતા નથી.

૯૮. એ સત્તર પ્રયોગવિશેષો સર્વસમાવેશક નથી; એ આપણી પ્રયોજનસિદ્ધિ માટે ઉપયોગી પ્રકટતર લક્ષણો છે. ઉપરની પરીક્ષામાં જેનો સમાવેશ ન થયો હોય હેવાં, ઓછા મહત્તરનાં, અન્ય લક્ષણો હોઈ શકે. હેવું એક ખાસ ઘોતક હોખને નોંધું છું. એ છે સંયુક્ત વાક્યોમાં પક્ષવિકરૂપ સુચવતો કે-કેનો પ્રયોગ જે અગ્રેજીના શ્લિષપ્રયોગ "either-or" જેવો છે. ફાલો પ્રયોગ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં અપરિચિત છે. હું થોડાક દાખલા આપું છું:—

(ક) કે આ વન છઠી જા પરી કે દુદ્ધ કરવા સજ થા સરો. નપસુંદરકૃત નઢમયતીરામ; ૧-૨-૪૪ (વિ. સં. ૧૬૧૫);

(લ) હીયા મોતરિ દવ ચલે ધૂયા ન પરગટ હોય
કે હું જાણુ રે મલિ કે જિણિ લાયા સોય (ઉક્ત ગ્રંથ, ૫, કુહો ૩, આનંદકાવ્ય મહોદધિ પુ. ૬૩ પૃ. ૨૨૭);

(ળ) સોલુ મળને લેલિ વસ્તુ નાલ્ય ન સંક કાપે નં અસ્ત
કે તૂટે કે અટે ન આજી જમા હાિ અર્થે હલિયું કાલ્ય (અખો છળ્ય, પ્રતિભંગ, છળો પ. વિ. સં. ૧૬૭૧ થી ૧૭૩૧);

ઉપર જેની મહેં સમીક્ષા કરી છે તે સમગ્ર સાહિત્યવિસ્તારને આ સર્વે કસોટીઓથી મુખ્ય વસોટીઓનો તપાસતાં ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ૯૯ પાંચમી યુજનગતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ઉપયોગ અને ગુજરાતી તરીકે મહેં આપેલા ભાષણમાં જે યુગવિભાગો સ્પષ્ટતા હતા તે જ યુગ ભાષાની અન્વેષ્યમિત્ર વિભાગો સ્વીકારવાની મહારી વૃત્તિ રહે છે. એ યુગવિભાગો આ યુગોમાં વ્યવસ્થા પ્રમાણે છે.—

૧. અપભ્રંશ-વિ. સં. ૬૫૦ પર્વત;

૨. મધ્યમ-અપભ્રંશ-વિક્રમ સંવત્સરા તેરમા સંક્રા પર્વત;

૩. અન્તિમ અથવા
 યુજન-અપભ્રંશ
 (ડો. ટેક્ષિટોરીની
 “પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય
 રાજસ્થાની”)

વિ. સં. તેરમા સંક્રાથી વિ. સં. ૧૫૫૦;

(૫) એક વાનુ વૃષ માગિયે દે,—કે સુત કે પ્રસાદ (હીરવિજયસૂત્રિસ, ૫. ૯૭, કડી ૧૨૬) ;

(૬) કે તૂટે કે અડે ન આડય (અખો છપ્પા, ૨૧૧)

(૭) કે બાહ્યે કે મોઘ થયો (, , ૧૧૫)

આ કે-કેનો પૂર્વાગમી પ્રયોગ વાન્દલદેવપ્રબન્ધ (વિ. સં. ૧૫૧૨)માં મળે છે:—

[૧] હેઠ મેટિ કહ મિત્તા બાવે કહ પુરુષારથ વાલે। કહ તાહર મલપણ જાણેસિદ્ધ પદ આપણૂ રાલે। [૧-૧૧૫-૧૧૬]

[૨] કહ સોનગિર પાલતુ પ્રાણિ કહ બદ્ધ આયુધ નાહુ [૨-૭]

[૩] કહ બદ્ધ બાવે કરે સિલામ કહ પ્રાણિ છઠાવિસુ ઠામ [૩-૩]

[૪] કહ કુચર વીરમદે વર બામતાત। કહ નશ્વિ મરુ

[૫] કહ મદ મન્મથ કુમરુ કહ હૂ નિર્ગુણગરી [૩-૧૨૮]

[૬] કહ જીવે સુરતાણ કિ કહ રણ જીવે માલદે [૪-૧૧૭]

[૭] કિ છઠ્ઠ કિ પઠ્ઠિ મીલ [વિમલપ્રબન્ધ ૫-૨૨]

[૮] કિ વિચવા કિ વામિ કિ વારિવિણી કુઃસળી [વિ. મ ૫-૧]

સત્તરમા સંક્રાના પચાશમાં અને અઠારમાની પહેલી પચ્ચીસમાં જ આ કે-કે જોવામાં આવે છે; અર્થાત્ હેનો પ્રચાર અસ્પષ્ટપદિ હતો. અને હવે તો હેને સ્થાને કાં-કાં, કે વા તો-વા તો વપરાય છે (દા. ત. વા જીવલુ વા મરલુ, અથવા વા તો જીવલુ વા તો મરલુ). આ કાની બુદ્ધિપતિ સં. કિમ્તા અપભ્રંશવિકાર કાદમથી સાધ્ય છે. કે (=અથવા) એ ૩૫ એક પ્રકારે વાનુ રૂપાન્તર છે. વાં (કાદિવાવાડી)=કેમ ? પણ એ જ કુલનું સંતાન છે. બધાંની ઉત્પત્તિ સં. કિમ્તાથી છે. આ બધી હકીકત લક્ષમાં રાખતાં, વાં તો-વા તો ને અર્થે વવા (વગ્દા) તો નો કેટલાક પ્રયોગ કરે છે તે ખોટો અને વળખું પુરવાર થાય છે આ પ્રયોગ સસ્તી અને ભરુચી લોકો સમજાવવા કરે છે, કારણ કે એઓ કહાનો ઉચ્ચાર વહાં કરતાં હોખને વા અશુદ્ધ માની લે છે અને હેનો, શુદ્ધીકરણના આલયી, વવાં ઉચ્ચાર કરે છે.

૯૯. પાંચમી યુજનગતી સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલમાં આપેલું એ ભાષણ, ૫ : ૮૩ જુલો.

પરિશિષ્ટ [૨]

(ક) સંસ્કૃતાનુસારી કર્મણિપ્રયોગરચનાના દાખલાઓમાં ઉમેરો:—

(૮)~૮ તુ મોકલિયો છે મુજ નાથિ (નયમુ'દરકૃત નલદમયન્તીરાસ, ૫-૩-૫૧)

(૯) પ્રિયવદનિ! હુ તાહરે કાજ

મોકલિયો છે નલમહારાજ. (એ જ પ્ર-૨, ૫ ૩-૫૭)

(૧૦) સા કન્યાએ હુ પૃછિયો (,, ,, ૨-૧-૧૪)

(૧૧) ॥ ધળાવ્યો છુ મૂદરે (પ્રેમાનંદકૃત અમિમન્યુ આલ્યાન, વિ. સં. ૧૭૨૭)

(૧૨) પૂરવ મુખ્ય પસાડતે મેં પાન્યો તુ કાંત

(નયમુ'દરકૃત રૂપચરકૃતરાસ, ૪, ચોપાદ ૧૭ અને ૧૮ની વચ્ચેનો કુહો)

(૧૩) પરિહ રાદ હું અવગણિડ (કાન્હડે પ્રવચ, ૧-૨૫)

(૧૪) એ ચતુરાઈ શીલો કિહાં (નયનમુ'દરકૃત નલદમયન્તીરાસ, ૬-૧૭૮)

નોંધ:—

(૧) ઉદાહરણ (૯)માં હું મોકલિયો છે એ રચનામાં ખરી રચના હુ મોકલિયો છુ થી વિલક્ષણ પ્રગતિ જણાય છે. જો છે એ છુને ખલે પાઠદોષ ન હોય તો આ અન્ય આધુનિક પ્રયોગ ત્હને મોકલ્યો છે સુધી 'ધોઅવાનું' પદ્યિયું' ગણાય

(૨) ઉદાહરણ (૧૪). દમયન્તી નળને કહે છે 'એ ચતુરાઈ-ત્હમે ક્યાં શીલો' જેમાં ત્હમે તૃતીયા વિભક્તિનુ રૂપ છે; અર્વાચીન સમાનાર્થક પ્રયોગ છે ત્હમે ક્યાં શોલ્યા જેમાં ત્હમે પ્રથમા વિભક્તિમાં છે. આ પ્રયોગ ખીજ બધાથી ભિન્ન છે, કારણ કે અહિં શીલો કર્મણિપ્રયોગ છે પણ અર્વાચીન પ્રયોગ ત્હમે શીલ્યામાં શીલ્યા કર્નરિ થાય (=ચક્ષિતવાન)~કર્મકે ચિહ્ન=શિખવડું (મેદિક), કતો પ્રથમામાં અને કર્મ [પ્રત્યયરહિત] કિતીયામાં એ વ્યવસ્થા છે; જમ્હારે ઉદાહરણ [૧૩]ને અર્વાચીન રૂપે આપિયે તો રાવે મને અવગણ્યો થાય, જેમાં ક્રિયાપદ કર્મણિપ્રયોગના રૂપમાં રહે છે, કતો કર્તૃવાચક તૃતીયામાં છે [છયં], અને કર્મ જે-પ્રત્યયયુક્ત કિતીયામાં આવે છે, છતાં હેને લિંગવચન અન્ય કર્મણિ જૂતકૃદંતની જેડે જ જગવાઈ રહે છે [જુલો ઉપર ॥ સુલ પામ્યો વિશે વિવેચન, પૃ. ૬૭].

[છ] ગુજરાતીમાં અન્તે નાર વાણું તૂદન [અનકાર, અગ્રહાર, અનભાર, નાર] કાર્થ વખત અવિવ્યકાળના પૂર્ણક્રિયાપદ તરીકે વપાયા છે, દા. ત એ ઘર જ્ઞાર છે. આ પ્રયોગ મનોઆપારની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ત્જન્ત અવિવ્યકાળી ગત્તાને મળતો છે, એ કે યુત્પત્તિમાં અને ભિન્ન છે.

પેરિશિષ્ટ ' [૩]

૫. ૬૮ મે મળીની નીચે ઉમેરો:—

[૬]-૧ જીર્ણ પટલા મી મળી [ભાલધ્યુક્ત કાદમરી ૫. ૧૬ પં. ૧૧]

[૬]-૨ માલી મળી તેહની મીટિ ન ચઢિડ [,, ૫. ૨૨ પં. ૧૧]

[૬] કહિ રે શ્યામા જ્ઞા મળી નયણિ અરિ છિનોર (એ ને પ્રથ, ૫. ૪૦ પં. ૧૬)

[૭] ધન નયિ સરચદ્ લોનો મળી [,, ૩-૭૪]

[૮] રતી દિવસ રલચ ચર મળી [,, ૩-૧૨]

[૫] તલ ઘેતાલ કહે સ્યા મળી કાલ કહો વિક્રમ તેહ તળી (વૈતાલપચવીસો, કડી ૧૭૫).

માટેનો પથ્ય હેવો પ્રયોગ થયો છે:—

મિત્ર માટાહ...જૂલની કાલ કાઢી [ડો. બોહાનિય હેટેલ સંપાદિત પચાસ્યાન માર્નિક, ૫. ૧૬,

પં. ૧૧]

અહિં 'મિત્ર હતો, માટે' એ અર્થ છે.

પરિશિષ્ટ, [૪]

નોંધ (ક)

૫૬૪ અને ૭૮ આયુથી થતું કર્મભિરૂપ. આ રૂપમાં [ચાન્નુ]માંથી સાધ્ય] ચ એન કર્મભિરૂપ અર્થનું સાધક તત્ત્વ છે, જા નહિ, એ મહારાત્રે એક એ ગંભીર વાંધાઓનો સામનો કરવો પડશે; બોલાઈ, કહાઈ જેવાં રૂપો વિક્રમ સંવતના સોળમા શૈકા જેટલી પ્રાચીન કૃતિઓમાં ઉપલબ્ધ છે; જમ્હારે કહાઈ સ્થાને આયનું આગમન હો. ટ્રિસિટોરીએ અને મહે સિદ્ધરૂપ ગુજરાતીના ખાસ જમાનાનું લક્ષણ ગણ્યું છે. મૂળી, કાઈ દલીલ કરે તો ખોટી ન ગણાય કે, બોલાઈમાંના હ વસ્તુતઃ વર્તમાનકાળ, ત. પુ. એકવચનના ત્રિનો પ્રતિનિધિ છે, અને આ હ પ્રતિસંપ્રસારણથી ચ બનીને અર્વાચીન રૂપ બોલાય અર્થે છે; આ પ્રમાણે બેતાં કર્મભિરૂપના ચના મૂળ તરીકે અહિં ચાનો અવકાશ નથી.

હું માનું છું કે આ વાંધાઓના જવાબ હું આપી સકું એમ છું. પ્રથમ, આ પ્રાચીન રૂપ બોલાઈ પ્રાચીનતર કૃતિઓમાં પ્રમાણમાં વિરલ છે; બીજું; આ બોલાય રૂપને હું હાવી કરી, ક્રમપરંપરા દ્વારા સાધું છું:-

બોલાયઈ [બોલાઈ], બોલાઈ, બોલાઈ, બોલાય.

કારણ કે જેમ એકતઃ બોલીયઈ [બોલીઈ] બોલીઈ [સંપ્રસારણથી ચ નો હો] એ વિકાસક્રમ આપણે નોંધે છીએ તે પ્રમાણે, અન્યતઃ, બોલાયઈ, [બોલાઈ] બોલાઈ, બોલાઈ, બોલાય [બીજા કર્મમાં ચ નો હ અને છેલ્લા કર્મમાં પાછો હ નો ચો હેવો વિકાસક્રમ નોંધ સકાય છે; પ્રથમ એણિમાં ચ પૂર્વે રહેલો હ તેમ જ બીજી એણિમાંના જા બને જાગમો છે, અને ચ એ કર્મભિરૂપ-સાધક ચા [=ચાન્નુ]ના પ્રતિનિધિ છે. જમ્હારે બોલિયઈ રૂપે, બોલિયે બનવા સાથે જ, પોતાનો કર્મભિરૂપ ત. પુ. અર્થ તથા દીધો અને પ્ર. પુ. એકવચન વર્તમાનકાળ રૂપનો કર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે જ ભાષાએ એ રૂપને કર્મભિરૂપ પ્રયોગમાંથી વછોડી દીધું અને જા-આગમયુક્ત રૂપ બોલાય હેને સ્થાને સ્થાપ્યું. ઉપર ૫. ૭૭ મે આપેલી (૧) થી [૬] સુધીની આખી ચૂંપલાની અન્યોન્યસંમતિરૂપ એકતા જળવાઈ રહે છે એ વસ્તુરિપતિ મહારાત્રના આ બચાવનું અધિકતર સમર્થન કરે છે.

૫૪-૬૫ પહેલા પરિચ્છેદની પહેલાં, ઉમેરો

રવરાત [જા, હ, ઇ, ઓ અન્ત્ય હોય ત્હેવા] ધાતુઓમાં, તથા ગુજરાતમાં વપરાતી આજની ગુજરાતી ભાષામાં, જાન્ અન્ત્યની પૂર્વે [વિચ્ચારસુખની ખાતર] ચ આગળ મૂકાય છે એ લક્ષમાં આનું દરો: અને ઉપર જણાવેલાં ઉત્તર ગુજરાતમાં વપરાતાં રૂપોમાં ર આગળ આવે છે તે આ ચ આગમ ઉપરાંતનો છે એ પણ નોંધું દરો.

૧. દાખલા તરીકે:-

તિથિ અઢરિ ગૂરખા રદ સારખેદે નામે બોલાઈ.

(શાન્દરૂપે પ્રબન્ધ, ૧-૧૩) વિ. સં. ૧૫૧૨

કરિચ્છદ [પ્રા.] કરિચ્છદ [અપભ્રંશોત્તર] એ એ રૂપોની વચ્ચેના ક્રમો કરિચ્છદ, કરિચ્છદ હેવા હતા એમ હું માનું છું. જો એ બરાબર હોય તો કરિચ્છદ ૩૫માંના ય પહેલાંના ૬ ને આગમ ગણવેા મથાર્થ છે? કેમ કે એ બીજા ક્રમના રૂપો માત્ર લઘુકરણ લાગે છે. પરંતુ કરિચ્છદક્રમોના મૂળ ૬ આગમ હતા એ નિઃસંદેહ છે; કિયતે [સં]માં પણ એમ જ છે; અને આ કારણે અન્તિમ ક્રમમાંના ૬ ને આગમ કહેવો તે તદ્દનખોટું નથી.

ફળ અને ફલ વચ્ચેના સંબંધ પરત્વે ડૉ. ટેસિટોરીનો પણ એ જ મત છે-“નોટ્સ,” ૬૧૩૧. મહારો મતભેદ એક જ મુદ્દા પર છે; હેમને મતે જોના ય થયો તે માત્ર લેખકે કરેલા અક્ષરફેરનું પરિણામ છે; આ મત હું સ્વીકારી સકતો નથી.

વ્યાખ્યાન ૫

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ

હેની ઉત્ક્રાન્તિ (ચાલુ)

(ખંડ ૨)

આ વ્યાખ્યાનના પ્રથમ ખંડમાંના પૂર્વભાગી વિવેચન દરમ્યાન ગુજરાતી વિભક્તિ પ્રત્યયોની ગુજરાતી થયાં કરી છે, પણ તે પ્રસંગ પૂરતી હતી. હવે હું પ્રત્યયોની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ, વિમલક્રમ્યયો; વ્યુત્પત્તિ. વિશેષતઃ હેની વ્યુત્પત્તિને અનુલક્ષીને, સીમાંસા કરીશ.

પ્રથમ પ્રથમા વિભક્તિ લખ્યે. બાલાકારે આ વિભક્તિનો રૂપનિર્દેશક કોષ પ્રત્યય નથી, અને એ વસ્તુસ્થિતિને અન્તિમ તત્ત્વ તરીકે આપણે સ્વીકારી લઇ સકીએ. પણ બોકારાન્ત નામો અને વિશેષણ વિશે મહેં અગાઉ જો કહ્યું છે? તેનું લક્ષ્યને હું સ્મરણ કરાવીશ મહેં કહ્યું છે કે ઘોઘો રૂપપ્રકાર ખજ જેતાં પ્રથમા એકવચનનું રૂપ છે પણ જાણે કે ચાલુ આદતથી, હેણે પ્રકૃતિ-ભૂત શબ્દનું કે પ્રાતિપદિકનું સ્થાન લીધું છે. એ જ કથન પાત્ર, સાચુ વગેરે જ-કારાન્ત શબ્દોને પણ આવશ્યક ફેરફાર સાથે લાગુ પડે છે.

ગુજરાતીમાં સાધારણ રીતે, પ્રથમા એકવચન જ સમ્પ્રદૃષ્ટિ તરીકે સ્વીકાર પામ્યું છે; તેથી બીજા વિભક્તિ પ્રત્યયોનું વ્યુત્પત્તિદૃષ્ટિએ પરીક્ષણ કરતા પહેલાં, ગુજરાતીમાં નામનું આ મુદ્દાનો ધરામર્શ કરવો અનુરૂપ પડશે. કોષવાર સંસ્કૃત પ્રથમા એકવચન, પ્રાતિપદિક કોષવાર ગુજરાતી પ્રથમા એકવચન, અને વર્ણી કોષવાર સંસ્કૃત પ્રાતિપદિક ગુજરાતીમાં પ્રાતિપદિક બને છે એ નોંધવું જોઈએ. જેમ કે ઘોઘો (ગુજરાતી પ્રથમા એકવચન), રાજા (સંસ્કૃત પ્રથમા એકવચન), અને હરિ (સંસ્કૃત પ્રાતિપદિક) ગુજરાતી પ્રાતિ પદિકના પ્રતિનિધિયો છે. નીચે આપેલી વર્ગીકૃત વ્યવસ્થા વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ દૃષ્ટિમાત્રથી આપશે:

પ્રાતિપદિક તરીકે

શુભ: પ્રથમા એક.

સં. પ્રથમા એક.

સં. પ્રાતિપદિક

ઘોડો

રાજા

હસ્ત

હાથ

મગવાન

હરિ

ચન્દ્રમા

જગત

માતુ

મસ

કરી

પાતું

વિતા

માતા (મી.)

કર્તા

એ તો ભ્રેષ્ઠ સકારી કે શુભરાતી રદિ પ્રમાણે રાજન કે ચન્દ્રમાસ કે ચક્ષ પ્રાતિપદિક ન બની સકે, અને એથી આત્મન્તો જેવાં રૂપધર્મતરને શુદ્ધ શુભરાતી નહિં સ્વીકારે.

પ્રથમા સિવાયના વિભક્તિરૂપમાં આ પ્રાતિપદિકમાં વિકૃતિ થકને અંગ અને હેતુ તો ઘોઠો અને પાતુ એ શબ્દપ્રકારોમાં જ અને છે; કેનેા અન્ય-સ્વર બદલીને આ થાય છે (ઘોઠાતુ, પાનાતુ કત્તાદિ); બાકીના શબ્દો પ્રથમેતર વિભક્તિપ્રયોગોની પૂર્વે અવિકૃત રહે છે.^૨

[શુભરાતીમાં અને મરાઠીમાં પ્રથમા સિવાયનાં વિભક્તિરૂપોમાં લક્ષ્યોગ્ય અન્યોન્ય વિરોધ ભેદોમાં આવે છે. શુભરાતીમાં પ્રથમેતર વિભક્તિમાં ઓકારાન્ત પ્રાતિપદિકના બો તો આ થાય છે અને ઓકારાન્ત પ્રાતિપદિક અવિકૃત રહે છે, પણ મરાઠીમાં પ્રાતિપદિકના અન્ય જ તો આ થાય છે, અને આ બદલીને આ બને છે. જેમકે:-

શુભરાતી	પ્રથમેતર વિભક્તિ	મરાઠી	પ્રથમેતર
પ્રાતિપદિક	મરિયું અંગ	પ્રાતિપદિક	વિભક્તિ
ઘોઠો	ઘોઠા (ઇ-ને-લી-માં)	ઘોઠા	ઘોઠ્યાસ, ઘોઠ્યાલા ઘોઠપાવા.
દેવ	દેવ (ને-લી-લુ-માં)	દેવ	દેવાલા-દેવાસ-દેવાવા.

મરાઠીમાં કે-કારાન્ત શબ્દોની પ્રથમેતર વિભક્તિમાં પણ આ થાય છે; જાનો-જાળ્યાને, જાળ્યાસે કત્તાદિ. મરાઠીમાં નામની પછી હા સર્વનામનાં, જનુવચનમાં દેનાં, વિભક્તિરૂપો મૂકવાની રદિ આવે પણ છે, અને આ સર્વનામનો પ્રથમેતર વિભક્તિના અંગવિકારક બાની સાથે સંધિ થતાં આ નીપજે છે, દા. ત. રામચન્દ્ર વિષ્ણુ ગોઢવોલે + વધી પ્રથમ એટલે જોઢવોલે જાંવે (જાવે) થાય; આ ધરનામાં મરાઠી જાકારાન્ત અને કેકારાન્ત શબ્દોમાં યતા ચા-રૂપવિકારનું મૂળ રહેલું ભ્રેષ્ઠ સકાય છે. કેળવણી ખાતું નહું નહું દણું ત્કારે નવરચનામાં અપ્રાચીનત જે મરાઠી વિદ્વાનોએ શુભરાતી પાઠ્યપુસ્તકો અને બાકરણો રચ્યાં હતાં તેમની અસર નીચે આવેલા, તેમ જ આજના વડોદરાના

લેખકોની અસર તમે આવેલા, ગુજરાતી લેખકો પણ આ સહાયકાપેક્ષ રૂપરચનાની રીત સ્વીકારે છે, જે તદ્દન અ-ગુજરાતી છે. હાવા લેખકો આનન્દશકર હોવે રચ્યુ એમ લખવાને બદલે આનન્દશકર હોવે એમો રચ્યુ લખે.]

પ્રથમા-ભિન્ન વિભક્તિયોની અને હેની વ્યુત્પત્તિની ચર્ચામાં ઊતરતા પેઢાં! 'દુ' ગુજરાતીમાં સંયોજકવિભક્તિ સંબોધકરૂપને વિષય ચર્ચાય.

ગુજરાતીમાં સંબોધનવાચક વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી; ફક્ત (ક(અક)-અન્યવાળા સં. શબ્દોમાંથી હિલ્લવેલાં) અન્તે ઓ અથવા ડં હોય હેવાં નામોના અન્ય સ્વરનેા સંબોધક વિભક્તિમાં આ થાય છે:-

(૧) ઘોઘા ! વેગે દોઢજે પમાળજો મુઝ કય.

(૨) દેઢકા ! દેઢકા ! ન્હાલુ સરણુ તું તે કૂરી કૂરીને કેટલુ કૂરીશ ?

અકારાન્ત શબ્દો સંબોધક વિભક્તિમાં અવિકૃત રહે છે:-

(૧) ગરે રામ ! શું કરુ !

(૨) નાય ! જાગો, નાય ! જાગો, વાળી ઘો આધાસની.

(નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત નૃપુરસ્થાનમાં મહાભિનિષ્ક્રમણ કાવ્ય)

એ જ પ્રમાણે ખીખ (અ કે આ સિવાયના) સ્વરો જેમને છેડે હોય હેવા શબ્દો! 'પણ' સંબોધનમાં અવિકૃત રહે છે:-

(૧) રામા ! ત્હારી આળ અળ આતમા વર્તેલી.

(૨) પિતા ! ત્હને છું કહુ વારવારે !

(૩) હરિ ! હરિ ! આ શું થયું ?

(૪) હે સાધુ ! તુ ધર્મથી ચઢીશ નહિં.

ગુજરાતી સંબોધક રૂપોની જોડે મરાઠીનાં અને હિન્દીનાં હેવાં રૂપોની સરખામણી કરવા જેવી છે:

મરાઠી:-

(૧) વાઙ્મયા ! તુલ્ય વાય સાંશુ ! (આતિપદિક-વાઙ્મ)

(૨) દેવા હો ! જય દેવા હો ! („ -દેવ)

નાથા હો ! દીનનાથા હો ! („ -નાથ)

(૩) રામા ! રામા ! રમૂતમા ! રામા („ -રામ અને રમૂતમા)

(૪) કપીગ્રા ! સુલી આહે કીં સદ્ગુણતર વા રામ (આતિપદિક કપીગ્ર)

આ પ્રત્યક્ષતા હું ત્રણ વર્ગો પાડીશ : (૧) ત્રણ વર્ગ, (૨) એ વર્ગ અને (૩) એકમ પ્રકારનો વર્ગ.

(૧) ત્રણ વર્ગમાં દ્વિતીયા, ચતુર્થી અને પાંચીના પ્રત્યક્ષ આવે છે.

(૨) એ વર્ગમાં તૃતીયાના એ અને સપ્તમીના એ આવે.

(૩) આ ત્રીજા વર્ગમાં પંચમીના બી અને સપ્તમીના મા રહેશે.

આ વર્ગીકરણના કારણે વિવેચન દરમિયાન ૨૫૪ થશે.

આ વર્ગનું અધિષ્ઠાન પાંચીના ત્રણ પ્રત્યક્ષ છે; કારણ કે ચતુર્થીના ને પ્રત્યક્ષ પાંચીના ત્રણ અને સપ્તમીના એ ત્રણ સંયોજન માત્ર છે, જેની પછી હિતે કે અર્થે જેવા અર્થને કોઈ શબ્દ અનુક્રમ રહે છે, આ શબ્દ સપ્તમી વિભક્તિમાં હોય તથા પાંચી પ્રત્યક્ષ લાગેલા આગલા શબ્દોના વિશેષ્ય હોય છે, દાખલા તરીકે:-

(ક) બ્રાહ્મણને ગાય આપી એ વસ્તુતઃ બ્રાહ્મણને [હિતે, અર્થે] ગાય આપીનું સંક્ષિપ્ત ૧૫ છે;

(ઁ) રાજાને ગમી રાણી, તે છાણા ઘીણતી બાળી, અહિં રાજાને એટલે રાજાને [ને] = રાજાના મનમાં, કે હેતુ કાર્થ વચ્ચે અપેક્ષિત છે.

(ગ) યશોધરા રાણીને કુંવર સાંપડ્યો; અહિં રાણીને (હિતાર્થે કે હેતુ કાર્થ શબ્દ) હોય, તેને અર્થે રાણીને પ્રયોગ કરાયો છે; તે જ પ્રમાણે યાજ્ઞિકાના છોકરાને રસ્તામાંથી હીરો જલ્લો હેમાં છોકરાને એટલે છોકરાને (લાભાર્થે) કે હેતુ કાર્થ શબ્દ હોય.

(ઘ) ગુરુ શિષ્યને લીજે છે એ ગુરુ શિષ્યને (અર્થે) લીજે છે હેતુ સંકુચિત ૧૫ છે, જેમાં અર્થે લાભ નહિ, સામાન્ય પ્રયોજન મુલ્ય છે.

(ઙ) આધકાને માર્ગ બતાવો એ આધકાને [હિતાર્થે] માર્ગ બતાવો ને સંક્ષિપ્ત છે.

(ચ) મોહનલાલ માસ્તરે મળનિયાને સાન સોટીઓ મારી, અહિં મળનિયાને માર મળી છે તે મળતાં નહિં પણ અણગમતી વાત છે, છતાં માર ખાનારને એ શિક્ષાનો “લાભ” મળે છે વિપરીત લક્ષણથી; એથી, મળનિયાને એટલે મળનિયાને (અર્થે).

(જ) અને (ઝ) માં ક્રિયાપદને દ્વિર્ભક્ત ગણ્યે તો આ દ્વિતીયા વિભક્તિ થશે એમ કેટલાક કહેશે પણ સંસ્કૃતમાંથી જોઈએ તો હાલ પ્રયોગમાં ગોળકર્મ છે તે સપ્રદાન જ છે; શિષ્યને ધન ઉપવેશે, અથવા છોકરાને માર્ગ કહેશે, એ વાક્યમાં ખુબ જોતાં ને પ્રત્યક્ષ યુક્ત શબ્દ એ આપારના લાભ લેનારનો, કે ક મેળવનારનો, અર્થાત્ સપ્રદાનનો વાચક છે. તે જ રીતે પાણીને પથ્થાત્થ વાચક છે, છોકરાને પ્યરો વાગ્યો, રાણીને શુદ્ધ દુધ મળ્યું હેતુ વાક્યોમાં, ઝીણવટથી જોતાં પ્રદીપ્તતાવના (લેનારપણાના) અર્થની વિવિધ સ્પષ્ટતા ધ્યાનમાં પ્રકટ થશે, જે સપ્રદાનની અને ચતુર્થી વિભક્તિની શ્રુતિકા છે.

ને વાળા ચતુર્થીના ૩૫નો વિલક્ષણ પ્રયોગ પ્રેમાનંદે કર્યો છે, અને ત્યાં ને નો ને માટે,
'અંચ હેવે' અર્થ થાય છે—

તે માટે તેને તેઓ મીર, મોજનને જાનો મંદિર (સુમદ્રાહરણ, પં. ૩૬૦).

અહિં મોજનને=મોજનને માટે.

જમવાને મોલાવો, ન્હાવાને પાળી આપો—એ પ્રયોગમાં હેતુર્થકૃદન્ત છે એટલે તદ્વાવત છે, જે કે
મૂલ ભૂમિકા એની એ જ છે—ને માટે અર્થની

સુમદ્રાહરણમાં આ પ્રયોગ વારંવાર આવે છે. થોડાક વધારે દાખલા ટાંકું છું:—

મારે તો તેને તેજવો મોજનને યર માંહ (પં. ૪૫૧);

તમ પાસે રાજો સેવાને હું દાસ રે (પં. ૧૫૧૭);

મોજન ત્રાત મિદ્ધાને જામ્યા (પં. ૧૫૭૧)

અર્જુન મૃગયાને ગયા (પં. ૧૬૨૬)

મઠાવ્યાનમાં પણ હેનો દાખલો મળે છે:

શકે તે નહ વિદિષ્તે જામ્યા (નઠ્ઠાવ્યાન ૨૨-૬);

મેઠી દમયન્તી ગુણવા, સ્વયંચર ને સાતરી જવા (એ જ કાવ્ય, ૨૦-૨)

લીલવતીનો રાસ (વિ. સં. ૧૭૦૦)માં છત્તો નિદ્રાને સ્વ [૪-૫-૭] હેવે પ્રયોગ છે (નિદ્રાને
નિદ્રાને માટે એ અર્થમાં) એ જોતાં જણાય છે કે પ્રેમાનંદના સમયમાં આ પ્રયોગપ્રકાર વ્યાપક
પ્રચારમાં હોવો જોઈએ.

હાવા અર્થના આ પ્રત્યયમાંથી નુ વર્ગના બીજા પ્રત્યયમાં, એટલે દ્વિતીયા વિભક્તિના
ને પ્રત્યયમાં, એક કગલે જ પહોંચી જવાય છે. ગૌણકર્મમાં અંતર્ગત રહેલો સંપ્રદાનભાવ કર્મના
રથાને અકલ્પ્યકર્મે સરકી જાય છે, અને અંતે જેમાં સંપ્રદાનના અર્થનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય, ફક્ત
કર્મના જ અર્થ—કર્મને બિનહરીફ સત્તા જમાની હોય, હેવા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. દાખલા
તરીકે પેલા મિલ્લારીજ રાજકુમારીને છજમા જમેલી લીલી એ વાક્યમાં રાજકુમારીને રૂપમાં સંપ્રદાન અર્થ
બિલકૂલ નથી; એ ચતુર્થી વિભક્તિ નથી પણ શુદ્ધ દ્વિતીયા છે કારણ કે રાજકુમારીને એ જોવાની
ક્રિયાનું કર્મ છે. તહેમ છતાં પણ, ને પ્રત્યયની જોડે લેનારપણાનો ભાવ દર્શાવનારા, અને રાજકુમારીને
એ કર્મ અને લીલી એ ક્રિયા એ બે વચ્ચેની કડી બનનારા, કોઈ શબ્દનું સંયોજન થયું અને હેના
અવશેષરૂપે આ દ્વિતીયાનો ને પ્રત્યય રહ્યો એમ માનવું યોગ્ય છે. આ રીતે દ્વિતીયાનો ને એ ચતુ-
ર્થીના ને નું ઉત્તર-પરિણામ છે. આ વાતની દૃઢ અને પ્રબળ પ્રતીતિ માટે હેની રહામે વિભક્તિપ્રત્યય-
રહિત શુદ્ધ કર્મવાચક રૂપે મૂર્દાને સરખાવી જુવો હુ રોટલો જાણ છુ; માંદે જોપડો વાંચેછે,
આ વાક્યમાં રોટલો, જોપડો એ શુદ્ધ કર્મવાચક દ્વિતીયા વિભક્તિના દાખલા છે; એ જાણું છું, વાનું
હુ નાં કર્યું છે; હેમાનો મૂલ દ્વિતીયા પ્રત્યય અમ્ (સં.) અપભ્રંશ અને અપભ્રંશોત્તર વિકાસક્રમે હ્રુત
થયો છે. (આ પ્રત્યયલોપમાં અન્ત્ય ક વાળા નપુંસકલિંગના શબ્દો અપવાદ છે કેમ કે તહેઓ
અન્ત્ય ભરત માં જ જાળવી રહ્યા છે, દા. ત. સજ્જત, વજ્જત.)

હિન્દી —

(૧) ઓ લાલે મનસુલે (પ્રાતિપત્તિક લાલ અને મનસુલા)

(૨) માલ તિલક અરુ ન્પત્તો

નાથ ! તુમિ જાનત હો સબકી [,, નાથ]

[૩] નાથ ! કેસે ગજકો વધ છુડાયો [,, નાથ]

[નોંધ — અપભ્રંશમાં નામેના અન્ય અને સંબોધનમાં તેમ જ પ્રથમામાં આ થાય છે —

સંબોધન — ઢોહ્લા મડ તુહુ વારિઆ મા ધુર દીહા માણુ

પ્રથમા — ઢોહ્લા સામલા ઘણ ચપવળી

આધુનિક કવિતામાં [અને કોઈવાર ઉદાત્ત ગદ્યમાં] નીચે પ્રમાણે અપવાદ જોવાય છે —

[ક] અન્ય અને સંબોધનમાં લખાવીને આ કરવામાં આવે છે, જે સંભવત મરાઠી શૈલિ અનુકરણ છે,

અને [લ] જેને અન્તે અન્, આ [અી] ઇ [યુ] ઈ [અી.] અને ડ [યુ] હોય એ પ્રકારના શબ્દોના સંસ્કૃત સંબોધનરૂપનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, જેમાં ઉદ્વેગ ધાર્મિક અને હેવા લખાણોને શિષ્ટ, સંસ્કૃત-પુણ્ય, ગૌરવ અપવાનો હોય છે

દાખલાઓ —

(ક) ના—

(૧) અનાચન્તા ! દેષા ! અનુપમ અવિચા થકી પરા !

(ભોળાનાથ સારાલ ઇ કૃત હૃદયપ્રાચીનામાઝા, અક ૧)

(૨) મુદર શિવ મગલ ગુણ ગલ હૈશ્વરા !

(નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત હૃદયવીણાતુ પ્રથમ કાન્ધ)

સંબોધનમાં જ નામીને થતો આ પ્રાચીન શુદ્ધ કવિયોમાં પણ છે, નરસિંહ મહેતા જેટલા જૂના કાવ્યથી મળે છે —

(૧) જાગરે જાદયા કૃષ્ણ ગોવાલિયા (મત્તિક જ્ઞાનના પદ, ૧૪ પ ૧)

(૨) કલ્પ કતાવલો ચાલ્ય ને ઘિટલા ! (,, ,, ,, ૧૭ પ ૧૧)

(૩) પવન તું, પાણી તુ મૂમિ તુ મૂધરા (,, ,, ૪૦ પ ૩)

દયારામમાં પણ મળે છે —

(૪) મત્તિકી હીન હુ દીન દામીદરા)

(૫) મેટોની મૂધરા રક જાળી મ્હને [નીતિ મત્તિકી પદ ૧૧૧]

હું હેને અપમંથ રહિનો અરોપ-માનું છું, જે મરાઠીમાં અવાપિ રહ્યો પણ ગુજરાતીમાં હુમ થયો, પણ ફરી પાછો સંભવતઃ બોળાનાથ સારાભાઈએ પ્રાર્થનામાલ્ય લખી એ અરસામાં, ચાલુ થયો-[અપમંથના લક્ષણરૂપે નહિ પણ મરાઠીના સ્પષ્ટ અનુકરણરૂપે]. કાવ્યરચનામાં આ તત્વ આકર્ષક બન્યું જણાય છે.

પ્રેમાનંદને નામે ચડેલ હરિષંદ્રાલ્યાનમાં અન્ત્ય જ નો જા પ્રથમા એકવચનમાં પણ થતો જોવાય છે.-

[સ] મા-
 એ પ્રલયાત્તા એ જ્ઞાતા (કડુ ૨૭, કડી ૪૩)

(૧) હે પરમારમન્ ! તારૂં જીતન જારી રુતિ અને શુ જરી સકિયે ?

[બોળાનાથ સારાભાઈ કૃત શ્રેષ્ઠ પ્રાર્થનામાલ્ય, અંક ૨૧, ગદ્યપ્રાર્થના]

[૨] તે અધવાર મહિં કહું કહું નિહાજે, કહે જલે નિરલતી રહી છુ તુ થાલે
 (નરસિંહરાવ બોળાનાથ કૃત હૃદયબીજા, પૃ. ૧૪, કડી ૪, પં. ૪)

(૩) દુષાનિષ્ઠે સન્મતિ નિત્ય લાપો (શ્રેષ્ઠપ્રાર્થનામાલ્ય, અંક ૧૨)

[૪] હમા દેધિ ! હમા દેધિ ! લાપો દે મુજ મસ્તકે [નરસિંહરાવ બોળાનાથ કૃત હૃદયબીજા, પૃ. ૨૨, કડી ૨૧]

(૫) ઉપાસુ તને પ્રેમથી હુ મમો હે [શ્રેષ્ઠપ્રાર્થનામાલ્ય]

સંસ્કૃત સંબોધનારૂં શપ્થના આ પ્રયોગનો દાહવાર, સંસ્કૃત વ્યાકરણના અપરિચયને લીધે, હાર્યજનક અતિરેક થઈ જાય છે, જે નીચેના દાખલામાં જોઈ સકાશે -

વિધાતે મેઘી એ તવ મુતલ ! જાછા રમ ત્યે, સમર્પેલ લેજે જીવન રસલોકે અનુપમે !

(નંદાનાલાલ દ. કવિકૃત કન્હુદમાર માલક, ૧; ૨, પૃ. ૨૧)

અહિં જૂલ થવાનું કારણ હાલુ છે ગુજરાતી પ્રાતિપદિક વિષાતાનો જન્મસંબંધ સંસ્કૃત વિષાદ શબ્દ જોડે છે, અને વિષાદનું સંબોધન વિષાદ થાયુ, વિષાદે નહિ, એ સત્ય પ્રત્યે દુઃખ રહ્યું તેથી કવિયે એ શબ્દને પણ માલ, થાલા વગેરે જેવાં જાકારાત સંસ્કૃત શબ્દ ગણી લેવાની જૂલ કરી.

પ્રથમા સિવાયની કારક- } હવે આપણે ગુજરાતીના પ્રથમા (અને સંબોધન)† સિવાયની
 વિમલકિયોના પ્રયોગ, વર્ગીકરણ. } વિલકિતયોના પ્રયોગનો વિચાર કરી સકોશું. એ પ્રત્યયો આ છે -

વિલકિત-અર્થ	વિલકિત	પ્રત્યયો
કર્મવાચક	ક્રિતીયા	ને
કરણ કે કર્તૃ-વાચક	કૃતીયા	એ
સંપ્રદાનાર્થ	મતુર્થી	ને
અપાદનાર્થ	પચમી	ચી
સ્વામિત્વાદિસંબંધવાચક	ષષ્ઠી	નો-ની-નું
અધિકરણાર્થ	સપ્તમી	એ-મા

આ અભાણે ને (દ્વિતીયાના, મર્યાદિત અંશે) અને ને (ચતુર્થીના) એ . તો પછી
 ઘટ્ટી પ્રયય 'હું' ની પ્રત્યય નું નાં સંતાનો છે તેથી અપણે માત્ર ઘટ્ટીના હું પ્રત્યયની જ
 શ્યુત્પત્તિ વ્યુત્પત્તિ જોવી રહે છે. આ હું સર્વવ્યવસ્થા અર્થના અપભ્રંશ તળમાંથી નીકળ્યો
 છે એ નો સર્વપક્ષસંમત વાત છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨).

પણ ડૉ. ટેસિટોરી ચતુર્થી પ્રત્યય ને ના પ્રભવ પરત્વે પોતાનો મતભેદ પ્રકટ કરે છે,
 ડૉ. ટેસિટોરીના મતનું અને સ્વીકૃત મતનો અસ્વીકાર કરીને દ્વિમતભયો તદ્દન નવો જ મત
 કયન, પરીક્ષણ અને આગળ કરે છે. હેમનો જેવા સમર્થ અને વ્યુત્પન્ન પંડિતને ન્યાય
 નિરસન આપવા માટે હેમના મતનું સંપૂર્ણ પરીક્ષણ કરવું જોઈએ. હેમનો મત
 આ અભાણે છે:-

(ક)-(૧) ચતુર્થી પ્રત્યય ને નો ઉદ્ભવ ગ્રા. પા. રાજ. માં “ પાસે, ” “ કનેથી ” ના
 અર્થમાં વાપર મળતા કન્હ-કન્હિમાંથી થયો છે, અને આ કન્હ સં. કર્મમાંથી સાધ્ય છે;
 અર્થપ્રાપ્તિ સં. અપિકર્મ (અગ્નિના અપિકર્મ) ના સાદસ્યાધારે થઈ છે. કાનનો પ્રદેશ, અને પછી
 કાનની નિકટ=કાનની પાછળ, પાછળથી;

(૨) આ “ નિકટ ” અર્થ અને ચતુર્થીના અર્થ વચ્ચે ભ્રમ થયો હતો.”

આ અર્થભ્રમના નિદર્શક ઉદાહરણો હેમણે આપ્યાં છે,

“ પાસે ”ના અર્થ:-

(૧) મિધ્યાવૃત્તિ લોક કન્હઈ ભાવકે વસિવડે નહીં

(૨) ચતુરક કન્હિ પૂછઈ વનચળી

(૩) દ્વન્દ્વ માગદ્ જિન કન્હઈ દક્ષિણા ઇ

ચતુર્થી વિભક્તિનો અર્થ:-

(૪) આવઈ તિહા કળિ (એ ત્યાં આવે છે)

(૫) મગવન્ત કન્હઈ આવી કહઈ (ભગવંતકને આવીને)

(૬) શ્રીગુનાદિક કન્હઈ જદ (શ્રીગુનાદિક કને જઈને)

૩. ભાંડારકર વિદસન ભાષાશાસ્ત્ર વિષયક-વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૨૫૭, મધ્યભાગ; બીજા પૃ. ૨,
 પૃ. ૨૮૮; અને LSI (ભારતીય ભાષા સમીક્ષા) પૃ. ૬, ભાગ ૨; પૃ. ૩૨' નાના અક્ષરે છાપેલ
 પરિચ્છેદ. ડૉ. હોર્નલે જો-જો-નું ને કિન્નમાંથી સાધ્ય છે (J. A. S. Bengal, પૃ. ૧૨, ભાગ ૧,
 પૃ. ૧૪૨ અને એ પ્હેલાંના પૃષ્ઠો), આ વ્યુત્પત્તિમાં ચીજલાવનો શુભ છે, કારણ કે એક જ ધાતુ
 કર્મમાંથી દ્વિંદી કા, રાજસ્થાની રો, બંગાલી ર, અને ગુજરાતી જો એ બધા પ્રત્યય સધાય છે.
 પણ સર્વમાન્ય બનેલા તળ ને અવગણી સકાય નહિં.

૪. હેમની “ નોટ્સ ” § ૭૩ (૫) અને J. R. A. S. ઈ. સ. ૧૯૧૩, પૃ. ૫૫૩ થી શરુ
 થતો હેમનો “ ગુજરાતી અને મારવાડીમાં ચતુર્થી અને પછી પ્રત્યયો ” એ લેખ

(ત્ર)-૧) કન્હદ-નદ ના બે અર્થ થતા હતા; ૧) ચતુર્થી, [૨] કર્તૃવાચક; પ્રા. પા. રાજ. માં નદનો કર્તૃવનો અર્થ નહોતો, એ ત્વહાર પછી આગ્યો. હેમણે F 700 ના પૃ. ૧૦ સમાધી એક દાખલો ટાંક્યો છે:

આદીશ્વર નદ દોષા લીધી ગળી [=આદીશ્વર...લીધી]....

(૨) કર્તૃવાચક અર્થ ચતુર્થીનું નહિ પણ પંચમીનું સંતાન છે.

હેમણે આપેલાં કારણો:-

(ક) પંચમી અર્થે કન્હદના પ્રયોગનાં ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો;

(લ) મદ્ર વાપ (કન્હદ સામલિટ', મદ્ર ગુરુ (કન્હદ દોષા લીધી જેવા વાક્ય પ્રયોગોનો વિચાર કરીશું) તે સમજારો કે હેમાંથી વાપ નદ કહિયુ, કે ગુરુ નદ દોષા લોધી એમ કેટલી સ્હેલાઈથી થઈ સકે. વિશેષમાં, ડૉ. ટેસિટોરી ઉમેરે છે કે, -ખરી વાત એ છે કે મદ્ર ગુરુ (કન્હદ દોષા લીધી એ વાક્યમાં તરત: બે કર્તાઓ છે જેમાંનો બપાકરણુ પ્રમાણેના કર્તા મદ્ર તે માત્ર દેખાવતો છે પરંતુ બીજો, ગુરુ, (કન્હદ, ખરો કામ કરનારો છે;

અને (૩) કન્હદ શબ્દ નદ નો મૂળશબ્દ છે એ ખતનું નિર્ણાયક પ્રમાણુ જેને પોતે માની લે છે હેવું પ્રમાણુ દસાવવાને વચાલ્યાનમાંની એક ચોપાઈનો એક પાઠ ટાંકે છે:

વાટદેં નદેં એક નિરમલ નોર

“વાટ કને એક નિરમલ નીર (વાળું સરોવર હતું).”

આ દક્ષીણેથી પોતે નીચેની વ્યાખતો પૂરવાર કરી છે એમ માને છે:-

(૧) નદેં એ કન્હદેના જેવું સમમીનું નામ છે.-આ માટે એમણે કારણુ એ કણુ છે કે જે નદેં એ વધીને પ્રત્યય નો (<નટ) હોય તે એ શબ્દથી છૂટો ન લખાય;

(૨) એ ખરેખરો post-position-અનુગામી શબ્દ-છે, કેમકે જે એ જેને સાગ્યો છે એ નામ સાથે વેગાઈ ગયો હોય તે એ નામનું સમમીનું રૂપ ન થાય;

અને (૩) જેમ હિન્દીમાં પુરુષવાચક સર્વનામના તૃતીયાના રૂપની પછાં કર્તૃસ્વવાચક ને મૂકાય છે (મદ્રનદ=મૈત્રે-ગુળ. મ્દે), તે જ પ્રમાણે આ નદેં પણ પુનરુક્તિ કરીને વાપરી સકાય હોવા છે, અર્થાત્ નદેંની જે વિભક્તિ છે તેની તે વિભક્તિમાં સ્હેલા શબ્દની પછી એ મૂકી સકાય હોવા છે.

(ગ)-૧ વધી પ્રત્યય નો. ડૉ. ટેસિટોરી કહે છે કે નો [વધી પ્રત્યય] તળટમાંથી ન આગ્યો હોય, કારણુ કે

(૧) મૂર્ધન્ય વ્યંજન દન્ત્ય બની જાય એ માટે કાંઈ શક્ય કારણુ નથી;

અને (૨) નો એ માત્ર યુજરાતીનો જ પ્રત્યય છે, રાજસ્થાનીની જે પ્રાદેશિક બોલીઓમાં તળા અને (ક)નહ અને વિદ્યમાન છે એ બોલીઓમાં આ પ્રત્યય ઉપલબ્ધ નથી.

આ દલીલોને આધારે હેમણે નિર્ણય રચાવ્યો છે કે

[ક] નો પ્રત્યય [ક]ન્હ- (kə' n (h) ai-પછી નો છે, કારણ કે જે ભાષામાંથી યુજરાતી અને રાજસ્થાની અને જન્મી છે હેમાં [ક]ન્હ હતા એ નિઃસંશય છે;

અને [ર] નહ અને નડ અને :સહોદર છે, અને :નહમાંથી નડ નીકળ્યો છે, નડમાંથી નહ નથી નીકળ્યો.

[નહ નો પછી અર્થ દર્શાવવા માટે ડો. ટેસિટોરીએ એક પાદનોંધમાં આ ઉદાહરણ આપ્યું છે : " મગવંત નહ તોમ્મઝ મવ " (ભગવંતનો આ તેરમો ભવ છે.) "

(ગ)-૨ પ્રા. પા. રાજ. કષિતામાં સ્વામિત્વ વિવક્ષિત હોય ત્હારે રજડ વપરાય છે, પણ સ્થાન કે સેવાકાચનો સામાન્ય અર્થ આવી જતો હોય ત્હારે નડ વપરાય છે, અને આ અર્થોમાં [રચળ, ઉત્પત્તિ, કર્તૃત્વ એ અર્થોમાં] સાધારણતઃ કન્હ પણ વપરાય છે; એ વસ્તુસ્થિતિમાં ડો. ટેસિટોરી પોતે આપેલી કન્હ-નહમાંથી નો એ બ્યુત્પત્તિ સમર્થન સાધે છે. (તળડ અને નડના પ્રયોગના દાખલા હેમણે આપ્યા છે). હાલું અર્થ-સામ્ય છે તેથી નડ એ કન્હનો ગોત્રજ છે હેવો નિર્ણય એવો કરે છે.

ए मत्नी परीक्षा
अने हेतु मिरसन

હવે આપણે આ બધા પક્ષ-વાદની અને એ માટેની દલીલોની
પરીક્ષા એકેકર કરીશું:-

[ક] કન્હની કર્ણમાંથી બ્યુત્પત્તિ પ્રયોજનારમાં જૂનિકા તરીકે સ્વીકારાયે; વૈદિક અવિર્કર્મ જેડેતુ સાદૃશ્યદર્શન કદાચ કેંક આહુ પાતળું જણાશે. એ જે હોય તે-પણ [૨]માં જે કથન કયું છે, કે આ " પાસે " ના અર્થનો ચતુર્થીના અર્થરૂપે ભ્રમ થયો હતો, એ તો સાત્ત્વ માની સકાત નથી. ઉદાહરણો જોતાં, પાસ તો [૧], [૨], [૪], [૫], અને [૬] ઉદાહરણો જોતાં, એ બધું દેખાઈ આવે છે કે કળિ અને કન્હ " પાસે " એ અર્થ ચોખ્ખેચોખ્ખો દર્શાવે છે. ફક્ત ઉદાહરણ (૨)માં કન્હ અર્થ પરત્વે જેમાં સ્વરકીને બળી જતો જણાય છે. આ આકસ્મિક ઘટનાયોગને ગંભીર ચંકાની દૃષ્ટિથી જોવો યોગ્ય છે, કારણ કે યોગ્યતર બ્યુત્પત્તિના ગ્વીકારનાં અને આ બ્યુત્પત્તિના પરિત્યાગનાં કારણો છે, જે અહિં આગળ ઉપર બતાવું છું. કન્હ-કન્હમાંથી, આઘ અસ્વરિત શ્રુતિનો લોપ થવાથી ને-નહ નીકળ્યા એમ ડો. ટેસિટોરી માને છે; આ આપાતરમણીય છે, પણ મહેં દર્શાવેલાં કારણોને ક્ષીણે મ્હારે મૂલ-ચબ્દનો જ અસ્વીકાર કરવો પડે છે.

મ્હ (૧) અને (૨). આ તો આપણી કલ્પના પાસે બહુ વધારે પડતી આશા રાખે છે. આ દલીલ દૂરાકૃષ્ટ છે. ઉપરાંત ડો. ટેસિટોરીએ જે અર્થકલ્પની રીત રજૂ કરી છે હેમાં લેનાર-દેના-

૧૮૬ આખો સંખ્યા ઉલટાવી દેવામાં આવ્યો છે. કારણ કે દેવુની ક્રિયાનો કતા મઠ (૬) છે, ગુરુ નથી, ગુરુ તો દેવુની [દીક્ષા દેવાની] ક્રિયા કરનાર છે. અહિં આપણે દેવુ અને દેવુ એ બે ક્રિયાઓ વચ્ચે, અથવા ખરી રીતે લેનાર અને દેનાર વચ્ચે, જમણે ગોટાળો થયેલો જોઈએ છીએ.

(૩) (૧), (), (૩) —

ડૉ. ટેસિટોરી આ આખી વિચારણામાં ભાગે જૂલ્યા છે. પુરપવાચક સર્વનામ જુદી જ કક્ષામાં છે. નામને આ પ્રકારે બેવડો વિભક્તિ પ્રત્યય ન જ લાગી સકે. વળી (૨) અને (૩) અન્યોન્યવિરોધી છે. પણ ડૉ. ટેસિટોરીની સૌથી મોટી ભૂલ હેમણે પચાસ્યાનમાંની [વાટહ નદી એક નિર્મલ નીર એ] પંક્તિમાંના નદને કન્હદમાંથી આવેલો પ્રત્યય માની લીધો એ કારણે ઉપજી ‘હ’ હોવા અર્થે કરવાયેલી “વાટે નજીક એક નિર્મલ નીર” એ વાક્યમાં વિચારોતું સુસંગત અનુસંધાન જ આવતું નથી. આ દોષના નિવારણ કાળે હેમને, કંઈ પણ આધાર વિના, આ પંક્તિને સાથે કરવાને ‘સરોવર’ આણી મૂકવું પડ્યું છે. આ બધી પરિશ્રમ અનાવરતક છે. કારણ કે અહિં નદી નદી સમગ્રવાની છે; “વાટે નદી એક નિર્મલ નીર” એ અર્થ છે. નદ ના ફ ઉપર અનુસ્વાર બૂલધી મૂકાયો છે. ‘હે’ તા. હમી માર્થ ૧૬૧૬ ને રાજ એક ખાનગી પત્ર લખીને આ અર્થે ડૉ. ટેસિટોરીના લક્ષમાં આવ્યો હતો, અને આ પંક્તિની આગળની અને પાછળની પંક્તિ, હેમાં ‘સરોવર’ના અર્થનો કાંઈ શબ્દ આવે છે કે નહિ તે જોવા માટે, લખી મોકલવા કહ્યું હતું; અને હેમણે તા. ૨૧મી માર્ચ ૧૬૧૬ને દિને લખેલા ઉત્તરમાં ઉદારભાવે પોતાની ભૂલ સ્વીકારી હતી. હેમણે લખ્યું હતું:—

“તહમે ખરા છા. તહમે ટોકલા વાક્યમાં નદ શબ્દ નદી અર્થે છે; ત્રણ પંક્તિયો પછી નવી ઘટે શબ્દો આવે છે એથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ંફ ઉપર અનુસ્વાર છે તેથી મહારી બૂલ્ય થઇ હતી, અને મહારી એ બૂલ્ય પ્રત્યે તહમે મહાર્ ખ્યાન દોષ” એથી હું બહુ ખુશી થયો છું.”

આ પ્રમાણે આ એક બૂલ્યના પાયાપર ઊભી કરેલી ધ્રુમરત તૂટી પડે છે.

(ક)–૧–(૧) જનો પાછો ન થાય છે ત્હેના કેટલાક દાખલાઓ મહેં આપ્યા છે.

(જીવન (સં), જીવળ (પ્રા.) જીવન (ગુજ.); સ્તન (સં.), ઘળ (પ્રા.), યાન ગુજ, વગેરે વગેરે).^૫

(૨) આથી જો કાંઈ વાંધો રચ્યું કરવાનો ધરિદો હોય તો વસ્તુતઃ હેમાં કાંઈ સામર્થ્ય નથી. બંધી બોલીઓમાં બધીએ વિશિષ્ટતા હોવી જોઈએ, હેતુ કાંઈ કારણ નથી. ગુજરાતીમાં તળોમાંથી નો ઉદ્ભવો, ત્હારે બીજી બોલીઓમાં તળો કે નદ શબ્દો રહ્યા.

ડૉ. ટેસિટોરીના નિર્ણયો:—

(ક) અને (લ),

નો (ka)-n(h)-a-i (કન્હદ-નદ) પછી પ્રચારમાં આવેલ છે એ ખરું; પણ હેનો અર્થ એમ નહિ કે નો નો ઉદ્ભવ કન્હદ નદમાંથી થયો હતો. નદ અને ન્દ સહોદર છે એમ કહેવામાં ધણું ધણું સિદ્ધવત માની લેવું પડે છે: નદ કન્હદમાંથી આવ્યો હોય (જો કે ગુજરાતી ચતુર્થી પ્રત્યય ને હેમાંથી નથી આવ્યો),

૫. જુલો આ વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક ૧, પૃ. ૧૭૮-૧૮૬; તેમ જ પૃ. ૩૬-૩૬૨

કીરતિ કાન્હલદેહ એ જ મંથ, ૧-૧)-(કાન્હલદે + હ પછી પ્રત્યય); વધાને સામ્યી થીકી કટકદ તળી બપાર (એ જ મંથ ૧-૪૪). (પછીનો હ પ્રત્યય વચ્ચે ને તળીથી જોડે છે, તાસતગામાંના સની માફક જ). આ સહશ્ચિતિ અપભ્રંશોત્તર કાળમાં ઉપલબ્ધ છે. વિકાસની ક્રમિકતા આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે:—

૧ (આ) હ. માગધીમાં, અસ્વ ને બદલે-કમ્માદ, (કર્મણ: કમ્મસ).

સિ. હે. ૮-૪-૨૯૯.

૨ આહૈ માગધીમાં પછી બહુવચન અર્થે, સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮.

૩ સુ-હો-સ્તુ સંસ્કૃત સ્વને બદલે, અપભ્રંશમાં, સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮.

૪ હ પછી બહુવચન અર્થે, અપભ્રંશમાં; સિ. હે. ૮-૪-૩૩૯.

આ રીતે સ્વ-સ્વ (આ)સ-સ-હ અને બહુ (આ)હ-હૈ (એકવચન પ્રત્યય સ્વ-સ ના સંક્રમણથી), એ પછી પ્રત્યયની સંતા કંતી. વ્યાકરણમાં હો આપ્યો છે પણ સાહિત્યમાં હ વપરાય છે, દા. ત. હવં સિગ્ગઈ તડ કોદિ પિગ તુહુ ડુગ અદ્રહ રેતિ એ (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૫ ના ઉદાહરણ તરીકે અપાયેલી) પંક્તિમાંના અન્નદ (સં. અન્વસ્ય) રૂપમાં હ છે. વળી જુવો કાન્હલદેવગ્ન, ૧-૧૪૧, સચિકદ હહયકિ હરજ ન માય.

આ (સમાંથી ઉદ્ભવેલા) હના પ્રાણ્યવનિનો કાળક્રમે ક્ષય થયો, અને એકલો જ મરવાને જ યોગ્ય હતો. આથી તળને પોતાની સત્તા જમાવવા માટે મુખ્ય અવકાશ મળ્યો, અને આ. તળ ક્ષીણ થઈને (જન-જન દ્વારા)જુ બન્યો. જે તળ વિગ્રહશૂન્ય વિશેષણવૃત્ત્ય શબ્દાનુગ તરીકે મુખ્ય શબ્દને છેડે, પોતાની અને એ શબ્દની વચ્ચે રહેલા કડી જેવા સ (સં. સ્વ)ની મદદ લઈને, લાગ્યો હતો તે તળ એ શબ્દાને રહેલ કડીને, જને, દબાવી દબને છેવટે પોતે જ પ્રત્યયનું સ્થાન પચાવી બેઠો હતો આ તળની હાલનીતિનો ઉદ્ભવ મહેં આગળ કયો જ છે. અન્યનું સ્થાન પચાવી પાડવાના આ દુષ્કર્મની શિક્ષા તરીકે આ તળને જ ક્ષય સાથે પડ્યો અને ક્ષીણ થતો થતો એ છેવટે જુ રૂપે માત્ર એક અવિન્યસ્ય પ્રત્યય બની ગયો. આ આક્રમણકારીમાં હેને સનો હ થયો અને હના પ્રાણ્યવનિનો નાશ થયો એ ધટનાની સહાયના મળી હતી. જેમકે : દેવસતણ-દેવહતણ-દેવતણ-દેવ (અણ-અણ)-દેવ.

વર્ગ-૨ ઇ-વર્ગ

હવે આપણે કરણ-કર્તૃવાચક ઇ અને અધિકરણવાચક ઇ પ્રત્યયોનો જાનેલો ઇ વર્ગ લઈશું. ઇ કરણવાચક અને કર્તૃવાચક.

આ પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ હારી જોઈ સકાય છે : સં. ઇન, પ્રા. ઇન, અપ ઇ, અપભ્રંશોત્તરકાલીન ઇ-હ.

જેમકે:—

શ્લેષ (સં.), વચ્છણ (પ્રા.), વચ્છે (અપ)

અપભ્રંશોત્તર ૧ કોલોદ દીઠી. હપ્દ મોહાડ

(પચાલ્ક્યન વાર્તિક પૃ. ૧૬)

૮. જુવો ઉપર પૃ. ૨૨-૨૩ અને પૃ. ૭૫

૨. સૂતારિ...પહિરાવ્યા (એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૧૧)

૩. જેનદ પ્રકારદ રાજા છુ વરસ જીવદ

(વૈતાલપંચવીણી, ગદ્ય, પૃ. ૧૧૬, પં. ૧.)

શબ્દોના અન્ત્ય કને આ અપભ્રંશોત્તર દે લાગ્યો—એ ક્રમ દ્વારા ગુજરાતી એ આગ્યો છે; જેમકે:—

એ શ્લોક વાનરદ સાંભલ્યો (પંચાલ્યાન વાર્તિક, પૃ. ૩૧)

અહિં વાનરદ શબ્દ વાનરકેળમાંથી આગ્યો છે (વાનરેળ હોય તો વાનરિ થાય); આ રૂપમાંથી ગુજરાતી વાનરે શબ્દ સાંપડ્યો છે. ગુજરાતીમાં તે, ક પ્રત્યય ન હોય ત્યાં પણ, પ્રત્યય એ છે. (દ નહિ), જેમકે રાજાએ, ઘોડાએ, હાથોએ, રાણીએ, રમાએ વગેરે. પણ આ એ પ્રાકૃત એનો સીધો વંશજ નથી; એ બદ (અક+દ)નો વિકાર છે.

એ પ્રત્યયનો આ ઉત્પત્તિપ્રકાર લક્ષમાં લઈને મહારે, ગુજરાતીના વિલક્ષિત પ્રત્યયોના વિશ્લેષણ અને અવિગૃહ્ય પ્રકાર પરત્વે કરેલા, મહારા પૂર્વતર વિધાનને મર્યાદિત કરવું પડશે. મહે ત્યાં એમ કહ્યું છે કે હાથે લખેલ લખકું હેમાં (તૃતીયા હાથેમાં) એ પ્રત્યય પ્રાતિપદિક હાથમાં મળી જાય છે. એ કથનને મર્યાદિત કરીને અહિં હું કહીશ કે આ સંધાનની ક્રિયાનું બીજા એના વિકાસ મહેલાના અક+દ=અદ એ ક્રમમાં રહેલું છે, અર્થાત્ ત્યાં જે પ્રત્યય વિવક્ષિત હતો તે, જેની અહિં ઉવટની સ્વરૂપચયો કરી છે—હેલા, સિદ્ધરૂપ ગુજરાતી પ્રત્યય એ હતો.

આ કરણ—કર્તૃ—વાચક પ્રત્યય વિશે એક પ્રસંગપ્રાપ્ત વાત નોંધીશ જે કરણવાચક અને કર્તૃવાચક રૂપો વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટનારી છે; તે એ કે જ્યાં કરણવાચક તૃતીયાનું રૂપ એ પ્રત્યય, તેમ જ વહે, વહે એ શબ્દાનુગો, અને થી પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે (જેમાંનું કૌવાળું રૂપ તૃતીયાના અર્થમાં આવતી પંચમી ગણી સકાય), ત્યાં કર્તૃવાચક તૃતીયા ફક્ત એ પ્રત્યયથી જ થઈ શકે છે. જેમકે:—

કરણવાચક તૃતીયા:—હાથે લખ્યું; હાથે લખ્યું; હાથથી લખ્યું; હાથથી લખ્યું;

કર્તૃવાચક તૃતીયા:—ઘોડાએ ભાત મારી; ઘોડે મારી ભાત બે લઘં સાત;

ઘોડા વઢે (ઘોડે વઢે) મારી રે, છેલ છવીલા છોગાઠી.

[જેવા તૃતીયાનો આ વિશિષ્ટ અધિકાર છે—અર્થાત્ વિકલ્પે પ્રત્યય અથવા શબ્દાનુગ ઉપયોગમાં લેવાનો અધિકાર—તેવે જ અધિકાર ચતુર્થી પણ બોગવે છે કેમકે એ પણ ને પ્રત્યયના વિકલ્પ તરીકે માટે, વગેરે, ચાલું એ શબ્દાનુગોનો ઉપયોગ કરે છે; અલગ્ન વૈકલ્પિક રૂપોમાંથી કયાનો ઉપયોગ કરવો હોયો નિર્ણય કયો ખાસ અર્થ વિવક્ષિત છે એ અનુસાર થાય છે.]

(ક) કાન્હ તળજ સપતિ રસો ગિરિ દન્દ્રદ ધરિ રિદિ [કાન્હદેવવચ, ૧-૬]

(લ) દેવ તળે મટવાદ તુરાસી [એ જ ગ્રન્થ, ૧-૮૭]

(ગ) કરુ મિરોગી પ્રક્રિયે તળે એ

[અપભ્રંશ કૃત મરતવાહુવલિરાસ, ૨-૭, વિ. સં. ૧૬૭૮, આનંદકાવ્યમહોદધિ પુ. ૩. પૃ. ૩]

(ઘ) અસુર તળે ઉપદેશ જ કીયો

[અપભ્રંશકૃત હીરવિજયસુરિ રાસ, ૩-૧, વિ. સં. ૧૬૮૫]

(ઙ) ક્ષત્રી મલેકે ગુગલ તળે સમગ્રાવિયા [એ જ ગ્રન્થ, ૨૮-૨૧].

(ચ) હીર તળે રૂમ ખાલે સોય [એ જ ગ્રન્થ, ૨૯-૪].

(છ) હીર તળે મૂકાવિયો એ [એ જ ગ્રન્થ, ૩૦-૨૪]

(જ)-૧. સાથ તળે વહિરાવ્યો જેહ [એ જ ગ્રન્થ, ૨૬ ૬]

(જ)-૨. અનાથ તળે નરિ દુળવો [એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૮૬ કંડી ૩]

એ જ પ્રમાણે કોનો ચતુર્થા અર્થે પ્રયોગ પણ સૂચક પ્રકાશ પાડે છે: દા. ત.
પાદગાદ કે જદ માર્યો ગાલ [એ ગ્રન્થ, ૨૭-૧૨]

(ઝ) ડુવ તળે હોકલે છે વેહ

[તુલસીકૃત ડુવાલ્યાન, પૃષ્ઠકાવ્યદોહન ગ્રન્થ ૨, આવૃત્તિ ૩ છ, પૃ. ૩].

જો પ્રયોગસાદૃશ્ય સમર્થન જરૂર હોય તો એ હિન્દી પછી અને ચતુર્થા પ્રત્યયોથી અંશતઃ પૂરું પડે છે. પછી પ્રત્યય કા છે અને ચતુર્થા પ્રત્યય કો છે. સર જ્યોત્ સ્વિયસન તો કહે છે કે જાને સમગ્રી પ્રત્યય લાગવાથી કો થયો છે પણ એટલે દૂર તો હું નહિ જઉં. પરંતુ આટલું અવસ્થ કહી સકાય કે ચતુર્થા કોમાંથી હિન્દીમાં કા આવ્યો એમ કહેવું અશક્ય છે. મ્હારે ત્હારે એ સર્વનામના ચતુર્થા રૂપોમાં હાનું વિશેષ સ્થાન મળે છે (દા. ત. મ્હારે ચાર રૂપિયા જોઈશે). અહિં નામ હોય તો ને પ્રત્યય લાગે. (દા. ત. રામાને ચાર રૂપિયા જોઈશે). અહીં ને એટલે પછી રૂપતા એ (સમગ્રી કે તૃતીયા) એ રમણ છે.

[પ્રસંગવશાત્ અહિં નોંધીશ કે જ્યોત્સરે સંસ્કૃત શ્વ (મા. શ્વ) નો વંશજ હ પ્રત્યય કીયુ થયો ત્હારે આ તુ અને તણ પ્રત્યયો પ્રચારમાં આવ્યા હતા. અમુક સમય સુધી આ હ અને તણ બંને બાબુબાણમાં જોવામાં આવતા હતા, જેમકે કાન્હ તળજ સપતિ રસો ગિરિ દન્દ્રદ ધરિ રિદિ (કાન્હદેવવચ, ૧-૬), જો કે અહિં તળજ ચતુર્થા વિલાકિતના કમે રહેલો છે: તાત તળા ગુળ વર્ણનું

૭. L. S. I. (ભારતીય ભાષા સર્વાક્ષા) પુ. ૬, ભાગ ૨, પૃ. ૩૨૮ ન્હાના અક્ષરવાળો છેલ્લો પરિવ્રજ. એમી કહે છે કે જેમ જે તે ર અથવા રોની અને ને એ નોની સમગ્રી છે તેમ કો એ કાની સમગ્રી છે.

જો માધીન હિન્દીમાં ચતુર્થા સાથે કોનો સંબંધ દર્શાવી સકાય તો આ સુદા પરત્વે મ્હે સ્થવેલી મપાઈ મ્હારે પાછી જોતવી પડે; અને તો તો સાદૃશ્યમાધારે મ્હે કરેલી દલીલ સંપૂર્ણ બને માત્ર અંશતઃ સ્વીકાર્ય ન રહે.

અને નહ તળડમાંથી. દાવી શક્યતાને આધક કાંઈ જ નથી. ડૉ. ટેસિટોરીએ આપેલા મળવત નહ તેમજ મવ એ દાખલામાં નહ એ શુદ્ધ ચતુર્થ પ્રત્યય છે; પછીના અર્થ તો માત્ર તે પછીના ચતુર્થેય અર્થ છે. “ભગવંતને આ. તેરમે ભવ છે” હેવી વાક્યરચના છે, અને પછી તાત્પર્ય રૂપે “ભગવંતને આ તેરમે ભવ છે” હેવો અર્થ થઈ શકે છે.

ડૉ. ટેસિટોરીના અભ્યુપગમની વિરુદ્ધ જતો મ્હોટામાં મ્હોટો મુદ્દો આ છે:-

નહ, (નો-ની-નુ) તત્વતઃ અને રૂપતઃ વિશેષણ જેવો છે, અને હેની આ વિશેષણાત્મકતાનો ઉત્તમ ખુલાસો વિશેષણરૂપ તળથી મળે છે, કારણ કે તળને અર્થ સવચ્ચિન્ન છે અને લિંગવચન પ્રમાણે હેના રૂપવિકાર થાય છે; જ્યારે કન્હરૂપમાં સધાતો નહ વિશેષણ નથી અને એ સંપૂર્ણરીતે ક્રિયાવિશેષણ અન્યમ હોવાથી અવિકાર્ય છે. પરિણામે કન્હરૂપ-નહમાંથી લિંગવચનનું વૈવિધ્ય દાખવતા નો-ની-નુ, ના-ના ઉદ્ભવી શકે નહિ.

(ગ)-૨.

આ દલીલ યુકિતચતુર છે પણ સર્વથા અપ્રતીતિકર છે સ્વામિત્વ અને નિર્ગમનસ્થાન હેવું અર્થનું એકરણ સૂક્ષ્મ છે. પણ આ દલીલને હું નિર્ણયસ્થાપક દલીલ તરીકે સ્વાકારી સહોતો નથી, ખાસ તો ઉપર નેધિથી મ્હોટો આ મુશ્કેલીને કારણે કે કન્હરૂપ-નહ ક્રિ. વિ. અવયવરૂપ છે પરંતુ નો-ની-નુ વિરૂપણરૂપ છે.

આટલું ડૉ. ટેસિટોરીની પોતાની દલીલો વિશે જ કહું. હેના મતનું વિશેષ અને બહુ મહત્વપૂર્ણ નિરસન કરનારી વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે વિ. સંવતની સોળમી અને સત્તરમી સદીઓના મુજરાની માહિત્યમાં નો-ની-નુ નો મુળબૂત શબ્દ એટલે કે તળું (અવગમીન મુજરાતી ને ની માફક) ચતુર્થી પ્રત્યય તરીકે તળે અને છે. હેના દાખલાઓ આદિ આપુ છું:-

૧ તળની આ વિશેષણતુલ્ય પ્રકૃતિનું વિશેષ નિદર્શન એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં મળે છે અને એ વ્યુત્પત્તિ સૌથી પ્રથમ ડૉ. ટેસિટોરીએ “નોટ્સ” પૃ ૭૩-(૪)માં આપી હતી. આ શબ્દની એ અગ્રાંતિ સર્વાન્ય અને ની સં. તદ્વિત પ્રત્યય તળમાંથી સધાતો વ્યુત્પત્તિને હેમણે વર્ણવે ગણી તે માટે એ કારણ આપ્યું હતું, પ્રત્યયરચાને આવતા શબ્દ સાધારણ્ય અલગ નામે કે વિશેષણ હોય છે અને હેવા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રત્યયમાંથી સાધવી એ તો એક અદ્વૈતપૂર્વ અપવાદ થાય. આથી હેમણે તળ ની વ્યુત્પત્તિ અપ્પગલ [સં. આગ્નજ્ઞ]માંથી, અ વસ્તુતો લોપ અને વનો ત થવાથી, ધમેલી માની છે. આ વ્યુત્પત્તિ હું સ્વીકારું છું, પણ આટલા ફેરફાર સાથે કે અપ્પગલ ને બદલે અત્તગલ ને મૂળ શબ્દ ગણવો કારણકે આગ્નમાંથી અપ્પા તેમ જ અત્ત થાય છે. અને તળમાંથી વ્યુત્પત્તિ ન સ્વીકારવાનું ડૉ. ટેસિટોરીએ આપેલું કારણ મ્વીકારવા હું તૈયાર નથી. એ જ સંસ્કૃત પ્રત્યય તળ કાંઈ ક્રમે આગ્ન ના કેઈ રૂપમાંથી ઉદ્ભવેલો હોય એ સંભાવ્ય છે. વળી પ્રત્યયરચાને શબ્દાન્તે લગાડાતો શબ્દ પ્રત્યયમાંથી વ્યુત્પન્ન ન થાય એ સિદ્ધાન્ત પણ સ્વીકારી સકાય નહિ. અપ્પગલમાંથી, અથવા ખરી રીતે અત્તગલમાંથી હું તળની વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારું છું તેવું જુદું સ્વતંત્ર કારણ છે તે એ કે એ બહુ ચોગ્ય લાગે છે અને આપણી ભાષાસાહિત્ય અને ધ્વનિતંત્રીય દૃષ્ટિને કે મુસંગત છે.

૨. સુતારી...પહિરાબ્યા (એ જ અન્થ, પૃ. ૧૧)

૩. જેળદ પ્રભરદ રાજા સુ વરસ જીવદ

(વૈતાલપચવીસી, ગદ્ય, પૃ. ૧૧૬, પં. ૧.)

શબ્દોના અન્ત્ય કને આ અપભ્રંશોત્તર દ્વારા સાચો-એ ક્રમ દ્વારા ગુજરાતી એ આગ્યો છે; જેમકે:—

એ મ્લોક વાનરદ સાંમલ્યો (પન્નાસુવાન ચાર્તિક, પૃ. ૪૧).

અહિં વાનરદ શબ્દ વાનરકેળમાંથી આગ્યો છે (વાનરેળ હોય તે વાનરિ થાય); આ રૂપમાંથી ગુજરાતી વાનરે શબ્દ સાપડ્યો છે. ગુજરાતીમાં તે, ક પ્રત્યય ન હોય ત્યાં પણ, પ્રત્યય એ છે (દ નહિ), જેમકે રાજાએ, ઘોડાએ, હાથોએ, રાણીએ, રમાએ વગેરે. પણ આ એ પ્રાકૃત એના સીધા વંશજ નથી; એ બદ (અકન્દ)નો વિકાર છે.

એ પ્રત્યયનો આ ઉત્પત્તિપ્રકાર લક્ષમાં રાખીને મ્હારે, ગુજરાતીના વિભક્તિ પ્રત્યયોના વિશ્લેષણ અને અવિગ્ન પ્રકાર પરત્વે કરેલા, મ્હારા પૂર્વતર વિધાનને મર્યાદિત કરવું પડશે. મ્હેં ત્યાં એમ કહ્યું છે કે હાથે વળેલ લગ્નદ્વેષમાં (તૃતીયા હાથેમાં) એ પ્રત્યય પ્રાતિપદિક હાથમાં મળી જાય છે. એ કથનને મર્યાદિત કરીને અહિં હું કહીશ કે આ સંધાનની ક્રિયાનું બીજા એના વિકાસ પહેલાંના અકન્દ=અદ એ ક્રમમાં રહેલું છે, અર્થાત્ ત્યાં જે પ્રત્યય વિવક્ષિત હતો તે, જેની અહિં ઉત્પત્તિ સ્વરૂપથી કરી છે હોવા, સિદ્ધરૂપ ગુજરાતી પ્રત્યય એ હતો.

આ કરણ-કર્તૃ-વાચક પ્રત્યય વિશે એક પ્રસંગપ્રાપ્ત વાત નોંધીશ જે કરણવાચક અને કર્તૃવાચક રૂપો વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટમાની છે, તે એ કે મ્હારે કરણવાચક તૃતીયાનું રૂપ એ પ્રત્યય, તેમ જ વહે, વતે એ સંધાનુગો, અને જો પ્રત્યય લગ્નાચારી થાય છે (જેમાંનું સીવાળું રૂપ તૃતીયાના અર્થમાં આવતી પંચમી ગણી સકાય), ત્યારે કર્તૃવાચક તૃતીયા રૂપ એ પ્રત્યયથી જ થઈ શકે છે. જેમકે:—

કરણવાચક તૃતીયા:—હાથે લલ્લુ; હાથે લલ્લુ; હાથથી લલ્લુ;

કર્તૃવાચક તૃતીયા:—ઘોડાએ સાત મારી; ઘોડે મારી જાત ને છઠ્ઠાં સાત;

ઘોડા વઢે (ઘોડે વઢે) મારી રે, છેલ છઠોલા છોગાઠા.

[જેવા તૃતીયાનો આ વિશિષ્ટ અધિકાર છે—અર્થાત્ વિકલ્પે પ્રત્યય અથવા સંધાનુગ ઉપયોગમાં લેવાનો અધિકાર—તેવે જ અધિકાર ચતુર્થી પણ ભોગવે છે કેમકે એ પણ ને પ્રત્યયના વિકલ્પ તરીકે માટે, કાજે, છાતું એ સંધાનુગોનો ઉપયોગ કરે છે; અવગત વેકલ્પક રૂપોમાંથી કયાનો ઉપયોગ કરવો હોતો નિર્ણય કયો ખાસ અર્થ વિવક્ષિત છે એ અનુસાર થાય છે.]

કીરતિ કાન્હદેદદ એ જ પ્રથ, ૧-૧)-(કાન્હદે + દ પછી પ્રત્યય); પરવાને સામવી લીટી કટકદ તળી
ભવાર (એ જ પ્રથ ૧-૪૪). (પછીનો હ પ્રત્યય કટક ને તળીથી જોડે છે, સાતતગામાંના સની માફક જ).
આ સહસ્ત્રિતિ અપભ્રંશોત્તર કાળમાં ઉપલબ્ધ છે. વિકાસની ક્રમિકતા આ રીતે સ્પષ્ટવાપ છે:—

૧ (આ) હ, માગધીમાં, અરુ ને બદલે-કમ્માંદ, (કમંગ: કમમસ).

સિ. હે. ૮-૪-૨૯૬.

૨ આહ માગધીમાં પછી બહુવચન અર્થે, સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮.

૩ સુ-હો-સ્તુ સંસ્કૃત સ્વને બદલે, અપભ્રંશમાં, સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮.

૪ હ પછી બહુવચન અર્થે, અપભ્રંશમાં; સિ. હે. ૮-૪-૩૩૬.

આ રીતે સ્વ-સ્વ (આ)સ-સ-હ અને બહુ (આ)હ-હ (એકવચન પ્રત્યય સ્વ-સ ના સંક્રમ-
ણથી), એ પછી પ્રત્યયની સંતા હતી. વ્યાકરણોમાં હો આપ્યો છે પણ સાહિત્યમાં હ વપરાય છે,
દા. ત. હજં મિજગઠં તત્ત કૈર્લિ વિમ્ન પુગ્ન અન્નદ રસિ મિ (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૫ ના ઉદાહરણ
તરીકે અપાયેલી) પંક્તિમાંના અન્નદ (સં. અન્નસ્ય) રૂપમાં હ છે. વળી જુલો કાન્હદેદેવન્ધ, ૧-૨૪૧.
સવિકદદ હદ્યદિ હરણ ન માય.

આ (સમાંથી ઉદ્ભવેલા) જના પ્રાણ્યવનિનો કાળક્રમે ક્ષય થયો, અને એકશે જ મરવાને જ
યોગ્ય હતો. આથી તજને પોતાની સત્તા જમાવવા માટે મુક્ત અવકાશ મળ્યો, અને આ તજ ક્ષીણ
ધર્મને (અજ-અજ દારા)નું બ-યો, જે તજ વિમ્નદશમ વિશેષજીવુત્તમ શબ્દાનુગ તરીકે મુખ્ય શબ્દને છેડે,
પોતાની અને એ શબ્દની વચ્ચે રહેલા કડી જેવા સ (સં. સ્વ)ની મદદ લઈને, લાગ્યો હતો તે તજ
એ શબ્દાને રહેલ કડીને, સને, દ્યારી દઈને છેવટે પોતે જ પ્રત્યયનું સ્થાન પચાવી બેઠો હોવી આ
તજની ઊત્તમીતિનો ઉદ્ભેષ મ્હે આગળ ક્યો જ છે. અન્યનું સ્થાન પચાવી પાડવાના આ કુશર્તની
શિક્ષા તરીકે આ તજને જ ક્ષય લાગ્યું જાય અને ક્ષીણ થતો થતો એ છેવટે જુ રૂપે માત્ર એક
અવિગૃહ્ય પ્રત્યય બની ગયો. આ વ્યાક્રમણકાર્યમાં હેને સને હ થયો અને જના પ્રાણ્યવનિનો નાશ
થયો એ ઘટનાનો સહાધના મળી હતી. જેમકે : દેવસતનુ-દેવહતનુ-દેવતનુ-દેવ (અજ-અજ)-દેવનુ.]

વર્ગ-૨ ઇ-વર્ગ

હવે આપણે કરણ-કર્તૃવાચક ઇ અને અધિકરણવાચક ઇ પ્રત્યયોનો બનેલો ઇ વર્ગ લઈશું.
ઈ કરણવાચક અને કર્તૃવાચક.

આ પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ હાવી જોઈ સકાય છે : સં. ઇન, પ્રા. ઇળ, અપ ઇ, અપભ્રંશો-
ત્તરકાલીન ઇ-ઈ.

જેમકે:—

ક્રોળ (સં.), વન્ડળ (પ્રા.), વન્ડે (અપ).

અપભ્રંશોત્તર ૧ કોલીટ લીટા હપ્દ મોસડ

(પચાક્ષણ વાર્તિક પૃ ૧૬)

૮. જુલો ઉપર પૃ. ૨૨-૨૩ અને પૃ. ૭૫

૨. સુતારિ...પહિરાવ્યા (એ જ પ્રત્ય, પૃ. ૧૧)

૩. જેણે પ્રકારદ રાજા સુ વરત જોવદ

(વૈતાલપચવીસી, ગદ્ય, પૃ. ૧૧૬, પં. ૧.)

શબ્દોના અત્ય કને આ અપભ્રંશોત્તર ૩ લાગ્યો-એ કમ દારા ગુજરાતી એ આગ્યો છે; જેમકે:-

એ શ્લોક વાનરદ સાંભલ્યો (પદ્માવતી વાર્તા, પૃ. ૭૧)

અહિં વાનરદ શબ્દ વાનરકેળમાંથી આગ્યો છે (વાનરેળ હોય તો વાનરિ થાય); આ રૂપમાંથી ગુજરાતી વાનરે શબ્દ સાપડ્યો છે. ગુજરાતીમાં તે, ક પ્રત્યય ન હોય ત્યાં પણ, પ્રત્યય એ છે (દ નહિ), જેમકે રાજાએ, ઘોઘાએ, હાથોએ, રાણીએ, રમાએ વગેરે. પણ આ એ પ્રાકૃત એના સીધો પડાજ નથી; એ અહ (અક+હ)નો વિકાર છે.

એ પ્રત્યયનો આ ઉત્પત્તિપ્રકાર લક્ષમાં લઈને મહારે, ગુજરાતીના વિભક્તિ પ્રત્યયોના વિશ્લેષણ અને અવિગૂઢ પ્રકાર પરત્વે કરેલા, મહારા પૂર્વતર વિધાનને મર્યાદિત કરવું પડશે. મહે ત્યાં એમ કહ્યું છે કે હાથે જણેલ લગડું હેમાં (તૃતીયા હાથેમાં) એ પ્રત્યય પ્રાતિપદિક હાથમાં મળી જાય છે. એ કથનને મર્યાદિત કરીને અહિં હું કહીશ કે આ સંધાનની ક્રિયાતું બીજા એના વિકાસ પહેલાંના અક+હ=અહ એ કમમાં રહેલું છે, અર્થાત્ ત્યાં જે પ્રત્યય વિવક્ષિત હતો તે, જેની અહિં ઉત્પત્તિ સ્વરૂપમાં કરી છે હેવા, સિદ્ધરૂપ ગુજરાતી પ્રત્યય એ હતો.

આ કરણ-કર્તૃ-વાચક પ્રત્યય વિશે એક પ્રસંગપ્રાપ્ત વાત નોંધીશ જે કરણવાચક અને કર્તૃવાચક રૂપો વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટનારી છે; તે એ કે જ્યારે કરણવાચક તૃતીયાતું રૂપ એ પ્રત્યય, તેમ જ વહે, વતે એ શબ્દાનુગો, અને જી પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે (જેમાંતું થીવાળું રૂપ તૃતીયાના અર્થમાં આવતી પંચમી ગણી સકાય), ત્યારે કર્તૃવાચક તૃતીયા રૂપ એ પ્રત્યયથી જ થઈ શકે છે. જેમકે:-

કરણવાચક તૃતીયા:-હાથે લલ્યુ; હાથે લલ્યુ; હાથથી લલ્યુ;

કર્તૃવાચક તૃતીયા:-ઘોઘાએ લાલ મારી; ઘોઘે મારી લાલ ને કળાં લાલ;

ઘોઘા વઢે (ઘોઘે વઢે) મારી રે, હેલ છબોલા છોવાઝા.

[જેવા તૃતીયાનો આ વિશિષ્ટ અધિકાર છે-અર્થાત્ વિકલ્પે પ્રત્યય અથવા શબ્દાનુગ ઉપયોગમાં લેવાનો અધિકાર-તેજેના જ અધિકાર ચતુર્થી પણ ભોગવે છે કેમકે એ પણ ને પ્રત્યયના વિકલ્પ તરીકે માટે, કાજે, સાતું એ શબ્દાનુગોના ઉપયોગ કરે છે; અગત્યત વિકલ્પક રૂપોમાંથી કયાનો ઉપયોગ કરવો હોતો નિર્ણય કયો ખાસ અર્થ વિવક્ષિત છે એ અનુસાર થાય છે.]

[આ એ પ્રત્યયવાળી તૃતીયાના કોષવાર ચતુર્થીના અર્થમાં ઉપયોગ થાય છે : જેમકે વાપા જાત્રાએ ગયા છે, જેમાં જાત્રા માટે હેવો અર્થ છે. ખરું જોતાં માટે, કાજે, અર્થમાંના એ તૃતીયા-વાચક છે (નિમિત્તકેન, કાર્યેન, અર્થેન). આ એ, અથવા વસ્તુતઃ : હ (ક પ્રત્યય રહિત પ્રાતિપદિકને લગાડાતો) કવિતામાં અ બને છે, કાજિને બદલે કાજ, કામિને બદલે કામ; દેશવતિ ઢીલી કલગ આવે (કાન્દુલદે-પ્રગ્વ્ય, ૨-૬૧)-ઝઝમિ (ઝોઝમિ-ઝોઝમ માટે)]

૫-સપ્તમી પ્રત્યય

તૃતીયાના એની માણક સપ્તમીના એનું મૂળ પણ સકન્દ ક્રમમાં રહેલું છે. તદ્વાવત માત્ર એટલો જ છે કે આ હ પ્રત્યયનો ઉદ્ભવ પ્રા. એમાંથી નહિં પણ અપભ્રંશના હ (સપ્તમી)માંથી સ્થાય છે. આ અપભ્રંશ હ પ્રત્યય સપ્તમીના એ પ્રત્યયના વિકલ્પ તરીકે વપરાય છે; પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાંના સપ્તમીના ૩૫માં હ-હ પ્રત્યય છે; ઉદાહરણો—

૧. તીહ નગરહં સદાચારી પવિત્ર બાંમળ સોમસર્મા સસદ

[પચાત્યાનવાર્તિક, પૃ. ૨૪, પં. ૭-૮]

(નગરહ નું મૂળ નગરકે; યુજ. નગરે થાય)

૨. કલિયુગ કોઈ ન પાલહ રાહ (વિમલપ્રવહ, ૩-૭૨)

(અહિં યુગિમાં પૂર્વે ક પ્રત્યય વિનાનો હ છે.)

કન્દ (= સહ) હેમાંથી યુજરાતીનો સપ્તમી પ્રત્યય એ આલ્યો છે, પણ જો ફની પૂર્વે ક ન હોય તો ફનો યુજરાતી સપ્તમીમાં અ થાય છે, પણ આ અ-કારાન્ત સપ્તમી માત્ર કવિતામાં જ વપરાય છે; જેમ કે—

રાવળ તળહ કપાલિ યુજરાતી કવિતામાં રાવળતળે કપાલ બને.

વન વન મર્મો સોધી વલ્કિયો નવ મઠોં શો મૂર્તિ અમોલ

(વિષ્ણુ ભાગવત, ૭, ૩, ૧૨ સિંહરાવ ભોળાનાથકૃત નૃપુરસ્કાર.)

આ પંક્તિમાં વન વન સપ્તમી છે, હેમાં (વનિ વનિના) હ નો અ થયો છે.

[કરણવાચક કે કર્તૃવાચક તૃતીયાના હ અને એ પણ એ જ પ્રકારે ઉદ્ભવે છે, દા. ત.

૧ દાન દીણ મ્હેં એ યુગ દાણ

૨ ધીરુણદેવની દયા થકી ત્યાં મત્સ્ય વેળ્યો અર્જુન

(ત્રેમાનંદ, મુસદ્દાહરણ, ૧, ૩૭).

પાને પાંઠય થયો દ્રૌપદો કુતામાત ચંચન

(એ જ પ્રત્યય, ૧-૩૮)

આ પ્રમાણે વનિ રૂપ વનદ ના સંકાયનથી નથી થયું, પણ વનિમાં હ પ્રત્યય વનને લાગ્યો છે પરંતુ વનદમાં વનકને લાગ્યો છે. વનદ-વનિ અને કરદ-કરિ વચ્ચે બાહ્ય સાદૃશ્ય છે તેથી વનિને વનદનું સંક્રુચિત રૂપ માની લેવાય એ ભય રહે છે. પણ આ બે પ્રકારો વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ છે; વનદમાં કપ્રત્યયયુક્ત નામ છે અને હેને હ પ્રત્યય લાગ્યો છે, જ્યારે કરદ એ (વર્તમાન તુલ્ય એકવચનના પ્રત્યય) તિના ત્ વ્યંજનના લોપથી થયેલા હ રૂપે હાસનું પરિણામ છે.]

ઉપર પૂ. ૭૫ મે પાદનોંધ પદમાં મ્હે' એના 'ઉપર' અર્થનો માંના 'અંદર' અર્થથી ભેદ દર્શાવ્યો છે. અહિં ઉમેરીય કે એ કાષ્ઠવાર એક અન્ય અર્થ વ્યક્ત કરે છે, કાષ્ઠ રથળ પ્રતિ કે રથળમાં ગતિ નો અર્થ; દા. ત. ગોપાલ વઢોદરે ગયો; હુ ઘેરે ગયો. મા પ્રત્યયનો પણ કાષ્ઠવાર હાલો અર્થ થાય છે જેમકે ઘરના વાણના વનમાં ગયા, જે વનમાં લાગી લાજ એ વાક્યમાં પ્રથમ વનમાનો અર્થ છે "વન પ્રત્યે કે વનની અંદર," પણ બીજા વનમાનો અર્થ શુદ્ધ અધિકરણનો છે.

વર્ગ ૩—પદ્યમાં વિભક્તિના થી થકો પ્રત્યયો અને સપ્તમીના માં પ્રત્યય.
થી-થકી

યો ગદ્યમાં વપરાય છે, થકી રૂકત કાવ્યમાં. ઉપરાંત આપણે ઉપર જોયું છેમ બંનેની ઉત્પત્તિ જિન્ન છે. અહિં વિચારવાના પ્રશ્નો ખરે ખ્યાલ આવે એ માટે યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે થી અને થકી આપણી ભાષામાં અવ્યય પ્રત્યય તરીકે તેમ વિશેષણતુલ્ય પ્રત્યય તરીકે પણ વપરાય છે. હેના દાખલા:—

(ક) અવ્યય-પ્રત્યયો રૂપે: હું મુઠ્ઠેથી બાળ્યો, એ છાપરેથી પડ્યો, વગળી માયા સુધી શાલ ચલી; ઉદર થકી કદ શાલ જો'લુ, જો'લુ પ્રેત રમશાનથી (નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, હુલુમમાલા, પૃ. ૯૧.)

• મિરિટોચ થકી ડેંતરી સઘલો (એ જ પ્રત્યય, પૃ. ૩૪).

(જ) વિકારી વિશેષણતુલ્ય પ્રત્યય તરીકે:—

(૧) તમ આગળયો જાઈશ-સહી (પ્રેમાનંદ મુમદ્રાહરણ, પં. ૮૦૦)

યો અહિં હુનું વિશેષણ છે.

(૨) જતી નહીં જે દૂર વેળે જમલે થી જાળે નહીં (અહરેવકૃત અમરગીતા, વિ. સં. ૧૬૮૮)
અમલે થો=પાસે રહેલો (સ્વતરુઃ).

(૩) તિહા થા જાગ્યો એકિ ઠામિ (કાન્હરદે પ્રવચ્ચ ૪-૭૩)

(૪) જો હિંદુષા વિમળા મહ (" " ૪-૧૧૦)

(૫) કિહિંદુષા સ્મના રદન [ભાગ્ય, કાદબરી, પૃ. ૧૧૬, પં. ૧૭]

(૬) રજાશ અંજરથી આપે (અખો, અનુમવચિન્દુ-૭૧૫ો ૭)

(૭) વ્યાથો વ્યાથે જાય (" " ૭૧૫ો ૧૭).

ઉપરાંત અખો છંપા; ૨૦૬ કયાંથી કર્મ; ૨૨૫, ગોવિંદશા ટલો; ૨૬૨ કયાં થો અવસર;
૩૫૭ વ્રજકર્મ વેડયાં જાય; ૩૬૭, તો મોલપણ થો આપો શુ વસ્યો;

૪૧૪, પળ કોણ કિયાંયો બલગો પઢ્યો.

હેતુ' અન્ય 'રૂપાંતર' વિયુ છે, દા. ત. દલ ડગડયાં રહુદિ ચિયાં [કાન્હરહે પ્રવન્ધ, ૩-૧૪૭]

ચાર રત્ન તિહા સ્થકાં (ગંગાદાસકૃત મુદામાસ્યાન, સંભવતઃ વિ. સં. ૧૭૧૬)

ઉપરિથિકા જે દાથી ઘોડાં (કાન્હરહે પ્રવન્ધ, ૧-૬૪).

દયા યોની 'ડકા' રે સૌંકિક થકા શાને લજો ?

(દયારામ, કાવ્યસપ્રહ, ગુજરાતી પ્રેસની આવૃત્તિ; પૃ. ૨૫૧)

યત્રીસદ બહારિ થિકો વાંધદ પ્રવહ માન (વિમલપ્રવન્ધ ચૂલિકા, કડી ૬૮.)

ધી પ્રત્યયની અનેક વ્યુત્પત્તિ સ્વયંવવામાં આવી છે.

(ક) તસ્ (સં.); મુલતઃ માં છે તે;

(ખ) તદ્દિ, પ્રા. અને અપ.માં તત્તુ' સમ્પ્રી એકવચન;

(ગ) હતડ, વર્તમાનકૃદન્ત <હૃન્તડ <હોન્તડ (અપ.) <મવન્તકઃ (સં);

(ઘ) સ્થા ક્રિયાપદ; એક પક્ષે, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના વિશેષણતુલ્ય રૂપ (°યો, °ધી, °યુ) માટે સ્થિતક, અને અન્ય પક્ષે અવ્યયપદ્યક ધી માટે ગુજરાતી થા (સં. સ્થા) તું વત્તાન્ત રૂપ, ઘડે. જગદારે થકોની વ્યુત્પત્તિ આ અપાર્થ છે:-

(જ) થક^૧ <થકદ (પ્રા.) <થકવતિ [સં.] (૧)

હવે આ જુદીજુદી વ્યુત્પત્તિઓના શુભો નોંધાયે:

(ક) તસ્માં અનેક દોષો છે:

(૧) તઃ અવ્યય છે તેથી હેમાંથી લિંગવચન પ્રમાણે રૂપ બદલતો વિશેષણતુલ્ય પ્રત્યય યો-ધી-યુ ન આવી શકે;

(૨) ત ધી યદીમાંના વની પ્રાપ્તિનો ખુલાસો થતો નથી;

(૩) પ્રાચીન કૃતિઓમાં ઉપવચ્ચ સ્વકી આદિના તત્તુ' મૂળ દર્શાવાતું નથી;

અને (૪) એક મનોઆપરગત દુર્પટતા છે તે એ કે પોકેથી પઢવો જેવા પ્રયોગમાં ધીની પૂર્વે સંપ્રતીતો ભાવ છે અને એ તસ્ વ્હેડે બંધ એમે તેમ નથી.

૧૦. થક-એ સંસ્કૃત ધાતુ કદાય કલિપત છે; પણ થક એ પ્રાકૃત ધાતુ વિદ્યમાન હતો [સિ. હે. ૮-૪-૧૬]. અંગણી ધાતુ થક-ચોભતુ. રહેતુ, હોતુ થક (અંગણ રહેતુ)માંથી આવ્યો છે; અવપદ્યો મુગમ છે. ગુજ. થક (યાકતુ) પણ થકથી સંબદ છે; જે થકે તે જોમે રહે, આગળ ન ચાલે,

(લ) તદ્દિ ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે સૂચવેલ છે. ૧૧ પૃષ્ઠ આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાના માર્ગમાં નીચે જણાવેલી મુશ્કેલીઓ છે:—

(૧) પ્રાણદ તત્ત્વ અપાદાન છે; એ અર્થની સાથે તદ્દિ નો સમ્પર્કનીતિ અર્થ બરાબર મેળમાં આવતો નથી;

(૨) તદ્દિ અન્યથા છે, એથી હેમાંથી વિશેષણરૂપ થો, થો, થુ ન આવે;

(૩) સ્વકી આદિમાં સ્ત્રી સ્થિતિનું કારણ પણ હેમાં ન મળે.

અને (૪) ઘોઘેથી પઘો જેવા વાક્યમાં થી પૂર્વે આવેલા સમ્પર્કનીતિ અર્થની સાંધે પણ એ સંગત નથી.

(મ) હતલ-ડા. ટેસિટોરી પ્રા. પા. રાજના પંચમી પ્રત્યયે તલ અને થલની વ્યુત્પત્તિ આ હતલમાંથી એ શબ્દની રહામે ઉપર નોંધેલા ક્રમે દ્વારા સાધે છે. આ વ્યુત્પત્તિ અમુક અંશે સારી છે, પણ એ ગુણવત્તામાં બીજે સ્થાને આવે છે; અથવા ખરી રીતે જોતાં, ખરી વ્યુત્પત્તિ પકડી પાડવા માટે સાદૃશ્યાત્મક ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. એ ખરી વ્યુત્પત્તિ છે—

(ઘ) અને (ઙ) સ્થા અને જઙ્. બનશે તેટલા સંજ્ઞેપથી પણ સંપૂર્ણતાથી હું કારણો આપીશ. પ્રથમ સ્થાના નિષ્ક્રિય કહું: હું એમ માનું છું કે અવ્યયપ થી પ્રત્યય થલું (પ્રાચીન ગુજ. અને અર્વાચીન કાઠિયાવાડી ગુજ. થાલું), સં સ્થા, એ ક્રિયાપદના સંબંધક કૃદન્તમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે; થકી (અન્યથા) તે જ પ્રમાણે સં સ્થાના આદેશ થવક્ (પ્રા.)ના સંબંધક કૃદન્તમાંથી આવેલ છે; અને વિશેષણાત્મક થો-થી-થુ રૂપે સં સ્થાના કર્મણિ ભૂતકૃદન્ત સ્વિતક્રમાંથી સાધ્ય છે તથા થકો-થકો-થક્ (વિશેષણાત્મક) થક્કના ભૂતકૃદન્ત થક્કિજલ (પ્રા.)માંથી આવેલ છે.

કારણો:—જે શબ્દ ન્તે થી અને થકી મૂકાય છે એ શબ્દાન્તમાં રહેલો અધિકરણનો અર્થ (દા. ત. ઘોઘેરથી આવ્યો) વાક્યગત વિચારણાની જોડે સારો સંવાદ સાધી રહે છે; આ પ્રમાણે ઘોઘેરથી એટલે વડોદરામાં કે વડોદરે ચઢે. મરાઠીની સરખામણી આ વાત ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે

૧૧. હેમાં વિલસન લાપાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૨૪:

ડૉ. ભાંડારકરે પોતે મરાઠી પંચમી પ્રત્યય જ્ઞ-જ્ઞ ની વ્યુત્પત્તિ હોજ્ઞ (=યજ્ઞ) માંથી સાધી છે, તો હેમાંથી જ હેમને ગુજરાતી પ્રત્યય થી ની ખરી વ્યુત્પત્તિ દિશાચ્ચયન મળ્યું હોયું જોઈતું હતું, જે આપણે તરતમાં જોઈશું.

૧૨. “નોટ્સ”, § ૭૨, (૨), (૩). તનો હતલના ફની અસરથી જ બને એ અથક્ય નથી પણ અનાવરણક ક્રમ છે, જ્યારે સ્વિતક્ર ના સ્વર્ગ ય સહજસિદ્ધ રૂપે સમલતાથી લખ્ય છે. ઉપરાંત વિશેષણરૂપ થો અને અન્યથાત્મક થી બનેને સ્થા ધાણ સમાન હોઈને નીજલાયજ્ઞ જળવાય છે.

છે; તો ગાવાહન આજા હેમાં ફૂલ (પંચમી પ્રત્યય) હોજન (=યર્ધને)નું સંકુચિત છે, અને શબ્દાર્થ છે તે ગામમાં યર્ધને આવ્યો." ૧૩ આ પ્રયોગદષ્ટાન્ત પરત્વે ગુજરાતી અને મરાઠી વચ્ચે જૂજ તફાવત છે; ગુજરાતી (વડોદરેષી) પ્રયોગમાં સપ્તમીનો નિર્દેશ છે (વડોદરેના દાખા), જ્યારે મરાઠી (ગાંવાહન)માં હેવા કે નિર્દેશ નથી; પણ જમદાવાદથી આવ્યો એ વાક્યમાં સપ્તમીનું ચિહ્ન યુક્ત રહે છે (અથવા પૂરું જોતાં પ્રાચીન ગુજરાતી ફોના માય છે). અને એજ પ્રકારે ગાવાહનમાં પણ અપ્રકટ સપ્તમી-સંજ્ઞા છે એમ, અથવા ગાંવામાંના આ એ સંજ્ઞાનો પ્રતિનિધિ છે એમ, આપણે માની સકીએ.

ચો-ચકો; ધો-ધરની વ્યુત્પત્તિ સ્થિતક માંથી ચિઝડ (અપ.)માં યર્ધને, અને ઘકો-ઘકડની ઘક્કિઝડ (અપ.)માંથી, સાધ્ય છે. આ શબ્દોની વિશેષણવ્યવહાર હેમના સપ્તમી અર્થ સાથેના અનુસંધાનથી અસંગત નથી, કારણ કે 'સ્વા'ના અર્થમાં જ સપ્તમી અર્થની અનિવાર્ય અપેક્ષા રહે છે.

ઘકોનો જન્મસંબંધ સ્થિતક: જોડે નહિં પણ ઘક્કિઝડ જોડે જ માનવો યથાર્થ છે, કારણ કે ઘક્કિઝડમાં ખેવડો ક છે તે ઘકોના કને છપ્પત રાખી સકે છે, જ્યારે સ્થિતક નો એકવડો ક હોતો હોત યાપ અથવા ન યર્ધ જાય."

આ વિશેષણપ્રકારક ચો-ધી-ધુ અને ઘકો-ચેકી-ચકુ પ્રત્યયોની વિશેષણાત્મકતા, અર્થ પંચમીનો થતો જ્યારે પણ, ચિરકાળ ટકી રહી હતી એ કહેવું જોઈએ પણ કાળક્રમે પંચમીનો અર્થ પ્રચલ્ય બનીને આગળ આવ્યો. પણ સિંગવચન દર્શાવતા એ વિશેષણસ્વરૂપનો ત્યાજ ન થઈ સકે તોયે તેથી તદ્દતર વિકાસક્રમે ગુજરાતીએ, સંબંધક કૃદન્ત થઈ, ઘકજ એ આજ ક્રમ દ્વારા, થી અને ઘકી એ પંચમી પ્રત્યયોને પ્રચારમાં આવ્યા. ઉપર અલ્પ સમય પહેલાં જોયું તેમ મરાઠીમાં જન્મી જૂજ હોજન છે એ દર્શકિતથી, તેમ જ આવડ પવન પદમત્તર હોવું (જનારસીકાસકૃત પરમજ્યોતિ.સ્તોત્ર ૭ માંના) જેવા મજલાપાગત હોય (સંબંધક કૃદન્ત)ના પ્રયોગથી, પંચમી પ્રત્યયોના આ વ્યુત્પત્તિ-દર્શનને સમર્થન મળે છે; મા. પા. રાજસ્થાનીમાં પણ થઈ નો હેવા ઉપયોગ છે, દા. ત. ઉત્તરાવાહિ નક્ષત્રિ થઈ (પ્રપમદેવ ધવલચવન્ધ, ૫૧) એથી વિશેષ સમર્થન મળે છે. નરસિંહ મહેતાની આ પંક્તિ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે નવનો નદ જાનદ થઈ અવતર્યો (નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો, ગુજરાતી પ્રેસની આવૃત્તિ, પૃ. ૪૮૩, ૫૬ ૩૫ પં. ૨). અહિં થઈ અર્વાચીન થોને રથાને છે એ સ્પષ્ટ છે. હાવા પ્રયોગપ્રેમાથી જ (થઈ-ઘવકઈ એ) સંબંધક કૃદન્તો છે-પડે (ચી-ઘકો એ) અન્યપ્રમૂલ પંચમી પ્રત્યયનો નિશ્ચિત આકાર પામ્યા; એ કૃદન્તો (થઈ-ઘવકઈ) વિગ્રહસ્થિત હતા અને પ્રત્યયો (ચી-ઘકો) અવિચલ છે ૧૫

૧૬. ડૉ. ભાંડારકર [વ્યાખ્યાનો, ૫ ૨૫૫-૬ ઉપર] ફૂલની વ્યુત્પત્તિ આ જ આપે છે, પણ અર્થની ઉત્પત્તિ જુદાં પ્રકારની સૂચવે છે. "ગ્રામ હોખને, એ આવ્યો" આ અર્થદર્શનમાં "ગ્રામ યર્ધને તે આવ્યો" જેટલી યથાર્થતા નથી. ગાવ (જોજન) હેમાં પ્રકટ સપ્તમી અર્થનું સૂચન નથી એટલા કારણે ગાવની પ્રથમા વિભક્તિ યજુવી યોગ્ય નથી.

૧૭. ટેસિટોરીની "જોટસ" ૭૨, (૬)માં ઉદ્વિખિત.

૧૮. ડૉ. ટેસિટોરીનો મત જ્યારે છે, કે થઈ પંચમી અર્થનું સંબંધક કૃદન્ત છે, પણ એ અને પંચમી પ્રત્યય થી એક જ નથી ("જોટસ" ૭૨, (૬).) પણ આ ભેદદર્શનમાત્ર છે, જે પૃથ-સ્વ પુરવાર કર્યું નથી

પરંતુ આ વાત યાદ રાખવી ધટે કે ગમદાવાદથી આવશે જેવા (જેમાં થી અકારાન્ત અંગને લાગ્યો હોય હેવા) પ્રકારોમાં થી પૂર્વે અપ્રકટ સમગ્રી પ્રત્યય છે; હેતુ પ્રાચીન રૂપ અંમદાવાદિથી થાય.

અન્ય પક્ષે, હાથથી ગચ્છો, પગથી માથા લગી જાઠાં ચઢી, મ્હારા ઘરથી ત્હમાર ઘર એક ગાઝ છેડું છે, ઘરથી દૂર તે દૂર, આ લંબચાથી પેલા આવા સુધી હમારી હદ છે, એ પ્રકારના પ્રયોગો સમગ્રીના અવધાન વિનાના નરી પંચમીના સમયન માટે દલીલ પૂરી પાડે છે. મ્હારે મતે આ પ્રયોગશક્તિનો ખરો ઇતિહાસ આ છે. મૂળમાં વિશેષણપ્રકારક રૂપ (ચો-ચી-યુ) શુદ્ધ રહ્યું, પછી એ પંચમી અર્થ તરફ સંસ્કૃત ગયું, અને અને સંબંધક કૃદન્તના પ્રકારનું રૂપ પ્રવિષ્ટ થયું, છતાં જીના પંચમી અર્થને ઉદ્ભવ સ્થાના ભૂતકૃદન્તમાંથી થયો એ દષ્ટિ પણ સાવકારા છે; જોદોરેથી આવ્યો એટલે જોદોરે સ્થિત (હતો તે) આવ્યો, કે જારીથી જુવેછે એટલે જારી સ્થિત હોઈ જુવેછે હેતુ અર્થદર્શન શક્ય છે; એકપક્ષે ક્રિયા એક સ્થળથી અન્ય સ્થળે જવાની હોય હેવા પ્રકારો અને અન્ય પક્ષે ક્રિયા એક સ્થળમાં સ્થિર રહીને થતી હોય હેવા પ્રકારો—આ બે પ્રકારોના અન્યોન્ય વિરોધ હોવા અર્થદર્શનનું સ્વયં કહે છે. સં. પ્રાસાદાત પ્રેક્ષતે એટલે, મનોબ્યાપાર જોતાં, પ્રાસાદમાણ્ય પ્રેક્ષતે, અને શાસનાત્પ્રેક્ષતે એટલે આસને ઉપવિદ્ય પ્રેક્ષતે એ અને ઉપરના ગુજરાતી પ્રકારો વચ્ચેના સામ્યને અને એકને તપાસો (સ્વચ્છલોપે કર્મણ્યધિકારણે ચ) પાણિનિ ૧-૪-૨૧ ઉપર કાલ્યાણનનું વાર્તિક). હું એકદર્શન એટલા કારણથી સચ્ચું છું કે જારીથી જેવા ગુજ. પ્રયોગમાં થી પ્રત્યય અને હેતુ મૂળ એ અન્વેષણવિષય છે, પરંતુ પ્રાસાદાત પ્રેક્ષતે ઇતિહાસમાં કયો અર્થસંબંધ અંગ અને પ્રત્યયને જોડનારી કડી અને છે હેતુ અન્વેષણ કરવાનું છે. આમ છતાં, જો ક્રિયાવિશેષણ અગ્રય છે એ હકીકત સંબંધક કૃદન્તમાંથી વ્યુત્પત્તિ સાધવાના પક્ષને અનુકૂળ છે; આ પક્ષને અનુકૂળ અન્ય બાબતો પણ છે તે મ્હેં ઉપર જણાવી છે; તે આ: મરાઠી હોઝન. હિં. પદમસરિ હોય, નરસિંહ પ્રયુક્ત આનંદ ચાઈ અવતર્યો એ પ્રયોગો. પગથી માથા લગી જેવા દાખલાઓ વિશેષણક્રમની પછીના વિકાસના દાખલાઓ ગણવા પડે, હેને અપવાદ ન ગણાય.

વિશેષણરૂપ ચો-ચી-યુ (અને યકો-યકી-યકુ) નું અપભ્રંશમાં (અલગત સર્વાનામોને જ) હોન્તઝ લગાડીને થતી પંચમી વિભક્તિ જોડે સામ્ય જોઈ શકાય છે; જેમાં તક્ષવત આટલો કે થો વગેરે ભૂતકૃદન્તમાંથી આવેલ છે જન્હારે હોન્તઝ વર્તમાન કૃદન્તમાંથી ઉદ્ભવેલ છે. આ હોન્તઝની હેમચદ જે અર્થ કરી છે (અથવા ખરું કહીએ તો હેનો જે અસ્વીકાર કર્યો છે) તેહોના પાથો જ એક રૂપે ભૂલમાં રહેલો છે એ મ્હેં અગાઉ દર્શાવ્યું છે, એ ભૂલ એ છે કે તેણે જ્યાં હોન્તઝ, ત્યાં હોન્તઝ જેના દાખલાઓમાં હોન્તઝના વાસ્તવિક પંચમી અર્થની અવગણના કરીને જે વસ્તુત સમગ્રી

ડો. ટેસિટારીના મતોની સંપૂર્ણ પરીક્ષા માટે જુલો “ગુજરાતીમાં પંચમી પ્રયય” વિશેના લેખ, સર આશુતોષ મુકરજી રજતોત્સવ ગ્રંથ પુ ૩, પ ૩. પણ એટલું હું ઉમેરીશ કે ડો. ટેસિટારીએ ચી-ચકી ની વ્યુત્પત્તિ ચાલુ અને ચકડના ભૂતકૃદન્તની સમગ્રીમાંથી સાધી છે એ તો નિષ્કારણ વાંધે વાંધે પ્રાગે જવા જેવું છે, અને આ મનના પાયામાં પણ સંબંધક કૃદન્ત (કરી)ને શ્રૂતિ- (કરેડ) ના સર્વ સપમીના રૂપ (કરિડ) માંથી વ્યુત્પત્તિ કરવાની મૂલગત જૂન છે. આ ભૂલનું નિરસન હું કરી ગયો છું. (જુલો ઉપર પ. ૫૨, પાદનોંધ ૨૭).

છે એ હાને પંચમી પ્રત્યય ગણ્યો છે. ૧૬ એ રજને મ્હેં મહારા ગુજરાતી પંચમી પ્રત્યય વિશેના લેખનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. અહિં હું મહારા હેમચંદ્રથી મતભેદનાં કારણો માત્ર સંક્ષિપ્ત રૂપે આપીશ.

(ક) અમાઉ કલા : અમાણે હેમચંદ્રે આપેલાં બધાં ઉદાહરણોમાં હોન્તર વિનાઅપવાદે આવે છે, હોન્તર વિનાનું એક પણ ઉદાહરણ નથી;

(લ) આધી, હોન્તર એ પંચમી અર્થનું આવશ્યક તત્વ હોવું જોઈયે, અને હાંનો કોઈ બીજો જ અર્થ હોવો જોઈયે—એટલે કે સમગ્રી અથવા અધિકરણ;

(મ) હેમચંદ્રે જો કે ક્યાંય જ્યાં, તથાને સમગ્રીરૂપ તરીકે આખ્યાં નથી છતાં હાં સત્તમીનો પ્રત્યય જ હોય એમ હું માનું છું; પછી વિભક્તિપ્રત્યય હોય કે જ્યાં, ત્યાં શબ્દોને અન્યથા-સદરા કોટિમાં મુકનારાં તદ્દિત હોય;

(પ) મુગધાવોષ ઔષિકમાં જિહા-તિહા શબ્દો યજ્ઞ-તવ્રના અર્થમાં ઉપયોગ છે, ૧૭ અને આ રૂપો એ અન્ય આખ્યામાં ફેલાયેલાં છે; ૧૮

(જ) ત્હાર પછીના, વિક્રમ સંવતની સોળમી સદીના, સાહિત્યમાં જિહાં, જિહાં, તિહાંનો સ્વરૂપરૂપ, અન્યથો તરીકે બહોળો ઉપયોગ થાય છે; ૧૯

(ઞ) ડા. ટેસિટોરીએ જો કે હાને મૂલતઃ પંચમી અર્થનો, અને ક્રમશઃ પંચમી અર્થ છોડીને સત્તમીના અર્થમાં સરતો, ગણ્યો છે—જે જોઈને અન્ય વિદ્વાનો હેને વારસતવિક સત્તમીનો પ્રત્યય ગણવાની બૃક્ષમાં પડ્યા છે ૨૦—છતાં સિ. હે. ૮-૪-૩૫૫માં હાં ના સત્તમી અર્થનો સ્વીકાર હેમણે જ, ડા. ટેસિટોરીએ જ, કર્યો છે,

(ટ) પ્રાકૃતમાં પંચમીનું અનેકવચનનું રૂપ હિન્તો અને સુન્તો લગાડીને કરાય છે (સિ. હે. ૮-૩-૬). મહારો હેવા તક છે કે અપભ્રંશ હોન્તર આ હિન્તો-સુન્તોનો સંગ્રામ હોવા જોઈયે, અને (હુન્તોમાંથી બદલીને થયેલ) હિન્તો મૂળ વન. ક્રદન્તમાંથી તથા સુન્તો

૧૬. જુલો ઉપર પૃ. ૭૫, પાદનોંધ ૫૫.

૧૭. પૃ. ૧૬ રકંધ ૮. ઉલ્લેખો પરિચ્છેદ, પં. ૨, ૩.

૧૮. પૃ. ૫, રકંધ ૨, પં. ૨, ૩; પૃ. ૪. રકંધ ૨, પં. ૩ ક્રિયાદિ ક્રિયાદિ.

૧૯. અન્દરુદે પ્રબન્ધ. ૧-૧૦૫, ૬-૨૪૬, ૭-૬૪; હાસિત્યા; બાલબુદ્ધ કદમ્બરી પૃ. ૧૨૮, પં. ૫. પં. ૧૩; પૃ. ૧૨૯, પં. ૨૨ ક્રિયાદિ.

૨૦. "નોટ્સ" ૬૧.

મસૂના વર્ત. કૃદન્તમાંથી (અર્થાત્ રાકય કલ્પ્ય રૂપમાંથી) ઉદ્ભવ્યા હોવા નોંધાયે. ૨૧

[વિરલ પ્રસંગોએ-કાવ્યમાં-પંચમી પ્રત્યય થી અનુક્રા રહે છે:—

(ક) શકર છોઢિલ લંચ કિ (કાન્હલદેવગ્ન્ય, ૧-૨૪૬);

(લ) મોટા સેકટ છોઢિલ વેદ („ „ ૧-૨૫૧);

અહિં (ક) અને (લ) માં અનુક્રમે લઘવી અને સકટથી વિવક્ષિત છે.].

સપ્તમીના પ્રત્યય માં

હવે હું બાકી રહેલો છેલ્લો પ્રત્યય, ગુજરાતીમાં સપ્તમીનો પ્રત્યય માં, સહિં છું. વસ્તુસ્થિતિ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે:—

શુદ્ધ પ્રાકૃતમાં (મહારાષ્ટ્રીમાં) જકારાન્ત નામોને લાગતો પ્રત્યય એ અથવા મિત્ર છે (સં. સ્મિન્ સર્વનામ માટેના પ્રત્યયમાંથી) (સિ. હે. ૮ ૩-૧૧) આ બેમાંના મિત્રમાંથી માં પ્રત્યયનો ઉદ્ભવ સંભવિત માનવાના પક્ષમાં હું એક સમયે હતો. પણ મહેને બીજી વધારે સારી વ્યુત્પત્તિ મળી છે, જે તરતમાં હું આપીશ.

અપભ્રંશમાં જકારાન્ત નામો માટે, સપ્તમી વિભક્તિ દર્શાવનારો, એ અથવા ઇ છે; જલ્લે અથવા જલિ (સિ. હે. ૮-૨=૨૨૪).

માર્કડેય (પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૭-૧૮ અને ૧૭-૨૩માં) સપ્તમી વિભક્તિ માટે હિં તેમજ એ બંને આપે છે.

ડૉ. ટેક્ષિટારી (“નોટ્સ”, ૬ ૭૪, (૬)માં) પ્રા. પ્રા. રાજ. માટે પંચમીનો પ્રત્યય મ્હા આપે છે અને એના પૂર્વગામી ક્રમો આ દર્શાવે છે <મહા <માહાં અપ. મજ્જહુ, મજ્જની પંચમી- (હુ અજ્જને સ્થાને). અહિં હેમણે વિભક્તિ પંચમી ખસેડીને આવતી સપ્તમી બોધી છે. પણ, જો એ પંચમી-સપ્તમી પ્રત્યય હા ને સં. સ્માત્રમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે તો તેજ રીતે ગુજ. માને પણ સ્માત્રમાંથી સાધી સકવા હોત.

ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર (‘વ્યાખ્યાનો’ પૃ. ૨૬૧મે) ગુજ. માની વ્યુત્પત્તિ મળ્ય, મજ્જ, માજ, માહ, સપ્તમી માહિં (હિંનો લોપ) એ પ્રમાણે આપે છે.

મહેં (ઉપર ૫ ઉરમે) માને મધ્યમાંથી મજ્જ, મ્હા, મહ, મહા દ્વારા વ્યુત્પન્ન કર્યો છે. આ વ્યુત્પત્તિમાં ફેરફાર કરીને હું ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર જેડે સદમત થવું પસંદ કરું છું, પણ

૨૧. બીજા ૨, પૃ. ૨૨૪માં હેનો ઉદ્ભવ છે તે પ્રમાણે હેસન-હિન્તોને હિં (તૃતીયા બહુ° પ્રત્યય અને ત્વ (સં. પંચમીસાધક તદ્વિત) એ બેનો સંયોગ માને છે, અને મુન્તોને મ્હ (સપ્તમી બહુ. પ્રત્યય) ની સાથે ત્વ (સં.) બેળવીને ભૂવથી ઘડાયેલ માને છે; વિશેષ હેનો મત એ છે કે હિં-દો હૂત અને હૂતો (પંચમી) એ હિન્તો અને મુન્તોના જોડાણનું પરિણામ છે. અને હૂત (હિં.) માંથી હૂન (પંચમી પ્રત્યય) ઉદ્ભવ્યો છે. આ બંધુ ચાતુર્યભર્યું છે, તરંગી છે, અને તેથી અપ્રતીતિ- જનક છે.

આટલા અદ્ય સુધારા સાથે કે માદિ (માહની સમમી)ના અનુભવ હોય તે જ થાય છે અને 'માહ' નીપજે છે-જેમાંથી અનુભવ મા શુભ. ઉદ્ભવે છે. આમ કરવાથી, ડૉ. ટેસિટોરીએ કહ્યું છે તેમ, કારણ વિના જ પંચમી (મજ્જહીમાંથી સમમીમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી.

જે ધટના પંચમીના અર્થ (સં., દા. ત. ગૃહાત્)ની બાબતમાં અને ધટ્ટી 'દ્યની બાબતમાં બની છે તે જ આ એકલ પ્રત્યય માંની, બાબતમાં પણ બની છે; તે એ કે જૂના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત પ્રત્યયો ક્ષીણ થયા અથવા અન્યત્ર સંક્રાન્ત થયા, એટલે નવા વિગ્રહસ્થ અનુભવ-શબ્દ (મધ્ય-મજ્જ) દાખલ થઈ ગયો, અને પછી હેનો ક્ષીણ થવાનો વારો આવ્યો જેથી છેવટે અવિગૃહ્ય પ્રત્યય માં ફરી દાખ થયો.

વધારાની નોંધ

મહે ને-અતુર્થી પ્રત્યય-નું પ્રચારક પૃથક્કરણ સ્વીકાર્યું છે, એટલે કે ધટ્ટી જુ વતા સમમી એ હેતુ. પણ એ પ્રયોજન કે હેતુ દર્શાવનારી તૃતીયાના પ્રત્યય ગણવેા એ વધારે સારું છે. સંસ્કૃતમાં હાથી, પ્રયોજન કે હેતુ દર્શાવતી તૃતીયાની, પ્રયોગરૂઢિ છે: અધ્યનેન વસતિ (જુવેા પાણિનિ ૨-૩-૨૩ અને હેનાં સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં આપેલાં દષ્ટાન્તો). વસ્તુતઃ મહારી આ પસંદગીનું આ સૂચન ઉપર પૂ. ૧૩૩ મે, કરણ-કર્તૃ-વાચકે એના વિવેચનનાં અન્તિમ વચનોમાં, કરેલું જ છે. આ બ્યાખ્યાનના પૂ. ૧ને પૂ. ૩૭૭મે નિમિત્ત (માટે)ના મૂલ તરીકે સમમી પ્રત્યે જે પક્ષપાત દર્શાવ્યો છે તે હવે તણ દેવો પડશે. સૂક્ષ્મદષ્ટિથી તપાસીએ તો આ ઉદ્દેશવાચક તૃતીયાની પાછળ પ્રયુક્ત જેવા કાર્ણ ક્રિયાપદનો અર્થ નિગૂઢ રહી છે. સરખાવો: અથ કેન પ્રયુક્તોઽય પાપ ચરિત પુણ્ય: (મગ્ગદ્વીપા ૨-૨૫) જ્યાં પ્રયુક્ત શબ્દ કંઠાક્રાન્ત છે.

હવે આપણે ગુજરાતી ભાષાની વ્યક્તિત્વસાધક, વ્યાકરણગત અને પ્રયોગરૂઢિગત, કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ પ્રત્યે ત્વરિત દ્રષ્ટિપાત કરીશું.

વાક્યમાં શબ્દોની, કારક અન્વય દર્શાવતી, ક્રમબ્યવસ્થા પરત્વે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી વચ્ચે ગુજરાતી વાચ્યરચનાની ધણી ભેદ છે. અંગ્રેજી વાક્યમાં શબ્દાનુક્રમ હાલો હોય છે પ્રથમ કતી વિશિષ્ટતાઓ પછી ક્રિયાપદ અને છેલ્લે કર્મ; ક્રિયાપદ જેવા અન્ય શબ્દોને આધારે આવતા ભાગ છેડે મૂકવામાં આવે છે; જેમકે:—

"Gopal^{૨૨} brought the horse here"

પણ ગુજરાતીમાં (હિં અને મ. માં પણ) ક્રમ આ હોય છે.—કતી, કર્મ, ક્રિયાવિશેષણ, ક્રિયાપદ, દાખલા તરીકે:—

ગોપલ પોષો અદિ છામ્મો.

૨૨. આ ક્રમ ગદ્યનો છે; પદ્યમાં ક્રમભંગની ખૂબ છૂટ રહે છે. ગદ્યમાં પણ અર્થભાર પ્રમાણે ક્રમ બદલાય છે, જેમકે:— "You do not know how dearly I love him" (અર્થભાર દર્શાવવા માટે how dearly ક્રિયાવિશેષણ હેના નિયત ક્રમથી આગળ આવે છે.) P. T. O.

આ શ્લોકની અવગણના થાય તો એક ભાષામાંથી અન્યમાં અનુવાદ કરાય ત્યારે ખોટા શબ્દક્રમ આવી જાય છે. આપણે ઘણીવાર અંગ્રેજોને દ્વિષ લાગે એ ઘોષ કરેલા, અથવા ભારત-જનોને "Gopal brought the horse back" ને બદલે "Gopal brought back the horse" કરેલા સાંભળિયે છિયે.

સંસ્કૃતમાં ભિન્ન ભિન્ન-અન્યોન્યભિન્ન-શબ્દરૂપો છે તેથી હેમાં આધુનિક દેશભાષાઓમાં જાળવવા પડતા ક્રમની અવગણના થાય તો નબળે હેવું છે. દાખલા તરીકે:—

રામઃ સીતાં વને વ્યસર્જયત્, કે સીતા વને વ્યસર્જયત્ રામ. કે વને રામો વ્યસર્જયત્ સીતામ્ કે સીતાં રામો વ્યસર્જયત્ વને

હેમાંથી કાવે તેમ બોલિયે તો પણ ખોટું ન ગણાય અને અર્થભ્રમનો ભય પણ ન રહે.

સંસ્કૃતમાં સુપરિચિત હતાં એ તુલનાદર્શક (તારતમ્યવાચક) રૂપોને એટલે કે તર અને તમ અથવા ફેચ્ અને ફચ્ પ્રત્યય લગાડીને ચતાં રૂપોને ગુજરાતી ગુમાવી બેટી તારતમ્યવાચક રૂપો છે. તત્સમ શબ્દપ્રયોગમાં ગુજરાતી આ રૂપોનો ઉપયોગ કરે છે પણ એ શિષ્ટમાન્ય ("classical"), અથવા કાષ્ઠવાર પાઠિયદર્શક શૈલીનું ચિહ્ન છે; અને તદ્વત્ વિશેષણો હોય તો બે વચ્ચેનું આધિક્ય દર્શાવવા માટે વિશેષણની પૂર્વે વચ્ચારે શબ્દ મૂકાય છે અને સર્વોત્તમતા દર્શાવવા માટે પર્યાયપદ્ધતિનો આશ્રય લઈને સદ્ગુણ, સદ્ગુણી જેવા શબ્દોની મદદ લેવામાં આવે છે અથવા વિશેષણની દ્વિરુક્તિ કરીને મ્હોટામાં મ્હોટો જેવા પ્રયોગ કરવામાં આવે છે જેમાં પ્રથમ શબ્દ વિશેષણ હોવા છતાં નામ તરીકે વપરાય છે.

[અંગ્રેજીમાં 'તરવાચક' ઉપનો પ્રત્યય er છે અને 'તમવાચક'નો est છે. આ er પ્રત્યય સં. તર સાથે અને est સં. ફચ્ સાથે ગોત્રસંબંધ ધરાવતો હશે? આપણી આ વિચારણામાં એ અન્વેષણ અસ્થાને છે.]

ગુજરાતીમાં પ્રથમ-પુરુષ-વાચક સર્વનામના બહુવચનનાં બે રૂપો છે અને દરેકને હમે-આપણે અર્થ જુદો છે.

હમે=We, પણ અર્થબોધમાંથી સાંભળનારો કે ઉદ્દેશ્ય જણ્ય બાદ કરાતો હોય તો, અર્થાત્ "તે (કે હમેઓ) અને હું."

અને આપણે=We; પણ શ્રોતા કે ઉદ્દેશ્ય અકિતનો સમાવેશ થતો હોય તો, અર્થાત્ "હમે અને હું."

ગુજરાતીમાં પણ અર્થભારાનુસાર રચનાક્રમ બદલે છે:—

૧. વાંચ્યુ ત્હમે; ત્હમાચી ઝું વચાવાનુ હતુ?
૨. સાગો ન્દેલા ન્દેલા; જોડ તો સરો કેવા સાગો છો
૩. જા પાછો; અહિં પાછોની પ્હેલાં જા કાપ કે એવી કાપ જતિ દર્શાવે છે. (૧) અને (૨)માં કમરેર એક પ્રકારનો કટાક્ષ કે તાણો સચવે છે. સ્વાભાવિક ક્રમ-અવસ્થા જુદો અર્થ, સાદે સાફ કપન, સચવે.

[આ ગુજરાતીનું સ્વકીય, અનન્યસાધારણ, લક્ષણ નથી. ડૉ. ટેસિટોરીએ 'બતાવ્યું' છે તેમ મારવાડીમાં આ લક્ષણ છે. ૨૩ સર જ્યોર્જ ગ્રિયસને ૨૪ ટાંકલા એક પ્રમાણ પ્રમાણે આ દ્વિવિધ બહુવચન દ્રાવિડ (અને મુંડા) ઉપભાષાઓની વિશિષ્ટતા છે; જો કે, મહારા ખ્યાલ પ્રમાણે કાનડી, દ્રાવિડ કુલની ભાષા હોવા છતાં, બાદ ગણવી પડશે, કારણ કે હેમાં તે જાને અર્થ દર્શાવતું એક જ બહુવચનરૂપ છે, નાહુ. ૨૫ મહારે ખાસ નોંધવાનું એ છે કે હાલુ દ્વિવિધ બહુવચન વાપરનારી ભારતીય ભાષાઓ.

૨૩. હેમની 'નોટ્સ,' પૃ. ૪, મુદ્દો ૧, પરિચ્છેદ ૨ નીચે. (=Ind. Ant. ફેબ્રુ. ૧૯૧૪, પૃ. ૨૪-મુદ્દો પરિચ્છેદ એ જ).

૨૪. A Manual of the Administration of the Madras Presidency જેમાંથી સર જ્યોર્જ ગ્રિયસને એક અવતરણ પોતાના "Languages" વિશેના લેખમાં આપ્યું છે- Imperial Gazetteer of India (નવી આવૃત્તિ)માં પૃ. ૧ (ઇ. સ. ૧૯૦૭)ને પૃ. ૩૮૦મે.

૨૫. મહારા પોતાના જ્ઞાનની પાતરી કરવા માટે મ્હેં એક કાનડી મિત્રને પૂછતાં હેમણે મ્હને કેંદરવેલનો અન્ય જોવા સૂચ્યું. એ અન્યમાંથી લીધેલું નીચેનું અવતરણ બહુસ્યક છે:—

"કાનડી શિવાયની સર્વ દ્રાવિડ ઉપભાષાઓમાં પ્રથમપુરુષ સર્વનામનાં બે બહુવચનો છે. જેમાંના એકના અર્થમાં વકતૃપક્ષ ઉપરાંત શ્રોતાનો સમાવેશ થાય છે, એટલે એ સમાવેશક બહુવચન કહેવાય; બીજું શ્રોતાને બાદ રાખે છે, માત્ર વકતૃપક્ષને જ લાગુ પડે છે તેથી હેને (શ્રોતૃવર્જક) બહુવચન કહી સકાય. દા. ત. કાઈ કહે "We are mortal," તો સ્વાભાવિક રીતે શ્રોતૃપક્ષનો તેમ જ વક્તા અને હેના પક્ષનો સમાવેશ કરતું, અર્થાત્ સમાવેશકબહુવચન એ વાપરે પરંતુ હેને "We are Hindoos; you are Europeans" એમ કહેવું હોય તો એ શ્રોતૃવર્જક બહુવચન અર્થાત્ શ્રોતૃપક્ષ કે ઉદ્દેશ્ય પક્ષને બાદ રાખતું બહુવચન વાપરે.

મરાઠીમાં અને ગુજરાતીમાં પ્રથમપુરુષનાં બે બહુવચન વપરાય છે હેમાં પણ હેવે. અર્થભેદ છે, દા. ત. ગુજરાતીમાં હમે એટલે we-the party speaking; વકતૃપક્ષ; જ્યારે જાપણે એટલે we-વકતૃપક્ષ અને you-ઉદ્દેશ્ય પક્ષ પણ. આ અર્થે ઉત્તર ભારતમાં અને દક્ષિણની ભાષાઓમાં વપરાતા વિશિષ્ટ સર્વનામશબ્દો વચ્ચે સંબંધ કાંઈ નથી; પણ દક્ષિણમાં તેમ જ ઉત્તર ભારતીય ભાષાકુલમાં દાવી ખ્યાન જેવનારી શ્દિનું અસ્તિત્વ હેવું સ્વયંવત્ જણાય છે કે ઉત્તરભારતીય ભાષાકુલમાં દ્રાવિડી, અથવા હેવટ આયેતર, સંસ્કારોના પ્રાચીન અન્તઃપ્રવાહ વિષ્ણુમાં છે. ચર્ચાની વિષયભૂત આ શ્દિ વિશિષ્ટ પ્રકારે શકેલોકની શ્દિ છે, અને દ્રાવિડકુલને શકભાષાવર્ગની સાથે જોડનારા તત્ત્વોમાંનું એક છે. આ દ્વિવિધ બહુવચનની કેં જ નિયાની સંસ્કૃતમાં, અને ભારતીય-યુરોપીય કુટુંબની કાષ્ઠપણ ભાષામાં, છે જ નહિ; પણ મધ્ય એશિયામાં એ સર્વવ્યાપક છે. રાખસા તરફ મંચુ ભાષામાં મુએકપડાના, 'હમે;' અને વે=સર્વપક્ષ સમાવેશક "આપણે," જાને રૂપ છે. મોંગોલમાં પણ હેવી શ્દિ છે. આ વિવક્ષણ વિશિષ્ટતા ચીની ભાષાની ઉત્તર પ્રાન્તની બોલીમાં પણ ઉપલબ્ધ છે. એ બોલીમાં જા-મેર, આપણે, સંબોધ્યમાન પુરુષોનો સમાવેશ કરે છે, જ્યારે જો-મેન, હમે, હેવા સમાવેશ કરનાર નથી. આ પ્રયોગશ્દિ ધોલિનેરપન ભાષાઓમાં, અમેરિકાની ભાષાઓમાંની અનેકમાં, અને ઑસ્ટ્રેલિયાની જાતિયોની ભાષામાં પણ જોવામાં આવે છે એ ખરેખર લક્ષ જેવનાર બીના છે."

(કેંદરવેલ કૃત Comparative Grammar of Dravidian Languages દ્રાવિડ ભાષાઓનું વૃક્ષનામક વ્યાકરણ-બીજી આવૃત્તિ, ઇ. સં. ૧૮૭૫, પૃ. ૩૦૮-૯).

ઇ. સ. ૧૮૫૧ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં પણ આ કથનો છે.

થોડી છે. હેમાંની શુજરાતી એક છે. સંસ્કૃતમાં વયમ્, મરાઠીમાં રફ આહી, હિંદીમાં હમ, બંગાલીમાં આમરા, સિંધીમાં અસી, પંજાબીમાં અસી (અમૃતસર, અંબાલા, ફિરોઝપુર) અને અસ્સામીમાં રપ (કાંગા) એ રૂપો છે તે બંને પ્રકારના બહુવચનઅર્થે વપરાય છે.

[મેક્લેન્કેશિયામાંના આન્નાટોમ બેટની ભાષામાં સર્વનામોના ચાર પ્રકારનાં સંખ્યાવચનો છે. એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચન, અને એ ઉપરાંત વળી સંખ્યાધ્યમાન પુરુષનો “આપણ-વે”માં, “આપણ-ત્રણ”માં કે “આપણ બહુ”માં સમાવેશ ગણવાનો છે કે ગણવાનો નથી હેવાં સિન્નાથ રૂપો પ્રથમ પુરુષ સર્વનામનાં બને છે. કેટલીક અમેરિકી ભાષાઓમાં પણ હેવાં અર્થમેદ છે. ૨૮

આમ આ પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ ભેદકરણોની વૃત્તિ પૃથ્વીના દર દરનાં, કેટલાક તો માનવવંશીય સંગોત્રતાથી અસંબંધ હેવા, ભાષામાં પ્રવર્તે છે. અને છતાં, ભારતીય ભાષાઓ પૂરતી જ વાત કરિયે તો એ ભાષાઓમાં, અને અંગ્રેજીથી પણ વિરોધમાં, પ્રથમ પુરુષ સર્વનામના દ્વિવિધ બહુવચનની આ વિશિષ્ટતા પરત્વે શુજરાતી અવાદહૂત જૂજ ભાષાઓમાંની એક છે.]

આ વ્યાખ્યાનોના પુસ્તક ૧ માં વિવૃત એ અને ઓને અંગે, ૨૯ અને વળી કહેવાતા સ્વરમાર ‘શાન્ત’બનીડો તેમ જ નામોના અન્ત્ય બનીડો ચર્ચા દરમ્યાન, મહેં સ્વરમારના પ્રશ્નો પ્રસંગોપાત્ત પરામર્શ કર્યો છે. એથી અહિં હું એ વિષયની ચર્ચા ત્યાં કરેલાં કથનોની પૂર્તિરૂપે અને હેના વિસ્તારરૂપે કરીશ. મહેં કહ્યું છે કે વેદિક સ્વરનો ચોક્કસ ઉદ્દેશ અને હેનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટતયા બજીતાં નથી, અને ભારતીય આધુનિક ભાષાઓના વિષયમાં આપણે ઉચ્ચારભારને જ સ્વીકારિયે છિયે. હું ઉમેરીશ કે:—

(ક) પ્રાચીન વેદિક સ્વર સંસ્કૃતમાંથી શ્રુત થયો હતો અને પ્રાકૃતોમાં તથા આપણી ભાષાઓમાં એથી પણ વિશેષ અદૃશ્ય થયો છે;

(જ) આમ છતાં એ સ્વરની અલક્ષિત અસર પ્રાકૃત શબ્દરચના ઉપર પડી હતી, દા. ત.

૨૬. પણ મરાઠીમાં શબ્દકાશો (મરાઠી-અંગ્રેજી, અને અંગ્રેજી-મરાઠી, મોલ્સવર્થ અને કંન્ડી) આપણ=we અને we=આહી, આપણ આપે છે. હાનું કારણ એ જણાય છે કે આહી સમાવેશક તેમ જ વર્જક બહુવચન છે, જન્હારે આપણ સમાવેશક બહુવચન છે પણ જૂજ વપરાય છે.

૨૭ LSI (ભારતીયભાષાસમીક્ષા) પુ. ૯, ભાગ ૧, પૃ. ૧૩૬-૭.

૨૮, Prolegomena to the Study of Hegel's Philosophy, especially of his Logic (હેગેલના તત્ત્વજ્ઞાનના, વિશેષતઃ હેના તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસનું પ્રારંભિક વિવેચન) by William Wallace MA. LL.D., પૃ. ૨૩૬-૨૪૦.

૨૯ પુ. ૧નાં પૃષ્ઠ ૧૩૬-૧૪૫, અને પૃ. ૨૮૦-૨૮૧

૩૦ પુ. ૧ નાં પૃષ્ઠ ૨૦૬-૨૧૦ અને પૃ. ૨૧૨-૨૧૩

૩૧ પુ. ૧ નું પૃષ્ઠ ૧૮૭, પાદ નોંધ ૪૭

ક પ્રત્યયનો ઉપયોગ અને કેવલાક વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપવિકારોમાં ઉચ્ચારભારનું સ્થાનાન્તર, દા ત -

(૧) ક પ્રત્યયનું વિવેચન પુ ૧મા ચપ્ત ગ્યું છે પર

(૨) ચોપડી-ચોપડિયો કે ચોપડીઓ

(૩) ચીત્યું ચીતરણ

(૨)મા ઉચ્ચારભાર પ ઉપરથી ખરીને જ ઉપર જવાની સાથે એકથી બેઠીને બેઠીઓ થઇ છે,

(૩)મા ચીત્યુંમા ઉચ્ચારભાર ચી ઉપર છે પણ ચીતરણમા ચો અને ત બંને ઉપર તુલ્યબળ ઉચ્ચારભાર પડે છે આ શબ્દનો ચિત્રણ હોવા ઉચ્ચાર કે પ્રયોગ અશકય છે એ જ ખતાવે છે કે જ ઉપર ભાર હોવો જોઇએ

(ગ) ગુજરાતીમા, મોલાતી ભાષામા, ઉચ્ચારભાર અપ્રકટ રહે છે પણ અમુક સંલોગોમા પ્રકટ થાય છે, જેમ કે ઉપર (જ)મા નોંધેના શબ્દોમા.

અને (ઘ) પદ્યરચનામા ઉચ્ચારભારનું સ્થાન મહત્વનું છે

(ઘ) નું કે કે વિસ્તીર્ણ વિવરણ આવશ્યક છે પ્રથમ તો એ કહી દેવું જોઇએ કે તાલ નામે ઓળખાતો ઇન્દોનુકેત ભાર ઉચ્ચારભાર થી, જે કે હેના જેવો છે કારણ કે તાલ એટલે ઇન્દની પકિત યે કયવાહી રચના માટે આનરશ્યક હોવા અક્ષર (શ્રુતિ) ઉપર આવતો ભાર કે થડો, જમ્હાર ઉચ્ચારભાર પ્રત્યેક શબ્દના એકાદ અક્ષર ઉપર આવતો હોવા સ્વભાવ સિદ્ધ ભાર છે, પછી એ પ્રસુત અને અપ્રકટ હોય કે પ્રમાણમા પ્રકટ હોય આ સૂક્ષ્મ ભેદને પરિણામે આપણે જોઇએ છે કે ઇન્દોનુકેત તાન ઉચ્ચારભારહીન અક્ષર ઉપર આવે તો કાનને અસચિત્તર બને છે, દા ત

(૧) છો સુદર ઘગીચો છે ઘગ્યો આ

ઘગીચો મા ચો અક્ષર ઉચ્ચારભારરહિત છે એ નિશ્ચિત છે, એથી હેના ઉપર તાલ પડે છે તે કાનને ગમતું નથી

હેવા પણ પ્રસંગે હોય જો ભારરહિત અક્ષર ઉપર પાતો તાલ પણ કથુને અગ્રિય થતો નથી, દાખલા તરીકે ઉપરની પકિતમા સુદર ના ટ ઉપરનો તાલ અથવા

(૨) ઘણ તણ આ હદય યયો સહુ જાગા સહા હીક

ભાલસ નજો ગુમ સુવત વજ સચી હરમે મુલ્લો ચોક,

સય હદય જા મહે

(૩) જનસુલકારક ભવ—હ્રાસક ઉદય ઉદય વિદ્યાત,

કાર્ય સપદ્ધ શ્રુમ કરતો

(૪) દયાશુભી મારપૂર મરી ॥ ધર મત્તી ગુરાર,

ચસન તપવન મન હરતો

(૫) હૃદ્યન કરતો દુક્ત સંહરતો પ્રગટ્યો ધર્મસમાજ

ધરેશ કલહ લય કરતો.

(૬) તિમિર વિદારો કુસ્તિત પટ જાડી, પ્રવીત કરવા શૂન્ય,

જ્યોતિ સ્વલ જ્ઞાન શિવનો

(૭) સદાચરણપ્રતિપાલન સમયે નિશ્ચય થઈ નિ શક,

એ જ વચન ગુરુ ઉચરે.

(૮) હજારલ વર્ષા પૂર્વનો અધિક કરો ધ્રુવો દુરિત સહુ શ્યામ,

અધમ મતિ તર્જો ધરમૂલ્યથી

(આ અથા દાખલાઓ ભીમરાવ ભોળાનાથના સાવળ્યમયી નામના કાવ્યમાંથી છે) એક
બે વિશેષ દાખલા ઉમેરું :—

(૯) ઊર સંધ્યું કદ રહસ્ય લઢુ એહ અર્પવા વાગ

તલપી રહુ મન મુગ મેલ

(૧૦) તે વર્ષો ભીના ગપું ચરણ શુભ, સ્વીકાર્ય તુ સુમધુર

સ્મરણકુસુમો વદ મોષા.

(નુપુરસકાર, વિધુરતુ માયાદસન, ડી ૫, ૬, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ)

અહિ જુવો કે તાન પડે છે તફાની ર ઉપર (દષ્ટાન્ત(૨)), સપ્તના ક ઉપર (દષ્ટાન્ત(૩)),
ગુનેના ને ઉપર (દષ્ટાન્ત(૪)), મારકીના ની ઉપર (દષ્ટાન્ત(૫)), વસનના ચ ઉપર (દષ્ટાન્ત(૪)), ઉપવન
ના ષ ઉપર (દષ્ટાન્ત(૪)), કળ્પના લઉપ (દષ્ટાન્ત(૫)), હૃદિમ્તના સ્થિ ઉપર (દષ્ટાન્ત(૬)) વચન
ના ચ ઉપર (દષ્ટાન્ત(૭)), પૂરના વે ઉપર (દષ્ટાન્ત(૮)), અગ્રિક માં થિ ઉપર (દષ્ટાન્ત(૮))
દુરિત માં રિ ઉપર (દષ્ટાન્ત(૮)), અધમ ના ષ ઉપર (દષ્ટાન્ત(૮)) ષ અને જા ઉ ૨ (દષ્ટાન્ત
(૯)માં), અને (દષ્ટાન્ત(૧૦)માં) ચરણ અને સ્વરણ ના ર ઉપર તથા કુસુમા ના મો ઉપર આ અથા
શબ્દોમાં તાપ કા તો અસ્વરિત (ભારતદિત) અક્ષર ઉપર, અથવા તો બૌદ્ધકાલિક કે સમાનકાલિક

ઉચ્ચારભારવાળા અક્ષર ઉપરે પડે છે, અને છતાં એ અગ્રિય લાગતો નથી. આમ બનવાનું કાંઈ અતિસૂક્ષ્મ છે છતાં સ્પષ્ટ છે. આથી પણ વધારે ઉત્કટ દાખલો છે. ઉદ્યના પ્રયોગનો; દૃષ્ટાન્ત (૨) માં પ્રથમ ઉદ્યમાં ૩ ઉપર પણ બીજા ઉદ્યમાં ૬ ઉપર તાલ પડે છે; અને એથી પણ ઉત્કટતર છે દૃષ્ટાન્ત (૩)માં એકસાથે આવતા ઉદ્ય ઉદ્ય જેમાંના પ્રથમ ઉદ્યમાં ૩ ઉપર અને બીજા ઉદ્યમાં, ૬ ઉપર તાલ પડે છે. ઝીણવટથી તપાસિયે તો જાણારી કે ખરું કહેતાં ૬ ઉપર ગૌણ ઉચ્ચારભાર આવે છે કારણકે એ સબ્દ ઉદ્ભવ્ય નો બનેલો છે જેમાં મળ્યા જ ઉપર કેંક અંશે ભાર આવે છે. આ બધાં દાખલાઓને વીગતવાર સમજાવતાં લંબાણ થાય.

ઉચ્ચારભાર અને તાલ વિશેનું આ બધું વિવેચન અદ્દ બૂમિકા ઉપર રહેલું છે હેવો વિશિષ્ટ-મત કાઠી પ્રકટ કરે, કારણ કે ગદ્યમાં જે અક્ષર ઉપર ભાર મૂકાતો હોય ત્યાંથી ફેરવીને પદ્યમાં બીજા જ અક્ષર ઉપર મૂકાતો અનેકવાર જોવામાં આવે છે, દા. ત.

હતો હું છતો પાળે પુત્ર ન્હાનો

એ ગદ્યમાં હોય તો ભાર હતો, છતો, પાળે એ પ્રમાણે ચૂકાય. કાનો ઉત્તર આ છે:—

(ક) તાલ અને ઉચ્ચારભાર વચ્ચે ભ્રમ થાય છે;

અને (જ) કદાચ કહેવાનું એ હોય કે તાલ ભારરહિત અક્ષરો ઉપર પડે છે, તો પણ સંહિતા-પાઠમાં^{૩૩} અને પદપાઠમાં સ્વરનો સ્થાનફેર કરવાની પ્રાચીન વૈદિક પ્રણાલીમાં કાવી ઘટનાનું પૂર્વનિદર્શન વિદ્યમાન છે. આપણા આ દાખલામાં હેવું જ બને છે.

આ પંક્તિ વાંચો:—

નથી કીર્તી જે નાથ મર્તિ તમારી

તાલ થી ઉપર એટલે દેખીતા ઉચ્ચારભારરહિત અક્ષર ઉપર પડે છે છતાં એ કહ્યુંને અગ્રિય નથી લાગતો એટલું જ નહિ પણ નકાર ભારપૂર્વક કરાયો છે એમ સ્પષ્ટ છે.

આ બ્યાખ્યાનોના પુસ્તક ૧ ના પૃષ્ઠ ૧૫ મે છેલ્લા પરિચ્છેદમાં 'એ' કહ્યું છે. કે હિંદી અને કાશિયાવાડી યુજારાતીમાં ભારયુક્ત ઉચ્ચારણ (accentuation) વિદ્યમાન છે તે યુજારાતીમાં નથી. આ કથન અહિં 'એ' સ્વરભાર વિશે જે કહ્યું તેથી અને "ચાન્ત" જ ની ચર્ચામાં કહ્યું હતું તેથી અસંગત કાઠી રીતે નથી. કારણ કે એ પ્રસંગે હું accentuationની, ઉચ્ચારણમાં ભારની, (ભારયુક્ત ઉચ્ચારણની) વાત કરતો હતો, જે સ્વરભારના તત્ત્વના કરતાં સબ્દભારને વધારે મળતું છે. ઉપરાંત કાશિયાવાડી ભારયુક્ત ઉચ્ચારણની સાથે વિશિષ્ટ પ્રકારનો સ્વરનો આરાદ જોડાયેલો હોય છે. જે હેને, જાણે કે, આરાદાત્મક સ્વરભારનું સ્વરૂપ અર્થે છે.

૩૩. સંહિતા એટલે અલગ રહેલા ચમ્પોનું સહસ્યાપન, સંયોજન, હેવો સંહિતાનો અર્થ અહિં સ્પષ્ટ થાય છે. પદમરુતિ સંહિતા [નક્ષત્રતિમાલ્ય ૨-૧] હેમાં પ્રથમ સબ્દ પદમરુતિને તત્પુલ્લ સમાસ ગણો કે વહુમોહિ ગણો-ઉચ્ચત બહુમોહિ ગણે છે અને પ્રકારે લેતાં આ વાક્ય સ્પષ્ટ કરે છે કે સંહિતા સબ્દ પદપાઠ અને સંહિતાપાઠ વચ્ચેનો ખરો સંબંધ દર્શાવે છે. આથી કેટલાક વિદ્વાનો સંહિતા નો અનેક સૂકતોનો સંગ્રહ હેવો અર્થ કરે છે અને અસ્વીકાર્ય ગણવા યોગ્ય કરે છે.

ગુજરાતીમાં નકારનો અર્થ દર્શાવવા માટે એ શબ્દો વપરાય છે. આ એ શબ્દોનો પરસ્પર ભેદ સ્પષ્ટ છે, છતાં જેઓની ગુજરાતી માતૃભાષા નથી હોવા ધણા લોકો નથી-નહિ એ બેને અસિન્ન અથવા પર્યાયરૂપ માનીને વાપરવાની હાસ્યજનક ભૂલ્ય કરે છે. દાખલા તરીકે મહેં અનેક મરાઠી મૂઠસથાને ત્હમે આવશો કે નથી ? એમ બોલતા સાંભળ્યા છે. અહિં નહિનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. હાનું કારણ આ છે: મરાઠીમાં નાહિ છે તે નહિ (ગુજ.) અને નથી (ગુજ.) બંને અર્થમાં વારાય છે, અને પ્રત્યેકની ખરી વ્યુત્પત્તિ બધા પ્રમાણે છે:—

૧. નહિ (ગુજ.)=no. ના; સં. નહિ; અપ નહિમાંથી.^{૩૪}

૨. નથી (ગુજ.)=is not, છે નહિ; સં. નાસ્તિ, પ્રા. નસ્થિમાંથી

૩. નાહિ (મ.)=no, ના, કેવળ નકારવાચક અવ્યય; એ સં. નહિ, અપ નાહિ^{૩૪} માંથી આવે છે.

૪. નાહિ (મ.)=is not, નથી (ક્રમતઃ not is); આ મ. ન + આહેનો બનેલો છે જેમાં આહેમાંથી ઉપજેલો સંયોજિત નાહે, નાહિ (અવ્યય) જોડેના સામ્યાભાસને લીધે, બદલીને નાહિ થઈ ગય છે.

પારસી ગુજરાતી નથી થી અપરિચિત છે; હેમાં આ શબ્દને સ્થાને નહિ વપરાય છે: હા. ત. પારસી ગુજ. નહિ આવતો, હિંદુ ગુજ. નથી આવતો.

[સિંધીમાં નથીનો વિલક્ષણ પ્રયોગ થાય છે; ત્હાં એ નનઅચી (અસ્તિ) એમ નકારયુક્ત સ્વતંત્ર ક્રિયાપદ નથી, પણ વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષના પ્રત્યય તરીકે રહેલા અચી જોડે નકારવાચક નયું મિશ્રણ દર્શાવે છે, જે સુખ્ય ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે ત્હારે કમ ઉલટાવાય છે; જેમ કે અચેયો (એ સ્ત્રી) આવે છે, નથી અચે (એ આવતી નથી); અહિં થી સિંગવચન બદલતું વિશેષણ-તુલ્ય રૂપ છે (જેમ કે અચેયો=એ (પુરુષ) આવે છે, અવચા ત્હેઓ (પુરુષો) આવે છે. આ ધોની વ્યુત્પત્તિ સં. અસ્તિ પ્રા. અસ્થિમાંથી નહિ પણ સં. સ્થિત, પ્રા. સ્થિત, ચિત, (અપ.) યદ હેમાંથી સંધાય છે.

હિંદીમાં નથી (=નાસ્તિ) નથી. હેમાં હેનો ઉદ્દેશ વિચ્છેદન નહિ હે થી સરે છે.]

[ગુજરાતી નથી અને નહિ વચ્ચે અર્થમાં અને પ્રયોગમાં સિન્નતા છે જેની સરખામણી, અમુક પ્રમાણમાં, કાનડી ફ્રા અને અલ સાથે, અને કૈંક અંશે અંગ્રેજી 'not' અને 'no' સાથે થઈ શકે; કાનડી ફ્રા હમેશાં ક્રિયાપદોને લગાડાય છે અને હેનો અર્થ "does not" થાય છે જ્યારે અલ એ કેવળ નકારાત્મક છે, જેનો અર્થ 'no' છે. દાખલા તરીકે નોહતાને તે જીવે છે; નોહવદિલ એ જોતો નથી. આ હુહગનિને નોવેદિ ? ત્હમે એ છોકરાને બોલો ? એ પ્રશ્નના નકારમાં જવાબ અપાય અલ; અહિં ફ્રા વાપરિયે તો બોહું થાય, પણ નાનુ નોવલિલ=મહેં જાયો નથી હેમાં ફ્રા વપરાય. આ અલ્લ અને ફ્રાના બેદનું કારણ બનેલો વ્યુત્પત્તિભેદ હું જાણતો નથી, પણ પ્રયોગ અહિં જણાવ્યો ત્હેવો થાય છે.

મુખ્ય ક્રિયાપદોના અર્થમાં કાંઈક વિશેષ અર્થતત્ત્વો ઉમેરવા હોય ત્યારે આમ તો સ્વતંત્ર મુલ્ય ક્રિયાપદમા અર્થવિશેષ ઉમેરવા માટે વપરાતા સહાયક ક્રિયાપદ મૂકવામાં આવે છે. નીચેના દાખવાઓ ત્યારે વકતવ્ય રૂપ કરશે. ૩૭

કહી દેવું, ત્રહાસો જવું, ચોલી જવું, પકડી પાડવું, ત્તમી નાંચવું, ત્તમી વાળવું, માટી વાળવું, માટી મૂકવું, મૂળી છાંડવું વગેરે. ૩૭

(મુખ્યગરો ગુજરાતીમાં એક હેવા સ્પષ્ટપ્રયોગ થાય છે જે દેખાતી રીતે આ વર્ગમાં આવે છે, પણ જેમા સહાયક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ ખોટો થાય છે. એ પ્રયોગ છે મોઢલી આરતુ ખરો પ્રયોગ છે મોઢલી દેવું. આ મુખ્યગરો પ્રયોગની મુદ્ધક્રિયા અને ઉત્પત્તિકથા રસમય છે. પ્રથમ તો એ કે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સં. દા ના અર્થમાં આવવું (સં. અર્પ, પ્રા. અર્પ) વપરાય છે. દા (શુદ્ધ. માં આણ)ના અર્થમાં સ્વામિત્વ બીજાને સોંપવાનો અર્થ આવી જાય છે. સ્વસ્ત્વનિવૃત્તિપૂર્વક-પરસ્ત્વોત્પત્ત્યનુકૂલો વ્યાપારી દાનમ્ હેવું દાની ક્રિયાનું લક્ષણ છે. શુદ્ધ ગુજરાતીમાં દે (દેવું) ક્રિયાપદનો ઉપયોગ અપવાદ-ભૂત રૂઢાર્થ દર્શાવવાને જ થાય છે, દા. ત. કન્યા દેવો ("મળી અર્પણી કેરી હોય, કન્યા રહેને નવ દે કોય" દશપતરામ) માલો દેવી, જવાય દેવો, રૂદામ દેવો, ચરિયો દેવો, પ્રાવો દેવો વગેરે; ૩૭ આ પ્રયોગોમાં દેવુંનો અર્થ ઔપચારિક દાનનો છે, માત્ર કે વસ્તુના વાસ્તવિક સમર્પણનો નહિ.

પણ કાઠિયાવાડી ગુજરાતીમાં એક જ ધાતુ દે (દેવું) બધા અર્થમાં, એટલે કે સ્વામિત્વ-સમર્પણના તેમ જ ઔપચારિક 'દેવું' અર્થમાં વપરાય છે, આ ધાતુ વપરાતો જ નથી.

૩૭ આ પ્રયોગોના અંગ્રેજી અર્થો, લગભગ આ પ્રમાણે આપી સકાય:-

કહી દેવું=to go and tell (a secret);

ત્રહાસી જવું=to run away;

ચોલી જવું=to repeat, to recite (fluently),

પકડી પાડવું=to overtake,

ત્તમી નાંચવું=to write and finish;

ત્તમી વાળવું=to write by way of a reply;

માટી વાળવું=to settle (as a dispute);

માટી મૂકવું= to turn out, to drive away,

મૂળી છાંડવું=to keep safe, well protected;

માલો દેવી=to abuse;

જવાય દેવો=to reply;

રૂદામ દેવો=to impress a brand-mark;

ચરિયો દેવો=to sew with fine stitches of a particular kind;

પ્રાવો દેવો=to treat with milk certain kinds of flour, before making sweets out of them.

દાખલા તરીકે કાઠિયાવાડી ગુજરાતીમાં મીઠાંરિને ચાર પૈસા દોષા કહેવાય, જ્યારે ગુજરાતી ગુજરાતીમાં મીઠાંરિને ચાર પૈસા આપ્યા એમ કહેવાય. આમ, જાણવુંને સ્થાને કાઠિયાવાડી પ્રયોગ દેવું છે એ જોઈને મુખ્યમાં આવી વસેલા લાટિયા, મેમણ, લુહાણા વગેરે કાઠિયાવાડીઓએ શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છાથી મોકલી દેવુંમાંના સહાયક દેવુંને સ્થાને આવડું ક્રિયાપદ મૂકી દીધું; અને એમ કરવા જતાં ભૂલ કરી બેઠા; કારણ કે અહિં વપરાયેલ આવડું ક્રિયાપદ સહાયક ક્રિયાપદનો ગૌણધર્મ ખજાવતું નથી. (લઘી આવડુંમાં આવડું હોવા ધર્મ અદા કરે છે કારણ કે ત્યાં આવડુંનો અર્થ પરખવું સમર્પણ નથી; લઘીને આવડુંમાં સમર્પણનો અર્થ છે તેથી હેમાં આવડું સહાયક ક્રિયાપદ ન ગણાય). અનેક વર્તમાનપત્રોમાં, માસિકામાં અને પ્રતિષ્ઠિત છતાં આ બાબતમાં બેદરકાર રહેતાં લેખકોનાં લખાણોમાં પણ પગપેસારો કરતો જણાતા આ મોકલી આવડું પ્રયોગની પૃથક્ક્રિયા અને ઉલ્લંઘના હાવી છે.

[કાઠિયાવાડી ગુજરાતીની પેઠે મરાઠીમાં પણ તેજે જ છે, અને એ કારણે-ધણા મરાઠાઓ ગુજરાતીમાં ગાલો લીધી કહેવાને બદલે ગાલો આપી (=મ લીધ્યા દિધ્યા) એમ બોલતા સાંભળવામાં આવે છે. મુખ્યના લાટિયા વગેરેની ગુજરાતીમાં પણ આ સાંભળવામાં આવે છે. આ ગાલો લીધી વચનમાં કે સહાયક ક્રિયાપદ નથી પણ મુખ્ય ક્રિયાપદ છે પણ હેમાં રૂઢિપણે દેવુંનો ઔપચારિક અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે.]

હાવાં સહાયક ક્રિયાપદોથી સૂચવાતો અર્થ દર્શાવવાને કાનડીમાં ક્રિયાપદની 'દિડુંકિત' કરવાનો રિવાજ છે; દા. ત. મિટ્ડ મિટ્ડ=છોડી કે (leave off)-જેમાં મિટ્ડ એ મિટ્ડનું સંબંધક કૃદન્ત છે અને મિટ્ડ આતાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચન છે.

આગળ ૩૮ હું ગુજરાતીમાં મુખ્યચારી (દિશુખ) શબ્દોની વિશિષ્ટતાને પ્રસંગોપાત ઉદાહરણ કરી ગયો છું. અહિં એ શબ્દોને હું વાસણકૂવણાદિ ગણ નામે એકત્ર મૂકું છું. આ શબ્દો ગાયબાજ જેવા શબ્દોથી લિપ્ત પ્રકારના છે, કાંચુ કે ગાયબાજ જેવા શબ્દોમાં તે પ્રથમ પદનો આઠ વ્યંજનને સ્થાને વ મૂકીને પ્રથમ પદ જોડે અર્થરહિત ઉચ્ચારસામ્ય સાધતું બીજું પદ મૂકવામાં આવે છે; (જે પ્રથમ પદનો આઠવ્યંજન જ જ હોય તો જ ને બદલે જ મૂકીને પ્રતિશબ્દ રચવામાં આવે છે; દા. ત. ચરલીકરફી, ચકરીજકરી). મરાઠીમાં હાલો પ્રતિશબ્દની યુક્તિનો પ્રચાર છે પણ એ બાબતમાં, બીજા પદના આદિમાં સ્વપ્રથમપદની આઠશ્રુતિનો સ્વ મૂકવાને બદલે, પ્રથમપદની આઠશ્રુતિને બદલીને વિ મૂકવામાં આવે છે; દા. ત. ચોહાલીશ, હાતલીશ ઇત્યાદિ. હિન્દીમાં ચૂનો નહિ પણ જ નો ઉપયોગ થાય છે; દા. ત. ચોહાઓહા. આ બેવાડા શબ્દો "અથવા હેતુ" અન્ય એ અર્થ સૂચવે છે, ચોહોચોહો=ચેડો કે હેતુ અન્ય કારણ; જ્યારે વાસણકૂવણાદિ ગણમાં અર્થ જુદો છે-અપ્રત્યાદિનો અર્થ છે. ઓસડવેસડ અને ઓસડવોસડ એ બે શબ્દયુગ્મો સરખાવશે તો અર્થભેદ સ્પષ્ટ થશે: ઓસડવેસડ એટલે ઓસડ, માવજત વગેરે; પણ ઓસડવોસડ એટલે ઓસડ અને ઓસડ જેવું જ બીજું કંઈ એ અર્થ છે; દાખલા તરીકે:—

(૧) એ માંદો છે, તો ઓસડવોસડ ફાંડ કરો છો ?

(૨) મ્હારો માંદો માંદો છે, હેતુ ઓસડવેસડ મ્હારી વ્હેન અને મામી મલીને કરે છે.

૩૮. આ બાબતોનો પુસ્તક ૧. પૃષ્ઠ ૮૧, પાનાંધ ૨૬.

એ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં “ He loves me, he loves me not ”; “ Do you love him ? ” ઉત્તર:-No. અર્થે not ન વપરાય, પણ “ I love him not ” (=I do not love him) હેમાં વપરાય. આ શબ્દના-not અને notના અર્થભેદનું કારણ વ્યુત્પત્તિભેદમાં સોધવાનો પ્રયત્ન મદદરૂપ નહિ થાય હેતુ ‘ નહારું માનવું છે, કારણ કે not માં અસ્તિત્વનો અર્થ મળે તેમ નથી કારણ કે એ not તે ne (=not)+o (=an, any)+ wiht (=thing) નો બનેલો છે, અને no આવે છે ne (=not) + a (=ayc, ever) માંથી.]

ગુજરાતી ભાષામાં માં અને નહિ વચ્ચે, હેતુ વાક્યમાં સ્થાન ક્રિયાપદની પૂર્વે કે પછી હોય ના-નહિ તે પ્રમાણે, વિશિષ્ટ અર્થભેદ રહે છે, હેના સ્થાન અનુસાર ક્રિયાપદનો ‘ભેદ’ બદલે છે.

દાખલા તરીકે:-

(ક) ના આવે
આવે નહિ } =(તે) આવે હોવા સંભવ કે શક્યતા નથી.

(જ) નહિ આવે
આવશે નહિ } =(તે) આવશે નહિ’ (અવિધ્ય).

(ક) માં આવે શક્યભેદમાં છે, નહારે (જ) માં નિશ્ચયાર્થક અવિધ્યકાળ દર્શાવે છે. હાનો આધાર નહિ શબ્દ આવેની જોડમાં આવે છે કે પછી હેના ઉપર રહે છે.

ગુજરાતીમાં હવે અને હમણાં બિન્ન બિન્ન અર્થ દર્શાવે છે; અંગ્રેજીમાં એ બંને અર્થોમાં now એ એક જ શબ્દ વપરાય છે. હવે જે વકતવ્યાર્થથી પોતે સમજ હવે-હમણાં હોય તેનાથી પૂર્વની ઘટના કે ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે, અર્થનું અનુસંધાન હાલુ હોય છે. “ આમ છે, અથવા આમ થયું, માટે હવે તેને આમ કરો.” અર્થાત્ હવેનો અર્થોગ પૂર્વક્રિયાસાપેક્ષ છે.

દા. ત.-

શ્વાણ વાયુ, હવે તો ઝડી.

• હમણાં, જે કાર્ય જોડે તેના (અધુનાત્વના) અર્થનો સંબંધ હોય, તેનો સમય દર્શાવે છે, અને ત્ત્તર પછી થનારા કાર્યની જોડે હેતુ અનુસંધાન થાય છે દાખલા તરીકે -

૧. મ્હેં હમણાં જ ખાધું.

૨. હમણાં હું વહુ કામમાં છું, ઘડીક રહીને આવજો

હવે અને હમણાં વચ્ચેના અર્થભેદનું મૂળ એ પ્રત્યેકની વ્યુત્પત્તિમાં રહ્યું છે.-

હમણાં સં. અણના, પ્રા. અહુનામાંથી આયો છે; આ અણના અગ્રેજી^{૩૫} nowનો સમાનાર્થ છે અને (ગુજ.માં હવે તથા હમણાંથી દર્શાવાતા) બંને અર્થ દર્શાવે છે; પણ ગુજરાતીમાં હમણાં નો એક અર્થ (હવેનો અર્થ) હ્રસ્વ થયો છે અને એક જ અર્થ જળવાઈ રહ્યો છે (“ આ હાલે, આ સમયે ” એ અર્થ).

હવે નો ઉદ્ભવ અપ. હવદમાંથી થયો છે, અને આ હવદની વ્યુત્પત્તિ મ્હારે મતે આ પ્રમાણે છે:—આહવદ (આહવુ=હાવું હેની સમગી); જેનો અર્થ “ આમ હોઈને ” થાય છે જે ક્રિયાને પૂર્વ-પટનાની જેડે સાંકળે છે.

મરાઠી આતા બંને અર્થમાં વપરાય છે. (હવે અને હમણાના); સહ: અને હલોં માત્ર હમણાંના જ અર્થમાં વપરાય છે. હિન્દી અવ-અચી પણ બંને અર્થો દર્શાવે છે; સિંધી હાળે (સં. અણનામાંથી સાધ્ય) અને કાનડી હાં પણ એ જ-અર્થદ્વવાચકની-કોટિમાં છે.

નકારાર્થક ગુજરાતી નવ સમાસમાં વપરાતા ન અને જળ એ નકારાર્થક પૂર્વગો પૂર્વગો ન અને અળ આ પ્રમાણે વપરાય છે:—

(ક) સંસ્કૃતમાં જ સમાસનું પૂર્વપદ બને છે, પણ ગુજરાતીમાં ન હોય છે; દા. ત. નવાયો, નણુગો, નકામો વગેરે.

(ખ) સંસ્કૃતમાં આ જ સ્વરની પૂર્વે આવે ત્હારે ન આગમ લે છે (જેમકે અનુદાર, અનર્થ ઇત્યાદિ), અને વ્યંજનની પૂર્વે જ જ રહે છે (અક્ષર, અમાવ વગેરે); પણ ગુજરાતીમાં જળ (સં. અનૂનો વિકાર) વ્યંજનની પૂર્વે પણ વપરાય છે; દા. ત. અળમમ્તુ અળવીહ, અળચિત્ત્યુ, અળધાનું, અળમાનીતી, અળજાણુ, અળમાલ્યો, અળદોદી વગેરે. આ પ્રયોગ-પ્રકારની પ્રાકૃતમાં અને અપભ્રંશમાં પૂરી જમાવટ થઈ હતી; અળતુલ્લ, અળદહજ, અળ-ફહિઅ; અળવંશ, અળમુલસ^{૩૬} વગેરે.

આ ગુજરાતી સમાસોમાં ન બહુત્રીહિ સમાસના અને જળ તત્પરુપ સમાસના પૂર્વપદ તરીકે વપરાય છે એ લક્ષમાં આવ્યું હશે. નચ્છો સં. નિર્વલમાંથી આવેલ છે એથી અનુમાન થઈ શકે છે કે ગુજરાતી બહુત્રીહિમાં આ ન સં. નમાંથી નથી આવ્યો પણ સં. વિસ-નિદમાંથી આવ્યો છે.

૩૫. અગ્રેજી Now, જેનું મૂળ છે ના (જેઓ-સંકસન, પ્રા. સંકસન, જર્મન, મિડલ લો જર્મન, ઑલ્ડ હાઈ જર્મન, મિડલ હાઈ જર્મન, ગોથ), new જેડે સંબંધ ધરાવે છે, અને આ new લેટિન novus (સં. નવ) જેડે સંબંધમાં છે. આ સંબંધ “ now ” અને “ new ” ઉભાપાત-તર્જાત સમાન અર્થનો સૂચક છે; જે “ now ”—પાછળથી—બને છે તે આગલા બનાવને મુકાબલે new જ હોય; આનો અર્થ એ થયો કે હવે-નાઅ્ય અર્થે હમણા-વાઅ્ય અર્થથી મૂલમાં પૂરતર હતા, અને હમણાનો અર્થ પાછળથી સંજોગ બદલાતા આવ્યો હતો; then and now એ ઉકિત પણ nowના આ પ્રાથમિક અર્થનું સૂચન કરે છે.

૩૬. સં. પાં. પાંડિત સંપાદિત કુમારળલ્લકરિતને છેડે આપેલી પ્રાકૃતશબ્દસૂચિ બેશો તો આ પ્રકારના અનેક શબ્દો મળશે. ઉપર આપેલા દાખલાઓ મ્હેં એ સૂચિમાંથી વીણી લીધા છે.

આ વાસળકૂસળાદિગણમા આવતા શબ્દોના નીચે પ્રમાણે ત્રણ રંગો પાડી સકાય છે

(ક) જેનું બીજું પદ અર્થરહિત હોય હેવા શબ્દો,

(લ) જેનું પ્રથમપદ અર્થહીન હોય હેવા શબ્દો,

(ગ) જેના બંને પદો અર્થયુક્ત હોય હેવા શબ્દો

નીચે આપેલા શબ્દો (ક) વર્ગમાં આવે છે.

વાસળકૂસળ

દોરઢાલર

ચોંછીકૂછી

માળસકૂળસ

કોઢીનાઢી

ચાલીપીલી

હોસાઢગરા

દેકાદૈયા

આટીપૂટી

ઝોસઢવેસઢ

દળોવળી

છાડુમાડું

ઝઠમાઠ

ચાંકુચૂકુ

દરળાપાઈ

ઝેપટીસોપટી

ઝોઢીલીનું પાઢીલીનું

પૂછમાછ

સિપાઈસપરા

ચાકસુફ

તાળીતુશીને

ચૂપચાપ

નવુસવુ

ચપ્પુસપ્પું

સવુસાગધું

જાહેસપટે

લગઢાલસાં

ઠીકઠાક

ઢાંકઢૂમા

ચાતચીત

ગોઢમટોઢ, [મટોઢ સ કુલભાંથી હોય, ધરખાવેા ઝ ચાળોઢે],

ઉપરાંત ચમીઢની, ઢયાઢોપુષાઢી જોઢીપોઢી (જોઢી પોઢી પીપઢ પાન । જોડે પાઢયુ મગલ નામ ।। આરમે વાસે બાળકનું નામ પાડવા વખતે ઝીઝો આ ઝુકરર શબ્દો બોલે છે), મઢધુપઢધુ, ઢ્વો પૂવો, લોચોપોચો અથ ધુંધી, (ધુધી સ જ્ઞાન્તભાંથી હોય), ફેરફાર.

આ શબ્દો (લ) વર્ગમાં આવે છે — અદલબદલ, અદલાવદલી, અટાપટા, આઢાલાઢા, આસપાસ, આજુબાજુ, આઢોશીપઢી, આરપાર

અહીં જોઈ સકારે કે આ શબ્દોમાં પ્રથમ પદ માત્ર બીજા પદ જેડે અન્યાયનુભાસ જેવું ઉચ્ચારસામ સાધતા શબ્દ છે, જેમાં પ્રથમ શ્રુતિ જ કે આ કે ઝો કે હેવો, બીજા પદના પ્રથમ સ્વરને પડઘો પાડતો, સ્વર હોય છે

ટાપગીપ, સસામાન, વરકપર (લ) વર્ગના લિન્ન પ્રકારે છે

નીચેના શબ્દો (ગ) વર્ગમાં આવે છે

રાચરચીઢ

માલમતા

જળસમાવ

જીવજતુ

જનજનાવર

અઢીઝેપટી

હાલુસલુ

પૂછપરછ

સુઢમુઢ

ચાલીગૂલી

છાડુછપલુ

ફેરોજટો

ગુપચૂપ

નોઢરનજર

મરીચગુરવા

ચુઢ્યધાળી

રુપિયોરોઢો

પરવાર

શપલુ સીપલુ

રહેજસાજ

આ શબ્દોમાંના કેટલાકના અર્થો આપવાની જરૂર છે:—

રચીલુ=ગોઠવેલ (વસ્તુઓ); રચ્=ગોઠવવું.

માવ=પદાર્થ, વસ્તુ;

જંત-જંતુમાંથી;

ઝડોઝાપટી-ઝડી રહેલી, ઝટકી રાખનારી ઝાપટી (આવૃત્તિમાંથી)=અડચણ;

સુત્ર-મ્લક્ષ્ણમાંથી સજ્ઞ દ્વારા (જુવે આ વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક ૧, પૃ. ૮૧-૮૨, પાદનોંધ ૨૭).

પાછ-પૂંછ (સં.)માંથી;

સુલસુલ-શસ્ત્ર-સૂલમાંથી;

ગૂંબી-ગુન્નમાંથી, અર્થ-ગૂંચવણ;

છપતુ-(યુજ.) ટૂપ-છૂપા રહેલું-માંથી.

કાંટો-વાચ્યાર્થ શાખા, અર્થાત્ રસ્તો છેડીને જતો આડમાર્ગ;

ગૂપ-સંભવતઃ ગુપ્તમાંથી;

નકર=તોકર (કા.);

ગુરુ (અરબી) ગરીમતું બહુચ્ચન; ગુજરાતીમાં અન્ય આ ઉપર અનુસ્વાર મૂકાય છે. ગુરનાં, રહેનસાજમાં બંને પદો સહજમાંથી આવેલા (જરાક ફેરફારથી પુનરુક્ત થતા) શબ્દો છે.

ધામધૂમ, સુમસામ, ધૂવાધૂવા એ શબ્દોમાં બંને પદો દેખાવે જ અર્થદીન છે; ‘દેખાવે’ કહેવાતું કારણ એ છે કે ધૂવા ધૂમમાંથી, સુમ સૌમ્યમાંથી અને ધામ ધાવ્ (દોડવું)માંથી સાધી સકાય છે.

[નોંધ : શબ્દોની સ્વરૂપે જ પુનરુક્તિ કરવાની (સં. દ્વિરુપ પ્રકરણમાં બતાવી છે તેની) રીત આ ગણથી ભિન્ન પ્રકારની છે દ્વિરુપને. પરપરાસ્તીકૃત અથ ધીક્ષા છે; અને ગુજરાતીમાં, હેમાં અનેક અર્થોના સમાવેશ થઈ જાય છે, દા. ત. પ્રકૃષ્ઠ, ચોર ચોર જેવડા ઓસુ પડવા, હાથ હાથ જઘમ્યો હેવી ઉક્તિયોમાં. સ્વસંધીને જેમાં પ્રથમપદમાં સમી બદલીને સ્વ થાય છે, અથવા બાજબાજુ જેમાં પ્રથમપદમાં ઉ પ્રત્યય કાઢી નખાય છે, એ પ્રકારના પ્રયોગો અદિ વિવક્ષિત નથી. એ પ્રકારે તો વ્યાકરણઅન્યતો વિષય છે. પણ ગુજરાતીનો જ વિશિષ્ટ હેવો અન્ય એક અર્થ છે; એ છે અવાસ્તવિક કે કાલ્પનિક સ્વીકાર કે આશયભૂતો અર્થ; દા. ત. ઘોઘા ઘોઘા રમિયે, નિસાજ નિસાજ રમિયે (સરખાવે અંગ્રેજી-playing horses, tigers ઇત્યાદિ)]

હવે હું ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસથી સંબંધ એક મહત્ત્વના વિષયની ચર્ચા કરીશ એ વિષયને ગુજરાતી શબ્દોના ખનિતત્રના ઇતિહાસની જોડે મૂલ્યગત સંબંધ એ એ હેના મહત્ત્વનું કારણ છે. એ વિષય છે ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓમાં જુદે જુદે સમયે વપરાતી જોડણી અને ગુજરાતી જોડણીની અઅવન્યા દ્વાર કરવા માટે આરંભાયેલી પ્રવૃત્તિ. આ વિષયનું પ્રાગુભૂત તત્ત્વ પૂર્વગામી વ્યાખ્યાનોમાં ચર્ચેલા ઉત્સર્ગોમાં (નિપર્ગોમાં) રહેલું છે એ અનુસ્થિતિથી એ વિષયને અદિ ઉપસ્થિત કરવો જાન્યત્ર બને છે.

પ્રાચીન સમયમાં શબ્દોના લેખનસ્વરૂપની યોગ્ય નિયમોથી વ્યવસ્થા નહોતી રચાઈ એ તો

સુવિદિત છે;—પણ આટલું તો સ્વીકારવું પડે છે કે એક પણ ઉચ્ચાર હેવાં

જોઈતો પદ્ધતિ;

હેનો ઇતિહાસ

નહોતો જે ક્ષિપિત સંજ્ઞામાં દેશોન્મા વિનાનો રહી જતો હોય, પછી એ સંજ્ઞા અપૂર્ણ હોય કે પૂર્ણ હોય. દાખલા તરીકે બોલવામાં પ્રત્યક્ષ ઉચ્ચારોતો પ્રાણધ્વનિ એક અથવા અન્ય પ્રકારે લખવામાં રચાવતો, પછી ભલે યથાર્થ

રચાતે દર્શાવાતો હોય, કે નહિ; જેમ કે મહારહ. વહેનુ, તેહનુ, બહાને, મેહેલી વગેરે. માત્રાગણના (હંદ પ્રમાણે તપાસી જોતાં) જતાની આપે છે કે આ શબ્દોનાં વિવક્ષાનુસારી રૂપો મ્હારં, હેનુ, તેને મ્હેલી હેવાં હતાં ખરી વાત એ છે કે કેટલેક પ્રસંગે વેદને જેવાં રૂપોની પડખોપડખ જ રહેની, તેમાં હેવાં રૂપો લખાયેલાં જોવાય છે (જુલો દ્યારામકૃત સત સૈવામાંથી આ વ્યાખ્યાનોના પુ. ૧માં પૃ. ૧૨૨ આપેલું અવતરણ). આ અર્થમાં પછી પ્રામાણિક લેખનરીતિ વિક્રમ સવતના યોગણીશમાં સૈકાના અંત-પર્યંત ચાલુ રહી હતી. જ્યારે રાજ્યે સુખચિત કેળવણી દાખલ કરી ત્યારે, ખેડેં આંવ એત્યુ કેશનની (કેળવણી સમિતિની) કારકીર્દી દરમ્યાન પ્રાણધ્વનિ ખરી રીતે લખાતો જેમ કે વ્હેન, વ્હેલ વગેરે; બાકી તરફ એ રૂપ પણ ત્યારે સ્વીકારવામાં હતું. સર્વપ્રથમ શબ્દરતી માસિકપત્ર બુદ્ધિપ્રકાશના પ્રથમ અંકમાં (ધ. સ. ૧૮૫૦માં) વહેન, મ્હેલી, આલ્યો એ પ્રમાણે લખાણ હતું જો કે હેમાં મળ્યા, યાવ વગેરે શબ્દો મળ્યા, યાજ એ રૂપે પણ લખાયા હતા.

૧૮૫૬માં કેળવણીખાતાના મુખ્ય અધિકારી તરીકે મિ. હાઉવર્થે જોડણી પદ્ધતિને નિર્ણય કરવા માટે એક સમિતિ નીમી. ૨૯ એ જ વર્ષે એત્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ટી. સી. હોપે પોતાના કેપ્ટુરીઓની મદદ લઈને જોડણીની નિયમાવલિ ધડી કાઢી જેનો વાચનમળામાં સ્વીકાર થયો. નર્મદાશંકર કવિયે પોતે ધ. સ. ૧૮૬૫માં રચેલા નર્મવ્યાકરણના ભાગ ૧માં પૃષ્ઠ ૨૭ આદિમાં જોડણીના કેટલાક નિયમો મુકરર કર્યાં, જેમાંના નિયમ ૮માં આ સંયોગના ઉત્તરવર્ણ તરીકે જ લખવાની હેમણે લક્ષ્યામણ કરી છે. દા. ત. ન્હાનુ, મ્હેને, મ્હેં, મ્હાર, ત્હાર વગેરે, સાથેસાથ, કેઈ સ્વર કેઈ વ્યંજન સાથે, સંયોગમાં જોડાતો અર્ધવર્ણ ન જ હોઈ સકે એ સત્યનું હેને વિસ્મરણ થવાથી, હેણે અહેણું, અહેણું જેવા અશક્ય લેખનપ્રકારો સંચવી નાખ્યા. ત્યાર પછી હેણે આ અશક્ય વર્ણસંજ્ઞાને તણ દીધી જણાવ્યું છે. હેણે મૂલ્યવેના નિયમોમાંના કેટલાક અપકવ કે અર્થમાં છે, અને સુધારવા પડે હેવા છે, એ તો નિ.સંદેહ છે.

હેણે ૧૮૬૧થી ૧૮૬૬ દરમ્યાન કેટલાક ભાગોમાં ખંડશઃ પ્રકટ કરેલા પોતાના શબ્દકોષનું ધ. સ. ૧૮૬૬માં નવસંસ્કરણ સરુ કર્યું, અને ધ. સ. ૧૮૭૩માં નર્મકોષ પૂર્ણરૂપે પ્રકટ કર્યો ત્યારે જોડણીની સુધારેલી નિયમાવલિ એ શબ્દકોષની પ્રસ્તાવનામાં આવી. આ નિયમો સુધારેલા, સ્વરૂપમાં હતા છતાં હેમાં ખોટું સ્વરૂપનિરીક્ષણ અને ખોટા નિર્ણયો દેખાઈ આવતા હતા. હેણે ઉપર નોંધેલા ન્હાનું જેવા શબ્દોમાં જની સ્થિતિનો, તેમ જ એ અને જોના વિકૃત ઉચ્ચારનો અને અન્ય કેટલાક તરવાનો સ્વીકાર કર્યો છે. ખાસ નોંધતા જેવી હકીકત એ છે કે આ બધા પ્રયત્નોમાં હેણે ભોલિયે તે પ્રમાણે લખાતો, અર્થાત્ ધ્વનિસાત્સંગત (ઉચ્ચારાનુસારી) જોડણીનો, ખરો સિદ્ધાન્ત લક્ષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો છે, જો કે હેનો વિનિયોગ સર્વત્ર સર્વજન કે સાચો નથી કર્યો.

૩૬ આ માહિતી મ્હેને નર્મવ્યાકરણ, ભાગ. ૧ (ધ. સ. ૧૮૬૫) પૃ. ૨૭ને નોંધમાંથી મળી છે

ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨માં કેળવણી ખાતાની પાઠ્યપુસ્તક સમિતિયે જોડણી માટે નિયમાવલિ ઘડી. આ નિયમોમાં કેટલીક બાબતોમાં ભૂલ અને અપૂર્ણતા હતી તે પશુ શુજરાતના મહોટા ભાગમાં શબ્દોના જે ઉચ્ચાર થતા હોય તેને અનુસરતી શબ્દોની જોડણી કરવાનો નિયમ મંજૂર રખાયો હતો. પણ સંજોગોની સૌથી મોટી વિપરીતતા એ હતી કે આ નિયમોનું પાલન કેળવણી-ખાતાએ પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકોમાં પશુ થયું નહોતું પુરોષોત્તમદાસ મુળદરામ નામના એક, ગામડાના, નત્ર શિક્ષક સાતમી ચોપડીમાંની જોડણીઓની અ-ચો-અ-અસંગતિયોનું નિવેદન ધકયું. અને ડૉ. (એ સમયે મિ.) ખુશરે નત્રધરામ લક્ષ્મીરામને બૂલ્યો સુધારવાની સૂચના કરી. વિષયની મહત્તા અને કુશક્તિના જોખને નવસરામે આખા પ્રશ્નનું એક વિસ્તીર્ણુ વીગતભયું અને વિચારપૂર્ણ વિવેચન લખ્યું. ૪૦ વ્યવસ્થિત પદ્ધતિનિર્માણના આ સર્વ પ્રયાસો છતાં કેળવણી ખાતાની ચોપડીઓમાં પશુ આ નિયમો પાળવામાં ન આવ્યા અને એ સમયનું સાહિત્ય અનેક શબ્દોની ખોટી જોડણીથી વિરૂપ બન્યું.

તેહાર પછી લગભગ સોળ વર્ષ સુધી આ સ્થિતિ ચાલુ રહી; પછી ઇ. સ. ૧૮૮૮માં મહેં શુજરાતી જોડણીપદ્ધતિ વિશે એક પત્રિકા પ્રકટ કરી, અને હુમાં જ્ઞારથી ઉઠાવવામા આવેલી, ખવનિશાસ્ત્રાનુસારી (ઉચ્ચારાનુશ્ચય), ભાષાશાસ્ત્રની અને શુજરાતી ભાષાના નવો, વિરોધનો દૂર વિકાસનો ખરી સરણિને અનુસરતી, જોડણી કરવાની ઉશ હિમાયત કરી. એ ચર્ચાના વિસ્તારમાં ઊતરવાની જરૂર નથી; ફક્ત મહેં જે શુદ્ધાઓની હિમાયત કરી હતી તે મુદ્દાઓ જ અહિં હું નોંધું છું:—

(ક) જે શબ્દોમાં હૂ બોલાતી ભાષામાં શ્રુતિગાયર હોતો અને ત્યુત્પત્તિ જોતાં ખરેખર હોવા શબ્દો પણ તે સમયે ચાલુ થયેલી જોડણીમાં જ્ઞેન, જાનુ, જમે, જેરો ઇત્યાદિ ડ્યે લખાતાં હોતાં તેને ખદ્દે જ્ઞેન, જ્ઞાનુ, જ્ઞમે, જ્ઞેરો એ પ્રમાણે હૂ લખાણમાં સ્વીકારવો;

(લ) જે અને જોના વિવૃત ઉચ્ચારને સ્વીકારવો;

(ગ) આજ્ય, આજ્ય જેવા શબ્દોમાં લઘુપ્રયત્ન યકારનો સ્વીકાર કરવો;

મહારા આ મતે એ સમયે ક્ષોભ ઉપજાવ્યો; કેટલાકે આ સૂચનોને નવાં અને બળવો ઉઠાવનારી ગણીને હેતો વિરોધ કર્યો. મહારાં મન્ત્રજોતો સત્તાવાર સ્વીકાર થાય એ ઉદ્દેશથી મહેં જાન્યુઆરી ૧૮૮૮માં કેળવણી ખાતાના મુખ્ય અધિકારીને પત્ર લખ્યો, સાથે મહારી પત્રિકાની નકલ મોકલી અને આ વિષયની વ્યવહાર વિચારણા થવી જોઈએ એમ સૂચવ્યું. હાનાં તત્કાળ કાંઈ પરિણામો આવ્યાં નહિં. પણ નવાં જોગોની મૂક અસર બ્રપજ અને કેટલાક લેખકો સ્વયમેવ મહેં સૂચવેલી જોડણીનો થોડો કે ઘણો સ્વીકાર કરવા લાગ્યા.

એ પછી થોડાંક વર્ષે એ જાણીતા વિદ્વાનો આ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થયા. રાવબહાદુર (એ સમયે થી.) કેશવલાલ હં. દુવે, એ પારસી વિદ્વાનોએ સ્વયં નિર્ણય કરવાના છૂટાછવાયા ચત્નો શરૂ કરેલા એક શબ્દકોશમાં શબ્દોની જોડણી કદ કરવી એ નક્કી કરવા ખાતર ૧૮૯૩માં જોડણીના નિયમો ધકયા; આ નિયમોમાં મહારી કેટલીક ન્હાની સચના જોડે એકમત્ય હતુ પણ જ્ઞેન, જ્ઞેનુ વગેરે શબ્દોમાંના હકાર પરવે મીન

સાહિત્યનું અને ભાષાનું નામ પડે હેને સ્વાભાવિક ક્રમે એથી વધારે સમય લાગે; નામ-પ્રાપ્તિનાં સંયોગબળો સહજસ્વભાવે એ પ્રકારનાં હોય છે. અથવા, જે નામ પ્રમાણમાં જલદી પડી જાય તો પણ એ રૂઢ થઇને પ્રચારમાં સ્થિર થાય હેમાં મમય લાગે જ. એથી માર્કો પોલો (ઈ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૫૪ દરમ્યાન) પોતાનાં પ્રવાસવર્ણનોમાં ગુજરાતનો ઉલ્લેખ કરે છે તો તેથી એટલું જ અનુમાન કરી સકાય કે તેરમા સૈકામાં દેશનું એ નામ પડ્યું હતું; પણ એ ઉપરથી ભાષા ગુજરાતી તરીકે ઓળખાતી હતી હેવા નિર્ધુપ બાંધી સક્રિય એમ પુરવાર થતું નથી. ઈ. સ. ના સોળમા સૈકા પર્વન્ત ગુજરાતમાં અને રજપૂતાનામાં સમાન ભાષા પ્રચારમાં હતી એ પુરાવો, અર્થાત ગુજરાતના અને (ડૉ. ટેસિટોરી જેનો કાળજી ભર્યો અભ્યાસ કરે છે એ) મારનાડીના સાહિત્યને રૂપે મળેના પુરાવો, હેવા નિશ્ચયજનક અને પ્રતીતિકારક છે કે માર્કો પોલોના પર્વટનના એ પ્રાચીન સમયમાં એ ભાષાને ગુજરાતી હેતું બેદર્શક નામ અપાતું હોય હેવી કલ્પના ખુબ ન થઈ સકે. ઇ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ એ જેનો જીવનકાળ હતો એ નર્સિંહ મહેતા પોતાની ભાષાને કદાપિ -ગુજરાતી કહેતો- નથી; એ ભાષાનું અપભ્રંશ ગિરા નામ હેલે આપ્યું છે.^૧

ભાવનગરના પુરાતત્વ (Archaeological) ખાતાએ પ્રકટ કરેલ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત શિક્ષાલેખોના સંગ્રહમાં પૃ. ૧૨૩ને એક લાંબા લેખની પછી (સંગ્રહમાંના ૬મા લેખની પછી) એ લેખનો દેશભાષામાં સંક્ષેપ આપ્યો છે. એ લેખ મેવાડમાં ઉદયપુર નજીક આવેલ એકલિંગજી વિશે છે. હેની સાથ સંવત ૧૫૫૫ છે. એ દેશભાષાત્મક સંક્ષેપમાં પ્રા. પા. રાજસ્થાનીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ગણ્યાતાં ભાષાતત્ત્વો છે; માત્ર એક જ શબ્દ જણાવ્યું (પં. ૧, પં. ૮) ગુજરાતી દેખાવેના છે. પણ આ દેશભાષામય સંક્ષેપમાં સૌથી વિશેષ અર્થપૂર્ણ બાબત એ છે કે આરંભના સંસ્કૃત શ્લોકમાં લેખકે મૂળતું પોતે “દેશભાષા” માં ભાષાન્તર કર્યું હોવાનું કહ્યું છે, અને એ દેશભાષાનું વિશિષ્ટ કાંઈ નામ આપ્યું નથી.

કન્હદેવવર્ણ (વિ. સં. ૧૫૧૨ની કૃતિ) માં પદ્મનાભ પોતે વાપરેલી ભાષાને પ્રાકૃત તરીકે ઓળખાવે છે.

ભાલજી પોતાના ગ્રન્થની ભાષાને અપભ્રંશ તેમ જ ગુજરાભાષા પણ કહે છે પણ એ બેદર્શક ગુજરાતી નામથી જૂની જ બાબત છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતની ભાષા માટે ગુજરાતી એ નામ વપરાયેલું વિ. સં. ૧૭૫૦ પહેલાંની પ્રાચીન સદીઓમાં કદાંચ નેનામા આવતું નથી. અને હેમાં આશ્ચર્ય કાંઈ નથી કારણ કે, આપણે આ પહેલાના વ્યાખ્યાનમાં જોયું હોય, એ ભાષાનું સમ્પ્રદાય અવાચીન ગુજરાતીનું નહિ પણ ઉત્તરકાશીન અપભ્રંશનું, અલગત વિકાસક્રમમાં એક ક્રમ આગળ વધેલું, સ્વરૂપ હતું; અને આ ઉત્તરકાશીન અપભ્રંશનો પ્રચાર ગુજરાત, કાશિયાવાડ અને મારવાડ એ વિસ્તારમાં વ્યાપક હોવાથી ભાષાનું પ્રાન્તીય બેદરશી અચકચ હતું.

૧. અપભ્રંશ ગિરા વિશે કાવ્ય કેતુ સોહ (ગુણવત્તામ પદ ૭૨; કડી ૨).

૨. પ્રજ્ઞનવપ કવિત મતિ કરી.

૩. જુવો ઉપર પૃ. ૬.

વસ્તુસ્થિતિ હાવી હોઈને ભાષાનો ગુજરાતી-તરીકે નિર્દેશ સૌથી પ્રથમ ઇ. સ. ૧૭૩૧માં અર્ધિનના અનુપાદ લા કોએએ કરેલો મળે છે એ વાતથી આપણને આશ્ચર્ય ન થવું. જોઈએ. આ નિર્દેશ યુરોપમાં થયેલો છે એ ખરું; પણ આપણા દેશમાં જ થયેલો ઉલ્લેખ ન મળતો હોય એ સ્થિતિમાં વિદેશીય ઉલ્લેખની રહામે વાંધા ન લેવો જોઈએ, ખાસ એટલા કારણે કે ભાષાને એ જે પ્રદેશમાં બોલાતી હોય એ પ્રદેશનું નામ એ ભાષા બોલનારાઓના સર જ્યોત્તે ત્રિયર્સનના અને હ. કરતાં વિદેશીઓ આપે એ સંભવ વધારે છે. હાવા સંજોગોમાં, સર હ. ધ્રુવના મતોથી ત્રિયર્સનના જ્યોર્જ ત્રિયર્સનના ગુજરાતી ભાષાનો અને સાહિત્યનો સમૃદ્ધિકાળ ૬૦૦ વર્ષો પહેલાં હતો એ મતનો સ્વીકાર કરવો મુશ્કેલ બને છે. અને સર જ્યોર્જ ત્રિયર્સન ગુજરાતીનો બેલામાં બેલો સમય ઇ. સ. ૭૩૦ લગભગનો માને છે 'હું' હ. હ. ધ્રુવનું વિધાન તો ગળે ઉતારવું વધારે મુશ્કેલ છે. સર જ્યોર્જના "The Modern Vernacular

૪. LSI પુ. ૬, ભાગ ૨, પૃ. ૭૩૩.

૫. પ્રેમાનંદે એક સ્થળે પોતાની ભાષાને ગુજરાતી કહી છે : હ્રદે ઉપની, મહારે અમલણ, વાંધું નાગદમણ ગુજરાતીભાષા (દશમસ્કંધ, અધ્યાય ૧૬, કંડુ ૫૪). આ દશમસ્કંધની ચોક્કસ સાલ નહીં નથી, પણ ઇ. સ. ૧૭૦૦ પછીનો કોઈ સમય હોતો. આ સમય, લા કોએએ ઇ. સ. ૧૭૩૧માં નિર્દેશ ક્યો છે એ હકીકતની સાથે સુસંગત છે.

૬. The Imperial Gazetteer of India નવી આશ્વતિ, પુ. ૧ (ઈ. સ. ૧૯૦૭), પૃ. ૩૬૮, "Gujarati Language": ત્યાં એઓ કહે છે : "અનેક પ્રાચીન વ્યાકરણો બન્યાં છે તેથી ભાષાનો, ૬૦૦ જેટલાં વર્ષો પહેલાં એ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય દેશ ભાષા તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી એ સમયથી, સતત ઇતિહાસ લગ્ય છે."

વળી એ જ ગેઝેટિયરને પૃ. ૪૩૦મે સર જ્યોર્જ કહે છે : "ગુજરાતીમાં ચૌદમા સૈકાથી પ્રાચીન સાહિત્ય છે, જેનું નહિં જેનું અન્વેષણ થયું છે. પ્રાચીનતમ લેખકોએ ભાષાશાસ્ત્ર વિશે લખ્યું છે."

સંભવતઃ સર જ્યોર્જના ધ્યાનમાં મુખ્યત્વે ઔચિત્ક (વિ. સં. ૧૪૫૦) છે, કેમકે LSI, ૬, ભાગ ૨, પૃ. ૩૨૭મે હેમણે એ અન્યને ઉલ્લેખ ક્યો જણાય છે. એ ભાષાને હેમણે ગુજરાતી હેતું 'બોલ' નામ આપ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે.

૭. જુવે હ. હ. ધ્રુવને "Rise of the Drama" એ નિબંધ, Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists, પુ. ૧, પૃ. ૩૦૮, પાદનોંધ ૧. એ પાદનોંધ કહે છે : "પ્રાચીનતમ હિન્દી કૃતિયો પુષ્પ કવિની હતી એમ મિ. ત્રિયર્સન જણાવે છે. એઓ કહે છે કે હું ગુજરાતીની બેલામાં બેલી સાલ ઇ. સ. ૧૩૦ની આસપાસની ગણું છું. (જુવે "Modern Vernacular Literature of Hindustan," પૃ. ૧)"

આ નોંધ મ્હને એક કાચડો લાગે છે; કારણ કે અત્રિનિર્દેષિત ત્રિયર્સનની કૃતિના પૃ. ૧માં હ. હ. ધ્રુવ વિશે કે હેના મત વિશે કોઈ જ કહ્યું નથી અને જો કહ્યું છે તે પુષ્પકવિ વિશે છે, અને હેની સાલ ઇ. સ. ૭૧૩ આપી છે, ૭૩૦ નહિં. હ. હ. ધ્રુવના "He says that I consider" એ વાક્યમાં "I"નો પ્રયોગ અંગ્રેજી રચનાની જૂલ્મ હોય અને 'he' (એટલે ત્રિયર્સન) હેવી વિવક્ષા હોય, તો પણ સર જ્યોર્જ ત્રિયર્સન એ સ્થળે પોતાનો હેવો મત કોઈ જણાવ્યો નથી. આ કોકડું જેનું છે તેહું રહેવા દઉં છું અને હ. હ. ધ્રુવને 'I' થી 'he' બાંધેલ છે એમ માની લઈને હું ચાલું છું.

"Literature of Hindustan" એ નિબંધના પૃષ્ઠ ૧ ઉપર હેમનો આ મત નોંધાયેલો છે એમ ડ. હ. ધ્રુવ આપણને જણાવે છે. સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સનનો આ નિબંધ J. A. S. Beng. (૪. સ. ૧૮૮૮)ના પ્રથમ ભાગ તરીકે છપાયો છે હેતુ ડ. હ. ધ્રુવ પોતે જ, અન્ય સ્થળે જણાવે છે. આ નિર્દિષ્ટ સ્થળે હું જોઈ છું, તે મદદરા જોવામાં શું આવે છે ?

હેમાં સિવસિવ સતોજનાં, એક પુષ્પ કવિ ઇ. સ. ૭૧૩માં થઈ ગયો, હેલે સંસ્કૃતમાં અને દેશભાષામાં લખ્યું હતું, અને હેનો ટોડરૂત રાજસ્થાનમાં ઉલ્લેખ છે, હેવાં વિધાનોનો જ માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે. અને આ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે-હેના વિશે સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સન નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે:-

"દેશભાષા એ શબ્દનો અર્થ પ્રાકૃત પછીનો ભાષાક્રમ હોવા સમજવાનો હોય, તે આ કથન અત્યંત અસંભાવ્ય લાગે છે; અને હેને ટોડરૂત સમર્થન છે હેવું પણ મને દેખાતું નથી. આ મુદ્દાને સ્પર્શતો દેખાય હોવા ઉલ્લેખ રાજસ્થાનમાં એક જ છે; (૧, ૭૯૯માં અનુવાદિત) એક શિલાલેખના કર્તા કોઈ પુષ્પનો ઉલ્લેખ (૧, ૨૨૯, કલકત્તાની આવૃત્તિમાં ૧, ૨૪૬). હેલે કઈ ભાષામાં એ લેખ લખ્યો હતો હેનો કંઈ જ નિર્દેશ મને ટોડરૂત મળતો નથી."

સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સનના આ કથનનો ડ. હ. ધ્રુવે ગુજરાતી ઇ. સ. ૭૧૩માં હતો હોવા અર્થ શી રીતે કર્યો એ સમગ્રી સંકાતું નથી. પ્રસંગને અંગે જણાવીશ કે સર જ્યોર્જનો નિબંધ માત્ર ઉત્તર ભારતના દેશભાષાસાહિત્યને જ સ્પર્શે છે (હિંદુસ્તાનનો દેખીતો એ જ અર્થ છે), તેથી એ સંદર્ભમાં ગુજરાતી હેમના સ્વખામાં એ નહિં હોય.

ડ. હ. ધ્રુવનો હોવા મત હતો કે ગુજરાતીને કદાચ માળવાને અને રજપૂતાનાને પણ આવરી લેતો વિસ્તીર્ણ પ્રમાણ હતો ૧૦ તેથી પોતાના એ મતની ભૂમિકા ઉપર હેમણે પોતાનો આ અભ્યુપગમ રચ્યો હોય એ સંભવે છે. પણ ભાષાને આ પ્રદેશવિસ્તાર હતો તે તો ઇ. સ. ના ચૌદસા સૈકા પછીના, સોળમા સૈકા સુધીના, સમયનો પ્રા. પા. રાજસ્થાનીનો હતો એ ચોક્કસ છે; ઇ. સ. ૭૧૩ની આસપાસની, જે સમયે માત્ર પ્રાકૃતનું જ અર્થ્ય હતું એ પ્રાચીન સમયની, ભાષાને એ વિસ્તાર નહોતો એ નિસંદેહ છે. એ સમયે બોલાતી ભાષા ગુજરાતી હતી એમ કહેવું એ તો શુદ્ધિ-વિરુદ્ધ છે. એ હિસાબે તો કોઈ એમ જ કહે કે વેદિક કાળમાં બોલાતી ભાષા ગુજરાતી હતી.

અન્યસ્થળે ડ. હ. ધ્રુવે ગુજરાતીને વિ. સં. ૮૦૨ (અ. સ. ૭૪૬). જેટલી પ્રાચીન માની છે. ૧૧ આ અતિપ્રાચીનતાનો દાવો અણુદિલ્લવા પાટલમાં ગણપતિની મુર્તિની નીચેના લેખને આધારે હેમણે કર્યો છે, એ લેખ આ છે.

૮. Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists (પ્રાચ્યવિદ્યાના નવમા આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનની કાર્યવહી) પુ. ૨૬૮ છેલ્લો પરિચ્છેદ.

૯. ૭૭૦ એ તો ડ. હ. ધ્રુવની ભૂલ છે એ સ્પષ્ટ છે.

૧૦. ડ. હ. ધ્રુવ સંપાદિત મુગ્ધાવનોય ઔચિકતું પરિચિષ્ટ, પૃ. ૫, સ્કંધ ૨ ઉત્તરાર્ધ જીવો.

૧૧. "The Neo-Vernaculars of Western India" (પશ્ચિમ ભારતની નવીનતર દેશભાષાઓ) એ વિષયનો નિબંધ જીવો, જે હેમણે ક્રિશ્ચિયાનિયામાં તા. ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૬ને રાજ મહેલ Eighth International Congress of Orientalists (પ્રાચ્યવિદ્યા વિશારદોના આઠમા આંતર રાષ્ટ્રીય સંમેલન) સમક્ષ વાંચ્યો હતો.

સંવત ૮૦૨ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધિ ૨ શુક્ર અળહિલવાલ્હ પાટળિ ઘણરાજ રાઝની ઉમામહેશ્વર સ્થાપના છઠ્ઠી ૧૨

હ. હ. ધ્રુવ આ શિલાલેખનું પાઠાન્તર આપે છે, પણ શિલાલેખનું પાઠાન્તર શી રીતે હોઈ સકયું હેની આપણે ખાતરી કરી સકતા નથી. પાઠાન્તર આ પ્રમાણે છે:—

ધોવણરાજરાઝની અળહિલવાલ્હ પાટળિ ઉમામહેશ્વર સ્થાપના છઠ્ઠ વ્ર. સ. ૮૦૨ ૧૭

મહારે વિના વિલંબે કહી દેવું જોઈયે કે આ શિલાલેખને અને હેના જેવા બીજા પાટળમાં મળેલા નમૂનાઓને નિષ્ણતાએ લિપિમાં અને ભાષામાં પકડાઈ આવતા સમયવિસંવાદને કારણે ખોટા નુકસાનો જાહેર થયાં છે. ૧૪ આ ઉત્કીણ લેખમાં હેમચંદ્રની પછી ત્રણ સૈકાઓ વીત્યા પછી પ્રચારમાં આવેલાં ત્રી (૫૬૧ પ્રત્યય), છઠ્ઠ, (અચ્છદને બદલે) હેવા હેવાં રૂપોને-હેમચંદ્રથી પાંચ સૈકાઓ પૂર્વે વિદ્યમાન હોય ત્હેમ-સ્વીકારી લેવાથી આપણે કેવી અસંભાવ્ય ઉપહસનીય રિચિત્રમાં આવી પડ્યે હેની ત્હેમે જ કલ્પના કરી લેજો. અને યાદ રાખજો કે અપભ્રંશનો પોતાનો (હેમચંદ્રના યુગમાં મૃતભાષા બની ચૂકેલ અપભ્રંશનો પોતાનો) વિકાસ, સર. રા. ગા. ભાંડારકર કહે છે તે મુજબ ૧૫ છંદો કે સાતમા સૈકાના અરસામાં થયો હતો.

પ્રાન્તના નામનો વિચાર કરિયે તો, ગુજરાતનો ઉલ્લેખ ઇ. સ.ના તેરમા સૈકાના સ્થાનિક સાહિત્યમાં થયો છે પણ હેનું નામ ગુજરદેશ^{૧૬} આપ્યું છે, આ પ્રાન્તનું નામ ગુજરાત ગુજરાત નથી આપ્યું. ગુજરાત હેવો નામનિકૈશ તો-સૌથી પ્રથમ વસ્તુપાલતેજપાલરાસામાં^{૧૭} થયેલો જણાય છે; પણ આ પ્રાન્થની સાલ અવિદિત છે. આ પ્રશ્નને મહેં મહારા પૂર્વગામી આખ્યાનમાં

૧૨. આ અવતરણ ઇ. સ. ૧૮૬૦ના શુદ્ધિપ્રકાશમાથી, હ. હ. ધ્રુવે ઉક્ત સંમેલન સમક્ષ વાંચેલા નિબંધના ભાષાન્તરમાંથી, લીધું છે.

૧૩. મુગ્ધવયોગ ઔક્તિકની હ. હ. ધ્રુવ સંપાદિત આણ્વિત, પરિશિષ્ટ પૃ. ૧૦.

૧૪. Archaeological Antiquities of Northern Gujarat (Burgess and Cousens), Archaeological Survey of Western India, Vol. IX, 1903 A. D., Archaeological Survey of India (New Imperial Series) Vol. XXXII No. 6 and 45.

૧૫. હેમનાં આખ્યાનો, પૃ. ૩૦૨

૧૬. રેવન્ટિગિરિસ (વિ. સ. ૧૨૮૮-૮૯. સ. ૧૨૩૨) ગુર્જરદેશના રાજાનો ગુરજરવર તરીકે (કંચુ ૧, કડી ૭), અને દેશનો ગુજરાદેશ નામે, નિર્દેશ કરે છે.

(ચીમનલાલ દલાલનો પાટળુના હસ્તવેબો વિશે અહેવાલ, પૃ. ૨૨, ૨૩)

૧૭. ચીમનલાલ દલાલનો અહેવાલ, પૃ. ૩૨; હેમાં પ્રારંભનો પંક્તિયોની બીજી કડી આ છે:—

વસ્તુપાલ તેજિમ તળડ અમ્હે બોલિસ રાસો ।

મરતપેત્ર શુરિ ગુજરાત અળહિલ્લુર વાલો ॥

(૧) પ્રાકૃતમાં લખાયેલા, કબુતના ધટપાલ-શિલાલેખમાં ગુજરાતના નામ આવે છે; આ લેખની સાલ ૬૧૮૨૫ (દેખીતી રીતે વિક્રમ સંવત) સ્વ. સ. ૮૬૨ છે;

(૨) અશ્વમિત્રની ૨૬ "ગુપ્ત"નો ઉલ્લેખ કરે છે, ઈ. સ. ૧૦૩૦;

મથુરા. પણ એક મહત્વનું કારણ નોંધવા જેવું છે. કીલ્હોર્ને સાલ આ રીતે વાંચી છે: સલ્ત્વો, ૫૭૧ ૧૦૦ માટેની સંજ્ઞા; અને ૫૭૧ જો એ અનુબંધને સારા એમ સુધારીને એઓ વર્ષ ૧૦૦ છે એમ અનુમાન કરે છે, અને એ ૬૫૧ સંવતનું વર્ષ છે હોવા તર્ક કરે છે. ડૉ. હો'નર્સે હેમના ઉપર જ નોંધેલા ઈ. સ. ૧૬૦૪ ના નિબંધમાં બતાવે છે કે જૂલ્ય સો અથવા જ ને અંકનો અક્ષરપ્રતીક ગણવાથી યર્ષ છે, પણ એ તો શુલ્ક તરીકે ૧૦૦ દર્શાવતો અંક છે, અને દેની ૫૭૧નું, જેને ડૉ. કીલ્હોર્ને ૧૦૦ ની સંજ્ઞા માની લીધેલ છે એ, ચિહ્ન માત્ર હનું પ્રતીક છે બીજું કંઈ નથી, અને આ પ્રમાણે ૬૦૦ ની સાલ પ્રાપ્ત આવે છે.

ડૉ. હો'નર્સેથી એ વર્ષ પૂર્વે દેવદત્ત ભાંડારકરે આ સંશોધનની આગાહી આપી હતી (જુલે J. B. B. R. A. S. ૧૯૦૨, "Epigraphic Notes and Questions, III" પૃ. ૪૧૧). ડૉ. કીલ્હોર્ને ૧૦૦ તરીકે વાંચેલા ચિહ્નને એ લેખમાં ભાંડારકરે ૬ એમ ખરું વાંચ્યું હતું, પણ શુલ્ક ૧૦૦ કબાંથી આઠ્યો-જેથી ૬૦ સંખ્યા યજ્ઞ-એ નિશ્ચિતરૂપે બતાવ્યું નહોતું. છે ૧૬૧૧માં (Ind Ant. July, Epigraphic Notes and Questions XXII, "Partabgarh Inscriptions" પૃ. ૧૨૩ મે) ભાંડારકરે અનુબંધસૌના ત્ [સંવત્સરો] અને સૌ, જે સૌથી જૂદા નહોતા, હેવા વિશાળ કયાં અને હેનું ૧૦૦ના પ્રતીક તરીકે ડૉ. હો'નર્સે કરે છે તે અર્થ-દર્શન સ્વીકાર્યું.

છેવટ, ઈન્ડિયા (Indian Eras p. 64) કનૌજના બોજદેવના પૃથ્વક [કે પેલવા] ના લેખનો ઉલ્લેખ કરે છે અને હેનું વર્ષ ઈ. સ. ૮૮૨ આપે છે, તથા એક પાદનોધમાં એ જ રાજાના બીજા શિલાલેખોનો ઉલ્લેખ કરે છે જેની સાલ ઈ. સ. ૮૭૬ [ગવાલિયર] અને ઈ. સ. ૮૬૨ [દેવગઢ] એ છે; અને રાજતરંગિણી બોજદેવને ઈ. સ. ૮૮૩ અને ૯૦૧ ની વચ્ચે મોકે છે એ બતાવી આપે છે. ડૉ. કીલ્હોર્ને દૌલતપુરા શાસનપત્રની સાલ ઈ. સ. ૭૦૬-એટલે બોજદેવનાં આ વર્ષોથી દેહ રોકાથી પણ વર્ષો પહેલાની ગણી છે તે આ બધા પ્રમાણસમુચ્ચયની જોડે સંગત નથી.

૨૫. આ લેખમાં ૧૯મા શ્લોકમાં જે વાર, માસ અને નક્ષત્ર આપ્યાં છે હેમાં કંઈક ૫૨૨૫૨ અસંગતિ છે, જેનું જોધપુરના મુનશી દેખીપ્રસાદે, અથવા ખરું કહેતાં મુનશીદેખીપ્રસાદે આપેલી સામગ્રી લઈને નિબંધ ધડાર ડૉ. કીલ્હોર્ને, પૂર્ણ રિવેચન કર્યું છે. નિર્ણય એ આવ્યો છે કે, આ અસંગતિ હોવા છતાં, સમયનિર્દેશમાં આપેલ વર્ષને પણ સંકાર્પદ ગણવું એ માટે કંઈ કારણ નથી.

૨૬. Al Bernni's India, મુદ્ર અરબીમાં ડૉ. એલ્બર્ન્સે સચો સંપાદિત, પૃ. ૪૯ (પ્રકરણ ૧૮), પં. ૪. આ શબ્દ આ રીતે લખાયેલો છે: سنة એટલે શાદ (શાદ અને જે નુક્તા=શાદ), [પિશ], એ, ર, અલિક. અને તે (=ગુપ્ત).

(ચ) શ્રીધરની દેવપદ્મપ્રશસ્તિમાં ગૂર્જરાત્રાઃ શબ્દનો પ્રયોગ છે. (પ્રશસ્તિની સાથે વિ. સં. ૧૨૭૩=ધ. સ. ૧૨૧૬ છે); ૨૭

(છ) માકો પોલો “ગુજરાત”નો ઉલ્લેખ કરે છે (ધ. સ. ૧૨૫૬-૧૭૨૪);

(જ) સમરાસ (અથવા સઘપતિ સમરાસિદ્ધ રાવ) ગુજરાત નામ વાપરે છે (વિ. સં. ૧૪૭૧). ૨૮

[વચગાળામાં આ નામના ઉલ્લેખો અન્ય થયા છે તે હું અહિં આપતો નથી; દા. ત. રાજશેખર સુરિ ગુજરાત નામનો નિર્દેશ કરે છે: “નૈપયોયસ્ય પ્રથમ પુસ્તકં હરિહરો ગુજરાતેતિ રૂપાતદેશે વીરધવલનામ્નિ રાજનિ વદ્યમતીં શાસન્યાલયત્.” (હેલો પ્રવચ્ચકોરા ધ. સ. ૧૩૪૮માં રચ્યો. આ ઉલ્લેખ માટે જુલો. નૈપયોયચરિતની ઢાહોરની ઓરિએન્ટલ કોલેજના પંડિત સિદ્ધેશ્વરે લખેલી પ્રસ્તાવના. પૃ. ૫, સ્કંધ ૧; અને પ્રવચ્ચકોરના રચના વર્ષ માટે જુલો. પૃ. ૩, સ્કંધ ૧, છેલ્લી પંક્તિ; ગિર્યુપસાગર પ્રેસનું આ પ્રકાશન છે.) કેટલાક વિદ્વાનો રાજશેખરની શ્રદ્ધેયતા ઓછી આંકે છે. પણ એથી હેલો ગુજરાત નામનો નિર્દેશ કયો છે એ પ્રકટ સત્ય ચસિત થતું નથી.]

(ચ'માં ગૂર્જરાત્રાઃ પ્રયોગ છે એ વિશે થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. ડૉ. ફલીટ આ શબ્દમાંના રામાં રહેલા આ સ્વરને ચિન્ત્ય ગણે છે. ૨૯ આ પ્રશસ્તિના સંપાદક ડો. બ્યક્સર ગૂર્જરાત્રાઃ હેતુ' દેશનામ છે એમ કહે છે. પણ હું હેતુ' માતું છું કે આ ગૂર્જરાત્રાઃ (=ગુજરાતના લોક) શબ્દ ગૂર્જરાત્રની તદ્દિત વૃત્તિ છે; ખરું કદાચ ગૂર્જરાત્રા થાય, એ જ હોય તે, એટલું નક્કી કે આ શબ્દ ગૂર્જરાત્ર (=ગૂર્જરા નિવાસી)નું બહુવચન છે. આ રીતે રામાંના આ સકારણ કરે છે. આ અર્થપ્રદણ સંદર્ભમાં પણ સુસંગત બને છે: ગૂર્જરાત્રા નિજનિપુણગુણ: હત્યાદિ.

ડૉ. ફલીટ ગૂર્જરાત્રામાં આવતા જાતો તરંગી ખુલાસો આપ્યો છે. એઓ માને છે કે “આ ત્રા કોઈક પ્રકારે સ્થલવાચક ક્રિયાવિશેષણ પ્રત્યય ત્ર (વૈદિક ત્રા) નેડે ‘ત્રા’ ની સ્વરપરોક્ષા સંબંધ છે; આ ત્ર પ્રત્યય બજ, તજ ઇત્યાદિમાં આવે છે, પણ હેનો ખાસ નોંધવા જેવો પ્રયોગ છે કુરુપચાલત્રા શબ્દમાં (કુરુપચાલત્રા એટલે કુરુઓ-પંચાલો-માં; કાતપથ વ્રાહ્મણ, ૨, ૨, ૧૫).” પણ આ સમ્પ્રદાયિક પ્રત્યય (ત્ર કે ત્રા)નો સમ્પ્રદાય પ્રાન્તનામ અર્પનારા ત્રા પ્રત્યયનો વિદોહી બને છે. જે જાતો સમ્પ્રદાયિક અર્થ હોય તો

પ્રલિપટિત History Of India. પુ. ૧. ૫. ૫૨ પાદનોંધમાં જે લેખનપ્રકાર આપ્યા છે; એક મૂળગ્રંથની એક હસ્તાલિપિત પ્રતિ અનુસાર ڪراچي (કરાત કે ગુરાત), અને ખીને અન્યમાં છે તે પ્રમાણે ڪراچي (ગુજરાત Guzharat). પણ પ્રલિપટે આ નામ રશીદ ઉદ-દીન પ્રમાણે આપ્યું છે અને રશીદ-ઉદ-દીને અલખિરુનીમાંથી લૌગણિક ભાગ લીધો છે. પરંતુ મ્હેં ડૉ. સયી-સંપાદિત અલખિરુનીનો મૂળગ્રંથ જોયો તો ઉપર નોંધ્યા પ્રમાણે, ગુજરાત Guzrat રૂપ મળ્યું.

૨૭ Ep. Ind. Vol II, p.445 1.13.

૨૮. પ્રાચીન શર્જર કાશ્ય સંગ્રહ (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ નં ૧૩.) પૃ. ૩૭, દ્વાદશી-માસ, કડી ૪.

૨૯ J. R. A. S. ધ. સ. ૧૯૦૬, પૃ. ૪૫૮-૪૬૦.

અર્થથી છે. એટલે અહિં 'ગુજરાત' કરવાની જરૂર નથી. અને, જોખે ગેઝેટિયર, પૃ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૫, પાદનોંધમાં કરેલું, 'ગુજરાત' નામ આવકાઓના રાજ્યકાળ દરમ્યાન પડ્યું એ કથન તદ્દન પ્રમાણરહિત છે એ વિશે મેં 'શ્દારા, ખીજા વ્યાખ્યાનામાં' જે કહ્યું છે તે પણ અહિં ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી. પણ જતાં મેં 'તદ્વાર' કહ્યું છે તે અહિં 'તદ્વત' માદ કરાવીશ; તે એ કે ઇ. સ. ના દશમા સૈકા સુધી ગુજરાતનું સામાન્ય અરથ લેખકોને જુદા નામે પરિચિત હતું અને હેના રામનેા હેએ જુદાના રાજ એમ નિર્દેશ કરતા, જુદાતનો રાજ એમ નહિ. પણ માત્ર અધી સદી પછી જ આપણા જોવામાં આવે છે કે, શી દેવદત્ત ભાંડારકરના ગુજરાત વિશેના નિબંધમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે, અથ ગિરુની (ઈ. સ. ૬૭૦-૧૦૩૦) ૨૧ ગુજરાતનો નિર્દેશ કરે છે. જે આ વાત ખરી હોય તો એ નામ ઇ. સ. ના દશમા સૈકાના અન્તિમ પાદ કે અપારમા સૈકાના પ્રથમ પાદ જેટલું પ્રાચીન કરે છે. પણ ગુજરાતની અથ ગિરુનીએ જણાવેલી રાજધાની જયપુર નજીક જાગ્રાન કે નારાયેનમાં હતી, અને એથી ગુજરાતમાં રજપૂતાનાના એક ભાગનો સમાવેશ થતો હતો, પણ આપણા આજના ગુજરાતનો સમાવેશ નહોતો થતો; આજના ગુજરાતનું નામ એ સમયમાં લાડ દેશ એટલે કે લાડ હતું. જતાં આટલું તો ચોક્કસ છે કે ગુજરાત નામનો છૂટથી ઉપયોગ મુસ્લિમ વિજયની પછી થવા લાગ્યો, તે પહેલાં નહિ; અને એ વિશિષ્ટ નામે આપણા પ્રાન્તનો આપણા સાહિત્યમાં વિદ્યાસપાત્ર પ્રથમ નિર્દેશ કાન્હડદેવગ્રન્થ [વિ. સં. ૧૫૧૨] માં ઉપલબ્ધ છે. ૨૨ આથી, ગુજરાતી ભાષાનું ગુજરાતી હેતુ નામ પ્રચારમાં બહુ મોકું, એટલે ઇ. સ.ના અઠારમા સૈકાના મધ્યમાં આમું હોવા મેં ઉપર જે નિર્ણય સ્થાપ્યો છે એ અચ્ચ રહે છે. ઇ. સ. ની સત્તરમી સદી જેનો સમૃદ્ધિનો સમય હતો એ વૈદાન્તી કવિ અષો સ્વરચિત કૃતિયોની ભાષાને પ્રાકૃત કહે છે, ગુજરાતી નથી કહેતો. વસ્તુતઃ ગુજરાતની ભાષાને (એ સંસ્કૃતથી ભિન્ન છે એમ જણાવવાને) પ્રાકૃત હેવા ભેદભેદ નામે ઓળખવાનો રિવાજ શાસ્ત્રીયગમાં છેક આજથી પચાસ વર્ષો પહેલાંના સમય પર્યન્ત, ગુજરાતી નામ સર્વમાન્ય બન્યા પછી પણ, જીવન્ત ટકી રહ્યો હતો હેતુ મને પોતાને સ્મરણ છે. આ બતાવે છે કે આદતનું જોર કેટલું હોય છે, અને એ આદત પુરવાર કરે છે કે ભાષાનું એ ગુજરાતી હેતુ નું નામ એ સમયે એક સૈકાથી વધારે જૂનું નહોતું.

શ્રી. મણિલાલ બંકારલાલ બાસ વિમલપ્રગ્વળની પોતે લખેલ પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૧૨મે કહે છે કે પ્રગ્વચિન્તામણિમાં (વિ. સં. ૧૩૬૧) ગુજરાત નામનો કેટલેક સ્થળે નિર્દેશ છે. હું માનું છું કે હોમની બૃત્ય થાય છે. ગુર્જાદેશ નામ તદ્વા છે, અને ગુર્જાવરિત્રો પણ છે, પણ ગુજરાત નામ સોધ્યું જડતું નથી. આથી, ગુજરાત નામનો પ્રથમ નિર્દેશ વસ્તુવલ્લેજ્ઞાકરણમાં મળે છે એ મહારૂં વિધાન દેવવાને કારણ નથી.

૧૮. જુવેા ઉપર પૃ. ૧૬

૧૯. આ વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧, પૃ. ૩૨.

૨૦. આ વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧, પૃ. ૩૩-૩૪

૨૧. ઇલિયટ ૧, ૪૦ અનુસાર ૧૦૩૯

૨૨. ગુજરાતિત્ત મોજન કરૂ (૧-૧૪); -

ગુજરાતિ તે કહીંદ વિસી (૧,૨૧);

ગુજરાતિમોહિ તાપતિ વીધી (૧,૭૦);

લાડદેશ નિ સિંહુ સવાલજ ગુજર સોઠ. લીધ (૨,૬૩) હેમાં નામ ગુજર છે, અને લાડદેશનો નિર્દેશ બતાવે છે કે વિ. સં. ૧૫૧૫માં પણ દક્ષિણ ગુજરાત લાડ કહેવાતો.

મહેને ખાસ પ્રમુખ અને વજનવાળી જણાતી દલીલ છે, સાધારણતઃ; ગુર્જરામાંથી જેની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવે છે હેવા ગુજરાત શબ્દની વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ નિષ્પત્તિ. હેમાં સંયોગલોપની દિગ્વિશિષ્ટતા જણવાળી આવરણકતા રહી છે, કારણ કે ગુજરાત શબ્દમાંના બેવડા જ્ઞનો ત્રેમ જ બેવડા ત્તો સંયોગલોપ થવો જોઈએ (અને હેના પરિણામ રૂપે રમાંના અર્થ આ હેતુ દીર્ઘત્વ થવું જોઈએ પ્રથમ શ્રુતિમાં નો તો રમાંના સ્વરભારમુક્ત દીર્ઘસ્વરને પ્રમાણે હરવ રહે). ગુર્જરા મૂલ નામ હતું એમ માની લઈએ, તો જે વર્ષો દરમ્યાન સંયોગલોપની અધિક પ્રચલના નેવામાં આવતી હતી હેની પૂર્વે ગુજરાત શબ્દ નિષ્પન્ન ન થઈ સકયો હોય. અને આ પૂર્વના (પાંચમા) વ્યાખ્યાનમાં જોયું છે કે સંયોગલોપનો પ્રારંભ ઇ. સ. ૫૬૨મા સૈકા પૂર્વે નહોતો થયો. પણ વસ્તુતઃ અભિગ્રહની એ પોતાના સમયમાં (ઇ. સ. ૬૬૨મા સૈકામાં) ગુજરાત શબ્દ આ વિશિષ્ટ સ્વરૂપે, વાપરેલો ઉપલબ્ધ છે.

આ વિશેના બધા પ્રુવાઓને આપણે કાળજીથી તપાસીએ:

ગુર્જરા નામનો (ક) સંસ્કૃત ભાષા જીવન્ત હતી એ સમયની કાંઈ કૃતિઓમાં કે લિખિત નોંધોમાં નિર્દેશ કરતા ગુર્જરા નામ ઉપલબ્ધ નથી;

લેખી (જ) કાલંજરનો એક સાલ વિનાનો, લગભગ ઇ. સ. આઠમી સદીનો શિક્ષાલેખ ગુર્જરામંજલ હેવા નામનિર્દેશ કરે છે. ૨૩

(ગ) મહોદયના ભોળદેવનું ૨૪ વિ. સં. ૬૦૦ (=ઇ. સ. ૮૪૪) ૨૪ની સાલનું તામ્રપત્ર ગુર્જરામૂર્તિ હેવા પ્રયોગ કરે છે;

૨૬. Ep. Ind. V, ૨૧૦-૨૧૧ અને નોટ ૩.

૨૪. દોક્ષતપુરા દાનપત્રનું (Ep. Ind. Vમાં) પ્રકટન કરનાર ડૉ. કીટ્હોર્ન દાનની સાલ હર્ષસંવત ૧૦૦ [=ઇ. સ. ૭૦૬] હેતુ અર્થગ્રહણ કરે છે. દેવદત્ત રા. ભાંડારકર, ગુર્જો વિશેના પોતાના નિબંધમાં (J. B. B. R. A. S. Vol XXI, પૃ. ૪૧૩ પ્રવાદિમાં), એ સામયિકમાંથી ઉદ્ધૃત નકલને ૧૦મે પૃષ્ઠે કહે છે કે સાલ વિ. સં. ૬૦૦ છે, ડૉ. ફ્લીટર ડૉ. કીટ્હોર્ન ઉકેલી છે તેમ ૧૦૦ નહિ, અને તેઓ આ માટે પોતાનો જ એક પૂર્વતર નિબંધ જોવા મળે છે. ડૉ. ફ્લીટર દેવદત્ત ભાંડારકરના નિબંધ પ્રમાણે કે સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો મળ મત ફેરવે જણાય છે અને આ દાનપત્રની સાલ ઇ. સ. ૮૪૪ ગણી છે (J. R. A. S., A. D. 1906 pp. 458-460). ડૉ. હોન્લે પોતાના " Some Problems of Ancient Indian History, No II, The Gurjar Empire " એ નામના નિબંધમાં ડૉ. ફ્લીટરની અને ડૉ. કીટ્હોર્નની જૂલનું કારણ સોધે છે (J. R. A. S. 1904 A. D. pp. 641-642) અને દેવદત્ત ભાંડારકરે કરેલી વર્ષની વાંચના, એટલે વિ. સં. ૬૦૦ સ્વીકારે છે. અર્થાત્ દેવે સ્વીકૃત થયેલી ખરી સાલ વિ. સં. ૬૦૦ (=ઇ. સ. ૮૪૪) છે. (જુલો ડૉ. વી. એસ. મુખર્જીકરનો નિબંધ " Palaeographic Notes ", ભાંડારકર સ્મારક ગ્રંથ પૃ. ૩૧૨]. પાછળથી ડૉ. કીટ્હોર્ન પોતે પણ દેવદત્ત ભાંડારકરની વર્ષવાચના મૂળા મૂળા સ્વીકારી લીધી હોય હેતુ જણાય છે. ડૉ. કીટ્હોર્નની વાચનાના (૧૦૦ હર્ષ સંવત એ સાલના) અસ્વીકારનાં વીગતવાર કારણો અહીં આપવાની જરૂર નથી, કારણ કે એ અહિં અસ્થાને

- (વ) પ્રાકૃતમાં લખાયેલા, કણ્ઠકના ધટ્યાલ-શિલાલેખમાં ગુજરાત: નામ આવે છે; આ લેખની સાલ ૬૧૮^{૨૫} (દેખીતી રીતે વિક્રમ સંવત) = ઇ. સ. ૮૬૨ છે;
- (ઘ) અલ્બિરુનીરફ “ગુજરાત”નો ઉલ્લેખ કરે છે, ઇ. સ. ૧૦૩૦;

ગણાય. પણ એક મહત્વનું કારણ નોંધવા જેવું છે. કીલ્હોને સાલ આ રીતે વાંચી છે: સ્વત્તો, પછી ૧૦૦ માટેની સંજ્ઞા; અને પછી છો એ અનુબંધને સરા: એમ સુધારીને એઓ વર્ષ ૧૦૦ છે એમ અનુમાન કરે છે, અને એ હપ્ત સંવતનું વર્ષ છે હેવા તર્ક કરે છે. ડૉ. હોન્ડે હેમના ઉપર જ નોંધેલા ઇ. સ. ૧૬૦૪ ના નિબંધમાં ખતારે છે કે જૂથ છો અથવા છ ને અંકનો અક્ષરપ્રતીક ગણવાથી થઈ છે, પણ એ તો શુલ્ક તરીકે ૧૦૦ દર્શાવતો અંક છે, અને હેની પછીનું, જેને ડૉ. કીલ્હોને ૧૦૦ ની સંજ્ઞા માની લીધેલ છે એ, ચિહ્ન માત્ર હતું પ્રતીક છે બીજું કંઈ નથી, અને આ પ્રમાણે ૬૦૦ ની સાલ પ્રાપ્ત થાય છે.

ડૉ. હોન્ડેથી બે વર્ષ પૂર્વે દેવદત્ત ભાંડારકરે આ સંશોધનની આગાહી આપી હતી (જુલે J. B. B. R. A. S. ૧૯૦૨, “Epigraphic Notes and Questions, III” પૃ. ૪૧૧). ડૉ. કીલ્હોને ૧૦૦ તરીકે વાંચેલા ચિહ્નને એ લેખમાં ભાંડારકરે ૬ એમ ખરું વાંચ્યું હતું, પણ શુલ્ક ૧૦૦ કબ્જાથી આઠ્યો-જેથી ૬૦ સંખ્યા થઈ-એ નિશ્ચિતરૂપે ખતાવ્યું નહોતું. છેક ૧૯૧૬માં (Ind Ant. July, Epigraphic Notes and Questions XXII, “Partabgarh Inscriptions” પૃ. ૧૨૩ મે) ભાંડારકરે અનુબંધસોના ત્ [સંવત્સર] અને નોં, જે જોથી જૂદા નહોતો, હેવા વિભાજ કર્યા અને હેતું ૧૦૦ના પ્રતીક તરીકે ડૉ. હોન્ડે કરે છે તે અર્થ-દર્શન સ્વીકાર્યું.

છેવટ, કનિંગહામ (Indian Eras p. 64) કર્તૌજના ભોજદેવના પૃથ્વીક [કે પેઢવા] ના લેખનો ઉલ્લેખ કરે છે અને હેતું વર્ષ ઇ. સ. ૮૮૨ આપે છે, તથા એક પાદનોંધમાં એ જ રાજાના બીજા શિલાલેખોનો ઉલ્લેખ કરે છે જેની સાલ ઇ. સ. ૮૭૬ [ગ્વાલિયર] અને ઇ. સ. ૮૧૨ [દેવગઢ] એ છે; અને રાજતરંગિણી ભોજદેવને ઇ. સ. ૮૮૩ અને ૯૦૧ ની વચ્ચે મૂકે છે એ ખતાવી આપે છે. ડૉ. કીલ્હોને દોલતપુરા શાસનપત્રની સાલ ઇ. સ. ૭૦૬-એટલે ભોજદેવના આ વર્ષોથી દોઢ સૌકાથી પણ વર્ષો પહેલાની ગણી છે તે આ બધા પ્રમાણસમુખ્યની ત્રેકે સંગત નથી.

૨૫. આ લેખમાં ૧૬મા શ્લોકમાં જે વાર, માસ અને નક્ષત્ર આપ્યાં છે હેમાં કંઈક પરસ્પર અસંગતિ છે, જેનું બોધપુરતા મુનશી દેખીપ્રસાદે, અથવા ખરું કહેતાં મુનશીદેખીપ્રસાદે આપેલી સામગ્રી ઘડીને નિબંધ ધખાર ડૉ. કીલ્હોને, પૂર્ણ રિવેચન કર્યું છે. નિષ્કૃષ્ટ એ આગળે છે કે, આ અસંગતિ હોવા છતાં, સમવનિર્દેશમાં આપેલ વર્ષને પણ સંકાસ્પદ ગણવું એ મારે કાંઈ કારણ નથી.

૨૬. Al Beruni's India, મુદ્ર અરબીમાં ડૉ. એલ્બર્ડ સચો સંપાદિત, પૃ. ૪૬ (પ્રકરણ ૧૮), પં. ૪. આ શબ્દ આ રીતે લખાયેલો છે: ۶۰۳, એટલે ગાદ (કાદ અને બે [સંવત્સર]). એ, ૨, અધિક, અને તે (ગુલ્ગન).

(ચ) શ્રીધરની દેવપટ્ટનપ્રસ્થિતિમાં ગુર્જરાત્રા: શબ્દનો પ્રયોગ છે. (પ્રસ્થિતિની સાથ વિ. સં. ૧૨૭૩=ઇ. સ. ૧૨૧૬ છે); ૨૭

(છ) માહી પોલો “ગુજરાત”નો ઉલ્લેખ કરે છે (ઇ. સ. ૧૨૫૧-૧૩૨૪);

(જ) સમરસા (અથવા સંવપતિ સમરસિંહ રાણ) ગુજરાત નામ વાપરે છે (વિ. સં. ૧૪૭૧). ૨૮

[વચગાળામાં આ નામના ઉલ્લેખો અન્ય થયા છે તે હું અહિં આપતો નથી; દા. ત. રાજશેખર સુરિ ગુજરાત નામનો નિર્દેશ કરે છે: “નૈવચોયસ્ય પ્રથમં પુસ્તકં હરિહરો ગુજરાતેતિ હયાતદેસો શીરધવલ્લનામ્નિ રાજનિ વસુમતીં શાસત્યાનયત્.” (હેણે પ્રવચ્ચકોશ ઇ. સ. ૧૩૪૮માં ૨૨થો. આ ઉલ્લેખ માટે જુલો નૈવચોયચરિતની લાહોરની ઓરિએન્ટલ કોલેજના પાંડિત શિવદત્ત લખેલી પ્રસ્તાવના. પૃ. ૫, સ્કંધ ૧; અને પ્રવચ્ચકોશના ૨૨મી વર્ષ માટે જુલો પૃ. ૩, સ્કંધ ૧, ઉદ્ભવી પંક્તિ; નિર્ણયસાગર પ્રેસનું આ પ્રકાશન છે.) કેટલાક વિદ્વાનો રાજશેખરની શ્રદ્ધેયતા ઓછી આકે છે. પણ એથી હેણે ગુજરાત નામનો નિર્દેશ કયો છે એ પ્રકટ સત્ય ચર્ચિત થતું નથી.]

(ચ’માં ગુર્જરાત્રા: પ્રયોગ છે એ વિશે થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. ડૉ. ફ્લીટ આ શબ્દમાંના રામાં રહેલા આ સ્વરને ચિન્ત્ય ગણે છે. ૨૯ આ પ્રસ્થિતિના સંપાદક ડો. બ્લેકર ગુર્જરાત્રા: હેવું દેશનામ છે એમ કહે છે. પણ હું હેવું માવું છું કે આ ગુર્જરાત્રા: (=ગુજરાતના લોક) શબ્દ ગુર્જરાત્રાની તદ્દિત વૃત્તિ છે; ખરું સ્વ કદાચ ગૌર્જરાત્રા: થાય, એ ને હોય તે, એટલું નહીં કે આ શબ્દ ગુર્જરાત્ર (=ગુર્જરાત્રા નિવાસી)નું બહુવચન છે. આ રીતે રામાંના આ સ્ફારણ કરે છે. આ અર્થબદ્ધ સંદર્ભમાં પણ સુસંગત બને છે: ગુર્જરાત્રા તિજનિપુણગુણે: ધ્રુવાદિ.

ડૉ. ફ્લીટ ગુર્જરાત્રામાં આવતા જાનો તરંગી ખુલાસો આપ્યો છે. એઓ માને છે કે “આ ત્રા કોઈક પ્રકારે સ્થલવાચક ક્રિયાવિશેષણ પ્રત્યય ત્ર (વૈદિક ત્રા) નેડે ‘ત્રા’ ની સ્વરૂપપરીક્ષા સંબંધ છે; આ ત્ર પ્રત્યય અત્ર, તત્ર ઇત્યાદિમાં આવે છે, પણ હેનો ખાસ નોંધવા જેવો પ્રયોગ છે કુરુપચાલત્રા શબ્દમાં (કુરુપચાલત્રા એટલે કુરુઓ-પંચાલો-માં; શતપથ બ્રાહ્મણ, ૧, ૩, ૧, ૧૫).” પણ આ સમગ્રીવાચક પ્રત્યય (ત્ર કે ત્રા)નો સમન્વય પ્રાન્તનામ અર્પનાશ ત્રા પ્રત્યયનો વિરોધી બને છે. ને જાનો સમગ્રી તુલ્ય અર્થ હોય તો

ઇલિયટ્સ History Of India. પૃ. ૧. ૫. ૫૨ પાદનોંધમાં જે લેખનપ્રકાર આપ્યા છે; એક મૂળગ્રંથની એક હસ્તલિખિત પ્રતિ અનુસાર ڪُورَ (કુરાત કે ગુરાત), અને બીજી અન્યમાં છે તે પ્રમાણે ڪُورَ (ગુજરાત Guzharat). પણ ઇલિયટ્સ આ નામ રચીદ ઉદ્-દીન પ્રમાણે આપ્યું છે અને રચીદ-ઉદ્-દીને અલખિરુનીમાંથી જૌગાલિક લાગ લીધી છે. પરંતુ મેં ડૉ. સયો-સંપાદિત અલખિરુનીનો મૂળગ્રંથ એવો તો ઉપર નોંધ્યા પ્રમાણે, ગુજરાત Guzrat સ્વ મળ્યું.

૨૭ Ep. Ind. Vol II, p.445 1.13,

૨૮. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહ (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ નં ૧૩.) પૃ. ૩૭, દ્વાદશી-માસ, કડી ૪.

૨૯ J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૯૦૬, પૃ. ૪૫૮-૪૬૦.

(૩) અરબીમાં તુ કે શબ્દ શબ્દાનુષ્ઠ છે જે બાવવાયક, નામ જેવું રૂપ બનાવતા પ્રત્યય જેવો છે, દા. ત. વકીલ, વકાચત; વક્તીર, વક્તારત; કાલી (અપમાન), કિફાયત; આ પ્રત્યય ગુજરાત શબ્દને લગાડીને અને પ્રત્યયમાંના બને સામ્યભાસથી દીર્ઘ કરીને ગુજરાત શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો હોય. આ [અત] ત પ્રત્યય પ્રાકૃત [અ] ત, સંસ્કૃત [અ] ત્વમાંથી આવ્યો હોય એ શક્ય છે.

એ જે હોય તે; ગુજરાતનું, ઉપર કહ્યું તેમ, ગુજરાત હેતું પ્રાકૃતીકરણ શક્ય છે. (હેમાંનો આસિંગવાયક પ્રત્યય મૂમિ કે હેવો કાર્થ શબ્દાર્થ સૂચવવા માટે કરેલું વિશેષ પરિવર્તન હોઈ સકે).

એક શકા કરી સકાય : જત્તા (ગુજરાત) નું શબ્દ (ગુજરાત) થાય તેમાં સંયોગભેદ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વના વિધિનું અસ્તિત્વ માની લેવું પડે છે; અને ગુજરાતનું પ્રાકૃતીકરણ ગુજરાત થયું એ પક્ષસ્વીકારમાં પણ એ વિધિ, જે કે વિપરીત ક્રમમાં, માની લેવો પડે છે. પણ આ વિધિ ઉત્તર-કાલીન અપભ્રંશનું લક્ષણ છે, જ્યારે ગુજરાત નામ તો ઇ. સ. ૮૬૨ જેટલું પ્રાચીન છે (ઘટયાસના શિલાલેખની સાક્ષ એ છે અને હેમાં ગુજરાત પ્રયોગ છે.) અર્થાત્ આ નામ સંયોગભેદનો વિધિ શરૂ થયો અથવા પૂર્વ પ્રભાવ પામ્યો તેથી પાંચથી પણ વધારે રોકાઓ પૂર્વાનું છે આ શંકાનું સમાધાન મુશ્કેલ છે. આ બ્યાખ્યાનોના પુ. ૧ના પૃષ્ઠ ૩૯૧-૩૯૨ ઉપર મ્હેં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે આ ઘટનાની બીજા રૂપે પ્રવૃત્તિ પ્રાચીન પ્રાકૃતો જેટલી, અથવા એથી પણ વધારે છેક પાણિનિ જેટલી જૂની છે. આથી ગુજરાતનું ગુજરાત હેતું પ્રાકૃતીકરણ કરવામાં આ વિધિનો આશ્રય લેવો સ્વાભાવિક હતો. ૩૪ આ કારણે, ગુજરાત ગુજરાત નામ લેતા આવ્યા હતા, અને હેતું પડિતોને અને એ વર્ગના અન્ય લોકોને હાથે શિલાલેખમાં અને હેવાં બીજા લખાણોમાં વિપરીતગામી ક્રમથી ગુજરાત એ પ્રાકૃતીકરણ તથા ગુજરાત એ સંસ્કૃતીકરણ થયું હતું, એમ માનવે તો આપણી એ માન્યતાને ઠીક-ઠઠ નક્કર ભૂમિકાને આધાર છે.

૩૪. સંયોગભેદ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનો વિધિ શક સંવત ૪૦ થી ૪૪ માં (અ. સ. ૧૧૮ થી ૧૨૪ દરમિયાન) — અર્થાત્ (નહાનના જમાણ) ઉપવદાતના શિલાલેખોની સાલોમાં — પણ દર્શ્યમાન છે; કારણ કે સ્વવદાત એ જગમદાતનું પ્રાકૃતરૂપ છે, અથવા જગમદાત એ સ્વવદાતનું સંસ્કૃતરૂપ છે. (સંસ્કૃત પ્રતિરૂપ અને સાલો માટે જુલો J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૮૯૦ ભગવાનવાલ ઇન્ડિયન ફ્રેટ "The Western Kshatrapas" — પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપો; સંપાદક પ્રો. રેપ્સન; પૃ. ૪૬૧. ઉપરાંત જુલો બાહારકરકૃત Early History of the Dekkan (અખખજોના પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૨૦, છેલ્લો પરિચ્છેદ) સ્વવદાત એ ચક્રમતીય નામ હોવું જોઈએ, જેનું જગમદાત હેતું સંસ્કૃતીકરણ થયું હોય (ગુજરાતનું ગુજરાત થયું તેમ) એક નાસિકનો શિલાલેખ સ્પષ્ટતાથી ઉપવદાતને ચક્ર કહે છે. (Ep. Ind. ૮, પૃ. ૮૫-૮૬) ડૃ. રા. બાહારકર હેને ચક્ર માને છે, (જુલો હેનનો Foreign Elements in the Hindu Population એ નિબંધ, પૃ. ૧૪, Ind. Ant. જન્યુઆરી ઇ. સ. ૧૯૧૧). ઉપવદાતના નામને રેપ્સને હિંદુ નામનો આકાર પામેલું નામ ગણ્યું છે (Catalogue of Coins, Andhras, W. Kshatrapas etc. p. civ. n. ૧.) સ્વવદાત નામ સંસ્કૃતમાં લખેલા-ક્રમમાં ક્રમ એક-લેખમાં તો ઉપવદાત છે (ગોરીશંકર કૃત Palaeography of Indiaમાં લેખપ્રતિકૃતિ ૮), તેમ જ ડૃ. રા. બાહારકર કૃત "Foreign Elements" મા, પૃ. ૧૪ એ — Ind. Ant. XL, જન્યુઆરી ઇ. સ. ૧૯૧૧.

૫. સ. ૬૪૩માં અલ્લ માંસુદીને અને ૫. સ. ૯૧૬માં અણ્ણુદિને ફક્ત જુજર કે ગુજર નામની જાણ હતી, ગુજરાત નામ તહેજોને અગવ્યું હતું, છતાં ફક્ત અધીં સદી પછી ગુજરાત કે હેને બહુ મેળવું આવતું કાંઈક નામ અલ્લ બિરનીના જાણવામાં આવી જાય છે, એ શી રીતે બનવા પામ્યું ? હાલો પ્રશ્ન કોણ પૂછે, તો હેનો જિત્તર આપવો સહેલો નથી. હકીકત જેવી કહી રહેવી છે, અને આપણે હેનું જ કામ છે.

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ વધારે જાણકાર અભ્યાસીઓ માટે રહેવા દઉં છું. ૩૫ આપણી મોમાં-સાના પ્રયોજન પૂરતું આટલું ૨૫૯ છે કે ગુજરાત નામનો સાહિત્યમાં પ્રવેશ વિ. સં. ૧૫૦૦થી બહુ બહેલો ન્હોતો થયો. (સાહિત્યમાં આ નામનો સૌથી પ્રથમ નિર્દેશ વાન્હરદે પ્રવચનમાં થયો છે અને એ અન્યની રચનાસાહ વિ. સં. ૧૫૧૨ છે); અથવા, જે વસ્તુપાલ-તેજપાલસા હેનાથી પહેલાની કૃતિ હતી એમ સ્વીકારીએ તો, ગુજરાત નામનો સાહિત્યમાં પ્રથમ ઉલ્લેખ વિક્રમ સંવત્સરી ઓઠમી સદીમાં થયો હોય. અને, અહિં ફરીથી કહીએ કે, ગુજરાતી એ ભાષાનામનો ઉલ્લેખ તો બહુ નજીકના સમયનો છે, વિ. સં. ૧૭૦૦ થી બહુ બહેલો નથી. અને આ સમયનિર્ણય એ જ અહિં આપણું ખાસ પ્રયોજન છે.

આજે આપણે જાણીએ છીએ હેની ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ વિ. સં. ૧૭૫૦ના અરસામાં થયો હતો, પરંતુ એ પહેલાની ત્રણ સદીઓના સાહિત્યનું અવલોકન ન કરીએ તો ગુજરાતી સાહિત્યની આપણી સમીક્ષા અપૂર્ણ રહે અને વિવેકનિપુણ ન ગણાય. એ સાહિત્ય આપણી અવાંચીન ગુજરાતીથી જુદી ભાષામાં લખાયલું છે, પણ હેની ઉપેક્ષા ન કરી સકાય, કારણ કે હેને ગણનામાં ન લઇએ તો ઐતિહાસિક સાત્ત્વ ન જળવાય. ઉપરાંત, પાછળના ગુજરાતી સાહિત્યે એ પૂર્વતર સાહિત્યમાંથી ઘણી પ્રેરણા મેળવી છે અને અનેક રચનાપ્રકારો અપનાવ્યા છે. હાખલા તરીકે, પ્રેમાનંદનાં કેટલાંક કાવ્યોનાં મૂળ હવે ભાલજીના અને પ્રેમાનંદ પહેલાંના અન્ય કવિયોનાં કાવ્યોમાં રહેલાં જણાય છે, અને હેમાંથી હેને વસ્તુના મૂળ સાપડ્યા છે એટલું જ નથી પણ હેના રચનાપ્રકારની પણ હેણે મોખ્ખી નકલ કરી છે. પહેલાની અને પછીની ભાષા વચ્ચે સંબંધ હોવો છે કે પાછળની કૃતિયોને પૂર્વ કૃતિઓના ભાષાન્તરો કહેવાં એ યથાર્થ નથી; પૂર્વમાંથી ભાષા ભૌગોલિક સંબંધથી કે રચનાપ્રકારમાં વિદેશીય ભાષા ન્હોતી. સુદીર્ઘ ઉત્ક્રાન્તિપ્રવાહનો એ પૂર્વતર ક્રમ હતો. આ કારણોથી ગુજરાતના સાહિત્યની આપણી ઇતિહાસાનુમારી સમીક્ષાનો આરંભ નરસિંહમહેતા અને મીરાંબાઇથી કરીશું. આ કવિઓથી ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ નથી થયો, પણ ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ હેમાંથી થતો જણી સકાય. આ એ કવિઓથી પહેલાના સાહિત્યનો, ભાષાની દૃષ્ટિએ, આ સમીક્ષામાં

૩૫. અલ્લખિરુનીનો ગુજરાત કનૈજથી અગિનકાણમાં હતો અને હેની રાજધાની જયપુર નજીક કપ્હાંક હતી એ હકીકત મ્હારે ભાર મૂકીને કહેવી પડશે અલ્લખિરુનીના સમયમાં જે પ્રદેશ ઉપર ચાલુક્ય રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા અને જેની રાજધાની અલ્લહિલવાડમાં હતી એ ગુજરાતેશ તે અલ્લખિરુનીનો ગુજરાત નહિ. અલ્લખિરુની અલ્લહિલવાડને અનહલવારા (અથવા નહાલવારા) કહે છે અને હેનું સ્વર્નાદિત ગુજરાતની રાજધાની નરાનાથો નૈઋત્ય કાણુમા ૬૦ પરસંગ (≈૪૮૦ માઈલ) જેટલું અંતર જણાવે છે. આ જોતા સ્વાભાવિક અનુમાન એ થઈ સકે કે આજના ગુજરાતદેશનું અલ્લખિરુનીના સમયમાં એ નામ ન્હોતું.

ગુર્જરા શબ્દનો અર્થ "ગુર્જરામાં" થાય, જે ગુર્જરા-એ દેશનામથી તદ્દન વિચલન છે. ગુર્જરાને આશ્રય, (પરિ) ત્રાણ, આપનારો ભૂમિ (ત્રા-ત્ર રક્ષણ કરવું) એ અર્થદર્શન યોગ્યતર થાય, જે કે એ જરાક કિલ્લ છે."

આ ત્રા પ્રત્યય પાણિનિ ૫-૪-૫૬માં આપ્યો છે. આ સૂત્રનો બહોળ દીક્ષિને વૈદિકી પ્રક્રિયામાં સમાવેશ નથી કર્યો; અને હેમાં આશ્રય નથી; કારણ કે એ સૂત્રમાં પોતામાં, કે જેમાંથી અનુશ્ચિત થાય હોવા કેઈ પૂર્વ સૂત્રમાં, છન્દસિ જેવા કેઈ સ્વયં શબ્દ નથી. આ કારણે આપણે હેવું અનુમાન કરવા પ્રેરાઈએ કે પાણિનિના સમયમાં તો ત્રા પ્રત્યય લૌકિક સંસ્કૃતમાં પણ પ્રયુક્ત હતો, જે કે જ્ઞાનો જેમાં પ્રયોગ થયો હોય હેત્રા કેઈ એ સમયની કૃતિ આજે લભ્ય નથી. મેકડોનેલના વૈદિક વ્યાકરણમાં (૮-૬૩૧માં) ત્રા વૈદિક પ્રત્યય તરીકે આપ્યો છે. આથી આપણે એમ માની સક્રિયે કે, પાણિનિના સમયમાં ત્રા વૈદિક પ્રયોગમાં મર્યાદિત ન હોય તો પણ, તદ્દાર પછી વ્યવહારદૃષ્ટિયે તો એ વૈદિક પ્રત્યય ખન્યો હતો. અથવા એમ હોય કે વૈદિક પ્રક્રિયા અર્પતાં પાણિનિનાં સૂત્રો સર્વસંપાદક નથી. ૩૦ આ કારણે જે દેખીતી રીતે ગુર્જરાના આગમન પછી, અને પરિણામે વૈદિકકાળ પછી અનેક શતાબ્દીઓ પછી પ્રચારમાં આવ્યું હતું, એ ગુર્જરા નામ વૈદિકપ્રત્યય વાપરીને ધ્યાયુ હોય એ અત્યંત અસંભાવ્ય છે.

આ છે પ્રમાણભૂત તરવો; આ છે લભ્ય સામગ્રી જેમાંથી આપણને ગુજરાત નામની ઉત્પત્તિ-વિશે સુસંગત અનુમાન કરવાનું રહે છે. ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે સંસ્કૃતભાષા જીવંત હતી એ સમયની કેઈ સાહિત્યકૃતિમાં કે લિખિત નોંધમાં આ નામ ગુર્જરા રૂપે કે અન્ય કેઈ સંસ્કૃત રૂપે અલભ્ય છે. છેક ઇ. સ. ૬૪૨માં પણ આ કે અન્ય કેઈ સંસ્કૃત નામ અભવ્યુ હતું. કારણ કે હુએન ટ્સંગે આ પ્રદેશને Ku-Che-lo (ગુજરા) કહી છે. ૩૧ અને ઉપર નોંધેલી લેખ-પ્રમાણ-માધ્યમાં (જ) થી (જ)માં ગુર્જરાનો પહેલોલેલો નિર્દેશ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં થયો છે-(ત)માં; અને નવમા સૈકામાં ફરીથી નિર્દેશ થયો છે-(જ)માં; પ્રાકૃતરૂપ ગુજરાત નવમા સૈકામાં આવે છે-(પ)માં; તદ્દારે અર્વાચીનરૂપ ગુજરાત પ્રથમ અગ્યારમી સદીના આરંભમાં દેખાય છે-(જ)માં.

હવે એ તો સ્પષ્ટ છે કે આ કાંઈક કૃત્રિમ સંસ્કૃત નામ ગુર્જરાનું અસ્તિત્વ સંસ્કૃતીકરણ-પરાયણ પદ્ધિતોનાં અવાસ્તવિક સંજ્ઞાના પ્રદેશની ખદાર જવડે જ હોઈ સકે. મહત્તે તો પ્રાકૃત નામ ગુજરાત, પણ લોકોએ સ્વીકારેલા ગુજરાત નામનું પ્રાકૃતીકૃત રૂપ લાગે છે. આ ઉપરાંત ડું કહીશ

૩૦. મૃદુદાર્ણ્યક ઉપનિષદ ૧-૪-૧૧માં દેવત્રા શબ્દ છે. (મદ્રા વા દ્વિતમ આત્મીકમેય * * * ચાન્વેનાતિ દેવત્રા સત્રાણિ કન્દો વહનઃ હત્યાદિ).

૩૧. હપનિષદો શ્રુતિનાં અંગ ગણાય છે એ ખરું. પરંતુ ઉપનિષદોની ભાષા વૈદિક સંસ્કૃતનાં લક્ષણો ધોવતી હોવા છતાં મોટે અંશે લૌકિક સંસ્કૃતની સમીપ આવે છે. પાણિનિયે જ્ઞાને લગતાં સૂત્રને વૈદિક પ્રક્રિયામાં નથી ગ્રહ્યું હેવું એક કારણ આ હોઈ સકે ?

૩૧. યુઆન ચ્વેંગ (Yuan Chwang) વિશે વાલ્ટર્સ, ૨, ૨૪૬. જુવો. ડો. ફ્લીટને લેખ, J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૯૦૬, ૪. ૪૫૮-૪૬૦.

કે ગુર્જર પણ ગુજ્જર કે ગુજ્જરનું સંસ્કૃતીકરણ છે. ગુજ્જરે આબ્યા તદ્દારે ગુજરાત એ નામ લેતા આબ્યા, અને એ નામ, એ રૂપે પ્રચારમાં આવતાં, પંડિતોને હાથે અને દરહંમેશ હાથાં રૂપાન્તરે કરવાના શોખીન વર્તને હાથે ગુજરાત અને ગુર્જરા હેવાં પ્રાકૃતાભાસી અને સંસ્કૃતાભાસી રૂપાન્તર પામ્યું, એમ કું માવું હું. ગુજ્જરે તો વિદેશીય જાતિ હતી તેથી તદ્દેઓ આ સંસ્કૃત નામ ગુર્જરા ધડી સકયા હોય એ અશક્ય છે.

૬૭ આ પ્રશ્ન હોયો રહે છે : ગુજરાતમાં જાતની ઉત્પત્તિકથા શી છે અને હેનો અર્થ

‘ગુજરાત’ શબ્દમાં શો છે ? કું નીચે પ્રમાણે, મને ચક્ર લાગતા ઉત્તરો આપું છું ને-

‘આત’નો અર્થ કાઈ પણ તો કાઈ થોડા-તકરૂપે છે :-

(૧) ગુજરાતીમાં ઠકોર (=ગુણગુણી છે), અને હેમાંથી ઠકરાત શબ્દ કરાય છે નેનો અર્થ ઠકોરનો અધિકાર અથવા ઠકોરનો મુલક હેવો થાય છે. અર્ધિં આત પ્રત્યય ભાવવાચક રૂપ બતાવનારો પ્રત્યય છે; હેની સરખામણી kingdom, wisdom વગેરે શબ્દોમાંના અગ્રેષ્ઠ પ્રત્યય dom સાથે થઈ સકે; આ dom પણ ભાવવાચક નામનો પ્રત્યય છે. તકરૂપે કહી સકાય કે ગુજરાત નો જાત પ્રત્યય ઠકરાતના આત નેનો છે. હેનો અર્થ થાય-“ગુજરાનો મુલક”.

(૨) અરબીમાં બહુવચન બનાવવા માટે આત પ્રત્યય વપરાય છે, દા. ત. ઈન્સાન, બહુ ઈન્સાનાત; આદીર [જાણીતી વાત], બહુ. આદિરાત [જાણીતી અનેક બાબતો] આ પ્રત્યય સાધારણ્યતઃ સ્ત્રીલિંગ નામને લગાડાય છે. પણ આ મપાંદા સિમિલ કરી સકાય હેની હોઈ સકે. તો ગુજરાત એ ગુજરતું બહુવચન હોય. પછી અનેકવચનનો અર્થ ગુજરો જમ્હૂર રહેતા હોય તે દેશ એ અર્થમાં સંકાન્ત થયો હોય. પ્રાચીન ભારતમાં દેશનાં નામો એ દેશવાસી લોકનાં નામોના બહુવચન ઉપરથી પડ્યાં હતાં, દા. ત. કોસલા, કુરુ, વિદર્ભાઃ ઇન્દ્રપ્રસ્થ, એ હકીકત આ વાતને ટેકા આપે. અને એ પ્રમાણે ગુજરાત શબ્દ (ગુજરતું બહુવચન) ગુજરાનો નિવાસસ્થાનનો વાચક અને. એ ખરું કે દેશોનાં નામ હેમાં રહેતી જાતિઓનાં નામ ઉપરથી પાડવાનો એ ભારતીય રિવાજ ગુજર નેવી દેશબહારથી આવતી જાતિને એકદમ રહેલાઈથી લાગુ પાડવામાં ન આવે. છતાં આ ભારતીય પ્રયોગશક્તિને કાં તો ભારતવાસીઓએ આદતના જોરથી, અથવા ગુજરાએ પોતે અનુકરણથી, વિદેશી નામ ઉપર સંકાન્ત કરી હોય હેવી કલ્પનાને અવકાશ છે.

૩૨. શ્રી. ડે ર. લાંડારકર પોતાના “Foreign Elements in Hindu Population” એ નિબંધમાં એ જ મત રજુ કરે છે: Ind. Ant. XL, 1911 A. D. January p. 21. કું એક ક્રમ વધીને સૂચવું છું કે આત અર્થનું પણ જગ્યા હેવું સંસ્કૃતીકરણ થયું હતું.

૩૩. ડી. બ્લેકરે પણ પ્રત્યય વિશે હેવો તકરૂ કયો છે [ને કે ભારતની દેશનામની પદ્ધતિની દલીલ નથી આપી.] જુવો Sp. Ind. Vol. II, pp. 445 and 438 [એ ગ્રંથમાં મશ્તિ ૪૪] એઓ કહે છે [પૃ. ૪૩૮મે]:— “ગુજરાત પોતે સંભવતઃ લાપાસંકર છે; અરબી સમૂહવાચક પ્રત્યય આત ગુર્જર કે ગુજર સંધનામને લગાડ્યો છે.” મ્હારે નોંધવું પડે કે અરબી આત પ્રત્યય સમૂહવાચક નથી પણ આ બહુવચનસાધક છે. પણ સમૂહ અને બહુવચન બહુ અન્યોન્ય સમીપ છે. વિશેષ એ નોંધું છું કે ગુર્જને વિદેશીય નામ ગુજરતું સંસ્કૃતીકરણ માનિયે તો ગુજરાત -શબ્દને લાપાસંકર માનવો ન પડે; અરબી આત ગુજરો જાવી રીતે અરબસ્તાનથી લાબ્યા હોય.

સમાવેશ ન જ કરી સકાય. એ સમયની એટલે વિ. સં. ૧૪૫૦ પહેલાંના સમયની ભાષાના નમૂના-
ઓનો વિચાર કરશો તો જોઈ સકશો કે અર્થને મળે તેટલો તાલિયે તો પણ એ ભાષાને ગુજરાતી
કે પૂર્વકાલીન ગુજરાતી નહિ કહી સકાય. ખૂબી વાત તો એ છે કે નરસિંહઢેતા, મીરા, ભીમ અને
પદ્મનાભ વિ. સં. ના પંદરમા સૈકામાં જે ભાષામાં લખતા હતા એ ભાષા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ
હતી, અને એ અપભ્રંશ-ક્રમને પ્રમાણુભૂત ગુજરાતી વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યો છે. - નરસિંહઢેતાનાં અને
મીરાનાં કાવ્યો હોના આધુનિક સ્વરૂપે જે ભાષામાં આપણને મળ્યાં છે એ જ ભાષામાં હોના કતાંઓએ
એ લખ્યાં (અથવા, ખરો શબ્દ વાપરું તો, રચ્યાં) નહોતાં એ ચોક્કસ છે. એ કાવ્યો પેઢીથી પેઢી
અનેક પરિવર્તનો પામતાં પસાર થયાં છે. આ વસ્તુસ્થિતિનાં પ્રધાન કારણો આ છે:—

(૧) લક્ષિયાઓ, ધંધાદારી કે તદ્દિતર, પોતે માતૃભાષા તરીકે ગુજરાતી બોલનારા હતા તેથી
કાવ્યની ભાષાને અને તેટલી પોતાના સમયની ભાષાને સરખ બનાવવાને સમયે સમયે
બદલતા થયા.

(૨) ભક્તિનાં (કૃષ્ણ ભક્તિનાં) સ્તુતિગાન કરતાં આ બે કવિયોનાં કાવ્યો જનસમાજમાં
એટલાં બધાં લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં કે યશસ્વિતામાં હોના પ્રચાર, હસ્તલિખિત પ્રતોદ્વાર
થાય તેથી ઘણો વધારે પ્રચાર, એક ગાય અને અન્ય સાંભળેને શીખે હોવા મૌખિક
પરંપરા દ્વારા થયો. હાનું પરિણામ એ આવ્યું કે કાવ્યોની ભાષા ઉપર બોલનારની
ભાષાના હોની પ્રભાવને અનુરૂપ સંસ્કારો પડ્યા. નરસિંહઢેતાનાં કાવ્યોની જે પ્રાચીનતમ
હસ્તપ્રત લભ્ય છે હોની ભાષા એ કવિના સમયથી બહુ દૂર પ્લેગિયેલી છે. ૩૭

વિ. સ. ૧૪૬૦ અને ૧૫૭૦ દરમ્યાન થઈ ગયેલા જનસમાજની કૃતિયોની બે ભિન્ન
પ્રકારની ફાશ થઈ છે. હોની કાવ્યમયી (બાણીની સંસ્કૃત કથાને આધારે રચેલી, ખરું કહેતાં એના
ભાષાન્તરરૂપ, કાવ્યકૃતિ), હોના વિષય સામાન્ય જનતાની સમગ્રજીવી ઉપરવટનો અને વિદ્વાનો જ
જેનો આસ્વાદ લઈ સહે હોવા હોવાથી, હોના સમયની ભાષામાં જોતરી આવેલ છે (વસ્તુતઃ હોની

૩૬. હાખલા તરીકે ઉપર પૃ. ૭ થી ૧૩ ઉપર આપેલા નમૂનાઓ જુવો,

૩૭. વૃહત્કાવ્યોદ્ધત, મંથ ૧ ના ' ગુજરાતી કવિતા ' વિશેના પ્રસ્તાવનારૂપ નિબંધમાં
પ્રગ્ગણારામ સૂર્યરામ દેસાઈ લખે છે:—

“ મહેતાના કાલની જૂનો ભાષા મઠની હુલેમ છે. મ્હારા મિત્ર રા. હસિલાલ હર્વદાસ ધ્રુવે જૂની
ભાષાનો એક ઘળો જૂનો લગભગ ૩૦૦ વરસ પદ લલાયલો એક પ્રન્ય મ્હારા હાથમાં મુક્યો હતો, રહેમાં આ
પ્રન્યમા કાવેલાં પ્લેહા જ ૧૩ પદો હતાં—જે કદ પણ ફેરફાર કર્યા વગર જોવો ને રહેવી માંધામાં દાલલ
કોવા છે. એ વરથી નિઘયપૂર્વક એમ કહી નહિ સકશો કે નરસિંહમહેતાના કાલની ચરેચરી ભાષા તે એ જ છે.”

(નિબંધનું પૃષ્ઠ ૧૪ મું)

આ ઈ. સ. ૧૮૮૬માં (=વિ. સં. ૧૯૮૨ માં) લખાયું હતું. જે હસ્તલિખિત પ્રત એ
સમયે લગભગ ૩૦૦ વર્ષો જૂની હતી એ વિ. સં. ૧૯૪૨ની કે હોની આસ્પાસના સમયની હોવી
જોઈએ. જે ૧૧ ગીતો ઉપર કલાં છે હોની ભાષામાં વિ. સં. ના સત્તરમા સૈકાનાં હોઈ સહે હોવાં
લક્ષણો જેવામાં આવે છે.

હસ્તલિખિત પ્રત હજી અર્ધ સદી પહેલાં જ પ્રકાશમાં આવી છે) એ કે કેટલાંક રૂપપરિવર્તનો, હાં. ત. કર્ક પ્રકારને બદલે ફરિ પ્રકાર, લલિયાનો ભાષાને પોતાના સમયને અનુરૂપ કરનારો હસ્તલેખ બતાવે છે (નકલ વિ. સં. ૧૬૭૨ માં કરાયેલી છે); પરંતુ કેટલાંક પ્રકીર્ણ કાવ્યો તેમ જ બાહ્ય નો અથવા લોકપ્રિય કપ્રાકાવ્યો એ જ કવિયે લખેલાં હોવા છતાં આજે આધુનિક ભાષાસ્વરૂપમાં જેવામાં આવે છે. હસ્તલિખિત ઓછાં પણ લોકાની જીલ ઉપર વધારે હેવાં નરસિંહનાં અને મીરાંનાં કાવ્યોનાં જે રૂપપરિવર્તનો થયાં ત્હેવાં જ રૂપપરિવર્તનો ભાલજીનાં આ લોકપ્રિય કાવ્યોનાં ધમાં છે. બીમ કવિના હરિલોકા કાવ્યની, એક ચુરણ શાલાવજમાં ઉપાયેલી અને બીજી ગુદત્કાલ્યદોહનમાં ઉપાયેલી, હેવી એ વાચનાઓમાંથી અને જૈન કવિ શુભમેરુએ (વિ. સં. ૧૬૦૦ ના અરસામાં) રચેલ વંચોના-લ્યાલની બે (લિન્નકાલીન) હસ્તલિખિત પ્રતિયોમાંથી, (કાલમેદે લિન્ન ભાષાસ્વરૂપાળાં) અવતરણો આપીને તથા સરખાવીને શ્રી, મણિલાલ બકારભાઈ વ્યાસે જતાવી આપ્યું છે કે ભાષા એક નકલમાંથી બીજીમાં ઉતારવામાં આવે ત્હેવારે કેવાં પરિવર્તનો પામે છે. ૭૯

આટલું પ્રાસ્તાવિક વિવેચન બસ થશે.

જે સાહિત્યસમીક્ષા હું કરવા ઇચ્છું છું એ શરુ કરતા પહેલાં, સાહિત્યની કાલાનુક્રમ દષ્ટિએ અને ભાષાસ્વરૂપ પરત્વે પરીક્ષા કરવામાં હું જે નિયમોને અનુસરવાનો છું એ નિયમો નક્કી કરીને અહિં જ આપી દઉં છું:—

(૧) કૃતિની રચનાસાલ અને નકલસાલ વચ્ચેનો ગાળો મહત્વની બાબત ગણવાને પાત્ર છે.

હાલું કારણ રપટ છે. નકલ કરનારની માતૃભાષા મૂળગ્રન્થ જે ભાષામાં રચાયેલો હોય હેની નિકટની કે દૂરની હોય હેના ઉપર લલિયાને હાથે એ ભાષાનું પોતાના સમયની ભાષા પ્રમાણે પરિવર્તન થવાના સંભવનો આધાર રહે છે. જેમ બે સાલ વચ્ચે સમયનું અંતર ઓછું ત્હેમ પરિવર્તનનો સંભવ થોડો.

(૨) જે બે સાલ વચ્ચેનું અંતર મ્હોટું હોય તો, હસ્તલિખિત પ્રતની ભાષાને રચના-કાળની ભાષા ગણવી કે નકલકાળની હેના નિર્ણય કાંઈક અંશે આંતર પ્રમાણોને આધારે અને કાંઈક અંશે આનુષંગિક બાલ પ્રમાણોને આધારે કરવો જોઈએ.

આ પ્રકારના પ્રસંગોમાં, પ્રાચીન સાહિત્યના કેટલાક અભ્યાસીઓની વૃત્તિ સલામતીને માગે સ્વીકારવાની થાય છે; અર્થાત્ ત્હેઓ હસ્તલેખની ભાષાને એ ભેમાંથી પઢીની, એટલે નકલની, સાલનું ભાષાસ્વરૂપ દર્શાવતી ગણે છે. હું માતું છું કે હેવા કાંઈ દર અવિચલ નિયમ ન હોવો જોઈએ. ગ્રન્થમાં જ રચનાસાલ અસંદિગ્ધરૂપે જણાવેલી હોય તો તે બીજાં શર્ત સાધનોથી પ્રબલતર અને નિર્ણય કારક પ્રમાણ ગણાય. અથવા એમ હોય કે અસંદિગ્ધ રચનાસાલના અન્ય ગ્રન્થોની ભાષા જે ગ્રન્થોનો વિચાર કરતા હોછયે એ ગ્રન્થોની ભાષા જોડે પ્રકારમાં તદ્દન મળતી હોય; આમ હોય તો નકલસાલને ભાષાનો સમય દર્શાવતી ન માની સકાય.

(૩) હસ્તલિખિત પ્રતમાંની ભાષા ગ્રન્થના રચના સમયની ભાષાથી પહેલાની, સાધારણનિયમે, ગણી સકાય.

૩૮. જુવો રામલાલ યુનીકાલ મોદીનો માલળ વિરોનો ગ્રન્થ, પૃ. ૧૫૫, છેલ્લો પરિચ્છેદ,

૩૯. મિલગ્રવન્થની હેમણે લખેલી પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૫ થી ૪૮ જુવો.

આ ઉપયોગી અને સલામતીભર્યા નિયમ છે, પણ હેનો અનુરોધ વિવેકપૂર્વક અને સાવચેત રહીને કરવો જોઈએ. અન્યના વસ્તુના પ્રકાર ઉપર ઘણા મોટા આધાર રહે છે. દાખલા તરીકે મુખ્યાવલોષ ઔદ્યોગિક લો, એ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો વિવેચન અન્ય છે પણ વિષયવિવેચન દેશભાષામાં થયેલ છે, જેમ કોઈ અંગ્રેજ લેખક વિદેશીય ભાષાના (સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિંદી વગેરેના) વ્યાકરણનું વિવેચન અંગ્રેજીમાં કરે તે પ્રમાણે. હાવા પ્રસંગમાં અન્યગત ભાષાને રચના સમયથી પૂર્વતર સમયની મહુવી એ ણિસકૂલ યોગ્ય નથી. બીજે પક્ષે, વિશેષતઃ કાવ્ય જન્યોમાં, કેટલાક લેખકો પોતાના સમયની ભાષાથી કેટલાક વર્ષ પહેલાંની ભાષામાં લખવાને લલચાય છે. પરંતુ, નિર્ણયનો આધાર હાવી ભાષાનમાં મોટે ભાગે આધુનિક પ્રમાણે ઉપર, ભાષાના સાક્ષાત ઉત્ક્રાન્તિક્રમ ઉપર, રહે છે.

(૪) જૈન ગુજરાતી અને જૈનેતર (જેને Brahministic ગુજરાતી કહે છે તે) વચ્ચે ભેદદર્શન;—અન્ય એ છે કે અમુક કૃતિની ભાષા અમુક વર્ગની અને અમુક સમયની ભાષા છે એ નક્કી કરવામાં આ ભેદદર્શનને કેટલે અંશે આદરણીય ગણવું.

હું નિયમ આ પાણું:—અન્ય જૈને રચ્યો છે એટલા ઉપરથી જ નિર્ણય ન બાંધી સકાય; વસ્તુના પ્રકાર ઉપર ઘણા આધાર રહે. ખાસ જૈન ધર્મ, જૈન દર્શન, અને તત્સંબંધ વિષયો જૈન વસ્તુ હોય હેવા અન્યોમાં વપરાયેલી ભાષા પ્રચલિત દેશભાષાથી જુદી હોય એ સમાવ્ય છે, પણ સમાવ્ય છે એટલું જ. પરંતુ અન્ય કૃતિયોને, દાખલા તરીકે સાધારણ રાસા, પ્રવચ્નો વગેરેને, હેના કર્તા જૈન હતા એટલા જ કારણે જૈને જૈન, ગુજરાતી નામ આપાડું છે એ ભાષામાં લખાયેલા, નિમમતઃ, ન માની લેવાય. દાખલા તરીકે. કાન્હલ્લહે પ્રવચ્ન એ તો જૈન ભાષામાં લખાયેલો નથી જ; હેનો કર્તા જૈન નથી; જો એ કોઈ જૈનની કલમમાંથી બીજાનો હોત તો કેટલાક લોક હેની ભાષાને જૈન ગુજરાતી માની લેત. શ્રી. ચીમનલાલ દલાવના પાટણની હસ્તપ્રતિયો વિશેના નિબંધમાં આપેલા નમૂનાઓમાં જૈનેતર લેખકોના લખાણો છે, જેની ભાષા જૈન લોકોની ભાષા કરતાં કોઈ રીતે ભિન્ન નથી. જે જમાનાનાં જૈન ધર્મ અને જાહલ્યુધર્મ રહામરહામા મોરચા માડીને એકા હતા એ જમાનામાં કોઈ જૈનભાષા શેલીનું અનુકરણ કરવાનો વિચાર કરે એ અશક્ય છે.

(૫) કૃત્રિમ ભાષાનો સ્પષ્ટ દેખાવ આવતો અને પ્રયોજનપૂર્વક ઉપયોગ થયો હોય તો એ ભાષાને અન્યના સમયની પ્રતિનિધિભૂત ભાષા ન ગણવી જોઈએ.

માગધી અને અન્ય પ્રચારણા ભાષાતરવોનો પ્રચુર ઉપયોગ કર્યો હોય હેવી કૃતિયો વિદ્યમાન છે, હેને આપણે વિના સંકોચે એ કૃતિના સમયમાં અપરિચિત, અપ્રચલિત, ગણીને આવલ રાખી સકીએ દાખલા તરીકે. શ્રીલક્ષ્મીને રસ દાવી કૃતિયોનો નમૂનો છે. વિમલપ્રજ્ઞમાંથી પણ કેટલાંક પ્રચારણા શબ્દો આપણે ઉપર નોંધ્યાં છે. અગાઉકે મહે દાખલારૂપે કર્યું છે તે મુજબ, રા. ૫ કેશવલાલ હ. ધ્રુવે પોતાનાં લખાણોમાં કંઠજ, નીલવટ, હેજ વગેરે સપ્તદા વાપર્યાં હેને આપણે આપણા જમાનાની ભાષાના લક્ષણભૂત તત્ત્વો ન જ ગણી સકીએ. બીજે એક દાખલો ઉમેરું. શ્રી.

૪૦. જુનો ઉપર ૫. ૧૩ હેજ (હેતુ=પ્રેમ હેતુ) પૂર્વતર, આને પ્રચારણા, ૩૫) એ મહે નહિ પાળળયા ઉમેરેલો શબ્દ રા. ૫ કે. હ. ધ્રુવે ગી-ચોવિદ્યા ભાષા-તરમાં વાપર્યો છે.

નાનાલાલ દ. કવિએ એક સ્થળે મહેરામણ એ યોખખો પ્રચારણ સખ્દ વાપર્યો છે. ૪? કાઠિયાવાડના લોકગીત સાહિત્યમાં આ સખ્દ સમુદ્રના અર્થમાં વપરાતો, અને આજે પણ, હું જાણું છું ત્યાં સુધી, કાઠી બોલીમાં કદાચ વપરાતો હોય. પણ આ સખ્દ હેના પુરાણ અને વીરગીતોના લખાણમાં લાવસંજોને કારણે આકર્ષક હોવા છતાં આજના સાહિત્યમાં તે પ્રચારણ છે એ ચોક્કસ છે. શ્રી. નાનાલાલે વાપર્યો છે તે છતાં એ સખ્દને આજની યુગરતી સાહિત્યને પરિચિત ન ગણી સકાય. એમ કહિયે તો ખોટા ઇતિહાસ રચવા જેવું થાય. કેટલાક તરુણ કાઠિયાવાડી લેખકોએ આજના જમાનાને અબજી હેવી ગ્રાવીન કાઠિયાવાડની વીરચંદ્રાવધાન લોકગીતસાહિત્યની ભાષામાં કેટલાંક ગીતો રચ્યાં છે તે પણ આ કથન લાગુ પડે છે.

આ પ્રમાણે પાયાની ભૂમિકા રચ્યા પછી હવે આપણે આપણી આ સાહિત્યસમીક્ષાની ઉપરિતન આકારરચનાને વિચાર કરિયે. ઉપર કહ્યું છે તેમ આપણે વિક્રમ સંવતના પંદરમા શૈકાના ઉત્તરાર્ધથી આરંભ કરિયે છિયે. નરસિંહ મહેતા અને મીરાજી આ યુગનાં ઉત્તમ શિખરો છે. બંને પ્રેમભક્તિના ભાવથી કૃષ્ણનાં ગીતો ગાય છે, બંને ધર્મની ખાતર ઉમ કસોટીમાંથી, પરીક્ષામાંથી અને કમનમાંથી પસાર થયાં છે. એ બંને હેમાંથી અધિકતર તેજસ્વી થઈને, પાવન બનીને, પાર જીત્યાં છે. પણ નરસિંહની કવિતામાં પુરુષનાં અડખચડાં અસ્પૃશ્ય લક્ષણો છે, મીરાંની કવિતામાં લલનાનું લાલિત્ય છે. કમનસીએ આ કવિયોની કૃતિયો જે ભાષામાં હેમણે લખી હતી એ ભાષામાં આપણને મળી નથી તેથી મૂલકૃતિયોનો મનોહરતા જળવાઈ નથી રહી. શ્રી. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ આ એ કવિયોની કવિતાનું મનોમય વિવેચન કર્યું છે એ અહિં ઉતારવાની જરૂર નથી. એ માટે હું 'ત્હમને હેમને' Milestones in Gujarati Literature" (યુગરતી સાહિત્યનાં સીમાચિહ્નો) એ નામનો ઉપયોગી અને મૂલ્યવાન ગ્રંથ વાંચવાની સૂચના કરું છું. આ એ કવિયોમાંથી દરેકની કૃતિયોમાંથી પસંદ કરેલાં નમૂનાઓ જ આપીશ :—

નરસિંહ મહેતા

(૧)

શરદ નિલાઈ ધોમહારાજ કે લનમાં કાવિયા રે લોલ;
મધ્ય નિલાઈ વજાડી લોળ * કે મોપિકા ચાલિયા રે લોલ.
પ્રકળે સુની મોરલીનો નાદ કે સદુ વ્યાકુલ થયાં રે લોલ;
જે જેમ દુત પોતાને ધામ તે તેમ નીચર્યાં રે લોલ

* ૧. આ સખ્દનું પૂર્વરૂપ મિહિરામજી જેઈ સકાય છે, જે લાલચુકૃત કાદમ્બરીમાં ઉપલબ્ધ છે (જુલો કે. ૬. કુવની સંપાદનનું પૃ. ૮૭, પં. ૭).

૨. મીરાબાઈના પરંપરામાન્ય સમય છ. સ. નો પંદરમો શૈકા છે, કેટલાક વિદ્વાનોએ દેને એક શૈકા પડી મુજીને અકબરની સમકાલીન ઠરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ કુબરાણીની પત્ની હતી એ લોકપરંપરાને પણ ત્હેઓ અસત્ય માને છે અને એ મોજરાજની રાણી હતી એમ માને છે. નિશ્ચયકારક પ્રમાણને અભાવે હું માન્ય પરંપરાને કારણે વિના ખોટી ગણાવતા આ મતને સ્વીકારતો નથી, એથી મીરાને હું નરસિંહ મહેતાનાં સમકાલીન ગણીને મહેતાની સાથે મૂકું છું.

* યુગ. પ્રેસના સંપ્રદમાં લોળ છે. લેગ છટ લાગે છે.

જોયો પૂર્ણનંદ પરિવ્રજા કે સુષ સુષ રાવં ટઢીં રે સોલ;
 જાણ નયનાં ભરી ભરી નાર કે ગોપી(યા) સહુ મઢીં રે સોલ.
 વચન બોલ્યા થી મહારાજ કે વહો વેમ આવિયાં રે સોલ;
 મઠતી ઘોલી મજની નાર કે તમ આશ્રયે આવિયાં રે સોલ.
 રંગમર રાસ રમાઢો નાથ કે દ્વારદ સોહામણી રે સોલ;
 કમ્બો સોઢ પઞ્ચનો ચંદ્ર કે હાનઢીં હઢો આપણી રે સોલ.
 પૂર્ણ પ્રીત જોઈ પરિવ્રજા કે રુદિયા મોઢિયાં રે સોલ;
 રંગમર રમવા માંઢયો રાસ કે પારજ સીંઢિયાં રે સોલ.
 યાગે તાલ પપાજ ને ક્ષાંસ કે ઘીળા ઘોંસઢીં રે સોલ;
 નાચે નરસિંહ નદપુમાર કે ગોપી(યા) સહુ મઢીં રે સોલ.
 ચોક્કમાં ફરતી મજની નાર કે ઘચે રાધા હરિ રે સોલ;
 નવ સત સજ્યા (? સજિયા) કે ઘણગાર કે ઘાલે ધૂપરી રે સોલ.
 હમચો છે હરિજીનો સાય કે તારીં છે હાથમાં રે સોલ;
 નાચે નટયર મદનગોપાલ કે જીવતાંના સાયમાં રે સોલ.
 ધંતરિસ દેવતા રહીને જીવ કે પુણે વપાવતા રે સોલ;
 રૂપે હૈંઢો નરસૈયાનો નાથ કે મનમાં ભાવતા રે સોલ.

હાવાં કાબોની મૌલિકતાની ખાતરી કરવાનાં કાંઈ સાધન નથી, અને કાબગત બાધામાં
 સ્પષ્ટ હસ્તક્ષેપ થયો હોવાથી નરસિંહજીનાની પંક્તિઓની ખૂબીથી આપણે વર્ણિત રહીએ છીએ, હેતુ
 બેવડું આપણું દુર્ભાગ્ય છે. આ કાબના કાર્ય પશ્ચે સંશય બિપજવાનું સર્વિશેષ કારણ હેના રચના-
 સ્વરૂપમાં છે. એ ગરબોનો પ્રખ્યાત પદ્યપ્રકાર છે, હું સકારણ માનું છું એ પ્રમાણે નરસિંહથી ઘણા
 સમૂપ પછીનો પ્રકાર છે, દ્યારામ જેટલો નવીન પ્રકાર છે. પથ્ર હેની જે છે તે અવસ્થામાં પણ
 બાધાસાક્ષિત્ય અને આકર્ષકરિત વધુનસૌન્દર્ય જેઈ સકાય છે, 'બાધાકારે રાસધીયાનું' આ
 વધુન છે તહેમાં રહસ્યાધનું દર્શન કરવું શક્ય છે.

આ કાબને હેની મૌલિકતા સંદિગ્ધ હોવાથી આણુ મૂકીને આપણે એક એ સદેહાતીત
 કાબો બેઝશ્ન:—

(૨)

કામની સર્વ ટોકે મઢીં મોઢયો વદાવન રાસ;
 વાવના ચંદન છાંટણ, રમે માધવ પાસ.
 રાસમીઢા રમે માનની, ગુણ ગાણ ગોવિંદ;
 કોકિલાકઢે સ્વર કરે, સિયર ચઈ રહો ચંદ.
 કાજ વાલ્યા સર્વ કામની, સોહે ચકલ ઘણગાર;
 દ્વાર દૈયાના લહેફતા, ક્ષાંસરના ક્ષમકાર,
 પલવટ વાઢી પટોલઢી, ગોરી શામઢી નારી;
 ફુલ્લાકાર કરી રહો, મધ્યે આળ્યા મોપરિ.

ત્રિમુવન ચરણે ચાલતાં યાય દ્રમદ્રમકાર;
 પગતળા પ્રહાર વાજી રહ્યા, કોય ન લહે પાર.
 શબ્દ કોય કેના શુણે નહીં, બોલે જુજવી વાણી;
 રોહિણીગતિ રહે સ્થિર ચંદ્રમાસી રાત્રિ વિદ્યાળી.
 ઘડાઝારડા છાદે થઈ દેવો જોવેછે રંગ;
 નાદ નિર્ઘોષ વાજી રહ્યા તાલી તાલ મ્રદંગ.
 મુનિજન મન વિમસી રહ્યા ઘન ઘન કૃષ્ણાવતાર;
 નરસૈયાલા સ્વામી જુગસે પ્રગટયા તે નિરધાર.

(રાસસહસ્રપદીનું પ્રારંભનું પદ).

છ મહિનાના વિસ્તારની ચંદ્રોજ્જ્વલ રાત્રિ દરમ્યાન આશુ રહેલા ગોપજનના અપૂર્વ પ્રામ-
 નૃત્યનું આ ચેતનમય ચિત્ર છે;—નૃત્યના સંચલનમાં અનુકૂળતા આવે એ માટે સુંદર કચ્છ વાળેલી,
 અને પાલવ એ જ રીતે કમરની આસપાસ વીંટેરી, કીમતી સાડીઓમાં સજ્જ થયેલી ગોપીઓ;
 અને કોઈ ગોરી કોઈ શામળી પશુ બધી યૌવન અને લાલિત્યથી કમનીષરૂપ એ સુંદરીઓના કુંડા-
 ળાના મધ્યમાં રહેલો આ નૃત્યલીલાનો નાથક સદામનોહર કૃષ્ણ. ચંદ્રિકાધવલ રાત્રિની નીરવતાને
 કવિ લેખનીની એક જ લીલા વડે સૂચવી દે છે: “કોઈ શબ્દ ઉચ્ચારતા નથી, કોઈ સુશ્વાતા નથી;
 બધાં ઝોણું અને મ-દશવરે બોલે છે,” આ વર્ણનમાં એઓ રાસની મોહનીને વશ થયાં હતાં
 હેવી વ્યંજના પશુ રહેલી છે. રાત્રિની નીરવતાનું અને નૃત્યના તથા કોકિલકંઠી ગોપીઓના ગીતના
 મોહક પ્રભાવનું સૂચન પશુ કુશળ કદખનાધન્ય ચિત્રરેખાથી કરાયું છે “સ્થિર થઈ રહ્યો ચંદ્ર. [ચંદ્રની
 રીતે ગરબા જોઈ રહેલ ત્રણ વર્ષના બાળકે મ્હને ‘જુઓ, ચંદ્ર ગીત સાંભળે છે ’ એમ કહ્યું એ
 પ્રસંગથી આ કવિકદંધનાની સ્વાભાવિકતા પ્રતીત થશે.] અપૂર્વ સૌન્દર્યથી યુક્ત દશ્યસંનિવેશમાં
 આ ચિત્ર ગોઠવાયું છે; ગીત, ઝંઝરના ઝંકાર અને ઝંઝ મુદંગના ઘોષ રાત્રિની નીરવતાને ભંગ
 કરતાં નથી, મુગ્ધ અને સ્તબ્ધ બનીને ચંદ્ર રાસને નિરખી રહ્યો છે; દેવો પશુ સહય એકાગ્ર બનીને
 પ્રથંસા કરતા આ બધું નિહાળી રહ્યા છે. સનાતન લાલિત્યથી અને અનાયાસ ગતિથી શોભતી
 સહજ સરસ પદાવલિના લયપ્રવાહ વડે આ અસર સાધવામાં આવી છે.

(૩)

નિરલ ને ગગનમાં કોળ ધૂમી રહ્યો,
 તેજ હું તેજ હું શબ્દ બોલે;

શ્યામના ચરણમાં ફરુદુ હું મરણ રે,
 બાહિયા કોઈ મધી કૃષ્ણ તોલે. નિરલ ને૦

શ્યામ શોમા ધળી હુદિ ના સકે કઢી
 અનંત ઓઝલમાં પંથ મૂલ્ય;

જહને ચેતનરસ કરી જાગ્યો,
 પકઢી પ્રેમે સગીવન મૂલ્ય. નિરલ ને૦

જલહલ ઘ્યોત ડ્યોત રવિ કોટમાં,
 હેમનો કોર જ્યહા નિસરે તોલે,
 સચ્ચિદાનન્દ આનન્દકીડા કરે,
 સોનાના પારણા માંહિ ફૂલે. નિરલ ને૦

વત્તીવિળ, તેલવિળ, સૂર વિળ જોવલી,
 અચલ કલકે સદા અનલ દીરો;
 નેત્ર વિળ નિરલવો, રૂપ વિળ પરલવો,
 વળ જિડાણ રસ સરસ પીવો. નિરલ ને૦

અકલ અવિનાશી એ નવ જાણે કવ્યો,
 અરથ અરથની માહે મ્હાલે,
 નરસૈયાચો સ્વામી સકલ વ્યાપી રહ્યો,
 પ્રેમના તનના સુન જ્ઞાણે. નિરલ ને૦

આ નરસિંહજીતાનું અત્યંતમ, અને વિશ્વસાહિત્યનાં અત્યંતમ કાવ્યોમાંનું એક ગણાય તેવું, કાવ્ય છે. કવિએ આ કાવ્યમાં તરવરાનની ઉચ્ચ કૃતિનો અને કાવ્યકલાની સુન્દરતાનો સમન્વય સાધ્યો ? વિશાલ વિશ્વમાં, વિશ્વના પ્રતીકભૂત ગગનવિસ્તારમાં કવિ મહાન વિશ્વત્માને નિરખે છે અને આપણને નિરખવાને નિમંત્રે છે; એ વિશ્વાત્માનો સૌન્દર્ય શબ્દ સાંભળીને કવિ એ પરમતત્ત્વમાં પોતાનું મરણ, બ્યથિભૂત જીવાત્માનો વિલય, વાંછે છે, કારણ કે આ લોકમાં હોને તોયે આવે એવું અન્ય કંઈ નથી (વસ્તુતઃ હેનાથી બિન્ન અન્ય કંઈ નથી) વિશ્વત્માના અનંત ઉત્સવમાં જૂથી પડેલી માનવશ્રદ્ધિથી કળી સકાય નહિં હેવી હેની શોભા છે. જેમણે પ્રેમના પ્રભાવ વડે મૃતને અચેતનને, ચૈતન્ય અર્પવાની મૃતસંજીવની મેળવી છે તેમને કવિ જરૂરમાં ચેતનતત્ત્વ પરખવા કહે છે. તેઓ આજી નાણે હેવા અળદળ જ્યોતિનું, કાટિ કાટિ સૂર જેવા પ્રકાશનું, દર્શન કરે છે, તેઓ એ જ્યોતિની કનકમય રેખાના દર્શનના અધિકારી છે; વિશ્વના વિવિધ આવિભાવિમાં દૃશ્યમાન થતી આનંદમય અશિત્ત્વની પરમક્ષીણા માણતા સત-ચિત્-આનંદરૂપ પરમાત્માને તેઓ જ નિર્દેશ કરે છે. તેઓ હોને સુવર્ણમય પ્રકાશના પાલણીમાં જૂથી રહેયો નિરખે છે. તેમને આ પરમાત્મા અચળ પ્રકાશયુક્ત અનશ્વર દીપક બની રહે છે, જે દીપકને વાટચની અપેક્ષા નથી, કોઈ પણ જાતના તેલની આવશ્યકતા નથી. તેઓ હોને અર્થચક્ષુ વિના નિરખે છે, એ અરથ હોવા છતાં હોને સ્પર્શ છે કે તેઓ પાર્થિવગ્રિહાની મદ્દ-વિના મધુર રસને આસ્વાદે છે. એ અવિનાશી છે, અકળ છે, એ જીવ્ અને અધઃ અમાધિત વિહાર કરે છે; હાલો છે નરસૈયાનો સર્વવ્યાપક સ્વામી. (પણ જોએ હોવા હોય તો એ પકડાય નહિં,

૪૩ પરલવો શબ્દ આ કાવ્યમાં છે તેનો હું “રસવો” અર્થ કરું છું. હેની અનુપતિ હું વર્તિશ્વમાંથી નહિં પણ સ્વપ્નમાંથી સાધું છું (જોના ન ગજરાતીમાં થોડાકે શબ્દોમાં થયેયો જણાય છે, દા. ત. દય-સ્વ); સ્વપ્નનેવું અપ્રશંસ ૩૫ સધારણ નિપત્તે કરિસદ બને. પણ અહિં ઉત્તરકાલીન અપ્રશંસમાં થાય એ પ્રમાણે સ થયેા દેખાય છે.-પછી રા તે પરલવોના સને બદલે વાચનપ્રમાદથી થયેલ હોય તો પણ બને. (પ્રાચીન દરતપ્રતોમાં આ બે વળેા કાંઈક પ્રકારે સરખા લખાય છે.)

સ્થળથી ઉપહિત થાય નહિ, એમ કાઈ કહે તો નરસિંહનો ઉત્તર અપૂર્વ છે.) છતાં સંતો હેને આલીને પ્રેમના એક સૂક્ષ્મતાંતુ વડે વશ રાખે છે. જ્ઞાન અને ભક્તિનો સૂક્ષ્મ અને ભવ્ય હોવા સમન્વય આ કાવ્યમાં થયો છે.

‘બુદ્ધ પ્રકારના બીજો બે નમૂનાઓ આપવાની હાલયને હું વશ થાઉં છું.’

(૪)

ગોવર્ધન ચઢી જડીં ચિત્તબ્યુ, દુર દોઠી અનોપમ નાર;
તેજે ત્રિભુવન મોહી રહ્યા જી રે, નિરણે નંદકુમાર.
દોઢી વહાળો પહોંચીં વલ્ક્યા, પૂઠયુ વેચીં તમે છો નાર ?
દોઢો છો સૌ મલપતી, નચવો પુષ્ટમા મેળ જ્ઞાપકાર;
છો રે રમા કે રે મોહની ? કે છો રે આનંદ કે ચંદ ?
કે રે પાતાલમાની પદ્મિની ? એવો વિચાર કરે મોર્ચિન.
નહિ રે રમા નહિ રત્નાદેવી જી રે, નહિ આનંદ કે ચંદ;
મૃચ્છાભાનની કુશરી છુ રાખે ચાલમુકુન્દ.
ગોરુલ મચ્છરાં જાલું બાલુ, જે છુ રે થયા અજાણ ?
હુ રે ગોકુલનીં મોવાલળી પ્રસુ ના આણું મહીના દાણ. (દાળસીલા).

આ કાવ્ય કૃષ્ણની ગોપકીલાતું અને ગોપક-પાઓ સાથેના મિત્રનપ્રસંગતું રમણીયરંગી મનોહર ચિત્ર અર્પે છે.

(૫)

મારો નાથ ન થોલે થોલ, અથોલા મરિયે રે
હુ કયમ કરી વેઠુ વિજોગ, હવે શુ કરિયે રે ? અથોલાં
સામઠ સહિયર ચીનતી, આ દુલ્હ કેમ સહેવાયે રે ?
મેલી ગયા મુને માવજી, મારો જનમારો કયમ જાયે રે ? અથોલાં
શેરઠીએ સામો મલે, તો વાટ મરોઢી જાયે રે;
છંચુ જોડે ત્યારે નીચુ જુવે; મને વઢી વિમાસળ થાયે રે. અથોલાં

કૃષ્ણે જેની સાથે થોડા સમયના અપેલા લીધા છે હેવી એક ગોપીના હૃદયસંતાપનું આ વર્ણન ગોપીનો મુખભાવ સૂચવે છે. ગોપીના ઉદ્વેગનો અન્યાય સરલતા અને શૃદ્ધતા, તેમ જ બધારે મળે ત્યારે કૃષ્ણ ગોપીને બાણી બેઠોને અવગણે છે હેરા, એ પ્રણયીઓના, વર્ણનની સ્વાભાવિકતા આ કાવ્યને મનોહર બનાવે છે.

હવે હું મીરાંઆર્ધનાં કાવ્યો આપું છું. કર્તૃત્વના વિષયમાં જેની મૌલિકતા સંશયપાતીત હોય હેવાં કાવ્યો પસંદ કરવામાં મીરાંઆર્ધની બાળતમાં નરમિહંમહેતાના કરતાં પણ ઘણી વધારે મુશ્કેલ બને નહે છે, છતાં હું જેની મૌલિકતા વધારે સંભાળ્યે હોય એ પ્રકારનાં કાવ્યો ચૂંટીશ.

(૧)

રામ રમકડુ જહિયું રે, રાણાજી, મને રામ રમકડુ જહિયુ.
 રમકડુમ કાતુ મારે મદિરે પધાર્યું, નહિ કોઈને હાથે ઘડિયુ રે. રાણાજી૦
 મોટા મોટા મુનિજન મયો મયો યાવયા, કોઈ એક વિરલને હાથે ઘડિયુ રે. રાણાજી૦
 શૂન શિલ્પના રે, ઘાટની ઉપર અગમ અગેચર નામ પહિયુ રે. રાણાજી૦
 વાઈં મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, મારુ મન શામલિયા હુ જહિયુ રે. રાણાજી૦

મીરાનો (અહિં ઉદ્દેશપૂર્વક પર્વાયજૂત રામ શબ્દથી નિર્દિષ્ટ) કૃષ્ણ જોડેનો પ્રેમ આ કાવ્યમાં ધૃત્વરના જ્ઞાનપ્રદીપ દર્શનરૂપે વ્યક્ત થયો છે; એ ધૃત્વર પારમાર્થિકરૂપે નિરાકાર પરમાત્મા છે; મીરાને મળેલું રમકડું કોઈ પાર્થિવ પ્રતિમા કે મૂર્તિ નથી, નહિ કોઈને હાથે પહિયું. એ રમકડું મેળવવાના મોટા અધિભુનિયોના પ્રયત્નો બંધ નીવડ્યા છે, છતાં કોઈ કૃપાપાત્ર બનેલા વિરલ ભક્તની કને એ રમકડું આપમેળે હસ્તે રમતું આવે છે. એ છે શૂનના શિખર ઉપર અગમ અગેચરના રહેલું અગમ અને અગોચર તત્ત્વ; અને મીરાના ભક્તહૃદયને અમૂલ્ય હેરા આ રમકડાનો સાક્ષાત્કાર થયો છે.

(૨)

દવ તો લાગેલ ડુગરમેં, કહોને ઓધાગી હવે કેમ કરિયે ।
 કેમ તે કરિયે, જમે કેમ કરિયે, દવ તો લાગેલ ડુગરમેં. કહોને૦
 હાલવા જડ્યે તો વહાલા હાલી ન સકિયે
 વેશો રહિયે તો અમે ચઢી મરિયે રે કહોને૦
 આ રે વસ્તોઈ નથી ઠેકાણું રે વહાલા હે રી,
 પરવસ્તીની પાલે અમે જરિયે રે. કહોને૦
 સતાર સાગર મહાજલ મરિયો વહાલા હે રી,
 ઘંદિલી શાલો નીકર વ્હી મરિયે રે, વહોને૦
 વાઈં મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર હે રી,
 ગુફગી તારે તો હમે તરિયે રે, વહોને૦

‘એહિક જીવનને સતત આતરી રહેલી આપત્તિયોનું’ અને દુઃખમયનાનું, તથા પર, ઉચ્ચતર, જીવનમાં અવલંબનારું શ્રદ્ધાનું’ નિવેદન આ કાવ્યમાં થયું છે. આ જીવનવનમાં લાગેલા ઉમ્મ દવ નેપું છે, દેખાતી બચવાનો કોઈ ઉપાય નથી; પરવસ્તીમાં (અન્ય નિવાસમાં અર્થાત્ દારાતીત પરમ-તત્ત્વમાં જીવનમાં) આશ્રય મળે એ એક આશા મીરાનું અવલંબન છે. વળી મીરાં પદ્મલોકને મહાસાગરની ઉપમા આપે છે; દેમાં દુની મરણી દેને બચાવનાર છે કેવળ પ્રભુની, મહાન ગુરની, રૂપા.

(૩)

તમે જાણી લ્યો સમુદ્ર સરીલા મારા વીરા રે,
 આ દિલ તો ચોલીને સીવો કળે રે, હો જી.
 આ રે કાયામા છે વાલીઓ રે હો જી,
 માહે મોર કરે છે શિંગોરા રે. મારા વીરાં
 આ રે કાયામા છે સરોર હો જી,
 માહે હસ કરે છે કળોલા રે મારા વીરાં
 આ રે કાયામા છે હાટકા રે હો જી,
 નમે ઘણજ બેપાર કળે ને અપરપારા રે મારા વીરાં
 માઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ હો જી,
 દેજો અમને સતચરણે વાસેરા રે મારા વીરાં

એક ભક્તબધુ કને મીરાં પોતાના હૃદયને અને (ઔપચારિક તથા અલૌકિક અર્થમાં) પોતાના દેહની (અર્થાત્ દેહગત અન્તરાત્માની) વિશ્વતિને પ્રકટ કરે છે. ભક્તબધુને મીરાં કહે છે : હજિનો દીપ પ્રકાશો, તો મહારા અન્તરાત્માની સુદરતા અને આનંદમયતા દેખાશે, હેમા કૃષ્ણીકાલી વાડીઓ દેખાશે અને નાડીમા મરૂરોની હાથભરી કેકા સભળાશે, હેમા સુદર સરોવરમા કંદલોલ કરતો હસ (અન્તરાત્મા અથવા પરમાત્મા) દેખાશે તથા મહામે લલાપે-રી હાટકીઓની હાથ દેખાશે જેમાંથી આત્માત્મિક વજુજ અપર પાર ઝડોરી સકાશે પોતે (આ લક્ષ્યસિદ્ધિને અર્થે) સદૈવ સતોને ચરણે (કે પરમ સન્ત પ્રભુને ચરણે) વસે એ પ્રાર્થના કરીને મીરાં કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે

(૪)

બોલે જીળા મોર, રાધે તારા હુગરિયા પર બોલે જીળા મોર
 મોર હી બોલે વપૈયા બોલે, કોચલ કરે ઘનશોર, રાધે
 ૪૪* * * બ્રહ્મી વીજલી ચમકે, શાદલ હુવા ઘનધોર, રાધે
 જ્ઞાનમર જ્ઞાનમર મેહુલો વરસે, મીજે મારા સાહુકાની કોર રાધે
 શાદ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ પ્રભુજી મહારા ચિત્તામા ચોર રાધે

આ કાવ્યનો ભાવ જુદો છે. ધ્વનિ અને દૃશ્યરૂપની અદૃષ્ટ વીગત વડે અહિં એક ચિત્ર ચિત્રપટ ઉપર રંગુ કડું છે, એ આછી પૃષ્ઠભૂમિ સરજીને હેને પડછે, પ્રિયતમના-પ્રભુની-અભિસા

૪૪ હુમ શમ્દો સ્થવરતા આ તારકચિહ્નોને સ્થાને કયા સખદ હશે એ હુ કદપી સકતો નથી વૃદ્ધકાવ્યવોદ્ધના સપાદક કે કહેતા નથી કદાચ આટલો ભાગ હસ્તપ્રતમા ઉકેલવેલો અશક્ય હશે

૬ હાને મળતા અને છે-ની પકિતમા મીરાંનાત્માના નામવાળા અન્ય કાવ્યમા માત્રમ રાતે બીન્તલી જમકે હેવે પાઠ મળ્યો છે, એ ગીત રાગ સમાજી નામના અરીચીના નાટકમા આવે છે }

રિકા બનીને ઝીણા ઝરમર વરસતા વરસાદમાં જતી નાથિકાનું દર્શન આ કાવ્ય કરાવે છે. આ કાવ્યમાં એક ન્દાની મુસીબત મ્હારી સમક્ષ જાતી રહે છે; તે એ કે પ્રથમ પંક્તિમાં સંબોધન રાધાને છે (માની લઇએ કે કૃષ્ણ સંબોધનાર છે) જમ્હારે ચોથી પંક્તિમાં નારીનો (અર્થાત્ કૃષ્ણને મળવા જતી રાધાનો) વ્યંચ હિલેખ છે, અને એ નારી જ આ પંક્તિ બોલે છે. આટલું બાદ કરતાં કાળાં વાદળ, ચમકતી વીજળી, મોરનો કેકારવ, ચાતક અને કાચલ, અને અહા વરસાદની ઝીણી ઝરમર એ વાતાવરણ અને એ (હિંદીયન) વાતાવરણમાં પ્રિયતમને મળવાની ઉત્કંઠાથી જતી એકલી અદ્ભુતી નારી; આ ચિત્ર તાદૃશ અને મનોહર છે. આ ચિત્રમાં રહસ્યગ્રંજના રહેલી જોષ સકાય છે; જીવનની મુસીબતોમાં થઇને પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થા કરતો ભક્ત, હેના માર્ગમાં આવતા અધિકારરૂપ અને સંકટરૂપ વિધના, અને અસૌકીક દિવ્ય પ્રેરણાના પ્રેરસાહક ધ્વનિયોથી હેની યાત્રાને મળવું ઉત્તેજન હાવે. વ્યંગ્યાર્થ સુક્ષ્મ છે.

ઉપર નોંધેલી મુસીબત દૂર થાય હોવો અન્ય પ્રકારનો અર્થ આ ગીતનો થઇ શકે. ગીતના પ્રથમ ભાગમાં કૃષ્ણની રાધા પ્રત્યે ઉક્તિ હોય અને ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા ચરણમાં રાધાને કૃષ્ણને ઉત્તર હોય કૃષ્ણ ગાતાં પક્ષોઓના પ્રેમોત્તેજક મધુર સ્વરોથી જીવજતી મિલ્લોત્કંઠા સૂચવે છે, જમ્હારે રાધા પોતાના કાગુ ॥ કારને ભીંજવતા વરસાદ તરફ લક્ષ દોરીને, કૃષ્ણ ચિન્તાનો ચોર જો તેથી જ તે પોતે આ અગત્ય વેકવા તત્પર થઇ છે હેના મનોભાવની વ્યંજના કરે છે. આ અર્થ-માંથી પણ આધ્યાત્મિક વ્યંજના પ્રકાશી સકાય; પ્રભુ આદિક આનંદજનનમાં રહેલાં રમણીય તત્ત્વો પારખીને પ્રેરસાહનરૂપે દર્શાવે છે, અને ભક્ત જીવનગત કષ્ટો વેગીને પણ હેને મળવાની તત્પરતા વ્યક્ત કરે છે.

હવે આપણે પદ્યનામને લઇશું; હેનો કાન્હડદે પ્રવચ્ચ યુગરાતી ભાષાના પ્રતિહાસની એક કહી તરીકે અભ્યાસીને આકર્ષે હોવા છે એ તો ખરું જ, પણ સાહિત્યકૃતિ તરીકે પણ હેનું સ્થાન આગળ પડતું છે; કારણ કે ધર્મોત્તર અને ઐતિહાસિક વિષયના કાવ્યનો એ વિશ્વ પ્રતિનિધિ છે. હેમા મનોહર સાહિત્યયુગ્યુક્ત કાવ્યપદો પણ છે. હેમાંના થોડાક અદિ આપું છું;—

(૧)

મોઢવિ મિલદ સુહાસળી, સલી, કઝળી નવરમ પાટ કિ;
આદિ સહી ય વધામળી, હરપ ન માદ કિ, જી તુ સહી ॥
હમ નિગોદર બહિરસા, સલી, નેઝર રણગળકાર કિ ષ
પ્રાટ કઠ કરિ વનકપહ, સલો; મોઢોઢે પૂઠ જૂઠ મિ ॥
તિલક વરુ વુઝમતળી, સલી, તે રમિ રાઝ વપલુ કિ ॥
અમુર દલી બાલિઝ, સલી, સકર છોઢિઝ વધ કિ ॥
માન્હડદે જીવે પળ, સલી, બેલિદ માલદે ચોર કિ ॥

આ ગીત મુસલમાનના સૈન્યને દરાવીને રબુક્ષેત્રમાંથી પ્રથમ પ્રત્યાગમન સમયે વિજેતાવીર કાન્હડ-
દેનો સ્વાગતન કર વખતે છે. નારન સાડીઓમાં સજ્જ, ઉરસ્થલે લટકતી મોતીમાળાઓથી બે

ખાથી અને રણુચ્ચકાર કરતાં નૂપુરોથી, વિભૂષિત, કરમાં કનકમય તાટ ધરી રહેલી અને ચોક્કમાં મોતી-ભર્યા સાથિયા પૂરતી, વીંશિરોમણિને લલાટે માંગલિક કુંકુમતિલક કરતી, અને બંધુ વીરમદે સંગાયે બેલડીએ ફરતા કાન્દડદેને દોઢાં આયુષની આશિષો આપી-હાવી પુરરમણીઓની મંડળીનું સુરેખ ચિત્ર પીછીના વિરલ સરલ રૂપમાં સર્જતું આ કાવ્ય સુંદર છે.

(૨)

एक पसुतो हो धगलही जी, तेहना प्रेम सपार,
पीयू पोखड़े पावसि चली जी, सुख लीइ संसारि.
कइ मइ मन्मथ दहव्यु जी, कइ हुं निर्गुण नारि,
पीयू परदेसि बीनबइ जी, आपि आप संभारि.
दिवस दोहिला हूं नीगम् जी, रसणि घणेरी थाइ,
विरह वेदना माहरी जी, पियु विण रहणू न जाइ.
जू जलहीणी माछलो जी जीवइ नहिं जग मांदि,
कतबिहूणी हो कामिनी जी तिम तिम खीणी थाइ.

મોટા વર્ણનાત્મક કાવ્યમાં આ મધુર ન્દાનકું ગીત આવે છે. પ્રસંગ આ છે—કથામાં કવિના કષ્ટપતામય અધ્યારોપથી દિલ્હી સમ્રાટની કુંવરી કાન્દડદેવના ભાણ વીરમદેવમાં સ્નોહાસક્ત છે હેવું દર્શાવ્યું છે; એ કુંવરીએ વીરને પોતાના પૂર્વભવેતો પતિ માને છે. બાદશાહનો પ્રતિનિધિ થઈને એ જાહેાર જાય છે અને ત્યાં કાન્દડદેવને તથા વીરમદેવને મળે છે; આ મુલાકાત દરમ્યાન કુંવરીની અને એ એ રાજપૂત રાજકુમારોની વચ્ચે પડેલા રાખવામાં આવે છે, એ પ્રસંગે કુંવરી વીરમદેવ સાથેનો પોતાનો પૂર્વજન્મેનો સમાગમ વર્ણવે છે અને આ જન્મમાં એ સાચા સ્વામીના વિરહથી અનુભવાતી મનોવેદના વ્યક્ત કરે છે. પોતાની દશા વર્ષાન્તરુમાં પતિસહચાર માણતી બગલીની સુખી દશાથી કેવી ઉલટી છે એ જણાવીને એ પોતાના ભાગ્યને દેખ દે છે અને પોતાની દુઃખી દશાને મનમથને અનુભુતાં દૂભવ્યો હરી હેવું પરિણામ માને છે; હેના દિવસો દુઃખમાં વીતે છે અને રાત્રિયો હેને લાંબી લાગે છે; પતિવિરહે બૂરી રહેલી કુંવરી પોતાને પાણીમાંથી કાઢેલી યાજ્ઞકી જેડે સરખાવે છે. (વીરમદેવ કુંવરીની પૂર્વજન્મકથા માને છે, પણ હેની પ્રણયપ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરે છે, તેથી કથાપ્રવાહ ખૂનખવાર સંગ્રામ અને સંહારને પથે આગળ વધે છે)

(૩)

पूरव प्रेम संभारिउ, आंसडे मौनु हार जी;
गुण पीटी अवगुण यया; अन्य कहि कारण सिणगार जी ?
सगुण सलुण राख ? रूमणू किस्सू ?
हूं तां प्रेमगहेलही, तू सोनगिर चहुआण जी,
तू तां प्राणद माहर, हूं तां ताहरी परि नारी जी,
जन्म एक अतरि गयु, सो नेहल म विचारि जी.
हइयलइ घणू गहवदयु. तु सुणि न अझारा नाय जी,
तू अमरापुरी सांचरिउ, हूं मरणि न मेलइ साथ जी.

યુદ્ધમાં હાર જીતના અનેક ૧૬૮૫ થયા. વીરમહેવ રણભૂમિમાં મરણ પામ્યો. સુગંધી રિનઝ પ્રયોનો લેપ કરીને જળવેણું હેતું શીષ દિલ્હી આણવામાં આવ્યું, અને રાજકુમારી સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યું. જેણે જીવતાં રાજકુમારીનું મુખ ન જોવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ વીરમહેવનું મસ્તક રાજકુમારી તરફથી મ્હોં ફેરવી ગયું. આ જોઈને રાજપુત્રીએ જે વિશ્વાસ કર્યો એ આ હિપર આપેલા ભાવમય શોકગીતમાં આપ્યો છે. હેમા કુંવરીની કુઃખમય દશા અદૃષ્ટ પશુ અર્ધમય સંદેહમાં વ્યક્ત કરી છે. એ પોતાનો અને વીરમહેવનો પૂર્વજન્મ-મરનેહ યાદ કરે છે: આખમાંથી બેતો અશ્વપ્રવાહ હેના હારને લીંજવી નાખે છે; એક પખત મનોહર પશુ આજે અપ્રિય થયેલાં ગળાનાં મોતીઓનો એ તિરસ્કાર કરે છે; હવે હેને આજીવનું પ્રયોજન રહ્યું નથી. પ્રિયતમના શીર્ષને સંજોધતી એ કહે છે. “હે સદ્-ગુણ સંપન્ન સદ્ગુણ રાવન ! હુંથી શાને રિસાયો છે ? હું પ્રેમથેવી બની છું, જો કે તું સોનગિરા ચહવાણ કુળમાં જન્મ્યો હતો. તું મહારા પ્રાણહાતા, હું તારી પરણેલી પત્ની છું; એક જન્મને અંતરે, આપણો અન્યોન્યમાં રનેહ હતો તેને વીસરો ના જા. મહારું હૃદય વ્યાકુલ છે પણ તું મને સાંભળતો પણ નથી ! ત્હે અમરાપુરીનો પ્રવાસ આદર્યો, તો હવે મરણમાં હું તારો સાથ નહિં મેહું.”

આ સમય પછીના કેટલાક કવિયોની, ભાષાદૃષ્ટિએ હિપયોગી હોતો નોંધવા જેવી પણ ખાસ સાહિત્યગુણમાં આગળ આવે નહિં હેવી, અનેક કૃતિયો છે. હું એ કૃતિયોમાંથી નમૂના નથી આપતો, માત્ર હેમાંથી કેટલીકનાં નામ, કંતાના નામ અને રચનાવર્ષ નોંધવાં જસ થશે એમ માનું છું. એ કૃતિયો આ:—

અન્યનામ	કંતા	સાલ
૧. સીતાહરણ	કર્મણ મંની	વિ. સં. ૧૫૨૬
૨. દશમસ્કન્ધ	કેશવ કવિ	વિ. સં. ૧૫૨૬
૩. હરિલીલા	ભીમ	વિ. સં. ૧૫૪૧
૪. પ્રનોષપ્રજ્ઞા	ભીમ	વિ. સં. ૧૫૪૬

આ નામાવલિમાં ક્રમાંક ૪ એ તો સંસ્કૃત પ્રનોષચન્દ્રોદય નાટકનો સાર છે. અન્યારને કવિ કહે છે.—

પ્રનોષચન્દ્રોદયઃસાહ (૧ સ્વાહ) યયલુદ્ધિ વિવેચનમ્ ।

શી ટ્વિહપ્રસાદેન કરિયેનિ (૨ ડન) તિવિસ્તમ્ ॥ ૨ ॥

આ કારણે આ કૃતિયોને બાબુએ મૂકીને એ સમયના અને એ પછીના સમયના અન્ય કવિયો તરફ યજીયે તો તે પ્રયોજનસંગત થશે. પ્રથમ આપણે લક્ષ્યું.

માલળ

હેની વિદિત કૃતિયોમાં ઉત્તમ છે કાદમ્બરી (બાણની મૃતકથાનો પઘરૂપ અનુવાદ), અને એ નજાલ્યાત. હેણે રચેલી અનેક વિશાળ કૃતિયોમાંની અન્યને લેવાનો આપણી પાસે સમય નથી. હું યોગ્યક નમૂનાઓ ચૂંટીને આપું છું:—

વાદસ્થરી (વિ સ ની સોળમી સદીના મધ્યની આસપાસ)

(૧)

વાત કરતી એમ કહિ “ મિથ્યા ગયુ એ કાલ ।
હૃદિ શ્ચ ચાપ્યુ નહીં જુવન દેહ વાલ ॥
નાહના નાહના દત્ત વિ મિ મુદર મુખનુ વાન ।
પુન હસતુ નહા લીલુ કરાવતા પયપાન ॥
ચરણ નાગિ ધૂધરી અમુલી વલગ્ન જાવ ।
એ સુણ દૂ પામી નદા હૈવિ કર વિષ્ટુ ઉપાવ ॥
નેસાલીથી મળી આવે પાટી જાટિડ હાથિ ।
આહ કહી ચોલાવતુ ઘરિ ચાલ ચાલ વાથિ ॥
જે ઝરિડ કીલુ નહીં જે પુનમાતા નામ ” ।
છાણી પિરે મનિ ડુલ્લ આપિ નિત્ય પરતિ સ્વામિ ॥

(૫ ૪૧ ૪)

આ સુદર પદ્ધતિઓની સરન મનોહરતા ભાષાન્તરમા ઉતારવી શક્ય નથી રજે ભાષાન્તરનો પ્રયત્ન કરતા આ પદ્ધતિઓમાં કો પતર છટકો નથી એ ડરથી હું હેનુ સંબંધ કે મૂળને દૃઢ વળગી રહેતું ભાષાન્તર નથી આપતો હું માત્ર અર્થ આપુ છું અહિ તારાપીડની રાણી વિલાસ વતી પોતાની સતતિહીન-દશાની દુર્ભાગ્યતાનો ખેદ કરતી આનેખી છે હેની પ્રધાનપરિચારિકા રાગની સમક્ષ રાણીની મનોદશા વર્ણવે છે —

રાણી કહે છે મહારો પતિસહવાસ ત્યજ્ય ગયો છે ક્યારે હું પુત્રને હૃદયસરસો ચાપીને હેનાં મન ઉપર સુખ મોડીશ ? મહારા અકમા સ્તનપાન કરતો બાળક હશે ન્હાનાં ન્હાનાં મે કાંત દેખાય, સુખનો વાન દીધી બેઠે એ દૃશ્ય નિહાંગવાનું મહારા ભાવના નથી, પુત્ર ટપ મેં ડગલા ભરતો હોય અને ડગને ડગલે પગઝાઝરની ધૂધરીનો ઝકાર થતો હોય એ હું ક્યારે જોઈશ ? કશો ઉપાય જણાતો નથી બાળમ નિશાળેથી ભણતે આવતો હોય હેના હાથમા પાટી ને ખડિયો હોય, એ ‘મા’ મેરેલો દોડીને મને બાથમા લે-આ સુખનો મારો ભોરતો કદી નહિં પુરાય હે રાજા ! ‘પુત્રમાતા’ એ નમ હેના ભાગ્યમા નથી રાણી પ્રતિહિન આ પ્રમરે મનમા કુપ આણે છે ”

ભારતીય શૃદ્ધાવનથી જ્યોત્સના પરિચિત છે ત્હેઓના ચિત્ર ઉપર આ ચિત્રનો સાચો પ્રભાવ પડશે આ પદ્ધતિ ભાષાની પોતાની નવાજેશ છે, બાલની મૂળ કથામા એ નથી, અને એ નવા જોશ સુદર ૭

(૨)

છાણી પિરી વહુ કરી વિલાપ વૃથો પદ્મ પડાઈ ગાવ ।
છટા વેશ નયણિ વહિ નીર શોકિ વિહલ થયુ ધરીર ॥
વપોલિ હૃદિ ફેરવતી પાણિ રુદન કરતી ચોલી વાણિ ।
પુઢરીક તુ નિષ્ટર ઘણુ દુઃખ ન વાણિ જે અમતજ ॥
કલિ કલિ દેવ કાલ્લ દુઃખ કરૂ જુવન બોલ્લ જિનય ।

અવગતી પ્રદો નિ વદું મન મહા શોક વધી જતી વદું ॥
 પટિ પાણિ એકવલી પાસે હૂતી વટિ મ્યસે ।
 હું આર્વું તિદો યમિ નિર્વાણ વાહાનના નવિ રાહ્યા પ્રાણ ॥
 પર્વજલનિ વરુ પ્રણમ પત્તુ, મિત્ર । જીવડુ સ્વામિ ।
 સરલિદાનિ વલગો ગલિ ગાટિ રોદું નિ મનિ થલિ ॥
 સેની વેલો શોક વચન કિદીદ વાં ડગનાં હરન ।
 જળસીલી વિદિહુ અમ્યાસ રિદિહુ થો જાવડુ નિધાસ ॥

(પૃ. ૧૧૧ પં. ૭-૧૩)

મહાત્મેનાએ ચન્દ્રાપીડને કહેલી ચોતાની કથનોમાં આ પંકિતયો આવે છે. પુંડરીકના મરણને વિલાપ પોતે કયો હતો એ વર્ણવ્યા પછી મહાત્મેના કહે છે:—

“ આ પ્રમાણે મહે રૂરી રૂરીને વિલાપ કયો: કું પૃથ્વી ઉપર બળથી પટકાઇને પડી; મહારા કેય વેરવિખેર થઇને જીડવા લાગ્યા, નમનથી આંસુ બહેવા લાગ્યાં, અને મહારું આપું ચરીર શોકથી વિહ્વલ થયું. કપોલે અને હૃદય ઉપર હાથ ફેરવતી, રદન કરતી, કું બોલી: “ હે પુંડરીક ! તું ખરેખર નિષ્કુર છો ! તું મહારું દુઃખ બાધ્યતો નથી.” વળી (સાધને) હેને કહે હાથ ધરીને યુગ્મને વસીવતી કું બોલી. “ હે નાથ ! હે મિત્ર સ્વામી ! ” મહા શોકથી બળતા અને (હેને પ્રીતિચિહ્ન તરીકે બોલેલી) એકાવલી મોતીમાળા હાથમાં લઇને એ માળાને કું કહેવા લાગી: “ ફટ પાવિલિ એકાવલિ ! તું હેની પાસે હતી, હેના કંઠમાં જ હતી; કું આપું ત્યાં યુધી ત્હે હેના પ્રાણને શકી રાખ્યા નહિ ? ” કપિજલને પ્રણામ કરીને મહે કહ્યું “ હે મિત્ર, મહારા સ્વામીને નિવાડો ! ” તરસિકાને મહે વળબીને મહે ગાદ રદન કયું અને મહારા મનમાં શોકાગ્નિ બળવા લાગ્યો. એ વેળાએ શોકનાં વચન શી રીતે જીવન્યાં, રદનાશ્રુ કપાલી જીવન્યાં, અણુસીમેલીને પહેમે જ પ્રસંગે નિશ્વાસ કેમ આવડયા હેવું મહેને આશ્ચર્ય થાય છે.”

નીચેની પંકિતયોની રમણીયતા અને ભતિયપણતા અપૂર્વ છે:—

(૩)

અનેક નાથે, મૂળ જાતી, કચર કરિ કેલિ,
 વિદ્યાવરુ શોક જાળી અપ્પરાધિ મેલિ.
 ચિન્નસાલા રમિ ચાલ, કરિ ગળધર શાન,
 વધ સાચિ નટો નાચિ, જાણી અમર વિમાન.
 જ્વજા પરકિ, ગૂઢી સરકિ, પચરગ સુવાન;
 મૃદગ વાચિ સરથ જામિ દેવમવન સમાન;
 ટપવન ફૂલિ, ઘણુપ દ્વલિ; વાઈ વાચિ સુગધ;
 કોક્કિલ બોલિ, તરુની તોલિ કામો કરવા અથ.
 જલ-જન ચાલિ, કો ન જાલિ, છાયા જલિ નીર,
 શેઠુ યલિ મયૂર માલિ, ત્રિવિધ વહિદ સમીર.

દાદિમ ફોલિ, કીર ફોલિ, ચોલિ મથુર વચન;
મંદાર મહિકિ, પુષ્પ લિહિકી શકુલ વાસિત વન.
નારિ ચમકી, ગૂસુર શમકિ, ઠમાકિ ચાલિ ચાલિ,
વેણિ ચલકિ, નાગ સલકિ, જાલિ શલકિ ગાલિ.

વાણિ જાલોલિ, ગંગ મોલિ, જાણિ જોલો હાથ;
મેલલ લલકિ મંન ટલકિ: સુપડ ચાલિ સાથિ.
વંકિ ચાલિ નયન ચાલિ, ચાલિ મુનિનાં મંન,
કોટિ કામિની રમિ મામિની તેજ સપતી તંન.

(કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, પૃ. ૩૩)

આ વૈવિધ્યભર્યું અને લયતરંગ વર્ણન ભાષણની પોતાની સજ્જત છે, બાણીની મૂળ
કાદમ્બરીમાં નથી.

એક વધારે નમૂનો, આ વખતે નલાલયામમાંથી, આપું છું :—

(૪)

બાંક કણો પ્રભુ માહારો રે આવી કહો માહારા નાથ રે :
દુઃખસાગરમાં ડુડતાં રે કંચજી ઘીજે હાથ રે ॥
ધર્મરાય તમો વહાનીઆ રે તે મિથ્યા કરણો નામ રે ।
આવી બાલિગન ઘીજિયે રે મારા મનહારા વિધામ રે ॥
ચોરીમાં જે કહ્યું રે એક બાપણ ચિત્ત રે ।
તે જુઠું નવ કીલિયે રે શું થયું જુલુડ ચિત્ત રે ॥
મીટ બાપલ દેહું નહિ રે ડત્તર નાનો બાજ રે ।
કિયા કાજમાં નાથી રહ્યા રે મુહને વાહો છો મહારાજ રે ॥
પ્રાણ ન જાણે પાપીઓ રે વાંછુ નાથે મર્ણ રે ।
કથ તજીને જો ગયા રે તો જદ્યે કોને શર્ણ રે ॥
જા વન ચહન પીદામણ રે એકલી અથલા દેહ રે ।
કીર્ણ પૂરવ ભવતણાં રે કેમ ન આવે છેદ રે ॥
મુખ સુકાળ માદ્યારુ રે જલ પાઓ રાજન રે ।
મેં તો એવા હીળા જાણ્યા નહિ રે ચીરસેનના તન રે ॥

જોરી નામિકા (કામકંદલા) પ્રિયતમના કાનમાં કહે છે: “ હે માધવ ! મને ના તણ જતો ! હું બોધુ” કરાવીને હેમાં તને રાખીશ. તું કહે તો ત્હને મહારા કાળજમાં, હૃદયમોઝાર, ધરી રાખીશ; મ્હને મૂકીને એક પખલું રખે ચાલતો. તું મહારી આખમાં આવી બેસીશ તો આંખે કાળજ લગાવીને આડ કરીશ. હે પ્રિય ત્હને પમે લાગું છું, પરદેશ મ જઈશ. અરીસામાં આવ તો તને ક’ંઈ બાંધીય અને મુર્ખ ખુલશે તો પશુ એ આંહી છૂટશે નહિ”. શિવની જટામાં ગંગા છે તે રીતે હું ત્હને મહારા અંબેલામાં ધરીશ. વિરહના ભયથી હું વિલાપ કરું છું: સ્વામી ! મહારો સંગ મ તણ્ય, ” (કડી ૨૦૫નો અર્થ પૂરો રૂપે નથી તેથી આખો નથી.)

(૨)

નાંદરૂપ મીલો મદ્દે વસુમતી વાધિજ વાન ।

હુ સુધી સ્વામી વિના શોજિ જિતી રમણ ॥ ૫૪૪ ॥

ધાવળ ધરસદ સરવદે નયન ન સચદ્ધ પાર ।

તેગિ તળાઈ તાગ વિળ સ્વામિ શિ ન કરદ સાર ॥ ૫૪૫ ॥

પળમ તે આળે પાછળા પવન તે લાદ્દ કૂળ ।

પહી પહી હુ તરુપ્પ પીઠિ નિવારદ વૂળ ॥ ૫૪૬ ॥

ગિરિ ગિરિ વાપદ વેલહી પરિ પરિ ફૂલ વિકાસ ।

મહદ્દ મોર મલા ઘળી વિરહિયાતનિ ત્રાસ ॥ ૫૪૭ ॥

દીશિ ન દિગમર દીશીદ નિશિ તારાસિદીળ ।

વેદન વાપદ્દ વિરહિની ક્ષિળ ક્ષિળ શાદ દોળ ॥ ૫૪૮ ॥

મીજ લચદ્દ વાતુક લચદ્દ દાદુર તિમરી રેસ ।

વિરહિનીઆતનિ વેદના ધાવળ સરદ વિશેષ ॥ ૫૪૯ ॥

આ પંક્તિઓમાં પતિવિયોગિની નામિકા વિરહવિલાપ કરે છે અને ચોમેર પ્રકૃતિમાં આનંદના દૃશ્યો દેખાય છે પણ પોતે કુખી છે એ દશાવિરોધ વર્ણવે છે

“ આવશ્ય માસનાં સરવડા વરસે છે, અને મહારા નયનની અશ્રુધારા અટકતી નથી, વસે ન્યાય છે, અને હેમાં હું તણાઈ છું, મહારો તાગ લાગતો નથી; હે સ્વામી ! શા માટે સાક્ષ કરતા નથી ? ” (હાવી કદપનકાટિનો કવિ પ્રસંગે પ્રસંગે ઉપયોગ કરે છે).

“ હું પધારીમા પડી પડી તણકું છું, કાણુ મહારી પીડા નિવારશે ? ” ફરી કહે છે. “ પડતે પવતે વેલ વસે છે, પુષ્પો વિકસે છે, મોર (હાવેશમાં) કતા કરે છે; માત્ર વિરહીજનોના નયનાં (અને મનમાં) વેદના વધી રહી છે ”—વગેરે

નાકર

વિ. સં. ૧૫૫૦થી ૧૬૩૦-૪૦

૩૯લાક સંશોધકોએ શોધ કરી એ પહેલાં નાકર વિશે બહુ જાણુ -હોતી. હેના વિશાળ સર્જનમાંથી એક એ નમૂના જ લખ્યું:—

રામ યુધિષ્ઠિર બોલિયા સુનો સુંદરો રે^{૪૬},
 હું મા આળીશ દુઃખ લગાર ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧ ॥
 વિપત્તિ પડે સુલ ત્યાં થકું સુનો સુદરો રે ।
 પામ્યાં દુઃખનો નાહ પાર ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૨ ॥
 સીતા સમાલ કો સાધવી સુનો સુંદરો રે ।
 તે સાહી ગયા રાક્ષસ સોય ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧૦ ॥
 દમયંતી રામ નલ તળી સુનો સુંદરો રે ।
 તે ચઢી કપાડીને હાથ ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧૧ ॥
 હરિશ્ચંદ્ર તારાલોચની^{૪૭} સુનો સુંદરો રે ।
 તે વૈજાળી પર હાથ ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧૨ ॥
 હંદા સરસીપ મોગચું સુનો સુંદરો રે ।
 સંખ્યાવતી સદપાત્ર ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧૩ ॥
 પટલાંને મહા દુઃખ પડ્યાં સુનો સુદરો રે ।
 તો આપળ કોળ માત્ર ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧૪ ॥

(વિરાટ પર્વ, કંડુ' ૨૩)

૪૬. આ બેવડું ક્રુવપદ વાપરવાનો એ સમયના કવિયોમાં ચાલ પડી ગયો હતો. સૌથી પ્રથમ પ્રયોગ કર્યો છે ભાલજી, કાદમ્બરો પૂર્વમાળ ૧૦મા કંડવામાં (ત્યાં શબ્દો છે. સુગિ સુદરી, ગિહિલી કુળિ કરી; અને અર્થ સંદભાનુરૂપ છે). પછી આવે છે:—

- (૨) નાકર, વિરાટપર્વ, કંડુ' ૨૩ (વિ. સં. ૧૬૦૧); ઉપર આપેલા નમૂના પ્રમાણે;
- (૩) વિશ્વનાથ જાની, નરસિંહમહેતાનું જીવન ચરિત્ર, કંડુ'. ૨૨ (વિ. સં. ૧૭૦૮);
- (૪) પ્રેમાનંદ, કુદમાચરિત્ર, કંડુ' ૪ (વિ. સં. ૧૭૩૮).

(૩)માં અર્થ વિપદાનુરૂપ નથી.

જોન કવિયોએ, કે અહિં જણાવેલા કવિયો સિવાયના અન્ય કવિયોએ, આ ક્રુવપદનો ઉપયોગ કર્યો છે કે નહિં હેતુ સંશોધન હું કરી સકંધો નથી. પણ આટલું ચોક્કસ કે ભાલજી હેનો ઉપયોગ યોગ્ય અર્થમાં કર્યો છે અને બીજા કવિયોએ હેની નકલ કરી તહેમાં અર્થશોધતા એક સરખી નથી.

૪૭. તારાલોચની;—આ નામ અજાણ્યું છે, અહિં પ્રથમ જોવામાં આવે છે, પ્રચલિત અને પરિચિત નામ તારામતી છે.

માહાર દુઃખ મુને છે નહિ રે દુઃખ તમારું થાય રે ।
 થાવથા થઈ જહવારાં વેસશો રે કોળ, ચાંપશે પાય રે ॥
 હુ વનફલ બાળીને બાપતી રે પિયુ સીતલ નીર રે ।
 સેવા સ્વામીની કરું રે મન રાહીને ધીર રે ॥
 વાષ સિંહ ને કાનરા રે વીહાવે વલ્લત રે ।
 કોણે પળ કરતો નથી બાળી વેલ્લ અત રે ॥

માર્ગ કે કેરી વિનાના અને જંગલી ધનુઓથી ભયંકર જંગલમાં નળથી વગરનમરે તંત્રયેલી ભયંતી પરોક્ષ પતિને ઉદ્દેશીને આ પ કિતયો બોલે છે અને આધારરહિત એકાન્ત સ્થાનમાં થયેલી પોતાની દુઃખમય દશા સરલ કરુણ વાણીમાં વર્ણવે છે.

“હે નાથ ! મહેં તમારો શો અપરાધ કર્યો છે ? એ કહેવાને તો આવો ! હું દુઃખસાગરમાં ફણું છું-મહેને ઈર્ષ્યાવાને હે કાન્ત ! હાથ લંબાવો. તહેને ધર્મરાય કહેવાઓ છો; એ નામ મિથ્યા ન કરશો, મહારા હૃદયના, વિશ્વામ ! આવો અને આર્તિગન આપો; ચોરીમાં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી કે આપણું હૃદયો એક છે; એ પ્રતિષ્ઠા જુદી ન કરશો, હવે શું આ છું! હૃદય જુદાં થઈ સકે ? તહેને નાનું આગળ દેખાતા નથી, તહેને ઉત્તર પણ આપતા નથી; શા કાળે તહેને નાગી જઈને છુપાયા છો ? કે પછી મહારો ઉપદાસ કરો છો ? આ પાપી પ્રાણુ જતો નથી; મરણુ વાંછુ છું તે મૃણુ આવડું નથી. મહારા કંથ જ મહેને તજીને ગયા છે તમારે હું કેાને સરણુ જાઉં ? આ મહન વનમાં મહેને ખીકે લાગે છે; હું એકથી છું, અનથા છું. મહારું મુખાતૃયાથી સુકાય છે, હે નાથ ! મહેને સીતળ જળપાન કરેવો. વીરસેનના તનપને હાવા હીણા મહેં નથી જાણ્યા મહેને મહારા કુ ખની પડી નથી, તદ્ધારી મહેને ચિંતા છે; મહારે રહેને થાક્યા પાક્યા બોમ બેસશે તમારે કોમલ સુખકર કરે તદ્ધમાગ પગ કોણુ આપશે ? આપણા વનસહવાસમાં હું તહેને વનદળ અને સીતળ નીર આણી આપતી; ઈર્ષ્ય રાખીને હું તમારી સેવા કરેલી. આ વનમાં હામ હામ જળવાન વાષ, સિંહ અને વાંદરા મહેને બિહવડાવે છે; પણ મહારી, આ કટુમય દશામાં મહારા શવનનો અંત એ કાઈ કરતા નથી.”

વિમલમયન્ધ (વિ. સં. ૧૫૬૮) (મણિલાલ બ. બાસ સંપાદિત.)

૧૩૦ (૧) ખંડ ૫ માંથી

કદલીધમ જવ જુભલી દતપતિ તે દગડિમ કલી ।
 પુષ્પાલ લાલ આસઘી રાતા બધર મધુર માલકી ॥ ૪૨ ॥
 દરિલંકી હીંદિ મલપતી ગજગજ હસ દરણિ ગતિ ।
 રુપિદ રમા કિ રોહિણી કિ રૂઝાણી કિ મોહિની ॥ ૪૩ ॥
 અમરીકુમરી જે ટર્વસી નાગલોજીની ગરી જસી ।
 જોતા રુપ ન આવડ પારજરિ પહિરિત એકાગલિ દાર ॥ ૪૪ ॥
 વીળિ દડ લવ્ય રહલરહ રુપિ ન રાણી પસિદ રહડ ।
 કાને જલિત રસી લીટલી કવચી દાલિ દ્યુધિ વીટલી ॥ ૪૫ ॥

વિમલની પદ્મ કીના રૂપનું વર્ણન આ પ કિતયોમાં કવિસમયરૂઢ ઉપમાઓ વડે પણ સારી પસંદગીથી વીણવા કર્ણમધુર ચન્દામાં આપ્યું છે. કાપાનતર મિનજરૂરી છે.

(૨) ખંડ ૬ માંથી

તરે પરક્રિય પાય રહિયુ જા માંડી મોમિ મહાકિય માલ મંદ ।
 ઘળ ધાય ઘડકિય સૂર ધરકિય શેષ સલકિય મારવડં ।
 ચલ ચંદ ચમકિય મેઠ કરકિય તાંમ ધુસકિય ધોર ધરા ।
 જય વિમલ જમલિ મહી માલ મંડંતર પિવતર સુરવર કોઠિ નરા ॥૧૮॥
 ઘળ મિલર મુઠિ કિ મજરર પુઠિ કિ ઝઠરર ઝઠ ચંડંત વઠર ।
 ઘગ હત્યોહતિયર, ચત્યોવતિયર, સત્યોસતિયર શીસ વઠર ।
 કરિ કરર કરકિય મજરર હર કિ ધુજરર શુર કિ માર માર

જય. ॥૧૯॥

વિમલ અને રાજ્યાશ્રિત મલ્લ વચ્ચેના મધ્યયુક્ત આ વર્ણન છે. આ પદિતયો પ્રસંગાનુરૂપ
 આનંદની રાજરચના દર્શાવે છે.

માધવાનલદોષકમચન્ધ (કાવ્યરચ ગણપતિપૂત), વિ. સં. ૧૫૮૪.૪૫

અંગ ૫, (૧)

માધવ તુમ્હે મ ચાલિસિત ગોરી કાપર ગૂઠ ।
 મહં કરાવિયિ મૂર્તિ માંહિ રાવિયિ તુલ ॥ ૨૦૪ ॥
 મેરી મલી પરિ મોત માંહિ કઠ ઝરડ કરેસિ ।
 મૂપ મોલવી મલસિદિ વાઢવ સિત વિચરેસિ ॥ ૨૦૫ ॥
 કહિ ॥ કાલિજ માહા ધર રાણ હૃદય મશારિ ।
 મૂર્તિ મૂકી માધવો પગલુ રલે પધારિ ॥ ૨૦૬ ॥
 શાવિસ માધવડ આરિ મૂહા આર્દિ કાજલ દેયિ ।
 પગી લાગૂ છડં પીઠ તુલ મ મ જાદસિ પરદેસિ ॥ ૨૦૭ ॥
 આવ આરીસામાંહિ તુ ચમળ માંધુ કઠિ ।
 ચિતિપતિ ચુલર લપ કરી કિમ્હર ન છૂટર ગઠિ ॥ ૨૦૮ ॥
 આજ અમોઢામાંહિ ધર રૂપતયર જિમ ગમ ।
 હુ વિલપતી વિરહિની સ્વામિ મ ઇંલિસિ સંગ ॥ ૨૦૯ ॥

૪૫. વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો દસ્તાવેજ અંગે આપેલી વેદ મુજબ વાળસાદા
 વિક્રમ વરસ વિચાર એ પદિતને આધારે આ વર્ષ આપ્યું છે. પણ Library Miscellany, પુ. ૨.
 અંક ૩-૪માં પૃ. ૧૧૩મે વર્ષ ૧૫૭૪ આપ્યું છે, (આદિ ટીકણી પદિતમાં મુજબ એટલે ૮ થાય).

ક્રીડકના અપમાનજનક વર્તનવિશે શ્રૌષ્ઠીની દ્રવિયાદ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે હેને કહેલાં આશ્વાસન વચ્ચે કનિષ્ઠે અહિં સરલ પશુ સીધી લક્ષ્યગામી અને દ્રાવક શૈલીમાં યુધિષ્ઠિરના મુખમાં મૂક્યાં છે:-

“ સુદરી ! દુઃખ મનમાં ન આણો. આપણાં દુઃખનો પાર નથી (એ હું જાણું છું). પણ વિપત્તિની પાછળ પાછળ સુખ આવે છે. બીજાંઓને જે દુઃખો પડ્યાં હતાં હેને તોલે આપણાં દુઃખ શી ગણતરીમાં આવે ? સાધ્વી સીતાને રાક્ષસો ઉપાડી ગયા હતા; નળની રાણી દમયંતી કંઠિયારાના હાથમાં સપડાઈ હતી; હરિશ્ચંદ્રની રાણી તારામતી પરધેર દાસી તરીકે વેચાઈ હતી; વૃદાએ આકરું દુઃખ ભોગવ્યું હતું, સદાચારિણી સંધ્યાવતીએ પણ હેલું દુઃખ વેઠ્યું હતું. ”

આપણી આ વાર્તામયતીર્થયાત્રામાં અહિં આપણે વિરમીશું. વિક્રમ સંવત્ ૧૫૬૨માં સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી સત્તરમા સૈકાના મધ્યકાળ પર્યંતનો આપણે પરિચય કર્યો. હેમાં એ બે શતાબ્દીઓની ભાષાનો, અને વિશેષતઃ એ યુગના સાહિત્યનો પ્રકાર આપણે જોયો. ૪૮

૪૮. અહિં આપણે આ બે સદીઓના આરંભકાળમાં પારસી લેખકોએ આપણા સાહિત્યમાં આપેલા ફાળા પ્રત્યે પાર્શ્વદષ્ટિ કરીશું. પારસી ધર્મગ્રન્થોનાં અવસ્તા અને પહેલવીમાંથી સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ દસ્તુર નેરિયોસંગ ધવલે કરેલાં ભાષાન્તરો ઉપલબ્ધ છે; હેમનાં અનુગામી દમ્પુરાએ એ સંસ્કૃતના ગુજરાતીમાં અનુવાદો કર્યાં છે, અને પારસી પંચાયતે પ્રકટ કરેલી તથા સદ્ગત રમરણીય વિદ્વાન શૈરિયારજી ભરુયાએ સંપાદિત કરેલી એ કૃતિઓનાં પરિશિષ્ટોમાં આ ગુજરાતીનાં-અથવા ખરેખરે ઉત્તર ગુજરાતમાં એ સમયે વપરાતી ભાષાનાં-કેટલાક દૃષ્ટાંતો લખ્યાં છે. હેની ભાષા જેતાં જણાય છે કે એ (વિક્રમ સંવત્) ૧૫૬૨ની સદીથી અઢારમી સદી સુધીના ગાળાની ભાષા હોવી જોઈએ. નેરિયોસંગના પોતાના જીવનસમયનો આખરી નિર્ણય હજી થયો નથી. પણ પ્રમાણ્યૂત્તર વિદ્વાનોને મત એ છે કે એ ઈ. સ. બારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધના અરસામાં થઈ ગયા. (જુલો ચા. કે. હોડીવાલા કૃત “ Parsis of Ancient India ” પૃ. ૫૪, જેમાં એએ ઈ. સ. ૧૧૧૬ એ નેરિયોસંગની સંભાવ્ય તાલ જણાવે છે). આથી, હેનાં સંસ્કૃતનાં ભાષાન્તરો સ્થાનિક ભાષામાં થયાં હોય એ સર્વથા સંભાવ્ય છે. પારસીએ ઈ. સ. ની સાતમી સદીના અન્તમાં કે આઠમી સદીની છેદી પચીસી દરમ્યાન સંભળ્યું બંદરે બેઠાં તે પછી કેટલાય શૈકાઓ વીત્યાનાં આ અનુવાદકાર્ય થયું હતું. (પારસીઓના આ આગમનનું વર્ષ શી શાસુરજી કે. હોડીવાલા ઈ. સ. ૬૬૬ અથવા ૬૬૭ આપે છે. જુલો હેમની “ Parsis of Ancient India ” એ કૃતિ, પૃ. ૫૦ સ્કંધ ૧. ડૉ. જીવજીત મોદી પોતાના “ A Few Events in the Early History of The Parsis ” એ ગ્રન્થમાં પૃ. ૬એ એ સાલ ઈ. સ. ૭૮૪ દર્શાવે છે, આ સાલ વિગેના મનમોદમાં મદારે અર્ધ જનરવાની જરૂર નથી. પણ આટલું તો કહેવું પડશે કે ડૉ. જીવજીત મોદી પોતાના “ કિરમે-ઈ-સંજન ” નામના નિબંધમાં ઈ. સ. ૭૮૫ની સાલ પ્રતીતિજનક રૂપે સ્થાપે છે, મદારે મો. ચા. હોડીવાલા પોતાના “ The Traditional Dates of Parsi History ” એ, Journal of the Iranian Association ના પુસ્તક ૨ ના (જન્યુઆરી ૧૯૧૪ના) અંક ૧૦માં માં પ્રકટ થયેલા, નિબંધમાં આ મતને ખોટા દર્શાવવા અર્થે છે. પણ મદાર મત પ્રમાણે તેઓએ અનેક જલ્લા કરી છે અને એ જલ્લા થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે “ કિરમે-ઈ-સંજન ” ના કેટલાક ભાગોને અથ ખોટા કહ્યો છે, ખાસ કરીને “ ખદાબાદી ” શબ્દનો દેખણ “ એ સમય દરમ્યાન ” અથવા “ એ યુગ દરમ્યાન ”

હવે આપણે આગળ વધીએ અને વિ. સં. ૧૬૫૦ પછીના સાહિત્ય ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવી જઈએ. પણ ઇ. સ. ના સોળમા સૈકાના વસ્તો, મજાજ અને તુલસી એ ત્રણ અશુભ કવિયોને રહેવા હર્ષશું. સાધારણતઃ આ ત્રણને એ. યુગના કાવ્યસાહિત્યના આકાશના એકલ તારકો માનવામાં આવે છે જેથી "Classical Poets Of Gujarat" એ ગ્રન્થને ૨૬ મે પૃષ્ઠે આ કુખ્ય રિધતિને યુગરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસના આ અન્ધકારયુગનું કારણ માને છે. આ યુગને મહાયુગ બેગકાએ જે સાલમાં જૂનાગઢ છત્રું એ ઇ. સ. ૧૪૭૨ ની (=વિ. સં. ૧૫૨૮ ની) સાલથી ઇ. સ. ૧૫૭૩ (=વિ. સં. ૧૬૨૬) સુધીના એકા ગણે છે. પણ એ ગાળો કાવ્યસાહિત્યનો ખરેખરો અન્ધકારયુગ હતો ? હમણાં જ મહે જણાવેલા કવિયોના અને હેમની કૃતિયોના વર્ણનક્રમ જોશો તો આ મત ખોટો ઠરતો જણાયો.

શ્રુતો:-

વિ. સં.	કવિ	કાવ્ય
૧૫૨૬	કમંજી મન્ગી	સીતાહરણ
૧૫૨૬	કેશવ	દશમસ્કન્ધ
૧૪૬૦-૧૫૭૦	ભાલજી	
૧૫૪૧	ભીમ	હરિલીલા
૧૫૪૬	"	મયોધનપ્રકાશ
૧૫૪૮	જનાઈન	ઉપાહરણ
૧૫૬૮	લાવણ્યસમય-	
	ગણિ	વિમલવ્રજગ્ધ
૧૫૮૪	ગણપતિ	માધવાનલપ્રગ્વન્ધ
૧૫૫૦ થી ૧૬૩૦-૪૦	નાકર	

ગોવર્ધનરામે ઉપર જણાવેલ લેખ લખ્યો ત્યારે આ કવિયોની અને હેમની કૃતિયોની શોધ, સર્વેની શોધ, નહોતી થઈ તેથી હેમણે એ યુગની સાહિત્યવિષયક રિધતિની આ ખોટી આકારણી કરી હેમાં હેમનો બહુ દોષ ગણાવ નહિ. મંગળ અને શુરુ એ બે ગ્રહોની વચ્ચે અત્યંત રહેલા નહોતા ગ્રહોની શોધ જે પ્રકારની શુદ્ધિગ્રંથાથી થઈ એ પ્રકારની શુદ્ધિગ્રંથા આ કવિયોની શોધની

હેવો ખોટો અર્થ ક્યો છે. ખરો અર્થ છે "એ સમયે" અને પછી એ આધારે હેમણે એ સમય નિર્દેશને "Delightfully Vague" (સુખમરી કાવટ આવે હેવો અનિશ્ચિત) કહ્યો છે (J. I. A. જન્યુઆરી ૧૯૧૪, પૃ. ૩૧૬ અને ૩૧૭). કિસ્સે-ઈ-સન્નનમાં "ઈસલામ દિ'ફુસ્તાનમાં આઠો ત્હાર પછી ૫૦૦ વર્ષે આંખનેરમાં દાખલ થયો "એ મતલબનું કથન છે એ રી. મોદીની દલીલ જોડે ગરાબર બધે મેસે છે. પણ એ. હોમીવાલા હેને અચ્છતી રીતે ખાણે તારવી નાખે છે.

વેગવિરોધક બની સકી હોત. પણ આ કવિયો અકસ્માતની નામતર પદ્ધતિયે પ્રકાશમાં આબ્યા છે. અને, એ છંદો, જેમણે આ ગ્રંથોને આપણી સમક્ષ મૂક્યા-હેમાંના કેટલાક હજી અમુદ્રિત છે-તેમને આપણે ઉપકાર રતીકારીશું. આ ગ્રંથો જે યુગમાં રચાયા એ યુગને હવે અધિકાર યુગ ન જ કહી સકાય.

૧૫. સં. ૧૬૫૦ થી ૧૭૦૦ સુધીનો અધી સદીનો માળો હજી તો કૃતિશૂન્ય દેખાય છે. ત્હાર પછી આવે છે —

વિશ્વનાથ જાની (પિ. સં. ૧૭૦૮)

નરસિંહ મહેતાના જીવનપ્રસંગોને નિરૂપતું વિશ્વનાથનું કાવ્ય એ હેની લક્ષ્યોગ્ય કૃતિ છે. હેની પછી થયેલા કે થોડાધણા પ્રમાણમાં હેના સમકાલીન પ્રખ્યાત કવિ પ્રેમાનંદે આ કૃતિમાંથી ધણું મેળવ્યું છે. હું થોડાક પ્રકારદર્શક નમૂના ટાંકું છું:—

(૧)

एक रथ मनोहर मागी आण्यो सखल सखले अग ।

एक रुद्ध वल्लद ने आखलो जोतर्या जोरी प्रसंग ॥

सहस्र फटके बणी सांगी शोमानो नहि पार ।

खटखट ने चूं चालता बहु शब्द याये सार ॥

हांकतां बेढे वळदियो आखलो साणी जाय ।

माथे झाल्या नव रहे नकानत बहु धाय ॥

चढे बेढે ने छतरे ताणे झाली नाथ ।

जे कृष्ण बाणी ओचरे एम पोहोत्यो सखलो साय ॥

નરસિંહ મહેતા પુત્રી કુંવરબાઈના સાસરાને ગામ જવા નીકળ્યા એ મુસાફરીનું આ વર્ણન છે. ૨૫ કાંઈના માગી આવ્યો હતો; એ હેવો મનોહર હતો કે હેના લાગો સાધમાંથી ઢીસા પડી ગયા હતા; હેને જોતયાં હતાં એક ધરડો બળદ અને એક આખસો; સાંગી દોરીનાં હાતર કટકાઓથી વણેલી હતી; ૨૫ની શોખા અપાર હતી; ૨૫ ચાલે ત્હારે ખટખટ અને ચેંચું અવાજ થતા; હાંકતાં બળદિયો બેસી જતો, અને આખસો ૨૫ને ખેંચી જતો, નાથે આંધેથી રાથ ખેંચે ત્હોપ ઝાંસ્યો રહેતો નહોતો. મહેતા ધડાક ૨૫માં બેસે તો ધડાકમાં ૨૫માંથી જીતરે અને ગળિયા બળદને નાથ ઝાંધીને ખેંચે, અને “નમ શ્રીકૃષ્ણ” એમ બોલે.

(૨)

ભક્ત આવી પહોંચ્યા ॥ એ સમાચાર કુંવરબાઈનાં સાસરિયાંને મગતાં શુદનારીઓ ઉપહાસ વૃત્તિથી આ અવનવો દેખાવ જોવાને દોડી આવી:—

कोण सामग्रीनु आण्यो छे भद्रयो कुवर बहुनो तन ॥

स्वर्गयो जेम अमररा दोढे अमरवतीने काज ।

सखवती चूली रूपे बडी नेहे नमनो लाज ॥

ઘલજ ગઈ શું રહી ઝમો મહેતો બાબ્યા દ્વાર ।
 કારજ મૂઠી કામિની હસવા લાગી નાર ॥
 શાલજો સાહસી ઝમો માટી ફીશ અવર બોહ ।
 કુંઝર કેઢે શું ચઢાવ્યો તરણી પહરો અવોષ્ય ॥
 મેરૂય અદિધી રહે અઢગી ચપાળો માહારો પાય ।
 સરજ માહારે અગ ચૂંચે જોવાનો નહિ લાગ ॥

સ્વર્ગમાંથી જેમ આસરો દોડી આવે ત્હેમ સુંદરીઓ દોડતી આવી; એ દોડતી ત્હારે હેનો બંગડીઓ ખળકતી, એઓ ઉતાવળી અન્યોન્ય અચડતી એકઠી થઈ એ ચિત્ર હેમની જ વાતચીત દારા રજૂ કર્યું છે.

“અલજ નાર! અહિં શું ઊભી રહી છે? જો, પ્યારણે મહેતો આબ્યા છે”

(કામિનીઓ કામકાજ પડતું મૂકીને મહેતાનો દેખાવ જોઈને હસવા લાગી.)

“શંખણી! માથે ઝોઢ, ત્હારો વર રહામે ઊભો છે.” “આ ત્હારા કુંબરને કેડે શું ચઢાવ્યો છે?” “મથાં છોકરી, અળગી રહે ત્હારાથી, ત્હેં ત્હારો પગ કચર્યો, અને ત્હારાં સ્તન ત્હારે અંજે ખૂંચે છે, અહિં જોવાના કાંઈ લાજ નથી.” (સીવળની આ વાતચીત વાંચતાં ભાલશ્યકૃત કાદમ્બરી, ભાગ ૧, કાંધુ ૧૦ હેમાનું હેના જેવું વણું નાદ આવે છે નીચેની પંક્તિઓનો તો બીજો સ્પષ્ટ પ્રતિધ્વનિ નાકરના [? વિશ્વનાથના] આ વણુંનમાં પડ્યો છે:—

જલહ હ્રદયે ચીતલુ, દેશિ ગુજ મરતાર,
 અવદ્ધ ઓઢચું પિત્તાચિની એ હસિછિ સસાર. (૫. ૫૬, પંક્તિ ૮-૯).
 ક્યોપરિ પોડી જણ પાછી રહિ લગાર,
 એકલી ગૂલ કંધી રહી જોવા આણ સર, (૫. ૫૬, પં. ૧૪-૧૫)

વિષ્ણુદાસ

(વિ. સં. ૧૬૩૪ થી ૧૭૧૬ દરમિયાન હેની કૃતિયો રચાઈ છે).

(આ વિષ્ણુદાસ ખંભાતનો નાગર હતો; એ જ નામનો અન્ય કવિ હતો, ભાલશ્યકૃત પુત્ર, જેણે પિતાનો સ્મરકવિ વિ. સં. ૧૫૬૫ માં પૂર્ણ કર્યો હતો; આ બે વચ્ચે ભ્રમ ન થવો જોઈયે.)

ખંભાતના આ વિષ્ણુદાસે રચેલ હરિચંદ્રાસ્યાન માંથી આટલી પંક્તિયો ટાંકું છું તે પૂરતી યથા:—

(૧)

તારા એવું રે વાયક સામઠી બાન્દ કરે રે અપાર;
 ચેતન પાસેરે ધરણી ઢલો કરતી હદેમા રે પ્રહાર. ૧.
 વલો જાગીને રે વહુપેર વલવલે રુદન કરે રે ભાંગુપાર;
 આમદ કરતી રે ગઈ સવાનમાં જ્યાં પડ્યો રે નિજ કુમાર. ૨.

(૨)

મારા કુરાર કાઢા રે વર્ષાં પોટયો વનમાં ચ,
તુજ પાલે હુ એકલી કેમ દેહ રાતું ॥ ૧

મુજબધે રહેતો નહિ રે હુ લઢાવતી ધનદન;
તે વીમારી પુત્ર તેં આજ વાસ કર્યોં કેમ ધન. ૨.

મુલ પમોં સહુ જાગતીં તેં મિલ્યા પોધો મોહ;
હુ મદભાગ્યણીને તજી વઢાલા કાં વર્ષોં વિછોહ. ૩

જનુનીને છેહ ન વીજિયે પુત્ર મુજને ન પટે એમ;
મીઠા મધુરા ચાહુલા વીઠાઈ વાહલા કેમ. ૪.

* * * *
* * * *
* * * *

સઠો મુત મદિર જડ્યે તરેં જોત્ર હશે વાટ,
રીસાઈ નહિ પોઢિયે રે મુત કાં કર્યું મુનાટ. ૫.

મુને મા વહો કેળ જોખવશે મારી જોળ પૂરશે આશ,
કર્મહીન હુ કામનીને તેં ક્યમ મૂલી રે નિરાશ. ૬.

પોતાને એકનો એક પુત્ર સર્પદંશથી મરણ પામ્યો. એ સમાચાર સંભળીને હરિશ્ચંદ્રની રાણી તારા વિલાપ કરવા લાગી, છાતી કૂટવા લાગી, અને મૂંઝાઈ ખાઈને ધરણીએ ઢળા પડી. પછી મૂંઝાઈ વળતાં એ ફરીથી વ્યાકંદ કરતી, આસુ સારતી, કુંઝરનો નિઃશ્વાસ દેહ પડ્યો. હતો ત્યાં હિવાનમાં ગયો. અને મૃત પુત્રને હિંદીને વિલાપ કરવા લાગી :

“ મહારા વાલા કુંવર ! આ વનમાં તું કેમ પોઢી ગયો ? તારા વિનાની એકલી હું શી રીતે છલું ? તું મહારા વિના રહી સકતો નહિ ; હુ અનુદિન ત્હને લાડ લડાવતી, એ સુખના દિવસ વિસારીને ત્હેં આ જંગલમાં કાપમતો કેમ વાસ કર્યો ? આજ સંધી એમ જાણતી કે મહને સહુ સુખ મળ્યાં છે, પણ આજ ત્હેં મહારા એ મોહ મિલ્યા કર્યો. મહને મદભાગ્યણીને શીદ તું તજી ગયો ? આમ જનનીને છેહ દેવો ત્હને ઘટતો નથી મીઠા મધુરા મારા બાલુડા ! ત્હને હું કેમ વિસારું ?

જોડો મહારા સુત ! યાવો ઘેર જઇયેયે, સહુ આપણી વાટ જોના હશે; આમ રિસાઈને ન પોઢિયે. હાપ ! હવે મહને “મા” કહીને કોણ જોનાવશે ? કોણ મારી આશા પૂરી કરશે ? મહને-કર્મહીણ નારીને-તે શા કારણે નિરાશ કરી મૂક્યા ? ”

અસ્તો (વિ. સં. ૧૧૭૧-૧૭૩૦)

હવે આપણે એક ઓખરની અને સમર્થ લેખકની નિકટ આવી પહોંચ્યા છીએ. કવિતાના સંપૂર્ણ અર્થમાં એ કવિત્રપ્રધાન નથી, તે પણ હેતુ તત્ત્વજ્ઞાન અનેકવાર લઘ્ય કોટિના કવિત્વના પ્રદેશને આવરી લે છે. હેના છપ્પા બહુધા આધ્યાત્મિક ચિંતનતત્ત્વથી ગર્ભિત ગહનતાત્પર્યભર્યા મૂત્રો છે એ ખરું, પણ હેની કૃતિઓમાં, દાખલા તરીકે અપેક્ષિતામાં, તત્ત્વજ્ઞાનની ગહનતાનું અને કવિત્વમય ભવ્યતાનું વિરલ મિશ્રન થાય છે. અને કેમાં અખો અપ્રતિભ છે. આપણે કેટલીક વીણીને લીધેલી પંક્તિઓથી સંતોષ માનવો પડશે.

બલેગીતાના પ્રારંભમાં અખો કહે છે કે પોતે અસત્ (અણુજ્ઞતા) હોવા અખો, પોતાની કૃતિમાં પોતાના ક્ષલ જોડેના આધ્યાત્મિક અભેદભાવનો અને એથી અનુભવાતા નિજ આનન્દનો, અધ્યાસી હરે છે, શામ્દની માયાસૃષ્ટિ રચે છે:-

અણછતો અલો અવ્યારોપ કરે તે કયા નિજ આનન્દની.

આ કાવ્ય અદૃત દર્શનની ગહન પ્રક્રિયાભળમાંથી પસાર થઈને આ આનન્દની—અક્ષીભાવ-૨૫ લક્ષ્યની સિદ્ધિના આનન્દની-પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ કરીને સમાપ્ત થાય છે:-

(૧)

અમિનવો બાગન્દ બાગ અગોચર ગોચર હવુ એ ।

પરપંચપાર મહારાજ તે પૂરણ ત્રણ સ્તુ એ ॥

* * * *
* * * *

રવે ચૈતન્યમયનરાય શન્યમા સોહામનો એ ।

તે નાને વાળી માંચ તે નહિ વિરહ ને વામનો એ ॥

* * * *
* * * *

એ જાણ્યે જાણે જગલ સયારથ જલમ ત્વમ થયુ એ ।

જિહ્વા કર્મ ન લાગે કાલ સમર મરાઈ તે રહું એ ॥

તિહ્વા હવુ મન લેલીન જઈ ચૈતન્ય સમર મર્યુ એ ।

નહિ કો દાતા દીન તન્મય સહજે સજ થયુ એ ॥

પ્રગટયાં કોટિ કલ્યાણ આપાપર વિગર્યે રહુ એ ।

સદા સદોદિત માગ ઉદે અસ્ત કારણ ગયુ એ ॥

કહે અસ્તો બાગન્દ અનુભવને લહેવા તળો એ ।

પ્રહ્વો પૂરણ પરમાનન્દ નિત્ય સરાહુ અતિ પળો હુ ॥

“અહો ! શો અપૂર્વ આનંદ ! હું” આજે અનુભવું છું ! જે અગોચર તત્ત્વ છે તે મ્હને અનુભવ-ગોચર થયું છે. માયામય જગતના પ્રપંચથી પર રહેવ સર્વાતીત પૂર્ણ પરબ્રહ્મને, મહાપ્રભુને, હું સ્તુતું છું. એ નિત્ય ત્રિત-પદ્મન આત્મા શુન્નમા સ્વયમેવ શોભી રહ્યો છે, પ્રકાશી રહ્યો છે. વાણી હેને વર્ણ-વર્ણને અસમર્થ છે; નથી એ વિશ્વવ્યાપક વિરાટ કે નથી એ લંબુકાય વામન હેનુ દાન યતાં માયા-પ્રપંચ ક્ષય પામે છે; હેનુ જેનું પરમાર્થ સ્વરૂપ છે તેવે સ્વરૂપે, યથાર્થરૂપે, એ પ્રતીત થાય છે. તેનાં કર્મ નથી પહોંચતું, કાલ નથી પહોંચતો, કર્મ અને કાલ ઉલ્લસથી પર એ પરમતત્ત્વ વિશ્વમા સભર અર્થો છે (વિશ્વવ્યાપક છે) મનુષ્યનું મન હેમાં વિલય પામે છે, પરમચેતન-મયી પૂર્ણતા યોગ સાધે છે. કોઇ દાતા નથી, કોઇ દાન લેનારો દાન નથી, સહજ-ભાવે તન્મયતાયોગ પ્રકટે છે. એ ક્ષણે કોટિ કોટિ કલ્યાણનો આભિભાવ થાય છે, આત્મા અનાત્મા એ, ભેદ વિનષ્ટ યતા એ એકતત્ત્વ અવશિષ્ટ રહે છે. એ સદોદિત ભાનુ છે (નિત્યપ્રકાશ છે). પ્રકાશના ઉત્પાસ્તનું કારણ થયું છે. અખે એ અનુભૂતિનો આનંદ કયે છે. એ પૂર્ણ પરમાનન્દને હું સ્તુતું છું !”

દૂરવર્તી પણ સ્પષ્ટ સામ્રાજ્યે બળે, આ પંક્તિયો વાંચતાં વડ્ડરવર્ધની, Excursion નામની કાવ્યકૃતિમાંની, પ્રસિદ્ધ પંક્તિયોનું સ્મરણ થાય છે. એ પંક્તિયો હું અહિં સંક્ષેપથી આપું છું:-

Such was the Boy-but for the growing youth
What soul was his, when from the naked top
Of some bold headland he beheld the sun
Rise up, and bathe the world in light ? He looked-
Ocean and earth, the solid frame of earth
And ocean's liquid mass, in gladness lay
Beneath him, far and wide the clouds were touched,
And in their silent faces could be read
Unutterable love. Sound needed none
Nor any voice of joy, his spirit drank
The spectacle, sensation, soul and form,
All melted into him, x x
x x x x x x
x x x x x x
In such access of mind, in such high hour
Of visitation from the living God,
Thought was not, in enjoyment it expired

ખરેખર, અખાને, હેના અમિત આનન્દના પૂર્વગત વર્ણન પ્રસંગે ઉત્કંઠે, ઉન્નત બૂધિરતા શૂન્ય યિષ્ટ ઉપર, આધ્યાત્મિક ઉદ્વેગસ્તા યિષ્ટ ઉપર, જીતો રહેયો જોઈ સક્રિય હિયે, એ જીતો છે નીચે વિસ્તરેલા સર્ગીય પ્રકાશના સાગરને નિરખેનો, એ હિંયાનુસવની ક્ષણે Sensation, Sound and Form-દાન, યાતા અને ગ્રેષ-હેનામાં પોતામાં વિપીન થય છે; એ ક્ષણે વિચાર નથી, વિચારની અપેક્ષા નથી, વિચારનો આનન્દમાં ક્ષય થાય છે.

અપો એક રથને આત્મતત્ત્વ, વિશ્વાત્મા, દશ્ય જગતને આપી રહેન છે એમ કહીને આત્માને જ્યોત્સ્નાથી વનને, અરણ્યવાયિને અને મદિર શિખરોને પ્લાવિત કરતા ચંદ્રની ઉપમા આપે છે; અને કહે છે કે એ જ પ્રમાણે આત્મા માનવની હૃદયગુફામાં પ્રકાશી રહે છે :—

હૃદય ઉજાલો દે જેમ પદ્મ જી,
કિરણ તેહના પસરે વન, નીચી, મેદમા જા, ૪૮
તેમ સરસો ભાતમ માસે કીટ દન્દ્રમા જી,
છહૌ પ્રગટયો હૃદયા-કન્દ્રમા જી—અલ્પે ગીતા ૧૨-૧.

ઉપર આપેલા અવતરણમાં વર્ણનથી જિગતા ભાનુને સંદિને પ્રકાશમાં ન્દવડાવતો વર્ણવ્યો છે, અંખાનું આ ચદ્રોદયવર્ણન વર્ણવ્યું ના એ વર્ણન સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે.

(૨)

હવે હું અલ્પગીતામાંથી આથી ભિન્ન પ્રકારનો એક નમૂનો ચૂંટું છું. હેમા માનના શુદ્ધ સ્રોતનું ભક્તિના પ્રાણમય પ્રવાહપૂરમાં પરિવર્તન થાય છે. આ ઉપપ્રવાહને ન્દવડાવનાર તત્ત્વ છે સર્વાત્મમાય, એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં આત્મા (બ્રહ્મ) અભિન્ન છે હેવી અનુભૂતિ ~

તે હરિ હરિ દેલે સકલમા જેહને જીવ જીવ કરી દેલતો ૧
હરિ જાણી હેત કરે સકલમા પહેલા જે કબેલતો ॥ (અલ્પગીતા, ૧૦-૪)

આ અનુભૂતિ માનવમાત્ર પ્રત્યે અબેદની, પ્રાતુભાવની, વૃત્તિમાંથી હૃદયની ભક્તિમાં જવાનું સંક્રમણદાર અને છે

કબેલ ન કરે કોયનો આતમા વિલસી રહ્યો ૧ (અલ્પગીતા, ૧૧)

આમ કહે ભક્તની દષ્ટિ આ માયાદરશરૂપ માનવમેળાને એક તત્ત્વના અનેકમાં બહુરૂપ આધિભાવ તરીકે નીરખે છે, બ્રહ્મની શાશ્વત નટલીલાને અનેકવિધ ભૂમિકા ભજવતા પાત્રોમાં સાકાર થતી નીરખે છે.

નિત્ય રાસ નારાયણ કેરો દેલે તે અનત અપાર ૧

જિહા જેહવો તિહા તેહવો નારાયણ નરનાર ॥

(અલ્પગીતા, ૧૧ ૫)

૪૮ કાલિદાસે (વિક્રમોર્વશીયમાં) કરેલું જિગતા ચંદ્રનું વર્ણન અત્ય વર્ણવેલા વડે હાનુ જ તાદૃશભાસી અને મનોહર ચિત્ર આલેખે છે

રચિમાવસતે સતા ક્રિયાયૈ સુખયા વર્ણયતે પિતૃન્ સુરથ ૧

તમસા નિશિ મૂર્છેતાં નિદન્ત્રે હરચુડાનિહિતાત્મને નમસ્તે ॥ (અંક ૩, સ્લોક ૬)

આ સ્થિતિમાંથી એક ક્રમ વધ્યા એટલે પ્રભુમાં ભક્તિમય આસક્તિ બપજે છે. એ ઉત્તરક્રમ વર્ણવતી 'પંક્તિયો વાંચો:—

ગદ્ગદ કંઠે યાતે યકે રોમાંચિત હોયે ગાત્ર ।

હૃષ્ણ આંધુ બહુ હેત હૃદય પ્રેમ કેરુ તે પાત્ર ॥

સ્થાતો પીતો નોલતો દેહતો તે સગલે રામ ।

બેધું મન રહે તેહનું શિથિલ સંસારી કમ ॥

નયનોત સરહું હૃદે કોમલ કચું ન જાણ હેત ।

આંસ માંહે બન્ધત મરિયું હરિમંત્રિ કેરુ ક્ષેત્ર ॥

જ્યમ જાર બહુંચો યુવતી તેનુ મત્ર રહે પ્રીતમ પાસ ।

અર્હનિશ રહે આલોચતી માદે દહનું મન હરિદાસ ॥ (અભિગીતા, ૧૧)

આ પંક્તિયોમાં સમભગ દ્વૈતવાદના જેવા ભક્તિભાવના પ્રાણુધ્વજાર છે; શંકરની અદ્વૈતમાર્ગી ભક્તિથી એ ભાવ દૂરવતી છે.

આ વિષયને અંગે નરસિંહગહેતાની જ્ઞાન અને મક્તિની ભાવનાની અખાની ભાવના જોડે સરખામણી રસમય અને બોધક થશે. નરસિંહનાં જ્ઞાનનાં પદો અદ્વૈતની વિચારસરણિથી અને પરિ-ભાષાથી ભરપૂર છે, પણ છતાં હેમાં જીવંતજીવનનાં કાવ્યોચિત ઉપમા છે. વિચારશૈલીમાં અને વાણી-શૈલીમાં અખો ભવ્ય કાવ્યસર્જન કરવા એટલો કોઈક વાર જ ખીલે છે. નરસિંહને બ્રહ્મનું કવિ-આત્માને ધાય તેવું દર્શન ધાય છે અને એ બોલી બેઠે છે: નિરલ ને ગગનમાં કોણ ધૂમી રમ્યો તે જ હું તે જ હું શબ્દ જોઈ ! સોહમનું (સૂરીનાં અન-અન-હકનું) શુભ જ્ઞાન નરસિંહને સંતોષનું નથી, એ તો હેને ગગનવિસ્તારમાં વિહરતો જીવે છે, અને “તે જ હું” એમ જાતો સંભળે છે. નરસિંહ તો બ્રહ્મને બ્રહ્મની પોતાની સમક્ષે રૂપલીલા પ્રકટ કરતું વર્ણવે છે (પ્રભુ કટકાં કરે પ્રભુ પાસે), અને આ સમર્પણરીતિ કાવ્યમય છે; જ્યારે અખો જાણ કેવું રૂપ જાણ વચાણે જી હેતું નીરસ કથન કરે છે. આ તદ્દાવતનું કારણ એ છે કે નરસિંહની ભક્તિ સચણ ધર્મવરની ઉપાસના છે પરંતુ અખો નિર્ગુણ બ્રહ્મને અભિપ્રાય છે, અને હેની ભક્તિભાવનાનું જ્ઞાન, જ્ઞાન સ્વયમેવ ભક્તિમાં પરિણમે છે એ વિચારમાં રહેલું છે. કારણ કે જેને ભણિયે હેને આદિયે હેવી અખાની દૃષ્ટિ છે. ઉદવે ગોકુલની ગોપવનિતાઓને જ્ઞાનને ઉપદેશ કર્યો હતો ત્યારે ગોપીઓને એ જ્ઞાનથી સંતોષ નહોતો થયો; નરસિંહ એ ગોપીઓ જેવા છે. એ ગોપીઓને તેમ જ નરસિંહને વેરાયેલી ફેલાયેલી અન્દ્રિયા પર્થાત નહોતી લાગતી (ગમતી હતી, પણ પર્થાત નહોતી લાગતી—એ ખાસ લક્ષમાં રાખવું). નરસિંહ અને ગોપીઓ અંદરે અખતાં હતાં. એ અખના પોતાના કુખ્યાનુભવના ક્ષેત્રથી દૂર દૂર રહેલી કોઈ વસ્તુની અખના નહોતી. નરસિંહને મન બ્રહ્મ કે ધર્મ (કૃષ્ણ) એ પ્રેમમક્તિના વિષય હતો. એ ધર્મ પકડીને હૃદયમાં પૂરી રખાય હેવા હતો, પ્રેમના આજી સુત્રથી બંધાય હેવા હતો (પ્રેમના સંતમાં સંત માલે); અકલ અભિનયી જ નવ જાણ કવ્યો, અરણ્યકાવ્યો માંદે મહાલે હેવા નરસિંહનો પ્રભુ સર્વવ્યાપક છતાં પ્રેમભક્તિથી અજ્ઞાપ અને સ્વચ્ચ રખાય હેવા હતો. ૪૯ કવિ દયારામે પ્રેમભક્તિને ટુંક નૂરો વળાંક આપ્યો હતો એ બોધ્યું તો નરસિંહની ભાવના સમજાશે. દયારામની એક મનોહર ગરબીમાં ગોપીઓ ઉદવને કહે છે:—

તમારા શ્રુ સપકે રે, હમારા તો એક સ્થલે;
તમે રીક્ષો ચાંદરણે રે, હમો રીક્ષુ ચન્દ્ર મઝ્યે ।

અને એ એક સ્થલ (હેમના પ્રભુને સ્થાનપદ કરવાનું કેન્દ્ર) હેમનું હૃદય હતું. આમ છતાં પણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતા હૃદયનું સ્વરૂપ અગ્રેય છે (અકલ અવિનાશી એ નવ જાણે કહ્યો), અને દેવાયેલું છે (અરપકરણનો માહિ મહાલે, નરસૈયાં ચો સ્વામી સકલ વ્યાપી રહ્યો); એ ઠેવળ માનવની પ્રુદ્ધિનો ગોચર છે. એ છે નારીના હૃદય જેવો-અજ્ઞાલ અને અગમ્ય; હેના અધિકતમ જ્ઞાનનો દાવો કરનારને હેનું અદ્વિતીય જ્ઞાન હોય; અથવા, કેનોપનિષદ કહે છે તેમ:—

यस्यामत तत्त्व मत मत यस्य न वेद सः ।

अविज्ञात विज्ञानता विज्ञातमविज्ञानताम् ॥

નારીહૃદયની આ અગ્રેયતામાં જમાનાજૂના સામાજિક રીતરિવાજો કારણભૂત છે; જાહના વિષયમાં માયાની આવશ્યકશક્તિ કારણ-છે.

હું બહુ દૂર દૂર નીકળી ગયો. પાછા આપા પ્રત્યે જઈયે, અને માત્ર એક જ વધારે નમૂનો લેધયે. એ નમૂનાની સુંદરતા અને કવિત્વમય શબ્દતા અપ્રતિમ છે, અપૂર્વ છે:—

(૩)

अणछती अजा तमारी अंगीकृत सरखी अशी ।

ते मध्य पबियु धाम तमारु त्वारे ईश्वर धईये विलासी ॥

* * * * *

* * * * *

जैम काचलु मदिर रच्यु नील पीत शुभ्र दयामलु ।

ते उपर तय्यो सूरज ज्यारे विचित्र रूप थयु धामलु ॥

बैचल्य सूरज तपे सदा माया ते मदिर काच ।

ईश्वर नाम ते तेहनु जीव थई मान्यु साच ॥

अधिष्ठान ते तमे स्वामी तेणे ते चाल्यु जाय ।

अणछतो जीव हु हु करे पण भेद न प्रोछे प्राय ॥ (અરેમીતા ૧૬)

આ પંક્તિઓ અને શેલીની, Adonais કાવ્યમાંની, સુવિદિત પંક્તિઓ વચ્ચે આશ્ચર્યકારક સામ્ય છે —

"The one remains, the many change and pass;
Heaven's light for ever shines, Earth's shadows fly;
Life, like a dome of many-coloured glass,
Stains the white radiance of Eternity;
Until death tramples it to fragments."

અહિં અખો માયાને, અસત્ સત્વને, વલુવે છે, જ્યારે બ્રહ્મ હેનો અંગીકાર કરે છે ત્યારે બ્રહ્મનું ધામ (તેજ) હેમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યારે માયા સર્જક ધર્મર યજ્ઞને વિલસે છે. અખો કહે છે: અનેકરંગી કાચની, લીલા, પીળા, ઘોળા અને કાળા કાચની, ઇમારત જેમ સૂર્યપ્રકાશ પડતાં વિવિધરંગે દેખાય છે, તેમ માયા સ્થિર છે અને હેના ઉપર કેવલ બ્રહ્મ સદૈવ પ્રકાશ નાખે છે જેથી માયા ધર્મરૂપ બને છે અને વ્યષ્ટિરૂપ જીવાત્માનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને સત્ય ભામે છે. હે પ્રભુ, 'ત્વમે અધિષ્ઠાનશૂત સત્ય છે અને મુલકારણ છે અને ત્વમારા આ સર્વ' વિવર્તો ધાય છે અને વ્યવહાર' છે: જીવ અસત્ છે, જતા એ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા માની લે છે અને બ્રહ્મનું રહસ્ય પ્રીછતો નથી.

અખાની અને શેલીની કલ્પના અને વાણીરચના વચ્ચે સાદૃશ્યનાં અને ભેદનાં તત્ત્વો જાણી આવે એ જ મહારો ઉદ્દેશ હોઈને અખાની પદ્ધતિયોનો મ્દે આજોપાતજો સાર જ આપ્યો છે આ બે કવિયોની કલ્પનામાં તથા વાણીમા ચમત્કારક સામ્ય છે ત્હેનો ખુલાસો એક જ માન્યતાથી થઈ સકે કે કેટલાક વિચારો માનવજાતિની, મનુષ્યના વિચારશીલ માનસમાં રહેલી, સર્વ-સાધારણ મિશ્રિત છે, અને ધર્મર ભિન્ન ભિન્ન પુરુષોને એક જ પ્રકાર વડે પ્રેરણા આપે છે-કવિના આપદર્શનનું આદ્ય ઉદ્ભવસ્થાન પ્રભુ પોતે જ છે. આમ જતાં, આ વિશિષ્ટ ઉદાહરણમા કલ્પનાચિત્રમાં ઝીણી વીંગતોનું સાદૃશ્ય વિરલનમ લાગે છે અને, એક રીતે જોતા, હેનું કારણ સમગ્રી સકાલું નથી

જુલસી (વિ. સં. ૧૭૩૨) ૫૦

જુલસી રાયકવાલ બ્રાહ્મણ હતો. ૫૧ મહારી કને હેના પાદવાયમેષ કાચની એક નકલ છે. એ નકલ અમદાવાદથી ૪૩ માર્ચ ઉપરના નિકાલ ગામમાં રહેતા એક રેકવ બ્રાહ્મણની પાસે આ કાચની હસ્તપ્રત હતી એ ઉપરથી કરવામાં આવી છે હેમાથી કેટલાક નખૂના અહિ આપું છું—

૫૦. આ કાચની છેલ્લી સનામિશ્રયક કડીઓમા સાલ આપી છે

સવન સત્તરવતરીસામાં પૂરણ કીયો થય જી।

વ્યક્ત કરીને લેપન કીયુ પ્રજ્ઞતમાયા સપ જી ॥૭૭॥

અને વળી

સવન સત્તરવતરીસામા વૈદ્યાપે કુમવાર જી।

પ્રયોદશી રવિવાસરને દિન પૂરણ થયો વિસ્તારજી ॥૧૭૮॥

૫૧. આ યાત્રિમા અનેક શાસ્ત્રીઓ અને પુરાણીઓ થયા છે, એથી રાયકવાળ બ્રાહ્મણના સંસ્કૃત સાહિત્યના અને ભાષાના વ્યાસ અને કારણે એ યાત્રિ વિખ્યાત છે; તે એટલે સુધી કે યાત્રિભોજનમાં તે તે વાની પીરસનારા પીરમતી વેળા વાનીઓનાં નામ સંસ્કૃતમાં બોલે-ચી જુલુ પીરસતાં પુતળોધૂમાજ અને જલેથી હોય તે શબ્દો દેરી ખૂમ માટે-હેવી આ યાત્રિ માટે ભોક્કમાં વિનોદાક્રિત પ્રચલિત છે એ તો અગે તે હોય, પણ તેઓએ યાત્રિના નામને રેકવ બ્રાહ્મણ હેનું સંસ્કૃત નામ આપ્યું છે અને તેમનું એક રેકવપુરણ છે જેમા આ યાત્રિના ઉદ્ભવની અને ધનિદાસની પ્રાચીનતા જણાવી છે.

અધ્યાય ૪૮મામાંથી

મહા કર્યુ લક્ષ્મણ તુજ વીરે હુ વનમા તરછોડી ।
 હવે તમારે શો ગુણ થાશે હુ પૂછુ કર જોબો ॥૧॥
 એકલદી વનિતા વન મૂકી લક્ષ્મણ ક્યમ રેવાશે ।
 પ્રાણ જશે કાટીને મારે તે દુઃખ ક્યમ સેવાશે ॥૪॥
 મીં પાતક ઘાં કીધા પેલા રામે રાક્ષસ માર્યો ।
 વૈશ્વાનરમા ગાલી તામ્યો ત્યાથી વેદ ઉગાર્યો ॥૫॥
 જો મરતી તો સુલિખી થાતી જીવ્યે થયો સતાપ ।
 દુષ પોતાનુ કેને કૈયે મારુ પોતે પાપ ॥૬॥
 લક્ષ્મણ જૈ રાવણને કેનો મહુ કર્યું મૂળલ ।
 વેદપુરાણ તળી ગત ચાલ્યા ટાલીને જગલ ॥૮॥
 લક્ષ્મણ ત્યે રાહી વન મધ્યે સરવૂણ જ્યા આમ્યા ।
 જમ રાક્ષે બાધવ મળિનીને ત્યમ મારે મન બામ્યા ॥૧૧॥
 આજ તમે મૂકીને જાશો સ્થાર પછી શુ થાયો ।
 રાક્ષસ બાધ કરુ કન્ય જ્ઞાતા તે મને મારી જ્ઞાશે ॥૧૨॥
 કૌશલ્યાસુતને જૈ કેજો એ સદેશો વીર ।
 શો અપરાધ હતો રઘુનંદન નાય તજી કન્ય ધીર ॥૧૩॥
 સુલિધા થાજો નિર્મલ રેજો રાક્ષે થરો મન્ય તાપ ।
 શક તમારો કાય નથી મને પીઢે મારાં પાપ ॥૧૪॥
 મન મારુ છે ચરણે તારે કણ ન બલગુ થાય ।
 મૂકી ચરણસરોદહ તારુ વેને બલગુ પાવ ॥૧૫॥
 પુન્યમન્દ્રતણે આકારે મુલ શોમે રઘુવીર ।
 તે દર્શન તે દુર્લભ કીધુ રાવન શામ શરીર ॥૧૬॥

આ કાવ્યની ભાષા ચિદ્રે ને સરકારસુદર છે એ સ્પષ્ટ છે; એ પકિતની ભાષા છે રઘુવંશના ૪મા સર્ગમાં, અથવા વાલ્મીકિૃત રામાયણમાં, સીતાને રામને સદેશ છે તહેની સાથે આ સદેશ સરખાવવા જેવો છે વેદપુરાણ તળી ગત ચાલ્યા ટાલીને જગલ એ પકિતમાં મહેશુભા કટાક્ષ છે એથી ઊલટુ રઘુવંશના સર્ગ ૧૪માંના ૬૧મા શ્લોકમાં સીધેસીધુ, સાદુ અને ખુલ્લા દિલનુ મહેશુ છે —

વાચ્યસ્ત્વયા મદ્વચનાત્ સ રાજા વહૌ વિશુદ્ધામપિ યત્સમક્ષમ્ ।

માં લોકનાદશ્રવણાદહાસો શ્રુતસ્ય કિં તત્સદૃશ કુલસ્ય ॥

બનીમા પોતપોતાની રીતે અર્થમુખ્ય છે અને પ્રહારસામર્થ્ય છે.

અધ્યાય ૧૮મામાંથી

સાંન કરી ગંધર્વને તવ; વીણા લીધો પાંચ ।
 નૃત્ય વારણ કર્યો સાંપ્રત વેપ ચતુર સુજાણ ॥ ૬૪ ॥

રાગ પંચમ; ધાર્ય સાધન માદલ તાન સમાન ।
 કૃણ ભાગલ્ય રહી ઝમી મન્ય ધરી મગધાન ॥ ૬૫ ॥

શ્રવણ ને ગાંધાર મધ્યમ ઘડ્ડજ પૈવત જેહ ।
 પંચમૂર્છા (? પંચમ છટ્ટો) સાતમો વલિ નિપથ (નિપાદ) સાપ્યો તેહ ॥ ૬૬ ॥

મૂર્છના એકઘોસ સેની તાનપૂરિત ગાન ।
 કાકલિ ફલ રથ કરે સંતોષવા મગવાલ ॥ ૬૭ ॥

હાલમાથ કટાક્ષ હરિગુણગાન ફુદહીફેર ।
 તાલ વીણા ચરણનૂપુર વજાહી લ્યે શેર ॥ ૬૮ ॥

નાદ કોંકિલ વદે જાણ્યે રૂપનો નહિ પાર ।
 અગ શોભે અતિભલા જે તન શરિયા જાણગાર ॥ ૬૯ ॥

આ પંક્તિઓમાં કવિએ પ્રસંગ ભેદને સંગીતકલાની અને સંગીતશાસ્ત્રની ગ્રીષ્મી શાસ્ત્ર-વિશિષ્ટ વીગતોના વિરક્ષ અને સ્તુત્ય પરિચય દર્શાવ્યો છે. આ વિષયમાં કાકલીનો ઉદ્દેશ ખરેખર હેના માનનો મૂલ્યક છે. માદલ તાન સમાન એ શબ્દોમાં વ્યક્ત થતો અર્થ, એટલે કે મૂર્છના તાલ અને સુરોત્ત વાદન (તાન) એ બે વચ્ચેનો સંવાદ, એ તો ગીત અને વાદ્યસ્વરો ભેડે કાલમાનની તાલની-ભાગવણીની કાંઈ સાચો કલાકાવિદ કરી સકે હેવી કદર પુરવાર કરે છે.

અધ્યાય ૧૮મામાંથી

નપર મળ્યો હૈવર્ષા જે કબે જાણ નીર ।
 ઝાંચ ઝાંચ ગોચ્ય સઘી જીવ મહુ નાર્મ શામ શરીર ॥ ૧૩ ॥

મરતક મુગુટ સોહામણો જગમગે દિનવર જ્યોત્ય ।
 મેઘવટામાં ધીજહી જમ નિશામાં સચોત ॥ ૧૪ ॥

કાને મુઝલ જલહલે મગિપદ રજિત લેહ ।
 કંઠ કોસુમ બોપતો મહુ તેજ ધોમે જેહ ॥ ૧૫ ॥

કડી ૧૪મીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉપમા છે તે સદબંધનોદર અને સિદ્ધિ સંસ્કૃત પરિપાટીની હાઈ ને ચમત્કારક બને છે. હમારા કુટુંબના શાસ્ત્રી કુટુંબમંડળ સમક્ષ આ કાવ્ય વાંચતા ત્હેમને કનેધી બાળપણમાં આ પંક્તિ પાઠાન્તરે સાંભળી હતી હેતુ રહેને સ્મરણ છે. એ પાઠ આ હતો:—

નિશાવાજે જલહલે જયમ વૃષામાં સચોત ॥

એ પંક્તિ આ કથાસાગરમાં આવતી કે અન્ય (કદાચ રણમાં યુદ્ધકતી તલવારોના વર્ણ-
નમાં) એ મૂળે યાદ નથી. પર

પ્રેમાનન્દ

(વિ. સં ૧૬૯૨ થી ૧૭૯૦)

ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાસકોની લગભગ નિરપવાદ સર્વસંમતિ છે કે પ્રેમાનન્દ પરવિપવક (કે
પર સંવેદનાત્મક) કવિતાનો પ્રભુત્વયુક્ત લેખક, અને તેજસ્વી, સમર્થ અને બહુમુખી મેધાવાળો
કવિ હતો. હેનો સર્જનવિસ્તાર વિશાળ છે અને હેણે સ્વાકારેલા વિવિધ કાવ્યપ્રકારોમાંથી નમૂના
વીણી કાઢવા સુકેશ છે. જનતામાં એ નક્કાફ્યાનના, ઓઢાહરણના અને પૌરાણિક કથાઓને આધારે
રચેલાં અન્ય આખ્યાનોના કવિ તરીકે, તથા નરસિંહમહેતાનું મામેરું વગેરે નરસિંહ મહેતાના જીવન-
પ્રસંગોને નિરૂપતાં પુરાણગ્રાહ્ય વિષયનાં કાવ્યોના સર્જક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એ પોતાના પૂર્વગામીઓને
પગલે પગલે ચાલ્યો છે અને હેણે વિશ્વનાથજીની, નાકર અને ભાલણ એ કવિઓનાં આખ્યાનોમાંથી,
કોષક વાર તો સમગ્રતયા, અંશે જિંચકયા છે અથવા અમુક જાગનું અનુકરણ કર્યું એ ખરું છે. પર

પર. એ જ, હમારા કુટુંબના, શાસ્ત્રીએ આ કવિને એક વિનોદમય પ્રસંગ કહ્યો હતો.
શાસ્ત્રી કવિની શાંતિનાં હતા અને હેણે આ કસો શાંતિજનોમાં ચાલતી આવેલી પરંપરાએ સાંભળ્યો
હતો. તુલસીકવિને મુખેથી સંસ્કૃત પૌરાણિક કથાઓ સાંભળીને ધર્મ ગયેલા હતા જ ગામના લોકોની,
અચ્છિત ભાષામાં કથા કરવાની, માણસો કવિ જન્મેષ એ લોકોની મંડળીને વાંચો સંભળાવતા
હતા. આ ગુજરાતી કાવ્યવાચન ચાલતું હતું ત્યાં કવિના છ એક મિત્રો (હૈના શાંતિજનો) અણધાર્યાં
આવ્યા. કવિએ આ વિશેષને વધાવી લીધો, મિત્રોને રનેહપૂર્વક આવકાર આપ્યો, અને હેમને પોતાની
બંને બાજુએ બેસાડ્યા. એ આગ-તુકોની અનુમતિથી અને વિનંતીથી કવિએ કથાવાચન જારી રાખ્યું.
રામના અશ્વમેધનો પ્રસંગ ચાલતો હતો જેમાં રામ વચ્ચા બેઠા છે અને હેની બાજુબાજુ બંને તરફ
વાનરસેનાના સૈનિકો અને સેનાપતિયો બેઠા છે હેવું વર્ણન આવતું હતું આ રામસભાના વર્ણન
આગળથી કથાતંત્ર ચાલુ કરતાં કવિએ ગાયું:

બાળ પાછલ વાનર બેઠા વચ્ચા રણપતિ રામ ।

આ પંક્તિ ગાઈ ત્યારે કવિએ બાળ પાછલ વાનર બેઠા એ શબ્દો ઉચ્ચારતાં ઉચ્ચારતાં બંને
બાજુએ બિરાજેલા આગ-તુકોને હાથવડે બતાવ્યા, અને વચ્ચા રણપતિ રામ એ શબ્દો આવ્યા ત્યારે
પોતા તરફ આંખળી ચીંધી. આખો સભા, આગ-તુકો સમેત, ખરખર હસી પડી. આ વિનોદકર્તા
વર્તનનો કવિએ ખુલાસો કર્યો:

“જુવો મિત્રો ! આ ગામલોકોએ મૂળે કહ્યું: સંસ્કૃતનું પદવાચન-મિશ્રાન ખાઈને હવે
કંટાળ્યા; હવે તો આધુનિક ભાષાની ખાટી પણ સ્વાદિષ્ટ હાથ ચખાડો. ભાઈઓ ! ત્હમે મહારી
સંસ્કૃતના અમૃતની મિજ્યાનીમાં કદાપિ આવ્યા નહિ” અને હવે પ્રાકૃતનો હાથ પીરસું છું ત્યારે
આવ્યા છો. તો પછી ત્હમે વાનર નહિ” તો બીજું શું કહેવાયો ?”

પર. પ્રેમાનન્દે પોતાના પૂર્વગામીમાંથી કરેલ ઉદરણો શોકસ્થપરનાં હેવાં ઉદરણો બેડે સરખાવી
સકાય. પણ પ્રેમાનન્દનું અનુકરણ ઘણી ઘણી વાર લગભગ શબ્દશ અપહરણ હોય છે, જે કે હેણે પોતા
તરફથી હેમાં મનોહરતા અને કલા ઉમેરી છે. આ ઉદરણપ્રકારથી મૌલિક કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા ધરતી નથી.

‘પણ તુલનાથી’ મૂલ અને અનુકરણ ઉભય ઉપર દષ્ટિ ફેરવતાં જ્યારે કે પ્રેમાનંદે પોતાની રચનાઓને મૌલિક આકર્ષકતા અને સામર્થ્ય વડે શોભાવી છે. હેનાં લક્ષણોમાંથી બેઠાળાં ઉદાહરણો આપવાનો અવકાશ નથી તેથી હું - પ્રમાણમાં ઓછા જાણીતા, પણ છતાં પરસ્પરેનનિરૂપક કાવ્ય તરીકે સાચી ગુણસંપત્તિવાળા, એક આખ્યાનમાંથી એક જ નમૂનો આપીને સંતોષ માનીશ. હેમાં પોતાના અદ્વૈતપૂર્વ પ્રિયતમ ચંદ્રહાસના દર્શનથી વિષયાના ઉદયમાં જાણી આવેલા સ્નેહનું નિરૂપણ છે. ચંદ્રહાસ તદ્દન અપરિચિત હોવા આવીને ઉદ્ધાનમાં તળાવકાંઠે આત્મરૂઝની છાયામાં નિદ્રા લે છે, અને જેના ઉપર બેશોને એ આત્મે કહો એ અભિજ્ઞત અશ્વ નિદ્રાવશ વીરની સમીપ બાંધ્યો છે; અને નિત્યના વિનોદવિહારની રીતે સખીઓ સંગાથે એ રથજે આવેલી વિષયા એ નવતર દશ્ય જીવે છે. સખીઓથી એ છૂટી પડી ગઈ છે; નજીકમાં રહેલો અશ્વ એ એક જ છવતો છવ ત્યાં દાબર છે; ચંદ્રહાસ ભોંય પર નિદ્રામાં પોડયો છે. વિષયા અશ્વને કહે છે:-

રહે ચતુર તુરી કહેતો સ્વામીને, જાગશે તો શું થાય ?
નિદ્રાવશથી કેમ કઠાડું ? પછે શું કહેવાશે ?
હે બધ ! તુ અતિ અનુપમ, તારું કુંડં કાન;
માગી રે સજડું માનિની, રહે કરતો સ્વામીને જાળ.
તારે સ્તનજડિત મુરમ્હોરહો ઉદયાચલ કમ્પો માળ,
પેગઢાં તારાં પરમ મનોહર, સ્તનજડિત પલ્લવ.
છડું કહેતો ચાલી ચતુરા ચંચલ નયને જોય-
રહે સડી સહિયર આપણી છૂપી રહીને જોય.

જનમથી અને ઉછેરથી માનવતી રાજકન્યા આદિં યાચકની ભૂમિકા સ્વીકારે છે, અને એથી માગી રે સજડું માનની એ વચનો વપરાયાં છે; હેમાં એ ખાસ કરીને માનિની શબ્દ અર્થબંધનથી પૂણું છે. અર્થી યાચક પ્રથમ પ્રાર્થિતજનની પ્રશંસા કરે એ નિયમે વિષયા અશ્વના બહુમૂલ્ય સાજનું પ્રશંસામય વર્ણન કરે છે. રતનજડિત મુખમ્હોરહોને ઉદયાચલે જાગતા લાનુની ઉપમા આપી છે એ અમતકારજનક છે તે સાથે મૌલિક છે. યાચનાની વાત કરતાં પહેલાં પ્રશંસાવચનો મૂકવામાં કવિએ માનવસ્વભાવનો ગાઠ પરિચય વ્યક્ત કર્યો છે. ચંચલ નયને જોય એ એક રેખાપર્ણથી ઉપસ્થિત કરેલું ચિત્ર ચાતુર્યયુક્ત છે અને જીદા સંજોગમાં રાધાનો વ્યવહાર આલેખતી, જયદેવકૃત ગીતગોવિંદમાંની, ચકિત્તવિલોકિતદશાદિશ્યા એ પાંક્તાનું સ્મરણ કરાવે છે. અને પ્રસંગચિત્રમાં કુતુંડલ, રહસ્યગોપન, સાવધાનતા, અભિસાધવેગ એ લાગે શબ્દચિત્રણના એક જ વર્ણિકાઆધારમાં ધનીભૂત યદને સમાર્પિત થયા છે.

આ કુમારિકાને પોતાના અંતર વગેરે અલંકારોનો અંકાર થાડો ખાનાર અને હોવા ભય છે; એ માટે, પ્રત્યેક કન્યાકાને સહજ પ્રકૃતિ જ સીંધવી દે છે હેવી, એક યુક્તિ વિષયા અજમાવે છે.

નેપુર શાંદર, અળવર, લીંછીયા, એ સોનીએ અભરણ ઘડિયાં;

પ્રથમ વાજતાં સૂઝીં છાગતાં, ગાલ શત્રુ યદે નીવડિયાં.

નારીસહજ રૂપગર્વ આ આભરણો પહેરવામાં એક સમયે મંદુર આહવાદનો અનુભવ કરાવતો; એ જ આભરણો આજે આપસિંદ્રુ નીવડ્યાં;—આ નિરૂપણમાં સ્ત્રીસ્વભાવની લાક્ષણિકતાનું ચરોદા સચ્ચ કરી જતું આપું પણ કુશલ કલાકારોને જ સાધ્ય હેલું રેખાપર્ણ પ્રકટ થાય છે. વિષયાને ઉપાય દસ્તપ્રાપ્ય હતો:

હેવું વહી મન દઢ કરો ચાલી, જ્ઞાણર કંચા ચટાની;
મમેં મરતો ઢગ, જ્યમ જઠમાં વગ, એમ દયામા સમીપ આવી.

પ્રકૃતિનિરપણના યાચાતથ્યને લીધે આ ચિત્રાલેખન મનોગમ બને છે. કુમારિકાસહજ કુતૂહલ-વૃત્તિથી અધારી બનીને વિષયા આત્મસંયમ ગુમાવે તો એક અલ્પતમસ્મૃતિ હેતે પ્રકટ કરી દે; એથી એ મન દઢ કરી ચાલી-પ્રથમ ઝાંઝરને દંઢ કરવા માટે જિંયાં ચડાવીને. પણ લગીર ઉતાવળું ડગ ભરાય તો ઝાંઝર નીચે સરકી આવે, તેથી મમેં મરતો ઢગ-પોતાના મર્મમાં-સાવધાન અને મંદ પગલાં માંડતી એ ચાકી. આ દેહલંગીનું અને ગતિનું ચિત્ર એક અત્યન્ત ઉચિત ઉપમામાં ખડું કથું છે; હેતુ ઉપમાન છે હીઝરા પાણીમાં સાવધાનીથી ડગલાં ભરતો, અને પકડવા ધારેલી ન્હાની ન્હાની માછ-લીઓ ભડકીને ભાગી ન જાય એટલા માટે ધીરી ધીમી ગતિયે ચાલતો બગલો.

વિષયા ચંદ્રહાસની પાસે આવીને બેસે છે. પણ બહુ નજીક આવતાં એ ડરે છે; કારણ કે મારો શ્વાસ લાગે સાણ જાગે તે ચિન્તા ચિત્તા પેઠી.

હેને કંર લાગતો હતો કે રખે, પોતે મુખ બહુ નજીક 'સુધી નમાવે તો, પોતાના શ્વાસથી જ એ જાગી જાય. આ શાન્ત શુભ ચલનનું અને દેહસ્થિતિનું દટવણું આલેખન ક્યાં પછી કવિ મુગ્ધકુમારીના મનોભાવની એક મુલાયમ પથટ રણુ કરે છે-કુતૂહલવૃત્તિનો સાવધાનવૃત્તિ ઉપર વિનય. છતાં સાહસનું 'પગલું' ભરતો પેલાં આ મુગ્ધા પરિસ્થિતિનો ભય અપકટ કરે છે:

રહે કો દેવો સહિયર મુજ પેલે,-એમ દટ રાહી આઢી,
પછી પિછોઢીં પરી કરીને જોયું વદન કણઢી.

એ એક ત્રાંસી નજર નાખીને જોઈ લે છે કે રખે કાઈ દેખી જાય, રખે સખીઓ છુપાઈને જોતી હોય; અને પછી, પોતે એકાન્તમાં છે હેવા ખાતરી થતાં, નાયકના વદન ઉપરથી પિછોઢી જોયું છે. રખે કાઈ નીરખતું હોય એ આશંકાથી કુમારિકાએ વદન નાયકમુખથી અન્યત્ર ફેરવ્યું, અને પછી હેના મુખને ઉઘાડ્યું, એ બે ક્રિયાઓ વચ્ચેનું સમયાન્તર અલ્પ, અતીવ અલ્પ, હોયું જોઈએ. અને ચિત્રકારની પીછીને જે સાખ્ય નથી તે કવિલેખનીએ અહિં સિદ્ધ કથું છે-તવરિતતમ કમે બનતી બે ક્રિયાનું આલેખન કથું છે.

પિછોઢી જોયી કરી; નાયકનું મુખ દહિંગોત્વર થયું; અને કુમારિકાના સાહસનો સીન્દર્યાના આદ્યપાદક દર્શન રખે બદલો મળ્યો. કવિયે એ મુખદર્શનને વર્ણવવાને એક પરિચિત ઉપમાનો, પરિચિત છતાં અહિં અનેરી પ્રત્યગ્રતા-અભિનવતા-સાધતી ઉપમાનો, ઉપયોગ કર્યો છે.

આકાશે અન્ન અલગુ થાણ, ચન્નવિન્ન રીસે જંતુ,
ત્યમ પિછોઢીં પરી કીચે મુજ કુલિન્દુવરણુ તેલુ.

પછેડી ખસેડતાં કુલિન્દુવરણું મુખ, આકાશમાં ચન્દ્રને ઢાંકી રહેલાં વાહણાં બધી જતાં ચંદ્ર પ્રકાશી રહે તેમ, પ્રકાશી રહ્યું. આ દર્શનને આકાશ મેઘમુકત હોય ત્હારે હર્ષભર યોગેર હેરતા ચન્દ્રની ઉપમા આપી છે; કવિની લેખનીના આ સાદા પણ મનોહર લહેકા છે.

ગુજરાતી કવિતાવિયત્તા ચંદ્રમા પ્રેમાનન્દના વળન ઉપર દોષદર્શી વિવેચકોએ જે મેઘધ્વ ફેલાવી છે તેને મ્હારું આ અલ્પ ગુણુદર્શન દૂર કચ્છે તો મ્હારા પ્રયાસનું મ્હને પચાપત રૂલ મળ્યું એમ હું માનીશ.

પ્રેમાનન્દની સાહિત્યભરી સસંગૃહ્ય ભાષા ઉપરની પ્રભુતાની, હેની મૌલિકતાની, અને નૈતન્યચપલ, સમર્થ શૈલીની પ્રતીતિ ત્હમને યદ્યદ્દશે. માત્ર આ એક નમૂનાથી નહિ, પણ હેની વિપુલ અને અનૈક વિધયોને તથા નિરપજુ પ્રકારોને આવગી લેતી અન્ય કૃતિયોના અભ્યાસમાં, મ્હારા વિધાનનું સમર્થન થશે. પ્રેમાનન્દનું આ ગુણુદર્શન ક્યાં પછી, અધ પ્રશંસકવર્ગે હેને નામે ચઢાવેલી કેટલીક કૃતિયોનો મૌલિકતાનો છુ અસ્વીકાર કરું તો તેથી મ્હારા હેતુ પરત્વે ગેરસમજ નહિ થાય હેવી હું આશા રાખું છું. પ્રેમાનન્દના સર્જન તરફ પ્રગટ થયેલાં ત્રણ નાટકોને અને દ્રૌપદીહરણ જેનાં થોડાંક લાંબાં કાવ્યોને અનુલક્ષીને હું આ કહું છું. આ વિષયમાં મ્હારા નિષ્ણંપનાં કારણોના વિગતભર્યા વિસ્તારમાં ઊતરીને ત્હમને શ્રમ નહિં આપુ, કારણ કે આ ગ્રંથોનો મૌલિકતાના પ્રશ્નની પરીક્ષા કરતો એક લાખો નિબંધ મ્હેં અગાઉ પ્રકટ કર્યો જ છે. પરંતુ થોડાક મુદ્દાઓ વિચારણાથે અહિં ટાકું છું:—

(ક) પ્રેમાનન્દના સમયની પૂર્વે અને પછી ચિરસમય સુધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટ્યકૃતિયોનું અસ્તિત્વ ન્હોતું; નાટકસાહિત્યનો ઉદય ઓગલ્લીશમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જ, એટલે પ્રેમાનન્દના મરણ પછી સોથી અધિક વર્ષો વીત્યા પછી, થયો. આ સાહિત્યપ્રકાર અધકારમાંથી પ્રકટે અને મૂળી પાછો અધકારમાં વિલીન થાય, અને અનુગામી સાહિત્યમાં હેવી કૃતિયોની કે જ નામનિશાની અવશિષ્ટ ન રહે, એ માની શકાય હેવી વાત નથી.

(ગ) વળી નાટકસાહિત્યનું સર્જન રંગભૂમિના અસ્તિત્વની અપેક્ષા રાખે છે. હાલની સંસ્થા, રંગભૂમિ, પ્રેમાનન્દની પહેલાં કે પછી ચિરકાળ સુધી, અથવા હેના સમયમાં પણ, ગુજરાતમાં વિદ્યમાન ન્હોતી. હાલની પરિસ્થિતિમાં નાટકોનો એક ગુચ્છ રચાય એ અશ્વેદ્ય છે.

(ગ) પ્રેમાનન્દસુત વંશજ પોતાના કુન્તીપ્રમન્નાલ્લ્યાન કાવ્યમાં હિન્દી કવિ ચંદ કરતાં પ્રેમાનન્દ અડિયાતો હતા હેતું સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પ્રત્યેક રચેલી કૃતિયોનો નિર્દેશ કરે છે. પણ કુદ્યાંય હેલું પોતાના પિતાની ચંદથી સરસાર્થ બતાવવા હેની નાટ્ય ગ્યનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પિતાએ નાટકો લખ્યા હોત તો બાઈબોર પુત્રે એ વાતનો શર્વ કર્યો હોત અને અટારીએ ચ્હીને પિતાના પ્રશંસાઓ સ્લક્ષ્યાં હોત.

(ઘ) આ નાટકોની મૂળ - હસ્તલિખિત પ્રતો કદાપિ કોઈને બતાવવામાં આવી નથી, હેનો કુદ્યાંય પતો મેળવાયો નથી

આ ઉપરાંત આ નાટકોની મૌલિકતાના વિરોધક આંતર પ્રમાણોનો ધણો મ્હેંટિ જાણ્યો છે. હું ઉપ પ્રકાશવાળાં ત્રણ જ પ્રમાણો અહિં આપીશ:—

(૧) ગુર્જરાળાં મુલ ઇત્ય-આ વચન (વિવાહપ્રસન્ન નાટકોમાંના એક) વાચાલીપ્રસન્નાલ્લ્યાનમાં પૃ. ૫મે આવે છે. આ ઉક્તિનો ઇતિહાસ છે, જે બતાવે છે કે વડોદરામાં ગાયકવાડી સત્તા દરમ્યાન,

એટલે પ્રેમાનંદ પછી કેટલેક વર્ષો, ગુજરાતીઓ અને દક્ષિણીઓ વચ્ચે સ્પર્ધા અને ઇર્ષ્યા-ઉત્પન્ન થઈ હેમાથી આ ઉક્તિ જન્મી છે. તો પછી, પ્રેમાનંદના મનાતા નાટકમાં આ ઉક્તિ દેખા દે તો એ કૃતિ મૌનિક નથી હેવી થકા સ્વાભાવિક રીતે બેપજે.

(૨) (ક) દુગ્ધતો દગ્ધો બાલો દધિ પુનઃ ક્લુક્લમ વિવતિ ।

(રોપદર્શિકા-સત્યમામાખ્યાન, પૃ. ૨૫૮)

(લ) યસ્ય અન્ન તસ્ય પુણ્ય રન્ધકારસ્ય ધૂમક* ।

(રોપદર્શિકા-સત્યમામાખ્યાન, પૃ. ૨૫૯.)

આ બે સંસ્કૃત કહેવત હંકીકતમાં યજ્ઞભાલ કાશિફાસ શાસ્ત્રીએ ઉપજાવી કાઢેલ બનાવટી કહેવત છે; હેમણે પોતાની સ્તર્ગમાલા પ્રથમ ઇ. સ ૧૮૭૦માં પ્રકટ કરી હેમા આ કહેવતો આપેલ છે, અને ત્યાં હેના જાણ કરેલ છે કે બધા ગુજરાતી વાકયો મૂળ સંસ્કૃત વાકયોના વિકૃત રૂપો છે એમ સાબિત કરવું (જે અશક્ય છે). પોતાની આ પ્રતિપત્તિને અનુકૂળ થાય એટલા માટે હેમણે અશુદ્ધ સંસ્કૃતને આશ્રય લીધો છે, દા. ત. તા (દુગ્ધત શબ્દમાં -ને રથાને અર્થે ખરી રીતે તૃતીયા પ્રત્યય આવવો જોઈએ, ગુજ. ચો' (દધ ચો)નું મૂળ આપવા ખાતર તઃ ધુસા યો; ગુજ. પળના મૂળરૂપ તરીકે, જ્યાં અપિ જોઈએ ત્યાં, પુનઃ બેસાડયો, પુન તો અર્થ અપિ જોવો નથી જતા, અને ગુજ. દહિના સંસ્કૃત પ્રતિનિધિ તરીકે દધિ શબ્દ આણીને મૂકયો. પણ એમ કરવામાં શાસ્ત્રી દધિને પીવાની ક્રિયાનું (વિવતિનું) કર્મ બનાવવાના અસંભાવ્ય વ્યાપારમાં ખેંચાયા. ગુજરાતી કહેવતમાં તો જાણ છે, જે પી સકાય હેવી પ્રવાહી છે, એ સાસ્ત્રીની શૂંપયું ખરું મૂળ છે. મહત્ત્વત્ કહી સકાત, પણ હેમને તો ગુજ. વીણેને પ્રતિનિધિ વિવતિ આપ્યા વગર જાણે તેમ નહોતું અને વળી, દૂધ પ્રવાહી છે, દધિ પ્રવાહી નથી, તેથી દધિને દૂધ માનવાનો જમ થાય એ અશક્ય છે, જાણ હોય તો જ હેવો જમ થાય, હેતુ પણ શાસ્ત્રીને વિશ્વરૂપ થયું છે.

ગુજરાતીમાં વૃષ્ણો વજ્રો જાણ ફકીને વીણ એમ કહેવત છે એ જોતા જ મહારી દલીલ ગળે જિતરો આ કહેવતને શાસ્ત્રીએ વૃષ્ણો વજ્રો દર્શિ ફકીને વીણ છે એમ ફેરવેલ છે, જેમાં માત્ર પોતાના મનને સાબિત કરવાના હેતુથી ચો અને વળ દાખન કર્યા છે

અન્ન જેવું પુણ્ય, સંપત્તિને ધૂમાડો હેના મૂળરૂપ તરીકે આપેલ (જો)મા શાસ્ત્રી ગુજ. રંધવારોના પ્રતિયેગી તરીકે રન્ધકાર આપે છે જેમાં એ જુલ્મી જાય છે કે ખરું સંસ્કૃતરૂપ રન્ધનકર થાય.

આ નાટકના કર્તાએ આ ઉક્તિથી સ્તર્ગમાલામાંથી ઉપાડી લીધી છે, અને એથી એ કર્તા ઇ. સ ૧૮૭- (સ્તર્ગમાલાના પ્રકાશન વર્ષ) પછી વિદ્યમાન હેવો કાર્મ જણ હોવો જોઈએ, હેવો નિષ્કૃષ્ટ ટાળી સકાય એમ નથી.

(૩) એક કાંકરે ને પછી પદે કહેવતનો રોપદર્શિકામાં ૧૧૮મે પૃષ્ઠે ઉપયોગ થયો છે. આ તો
“To kill two birds with one stone” એ અર્થે કહેવતનું તાદ્રશ્ય પ્રતિબિંબ છે આ નાટકમાં આપેલ આ કહેવત ગુજરાતી જીવનને અને સાહિત્યને સર્વથા અપરિચિત છે એ સાચી

હકીકત છે. કહેવતો સાધારણતઃ પ્રજના જીવનની, સમાજસંસ્થાની, રીતરિવાજની, નિશ્ચિતાકારે ધનીભાવ પામતી પ્રતિભૂતિથી હોય છે. વિવાદવિપક્ષભૂત કહેવત ગુજરાતી પ્રજના જીવનથી અને વાતાવરણથી વિરુદ્ધ છે એ નિઃસંદેહ છે; શિકારનો રિવાજ અને શિકારી જીવન ગુજરાતી પ્રજાને તો પુરાણા ઇતિહાસની બાબત છે. અન્યથા મહે કહ્યું છે એ મુજબપણ, સો દહાડા સામુના તો એક દહાડો મહુનો અથવા સામુ શેકે સવેલા તો મહુ શેકે કવેલા એ ગુજરાતી કહેવતોને પ્રતિરૂપ અગ્રેષ્ઠ કહેવતો જે દહાડે મળશે તે દહાડે હું એક કાંકરે જે પછી પડે એ કહેવતની ભૌલિકતા સ્વીકારવાને તૈયાર થઈશ.

મહે માત્ર આ ત્રણ બાબતો આપી છે. આનંતર અને બાલ્ય પ્રમાણુ બની રહેતી બીજી સંખ્યાબધ બાબતો છે, જે અહિં પડતી મૂકવી પડશે.

આ નાટકોની ભૌલિકતાના પક્ષકારોને ન્યાય કરવા ખાતર મ્હારે કહેવું જોઈએ કે આ નાટકોની વિરુદ્ધ રણુ કરાયેલી દલીલોના રદિયા અપવાને હેમણે યથાશક્તિ પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ હેમની દલીલો અસંબદ્ધ છે, પોકળ છે, તર્વહીન છે હેવું કાર્ધ પણ ક્ષણે હું પુરવાર કરી સકું એમ છું. અને જ્ઞહારે તેઓ ન છૂટાય હેવી સંક્રામણુમાં સપડાય ત્હારે, દાખલા તરીકે ઉપર આપેલી બાબત (૨)માં (મજલાલ શાસ્ત્રીની સંસ્કૃત કહેવતોની બાબતમાં), તેઓ જુળતો માણસ તરણુનો આધાર લે એ રીતે હેવો બચાવ કરે છે કે એ તો ક્ષેપક હોય. નાટકની એક જ હસ્તપ્રત હતી (જે કોઈને બતાવી ન્દોતી) હેવું હેમણું યથા છે તો પછી આ ક્ષેપકોને પ્રક્ષેપ કાણુ કર્યો, શી રીતે કર્યો, હેનો વિચાર પણ કરવાનો હેમને દરકાર નથી.

વલ્લભ

(વિ. સં. ૧૭૫૦ના અરસામાં)

પ્રેમાનંદે વલ્લભ માટે એક કામ બાકી રાખ્યું હતું પિતા અને પુત્ર બંનેની 'શ'સા કરવાનું. પુત્રે, ખાસ કરીને પેતાની, જે અત્યુક્ત વિકલ્પના કરી છે જેની જોડે આપણને નિરવગત નથી. હું માત્ર હેની શૈક્ષી વિશે વિચાર રજૂ કરીશ, એક બે નમૂના આપીશ, અને પછી અન્ય કવિયો લઈશ. વલ્લભની શૈક્ષી ઓજસ્યતા અને ઉમ, પછીવાર અરબચડી અને કીક પ્રમાણુમાં કંકશ છે. માત્ર એ નમૂના હું મૂંડીને આપું છું:—

(૧)

શરવીર સાલા માન્યા પવપુત્ર મહા મે
મગવાંછિત અર્પતા તો કોડ ના પછો પડે,
ધારણા મે ધ્યાન એ સી વ્યર્થ અર્થવર્તી ગતિ;
હા ! શુ કહું આજ હવે ? અગોત્રગ વ્યવે !
મહા મહા કટ વેઠી પુત્રપાલન મેં કર્યું
તે વ્યર્થ હા ! નિથે યંતું શું જલ્લવતુ જડે ?

૫૪. ભરણીની સાહિત્ય સભા સમક્ષ ૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૧ને રાજ આપેલું, અને વલ્લભના વિ. સં. ૧૯૧૦ના કાર્તિકના અંકમાં પ્રકટ થયેલું, મ્હારું વ્યાખ્યાન.

કામના પુરાય નાં જો નવા મુખા પુનર્થી તો,
 ધિક પ્રમા ! ધિક સમા ! કીર્તિ કૂડી એ વડે
 × × ×
 × × ×
 શી માધારી બળધારી ધારીને વાન કહેશે.
 દુર્ગોધન દુર્ગમન શુ મ્હેને વેળે મારશે ?
 કોઈ વાત લાગે નહિ અશ્વરૂપ અગ વ્યાપ્યે,
 પેરાવત દેલે નહિ કુલી પ્રાણ ધારશે ?
 પ્રમારૂર લગે અને શાકલ્લુ જલ રહે,
 મૃગજલ સત્ય ઠરે, સ્વશ તિહ દારશે ?
 રુદાપિ એ વને જાણો, તથાપિ ન જીવે કુલી,
 શમનાગ જુવે નહિ અમિ દેહ મારશે.

(કુન્તીપ્રવચ્ચનાસ્થાન, પદ્ય ૬૬ અને ૬૮)

કુન્તીની ધૃત્તિ ધૃન્દના હાથી ઐરાવતને પૃથ્વી ઉપર ઉતારવાની હતી, પણ એ અશક્ત છે હેતુ હેના પુત્રોએ કહ્યું ત્હારે કુન્તીને ને ક્રોધ ચડ્યો હેતુ વર્ણન કરતાં કવિતોમાંથી આટલાં અર્થ આપ્યા છે. કુન્તીના મુખમાં મૂકેલા શબ્દો વલ્લભની ઓજસવી શૈલી દર્શાવે છે.

પરંતુ અનેકવાર હેની શૈલી ઠીક ઠીક લક્ષિત પડે, અને પરુષ અભ્યુદય અને ધણીવાગ અર્થહીન લાગે હેવા કેવળ ધોષમય શબ્દો, સાથે સાથે આવવાથી કથળી જાય છે, હાખસા તરીકે મયનિર્મિત ભવ્ય સભાના વર્ણનમાં આ કવિત સાંભળો:—

(૨)

સીતલ ને મદ વાય મુગધી સાહે સદાય
 દુ સ દિલ વેરા જાય, સમા શામા શોમે છે;
 મુદ્દના તરણ થાય, કાચાણી કટ જાય,
 મનમાન્યુ લેઈ જાય, અમા દામા ઓમે છે;
 વને છે બકામી કામી પ્રહારી મહાનાવી,
 તપવીઝ નાલે વામી, હમા નામા લોમે છે;
 જોવા જોવી જોઈ વસ્ત રેહ ત્યા રીલે સમસ્ત
 ચન્દ્ર સુયં ફેરો અસ્ત ક્ષમા ક્ષામા ક્ષોમે છે.

(કુન્તીપ્રવચ્ચનાસ્થાન, પદ્ય ૪૬)

ધેરા કાળા છાપેલા શબ્દો મહારા મુદ્દાને રપટ કરે છે. સંપાદક ટીકા લખી છે જેમાં આ શબ્દોના હેવા કૃત્રિમ અર્થો આપ્યા છે કે હેણે શી રીતે કવિના ગૂઢ માનસમાં પ્રવેશ કર્યો અને આ અર્થોને, જોડા જળમાંથી માછલાં પકડે તેમ, પકડી પાડ્યા હેતુ આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. આ સંજોગ ભેતાં કૃતિની મૌલિકતા વિશે સંકાતિત બિપ્લે કે પણ એ વળી અન્ય દિવાદમા આપણને ખેતી બધ

વલ્લભના સામર્થ્યનું અને વર્ણનની વિચિત્રતાનું એક ઉદાહરણ આપવાની મહેને ઇચ્છા થાય છે. પોતાના ધનુષમાંથી છોડેલાં દશરથે આણીથી અર્જુનને બંધિયા અદ્ભુત સેતુ ૫૫ ઉપર ઘડીને ભીમ અને અર્જુન રવગંધી ઐરાવતને આણીને ઊતરે છે. પૃથ્વીપરના લોક આ વિસ્મયકારક દ્રશ્ય જોઈ રહ્યા છે. કવિ એ ઘટના વર્ણવે છે:—

(૩)

તિલ જેટલા જળાતા પણ જેટલા તે સ્થા,
વાલવેગરી સમાન દરડયા વે વીર છે;
ત્યારે જોનાય કરે છે કલ્પનાઓ કલ્પ જેની,
સ્વલ્પ કહી દાણે કવિ, જીતરે શા વીર છે !
કોઈ કહે શુક્ર જ્ઞાનિ, કોઈ કહે સોમસૂર્ય !
કોઈ કહે ભોમચ્યોમ ! કો કહે હંસ કીર છે !
બાહા જીતરી શા આવે બાકાશમાં વસનારા !
કોઈ પેરે ગઈ ઘણા ધારતી વે શિર છે !

(કુન્તીપ્રસન્નાશ્વાન, પૃથ ૧૬૦)

૫૫ અહિં મહારે એક આશ્ચર્યજનક સાદૃશ્ય નોંધવું જોઈએ. અર્જુન પોતાના આપમાંથી છોડેલા શરની, કોટિ ઉપર એક પત્ર ઇન્દ્રને મોકલ્યો, અને અનેક બાણો છોડીને બાણનો સેતુ રચ્યો જેથી બીમને અને પોતાને પૃથ્વીથી રવગંધા જવાનો માર્ગ બન્યો હેવું અર્જુનનું અદ્ભુત પરાક્રમ વલ્લભે કુન્તીપ્રસન્નાશ્વાનમાં વર્ણવ્યું છે. અને અનન્ત કરિ નામના એક મરાઠી કવિયે પણ પોતાના ગજગૌરી-વ્રત નામના કાવ્યમાં લગભગ હેવી જ કલ્પના વિકસાવી છે:—

(ક) અર્જુન ઇન્દ્રને લખેલો (ઐરાવતને મોકલવાની માગણી કરતો) પત્ર બાણની અણીએ બંધિ
■ અને પોતાના ધનુષમાંથી એ બાણબદ્ધ પત્રને રવગંધા પહોંચાડે છે, બૃહસ્પતિ એ વાંચે
છે, વગેરે વર્ણન ગજગૌરીવ્રતની કડી ૧૭થી ૨૦માં આવે છે.

(જ) અર્જુન પુષ્કળ બાણો પૃથ્વી અને રવગંધા વચ્ચે વર્ષાબાં અને હેના ઉપર ઘડીને ભીમ
ઇન્દ્રલોકમાં ગયો એ વર્ણન કડી ૨૫ થી ૨૮માં આવે છે.

(વલ્લભે બાણનો માર્ગ નહિ પણ બાણનો સેતુ કહ્યો છે).

(ક) માં અનન્ત કવિ ઇન્દ્રે હ્રત મોકલ્યાનું કહે છે મહારે વલ્લભે ઝાંટેલો ફરફાર કર્યો છે કે ઇન્દ્રે
ઉત્તર અર્જુન મોકલેલા બાણની ટાંચે જ મોકલ્યો.

અનન્ત કવિ શકસંવત ૧૬૪૫માં (=વિ. સં. ૧૭૭૬-૮૦માં) વિદ્યમાન હતા. હવે પ્રશ્ન એ છે કે આ અજગ વસ્તુસામ્ય શી રીતે બિપ્લવ હશે કે શરકોટિયે સદેશ મોકલવાની અને બાણસેતુ રચવાની આ વાત મહાભારતમાં નથી. ત્વરાજમાં દસ્તિગૌરીવ્રત આપ્યું છે પણ વર્ણનમાં મુદ્દાનો તફાવત છે. વલ્લભ અને અનન્ત કવિ થોડેવણે અશે સમકાલીન હતા. પણ મરાઠી કવિયે વલ્લભમાંથી આ વાત લીધી એ બહુ સંભાવ્ય નથી. બનેને મૌલિક પરંપરાનો આધાર મળ્યો હોય અને પ્રત્યેક પોત-પોતાની રીતે ઇત્યાન્ત ધટાવ્યો હોય એ શક્ય છે.

અહિં આપેલી તરંગી સરખામણીઓમાં અર્થહીનતા આવી જાય છે એ તરફ કવિએ સફ આપ્યું નથી.

રત્નેશ્વર

રત્નેશ્વર પ્રેમાનન્દનો સમકાલીન હતો; શિષ્ય હતો કે નહિં એ બાબતમાં શંકા છે, એ વાતનો હજી નિકાલ નથી થયો. હેનો સંસ્કૃતવિદ્યાભ્યાસ આરો હતો, જે હેની કૃતિઓની સંસ્કૃતરંગો શૈલીથી અને ભાષાથી જણાઈ આવે છે. થોડાક નમૂનાઓ બસ થશે.

(૧)

હુ તો ફૂલ દોરી હીરની હીંદોલા રે માંઘ;
કરતા કરકે રે ફૂલતાં; ફૂલતા ન સોહાય;
સલ્લી ધ્રાવણ માસ સોહામણો.

(ભાભિનીવૃત્ત)

મુખ્ય ઘન ! મુજ વાળી વર્ષતુ રાહ્ય પાળી;
ક્ષણ એક ચિર રહે ને, કૃષ્ણની વાત કહે ને;
મધુપુર થકી ભાવ્યો, શા સમાચાર લાવ્યો ?
મધુરી-મુરલી-મોઠો કૃષ્ણજો ક્યાં ચ દીઠો ?

વિરહિણી રાધા શોકવિનોદન ખાતર હિંદોલામાં ઝૂલે છે, પણ એથી હેને ચેન પડતું તથા (ફૂલતાં ન સોહાય); આનંદમહિનાના વર્ષતા મેધને એ વાનવે છે કે ફૂલ એક વરસતો બધ થઈને સ્થિર રહે અને મધુપુરવાસી મધુર-મુરલી-મોઠા કૃષ્ણના કે સમાચાર કહે. આ કાવ્યની ખૂબી અનુવાદમાં અંખવાઈ જાય હેવી છે. આ શ્લોકની સંસ્કારશૈલી અને લાસિત્યભરી શબ્દરચના કાલિદાસની કાવ્યરચના જેડે સરખાવી સકાય હેવી છે. કાલિદાસનો પુરવા પ્રાણિઆદિકને ઉર્વશીના સમાચાર પૂછે છે એ પ્રસંગનું આપણને સ્મરણ થાય છે; અને હેમાં પણ—

“મધુકર મવિરહ્યાઃ શસ તત્ત્વા. પ્રજાતિન્”

એ પંક્તિ આગળ આવીને સ્મરણમાં ખડી થાય છે. કાલિદાસના મેઘદૂતમાં, પતિનો સદેશો લઈ આવેલાં મેધને, એ સદેશો કહે એ પૂર્વે, ઉ-મુખ જનીને જેઈ રહેલી નાયિકાનું પ્રસંગચિત્ર છે, હેનું પણ આ-પંક્તિ સ્મરણ કરાવે છે.

(૨)

વિરહવિકલ્લ રોની, પૌર શુ નીર લહોતી;
અરુણ નયન દીપ્તે, ભાસ્ય જોતી અરીષે.

અરીસામાં પોતાનું મુખ જોતી, રાઈ રાઈને રાતી થયેલી આંખ (પ્રતિબિંબમાં) નીરખતી, અને ચીરના પાલવથી આંસુ લહોતી રાધાનું આ પંક્તિઓમાં આવેલેલું ચિત્ર સાદું છતાં મનોહારી

છે અને કવિના કથાસ્વામિત્વનો પુરાવો આપે છે. આ બે અવતરણો “કૃષ્ણવિરહના દ્વાદશ મહિતા” માંથી લીધા છે (શ્રી. હજનલાલ વિદ્યારામ રાવલ સંપાદિત પ્રાચીન કાવ્યમુદ્રા, ભાગ ૧, પૃ. ૧૧૬ અને પૃ. ૧૧૦).

[નોંધ: અવતરણ (૨)માં શ્રી. હજનલાલે સ્વીકારેલો શાસ્ત્ર હેતો પાઠ જોડે છે. વૃહત્કાવ્ય-સોહન, અન્ધ ૬, પૃ. ૮૦૩એ આશ છે, જે ખરું જોતાં આસ્થને સ્થાને છે.]

(૩)

ए सभे सज गृहनी नारी कारज बीजां होते जी ।

नदतणी गृहिणी यखोदा दधिमथन करती पोछे जी ॥ २ ॥

परपटकुल अमूलक पृथुपटि कटितट ताणी बांध्यु जी ।

कटितट शुं सटकी रेवा कटिमेखला साये बांध्यु जी ॥ ४ ॥

सुतने स्नेहे पय उभराता सरता कुचयुग जाय जी ।

सुदरी केरी दोमे प्रगुटी कुचतटी पकन (१ कपन) धाय जी ॥ ५ ॥

मेतर ताण्ये धम पाम्या कर, कंक्ण चचल होए जी ।

दाशिमंडल सरग्या मुखमव्ये डुडल डलके दोय जी ॥ ६ ॥

स्नेदतणा कण मुख परम युगता मुगता सम मन हरते जी ।

टूटा केश धके वही चालती मालति मथन करते जी ॥ ७ ॥

तेवामा स्तनपान करेवा जननीने भगवान जी ।

साही रक्षा दधिमथन करता मथनदंड निदान जी ॥ ८ ॥

ना माता मुजने धવરાવો મૂકી દધિમથાન જી ।

બારેતા બિનતા બાનવે કરાવતી સ્તનપાન જી ॥ ૯ ॥

હૃદયને લેઈ ધવરાવે સ્નેહે સ્તન પદ વરવે જી ।

૨. દયામિતણુ સ્તનપાન કરતા હાસ્યસહિત મુલ નિરલે જી ॥ ૧૦ ॥

(દશમસ્કંધ, અધ્યાય ૧).

સ્નેશ્વરકૃત દશમસ્કંધમાં આ અવતરણ દધિમથન કરતી યશોદાનું સુંદર ચિત્ર રજૂ કરે છે. સાદા પણ સંસ્કારસુભગ શબ્દોવાડે આપેખાયેલું આ ચિત્ર પ્રસંગને પ્રત્યક્ષવત્ કરે હેતુ વાસ્તવિક છે. મન્યનકામને અટકાવીને યશોદાને ‘માતા મુજને ધવરાવો’ કહેતા બાલક કૃષ્ણનો પ્રવેશ, બાળકને જોળામાં લઇને સ્નેહથી ધવરાવતી યશોદાનું બાળકના સ્થિતમધુર વદનનું અવલોકન, એ તત્ત્વોથી ચિત્રમાં વિશેષ રમણીયતા આવે છે.

(૪)

દાળ

પુણ્ય વૃંદાવન માધવ વજાહતા વય

ગોપ નિજ ગુણગાન કરતા સહિત વલ્લભદ્ર અણ ॥ ૪ ॥

પશુ સત્ આગલ કરી વનમાં પ્રવેશ્યા શ્યામ
 કુસુમ આકર વિપિન સર વિહાર કરવા કામ ॥ ૬ ॥
 જે વન વિશે મહિમાય કલ સ્વર ભ્રમર શુંજન થાય ।
 યુગ મનોહર પક્ષી બોલે સવલ શીતલ વાય
 મહત મનશું અમલજલયુત સરોવર સુસ્પર્શ ।
 કમલકલિકા ગંધ લેતો સમોરણ વહે હર્ષ ॥ ૭ ॥
 પહોં વન દેહી કરી ભગવાનજી નિરધાર ।
 ચોપશું રમવા તે વિશે મન ધરે જગદાધાર ॥ ૮ ॥
 શરૂણ પાલવ તળી શોભા ફલ કુસુમનો માર ।
 તે ભારથી નમતો શીયા (શાયા) થઇ વિષે અલ્લકી સાર ॥ ૯ ॥
 (દશમસ્કંધ અધ્યાય ૧૫)

વનનું વીગતવાર તાદૃશ ચિત્ર અને કિશોર કૃષ્ણની ગોપધામીઓ સાથે ક્રીડાનું વર્ણન આ પંક્તિઓમાં રજૂ થયું છે.

પ્રીતમ

(છ. સ. ૧૭૩૦ = વિ. સં. ૧૭૮૬)

આ કવિની કૃતિમાંથી એક જ ઉદાહરણ આપીશ.

હરિનો મારગ છે શરૂનો નહિ કાચરું કામ જો ને;
 પરચમ પહેલું મસ્તક મૂકી બઢતી રેણું નામ જો ને;
 સુત પિત દારા શીપ સમર્પે તે પામે રસ પીવા જો ને;
 સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા માહિ પડ્યા મરજીવા જો ને;
 મરણ ભાગલે તે ભરે મૂઠી, દિલની દુઘા વામે જો ને;
 તીરે કમો જુવે તમાશો તે કોડી નવ પામે જો ને;
 પ્રેમપંથ પાવકની જવાલા ભાલી પાછા ભાગે જો ને;
 માહિ પડ્યા તે મહાસુદા માણે, દેશજાત દાસે જો ને.
 માથા સાટે મોંઘો વસ્તુ સાપડવી નહિ રતેલ જો ને;
 મહાપદ પામ્યા તે મરજીવા મૂકી મનનો મેલ જો ને.
 રામ અમલમાં રાતા માતા પૂરા પ્રેમી પરલે જો ને;
 પ્રીતમના સ્વામીની સીલા તે રજની રૂન નરસે જો ને.

અ. ધર્મભાવનામય કાવ્યમાં ભાવાવેશનો મૌલિક આવિષ્કાર છે, લક્ષ્યગામી અસિદ્ધાંતિ છે અને એજન્સલરી શેલી છે. મરજીવા શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ સમજવામાં અનેક વિદ્વાન પુરુષો મુંઝાયા છે, પણ અહિં જા કવિ હેનો સ્પષ્ટ અર્થ મૂક્યો છે-હાલે અકસ્માત, તીરે કમો જુવે તમાશો તે કોડી નવ પામે જો ને એ પંક્તિ હાથીજના ગિરનાની યાદ આપે છે: જુના દાનન્દ હાલ-૨-મા પુલુક પારાન્-૨-સાહિત્ય.

રેવાશંકર (સાવ અભણી છે.)

આ કવિ બુનાગદનો નાગર હતો. નાગર રાત્રિ શુદ્ધિકાસમાં અને વિદ્યાશંકારમાં બહોતી છે. આ તરવે રેવાશંકરની કૃતિઓમાં, વિશેષતઃ હેની અંદાવવા હદમાં રચેલી કાવ્યમાલામાં, દૃશ્યમાન છે.

(૧)

એક અવધૂત વિમૂત તન ધારી અધૂત રજ્જવલ અગ,
અવલ, અરૂપ, સ્વલ સુર સેવે. અદ્રિસુતા અર્ધગ;
અદ્રિસુતા અર્ધગને આળી, હમર, ઢાક, પિનાક છે પાળિ,
રેવા શિવ દાવર સુસકારી એક અવધૂત વિમૂત તન ધારી;
આગળે આવી અલસ જગાવી, કોયો શિંગી શોર;
નદરાળી ગમરાળી ધરમાં, ઘોષમા ઘાયો હોર;
ઘોષમા ઘાયો હોર છે જડને, માતા મનમા વિસ્મય યદને,
સુતને સીધો હૃદય લગાવી, આગળે આવી અલગ જગાવી

જયોદા:—જયોદા જોગીરાજને નરસી માવમરી भरपूर;
હ્યો મિશ્ણ, રક્ષા કરો સુતને, દટિ લાગે, રહો દૂર,
દટિ લાગે રહો દૂર દિગમ્બર, પ્હેરી તો આપુ પટ અબર;
હર ઉત્તર હવે દે છે હરસી, જયોદા જોગીરાજને નરસી.

દિગ્વજી. આપ પુરુષ ને અલસ નિરંજન, જે અનત અવિનાશ,
રોમ રોમ બ્રહ્માડ મને તે પઢલામાં લેડ પાસ,
પઢલામાં લઈ પાસ પરગે અર્ધક જાળીને ઉછરે,
અબુજ આલે આજતી બંજન, આપ પુરુષ ને અલસ નિરંજન.

× × ×
× × ×

જશોમતી મીઝું કાંઈ ન જાણું, સાચુ કહુ શુભ વેળ,
અતરમા અમિલાપા દેવી નદકુવરને નેળ,
નદકુવરને નેળ નિહાળી, પુત્ર પથરાય વચન પ્રતિપાલી,
હમ જોઈ દેવામાં રાણુ. જશોમતી મીઝુ કાંઈ ન જાણુ

(૨)

રાધા :—કિતવ વહાનની કીરતિ કરતી લાવતી નથી લગ્નર,
અમર પરે પરમરનો મોગી, બનિતા કા નવ વાર ?
બનિતા કા નવ વાર વિવારી ? આદિ વદે તુ વધુ વધારી;
વત્તલી વાત મ્હે વેળમાં વરતી, કિતવ વહાનની કીરતી કરતી

× × ×
× × ×

ચાલી ચતુર ચપલ ચાલેથી શાંતે કરવા શેલ,
 કર ચામીકરની પિચકરી, શિર કેશરની હોલ,
 શિર કેશરનો હેલ ગરીને ચિતવા જાતી દેશ-અરિને,
 ધમજલ સવલ વહે ભાલેયો, ચાલો ચતુર ચપલ ચાલેયો.
 કુદી કોમલ, કમલ, ને કરળી, કેતકી ને કળવીર,
 સુમન સુગંધિત સહજ સુસીતલ સુદર વાય સમીર,
 સુંદર વાય સમીર સુલભરી; વય (૧૨૪) વનિતાનો વિરહ વિચારી;
 ચાપે ચાલતી ચપકવરણી, કુદી કોમલ, કમલ, ને કરળી.

મંજુલ પદાવલિ, હેતુ મધુઆવી લયવહન, સમૃદ્ધ છતાં અદ્વિત્રિમ હેવા સ્વપન્ન ધમકાનુપ્રાસ,
 એ ગુણો આ કવિને અનાયાસસાધ્ય શબ્દસંગીતનો નિર્માતા પૂરવાર કરે છે. ભાવ કૃષ્ણના આત્મની તથા
 ખીલતા યૌવનની પરંપરાગત કથામાંથી લીધેલાં છે પણ પ્રત્યક્ષ સરલ મોહનીવાળી, શૈલીમાં અભિવ્ય-
 ક્ત થયા છે. એક કદપના આપણું લક્ષ્ય ખેંચી રહે હેવી છે: રોમ રોમ વ્રજાંદે એ શબ્દો નરસિંહ
 મહેતાની હેતુ જ વિચારતત્ત્વ સમર્પતી પકિતનું સ્મરણ કરાવે છે: કોટિ વ્રજાંદે એ રોમ જૈનુ
 (ગુજરાતી પ્રેસ સંપાદિત નરસિંહ મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૪૮૬, ૫૬ ૪૯) કદાચ આ કદપના કવિયોનો
 અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો પરંપરાગ્રામ વારસો હોય. પણ એથી હેની ભવ્યતા ઓસરતી નથી.

(નોંધ : આ પરંપરાલગ્ન કદપના ઉત્તરોત્તર ત્હાર પછીના સમય પર્વત પ્રતિફલન પામતી
 આવી છે; જુલો દયારામ :)

પ્રતિરોમ તે મહાપુરુષ વ્રજ, વ્રજાંદે કોટિ અનત.

(રસિકવલ્લભ, ૧૨, ૪)

સામલ ✓

(વિ. સં ૧૭૭૮ થી ૧૮૨૧).

આ કવિને અમરકીર્તિ મળી છે તે કારણ ઉચ્ચકોટિના કવિત્વગુણથી નહિ પણ વિશેષતઃ
 હેની લોકમોહ્ય શૈલીથી અને સ્વરૂપમયતાના તત્ત્વથી ત્હેમ જ વિષયોની પસંદગીથી મળી છે. એ
 સમયના સાહિત્યથી પરિચિત હોય હેવા પ્રત્યેક ગુજરાતીને સામળના છંદો મ્હોડે હે.ય છે. સામાજિક
 શક્તિની રહામે નિહર જળવે એ હેની વાર્તાઓનું નોંધવા યોગ્ય લક્ષણ છે. હેમાં ઓજસનો અંશ
 છે પણ કવિત્વગુણ અને કલાકૌશલ્ય નથી. હેના અગદવિષ્ટિ કાવ્યમાં આવેગભર્યો ઉખા છે અને
 અન્યત્ર અલભ્ય હેતુ જોમ અને ઐત-ય છે. હેના વિશાળ સર્જનમાંથી હું આત્ર થોડાંક અવતરણો
 આપીશ:—

(૧)

રામે અંગદને રાવણ પાસે જઈને સમાધાનભર્યા માર્ગની મંત્રણા કરવા કહ્યું ત્હારે અંગદને
 શાનું કે મ્હને આ કાર્ય સોંપાયું તે મ્હારા જેવા વીર સૈનિકને ઉચિત નથી; એથી હેણે કહ્યું.

હુકમ હોય હજૂરી કેરો, શોયો નાનું વાધો સાયર,
 હુકમ હોય હજૂરી કેરો, મહા કામ કરવા છુ માયર,
 હુકમ હોય હજૂરી કેરો, જુદે જોર કરું ત્યાં જાહર,
 કાસદ કામ સાપુ કમમ મુજને ? છેક મુને વયમ કીયો કાયર ? ૫૬ ૪૩

પણ આખર અગદ આતા શિરે ચંદાવે છે અને વિદિ કરવાને જાય છે હેણે રાવણની
 રાજ્યાનીમાં લક્ષ્મીપતિ પ્લેગીને ને જોયું હેનું કવિ હાલુ વર્ણન કરે છે

નકશ સરસ્તી નાર, જ્ઞાવરની જ્યોતો સરસ્તી ।

ચપકવરણા જીર, પદ્મની પૂરણ પરસ્તી,

અનકમણિમય કુમ, પ્રેમદા પરવરી પાળી,

શામૂપણ સપમા ય ક્ષત્ર કેરી દ્વન્દ્વાળી,

એ સ્વતઃ જિહ્વાએ કવિ વહે, માટ માત ન સકે મળી,

સમલ કહે હુ કમમ કહો શરું ઝીલ સહર સ્વતઃ તળી ૫૬ ૫૧,

×

×

×

×

×

×

જલહલ જ્યોત સ્વયોત મંથિ જલહલતા જલિયા,

ચિન્તામણિ ભર મીત, નવે પ્રહ શાલી અલિયા,

પરવાલો પર પોલ, સ્ફાટિક સ્તમ ઠર્યા છે,

શૂદ્ધામણિ ચોપાસ, કનક કોઠાર કર્યા છે,

અષ્ટમા સિદ્ધિ નવ ત્રિધિ રિધિ, મહાલક્ષ્મી વાસે વસી,

શિવની આપી સમૃદ્ધિ જ્યા, ત્યા સપમા કરવી કસી ? ૫૬ ૬૨

અગદ નગરીમાં જાય છે અને રાવણને મહેલે પ્લેગીને પ્લેગા દારના રક્ષકનેા મુકામમે કરે
 છે હેની જોડે એ જુરસાભરી વાત કરે છે એ દરમ્યાન રક્ષકને કોષલમાં વચનો કહે છે —

કપિવર કોપિયો, રાજ સલ કોપિયો, કોપિયો કાપયી કોપયૂદી,

રણજગ રોપિયો, ચોવિશ ચાપિયો, ભમર ચઢારિયો, દૃષ્ટિ મૂલી

સેલશુ, સેલશુ, રેલુ નગરમાં, દેશ વાધામા તે દાલુ દૂરી,

સાહેરે મન અલ્યા લંકપતિ છત્રપતિ, મારે મન લકપતિ એક સૂરી ।

એ દારપાન જોડે યુદ્ધ કરીને તેનું શીર્ષ કાપીને અગદ આગળ વધે છે, આ રીતે તે તે દારના
 રક્ષકના માર્યા ધડથી જૂદા કરીને અગદ રાવણની રાજસભામાં જઈ પ્લેગીને છે આ કપિરાજના
 પરાક્રમે લક્ષ્મી ને અવલયો હાહાકાર ફેલાવેા હેનું કવિ આ વર્ણન આપે છે

ધાયો અગદ ધીર, નીર ડનાર્થ નરના;

દેવટ કીયો દરબાર, વલ્લભ શાં કહુ વાનરના ?

પુરમા પદયો પોકાર છેવે હિમ્મત છટાળી

વાયે વાલી વાત, લક્ષ વાધી ત્વટાળી,

ત્યાં સલક વાઘી સલમઝી, નાસવા છાગી નારિયો;
કોઈ ઝંતી વઢે અટારિયે, વઘ કરે કોઈ ચારિયો । ૫૬ ૬૩.

x

x

x

ગઢ લકા ઘેર ઘેર વાત વાયુવત વાઘી;
ચઢયુ રામનુ સેન, લક છટાળી વાઘી;
કહે માયો કુંભકર્ણ, કહે રાવળ રણ રોઝયો;
કહે ઇન્દ્રજિત અજિત તે ત્રાંચઢવત ચોઝયો;
શુભવાન ઘણું ગલીકુચિયે, સલ કરોઢ લોકે સઘો,
કહે રૂઝયો રામ રાવળ પેરે ઉત્કાપાત ઇયો યયો. ૫૬ ૬૫.

આટલું ખસ છે. આગળ જતાં કાવ્યમાં રાખ્દાલુતા, અસંબદ્ધચેતન, અને અન્ય કલાદોષને બીધે શુભવતા ઘટે છે. પણ ઉપર આપેલાં અવતરણો સામગ્રીની કવિત્વરીતિનાં લક્ષણોના નમૂના છે; વાણીને અકુટિત અકૃત્રિમ પ્રવાહ, સંસ્કૃત સાહિત્યને પરિચય પ્રકટ કરતી છતાં પાંડિત્યના આડંબરથી અળગી રહેતી પ્રમાણમાં સંસ્કારભર ભાષા એ સામગ્રીની કવિતાના શુભ છે. હેણે વાપરેલી એક નહાની ઉક્તિ નરસિંહભટ્ટનાં રમરણ કરાવે છે એ મહારે બતાવવું છે: ઉપર ટીકેલા ૬૨મા પદમાં જઝહલ જ્યોત ડ્યોત એ ઉક્તિ છે તે અહિં લંકાના માર્થિવ સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે તેથી નરસિંહભટ્ટનાની બ્રહ્મના સ્વરૂપની ભાષના રજૂ કરતી જઝહલ જ્યોત ડ્યોત રવિ કોટમાં એ પદાવલિને પડખે અંખવાઈને ફિક્કી પડી જાય છે. આ પદાવલિને, લલે અળગણતાં, બીછીની લખને સામળે પોતાથી સદીઓ પહેલાંના એ ભકતકવિની પ્રતિજ્ઞાને અવ્યાજ અર્થ આપ્યો છે.

(૨)

જે સામગ્રીને સમકાલીન અને કદો પ્રતિરૂપથી હોતો એ વલ્લભની જ સખળ અને લય-લોભ શૈલીમાં રચાયેલા અંબદ્વિષ્ટિમાંનો એક છાપો અહિં આપ્તમા વગર નહિ આલે:

પ્રતિહારે લીપી ગાઢ, અગદને કઠી જાઢ,
કઝયો ત્યાંથી તતકાઢ, દાવે દાત કઢંને,
વેનારેક ભરી જાઢ, મતાન્ત રાસીલો કાઢ,
અધિક કરતો જાઢ, જળી રીસ ઘઢંને;
રાવાયો ગવાયો યાઢ, મહેલ તિલક માઢ;
બુદ્ધિનિષિતળો વાઢ, વાદ્યો વધુ વઢંને;
પન્થયો ત્યાં પ્રતિહાર મહોક્તમ લીપો માર
કણુ કે શો વાર ? લીપાં પાંચશિર મઢંને; ૫૬. ૮૮.

આ તો નપ્પશિખ નયો વલ્લભ જ છે; અને એ બતાવે છે કે આ રચનારીઝીનો એકલા વલ્લભે ધજારો નહોતો રાખ્યો. સંભવતઃ એ જમાનામાં આવી રચનાઓ સુવિદિત હતી અને ધણા પવકારોને સુગમ હતી.

સામળતું એક બીજું પાસું રજૂ કરવાની મહારી ઇચ્છા છે: એ સ્ત્રીજાતિનો નિંદક હતો અને વળી પ્રશંસક હતો; આ અન્યોન્યવિરોધી લક્ષણોનો ખુલાસો એ છે કે સામળતું માનવસ્વભાવ-દર્શન આત્મનિરપેક્ષ હતું, કેવળ વસ્તુનિષ્ઠ હતું; એક જ વિચાર્યવસ્તુનાં અનેક પાસાં એ રજૂ કરતો, જેમાં આવતાં ભતતિવેદનો અનેકવાર પાત્રોક્તિરૂપ હતાં. અહિં સામલ-તલ-માલામાંથી બે અવતરણો આપું છું (ગૃહતકાવ્યદોહન, અંશ ૨, ૧૮૯ની આશૃતિ) —

(૩)

પક્ષિત કેરી નાર મુસ્તજી મોજો માળે;
 મુલ્લવતાની નાર નીચને પુલ્લ પ્રમાળે;
 જાવતાની જુલતિ બાળોતર સાય વલ્લવે,
 નરપતિ કેરી નાર, ગમાર ગોલા જીં ગવે;
 ઘરા કેરી જે સુદરી કાવરને કાયા દિવે,
 શામલ સ્વભાવ રામાતળો, મુદ્ધિહીણ તે ક્યમ રિવે? (પૃ. ૫૨૧.)

હવે આ ચિત્ર જુવો:—

(૪)

રામા રત્નની સાળ, જાળ એ રમા રૂઠી,
 ધરે સોઠ શાળગાર, હાર કંઠે કર ચૂઠી,
 શોમે જલ્લહ ગેહ, વેહ કોમલ જીમ સાની;
 શોમાવેહ સવન, વવન હજો રાલે રાની;
 મહ મોજ કરણ ચિકમ અને હરિશ્ચન્દ્રની હારના.
 પક્ષિત ચતુર પુર પાટવી વૃપતિ નેટ પળ નારના.
 જોવનમા દે રંગ સગમુલ ટાટક મનની;
 બાલપળે કરી વાત મટાઢે પીઠા તનની,
 મુલ્લદુલમા સમમાય, રાગ રૂઢે ગુણ ગાતી,
 ચતુરા ચિત્ત હરનાર, સાર ડરમા મદમાતી,
 વલ્લી વૃદ્ધપળે સેવા કરે, લેલ્લામી દિલદુલ ટલે,
 એ અતકાલ અલગી નહીં, વહુ સ્નેહ સામે વલે. (પૃ. ૫૨૬.)

ધીરો

(વિ. સં. ૧૮૦૬થી ૧૮૮૧)

આ કવિ ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અને યોધપ્રધાન કવિતાનો મોટો જથ્થો ગુજરાતી સાહિત્યને વારસામાં આપી ગયો છે જેમા સ્વકાવ્ય વિશિષ્ટ મનોરમતા છે. સંસ્કૃતવિદ્યાભ્યાસની દ્રષ્ટિએ હેની વિદ્વતા પરિમિત હતી. પણ હેણે કરેલા જ્ઞાનસચ્ચ રજૂત્વ ગણાય હેવો હતો. 'ધીરોનાં વદો' ને નામે જાળખાતું, અને હમણા હમણા અંશત. ખોટા હેવા "ધીરોની કાફી" નામે જાળખાવા લાગેલું, હેની પદ્યરચનાનું વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિયરૂપ જે ગીતમાધુર્ય અને પ્રવાહિતા સાથે છે એ અન્ય પ્રકારને અસાધ્ય છે. હેની કવિતામાંથી હું બે ત્રણ અવતરણો આપું છું —

(૧)

કામ કરાવે રે માનવ પશુ પ્રાણીને,

તે કામ તો કરે રે મ્હારા શુરુજીને જાણીને.

(ટીક) ૧

માલખ જેલુ અગ લહે પળ નાસતો હૈંદિ મનોજ,

એક મત્ર મ્હારા ગુરુના શુભમા તેણે કામ કરતો રોજ,

ધન્ય ધીર ધારી રે, વર્ણ્યો હુ વર્ણને

કામ ૨.

દ્વાદશ વર્ષ હુ રહ્યો નિકટ, ક્રોધ ન માલ્યો કાઠ;

કેમ કરી કામ ક્રોધ જીત્યા શુભ, લોભ મોહાદિક સાદ,

નથી લહ્યો એવો રે, કહુ બાજ તાણીને

કામ ૩.

મદમત્સરનુ મૂઠ નહિં જ્યા, પદ રિપુ તાવેવાર,

એવા તો એક શુરુજી મ્હારા માન્યા બાલે જોયા નિરધાર,

સુણ્યા બીજા વાને રે, આશા બદી બાણીને,

કામ ૪

ધીર અમરવર સમરામરમા મરિયા જોતાની માય,

અમનિગમની વાતો છુણાવી, બાપ જેવો કરવા કહ્યુ ત્યાય,

પ્રારથને ' યોગે રે, ધીરો જુલે જાણીને,

કામ ૫.

[ગુણત્વરૂપ, ૨૮]

(૨)

આનંદ થાય ઉદે રે તુળા તો તુટે ત્યારે,

ગમે નહિં યેહી રે, પણ એલુ થલુ ક્યારે ?

(ટીક) ૧

જ્યા થઈ ઉત્તર મનનો બનિ ભરી, તેમા તુળાની મલતી તાણ,

છ જળ સાફાકરી વને તેના, ત્યા આનંદના શા વલણ ?

અલગો રહે એ તો રે જુપ છુડને જ્યારે,

આનંદ ૨

એમ છતાં કદી આગળ પડીને આનંદ કરતો જોર,

ત્યારે તો તુચ્છ દેલાતી તુળા, તહીં જાતો તહિં તોર,

પશ્ચાત્તાપ થાતો રે, વગેર્યા મૂલો નારે

આનંદ ૩

વધ વિનાની પસાજ જેવી છે, નાક વિનાનો નાર,

ચંદ્ર વિનાનો રાત એ નિરખે, તુચ્છ તુળા એવી નિરધાર,

આનંદ કેવો કહો રે, તાણી તુળાને વારે

આનંદ ૪

એવો આનંદ સદગુરુથી મળતો, જે તુળાનુ દાલે સ્વરૂપ,

તુળાકેરી નવ માટાઈ નમતી આનંદરાજ પૂરી દે કૂપ,

આનંદી ધીર એવા રે મળે શુદ્ધ વિચારે.

આનંદ ૫

કાદવ મોહિ કલિયો રે માતમ મહા મસ્તાનો,
કારમી ચીનો પાઠે રે, યાકે ત્યારે રહે છાનો,
તેવાને કાઢવાને જ વિચારે નિર્બલ હસ્તી કોક,
તેનાથી તેનું શુ કારજ થાવ ? ધાર્યું તો સર્વે કોક,
છે વિચારનો વાત જ રે, એક મન કરી માનો.

(ટીક) •

કાદવ૦ ૨

તેમ કામ ક્રોધરૂપી ઘાટા કાદવમા તારો દેહ હુલો ગયો જાગ,
તેને ધણા નિવલ ક્યમ વાઢે ? મૂમો પાઠી યાકે વાળ,
પ્રાણ થયા પૂરા રે, પાવૈને ન વાઢે પ્હાનો
સાચો શૂરવીર કોક હોય તો કરે કાઢવાનો ઉપાય,
તે તેના અનરમા આવે તો, ગિરક કહે ગોદા છો સાય,
શી પઠી તેને રે ? મઠી આવે કોડે રાનો.

કાદવ૦ ૩

કાદવ૦ ૫

મહારા સદ્ગુણ જેવા જો દેલે તો કીચઢથી કાઢી કરે કામ,
દેહનું સર્વે દેણાવી દે તે, કહે છે કીમત એક રદામ,
ધીર જેવા સમજે રે, સમજી ન રહે છાનો

કાદવ૦ ૫

આ નમનાઓ ધીરાની પોતાના વિષયને ધાટ આપવાની રીત કેવી હતી એ સૂચવવા માટે પૂરતા ધરે કાઢવાર એકાએક વિષયમા રીધો ઝૂલી પડે છે, પણ વિચારસરણિ ચૂકતા નથી ઉપરના નમૂના ૧ અને ૨મા હાવી ન્યવસ્થા છે) અને કારનાર ચકિત કરે તેવી અણધારી, અને જે મુદ્દો હતા મનમા હોય હેની સાથે પ્રાગભમા સંબંધ નિનાની, કાઢ ચિત્રકપનાથી પદ્મ પગરણ માટે છે, અને પછી પોતાનો જે મુદ્દો ધારણે હોય હેને આણીને વાચકને સમજાવે છે (આ રીત ઉપરના નમૂના ૩માં છે) ધીરાની પ્રત્યોત્તરમાલિકા સામર્થ્યમા અને કનાતરવમાં કીતરતી કાઢીની છે; હેમા એક વિચાર લીધો હોય હેને કાતી કાતીને, ઝાઝો સંદર્ભિસ્તાર અને અર્થશૂન્ય ખાલી ચોવટ કરીને, વિષયતણુને તાણ્યો છે

દયારામ

(વિ સ ૧૮૩૩થી ૧૯૦૮)

દયારામ, આચીનોમા અન્તિમ, ગુજરાતી કવિત ના આકાશમંડળનો તેજસ્વિતમ તારક છે એ નિર્વિવાદ છે “ Mile-stones ” મા કૃષ્ણનાન ગ્રંથરીએ કે દયારામનો અક્ષરલેહમા ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ હેની કૃતિયોની વીજતભરી આનોચના આપો છે હેનું અનુદર્શન કરવાને હું શેકાઈશ નહિ. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના સર્વ વાચકોને એ લખા છે અહિ હું માત્ર મહારી પોતાની દષ્ટિયે ગુણુપરીક્ષા કરીશ જનતાના મનમા દયારામનું નામ મુખ્યત હેની સુદર ગરબીઓ સાથે સકળા યેતુ છે નસિકવચ્ચ નેત્રી હેની તત્ત્વજ્ઞાનનિદિ અને ધર્મશીલક કૃતિયોનું મહત્તર અધિકાર છે, પણ તે માત્ર વિદ્વાનને અથવા અભ્યાસીને હેની લાખા શબ્દોના લાલિત્યમા, સૌન્દર્યમાં અને મનોહરતામા

અદ્વિતીય જી અને હેની કાવ્યરચના સંગીતમય છે. હેની શૈલીમાં પ્રસાદ છે, સૈણ સત્વહીનતામાં ન સરકી પડે હેની મોહની છે, અને પ્રસંગપ્રાપ્ત ઝાંજસ અને સામર્થ્ય છે. હેની ગરબીઓની પદ્યસ્વરૂપે રચના કેવી છે એ હું આ બ્યાખ્યાનના અનુગામી ભાગમાં ચર્ચીશ. પણ અહિં હું એટલું કહીશ કે હેની ગરબીઓ પદ્યપ્રકાર તરીકે મૌલિક છે, અને એ કે હજી ગરબીનો ઇતિહાસ પૂરેપૂરો પ્રકાશમાં આવ્યો નથી તો પણ આ પ્રકારની રચનાનો પિતા દયારામ હતો એમ હું નિઃશંક કહી સકું છું. એ ગરબીનો આદ્યક્ષેપ હતો હેતુ નિર્ણયાત્મક વિધાન કરવા સુધી હું નથી જતો; તત્કાલીન લોક-પરંપરામાં ગરબી હતી પણ દયારામે જેનો એ પ્રકારે ઉપયોગ કર્યો, હેના એ પ્રકારબદ્ધ રચના, હેના ઉપર એ પ્રભુત્વ મેળવ્યું, એ હેને મૌલિકતાનો, અપૂર્વ સૌંદર્યના સર્જનનો, અધિકારી કરાવે છે; અન્ય કોઈ કવિ એ અધિકારનો દાવો કરી સકે એમ નથી. હેની ગરબીઓમાંથી હું માત્ર એ ઉદાહરણો આપીશ:—

(૧)

ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યાં રે લોલ,
રાધિકા રંગીલી અમિરામ મજવાણનો રે લોલ,
તાલી લેતાં વાગે હાંસર ફસલા રે લોલ. ૧
સંગમાં સાહેલી બીજી છે ઘણી રે લોલ,
કાંઈક કહુ તેહ તળાં નામ; મજ઼ તાલી઼
ગિદ્ ગિદ્ તામ છુમ્ છુમ્ છુમ્ કે વાજે ઘૂઘરા રે લોલ. ૨
તાલી લેતાં વાગે હાંસર ફસલાં રે લોલ
ચંદ્રભાગા ને ચંદ્રાવલી રે લોલ,
અપકલતા ચાર રુપ; મજ઼ તાલી઼ ૩
લલિતા વિશાલા મજસગલા રે લોલ,
માધવી ને માલતી અનૂપ; મજ઼ તાલી઼ ૪
વિવિધ ધાજિન વાગે છદમા રે લોલ,
તારસરે મઠી કરે ગાન; મજ઼ તાલી઼ ૫
લોલ કહેતા ધર અરુણ ઓપતા રે લોલ;
લટકે નમી મેઢવે સહુ માન મજ઼ તાલી઼ ૬
સેલ મચ્યો તે વૃન્દાવનમા રે લોલ,
મસીચટ ચોક રસરૂપ; મજ઼ તાલી઼ ૭
ગરબો જોવાને ગિરધર ધાવિયા રે લોલ,
મોશા નિરંજી ચામીનુ સ્વરૂપ; મજ઼ તાલી઼ ૮૫૬

૫૧ કડી ૪ અને ૫ ની વચ્ચેની એ કડી મ્હેં કાઠી નાખી છે કારણ કે હેમાં ફક્ત રાધાની સખીઓની નામાવલિનો વિસ્તાર છે. અને હું કડી ૮૫૧થી અટકી ગયો છું, કારણ કે ત્યાર પછીની કડીઓમાં રાધા અને કૃષ્ણ, સખી લલિતાની મહદંશે, ગરબામાંથી જટકી જઈને નિકુંજમાં મળે છે અને, કવિ કહે છે તે મુજબ, ‘રતિરંગ’ રમે છે એ અનુગામી પ્રસંગદ્ વચ્ચે છે જે પૂર્વગામી ચિત્રને અનુપ-કરક છે. આ પર્વવસાન આણવાની લાલચમાં ખેંચાઈને કવિએ કલોચિત એકલક્ષિતાનો ભોગ આપ્યો છે.

અપ્રતિમ લાવણ્ય અને ચમત્કૃતિભર્યા શબ્દોમાં કવિ અહિં કમનીયતાનું, ઉત્સાહનું અને પ્રણયભાવનું અપૂર્વ દર્શન આલેખે છે. લટકાથી નમતી, તાળી દેતી, અને ગરને ગોળ ફરતાં ફરતાં ડોલતી ગોપગોરીઓનું જન્મ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ; એટલું જ નહિં, આપણે સુંદરીઓના ઝાંઝરનો ઝણકાર, મૂંઠંગનો મિઠ્ઠ મિઠ્ઠ તામ્ પ્વનિ, સાંભળતા હોઈએ હેતુ આપણને લાગે છે; અને આપણે એ સ્વપ્નભાષી, કવિલેખનીની જાદુલકડીએ સર્જેલા માયાદશનમાંથી, પ્રભુદ્વય થઈએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે ગોપીઓનું મધુર ગીત સાંભળવું જરાક મારે રહી ગયું.

આ દર્શનનું રસપાન કયાં પછી હું ને વ્યક્તિગત સૌન્દર્યતત્ત્વો ગણાવું તેા પ્રત્યેક કડી-યુગ્મના અન્ય શબ્દોના અનુપ્રાસ તરફ હું તદ્દ્યુક્ત લક્ષ્ય ખેંચું (સ્વપ્ન-અનુપ કડી ૧ અને ૨; ગાન-મત્ત-કડી ૩ અને ૪; દત્ત્યાહિ); આ અનુપ્રાસયુક્તિ એટલી સ્વયંભૂ દેખાય છે કે હેને યુક્તિ કહેવાય જ નહિં. આથી પણ સૂક્ષ્મતર સૌન્દર્ય છે જોલ કહેતાં અધર અનુગ બોપતા રે જોલ એ પંક્તિમાંથી વ્યંજના દ્વારા પ્રતીત થતા મનેમોહક ચિત્રમાં. જોલ શબ્દનો (આ ગરચીમાં આવતા જોલનો નહિં) પણ આ વર્ણનગત ગોપીઓ ને ગીત ગાતી હશે હેની પંક્તિને છેડે આવતા લટકાના જોલ શબ્દનો) ઉચ્ચાર કરતાં ઓખસંપુટ રહેજે, પણ લીલાલસિત રીતે, જરાક બિધડે ॥ અને એ ક્ષણે ગાનારીઓના અધરોષની અરુણકાન્તિ દર્શિગોચર થાય છે. કવિ આ સૌન્દર્યલેશને મીટમાં ઝડપી લેછે અને, પોતાની વર્ણનનિપુણ લેખનીની માત્ર એક પ્રાસંગિક લેખાથી, આપણી દષ્ટિ સમક્ષ રણ કરે છે.

(૨)

ચાલ જ્હેલી અલગેલોં પ્યારોં રાખે !

ત્હને ત્હારોં વહાન ચોલાવે,

ત્હનેં પનડ્યામ ચોલાવે,

ત્હને ત્હારો પિયુ ચોલાવે,

સરલ સમમ સાથે-સાથે; પ્યારોં રાખે ! ૧

નથી તુજ સમા કોઈ અલિલ વિધ ચામા;

જાચી સ્વામિની હમા રમા રામા;

તો પણ નોંહિં સમોવેઢ અવર કોળ કામા ?

ત્હારોં જુલના ? ત્હારોં જુલના ?

એક તુજ, કે જગમૂપ, તુ તદ્દપ, જુગસ્વરપ;

વાસકૂપ, અલ્લયયૂઃ, છુટ્તરૂપ, વેદુ અનુપ: ૫૭

ગતિ જગથે, જગથે; પ્યારોં રાખે ! ૨

અહિં સેલી અને વાણીવિન્યાસ વૈવિધ્ય દર્શાવે છે; ત્હારો કાન ચોલાવે, પનડ્યામ ચોલાવે, ત્હારો પિયુ ચોલાવે, એ ધ્વનિયુક્તિ દોષરૂપ તેા નથી જ, પણ રાધાને હેની સખીએ કરેલી વીનવણીની

પાઠ રહે, માત્ર નમૂના તરીકે, એ જ કડી લઈને આપી છે. ગીત આપ્ત, અપપાઠથી ભરપૂર

નેની પાઠશુદ્ધિ આવશ્યક છે. -

ભાવાકુલતા અને આગ્રહિતા હેમ પ્રતિદ્વલન પામે છે પચરચગની એક વિલક્ષણ વિશિષ્ટતા અહિં
ધ્યાન ખેંચે છે અને વિચારણા માગી લે છે. શરૂઆતન પંક્તિયોનો અને અન્તરાઓનો પણ પદઘટન
દિહો નામનો છંદ જ છે-અને એ દિહી મૂર્તતઃ અને મુખ્યતઃ મરાહી છંદ છે. હેનો આ નમૂનો છે:—

આર્યમૂલ્લી ગીર્ગળ મધુર વાણી,
સુરસ વાદ્મયિ જ્યા મહિનો ચુવાની,
ત્યાત કવિવર જગદેવ સમ ન કોળો
સુરસ સ્તિતસ્વર રચિલિ મધુર ગર્ળી ॥

આ પંક્તિયોની સાથે દયારામની પંક્તિયો સરખાવતાં જ બને જો એક છે એ દેખાઈ
આવશે. આ વિષયમાં એક કુતુહલજનક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે દયારામની કાવ્ય-શિષ્ટપદ્ધતિમાં આ
છંદ ક્યાંથી આવ્યો? એક સમયે હું એમ માનતો હતો અને હજી માનું છું કે દિહીને (તેમ જ
અમંગને) મુજરાતી કવિતામાં દાખલ કરનાર બોળાતાથ સારાભાઈ હતા (જેમણે ઇ. સ. ૧૮૮૦થી
જરાક અગાઉ મરાહી નમૂનાની દિહી નિર્ધારપૂર્વક રચી હતી). કારણ કે આપણી સમક્ષ રહેલી
આ ગરબીનું માપ દિહીનું છે, પણ નામ કે પરિચય-પ્રમાણ નથી. પણ દયારામે મરાહીમાં જિ
વાંચી હોય અથવા સાંભળી હોય એ સર્વથા અસંભાવ્ય નથી, અને એથી હેણે અ-ભાનપૂર્વક એ
લય રચીકારી લીધો, અને વિશેષ કસાસિદ્ધિ તો એ દાખલો કે હેને બીજા છંદ સાથે ચૂંચી લઈને
એક અંચલગતિવાળી અને લાલિત્યભરી સરળિ ઉત્પન્ન કરી.

હેની પ્રમાણમાં બંધીર અને તત્ત્વગાનવિષયક કૃતિ રસિકજલમમાંથી માત્ર એક નમૂના હું
આપોશ હેની શબ્દચિત્રગત મંદુરતા, શૈલીની સંસ્કૃતોપમ સુષુક્તા, અને લયની શુદ્ધતા સત્વર
પ્રતીત થશે.

(૩)

ટાલ

- કરે ગાન મધુકર મનોહર, મનમત્તમ મહારન્દ,
ત્યા ત્રિવિધ પવન વહે સુલહ, શ્રીતલ, સુગન્ધિ, મન્દ ૧.
કાંચનલતા મલિકા મારુતિ વેતકી રહી ફૂલી;
અપક ચક્રલ કલ્પાર પ્રફુલિત, કહરી રહી શ્લી. ૨.
મળિરત્નમય ગિરિરાજ થી, શ્રીનાથ મન લોભાય;
અઘ્નક મધુર સુલહ દ્વિજગળ, શોભા કહી નવ જાય ૩.
ક્ષતપત્રલોચન સુદરી શ્યામાતળા વહુ ૪. વન્દ,
તે મથ્ય વિલસે લાલ નટવર રસિકમણિ શોવિન્દ. ૫.
નિત્ય નવલ રાસવિલાસરચના, કથનમા લયમ આવે ૬.
છે નિત્ય છોલ્ય ઝે-પ્રાજ્ઞતા, બાનન્દમય શ્રુતિ ગાયે. ૭.
૧ પ્રષિષ્ટિ સર્વની, શ્રી ગંગા ચત્પત્વ, ૮.
જન દયા પ્રોતમ કૃષ્ણરૂપ વિના ઠરે નહિ મત્ય.

(૫૬ ૮૨).

એક કાવ્યમાં (સામલ રે તુ સજની મ્હારી રજની વ્યા રમી જાવી જી એ અરખીમાં) દયારામે લાલણમાથી અને એથી પણ પહેલાના નરસિંહમાથી આખી ચીજનો ઉપાડ કર્યો છે એ હું જણાવુ તો તેથી દયાભની કવિતાની ગુણપ્રતિષ્ઠાને લેજ પણ હાનિ થવાને કારણ નથી થી રમણુ -લાલ યુનીલાલ મોદીએ આ અલંકાર નિરૂદ્ધ પૂરનાર કહ્યું છે ૬૦

વસંત ઋતુ

જો વયસ્યા વદે રાધિકા, ઋતુ જાવી વસંત,	
સજોળી મુલ સાગરી, વિરહી દુલ્હા અનત	૧.
કુસુમિત, ધન ઉપવન વયા ગુજે મૃગ મદમાતા,	
x x x	૨.
વિંશુક ફલ પીતરન્નતા લાગે એ જ પ્રમાણે	
વિતનુ મ્યાગ્ર વિરહોદ્દે વિદ્યાર્થુ નશ જાણે.	૪.
ત્રિવિધ સમીર ટુંદાટવી, પરમૃત કલ બોલે,	
લલિત સુમન મધુકળ જાણે, હરિવળ ઝર છોલે,	૫.
પ્રફુલિત દ્રુમ સહકારના, દ્વિજ પ્રમુદિત જાણે,	
x x x	૬.

આ બેરા કાળા અપેલા શબ્દોના અર્થાત્વને કારણે કેટલાક સંજ્ઞાને હેરા દલીલ કરે છે કે દયારામે એ શબ્દો (પ્રેમાનંદ નામે ચહેલા) પાંચલીપ્રસન્નાલ્યાનમાથી લીધા હોવા એકાદ્યે પા પ્રમા. માં આ કવિત છે —

આ તે લલિત સુમન મધુકળ જાણે શક,
ના મધુરી ગુર્વરીની મીઝાશ મોંપો વળી,
વિંશુક કુસુમ રક્તવીત વળ વાસ જનુ
અનુદિન આ શુભાવ ગુર્વરી મહામણિ !
ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત્ત મૃગ ગુજે,
અવલ પરમૃત આ જાણી છે પ્રેમી તળી !
સુરમિયે સહકાર પ્રફુલિત પૂર્ણ કીધા,
પ્રમુદિત દ્વિજ ગિય સુરમિ સુહામણી

અને હાને લેઓ આ નાટક અરેખર પ્રેમાનંદ રચેલું છે એ વાતનો પુરાવો ગણાવે છે. તેઓ જૂની બધ છે કે એટલા જ, બન્ને વિશેષ, યુક્તિમયથી એમ પણ કહી સકાય કે પ્રેમાનંદને નામે એ નાટક ચડાવનારો લેખક દયારામની પછી થયો હશે અને હેણે દયારામના કાવ્યમાથી આ ચિહ્નિત શબ્દો ઉઠાવીને વાપર્યા હશે વિ સ ૧ ૧૮ના આવજુના વસંતમાં ૫ ૩૬-૬૬માં એક નોંધમાં આ યુવાની મ્હે વિરતીજી અર્ચા કરી છે

૬૦ હેમનો લાલણુ વિશેનો નિબંધ, ૫ ૧૧૬-૧૨૨ જુવો

દયારામનું ઘટ્ટતુલ્કર્ણન મહારે વીસરવું ન જોઈએ. હેમાંના આ નખૂનો જુવો.—

(૪)

શરદ્ કાવ્ય

ચીની રૂપા રૂપમાનુજા કહે શરદ જો ભાવો;
નાય હજી ન થલ્યા સહી, પાણિપત્રીઓ નાવી. ૧
જલ વાદલ નિર્મલ થયા, પડ્યા પથી સુપથ;
ચલે ન સદપિ કસની કિકરી યકી થય. ૨.
સજન પ્રગટ થયા ગયા આસુ અજન વહીને,
રંજન મન મજન કર્યો, સુલ શર્ષો રહ્યો રહીને. ૩.
આતપ થયમ થઈ બન્દિશ, આ તે સોમ કે સુર ?
સુલકર વિપરીત પિયુ વિના, દે હુલ પ્રસુર. ૪.
થયા તે શરદ સપા ચન્દ્રમા ! કયા તે ત્રિવિધ સમીર !
થયો સુલપુન નિકુજ ! કયા તે શ્રીયમુના દીર ! ૫.
કયા તે મોહન છયો માધુરી ! વનરાસ વિલાસ !
આજ સરવ અવલ્લ થયા, પતિ પાલે દે ત્રાસ. ૬.

આ પંક્તિઓમાં કામલ હૃદયની વેદનાનો અને નિરાશાનો સર સાચવત વ્યાખી રહ્યો છે અને સરવ છતાં મનોહર સંસ્કૃતરૂપ શબ્દોમાં વ્યક્ત થયો છે આ તો ૫૮ માત્ર એક ચૂંટકું અવનરૂપ આપ્યું છે. આપું કાવ્ય વૃહત્કાવ્યદોહન માં હાથ છે તેહમાંથી, કાયા હાવનખૂનાના કાગળમાંથી શુન્દરાની પ્રેમના શી નટવરલાલ છ. દેસાઈના સૌજન્યથી મળ્યું છે, પણ હેમાં ધણા પાંદ જોટા છે અને પુનઃશોધનની જરૂર છે. વચમાં વચમાં સાદૃશ્યવિકીરિત અને માલિની જેવા સંસ્કૃત વૃત્તો વાપરેલાં છે આ કાવ્યમાં વૈવિધ્ય આણવામાં આપ્યું છે; પણ એ વૃત્તો અસમાન અને અશુદ્ધ છે. એક જ દાખલો લઈએ

ધન રમ્ય ધનદયામ, વે કર્યું એક કામ;
રમ વિરહ અગાધ, મુગ્ધ કરી અમ્લ રાપ,
નિરાદિન જો ન જાણે ઉભય એક ન પ્રવાણે,
સહી હૃદય સમગ્રાને, કોઈ મવને થતાવે.

[વર્ણા શ્લોક, કડી ૧૬] ૫૮

૫૮. કેટલાક વિચારો સમગ્ર દાગશે, પણ હેમાં પોતાની વિચિત્ર પ્રત્યક્ષતા છે. ૪થી કડીની પ્રથમ પંક્તિ તેમને પ્રગલ્ભાવમાંની પ્રાતર્લક્ષણ સેવ્યતા સરુક્ત ચંદ્રાશ્રમવે એ પંક્તિનું સ્મરણ આપશે.

૫૯. આ કાવ્યમાંથી નીચે આપેલી પંક્તિઓ તરફ દૃષ્ટિ કરી જોવાનું.—

એક કાવ્યમાં (સાંમઠ રે તુ સજની મ્હારી રજની ક્યાં રમી જાવી જી એ અરખીમાં) દયારામે લાલચુમાંથી અને એથી પણ ગહેલાના નરસિંહમાંથી આખી ચીજનો ઉપાડ કર્યો છે એ હું જણાવું તો તેથી દયારામની કવિતાની ગુણપ્રતિષ્ઠાને લેઈ પણ હાનિ થવાને કારણ નથી. શ્રી. રમણ-લાલ યુનીલાલ મોદીએ આ અપહરણ નિઃસંદેહ પૂરતાર કયું છે. ૧૦

વસંત કવન

- જો વયસ્યા વદે રાધિકા, પ્રગ્નુ આવો વસંત,
સંજોગી સુલ સાગરી, વિરહી દુલ્હદા અનત ૧.
કુસુમિત ઘન ઉપવન થયા ગુંજે ભૂગ મદમાતા;
x x ૨.
કિંશુક ફલ પીતરક્તતા લાગે એ જ પ્રમાણે,
વિતનુ વ્યાઘ્ર વિરહોદ્દે વિદાયું નહ જાણે. ૩.
ત્રિવિધ સગીર વૃન્દાટલો, પરમૃત કલ બોલે,
લલિત સુમન મધુકળ સ્વયે, હરિવળ ડર છોલે, ૪.
પ્રફુલિત દ્રુમ સહકારના, દ્વિજ પ્રમુદિત શ્રમે;
x x x ૫.

આ ઘેરા કાળા હાપેલા શબ્દોના અસ્તિત્વને કારણે કેટલાક સભજનો હેવી દલીલ કરે છે કે દયારામે એ શબ્દો (પ્રેમાનંદ નામે ચહેલા) પાંચલીપ્રવચનાસ્વાનમાંથી લીધા હોવા જોઈએ. પા. પ્ર.જા. માં આ કવિત છે:—

આ તે લલિત સુમન મધુકળ સ્વયે શકે,
વા મધુરી ગુર્જરીની મીઝસ મોંઘો ઘણી;
કિંશુક કુસુમ રક્તપીત વર્ણ વાલ વન
અનુદિન બા ગુલાબ ગુર્જરી મહામણી !
ઉપવન કુસુમિત - જોઈ મત્ત ભૂંગ ગુંજે,
અકલ પરમૃત - આ વાળી છે પ્રેમી તણી !
સુરમિયે સહકારે પ્રફુલિત પૂર્ણ જીવા,
પ્રમુદિત દ્વિજ ગિરા સુરમિ સુહામણી.

અને હાને ત્યેઓ આ નાટક અરેખર પ્રેમાનંદ રચેલું છે એ વાતનો પુરાવો ગણાવે છે. તેઓ જૂદી જગ છે કે એટલા જ, બધે વિશેષ, યુક્તિબદ્ધથી એમ પણ કહી સકાય કે પ્રેમાનંદને નામે એ નાટક ચક્રાવતારો લેખક દયારામની પછી થયો હશે અને હેણે દયારામના કાવ્યમાંથી આ ચિહ્નિત શબ્દો ઉઠાવીને વાપર્યાં હશે. વિ. સ. ૧૮૮૧ના આવણના વસંતમાં પૃ. ૩૬-૬૬માં એક નોંધમાં આ મુદ્દાની મ્હેં વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરી છે.

૧૦. હેમનો લાલચુ વિશેનો નિબંધ, પૃ. ૧૧૯-૧૨૨ જુવો.

પણ દયારામનું મૌલિક સર્જન સમૃદ્ધ છે અને વિપુલ છે. અને હેની વિશાળ ભૂમિકા ઉપર હેની કૃતિ દૃઢ રહેશે. અને, મહેને વિશ્વાસ છે કે, મહે આપેલા નમૂનાઓ વાંચ્યા પછી, રચના-સૌન્દર્યમાં અને શૈલીની સરસરસુભગતામાં દયારામ પ્રેમાનંદના કરતાં વધી જાય છે એ મહારામતમાં તદમે સંમત થશો.

✓ સિંહાવલોકન

આપણે અહિં, દયારામ પછી, જરા રોકાઈએ અને આપણી સાહિત્યપાનાના પથનું સિંહાવલોકન કરીએ.

દૂર દૂર એક યાત્રાપથના પ્રવેશમુખમાં મીરાંનાઈ અને નરસિંહ મહેતા પ્રકાશતાં જોઈ છે—જળકળતાં અને એકસાં; પદ્મનાભ, લાલજી અને બીમ લિન્ન રચનાપ્રકાર અને લિન્ન વિષયપ્રકાર ધર્ષને આવે છે; અન્ય કવિયો, કર્મણ્યમંત્રો, કેસવ, ગણપતિ, નાકર અને બીજા, ઓછા છતાં અદરશીય ગુણવાળી કમળદ પદ્ધતિમાં આવી પહોંચે છે; હેમની પછી વિક્રમ સંવત્સરા સત્તરમા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ પચ્ચિદશમ્ય દેખાય છે. અદારમી સદોનો ઉપકાળ વિષ્ણુનાથ જાની, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ એ પ્રમાણમાં ઓછા તેજના કાવ્યદીપકોને ધર્ષને આવે છે. પછી આવે છે ઉન્નતતર ઉચ્છ્રાવ સાધતા કવિયો: અખો, પ્રેમાનંદ અને સામળ; પ્રેમાનંદના જુસ્સાભર્યો તરવરતો ધ્રુવ વલ્લભ. ફરી પાછી સાહિત્યગુણવત્તામાં એક સૈકાની ઓટ આવે છે, જે દરમ્યાન રવાણકર, પ્રીતમદાસ અને અન્ય કવિજ્યોતિયો વચમાં વચમાં પ્રકાશી જાય છે, અને છેલ્લે દેખાય છે લલિત મનોહર ગીત ગાતો દયારામ.

આ કવિયોના વિષયો આ છે—(૧) ભક્તિ, શુદ્ધાર, જ્ઞાનવૈરાગ્ય, (૨) વીરકાવ્ય જેવા પ્રખ્યાત, (૩) વિમલપ્રજ્વળ, માપવાનલ જેવી લાખી કથાઓ, (૪) પ્રેમાનંદીય પ્રકારનાં આખ્યાનો, (૫) સામળની વાતાઓ અને ફરીથી (૧) જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય-વલ્લભ અને દયારામ વચ્ચેના ગાળામાં. આ અંશપર વૈવિધ્યભર્યો વિષયવિસ્તાર છે હેમાં સદેહ નથી, પણ હેમાં ઉતુગશિખર તાલતુરો નથી કે વિશાલકાવ્ય-વટટસો નથી; હેમાં છે માત્ર આત્રકુન્જ, જેમાં કોઈ કોઈ વેળા કોકિલના ફૂનો સંભળાય છે; પણ એ કુન્જમાં મોટે ભાગે સંભળાય છે ભકતોના લગ્નગમન અને પ્રજુપિએના રતિકુન્જન. જૈન સાહિત્યનું સંશોધન-દમજી પતથી ધર્મ રક્ષું છે પણ હેનો આપણે અહિં ઉલ્લેખ નહિ કરી સકીએ; હેની મધ્યાર્ધ મુલ્યમલવણી માટે હજી થોભવું પડશે.

આ સાહિત્યસર્જનની ઐતિહાસિક ભૂમિકા કેવી હતી હેનું આ સિંહાવલોકનથી મુ્યન થાય છે. પ્રથમ નરસિંહ મહેતા અને મીરાં એ સંતોનો ચાન્તિયુગ, પછી ન્ધારે ખડગો અને બખ્તર આજ્ઞાતાં એ જૂતકાળનું દર્શન કરવાની જ્ઞતિ, ફરી, નરસિંહ મહેતા અને અખો એ બેની વચ્ચેના સમયમાં દેશદેશા કુખ્ય હતી તે જનાં, સાહિત્યસર્જનને પ્રેરતાં ઋણાત બળેનો પ્રભાવ; તદ્દાર પછી સમય વિસ્તાર ઉપર પ્રકાસમય પાંખ પસારતી, એ સમયના સાહિત્યના ભાવોને પ્રેરતી, અથવા હેમાં પ્રાણ પૂરતી, ૧૫મા અને ૧૬મા સૈકાની ભક્તિપ્રવૃત્તિ આવે છે.

આ બંનેની આજુમાં લોકોના સામાજિક જીવનને સ્પર્શતાં બંને માત્ર દાવાં કાન્યોમાં રોકાયું કરી જાય છે “ગોરવા, તિદ બાવો અત્તર કે નાગરો મ્વળનાં રે કોટ.”

સાહિત્યની આ સર્જનચિત્રાવલિમાં એક મંચપંક્તિમાં ધરરણુ કવિયો પણ નજરે પડે છે; ત્હેઓ સાધારણુતઃ પોતાનાં મનમથતા વાદિત્રોમાં પોતાના જ સૂર વગાડતા; બહારના જીવન માટે અત્ય, પોતાના ધરથી અન્યથ વિસ્તારી વિદ્યા માટે અત્યતર, અને ઐહિક જીવન માટે અને તત્ત્વ સંકુલ સમસ્યાઓ માટે અત્યતમ દરકાર રાખતા-જો કે એ સમસ્યાઓમાંની કેટલીક તો હજી ઉદ્ભવી ન્હોતી અને કેટલીક એ જમાનાના માણસોની દષ્ટિને દેખાઈ ન્હોતી. એ છતાં તીર્થયાત્રા કેટલાક લોકોના આવશ્યક પ્રવાસોનું કારણ બનતી, અને ભારતના અન્ય પ્રાન્તો વિશે ત્હેઓ કદી ન શીખવા બંધ હેવું જ્ઞાન પરાણે શીખવતી-પણ બહુ મર્યાદિત પ્રમાણમાં. પ્રેમાનંદકવિ એ સમયે દૂર ગણાય હેવા નંદુરમારનો નિવાસી થયો હતો. કેટલાકે દક્ષિણ-ભારતમાં રહ્યા રહ્યા કૃતિયો રચી હતી; અને દયારામે બ્હોળા પ્રવાસો કર્યા હતા એ સુવિદિત છે.

આથી, શ્રી. નટવરસાહ ઇચ્છારામ દેસાઈના સ્વામિત્વની અને હેમના જ રનેહસૌજન્યથી મહને જોવા મળેલી પ્રકીર્ણ કાવ્યોની એ હરનલિખિત પ્રતોમાં એ ત્રણ બંગાળી ગીતો નજરે પડે છે હેમાં નવાઈ નથી. આ પ્રતો ઉપર વિ. સં. ૧૭૩૦ની અને ૧૭૩૫ની સાદ છે. એ ગીતો અહિં 'આપું' છું:—

(૧)

શ્રીમળેસયનમ:

૧. રાગ ગીત વગલ છે :

આમ વણુલોરી દેજાલો દેલા ન રો કે ને આમ વણુ લો ॥ ૧ ॥

તમારો કપટ મથા (માથા) બુસીતે ન પારી

દેવા દીઆ રાલે પાળ (પ્રાણ) છુનળ કો ધારો આમ વણુ લો ॥ ૨ ॥

મરીવો મરીવો આમ બવલ મરીવો

દીઆ મુરે પાળ પટે કાદારે કહીવો ॥ આમ વણુ લો ॥ ૩ ॥

(૨)

ગીત વગલુ લલુછે

નવ ગોરા નવ ગોરા

વણુ હસીઆ કાઢીઆ પાળ લીલા રે નવ ગોરા ॥ ૧ ॥

વણુ વહો હીસ ઘુટ વાળિ બાર માહ્યા રે

નવ ગોરા ॥ ૨ ॥

બામે લલે ગોરા [છે ?] મસે મારો

હસીઆ કાઢીઆ પાળ લીલા રે નવ ગોરા ॥ ૩ ॥

પેરીએ ચીકનસાલી ચલીએ માપવ ચોરી

લાલોએ લાલી નનદે હદ્યા

નવ ગોરા

કોઓ કયા બકે ઠારે ॥ કેવા બુસીએ પારે

દી જીઆ કાઢીઆ પાળ લીલા રે

નવ ગોરા

આ એ સમયની બંગાલી ભાષા છે ? બીજા (પુ. રતા પૃષ્ઠ ૨૨૮મે) કહે છે કે બંગાળીનો આરંભ ઇ. સ. ૧૬મા સેકામાં થયો. ત્યાં સુધી પ્રાચીન બંગાળી કવિયોની ભાષાઓ બોજપુરી અને બિહારી હતી આ જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરીને આ પ્રશ્નને હું પડતો મૂકીશ કારણ કે એ વિષયે કાંઈ અનંતિમ નિર્ણય તો શીલુવટભર્યું સંશોધન કર્યા પછી જ આપી સકાય.

અર્વાચીન સાહિત્ય

આ વિષય હેવા છે કે હેની વિચારણા મ્હારે અત્યંત ત્વરિત ગતિયે કરવી પડશે અર્વાચીન સાહિત્યનું આગળ પડતું પ્રકારલક્ષણ હેતું ગદ્ય છે જેની સરખાત રણુહાડાસે કરી હતી. રણુહાડાસને નવલકામે ગુજરાતી ગદ્યનો પિતા કહ્યો છે. તેમ છતાં અર્વાચીન સમયમા ગુજરાતી સાહિત્યમા કવિતાનો હિસ્સો મ્હોટો છે. ગદ્યમા કંપિત વાતાંજો મોખરે છે.

હિતકાસ, જીવનચરિત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન મંદ ગતિયે આગળ વધે છે અને અત્યંત ઔષિક કાવ્ય દાખવે છે. વિજ્ઞાનને ગુજરાતી સાહિત્યમા મંદિરમા એક ન્હાનકડો ખૂણો મળ્યો છે.

અર્વાચીન કવિતાનો આરંભ લગલગ ઇ. સ. ૧૮૮૦માં થયો. હેમનાં થોડાક પ્રતિભાસંપન્ન કવિયો પ્રસરત રીતે આગળ તરી આવે છે, પણ હેમની શૈલીના અનેકસંખ્ય અનુકરણ કરનારાઓ એ સાહિત્યને ઝાંખમ લગાડે છે એ ખેદજનક છે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, કવિાપી, ન્હાનાલાલ અને બીજા કેટલાક અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાની કીર્તિને ટકાવી રહેલા સ્તંભો છે, પણ હેમના કાવ્યને પ્રેરણા આપનાર જે સાચી અનર્ગત પ્રતિભા હતી એ, ભાવશુદ્ધિરહિત, સ્વપના રણુકાર વિનાના, વિદ્યાસંસ્કારવર્જિત, પોતાની જ શક્તિમયતાથી અભણ હેવા કેવળ અનુકરણોમાં આવે એ અશક્ય હવું. પરિણામે આ અનુકારકોના અનુકરણનો વિષય બનેલી કાવ્યસૈલીને જ નિષ્કારણ ટોપ દેવામા આવે છે.

અર્વાચીન કવિતાની પ્રેરક સાહિત્યભાવનાઓને ઉતારી પાડવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. ખરી વાત એ છે કે હું તો એ ભાવનાઓને ઉપાસક છું. મ્હારી ઇચ્છા એટલી જ કે આ ભાવનાઓને પોતાની રચનાપ્રતિષ્ઠાથી પદબ્રષ્ટ ન કરવી જોઈયે, અને એ કારણે જ ખોટા અનુકરણને માર્ગે રહેલા ભયને હું ચીંધી બતાવું છું. બીજે પક્ષે એક વિવેચકવર્ગ અર્વાચીન કવિતા ઉપર વગર દોષે દોષારોપણ કરનારો છે, હેતું કારણ એ છે કે એ વિવેચકો આ કવિતાના વાસ્તવિક શુણ્ણ પથારી પ્રહણ કરી સકયા નથી. સર બ્યોન્ન ગ્રિયર્સન જેવા પડિત આ નવીન કવિતાની સાચો કિંમત બાંધી એ નહિં ત્યારે હતાશ બનીને નિઃશ્વાસ જ નાખવો પડે એજો કહે છે :

"અંગ્રેજીની અસરથી દમજાતાં વર્ગોમાં અનેક કૃતિયો હપાઈને પ્રકટ થઈ છે, પણ હેમાં મોહિકતા અત્યંત છે અને એ બહુધા અનુવાદો છે." (Imperial Gazetteer of Indiaમાં- નવી આરતિનું પુસ્તક ૩ (ઇ. સ. ૧૯૦૮), પૃ. ૧૩૦મે-આરેસો દેસબાયાઓના સાહિત્ય વિશેનો ભેખ)

સર બ્યોન્ન પોતાના કથન માટે પરાજી પમાળીને આધાર લીધો છે તેવી મને યંદા છે, કારણ કે ન્હાંથી આ અવનરણ મ્હેં લીધું છે એ જ સ્થળે તેઓ કહે છે કે ગુજરાતી ભાષાએ

તુલસીદાસ, સુરદાસ અને બીજાઓ જેવા અતિકાવ્ય સર્જકો ઉત્પન્ન કર્યા નથી. આ કથન કરવામાં હેમને પ્રેમાનંદ, દયારામ વગેરે કવિઓનું વિસ્મરણ થયું હાગે છે, આ કવિઓની કૃતિઓનો હેમણે પ્રત્યક્ષ પરિચય સાધ્યો જણાતો નથી. હેમને જેટલો હિન્દી સાહિત્યનો પરિચય છે તેટલો ગુજરાતી સાહિત્યનો નથી એમ હું સકારણુ માનું છું.

ગુજરાતી કવિતાની અધોગ્ય નિન્દાનો એક વિશેષ પુરાવો હું આપીશ. સુરતના મિશનના મુખ્ય અધિકારી રેવ. મિ. એચ. આર. ર્કોટ ગુજરાતી મિશનરી કૉન્ફરન્સમાં ૫. સ. ૧૯૧૧માં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. ગુજરાતી કવિતાની હેમણે કરેલી મૂલ્યઆકારણી આ પ્રકારની છે:—

“અર્વાચીન કવિતાનો એક પ્રકાર છે જેના વાચનમાં સમયવ્યય ન કરવાની હું તકમને સૂચના કરું છું. એ ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા લેખકોની કૃતિ છે; અને અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત કવિઓની કાવ્યકલ્પનાઓને કંઈક ઉચ્ચગામી ગુજરાતીનું વસ્તુપરિધાન કરાવતું એ હેમનું લક્ષ્ય છે. એ બહુધા કૃત્રિમ છે—સંસ્કૃત શબ્દોથી અને વિચારવલણથી ભરપૂર છે, અને અરુપ્ત તથા દુર્બોધ છે. એ કવિતામાં હેતુ સ્વક્રીય ઉપબોધ તત્ત્વ અને મૂલ્ય છે, પણ જેમને ઘણો સમય ફાળવેલો હોય તદ્દઓને જ એ વાંચવી પરવડે. પણ નરસિંહ મહેતા, તુલસીદાસ, પ્રેમાનંદ, સામળદાસ અને અબો... એઓની પ્રાચીન શિષ્ટમાન્ય કવિતા રહેલાપથી સમગ્રાય હેવી છે.”

રેવ. મિ. ર્કોટ સમભાવરહિત અને અન્યાયી બન્યા છે હેતુ મહેતા હાગે છે. આ અન્યાય-ભરી આંકણી કદાચ, અર્વાચીન કવિતાના સાચા અન્તર તત્ત્વનું અજ્ઞાન, એ કવિતાના લેખકોની દૃષ્ટિથી એવાની અશક્તિ અથવા અનિચ્છા, એ કવિતા જેડે ભાવસંવાદનો અભાવ, હેવાં કારણોમાંથી ઊપજી હશે. હેનો નિબંધ મુખ્યતઃ ક્રિશ્ન ધર્મપ્રચારકો માટે અને ધર્મપ્રચારના ખાસ ઉદ્દેશથી લખાયો હતો એ હું વીચરી જતો નથી; પણ કવિતા આખા વિશ્વનું સહિયારું ધન છે. જૂદા જૂદા દેશોના કવિઓના વિચારો સરખા હોય એથી એકે અન્યનું અનુકરણ કર્યું છે હેતુ ન જ માની લેવાય. એ વાતનું ઉપર પ્રમાણે મત બાંધી લેનારા હાવા વિવેચકોને વિસ્મરણ થાય છે એ તો મહારે કહેવું જ પડે છે. અન્ય દેશની કવિતામાંથી પ્રેરણા લેવી એ એક વસ્તુ છે અને અનુકરણ કરવા એ બીજી વસ્તુ છે. મહેતા હાગે છે રેવ. મિ. ર્કોટકને કરોડી એક જ છે: એ છે સુગમતા. પણ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા અવિશ્વ અને દુર્બોધ છે અને નરસિંહ મહેતાની, અખાની અને અન્ય પ્રાચીન કવિઓની કવિતા સુગમ છે હેતુ મિ. ર્કોટ કહે છે તેથી હું લગીર આશ્ચર્યચકિત બની જઈ છું હેમને અબો સમગ્રવે રહેલો હાગે છે કે કેમ એ જાણવું જોઈયે. જમ્હારે અખાના અખાની ‘કને નહીં તે કહો છું હુવે’ જેવી માદી રહેલી પંક્તિનો તદ્દઓ “He that is low need fear no pride” હેવા અનુવાદ કરે તદ્દારે તો મહેતા તદ્દઓ માનો છા એટલી અખાની કવિતા સુગમ નથી” હેવા રોકડો જવાબ આપી દેવાનું મન યાય છે. ૬૦૬

૧૦૬. અખાની પંક્તિ છે. “પદે નહિં જે વૃષ્ટી હુવે, વને નહિં તે કહો છું જોવે. રેવ. મિ. ર્કોટ હેનો અનુવાદ બન્યનના “Song of the Shepherd Boy in the Valley of Humiliation” એ કાવ્યની “He that is down need near no fall. He that is low not pride.” એ પંક્તિઓ દાકોને કર્યો છે એ રુપ્ત છે. પણ વિચારસામ્યના દાખલા તરીકે પણ ઉત્તરાર્ધમાં યથાર્થ પ્રતિબિંબ નથી. આ કારણે મહેં હાવી ટીકા કરી છે.

પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત કવિતાના સરવને આત્મસાત કયું હોય અને હેને સહજ-મા પ્રતિ-
ભાનો અને પ્રેરણાનો સહકાર મળ્યો હોય તો સુંદર કવિતા નીપજે, માત્ર બાહ્ય પ્રેરણાથી અંકિત
હોય એટલા જ કારણે જેને ગુણહીન અનુકરણ ન માની સહાય હેવી મનોહર કાવ્યકૃતિ નીવડે, હેના
પુરાવા તરીકે અવાચીન કવિતામાંથી એક જ ઉદાહરણ આપીશ—

મવાટવી

મૂલી પય મસુ દિન રાત રે,

કોઈ સત જતાવો જી વાટઃ

છને સૂરજ વલી આયમે દવી ન્હોતી મ્હારી મૂઠ મોમ;

જ્યોતિ ભસલ ફગે જહિ, જેનાં તેજ હલે વીંધી બ્યોમ:

કોઈ સત જતાવો એ વાટ.

સસારને હુને વાયરે ઘાય પર ઘરના રોપ શુઠ;

જીવન એવા અર્હિનાં મ્હોંતિયા મ્હારે મુલક ભમરોનાં કુલ:

કોઈ સત જતાવો એ વાટ.

ઝપાને બધરે લીલતો ને સંપ્યાને કાઠે વિલાય;

એવા રે સ્નેહને સોળે મ્હાલ જીવતર કોલા સાય:

કોઈ સત જતાવો એ વાટ.

પગલે પગલે પાવક પ્રજલે, બાંસે ઠયોં બધકાર;

પામર દેહની પીઠ પહો વહી મઝરણ કેળે માર:

હવે સત ઘોરો સુર વાટ.

(ભંજલિ : કેસવ દ શેઠે કૃત કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧૦૦)

આ કાવ્ય કાડિંનલ ન્યુમેનના 'Lead Kindly Light' એ સ્તોત્રનો અનુવાદ નથી. હેનું
પ્રતિબંધનિગ્રહણ પણ નથી. જો કે કાડિંનલ ન્યુમેનના એ સ્તોત્રના ગ્રેસલ જ્યોતિ ત્હારો દાહલી મ્હારો
જીવનપય ઝગઝગ એ પંકિતથી યશ થતા અનુવાદમાંથી આ ગીતનું ભાવાત્મક તત્ત્વ વિકસ્યું છે કારણ
કે એ અનુવાદનો ભાવબળ કવિના અસંપ્રસાતકર્ય માનસમાં સંજ્ઞત દરે. તે છતાં આ ગીત કવિ-
ત્વનો તદ્દન મૌલિક અધિભાવ છે, સર્જન છે, મનોહર ભાવની મનોહર શબ્દદ્વયમાં અસિમ-
કિત છે. ભવાટવીની અધકારમય બૂલવણીમાં માર્ગ જૂનેલા જીવનયાત્રિકના આત્મરવનું આ કાવ્યમાં
કશ્યુ આવેદન છે; યાત્રિકનો પથદર્શક થઈ ચકે હેવા "કાલ" સતને ઉદ્દેશીને કરાયેલો એ આત્મિકપ્રકાર
છે. યાત્રિક ભવકાન્તારમાં જૂવે પડ્યો છે તો પણ હેને પોતાની મુળજોમનું-સ્વર્ગ-જૂમનું-મમરણ રૂપ છે;
એ જૂમિમાં સૂયે રોજ રોજ ભજતો નથી અને આશમતો નથી, અખડ ન્યોતિ ત્હાં પ્રકાશ છે અને
બોમ વીંધીને આ જગતમાં ભરી પડ્યુ આવે છે ત્રીજી કક્ષીની કલ્પનામાં કવિપ્રતિભાના ઉન્મેષનું
અવિકલ તત્ત્વ છે; હેમાં સ્નેહની સ્વપ્નસંદિમાં ગ્રાસા ખાતા જીવનનો ખેદ બ્યકત થયો છે; એ રતેદ
તો ઉગ્રાસના અશ્વ અધરે ખીલે ૩ પણ સન્માતે વિલય પામે છે. આ કાવ્યને ત્રિમ અ.

અગિયાર બાપાના વાક્યા પહેરાવેલું સંગ્રેષ્ટ કવિતાનું અનુકરણ કહેતું એ તે રૂઢ પૂર્વગ્રહમાંથી જન્મેલી અને ઇર્ષ્યાએ પોષેલી નગી નિન્દા જ છે. પૂર્વગ્રહ અને ઇર્ષ્યા એ ત્રિતિયો જ હેવી છે કે વામ વિવેચકને અનુકરણ અને પ્રેરણા વચ્ચેના ભેદ પ્રત્યે અંધ બતાવે. અને યાદ રાખવું કે આ કાવ્ય સારી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાની પ્રકારદર્શક એક વાનગી જ છે.

રેરંડ મિ. સ્કોટના વર્ણના ટીકાકારોના હાથાથે અર્વાચીન કવિતામાંથી એક વધારે ઉદાહરણ આપવાનો મહેન લોભ થયો છે.

મુજ પ્રાણરૂપ ફૂંલે પ્રમો ! મુલ્લફર મુગ્ધ તહમે થજો,
મુજ હૃદયસંગીતે પ્રમો ! રવ મહુર મન્દ તહમે થજો.
મુજ જીવનની મુલ્લરખિમાં પ્રમુ ! ચારુ ચન્દ્ર તહમે થજો.
મુજ જીવનના મુલ્લવહનમાં મુંદરતરંગ તહમે થજો.
મુજ પ્રતિવિચારની વાદલીમાં વારિત્ત્વ તહમે થજો,
મુજ હૃદયકમલતળી મહુચારણું સત્ત્વ તહમે થજો.
મુજ કલ્પનાના મેઘધનુષે રમ્ય રંગ તહમે થજો,
મુજ આત્મના કર્પવ્રવાણે પાલરૂપ તહમે થજો.

(‘નવચેતન’ના તંત્રી શ્રી. ચાંપશી વિ. ઉદ્દેશીએ રચેલું, ‘કચ્છવર્તમાનના વસંત અંકમાં ૧૯૨૫ એપ્રિલ કે મેના આરંભમાં પ્રકટ થયેલું’ કાવ્ય; તા. ૧૭મી મે ૧૯૨૫ના ‘પ્રભાત’માંના ‘સાહિત્ય’ સૂક્ષ્માવલોકન’ એ લેખમાં આપેલ અવતરણ.)

શિષ્ટ શૈલીના સૌન્દર્યવાળા અને ખરા કાવ્યમય બાવોખમાંથી તથા વિચારતત્ત્વથી મુક્ત આ મનોહર ન્હાનકડા કાવ્યને પાઠ્યાથ કવિતાનું અનુકરણ કાણ કહે ? છતાં હેમાં જે કવિત્વસાધક મનોવૃત્તિનું અદર્શ્ય વહન ■ તે પશ્ચિમમાંથી ઉછીની આણેલી નહિ. ખણી પ્રેરણા પામેલી છે અને છતાં હેમાં મૌલિકતા ચોક્કસ છે હેની કાષ્ઠથી ના કહી સકાશે નહિ. મૂલ્ય કાવ્યની મનોહરતા કયી થાય એ જોખમ ઝેરારીને પણ હું હેનો અંગ્રેષ્ટ અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.—

In the blossom of my breath
Be thou the sweetening smell, Oh Lord!
In the music of my heart
Be thou the gentle note, Oh Lord!
In the woe-filled night of life
Be thou my lovely moon, Oh Lord!
In my happy stream of life
Be thou the dancing wave, Oh Lord!
In every thought-cloud of my mind

Be thou the water-soul, Oh Lord !
 In the lotus of my joy
 Be thou the honey sweet, Oh Lord !
 In the rain-bow of my fancy
 Be thou the beauteous tints, Oh Lord !
 In the upward march of soul
 Be thou my helping wing, Oh Lord !

૬૭ એક વધારે નમતો ઉમેરવાની લાક્ષ્યને કું વશ થાઉં છું:—

હું મહાકાવ્ય થનો વિશ્વ વ્યાપી રહ્યો
 ત્યાં થલી કવિત્વ હું કરું હું ?
 અક્ષિત પ્રદાન રસરાજ રેલી રમ્યો,
 રસતળો યાદકો હું ધરું હું ?
 સૃષ્ટિ શણગારી અદ્ભુત અલંકારથી,
 શાળ-અલંકાર ત્યાં વ્યર્થ ભાસે;
 મોહ થયો કાવ્યનો, માત્ર જીવી રહ્યો
 તુજ મહાકાવ્યની એક આશે.

આ કાવ્ય મધુકાવ્યનો અનુવાદ આ પ્રભાણે કરું છું:—

Thou pervadest the whole world with the chant of thy grand
 epic; How dare I then compose my poor song?

Thou floodest this whole universe with thy grand stream of love;
 How dare I offer then my cup of humble worship?

Thou hast decked with wondrous beauty this creation all around;
 All speech adornment there availeth not;

I hanker not after poetry sustained aim I by hope and longing
 for the music of thy Epic grand.

વિદેશીય વિવેચકોએ પોતાના અભ્યાસને લીધે અવિચારી રીતે નિદેશો અને અભિમાનથી
 અવગણીને અવીચીન ગુજરાતી કવિતાઓથી વિરલ સોદર્શવાળાં અને મૌલિક કાવ્ય-રત્નો અનેક
 માંપડે એમ છે પણ હેને માટે અદિ પૂરતો અવકાશ લભ્ય નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યરચના.

અર્વાચીન અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા વચ્ચેના ભેદનો નિર્દેશ કરતાં તત્સંબદ્ધ પદ્યપ્રકારનો પ્રથમ ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં કવિતા કથા પદ્યદાળમાં ઢાળવામાં ગુજરાતી પદ્યરચના આપતી હતી, અને અર્વાચીન કવિતા કથા પદ્યપ્રકારનો આકાર પામે છે એ પ્રથમ બે વચ્ચે મુખ્ય ભેદ આ છે: પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક દયારા-મના સમયપર્યાંત પશુ નદ, દેશી, ગીત (જેમાં પાછળથી ગરબીનો સમાવેશ થયો) એ સ્વરૂપે વપરાતા, જોકારે અર્વાચીન કવિતા સંસ્કૃત વૃત્તો, ત્હેમ જ અપ્રભંશ અને હિંદી સાહિત્યમાં વપરાતા - જન્દો ('કવિતા, ફુલા, ચોપાઈ, સવેધા વગેરે) પસંદ કરે છે. ગીતોનો અને ગરબીઓનો તદ્દન બહિષ્કાર થયો છે એમ નહિ, હજી એ પ્રકારો, ગ્યાન ગણનાપાત્ર છે, પણ અર્વાચીન કવિતાનો ઉદય થવાની સાથે સંસ્કૃત વૃત્તોનો સ્વીકાર મોટા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો. એથી ગુજરાતી પદ્યરચનાનું, વિદ્યારાવ-લોકન કરવું બહિં ઉચિત થશે.

ગુજરાતી જન્દોનું અદ્યતન ગુજરાતી કવિતામાં આ પદ્યપ્રકારો વપરાય છે:—
વર્ગીકરણ

૧. (ક) સંસ્કૃત વૃત્તો (અક્ષરમેળ વૃત્તો તરીકે ઓળખાતાં), શાદ્દલવિક્રીડિત, વસન્તતિલકા, મંદાકાન્તા, માલિની, હરિણી ક્રિત્યાદિ;

(લ) પંક્તિમત માત્રાસંખ્યાના ધોરણે રચાતાં સંસ્કૃત વૃત્તો,

દા. ત. ગીતિ, આથી વગેરે, અથોત્ ગાથાના બધા પ્રકારો;

(ગ) અક્ષરોની (શ્રુતિયોની) નિયત સંખ્યાનો નિયમ જેમાં હોય એવાં સંસ્કૃત વૃત્તો,

દા. ત. અનુપદ્ધપ (વૈદિક જન્દોસ્વરૂપોનો એક માત્ર અવશેષ).

૨. અક્ષરોની માત્રાસંખ્યા એ જ જેમાં નિયમ છે હેવા સંસ્કૃત પછીના સમયના જન્દો:

(ક) અપ્રભંશ કવિતામાંથી આવેલા જન્દો,

(લ) હિંદી કવિતામાંથી આવેલા જન્દો;

(ગ) પછીના કવિઓએ મહેલા પ્રકારો (દલપંતરામ કૃત "વિગલ"માં આપ્યા છે તે),

૩. પૂર્વતર કવિઓ પાસેથી વારસામાં કે અનુકરણરૂપે આવેલા પ્રકારો; ગરબી, દેશી, પદ.

આ સંદર્ભમાં, ગરબીસ્વરૂપનો ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ "જેઈ જવો ઠીક પડશે." ગરબીના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરવું એ રહેલું કાર્ય નથી એ કબૂલ કરવું પડશે. વસન્તના વિ. સં. ૧૯૩૮ના ચેત્ર અંકને પૃ. ૧૧૯-૧૨૦મે શ્રી જગનનાથ વિ. રાવળે નરસિંહ મહેતાએ રચેલી મનાતી ત્રણ ગરબીઓ આપી છે. પશુ એ ખરેખર નરસિંહ મહેતાએ રચી હોવા વિશે મને ગંભીર સંશય છે. ૧૧.

૧૧. એ ત્રણમાંની એક મહે ઉપર આપી છે (જુલો પૃ. ૧૭૫), અને ત્યાં હેતી મૌલિકતા વિશે સ્પષ્ટી સંકા જણાવી છે. બીજી બે પશુ નરસિંહના જમાનાની પછીના-અથવા પછીના-એ જ દાળમાં છે. પ્રત્યેક ચરણનો લટકાનો શબ્દ લોળને બદલે લો છે હેનો શ્રી. જગનનાથ રાવળે આપેલા ખુલાસો પ્રતીતિજનક નથી. આ ગરબીઓ મૌલિક છે હેવું એમાં પ્રથમ માની લે છે અને પછી

ઉપરાંત નરસિંહના સમયમાં ગરમી હોય અને હેના પછીના અનેક સદીઓ સુધી અદ્યત્ત બની હોય એ વિચિત્ર છે. વળી દયારામનું જીવનચરિત્ર એ અન્યથે પૃ. ૨૩૪મે પાદનોધમાં, શ્રી. શંકરપ્રસાદ જીવનવાદ રાવજે

વહુ તુહને વાર રે જાઈશ મા જલ મરવા

એમ શરૂ થતી ગરમી નરસિંહ મહેતાની કૃતિ ગણીને આપી છે, અને હેને દયારામની શીલ સાવજી વેછે રે કે વહુજો રહો ઢો એ પ્રખ્યાત ગરમીના પ્રકારનું મુગ હોવાનું કહેલ છે. પણ વસ્તુતઃ એ ગરમીનો પદ્ધતાળ એ નથી એ તો હેની આ પછીની પંક્તિયો જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે. એ ગરમી આખી મેડે આ વ્યાખ્યાનને છડે પરિશિષ્ટ ક્રમાં આપી છે. હેમાંની આ એ પંક્તિયો જ હોયો:—

૧ છે કાલો તુ છે ગોરી વહુવર ઇહને ન મલિષ રે ।

મનસા બાન્ધા કહુ છુ તુમને માળસમાંથી ઢલી૧ ॥ વહુ તુહને૦

આ પંક્તિયો શીલ સાવજી દે છે વગેરે ચરણથી માત્રા સંખ્યામાં ધણી વધારે લાંબી છે અને લયમાં તથા યતિ પરત્વે જાદી છે. બહુ તો એટલું કહી સકાય કે પ્રથમ પંક્તિના નમૂના ઉપરથી દયારામને શીલ સાવજી ધ. ગીતનો ઢાળ ધડ્યો હોય, પણ હું તો એમ માનું છું કે નરસિંહની રચનાની પ્રથમ પંક્તિ પછીના અનંતરના લયમાં બેસાડી સકાય હોવી છે. જો કે ભક્તાર્થ-૧૫ બીજી પંક્તિની પદ્ધત્યના, પ્રથમ પંક્તિ કરતાં, અનંતરા જોડે વધારે બંધ બેસે છે; આ હકીકત મહત્વની છે અને પ્રથમ પંક્તિ પણ શીલ સાવજી દે છે રે એ પ્રકારની નથી એ મતનું સમર્થન કરે છે.

ઈમઝ્ય ને તુ સજની મ્હારી રજની ક્યા રમી આવી રે એમ શરૂ થતી એક દયારામની ગરમી છે તે બાલણમાં અને નરસિંહમાં પણ છે હેલું જણાયું છે, પણ પદસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ એ ખરી ગરમી નથી પણ પદ છે, અથવા દેશી છે. આ પ્રમાણે ગરમી સ્વરૂપની હયાતી દયારામની પૂર્વેના સૈકા-ઓમાં હતી એમ પૂરવાર કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જ થાય છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કેટલાક કવિઓએ ગરમીઓ રચી છે એ ખરું, દા. ત. અગિનાથી આવી રે જમવા કૃણ હરિ; પરંતુ એ બધા

કહપના કરે છે કે નરસિંહના સમયમાં લો શબ્દ પ્રચલિત હતો. લોનો તો કંઈ જ અર્થ થતો જ નથી, લોલ જેવો તો (અસંગત પદની ચારુતા વધારવાના શૈલાના શબ્દ તરીકે) અર્થ થતો જ નથી. પ્લેલી ગરમી અદ્યત્ત મનોહર શૈલીમાં રચાઈ છે (જે દયારામ જેવો કે અન્ય જાણીય સુંદર પદ-નિર્માતા કરી સક્યો હોય); પણ બીજા બે તો ધણી જિતરતી કેદિની છે, એ નરસિંહ મહેતાના મુખ-માંથી નીકળી હોય એ અસંભાવ્ય છે. નીચે નોંધેલી પંક્તિયો તો નિઃસંશય રીતે વિચારતાં તેમ જ વાણીમાં સ્પષ્ટ અને કઠક છે, નરસિંહ મહેતા હોવી રચના કરવા જેટલો નીચો ન જિતરે:—

પરખો જાણજો એવી કાત, કે ગઢવા થાયરે રે, લો;

પરખો પાંકરો સારી રાત, કે બાંલ રાતો વણે રે લો.

{ આ લો મજોકરોહિની રાવ (વિ. સં. ૧૭૭૨) ઢાળ ૨ જ માં મ્હારા જોવામાં આવ્યો છે. એથી એ શબ્દ નરસિંહ મહેતાનો સમયમાં, આ રાતથી તણુ સૈકા પૂર્વે, વિદ્યમાન હતો હેનું ભાગ્યે જ પૂરવાર થઈ શકે. આ હકીકત હિલટી થી. જીવનવાદના મનની વિરહમાં જાય }

દયારામની પછીના છે. દયારામની કવિતાની મીમાંસા કરતાં હિપર મ્હેં કહ્યું તે પ્રમાણે, ગરબાનો રિવાજ-કાણે જાણે કંઈકાર્થી ?-હયાતીમાં હતો એ હું કબૂલ કરું છું, અને હેમાં કદાચ ગરબી થોડીક ગવાતી હોય. પણ ગરબીને મુખ્ય પ્રકાશમાં આણનાર, હેને પોષણ આપીને વિકસાવનાર, હેનો પ્રદેશ વિસ્તારનાર અને પોતાના કંઠના સંગીતથી અને પ્રયોગોથી લોકોમાં પ્રિય અને પ્રખ્યાત બનાવનાર તો દયારામ જ હતો. હેની પછી હેના શિષ્ય ગિરિજાશંકરે અને એક અન્ય શિષ્યે આ કાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું. હું તો કહું છું કે ગરબીસ્વરૂપનો સાચા પ્રકારનો, સર્જક દયારામ હતો, અને અગાહિના મ્હારા દયારામ ગરબીનો સ્પષ્ટ ન્હેતો એ કથનને આટલાપૂરતું હું બદલવાને પણ તૈયાર છું, કારણ કે જેમાં ગરબીનો ખરો આત્મા છે હેવું ગરબીસ્વરૂપ દયારામનું સર્જન હતું. ૬૨

ગરબો અને ગરબી એ બે પ્રકારો ભિન્ન છે એમ હું માનું છું. ગરબો લાંબો હોય, ભારે હોય, અને વિષય સમર્પણમાં સંક્ષેપ ન જળવતો હોય; જગ્ગારે ગરબી નાખૂંક સુધક ઢાળની રચના છે અને હમાં વિષયનું સંક્ષિપ્ત સુસંહત સમર્પણ થયું હોય છે. વલ્લભ ભટ્ટનો આનન્દનો ગરબો અથવા કૌલકાલનો ગરબો, અને દયારામની સીસ શાસ્ત્રી દે છે રે અથવા વહાનુલો કામળગારો રે અથવા હુ જુ જાણુ વ્હાલે મુજમા જુ લીડ એ ગરબી, સરખાવતા તો ગરબો અને ગરબી એ બેનો સૂક્ષ્મ ભેદ તરત પરખાશે. ફરતા ફરતા ગાવાની ક્રિયા હેવો ગરબાનો અર્થ થયો છે એ વળી જુદો અર્થ છે.

બીજો એક ભેદ દર્શાવું છું: સંગીતકલામાં સ્વીકાર્ય બનતાં ગીતો કે ગાયનથી ગરબી જુદી છે. આ ગાયનોમાં (તાન આલાપ વગેરે) સંગીતની ખૂબી આણી સકાય તે ગરબીમાં રહેલાઈથી આણી સકાય નહિ; કારણ કે, એ બાબતમાં, ગરબીની સંગીતક્ષમતા મર્યાદિત હોય છે; સંગીતમાં જાણીતા જે રગ છે તેમાંથી કોઈ એક રાગનો સ્વરૂપવિકાસ ગરબીમાં નથી થતો, ગરબીમાં ઘણે ભાગે જુદા જુદા રાગોનાં તરવો, આગ-તુક રૂપે, પણ કલામય સંયોજન પામેલા, આવે છે, આ કારણે નાગર નદા મુગટ પર વારી જાવ' અથવા ભાવત મોરી ગલિયનમેં મિરધારી જેવાં ગીતોને, કેટલીક સન્નારીઓએ હેને ગરબી તરીકે ગરબા કાર્યક્રમમાં દાખલ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે તે છતાં, હું ગરબી માનવાની ના કહું છું.

દેશીઓ અને પંદો વિશે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રકારે ૧૫માં અને ૧૬માં સંકલના કવિયોને અને હેમના અનુગામીઓને પરિચિત છે આ પ્રકારોની ખન્દોરચના વિશે હું આગળ જતાં હમણાં જ કાંઈક કહેવાનો છું.

૧૨. ગરબી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નક્કી જણાઈ નથી. પણ એક તર્ક કરું. ગરબાના રિવાજને અંગે ગરબો કોરાવવો એ ઉક્તિ વપરાય છે. દિવાલમાં કાણું પાડેલા માટીના ધડામાં દીવાનું ઠાડિયું મૂકીને એ ધડાની આસપાસ સ્તીઓ* (અને કોઈવાર પુરુષો) ફરે અને ગરબા (કે ગરબી) ગાય એ જૂનો રિવાજ હજી પણ ધણી સ્થળોએ ચાલુ છે. આ ઘટદીપને ગર્મદીપ કહેતા હોય (ઘટના ગર્મમાં રહેલો દીપ). એ શબ્દ ગર્મો-ગરબો રૂપે સંકુચિત થયો, અને લક્ષણાધ્યાપારથી અર્થ-સંક્રાન્તિ પામીને એ ઘટદીપની આસપાસ ફરતાં ફરતાં જે ગીત ગવાય એ ગીત હેવો અર્થ પામ્યો.

જન્મનાં અથવા પદ્યનાં સ્વરૂપસાધક તત્ત્વો શાં છે ? અદ્યતન ગુજરાતી પદ્યતંત્રને, યથાર્થ સમજવા માટે હેના આદિ પ્રભવ પર્યન્ત, એટલે વેદિક જન્મ પર્યન્ત, જન પદ્યરચનાનાં પડશે, અને સંસ્કૃત તથા અપ્રમંશ યુગોમાં થઈને આજ સુધી પહોંચવું જોઈશે. સ્વરૂપસાધક તત્ત્વો આ બધા ક્રમેને જોડતી કાર્ત્ત પ્રકટ દેખાતી કડી નથી એ ખરું છે; અમુક અંશે નવાં પદ્યસ્વરૂપો જાણે કે શૂન્યમાંથી પ્રકટયાં લાગે છે, અને હેના આદ્ય વિધાયકો તો, કાળે કાળે, 'lisped in numbers as the numbers came' જે જન્મ આન્યો તકેમાં (અ.૨૫૯) રચનાં કરતો મયા. જનાં નિપુણ નિરીક્ષણ કરવાથી આ બધા ક્રમેમાં અનુસ્થાપ સનાભિતાનો તાંત્ર દેખાશે. આ નિપણ અન્વેષણ કરવું હોય તો મહોટો મંથ રચવો પડે. આદ્યના દિગ્દર્શનથી અહિં સંતોષ માનવો પડશે.

તો હવે વેદિક જન્મને પ્રથમ લઇએ; વેદિક જન્મ, અંગ્રેજી પદ્યની રીતે, શ્રુતિભારનિધિ નહોતો; જે વેદિક સંસ્કૃતમાં સ્વર હતો પણ એ સ્વરારોહરૂપ હતો કે અક્ષરભાર રૂપ હતો એ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવું નથી; એ અંશતઃ ભારરૂપ અને અંશતઃ આરોહરૂપ હતો એમ મનાય છે. ૬૪ વેદિક મંત્રોમાં અક્ષરોની સંખ્યા અને કદાચ માત્રાગણના પદ્યપ્રકારનું સ્વરૂપસાધક તત્ત્વ હતી. ૬૪ જતાં શબ્દોમાં સ્વરનું તત્ત્વ લગે જન્મ-સ્વરૂપનું નિર્ણાયક નહોતું તોપણ, પંક્તિને લયલગ્નિ આપનારું બનતું હતું.

આમ જતાં, સ્વરથી સ્વતંત્ર, અથવા જન્મની બાજુ વિષમતા જતાં સ્થિર થતો, અન્તર્ગત, સંસ્કૃતપદ્યનો લય વેદિક જન્મમાં પકડાય છે-દેખીતા લંબલગ્ન કે અન્તર્ગત વૈવિધ્ય સધાતું હોવા જતાં આ લય જોઈ સકાય છે. દાખલા તરીકે આ મંત્ર જુઓ :

(ક) યો જાત એવ પ્રથમો મનસ્વાન દેવો દેવાન મનુના પયેમૂળ ।

અસ્ય જુમ્પાદોસી અન્યસેતા લુમ્પસ્ય મહા સ જનાસ દન્દ્રઃ ॥ ૧ ॥

યઃ પૃથિવી વ્યધમનામદૃહદ્ યઃ પયેતાન પ્રકૃપિતાં અરમ્યાત્ ।

યો અન્તરિક્ષં વિમને વરીયો યો યામસ્તમ્નાત્ સ જનાસ દન્દ્રઃ ॥ ૨ ॥

(ઋગ્વેદ ૨-૧૨)

(લ) પરા દિ મે વિમન્યવઃ પતન્તિ વસ્ય દૃષ્ટયે

વયો ન વસતીશ્વ ॥ ૪ ॥

(ઋગ્વેદ ૧-૨૫)

૬૩. આ વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક ૧, પૃ. ૨૮૧ જુવો.

૬૪. ડૉ. એ. વનોન આનોદકૃત "Vedic Metre", પૃ. ૬, § ૧૬ જુવો.

"જન્મના માત્રાપરિમાણનો આધાર કેવળ હેમાંના લઘુગુરુચ્છેદોની સંખ્યા અને હેના ક્રમ ઉપર રહે છે, સ્વરના સ્થાન જોડે સંબંધ નથી."

(ગ) સત ચક્ષુઃ વદતિ કાલ એ સત્તાસ્ય નામીરશ્વત ન્વક્ષ. ।

સ હમા વિશ્વા મુવનાન્યજત કાલઃ સ દૈયતે પ્રથમો નુ દેવ. ॥૨॥

પૂર્ણઃ વુમ્ભોધિ કાલ આહિતસ્ત વૈ પડ્યામો વહુષા ન સન્તઃ ।

સ હમા વિશ્વા મુવનાનિ પ્રત્યહ કાલ તમાહુ. પરમે વ્યોમન ॥ ૩ ॥

(અથર્વવેદ, ૧૯-૫૩)

આ મંત્રોમાં જોઇ સકશે કે:—

(ક)માં મંત્ર ૧ના ખેલા ચરણનો, પૂર્વાર્ધ અને બીજા ચરણનો ઉત્તરાર્ધ, સ્વરો આદ કરતાં, ઇન્દ્રવજ્ર વ્રત છે:

મંત્ર ૨માં ચરણ બીજું ઇન્દ્રવજ્રનાં એ ચરણો છે (અંતઃખાતનો અ લઘુ ઉચ્ચારવો પડે).

(લ)માં ખેલા ચરણમાં પ્રમાણિકા વ્રતનો લય છે.

(ગ)માં ૨જા મંત્રના ખેલા ચરણનો ઉત્તરાર્ધ, (ન્વક્ષમાના) ન્વને સ્વરભક્તિથી નુ વ વાચિતાં, ઇન્દ્રવજ્ર અને છે; ત્રીજા મંત્રના ચરણ બીજાનો ઉત્તરાર્ધ પંચ, વ્યોમનમાં વ્યોની વિયો હેવી સ્વરભક્તિ કરતાં, ઇન્દ્રવજ્રનો લય પ્રકટ કરે છે; અને આઠીનાં ચરણોમાં તે તે વ્રતનો વિષમતાયુક્ત લય છે.

આ કારણે, કેટલાક લોકોએ ગુજરાતી પદ્યરચનાને વૈદિક હન્દણું પરિધાન ખેરોવવાના જે અણુષક યત્નો કર્યા છે કે પ તેને હું નિષ્ફળ તથા વૈદિક હંદની વિડંબના રૂપ ગણ્યા વિના રહી સકતો નથી; કેમ કે વૈદિક સ્વર ગુજરાતીમાં અંબલપ્યો છે.

હવે આપણે સંસ્કૃતયુગમાં વ્રતોનાં પ્રાણજૂત તત્ત્વો તપાસીશું. હેના સંસ્કૃત વ્રત ત્રણ વિભાગ પડે છે:—

(૧) જેમાં નિશ્ચિત માત્રાપરિમાણની, અર્થાત્ લઘુ અને ગુરુ શ્રુતિયોની નિયતરચનાને ગોઠવણી એ સ્વરૂપસાધક તત્ત્વ હોય હેવાં વ્રતો;

(૨). જેમાં, સમગ્ર પ કિતની લક્ષણક ગતિ માટે આવરૂપક કેટલાક નિયમો સાથે, માત્રાઓની ફક્ત સંખ્યાથી સ્વરૂપ સાધાવું હોય તે;

અને (૩) કેવળ શ્રુતિયોની (અક્ષરોની) સંખ્યા ઉપર આધાર રાખતાં, એ અક્ષરોના માત્રા પરિમાણની-પ કિતમાંનાં અમુક રચાનો શિવાય અન્યત્ર-લેશ પણ અપેક્ષા ન રાખતાં, કેટલાક વ્રતો (દા. ત અનુસ્ટુપ).

૧૫. શ્રી કૈયાલાલ મા. મુનશીનાં ત્રણ નાટકોમાંની-મુરદર-પરાજય, અવિમલ આત્મા અને તર્પણ (જેમાંની ઋચાઓ (?) કતોના એક મિત્ર રચી છે) એ નાટકોમાંની-કહેવાની ઋચાઓ જુવો.

વિભાગ (૧)માં માલિની, વસન્તતિલકા, મન્દાકાન્તા, હરિણી, પૃથ્વી, શર્દૂલવિકીરિત, સમ્બરા વગેરે વૃત્તો આવે છે;

વિભાગ (૨)માં આવે છે ચાર્યા, ગીતિ અને હેના પ્રકારબેદા.

વિભાગ (૩)માં મુખ્યતઃ ષત્તુલ્લુષ આવે છે,

વર્ગ (૧)માં આવતાં વૃત્તોનું માપ રૂઢ થયેલો અક્ષરગણની પદ્ધતિથી દર્શાવાય છે; આ અક્ષર-ગણો ત્રણ ત્રણ અક્ષરોનો ગણો છે. જે ચર્ણ, ર્ગણ, ત્રગણ, ચર્ગણ, જગણ, સર્ગણ, મર્ગણ અને નર્ગણ હેવાં નામે ઓળખાય છે, અને એ ગણો પ્રત્યેક અક્ષરની માત્રાના નિશ્ચિત ક્રમને અનુસરે છે. ગણસંદાએ આ વપરાય છે :

ચ ર ત મ જ સ મ ન

આ પદ્ધતિ કેવળ સંગવડ ખાતર યોગ્ય હોઈને તે તે વૃત્તની લયસાધક રચનાનું ખરું સ્વરૂપ દર્શાવતી નથી; એ લયરચનાનો આધાર સમગ્ર પદ્ધતિના અગવિભાગ ઉપર રહે છે જેનું કેશવલાલે હ. પ્રવે સંધિ હેતુ સુભગ નામકરણ કર્યું છે. દાખલા તરીકે

વસન્તતિલકાનું રૂઢ સંજ્ઞાઓમાં લક્ષ્ય આ અને. તમજજગ (ગ=૩, ૩), જેમકે

ત્વાં કામિનો મદનકૃતિમુદાહરન્તિ

એ પદ્ધતિ ગણવ્યવસ્થામાં આ પ્રમાણે અપાયું—

ત્વાંકામિ । નોમદ । નદ્ધતિ । મુદાહ । ર । તિ ॥

પણ હેના લયનું સાચું સ્વરૂપ સંધિયોથી સચવાય છે—

ત્વાંકામિનો । મદનદ્વા તિમુદા । હરન્તિ ।

વર્ગ (૨)માં આવતાં વૃત્તોનું માપ દર્શાવવાની પદ્ધતિ હેમતા લયસ્વરૂપને અનુરૂપ છે અને હેમાં માત્રાગણોની ગણતરી કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે

ગીતિનું સ્વરૂપ પ્રત્યેક દશમાં સાત અતુમાનક ગણો અને એક શુરુ અક્ષર એ પ્રમાણે દર્શાવાય છે. લયસ્વરૂપ શુદ્ધ જળવાય એ માટે વિશેષ મર્યાદા એ મૂકવામાં આવે છે કે (૧) દાખલાનું એકીગણ જગણ એટલે — ન હોવો જોઈએ, અને (૨) છટ્ટો ગણ જગણ હોવો જોઈએ અથવા ચાર લઘુ અક્ષરોનો, અનેલો હોવો જોઈએ. આ લક્ષણનાં વર્ધાંતરને આ સંક્ષિપ્ત સંજ્ઞાસૂત્રમાં આવી ગય છે—

દાદા । ચાઆ । દાદા । ચાઆ । દાદા । લક્ષજ । દાદા । ચ ।

અહિં દા=એ માત્રા, અર્થાત્ — અથવા

ચાઆ=ચાર માત્રા, એટલે — અથવા — અથવા — અથવા —

સ=લઘુ;

શા=શુરુ.

પણ હું વસ્તુરિધતિને દર્શાવતું એક વિશેષ તત્ત્વ ઉમેરું, તે એ કે છેલ્લો અક્ષર ગા (એટલે એ માત્રાઓ) નહિ પણ ચાર માત્રાનો પ્લુત અક્ષર હોવો જોઈએ. આથી ઉપરની સંજ્ઞાઓજનામાં હું માને બદલે ચાત્રા મૂકવાનું યોગ્ય ગણું છું.

દાદા સંજ્ઞા મૂકવાથી એકી ગણુ જગનન હોવો જોઈએ, એ મર્યાદા જળવાય છે, અને હજી ગણુ લદાલ સંજ્ઞાથી દર્શાવેલો હોઇને એ જગનથી અથવા ચાર લઘુ અક્ષરોથી બનાવી સકાય.

હવે આપણે આજે વપરાતા ગુજરાતી, છન્દો, ચર્ચીશું. એ છન્દોના ત્રણ વર્ગો પડી સકે છે:-

(૧) સંસ્કૃત વૃત્તો, માલિની, મન્દાકાન્તા વગેરે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે:

(૨) કેવળ અક્ષરોની સંખ્યાનો નિયમ અનુસરતા, માત્રા સંખ્યાથી નિરપેક્ષ, છન્દો; ઇ. ત. મનહર છદ, ઘનાક્ષરી છદ વગેરે:

અને (૩) પંક્તિગત અક્ષરોનો કુલ માત્રાપરિમાણનો નિયમ જળવતા છન્દો, જેમાં પંક્તિનો વિશિષ્ટ લય સાધવા માટે તાલની અચુક વ્યવસ્થા હોય છે. આ તાલમર્યાદા સંજ્ઞાસૂત્રને અનુસરીને જળવી સકાય, ઇ. ત. હરિગીતનુ બક્ષણુ સાધારણ રીતે ૨૬ કે ૨૮ માત્રાની પંક્તિ, ૧-૪-૮-૧૧-૧૪-૧૮-૨૨ અથવા ૩-૬-૧૦-૧૩-૧૭-૨૦-૨૪-૨૭ એ માત્રા ઉપર તાલ, તાલસ્થાને જગનનું વર્ણન, અન્ય અક્ષર ગુરુ; હેતુ છે તે નીચેના સંજ્ઞાસૂત્ર વડે સંક્ષેપથી છતાં સપૂર્ણરૂપે દર્શાવી સંક્રામ્ય છે —

દાલ દાદા । દાલ દાદા । દાલ દાદા । દાલગા ।

અથવા દા । દાલ દાદા । દાલ દાદા । દાલ દાદા । દાલગા ।

અહિં પ્રથમ સંજ્ઞાસૂત્ર ૨૬ માત્રાની અને બીજું ૮ માત્રાની પંક્તિ સૂચવે છે દાલદાદા સંધિમાં લ મૂક્યો છે તેથી તાલ સ્થાને જગ આ (તેને લયબળ થવાનો પ્રસંગ દ્વાર થાય છે અને છેલ્લી સંજ્ઞા ગા છે તેથી પંક્તિને અતે ગુરુ અક્ષર હોવો જોઈએ એ નિયમ જળવાય છે; આ સૂત્રમાં આપોઆપ તાલ જે માત્રા ઉપર જોઈએ તે માત્રા ઉપર જ આવે છે. આ સુદ્ધિકૃત છતાં સંક્ષિપ્ત પદ્ધતિ માટે હું ઈ. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવના બીજા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ સમક્ષ વાંચેલા વચનાના પ્રકાર એ નિર્બંધનો ત્રણી છું.

[નોંધ જેમ જોતિ (અથવા આર્ચા ના પ્રત્યેક દલનો અન્ય અક્ષર હોય છે તેમ, ૨૬ માત્રાના હરિગીતનો અન્ય અક્ષર ગા ચારમાત્રાનો પ્લુત છે એ હું ભારપૂર્વક કહીશ. પાછળના ચરણની જોડે લખનું અનુસંધાન જળવાય એ માટે આ રચુતઉચ્ચારણ આવશ્યક છે.]

વગેરે (૩)માં આવતા છન્દની સ્વરૂપવર્ચાની જરૂર નથી; હેતુ જે વર્ણન આપ્યું છે તેથી જ હેતુ સ્વરૂપ (સ્વતંત્રતા) આપોઆપ નિશ્ચિત થઇ જાય છે. -

દેવીઓ, પદો અને ગરબીઓની સ્વરૂપસાધક તત્ત્વસામગ્રી પરત્વે, અસંશયે પદ્યરચનાના મૂળ તત્ત્વના અત્યંતથી ઊપજીએ, હેવો ખ્યાલ વ્યાપક છે કે આ ઢાળોમાં કાલમાન-
 દેવી, પદ નિયામક માત્રાની ગણતરી જરૂરી નથી, અને માત્રાસંખ્યા આવશ્યક નો હોય તો
 વગેરેનાં ઘટક તત્ત્વો પણ આ ઢાળોની રચનાનું નિયામક કાઈ ધોરણે નથી. આ વિષયમાં નિપજાત
 ગણાવા જોઈએ. આનો દાવો કરી સકે હેવાઓ પણ આ મત ધરે છે. આ
 મતની અવધાર્યતા સાબિત કરી સકાય એમ છે. કાઈ પણ દેવી કે પદ કે ગરબી લો; હેને ગાવામાં
 નિયત કાલમાન જાળવ્યા વગર છૂટકો નથી; અને આ વસ્તુસ્થિતિ જ ઉપર જણાવેલા મતનું
 નિરસન કરવાને પૂરતી છે. આ ભૂલ્ય થવાનું કારણ એ છે કે આપણાં પ્રાચીન કવિયો આ પ્રકારની
 રચનામાં અનહદ છૂટ લેતા, અદ્ય કાલમાત્રામાં અનેક શુદ્ધ અક્ષરોને ઠાંસી દેતા અથવા ક્ષુદ્ર અક્ષરોને
 ફાવે તેટલી માત્રાઓ જોડવા લાગતા. પ્રથમ દૃષ્ટિએ શિથિલ જણાતા આ જાનના રચનાકાળના
 સુનિશ્ચિત નિયમો ક્ષણે અસંકલ્પ નથી. વસ્તુતઃ સદ્ગત નવધરામ લક્ષ્મીરામે આ દિશામાં પ્રયત્ન
 આપ્યો હતો અને સ્વસ્થિત ગરબાવલીમાં હેને પ્રસ્તાવ કર્યો હતો, પણ ગમે તે કારણે હેમણે એ
 કામ પૂરું ન કર્યું. આ વિષયની વિસ્તીર્ણ ગોઠવણ કરવાનો અહિં અવકાશ નથી. છતાં એક એ
 દિશાસૂચક વિધાન કરીશ:—

(ક) પ્રેમાનંદે વાપરેલા એક ઢાળની જોડે દયારામે વાપરેલું એ ઢાળનું સ્વરૂપ સરખાવશે
 તે ખડખડી રચના અને લખણ હાલ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ થશે :

(૧) લઘકાર કીટો અતરિકે, અચ્ચર વનૈ કાવિયા,
 ગિરિતરુવર માંસ ઘોળિત માંચા કરીને લાવિયા.
 ફરી કોરણ વટકઢાટા રેણુ જડે મગ્મીત વળી,
 દવાપી લીધી. દશો દિસા માયા કીધી પોતાતળી.

(પ્રેમાનંદ મદાલસા ૧)

(૨) મળિરાનમ્ય ગિરિરાજ શ્રી, ધીનાય મન લોમાય;
 અચ્ચક મધુર મુદાન્દ દ્વિજગમ, લોમા વહી નવ જાય.
 શતપદ્મભોજન મુન્દરી દયામાતળી મહુ જન્દ;
 તે મધ્ય વિલસે સાર નદવર રસિકમળિ ગોવિન્દ.

(દયારામ, રસિકવલ્લભ ૮૨, પ-૬)

દાદાલદા એ શુદ્ધ લય (૨) માં ૨૫૮ છે, જ્યારે (૧) માં ૫૩૨ છે. ૨૫૮ કે ૨૫૬ કે
 લયકામ છે. ઢાળ દાદાલદા ગણ્યોજાનાને જાળીને જ એક-સરખો ચાલવો જોઈએ હેવું નથી, જેમા
 દાદાલદા લાલદાદા લાદાલદા લાળ અને હેવાં રૂપાન્તરો થઈ સકે છે, એ સ્વીકારી પછી પણ
 યિચિત્તા રહે છે.

(બ) પલ્લવગમ જન્દનું નિયતરૂપ જાળવતી આ પંક્તિ લો:—

છત્રે ચાતી છાય છડીધર છામત,

અને શાસો માસો શરદપુન્યમની રાત્રી જો એ પ્રકારની ગરબીની આ પંક્તિ લેા .

હા ! દેવ ! હું વિપરીત વૃક્ષદ્ વીધલુ ?

આ બંને પંક્તિયોને એકબીજાના ઢાળમાં બદલીને વાંચી સકાય, કારણ કે બંનેની અન્તર્ગત જાન્દસ રચના અભિન્ન છે; તદ્વાત છે માત્ર પદ્યની દૃષ્ટિમાં અને યતિના સ્થાનફેરમાં; પ્લવગમમાં યતિ અગ્યારમી માત્રા પછી આવે છે, જ્યારે ગરબીમાં પંક્તિ રિરામ વિના ચોલાય છે. ગરબીની પંક્તિને વિપરીતના સતી પછી યતિ ગણીને વાંચશે અને હું નો ત્રણમાત્રાનો પ્લુત ઉચ્ચાર કરશે, તે પ્લવગમ પ્રકટ થશે; અથવા પ્લવગમની પંક્તિને છાયાના યની પછી યતિસ્થાને અટક્યા વગર તથા છઠ્ઠીધરના રને પ્લુત ઉચ્ચાર્યા વગર વાંચશે તે નિદિષ્ટ પ્રકારની ગરબી બનશે.

[નોંધ : પ્લવગમ જન્દમાં પ્લુત ઉચ્ચારણ જોઇએ જ હોવો આગ્રહ મૂકે નથી; કારણ કે અક્ષરને એક માત્રાનો ગણીએ તે પશુ લય જળવાય છે. પ્લુત ઉચ્ચારણ તે પદ્યમાં માત્ર શોભાનું તત્વ છે.]

ટૂંકોમાં આધુનિક હમણું હમણું અર્વાચીન કવિયોએ કેટલાક જાદોની મિશ્રરચનાઓની કેટલીક નવીનતા દાખલ કરી છે; દા. ત.

(ક) ઉપજાતિ-વસન્તતિલકા

(લ) સ્વદશિસરિણી

(ગ) અમ્યસ્તશિસરિણી

(ઘ) સ્વદશિસરિણી

વગેરે ટૂંકોનાં હાવાં મિશ્રણના અને-પ્રકારફેરના દાખલાઓ જોઈ જાય છે :
ઉપજાતિ-વસન્તતિલકા :

પ્રચન્દ એ જ્યોતિ અગ્નિ મ્હેતો

વિશાલ આ વિશ્વ વિલોમી દેતો;

મા જ્યોતિથી મિન્ન વીસે જ કાંઈ,

આ પેર જો પ્રજ્વલિ ફૂલો પુરુષમાર્દિ.

(નરસિંહરાવ જોળાનાથકૃત હૃદયવોળ, રિમ્મ ગાયકગણ, કડી ૫૮)

આ અન્યકતાને આ વૃત્તિમિશ્રણનો પૌત્ર પ્રથમ યોજક જો હોવો ખ્યાલ હતો, પણ વધે પછી ભાગવતની એ જ પ્રકારનું વૃત્તિમિશ્રણ કરતી આ પંક્તિયો હેના સાંભળવામાં આવી :

ત સર્વવાદપ્રતિરૂપશીલ

નન્દે મહાપુરુષમાત્મનિગૂઢવોષમ્ ॥ (દાદશ સ્કંધ).

નીચેની પંક્તિઓમાં પ્રમાણિક અને પ્રદર્શિની 'તત્તોતુ' મિશ્રણ છે તે જિનન છતાં દુષ્ટ પ્રકારનું છે :

મૃદજ્જસલતૂળવા

પૃથક્ નરન્તિ સગદિ

પ્રાતાદે ધનપતિરામકેશવાનામ્ ॥

(પાણિનિ ૨-૨-૩૪ ઉપરના શાખ્યમાં પતંજલિયે આ પંક્તિયે આપી છે.)

(કા. સર ૨૧. ગો. લાંડારકરે આ પંક્તિયોના ઉદ્દેશ્ય Vaishnavism and Saivism અન્યમાં ૫ ૧૧મે કયો છે-પણ પંક્તિયો ટાંકી નથી.

(જ) સ્વશિલરિણી

અગ ! શજવજે ચોર ગોંતજાં,

થઠો નચવજે કાન્ત ચોંતજાં,

નમેરી છાપાનો વિકટ સવ ધેરો ઘટ થશે,

ચઠાની ય્યોજ્જ્ઞાનો મળિમય પ્રોતિપન્થ લીપશે,

(નંદાનાલાલ દ. કવિ કૃત મળિમય સૈલી કાવ્ય; કેટલાંક કાવ્યો

લાભ ૧, પૃ ૧૨-૧૩).

નોંધ :—આ મિશ્રજનની પ્રથમ યોજના મલિશકર ૨. ભટ્ટે કરી હતી હેવો દાવો શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે મલિશકરકૃત કાવ્યોના સંશ્લેષ પૂર્વાભાષની પોતે લખેલી પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૪૬ મે રજુ કયો છે; અને આ દાવો હેમણે સંશ્લેષીત હજાર કાવ્યને આધારે કયો છે. પણ એ કાવ્ય જોતાં જણાય છે કે હેમાં નંદાનાલાલના મળિમય સૈલી કાવ્યના ખંડશિખરિણી ઉપરાંત વધારામાં અવ્યક્ત શિખરિણીનું પણ મિશ્રણ છે (અવ્યક્ત શિખરિણીનું દર્શાવેલું હમણાં આપવાનો છું) થુક ખંડશિખરિણીનો પ્રયોગ નંદાનાલાલના આ કાવ્યમાં છ. સ ૧૮૯૮ માં અને નરસિંહરાવના કાવ્યોમાં છ. સ ૧૯૦૭ માં થયો હતો.

(ગ) અન્નસ્તશિલરિણી:

પ્રિયે પાદામ્બુજે,

હલે તારા લોજે.

વિચાતે ! નેવી એ તવ સુતલ ! જાણા રસરૂપે

સમર્પેલું છેજે જીવન રસલોકે, જનુપમે;

શનનિગમમા વિચુત્ત હસે :

જલધિજલમા કો નદોં લસે :

અંચ વ્યોમાન્તર્ગા શ્વલ્લહ્લતી જ્યોતિઃ ઝંઙુ વસે:

સક્ષિ તદારી મૂર્તિ હૃદયગવને એમ વિકસે.

(નંદાનાલાલ દ. કવિ કૃત દ્વન્દુકુમાર, અંક ૧, દશ્ય ૨, પૃ. ૨૭-૨૮)

નોંધ: મલિશ'કર લાદના રત્ન કાવ્યની માફક નહાનાલાલે પણ આ કાવ્યમાં અમ્યસ્ત અને લંડ શિલ્પિની એકઠા કર્યા છે. આ પંક્તિયોના પ્રથમાર્ધમાં અમ્યસ્ત શિલ્પિની છે અને ઉત્તરાર્ધમાં લંડશિલ્પિની છે.

મળકારમાંનાં પોતાનાં કાવ્યોમાં પ્રો. બી. ક. ઠાકરે અમ્યસ્ત છૂટ્ટી, અમ્યસ્ત મંદાકાન્તા અને હેવા અન્ય પ્રકારો રચીને વિલક્ષણ પ્રવચ્ચયોગમાં ઉમેરો કર્યો છે; એક કાવ્યમાં (પૃ. ૬૬)ને “વધારે કહેતું ના” માં) અમ્યસ્ત નામ અનુચિત આપ્યું છે, કારણ કે ત્યાં માત્ર અત્યેક શ્લોકના ચોથા ચરણને અંતે હેમણે પ્રથમ ચરણના આદ્ય છ અક્ષરોને ફરીથી આપ્યા છે; હેને શ્લોકોને સાધનારું મુવપદ કહેતું વધારે યોગ્ય છે હેને હેમણે શૃંગલિન શિલ્પિનો નામ આપ્યું હોત નો યોગ્ય થાત.

(૬) લંડહરિગીત:

અળગળ્યા ઝણાળના
ગોલ નિજ પાત્ર મરી
પ્રકૃતિ યજ સંચારામાં
લાલી સનન્તપણા મળી

(નરસિંહરાવકૃત હરવલોળામાં “લુવડ,” પૃ. ૪૬-૫૦).

આ છંદનો વિશિષ્ટતાઓ “લુવડ” કાવ્યના (વવરણમાં વિસ્તારથી સમજાવી છે. અહિં એ છંદની માત્રાચોળના જ આપવી બસ થશે:—

દાલ દાદા દાલદા
દાલ દાદા દાલદા
દા દાલ દાદા દાલદા,

પ્રથમ એ ચરણોમાંના દરેકમાંથી અન્તના વધારાના દાને કાઢી નાખવાથી આ ચોળામાં પ્રચલિત હરિગીતથી જુદા પ્રકારનો લય સધાય છે, અને, તે સાથેસાથ, ચોથા ચરણના આદ્ય દા વડે ત્રીજા અને ચોથા ચરણને સાંધવાથી વૈવિધ્યનું તત્ત્વ આવે છે. ત્રીજા અને ચોથા ચરણ સળંગ વાંચવાથી પ્રચલિત હરિગીતનું એક ચરણ થાય છે એ ખરું, પણ ચોથા ચરણમાંના દા, એક જ વાર આવતો હોવાથી, અવલુને સાધારણ હરિગીતથી નવીનતાને અનુભવ અર્પે છે, જેમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય ચરણમાં દા કાઢી નાખ્યો છે તેથી ખાસ વિશિષ્ટતા આવે છે.

સાચા લંડહરિગીતના બ્યવસ્થા હાવી છે; ચરણના ટૂંકા કરી નાખવાની કેવળ બાબાકારગત યુક્તિ વાપરીને, અક્ષરોને કાઢી નાખ્યા વગર જ, કેટલાંક કદિપત અનુકરણો કરવામાં આવે છે તેના તો આ પંડહરિગીતથી ભેદ સ્લેષાર્થથી પરખાઈ જાય છે, કારણ કે હેને સળંગ વાંચતાં હેમાંથી ચાલુ હરિગીતનું સ્વરૂપ પ્રકટ થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે શ્રી અ. ક. ખગરદારની નીચે આપેલી કાવ્યપંક્તિયો, ચરણોના ટૂંકા પાડવાનો દેખાવ કર્યા છતાં, ચાલુ હરિગીત જ છે:—

કપ્પા કુમુદની

કોમલ બની

કપ્પા યુવર તે કાંઠામયો ?

આ રંગ તો ન્યારો ધર્યો,

ઓ રજપૂતણી ધોરાગના !

(વસન્તના સંવત ૧૬૬૫ના અધિક શ્રાવણ અંકમાં ૩૧૩મે પૃષ્ઠે પ્રકટ થયેલું 'ધોરાગના કમંદેવી કાવ્ય').

આ પંક્તિયોને માત્ર આ પ્રમાણે ગોઠવીને વાંચો:

કપ્પા કુમુદનો કોમલ યની કપ્પા યુવર તે કાંઠા મયો ?

આ રંગ તો ન્યારો ધર્યો, ઓ રજપૂતણી ધોરાગના !

એટલે પ્રત્યેક ચરણમાં ૨૮ મત્રાનો ૩૬પ્રકારનો હરિગીત ૨૫૪ થઈ જશે.

ઉપર આપેલા પ્રકારોમાં (જ), (ગ) અને (ઘ)માં એકના એક છંદના ભાગોમાં આન્તર ફેરફાર કરવામાં આવે છે અને પ્રકાર (ક)માં જૂદા જૂદા છંદનો મેળવણી થાય છે એ તો ક્ષેત્રમાં આબુ હશે. આ મેળવણીના એક વિશેષ દાખલો અ.પી.ધ, જેમાં બે છંદોનું સુશ્રમ મિશ્રણ થયું છે. એ મિશ્રણ ન્હાનાલાલ દ. કવિના ઉપર જણાવેલા મળિયવ સૈંધી કાવ્યમાં ઉપલબ્ધ છે:-

ભાછા પેલા ફયામ અગ્નિ તરંગે

ઘાલી તહારી મૂર્તિ જો! મેષરંગે,

વિશ્વાન્તરી ગીત શા પોર ગાજે !

ઘાલી તહારી એ પ્રણયરસોલ્લ આત્મવિન્દુ વિરાજે.

અહિં પ્રથમ ત્રણ ચરણો શાલિની વૃત્તમાં છે અને ચોથું ચરણ મન્દાકાન્તા છે. આ બે વૃત્તોનું મિશ્રણ અનાપાસે થાય છે, કારણ કે બંનેના અંધારણમાં સમાનતરનો છે; જુલો.—

શાલિની—ગાગા ગાગા ગાલગા ગાલગાગા,

મન્દાકાન્તા—ગાગા ગાગા [લલલ લલગા] ગાલગા ગાલગાગા,

એટલે કે મન્દાકાન્તામાંથી મધ્યવર્તી સંધિ [લલલ લલગા] કાઢી નાખવાથી શાલિની નીપજે છે. અને, એથી ઉલટી રીતે, શાલિની ના 'હેલા અને બીજા સંધિયોના વચ્ચે લલલ લલગા (મધ્ય સંધિ તરીકે) મૂકવાથી મન્દાકાન્તા થાય છે; આ રીતે આ બે વૃત્તોમાં એક પ્રકારની સહતીયતા છે.

એ જ પ્રમાણે ડગલિત વસન્તતિલકામાં સંગોવતાનું તરન છે. કારણ કે (આદ્યઅક્ષર નિયમસર યુર હોવાને કારણે ડગલિતિથી લિન્ન હોવા) દ્વિવજ્રા વૃત્તમાં પ્રથમ સંધિ પછી લલલ દાખલ કરવાથી વસન્તતિલકા વૃત્ત નીપજે છે. આ પ્રમાણે:—

ગાગા લગા [લલલ] ગા લલગાલ ગાગા એ વસન્તતિલકા છે, હેમાંથી [લલલ] કાઢી નાખતાં ગાગા લગાગા લલગાલ ગાગા રહે એ દ્વિવજ્રા વૃત્ત છે. આમ આ બંને મિશ્રણો સુસંગત છે.

(લ) જેને શિથિલ રીતે અને ખોટી રીતે મંજૂલ કહેવામાં આવે છે એ વિદેશીય પદ્ધતિઓની આયાત પણ અર્વાચીન જીવનની નિર્મળતામાંથી ગણાય. હેની આયાત દ્વારા પિંગળમાંથી થઈ છે. અને મળ દ્વારા રચનાનું સાચું સ્વરૂપ અને આંતર તત્ત્વ સાધવામાં બહુ થોડા ગુજરાતી કવિઓ સફળ થયા છે. આ દિશામાં પહેલ કરનાર બાલાશંકર ઉદાસ-રામ હતા, અને મણિલાલ દિવેદી, કલાપી અને બીજા કેટલાય લોકો પછી આવ્યા જેમણે આ પદ્ધતિઓમાં વિવિધ પ્રકારની સફળતા અથવા ખરું કહેતાં નિષ્ફળતા દાખવી. આ પદ્ધતિઓના પ્રકરણને ઉદાહરણો આપીને લખાવવાની જરૂર નથી.

(મ) અર્વાચીન નવીનપ્રયોગોની શ્રેણીમાં હવે લઈશું 'નહાનાલાલ દ. કવિનો અપદ્ધતિ રચનાનો મૌલિક વિલક્ષણપ્રયોગ'; હેને અપદ્ધતિ કે અપદ્ધાગદ્ય હેતુ' નામ અપાય છે એ યથાર્થ નથી, કાવ્ય કે પદ્ય એટલે જીવનસરૂપ પામેલું ગદ્ય, જ્યારે નહાનાલાલની નવીનરચનામાં જીવનસરૂપ ગુણ છે. આ નવીનરચના પરત્વે આટલું કહેવું પડશે કે જેને કે જાતોત્તરમાં રજૂ થયેલા પ્રથમ પ્રયાસમાં આ અપદ્ધતિ ઢાળ-હેને ઢાળ કહેવાય તે-નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો, હેમાં પદ્યનો ખોટો આકાર આપવા માટે અસમાન દબકા કરીને મૂકેલ ગદ્યથી વિશેષ કાંઈ નહોતું, છતાં આ પ્રકારની એ પછીની હેમની રચનામાં અમુક લય જળવાય છે તેથી એ ભાવાવિષ્ટ ગદ્ય નામની અધિકારણી અને છે, પણ એને લયબદ્ધ પદ્ય તો નજ કહી શકાય. આ પ્રકારની રચના કવિના જ્યાજ્ઞ્યન્ત નાટકમાં અને એ પછીની હેમની કૃતિઓમાં જોવામાં આવે છે.

(જ) આજની નવીનતામાં, ગુજરાતી કવિઓએ લીધેલી એક ગુરુને સ્થાને એ લઘુ અને એ લઘુને સ્થાને એક ગુરુ અક્ષર મૂકવાની છૂટનો ઉલ્લેખ કરું ? એ આકારવિશેષ નથી પણ દાખ છે એ કારણે હું અચકાઉં છું. હાલી છૂટ, સમાજકાલેશ નામે જાણખાતી, પ્રાક્ત-પિંગળમાં સ્વીકાર પામી છે એ હકીકત મહારા લક્ષ જ્ઞાન નથી; પણ હેની ખાસ મર્યાદાઓ હોય છે- નિયમરૂપે નોંધાયેલી નહિ પણ અલિખિત અને સહજસિદ્ધ મર્યાદાઓ હોય છે, જેથી ઉચ્ચારસૌખ્ય જળવાઈ રહે છે, જ્યારે મહારા મનમાં જે ગુજરાતી કવિઓ છે હેમણે લીધેલી છૂટ, વિશેષતઃ સન્ધિભંગ યામ લોકો, કથુંકરશ અને છે. ઉપર મેં વેદિક અને વેદાંતરકાલીન યુગના જીવંતી અસમાનતાનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે, જેમાં બાલાશંકર દેખાતી ઉચ્ચાનચતા વસ્તુતઃ વિવિધ અને સૌન્દર્ય આણુવારી અને છે, હેનાથી આ આધુનિક છૂટ જૂના પ્રકારની છે.

મહારા ક્યનને સ્પષ્ટ કરવા માટે ઉદાહરણો આપવાં જોઈશે, તેથી ઉદાહરણો આપું છું.

(ક) અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા.

આ પ્રકારનો દાખ માત્ર થોડાક કવિઓએ કર્યો છે; ખરી રીતે હેવા એક જ કવિ વિશે વિચાર કરવો થાય છે, કારણ કે હેમની સાચા કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ છે, અને એથી જ હેમના હાવા 'ઘણિયક અપ્રયોગો, પોતાનાં સંજ્ઞાત કાવ્યોની પ્રસ્તાવનામાં કરેલા વિરતીયું' પણ વિશ્વ અચાલ છતાં, અસ્મય અને છે. એ છે મળકારના કવિ શ્રી. જળવંતરાય ક. ઠાકોર. 'ઉક્ત પ્રસ્તાવનાનાં પૃ. ૨૫-૨૬ જુઓ) :

- (૧) તરી પલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોથી ને (મળકાર, પૃ. ૫૧, પં. ૧૦).
 (૨) સપેટી જતનેથી સોળ, લોમાવતી છેત્વન (, પૃ. ૫૨, પં. ૧૪)
 (૩) ઝરે પીલી મુન્દર મુલ્લદ દયિતા, માવ નિકટ (, પૃ. ૬૫, પં. ૧)
 (૪) ઝરે ત્હારા શીતલ કમલમુળે મીઠ મુજને (, પૃ. ૬૫, પં. ૩)

ઉદાહરણ (૧) અને (૨) પૃથ્વીવૃત્તાનાં ચરણો છે; હેમાં અનુક્રમે, પ્રા અને લો એ બે લઘુને ધાને વપરાયેલા ગુરુ અક્ષરો અસદા છન્દોર્ભંગ કરીને વૃત્તમર્ધાદા ઉપર આપાચાર કરે છે. ઉદાહરણ (૩) અને (૪) શિખરિણીનાં ચરણો છે; હેમાં એક ગુરુને સ્થાને મૂકાયેલા, અનુક્રમે દર અને તલ અક્ષરો ઉલટા પ્રકારનો વૃત્તમર્ધાદાનો ભંગ કરે છે— અને એ મર્ધાદાભંગ ધૂષ્ટ વિવેકત્યાગને બીધે એટલે જ અક્ષર્ય બને છે.

આ કવિની કૃતિયોમાંથી હું અનેક દાખલાઓ આપી સકું; વૃત્તચત્રામાં દાવી તરંગી અને કંઠંગી અતંત્રતામાં એઓ છૂટથી રાચે છે. પણ પ્રકાર દર્શાવવા માટે આટલા દાખલાઓ પૂરતા છે.

(જ) પ્રાકૃતપિંગલ.

- (૧) તિહુ પાપ ડળવિસ અવસર ઘરો દેણે બીહં ગુણો
 (૨) ડળ બસીતહવળઠમચરિભં દગારિસં હારઅં
 (૩) અઠતીસે લહુ'ત્તચ્છત્તચ્છ કહણા વિસ્સામ નેજપિઓ
 (૪) ગુરુ ચાલીસદ ચારિણે લહુઆ દિઘ્ણનકિઘ્ણનં
 (૫) મુણુ સેસાહજંદુબંધ મુસો પંચાણુસો સઢુઓ

(અન્દ્રમેહન ધોષી આગ્રહિ; પૃ. ૫૩૩-૫૩૪)

આ ઉદાહરણોમાં કાળી ડાપેલાં સ્થળોએ એક ગુરુ અક્ષરને સ્થાને બે લઘુ અક્ષરો આપ્યા છે. પણ હંદ (ચારૂલવિમીલિત) વર્ણવણ હોવા છતાં એ કણને અગ્રિય લાગતા નથી, કારણ કે એ ચરણના આદિમાં આપ્યા છે. છતાં એ વૃત્તિનિયમના ભંગના દાખલાઓ તો છે જ; સાચો લયવિચાર હેવા નિયમભંગ કહી ન શકે. આથી ઉલટા પ્રકાર (બે લઘુને સ્થાને ગુરુ) આ ગ્રન્થમાં મળતો નથી; એ તો એટલે મોટો લયપ્રમાદ છે કે હેને સ્થાન ન મળે.

(ગ) વૈદિક છન્દોમાં આપાતકૃત્ય ઉચ્ચાવચ્ચતા.

ચોક્કસ પાનાંઓ પહેલાં આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો મહેં આપ્યાં છે. એ અદિ' ફરીથી આપવાં આવશ્યક નથી પરંતુ વૈદિક છન્દમાં સહજ હાસવિકાસશીલતાનો વિશાલ અવકાશ રહે છે, એ દર્શાવવા માટે હું ડૉ. એ. વનોન આનોલ્ડનાં વચ્ચેનાં આ અવતરણ ટાંકું છું:—

“અગવેદમાં મન્ત્રના હેવા કાઈ લાગે લાગે જ હોય જેમાં વિહિત લયને તજવાની છૂટ કવિયો ન લઇ સકે.” (“Vedic Metre, in its historical development” પૃ. ૬, ૩૧). એ છતાં સમગ્રરૂપે અન્તર્ગત લય જળવાઈ રહે છે એ ત્હેઓ પૃથક્કરણદ્વારા દર્શાવે છે.

(ઘ) વેદોત્તરકાલીન પદ્યરચનામાં આપાતકૃશ્ય વિષમતા.

મયવદ્ગીતાના ૧૧મા અધ્યાયમાંથી લીધેલાં નીચેનાં ઉદાહરણો: મહારા વક્તવ્યને રપ૨ કરશે:-

- (૧) કિરીટિન ગદિનં ચક્રિણ ચ
તેજોરાશિં સર્વતો દીપ્તિમતમ્ । -
પરયામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્ય સમન્તાદ્
દોષાન્નલર્વણુતિમપ્રમેયમ્ ॥ ૧૭ ॥
- (૨) રૂપ મહત્ તે મહુવક્ત્રનેષ્વ
મહાવાહો મહુવાહુરુપાદમ્
મહુવરં મહુદધ્વાકરસ્યમ્ ।
દુર્લ્ભો લોકાઃ પ્રખ્યપિતાસ્તથાહમ્ ॥ ૨૩ ॥
- (૩) કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્ મહાત્મન્
ગરીયસે મદ્મણોડ્વ્યાદિકર્ત્તે ।
અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ
ત્વમ્કુશર સદ્વત્ તત્પર વત્ ॥ ૩૭ ॥

ઐત્યાદિ અનિયમિત અનેક શ્લોકોમાંથી જે પ્રથમ દષ્ટિએ પડ્યા તે લઈને અહિં આપ્યા છે. આ શ્લોકોમાં મોટે ભાગે અનિયમિત લયનું ઉપજાવતું વૃત્ત છે. ઉદાહરણ (૧)માં પ્રથમ ચરણમાં લય અનિયમિત છે પણ એની અસર બીજા અને ત્રીજા ચરણમાં જુદું પણ નિયમિતલયનું શાલિની વૃત્ત આણીને કરી દીધી છે. ઉદાહરણ (૨) માં બીજા અને ત્રીજા ચરણો અનિયમિત છે, અને ૪થું ચરણ શાલિની તરીકે વાંચી સકાત પણ હેમાં અધિતામાં રહેલો ચિ અક્ષર લઘુ છે એ નડે છે. ઉદાહરણ (૩)માં મોટું ચરણ અનિયમિત છે, બીજા ચરણમાં લઘુ અક્ષરને સ્થાને રહેલો શુરુ ગા વિધનકર્તા છે, અને ચોથું ચરણ વાંચતા અનિયમિતતા પરખાય છે.

આ બધું હોવા છતાં, જે રીતે મિટનની અન્યાનુસાર રહિત પદ્યરચનામાં iambic (—) ગણની બનેલી પદ્ધતિમાં વચ્ચે એકાદ આગનુક trochee (—) ગણ આવે ત્યારે, થોડે ધણે અંશે જાણી જોઈને આણેલી, વિવિધતા બપને છે તે રીતે આ ગીતાશ્લોકોની અનિયમિતતા વૈવિધ્ય સાધે છે અને એક પ્રકારનો લયસંવાદ રચાયે છે.

(જ) અન્તે સિદ્ધસ્વરૂપ વૃત્તોની તાત્ત્વિક રચનાનું એક હેતુ ઔલિક રૂપાન્તર નોંધું છું જે વૃત્તના ઘટ્ટને જ, ઢાળાને જ, જરીક ફેરવી નાખે છે, છતાં જાની રીતે હેતુ પાડે સ્વરૂપ સાધે છે. આ યુક્તિ વૈવિધ્યમાં સૌંદર્યનો ઉમેશ કરે છે. મને એક જ ઉદાહરણ યાદ આવે છે.—

નયન કુંવરયુ પેહું.. ઓગસિ નવલ પ્રમાતનું,
જગત મરહું મ્હાલા.. ! જો તેજ કંતરે તાતનું;
નવવસ્ત્રાનિલના પમરે પરામ અલૌકિક,
ચિત્તલ વિમુક્તિ ચર્ચે...સુરનાથ આધિદેવિક,

(-હાનાધાધ દ. કવિકૃત વસન્તોત્સવનું અર્પણ. ધ. સ. ૧૯૦૫)

આ રચના હરિગીત ઇંદની છે, પણ વચમાં બે માત્રાઓ કાઢી નાખી છે; પેહ્ જો, જ્ઞાલકા, વસન્તનિલતળા, અને વર્ષાંત પાઠ સ્વીકારિયે તો હરિગીતની માત્રાસંખ્યા પૂરી થઈ જાય. અહિં પાઠ-પરિવર્તન કયું છે તે હેતુપૂર્વક કરેલું જણાય છે, અને એથી જ, લા, ના અને વે એ અક્ષરોની પ્રેમાત્મિક પ્લુત ઉચ્ચાર કરવો પડે છે. આથી અર્થબોધરતા પંક્તિ ૧, ૨ અને ૪માં વધે છે, પણ ૩જી પંક્તિમાં એટલી વધતી નથી.

અથવા, બીજું સમાધાન શક્ય છે: વસ્તુતઃ પ્રત્યેક પંક્તિ બે ચરણોની (તંદ્ર હરિગીતમાં હોય છે તેવાં બે ચરણોની) બનેલી છે, જેથી પેહ્, જ્ઞાલકા વગેરે શબ્દોનો પછી બે માત્રાનો વિરામ આવશ્યક બને છે. પરિણામે તો આ રચના અને પ્લુતાચ્ચારણની કલ્પના વચ્ચે ફરક કાંઈ જ રહેતો નથી, પણ હેમાં આખું ચરણ ગણીને વચમાં એ પ્લુત ઘુસાડવાની જરૂર દૂર થાય છે.

હું કબૂલ કરું છું કે જ્ઞાલકા આ પંક્તિયો મહેં પ્રથમ વાંચી ત્હારે હું લખને પકડી સકયો નહોતો (ઇંદવું નામ તો આપ્યું નહોતું) અને પ્હેલાં તો પંક્તિના પૂર્વાર્ધ ઉપરથી મહેં માન્યું કે હરિગીત વૃત્ત કવિયે ધાકું હશે, પણ ઉત્તરાર્ધ એ વૃત્તમાં ગોઠવાતો નહોતો, એટલે હવે મહેં લયમદ્રણ અશક્ય માનીને પ્રયત્ન પાડતો મૂક્યો. પણ ત્હારા મિત્ર શ્રી કેશવલાલ હ. ધ્રુવે પ્લુત ઉચ્ચારણની યુક્તિથી પ્રાપ્ત થતો ખરો લય પકડી પાડ્યો.

(ઘ) માત્રાદર્શક ચિહ્નોનું મહીન તરલ

ગુજરાતી પદ્યરચનામાં અક્ષર સ્તર હોય તો લઘુ જ ગણાય અને દીર્ઘ હોય તો ગુહ જ ગણવો પડે હેવો નિયમ નથી. સંસ્કૃતમાં દ્વલ્લં લઘુ : સંયોગે ગુહ : દીર્ઘ ચ. (પાણિનિ, ૧-૪-૧૦, ૧૧ અને ૧૨) એ સૂત્રા માત્રાગણનાનો નિયમ દર્શાવે રચાયે છે. ગુજરાતીમાં હેવો નિયમ નથી. જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં દીર્ઘ અક્ષર ઉપર નિશાની મૂકીને હેને લઘુ, તથા સ્તર અક્ષરનો ઉપર નિશાની મૂકીને હેને ગુહ; ગણવામાં આવે છે; પણ આ વ્યવસ્થા હ અને ડ સ્વરોને જ લાગુ પડે છે, ઇ, ઓ, ઈ કે અનુસ્વારને નહિ. દાખલા તરીકે :-

જગ ગજવજે ધોર ગોંતઢાં,

થઢી નચવજે વાન્ત ચોંતઢાં,

નમેરી હાવાનો વિકટ ટુલ વેતો વટ થશે,

ચઢતી ઝયોત્સનાનો મળિમય પ્રીતિપન્થ દોપશે.

આ છૂટ સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચારમાં હેવામાં આવે તે ઘણીવાર સંસ્કૃત વાચકને કલ્પકંઠ લાગે છે, દા. ત. આ ઉદાહરણની છેલ્લા ચરણમાં પ્રીતિ શબ્દમાં. મણિશંકર ૨. ૭૮ અને બીળા ચોડાક કવિયે સાધારણુતઃ પદ્યરચનાના આ દુષણથી મુક્ત છે.

ગુજરાતી પદ્યમાં તદ્દન શબ્દોના અન્ય હ અને ડ જરૂર-પ્રમાણે વિકલ્પે લઘુ અથવા ગુહ ગણી સકાય છે. જેમકે:

૨ે ચાલસાહચિનિ । શું પઢતી વિનાસે ?

જ્ઞાનનાં રૂપટીપયો જ્ઞં જળાશે ?

ના જાળતી સરલ વાલ ! તું ચોર માવિ
ચૈતર્યું ક્યામ સરિતાજલમાર્દિ આવી.

(નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત હૃદયવીળામાં ફરી પટેલી બાલવિધવા; કડી ૯.)

મીઞ્યાં કહ કહ ચીલ્યા નયને અતન્ન

મુખા છુને જલ વિશે તરતો ॥ ચન્દ્ર

(એ જ અન્થ, મત્સ્યગન્યા અને શાન્તનુ, કડી ૨૧).

પ્રથમ શ્લોક (વસન્તતિલકા)ના ચરણ ૧, ૨માં જુ' શુરુ છે, ચરણ ૩માં જુ' લધુ છે, તેમ જ ચરણ ૪ માં યુ લધુ છે. એ જ ચરણમાં હિં પણુ લધુ છે. બીજા શ્લોકમાં ખેલા ચરણમાં ખેલા કંઈતો ૬ શુરુ છે પણુ બીજા કંઈતો ૬ લધુ; અર્થાત્ આ સ્વરોને શુરુ ગણવા હોય તો દીર્ઘ અને લઘુ હોય તો હ્રસ્વ ઉચ્ચારવા પડે છે.

શુભરાતી શબ્દભૂટાળના સહજ સ્વરૂપને પારણાએ હાવા પ્રસંગો હં અને હંના વધારે આવે છે એ કહેણું બેધયે.

શુભરાતી પદ્યરચનાના આ લક્ષણનું મૂળ છેક અપભ્રંશમાં છે, અને હેતુ બીજા કદાચ સંસ્કૃત પદ્યરચનામાં હોય. સંસ્કૃતમાં 'કદાચ હોય' એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે એ ભાષાના પદ્યવિધાનમાં જે છૂટ અપાઈ છે તે ફક્ત ૬ કે ૨ અક્ષરથી યુક્ત સંયોગની પૂર્વે રહેલા સ્વરને લધુ ગણવા પૂરતી જ છે (જુવો આ વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક ૧, પૃ. ૪૦૭), અને તે પણુ હેમચન્દ્રે કહેલા ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતને જ લીધું પડે છે. પણુ અહિં આપણા મુદ્દાનો સીધા સંબંધ નથી, બીજા અને ૬ હંના લઘુચ્ચારણ જોડે છે. અને હેને માટે વ્યાકરણના અને પિંગળના પ્રાકૃત ગ્રંથોમાંથી, પુષ્કળ આધાર મળી રહે છે; જેમકે:—

(૧) હેમચન્દ્રે કહ્યું છે:

(ક) કાદિત્યૈરોત્તોચ્ચારણાષ્વમ્ ॥ (સિં. હે. ૮-૪-૪૧૦.)

અર્થાત્ અંગનસહવર્તમાન ન અને બો અપભ્રંશમાં સાધારણ્ય: લધુ ઉચ્ચારાય છે.

(લ) પદાન્તે હં-હુ-હિ-હકારાણમ્ ॥ (એ જ અન્થ, ૮-૪-૪૧૧). શબ્દાન્તે હં, હુ, હિ અને હં સાધારણ્ય: લધુ ઉચ્ચારાય છે.

(૧) છન્દોનુશાસન નામના પોતાના પિંગળના ગ્રંથમાં હેમચન્દ્રે કહે છે . .

પદોત્તો પદાન્તે પ્રાકૃતે હ્રસ્વૈ વા ॥ (૧-૧)

પ્રાકૃતમાં શબ્દાન્તે રહેલા ન અને બો વિકલ્પે લધુ ઉચ્ચારાય છે, વૃત્તિમાં એ ઉમેરે ૭ કે ૬, હિં. લધુ છે એ મહે' મહારા વ્યાકરણગ્રંથમાં કહ્યું છે તેથી એ અહિં ફરીને આપ્યા નથી.

(૨) પ્રાક્તપિંગલ નિયમ આપે છે:—

જદ્ દીહોયિ અ વળ્લો લહ્ જીહા પડક હોહ છોયિ લહ્ ।

વળ્લો હિ મુરિવપદિઓ દો વિણિગિ તિ દ્વક જાણેદ્ ॥ ૧-૮.

એટલે, પણ દીર્ઘ હોય છતાં જે હજી હેને લઘુ ઉચ્ચારે તો તે લઘુ (ગણ્યાય) છે; (અને) ત્વરાથી ઉચ્ચારાયતા એ કે ત્રણ વર્ણો, એક અક્ષર ગણાય.

(૪) માહં'ઉમ પ્રાજ્ઞત્તર્વસ્વમાં કહે છે,

હદ છન્દોઽનુર્તેધેન વર્ણાનાં ગુરુલપયમ્ ॥ ૧૭-૮.

અહિં (એટલે નાગર અપભ્રંશમાં) વર્ણો છન્દની જરૂર પ્રમાણે ગુરુ અથવા લઘુ (ઉચ્ચારામ) છે. સમપાતુકમે હેમચંદ્ર પ્રથમ આવે છે, પછી પ્રાજ્ઞત્તર્વસ્વનો રચનાર, અને છેલ્લો માહં'ઉમ જેણે આપેલો નિયમ હેના પૂર્વગામીઓના કરતાં વધારે છૂટ દર્શાવે છે.

આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે ગુજરાતી પિંગળ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ પદ્ધતિને અનુસરે છે પરંતુ અપાદિત રીતે, અને વળી હેમાં 'અ' અને 'ઓ'ના લઘુચ્ચારણની છૂટ નથી, શિવાય કે કવિ દક્ષપતરામના ચિન્ત્ય વિધાનને આપણે પ્રમાણભૂત અણિયે; હેમણે તો કહ્યું છે :

લઘુગુરુ લસિયે નવગણે, ઉચારે ઓલ્લાય.

(ગુજરાતી પિંગલ, પ્રકરણ ૧, કડી ૭)

અર્થાત્ હેમને મતે માત્રાપરિભાણુનું પ્રમાણ લિખિતરૂપ નથી પણ સાંભળેલો ઉચ્ચાર છે. આ પંક્તિમાં ઓલ્લાયમાં ઓ લઘુ ઉચ્ચારાય છે એ દષ્ટાન્ત તરફે આપેલ છે. અપભ્રંશપરંપરા, હિંદી પિંગળ મારફત અને કદાચ પ્રમાણમાં જે અવાચીન કૃતિ ગણાય એ સંગૃહીત વાણીમૂળક અન્થ દ્વારા, આ લેખકને વળગી રહી છે એ ચોખ્ખું દેખાય છે. પણ હાની અતિશય છૂટ ગુજરાતી પદ્ધતિએ હવે નહિ અધ્યાની લે.

૨ અને ૬ વાળા નિર્ભળ સંયોગો પૂર્વરૂપરને દીર્ઘ બનાવી સકતા નથી એટલી હેમચંદ્રે છૂટ આપી છે એ બાદ કરતાં, સંસ્કૃત છન્દ.શાસ્ત્રમાં પદની સમગ્ર પાતર 'અ' અને 'ઓ'ને લઘુ ઉચ્ચારવાની અથવા તીવ્ર અનુસ્વારને કામળ મણવાની છૂટ નથી. (વેદિક સાહિત્યમાંના રંગા નામના જે નિર્ભળ ઉચ્ચારો પાણિનીય શિક્ષામાં જણાવ્યા છે હેને આ લાગુ ન પડેછ.) આ કારણે, જ્યદેવની રચનાઓમાં શ્રી કેશવલાલ હ, મુનને પદગત અપભ્રંશ જેવું વલણ દેખાય છે એ મહેને નથી દેખાતું. વસ્તુતઃ હેમણે પદાંત કારણે વિના સ્વેરપણે પાઠ ફેરવ્યો છે, અને પછી પોતાની હેતુસિદ્ધિ પાતર જ્યદેવના જાહેરાતો બેઠાચાને ઉપમન્યા છે. આ પુરવાર કરવા માટે એકલ સ્થાનનિર્દેશ સાથેનાં અવતરણો ત્રહારે આપવા જોઈશે મીતમેલેન્દ્રનો હેમણે લાલિત અને મનોહર રોશીમાં અનુવાદ કર્યો છે હેની ત્રીજી આશૃતિની પોતે લખેલી પ્રસ્તાવનામાં હેમણે જ્યદેવની પદરચના વિશે કેટલાંક વિધાનો કથા ઉઠાડ મુદગ્ર-ચની નીચેની પંક્તિયોના ઉલ્લેખ કર્યો છે :

(ક) નયનનલિનમિત્ર વિગલિતનાલમ્, સર્ગ ૪-૧૪.

(લ) ત્યજતિ રલિતમપિ ધામ્, સર્ગ ૫-૫

(મ) મહુ મુનુતે તનુ તે વનુસગતપ્પનચલિતમપિ રેણુમ્, સર્ગ ૫-૬.

૧૧. દ્વો કવિત્ પ્રાજ્ઞત્તર્વસ્વ સ્તઃ । (વાણીમૂળ, ૧-૬).

૧૭. આ બ્યાખ્યાનોનું પુ ૧, પરિશિષ્ટ પ. ૪ જુલો. ૧૧ ૧-૨૮માં પાણિનિ નિર્ભળ કં સ્વીકારે છે.

૧૮. એ પ્રસ્તાવનાનાં પ. ૧૬-૨૭ અને ૨૧-૨૨ જુલો.

હવે આ પંક્તિઓમાંનાં અમુક પાઠને જાણી જોઈને ફેરવી નાખીને હેને આધારે ૨૧. કે. હ. ધ્રુવે, જ્યદેવ પણ પ્રાકૃતરૂઢ નિર્બંધ અનુસ્વાર યોજે છે હેવો, પોતાનો મત જીભો કર્યો છે.

(ક) માં એ નયન ને બદલીને નયન કરે છે. આ માટે દેખીતું હેમનું કારણ એ છે કે વિગલિતનાલમ્ વિશેષણુ નયનનલિન સમાસને બરાબર લાગુ નથી પડતું. અલ્પબત્ત આ વાન આપાતરમણીય છે. પણ એથી નયન એ નવો પાઠ કલ્પવા માટે, અને વળી નયનમાં પ્રાકૃતરૂઢિને આણી બેસાડવા માટે, પર્વામ કારણ સાંપડતું નથી; કારણ કે આ વચનનો અન્યથા આ પ્રમાણે સહેલાઈથી યથ સકે છે.

વિગલિતનાલમિવ નયનનલિનમ્

હા. અન્યથાન્તર્ગત મનોન્યાપાર અનુસાર ખરું જોતાં વિગલિતનાલમ્ નલિનમિવ નયનમ્ એમ લેવું જોઈયે; પણ અન્યથની હાવી સિધિલતા અપવાદરૂપ દોષપ્રસંગ તરીકે સલાવી લેવાય.

(લ)માં શ્રી. ધ્રુવ લલિતમયિ ધામ ફેરવીને લલિતધામ કરે છે, અને પછી, પોતાના પ્રાકૃત-સંસ્કારવાદમાં બંધ બેસે એ ખાતર લલિત ધામ પાઠ હોવો જોઈયે હેવી કલ્પના કરે છે. આ પ્રમાણે પાઠમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં હેમનું પાઠાન્તર લયનું ખાતક બને છે એ વાતનું હેમને વિશ્વરૂપ થાય છે.

(મ)માં હેમણે તત્તુ તે બદલીને તત્તુ તે શા કારણે કહ્યું છે એ હું જાણ્યો નથી; પણ આપણને હેની જોડે લેવાડેવા નથી. ધ્રુવાની વાત છે, પ્રાકૃતના સંસ્કારની પોતાની પ્રિય કલ્પનાના સમર્થન ખાતર હેમણે કરેલો સંગત નો સંગતે હેવો મનસ્વી પાઠફેર. આ ફેરફારનું હેમણે કારણ આપ્યું છે હેમાં, જે વિચારતત્ત્વ ઉપર પ્રધાન ભાર મુકવો ધટે હેને બદલે બીજા જ તત્ત્વને પ્રાધાન્ય આપીને, હેમણે અન્ય-ણતા પોતાની વાતનું પોતે જ નિરસન કહ્યું છે. હેમના કહેવા પ્રમાણે તત્ત્વસંગત શબ્દ પવનના વિશેષણ તરીકે શોભે તેના કરતાં રેણુના વિશેષણ તરીકે વધારે શોભે છે. કારણ કે હેને પવન સાથે લેવાથી બાદ-રાયણ સંબંધનો અને તત્ત્વજન્ય અત્યુક્તિનો પ્રસંગ ઉપજે છે. વસ્તુતઃ જેને એ અત્યુક્તિ કહે છે તે જ કવિના વિવક્ષિત અર્થનું સારસત્ત્વ છે. રાધાના દેહનો સ્પર્શ દરીને આવતો પવન જે રેણુકણો વહી આણે છે તે કૃષ્ણને બહુ પ્રિય લાગે છે. રાધાના અંગને સ્પર્શીને આવતો પવન જે રેણુકણો રાધાના અનુરાગી કૃષ્ણના મનથી વિશિષ્ટ અને ધણી વધારે લાગે હેવી મહાધર્મતાને, સંસર્ગશુ-ણથી, રેણુકણોમાં સંક્રાન્ત કરે છે. સસર્ગની આ લાંબી દેખાતી યત્નશીલ જ મૂલ્યવત્તા વધારનારું તત્ત્વ છે, અને હેમાં અત્યુક્તિનો દોષ આવતો નથી. આ કલ્પનાની ગુણવત્તા ઝોઝી આંકવી અને પછી કોમળ અનુસ્વારની કલ્પના કરવી અને એ રીતે કારણ કલ્પીને કાર્યના તકનો આશ્રય લેતો સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા મથવું એ રીત તર્કપદ્ધતિના વિપર્યયની સ્પષ્ટ છે.

અન્યની મૂલ વાચના સાથે જુદા લેવાના બીજા દાખલાઓ પણ છે; હેમાં કોમલ અનુસ્વાર કારણમૂલ નથી; હેમાં અન્ય પ્રાકૃતતત્ત્વ પુરવાર કરવા અર્થે હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે. એ દાખ-લાઓ અહિં આપું છું:—

(૧) રસસ્તે સદૃશ્યપણ હરિણા યુવતિઃ પ્રગાંસે ॥ સર્ગ ૧-૧૯.

(૨) લગ્નકમલગત્તલ્લક્ષ્મિકમિદ તવ હૃદયમુદારમ્ ॥ સર્ગ ૮-૫.

(૩) મમ સ્વિરે ચિત્તુરે કુલ માનદ મનસિજ્જવજામરે ॥ સર્ગ ૧૨-૨૨.

અહિં (૫) માં શ્રી. કે. હ. દ્રુવ રાસરસે ને બદલે રાસરસે વાચના સ્વીકારવા ઇચ્છે છે, અને આ સુધારેલી વાચનાને આધારે પ્રથમ સે ના એ નો, 'છન્દની ખાતર, લઘુ ઉચ્ચાર કરવામાં પ્રાકૃતરૂઢિનું અનુસરણ થતું' માને છે- આ પાઠફેરનું કારણ હેમણે એ આપ્યું છે કે રાસરસે પાઠ લખ્યે તો કરતલતાલતરલવલયાલિકલિતકલ્પસ્વનવશે એ પદ રસના વિશેષણ તરીકે અર્થહીન બને, કારણ કે રસ શબ્દ માગ મનોભાવ દર્શાવે છે. આ વાંધો કાઢવામાં તહેઓ રાસરસનો "રસપૂર્વક માણેલો રાસ" હોવા લાક્ષણિક અર્થ લેવાનો વિકલ્પ છે એના પ્રત્યે દુર્લ્લેસ કરે છે. રાસરસનો અર્થ નૃત્ય થાય છે જ એ ખરું છે. પણ લક્ષણાથી તાલ...વશે એ વિશેષણ રાસરસે શબ્દ સાથે સંગતાર્થ બનતું હોય તો પછી રસ શબ્દનો પ્રાથમિક અર્થ લેવાની અગત્ય રહેતી નથી.

(૬) માં શ્રી. કે. હ. દ્રુવની કલ્પના પ્રમાણે મલકમાં લ છે તેના અને લઘુ ઉચ્ચારવો પડે છે અને એથી, અનુગામી સંયોગને બળે શુરુ બનેલા સ્વરના લઘુચ્ચારણની પ્રાકૃતરૂઢિને જપદેવ અનુસરી છે. પણ એમ કરવાથી આખી પંક્તિની માત્રાસંખ્યામાં ક્ષતિ આવે છે એ હેમના ધ્યાનમાં નથી રહ્યું; બીજી પંક્તિયોમાંની પ્રત્યેકમાં ફક્ત ૨૮ માત્રાઓ થાય છે તેને બદલે, છતાં અને લઘુ ગણતાં, આ પંક્તિમાં ૨૭ માત્રાઓ થાય છે. વળી છને શુરુ ઉચ્ચારવાથી વરણ્ણતઃ લયભંગ નથી થતો; એ પંક્તિ આ રીતે વંચાય:—

લલલ લલલ લલ લગલ ગાલલ ગાલલ લલલલ ગાંગા

ચરણ કમલ ગલ દલલ સિલ્પ મિદ તલ હૃદયસુ દારમ

(૭) માં શ્રી. કે. હ. દ્રુવ હેતુ માને છે કે મનસિજના વિના દ્વંસવ રૂને શુરુ ઉચ્ચારવો પડે છે અને એ પ્રાકૃતમાં લેવાતી છૂટ છે.

પરં, મનસિજમાં સિ લઘુ ઉચ્ચારવાથી એક માત્રાની ન્યૂનતા આવે છે, પણ નો સમગ્ર પંક્તિમાં લય સમાન છે એમ માનિયે તો. પરંતુ હું શ્લેષ સકું છું કે સિના રૂને શુરુ કયા વિના પણ એક નવા લયના આગમનથી આપાતરણ માત્રાન્યૂનતાનો દોષ દૂર થાય છે; એ નવો લય—
લલલ ગાલલ ગાલગા—વૈવિધ્ય અને તજજન્ય મનોહરતા આવે છે; ઉપરાંત 'મનસિજવજ્રચામરે' એ પ્રમાણે વાંચિયે તો કાનને ઘણું અણગમે ઉપજવતો ઉચ્ચાર થાય છે.

પણ આ પ્રકારનો જપદેવનો અભાવ કરવાની અગત્ય જ નથી. કારણ કે ગીતગોવિંદની 'પેતિ જ સંપાદિત કરેલી (મૂળ સંસ્કૃત ગીતગોવિંદ અને રચયિત ગુજરાતી અનુવાદ આપતી) આશૃતિમાં શ્રી. દ્રુવે, વિનાકારણ સ્વીકારેલા (કે ફેરવેલા) મનસિજવજ્ર પાઠને બદલે, માનસગ્રન્થ પાઠ સાથે આ પંક્તિ આપી છે; અને આ માનગ્રન્થ શબ્દ હેમને અતિપ્રિય હોવા લખ્યે છે. માનદ અને માનસ શબ્દોનો ચમક છે એ આ પાઠ ખરો હોવાનું સૂચવે છે, કારણ કે હાલો ચમક જપદેવને પ્રિય છે. શ્રી. દ્રુવને આ વાનનો ખ્યાલ નથી હેતુ નથી. કારણ કે, ઉપર જણાવેલી હેમની પ્રસ્તાવનાને ૫. ૧.૩૦ એક પાઠોંધમાં એ પોતે જ કહે છે કે ચૈતન્યદાસને અનુસરીને માનગ્રન્થ પાઠ લખ્યે તો હાલું કરવાની જરૂર રહેતી નથી. [શું કરવાની જરૂર રહેતી નથી? પાઠ બદલોને પછી હેમાં દોષ જોવાની.]

આ આખા સદ્ગુણપરીક્ષણનું અન્તિમ તાત્પર્ય એ છે કે જ્યદેવ ઉપર સંસ્કૃત છન્દઃશાસ્ત્રના નિયમોના લંગનો અને ખરો લય સાધવા ખાતર પ્રાકૃતરૂઢ પદ્યસૈધિલ્પના સ્વીકારનો અકારણ અને અસંભવ આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે.

(ક) વિદેશીય પદ્યરચના; હેના ગુજરાતી પદ્યરચના ભેદનો સંબંધ.

ગદ્યરચના પ્રકારની રચનાને સંબંધે ફારસી પદ્યરચનાની અસરનું મહેં દૂકમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. વિદેશીય પદ્યરચનાને ગુજરાતીમાં આણવાની યોગ્યતાગ્યતાની દૃષ્ટિએ વિદેશીય અસર વિશે વિશેષ વિચારણા અહીં કરીએ. હું એકદમ કહીશ કે હાલની વિદેશીય આવાત ભારતીય પદ્યરચનાના સ્વભાવસત્યને અનુકૂળ નથી. હેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. (આ ચર્ચાના વિષય ફારસી અને અંગ્રેજી પદ્ય-રચના છે.)

ગુજરાતી (અથવા સંસ્કૃત અને તત્ત્વજન્ય) છન્દોની માફક ફારસી છન્દો અક્ષરસંખ્યા ઉપર આધાર રાખતા નથી પણ અક્ષરગણોની એકંદર મૂલ્યગણનાને સંચિત કરતાં અસુબદિત પ્રતિરૂપો ઉપર આધાર રાખે છે. હા, છન્દના રચકને નિશ્ચિત કરનારાં તત્ત્વો તરીકે મિસાલ અને વક્ત્રુની વાત કરવામાં આવે છે ખરી. પણ ગુજરાતી પદ્યના છન્દનિર્ણાયક તત્ત્વથી એ ભિન્ન છે. આ બેદરશાન અહિં કરવાની જરૂર નથી. રમણભાઈ મહીપતરાએ છન્દ અને પ્રાસનામના પોતાના નિબંધમાં આ મુદ્દાની સર્વવ્યાપકતા કરી છે એ વાંચવાની કું તકમને સૂચના કરું છું. કે છતાં ફારસીના કેટલાક પદ્ય-પ્રકારોમાં આપણા છન્દો ભેડે આકર્ષક એકરૂપતા દેખાય છે એ કબજા કરવું પડે છે. હાખમા તરીકે મુજબી છન્દ, હેના અન્ય અક્ષર કોઢી નાંખતાં, આ પંક્તિમાં છે હેવા ફારસી પદ્યપ્રકારને મળતો આવે છે:—

ક્ષીમા વિવક્ષાઈં વરહાઈં મ.

પણ એ સામ્ય ફલ માત્રાસંખ્યા પૂરતું જ છે, પ્રત્યેક ગણનું સામ્ય નથી; કારણ કે આ પંક્તિની રચના હાલની છે:—

લગાગા લગાગા લગાગા લગા

જ્યદેવ મુજબીનો રચના આ પ્રકારની છે:

લગાગા લગાગા લગાગા લગા [મા].

અંગ્રેજી પદ્યરચના

ગુજરાતી પદ્યરચના તત્ત્વતઃ અંગ્રેજી પદ્યરચનાથી આમી પણ વધારે ભિન્ન છે. બેદકારણ ચોખ્ખું છે. અંગ્રેજી પદ્યરચનાનું, પ્રાચીન નહિં તો અર્વાચીન પ્રકારમાં, સ્વરૂપસાધક તત્ત્વ છે શબ્દગત સ્વરભાર અથવા શ્રુતિભાર; જ્યદેવ ગુજરાતી પદ્યરચનાનું સ્વરૂપ અક્ષરોની (માત્રા-) સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. પરિણામે અંગ્રેજી પદ્યપ્રકારને આપણી પદ્યરચનામાં હાખત કરવાના પ્રયત્નોને અવરજ હાસ્યપાત્ર નિબૂળતા મળે; ક્રિસ્ત મિશનરીઓએ એક સમયે કરેલા હેવા પ્રયત્નો હેની સાહેદી આપે છે. હેનાં ઉદાહરણો હું આપતો નથી. કારણ કે આપણી આ ચર્ચાના એ માત્ર પ્રાસંગિક અંશ છે. પણ શ્રુતિભાર અથવા સ્વરભારની તત્ત્વપરીક્ષા આ સંબંધમાં ઘોતક બનશે. જે. ડી. ઍન્ડર્સન પોતાના એક રસપ્રદ લેખમાં ૭૦ ગ્રંથ પ્રકારના શ્રુતિભાર જણાવે છે:

૧૯. કવિતા અને સાહિત્ય, પુ. ૧, પ. ૧૧૭-૧૫૮.

૭. "Accent and Prosody in Bengali etc" J. R. A. S. ૧૯૧૩, ૧. ૮૫૭.

(૧) આવેગરૂપ શ્રુતિભાર (એટલે વજન).

(૨) સ્વરવિકારરૂપ શ્રુતિભાર (એટલે સ્વરનો આરાહ)

અને (૩) વિલખનરૂપ શ્રુતિભાર (એટલે કાલમાવાવિસ્તાર).

આ બેદર્શન લુહિયુક્ત છે. અને લુહિગમ્ય છે, પણ જેની વિશેષ ચર્ચા દરમ્યાન મિ. જે. ડી. એન્ડર્સને આ પ્રકારબેદોની બેળસેળ કરી દીધી છે, અને શબ્દગત ભાર, વાક્યાંશ-ભાર અને ધતિ (વિરામ) એ ત્રણનો ઉકેલી ન સકાય હેવા ચૂંચવાડો કર્યો છે. પણ આપણું પ્રયોજન આ મુખ્ય પ્રકારબેદોથી જ છે; વિશેષતઃ (૧) આવેગરૂપ શ્રુતિભાર અને (૨) વિલખનરૂપ શ્રુતિભાર એ બે વચ્ચેનું બેદર્શન આપણને ઉપયોગી છે. પાશ્ચાત્ય પદ્યરચના વિશે જાણવા જેવું છે કે “પ્રાચીન (યુરોપીય) પદ્યનું મુખ્ય તત્ત્વ હતું કાલમાન, અર્થાત્ અક્ષરના ઉચ્ચારણપ્રયત્નમાં લાગતો સમય. એ અનુસાર પ્રાચીન ગ્રીકલેટિન પદ્યરચના પાયામાં રહેલાં બે આધારભૂત તત્ત્વો હતાં યુરુઅક્ષર અને લઘુઅક્ષર. એક યુરુઅક્ષર બે લઘુઅક્ષરોની બરાબર ગણાય હેવા શાસ્ત્રસમય હતો આ ગણાણું કાલમાન (પ્રાચીન પદ્યરચનામાં) ચોક્કસ કરાવેલું હતું, શ્રુતિભારને જ નિશ્ચયક તત્ત્વ ગણનારી અર્વાચીન પદ્યરચનામાં છે તહેવું અનિશ્ચિત નહોતું. યુરુવર્ણ ઉપર પડતો ભાર (ictus) ગ્રીકપદ્યમાં હોય જાણે, પણ એ તો વ્યવસ્થામાં સદાયક તત્ત્વ હતું; શ્રુતિભારનું તત્ત્વ ગ્રીક પદ્યરચનામાં સદૈવ ગોણું હતું.” ૭૧

સમય જતાં આ કાલમાનનું તત્ત્વ ગયું અને સ્વરભાર દાખલ થયો, અને છતાં, સ્વરભાર-વશવર્તી પદ્યરચનામાં કલામાન કે હેવું સંજ્ઞાતીય કેન્દ્રક તત્ત્વ કોઈકાઈ પ્રસંગે ડોકું કાઢે છે. ફરીથી અવતરણ આપું છું.

“અર્વાચીન પદ્યરચના-પ્રાચીન (ગ્રીક લેટિન) પદ્યરચનાથી અર્વાચીન પદ્યરચનાનો મુખ્ય તફાવત છે ઉચ્ચારણમાં લાગતા સમયથી નિશ્ચિત થતા, અક્ષરના યુરુ કે લઘુ, ઉચ્ચારણની ઉપેક્ષા. ગ્રીક અને લેટિન કવિતામાં ઉચ્ચારણું કાલમાન નિરપવાદ હતાથી પ્રવર્તતું, પણ જેને મધ્યગ્રીકનો યુગ કહે છે એ સમય દરમ્યાન ઉચ્ચારના અને વર્ણનો નિશ્ચિત કલામાનને ચિથિલ બનાવવાનું, અને સ્વરભારને-ઉચ્ચારમાનને નહિં પણ ઉચ્ચારપ્રકારને પ્રમાણ ગણતા સ્વરભારને-દાખલ કરવાનું વ્યાપક વલણ શરૂ થયું. આધુનિક પદ્યમાં જે વર્ણ ઉપર સ્વરનો ભાર પડે તે વર્ણ ભારે, અને જેના ઉપર ભાર ન પડે તે હળવો વર્ણ ગણાય દાખલા તરીકે “tulip” (“ટ્યુલિપ”) શબ્દમાં (ટ્યુ અને લિપ) બંને અક્ષરોનું ઉચ્ચારણજૂત કાલમાન સરખું છે પણ પ્રથમ અક્ષર ઉપર પ્રબળ સ્વરભાર પડે છે. આપણી દષ્ટિ આવેગ ઉપર છે, પ્રાચીનોની માફક કાલપરિમાણ ઉપર નથી, છતાં જેમ પ્રાચીન પદ્યમાં સ્વરભારનો અંશ હતો તેમ અર્વાચીન પદ્યમાં કાલમાનનો અંશ પણ રહે છે.” આ કથન ધ્યાનમાં રાખીને, “ગ્રીકમાં પદપાદ (foot, ગણ) જે પ્રાધાન્ય બોગવતો હેવું હેવું પ્રાધાન્ય અર્વાચીન પદ્યમાં નથી; આજે હેનો વિચાર, જે પંક્તિનો એ એક ભાગ હોય એ આખી પંક્તિને અંગે જ કરવામાં આવે છે. કેવળ અક્ષરસંયોજન નિરર્થક છે. મિલ્ટનની

“From haunted spring and dale,
Edged with poplar pale,”

એ પંક્તિમાં પદસંવાદ પરખવો એ પ્રાચીન લાખકાર મારે અસંભવ બાપાર બને, કારણ

૭૧ Encyclopaedia Britannica, ૧૧મી આવૃત્તિ મન્ય રજૂ, પૃ. ૧૦૪૨ ટી.

કે જેની પછી વિરામ આવે છે હેવા *endge* શબ્દ ઉપર પડતા બારે સ્વરભારનું માપ સમજવાનું હેની પાસે કંઈ જ સાધન ન હોઈ સકે, અને એ તો કહે કે આ બીજી પંક્તિમાં એક શ્રુતિ ઉમેરે- તો જ એ પદ બને. " ૭૨

આ મનનું સંક્ષેપમાં પુનરુચ્ચારણ સેન્ચરી પ્રિન્સનીના સંગ્રાહકે *Mora* અને *Time* એ વિષયોમાં કયું છે." *Mora* (બહુ. *morae*)-(લેટિન, વિલંબ) પ્રાચીન પદશાસ્ત્રમાં કાલમાનનું એકમ, સાધારણ કે શુદ્ધ લઘુનું તુલ્ય કાલમાન; *semeion* અથવા પ્રાથમિક કાલ."

Mora એ આપણી માત્રાનો જ પૂર્ણ પર્વાય છે એ જોઈ સકારી. *Time* વિશેના લેખમાં આ વિશે વધારે પ્રકાશ મળે છે.

"(પદશાસ્ત્રમાં) પદરચનાનું માપ દર્શાવતો ઉચ્ચારણનો ન્યૂનાધિક સમય, લયના માપનું એકમ; અથવા હાવાં એક પછી એક આવતાં એકમેનો સમૂહ.

"અર્વાચીન સ્વરભારનિયત કવિતામાં એક પછી એક આવતા અક્ષરોના ઉચ્ચારણમાં લાગતા ન્યૂનાધિક સમયની પદમાનદૃષ્ટિએ ગણતરી નથી. પ્રત્યેક અક્ષરને સમાન કાલમાનનો ગણી સકાય, અથવા હેના કાલમાનની ઉપેક્ષા કરી સકાય; માત્ર સ્વરભારગત વિશેષ અને પંક્તિમાનને: યથાશ આપનારી અક્ષરસંખ્યાનો વિશેષ, એ જ ગણતરીમાં લેવાનું વિશેષતત્ત્વ છે. પ્રાચીન પદશાસ્ત્રમાં કાલમાનનું એકમ કલ્પવામાં આવે છે (જેનો પ્રત્યક્ષ ઉચ્ચારગત સમયાવધિ લયવેગ પ્રમાણે ઓછા વતી થાય છે), અને હેને પ્રાથમિક અથવા અલ્પતમ કાલમાન, તેમ જ *semeion*, *mora* અને વિશિષ્ટ અર્થમાં *time*, હેવાં નામે ઓળખવામાં આવે છે."

પાશ્ચાત્ય પદશાસ્ત્રમાં ઉચ્ચારમાનનું (કાલમાનનું) અને ઉચ્ચારપ્રકારનું (સ્વરભારનું) તુલનાદૃષ્ટિએ, હાલુ સ્થાન છે. માત્ર અપવાદરૂપે, ઉચ્ચારપ્રકાર (સ્વરભાર) ઉપર આધાર રાખતી કવિતાના પ્રદેશમાં માત્રાસંખ્યાનું તત્ત્વ કોઈવાર આક્રમણ કરે છે. *Encyclopaedia Britannica* માંથી ઉપર આપેલ બીજી અવતરણમાં આ વસ્તુસ્થિતિનો પ્રસંગપ્રાપ્ત ઉલ્લેખ થયો છે. આ મટનનું એક ઉદાહરણ આપું:—

"Where the sunset seems to fire the tall pine trees as they sway."

x x x x

[મસિજ સાદ્દે કૃત "The Water-Nymphs" "East and West" માસિકનો નવે-બર ૧૯૧૮નો અંક, પૃ. ૧૨૫૧).

આ પંક્તિમાં "tall" એ શ્રુતિને એ શ્રુતિયોના કાલમાન નેટલો લંબાવવી પડે છે; "talling" શબ્દ કાલમાનમાં અદિ "tall" શબ્દનો તુલ્ય બને. આ શ્રુતિ કદાચ અણધારી પ્રેરણારુચરણનું પરિણામ હશે, પણ આ એક જ શ્રુતિ "tall" નું જે માત્રા નેટલું ઉચ્ચારણ લંબાવવું પડે છે, એથી દેવદારુવૃક્ષોની ઊંચાઈના અર્થનું, ઉચ્ચારણરૂપ પ્રતીકદારા, સ્પષ્ટ થાય છે.

૭૨. *Encyclopaedia Britannica*, ૧૧મી આવૃત્તિ ગ્રન્થ ૨૭, પૃ. ૧૦૪૪ d અને ૧૦૪૫a.

એક વધારે ઉદાહરણ આપું છું:—

“Nay, keep thy pearls,

I need none, for Love's pearl once more is mine ”

(આર. સી. ટ્રેવેલ્સન કૃત ‘The Pearl Tree’ છેલ્લું દરથ અંતિમ પંક્તિયો)

આ પંક્તિનું પદસ્પર્શ આ રીતે દર્શાવાય:—

“I' need none', for Love's' pearl' once more' is mine' “Love's pearl” શબ્દોનું કાલમાન, એક દાખલો આપીને કહ્યું તો “true Love's pearl” એ શબ્દો જેટલું છે, પણ “Love's pearl” નું કાલમાન વધારવાની આ યુક્તિ અર્થોપકારક અને સહેલું છે; અને એથી આપણે “Love's” શબ્દના ઉચ્ચારણને બે માત્રા જેટલું લખાવીને આ બે શ્રુતિયોને ત્રણ પ્રમાણે વાંચવી પડે છે.

પણ, આ માત્રાનું તરત સ્વતઃ અંગ્રેજી પદ્યરચનામાં સ્વીકારાયેલું નથી.

આપણી પદ્યરચના અને અંગ્રેજી પદ્યરચના વચ્ચે હાલો મુલગત ભેદ છે તેથી ગુજરાતી કવિ-તામાં blank verseને—અન્યાનુપ્રાસરહિત વિશિષ્ટ પદ્યપ્રકારને—દાખલ કરવાના કેટલાક અર્વાચીન ગુજરાતી કવિયોએ કરેલા પ્રયત્નો અને નિષ્ફળ થાય જ અને થયા છે. હેતું જ સોનેટ જેવા અંગ્રેજી પદ્યબંધોને અપનાવવાના પ્રયત્નોની બાબતમાં બન્યું છે, આ લેખકો ઉપર જાણાવેલા તરતગત ભેદનું અને બ્લેન્કવર્સના તથા સોનેટના ખરા બંધારણનું અજ્ઞાન પ્રકટ કરે છે.

ગુજરાતી પદ્યરચનાના આ પ્રમ્ને અર્થવામાં મ્હારો ઉદ્દેશ હેના ચિત્તને સાચા પૌર્વાપર્શદર્શક અને અંગ્રેજીગદ્યદર્શક સ્વરૂપમાં રજુ કરવાનો છે, જેથી હેના ઇતિહાસને—અને વિકાસક્રમને દૃષ્ટિસમક્ષ રાખીને આપણે તરત સમગ્ર સક્રિય કે કવિયો, વ્યક્તિસાઃ, જે કાંઈ નવીનતા આણવા હાછે તે ગુજરાતી પદ્યરચનાની પ્રણાલિકાને, ઉત્ક્રાન્તિને, અને વિશિષ્ટ પ્રકૃતિની જોડે સંવાદ સાધે જેવી હોવી જોઈએ, અને હેના કાલક્રમ પ્રકારનો, કૃત્રિમ ગીત, અનાદર થાય તે પરિણામ હેવુ વિસંવાદી અને ઉપહસનીય ઉપજે કે સારાસારવિવેચક નિષ્ણાતો હેને ન જ ચલાવી શકે સંકે.

પ્રસંગ મળતાં કરેલી આ મર્યાદિત મીમાંસા હું એ ઉદ્દેશ સાધી સક્યો છું એમ લાગશે જેવી આશા રાખું છું.

હવે હું મ્હારા આ પછીના, અને છેલ્લા, બ્યાખ્યાનને હાથમાં લઉં; હેમાં હું મ્હેં આ બ્યાખ્યાનોમાં નિરૂપેલા સમગ્ર વિષયવિસ્તારનું સિંહાવલોકન કરીશ અને આપણી ભાષાની તથા આ શા સાહિત્યની વર્તમાન સ્થિતિની અને ભાવિયકથનાની વિચારણા કરીશ.

પરિશિષ્ટ ક.

નરસિંહગહેતા એ ઝ્યેલું મનાતું અને ગરબી ગણાતું પદ

(શ્રુવે ઉપર પૃ ૨૩૫)

વઢૂ તુહને વારુ રે જાઈશ મા જલ ભરવા ॥

નદકૂર્ચર નાધડીઆ સાથે રહે રહેતી ગોઠ કરવા ॥

એ છે કાલો તુ છે ગોરી વઢૂબર એહેને ન મલિએ રે ॥

મનસા થાન્વા વઢૂછ તુછને માળસમાથી ટલિએ ॥ વઢૂ૦ ॥

એ છે કાદાનૂનો કામળગારો કાફ એક કમળ કરશે રે ॥

ગેહેલી થાઈશ પૂઠલ જાઈશ ચોતહા સે તાહૂ હરશે રે ॥ વઢૂ૦ ॥

વઢુબર કહે સાણ્ણી ભાગલ હુ શિવને તિહા જાલ રે

નરસેઆના સ્વામી સરખી હુ નિરલજ નહી શક ર ॥ વઢુબર ॥

(“ગુજરાતી ગ્રેસ ” ના શ્રી, નટવરનાથ ઈ દેસાઈ પાસેની (શ્રુદા પાનાની) એક હસ્તલિખિત પ્રતિભાથી આ પદિત્યેની નકલ ઉતારી હતી)

વ્યાખ્યાન ૭.

ગુજરાતી ભાષાનું અને સાહિત્યનું ભાવિ વસતુ.

અત્યાર સુધી આપણે જૂતકાળના નળાંજાંખરાંથી ગૂંચવાયેલા જંગલમાં યઈને પરિશ્રમભરી મુસાફરી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, વર્તમાનકાળ ઉપર ત્વરિત દષ્ટિપાત કર્યો, અને હવે માનવની શુદ્ધિ અને કલ્પના કરી સકે એટલી ભવિષ્યમાં દષ્ટિ કરવાનું સાહસ કરીશું. આ કાર્ય મહારી વ્યાખ્યાનમાલાના આ અન્તિમ વ્યાખ્યાનમાં કરવાનો મહારો ઇરાદો છે. ભવિષ્યનું સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણરૂપ દર્શન કાઢી ન કરી સકે; જૂત અને વર્તમાન અનુભવના પ્રકારમાં ભવિષ્યની ઝાંખી કરવી, અને ઘટનાપ્રવહ કંઈ દિશામાં વહેવા તરફ દબે છે એ નીરખવું, એથી વિશેષ શક્ય નથી. આ વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતી ભાષાનું અને સાહિત્યનું આ ભવિવલણ પારખવાની મહારી ઇચ્છા છે. આ કર્તવ્ય બરાબર સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વગામી ૭ વ્યાખ્યાનોમાં જે વિષયવિચારણા કરી તેના પ્રત્યે ત્વરિત દષ્ટિપાત કરવો એ આવશ્યક છે અને ઉપયોગી પણ છે.

પ્રારંભમાં આપણે ભાષાના ઉત્ક્રમણપર અસર કરનાર બળોની ચર્ચા કરી. ભાષાનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ વર્ણનાત્મક છે અને તરલ છે, સાવધાન અન્વેષકતા પણ દુર્ભાવ છે, અને ભાષાના અન્વેષકત્વ વ્યાખ્યાનોનું સ્વરિત સ્થાન ભૌતિકવિજ્ઞાનના અને અન્ય શાસ્ત્રોના અન્વેષકતા જેવું છે, એ આપણે સિદ્ધાન્તોને બોલ્યું. હેણે સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ, કેટલાકનો ત્યાગ, અન્યનો સ્વીકાર અને વ્યાપ્તિ-નિમગ્ન એ વિધિ કરવો પડે છે; હેમાં હેને શુદ્ધિનો પ્રકાશ, અને કાંઈવાર સ્વયંજૂ પ્રેરણાનો અંકાર, માર્ગદર્શક અને છે. આપણે બોલ્યું કે ભાષાવિકાસમાં પ્રવૃત્ત થતી અસર આન્તર તેમ જ બાહ્ય હોય છે. બાહ્ય અસરમાં આવે છે, (૧) ઐતિહાસિક બળો, કારણ કે એ બળો લોકજીવનને ધડે છે અને એ લોકજીવનની અભિવ્યક્તિ અને પ્રતીકગમ્યતા ભાષા વડે શક્ય છે, અને (૨) ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓ-જ્યારે આન્તર અસર વાગ્યાપારના બળોથી થાય છે. ગુજરાતી ઉપર અસર કરી ગયેલાં ઐતિહાસિક બળોની વિચારણા દરમ્યાન વિદેશીય અસર પરત્વે ગ્રીસ અને ભારત વચ્ચેના સામ્યનો ખાસ નિર્દેશ કર્યો હતો. ગુજરાતના સંપર્કમાં આવેલી ગ્રન્થઓની આપણે શીઘ્ર ક્રમસમીક્ષા કરી-મીથે, ગ્રીકો, તુરુકો, આરબો, વલ્લભીઓ, રાષ્ટ્રકૂટો, મેન્કો, ચાલુકા, અને સોલંકીમાં પ્રતિનિધિત્વ પામતા ગુજરાતી અધીન યોજાયેલા; પછી મુસ્લિમો અને છેવટે મરાઠાઓ. પહેલાંના એટલે મુસ્લિમપૂર્વકાલીન વિદેશીઓની અસરની આપણે મુસ્લિમ અસર જેવે તુલના કરી અને તેમાં બોલ્યું કે પૂર્વકાલીન વિદેશીઓ સ્થાનિક ગ્રન્થ જેવે એકરસ બની ગયા હતા તેથી હેમણે ભાષાના સ્વાભાવિક આન્તરગત્ય ઉપર અસર કરી હતી, જ્યારે અવારનવાર થતા ભતિસકર અને ધર્મપરિવર્તન છતાં મુસ્લિમો લોકથી અલગ રહ્યા હતા તેથી હેમની મૂળભાષા ફારસીની અસર કેવળ બાહ્ય હતી, ફારસી અરબી શબ્દોના પ્રવેશ પૂરતી જ હતી, અને સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોનો રૂપવિકાર ખનિશાસ્ત્રના જે નિયમો અનુસાર થયો હતો એ જ નિયમોની પ્રવૃત્તિ આ ફારસી અરબી શબ્દોની રૂપવિક્રિયામાં થઈ હતી, એ પણ આપણે બોલ્યું, દાખલા તરીકે વિજય જે અને ઓ પ્રાકૃતમાંથી ઉદ્ભવેલા શબ્દોમાં છે તે જ પ્રમાણે ફારસી અરબીમાંથી નીપજેલા શબ્દોમાં છે: ફારસીઅરબીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં નામ-અંગોને અન્તે ઓ અને ઈ આવે છે તે, એક પ્રકારે, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી આવતા શબ્દોમાં યતી ધટના જેવી જ ધટના છે; તદ્વાત માત્ર એટલો જ છે કે સં. પ્રા. માંથી આવેલાં રૂપોમાં જ કારણજૂત

હતો, કા-અ. શબ્દોમાં એ કારણ નહોતું. મુસલમાન સંસર્ગથી ગુજરાતીઓ જોડેના મરાઠી સંપર્ક લિપ્ત પ્રકારનો હતો એ દર્શાવીને આપણે મરાઠી સંપર્કની અસર ઓછી થાયી થઈ હતી એનાં કારણો એ આપ્યાં હતાં કે મરાઠા રાજ્યકર્તાઓ અને હેમનાં સૈન્યો ગુજરાતમાં રહેતાં નહોતાં; હેમનાં મુખ પરિધિ-સ્થાનીય ગુજરાતના કરતાં કેન્દ્રવર્તી દખ્ખણ તરફ ફરેલાં વધારે રહેતાં. અન્તે, પ્રકારમાં અને પ્રમાણમાં મર્યાદિત છતાં ઉપેક્ષાચોગ્ય નહિં હેવી, આપણી ભાષામાં યેલ્લી, ફિરંગી શબ્દોની મેળવણી પ્રત્યે બહુતી નજર આપણે નાંખી હતી. ગુજરાતની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની ભાષા ઉપર, હેની શબ્દસમૃદ્ધિ ઉપર અને વાણિજ્યના બાંધા ઉપર એ અસર થઈ હતી એ પણ આપણે જોઈ ગયા.

ભાષા ઉપરની ત્રિવિધ અસરોમાંની સૌથી વધારે મહત્વની અસરનું અર્થાત્ વ્યાપારનાં બળાંનું વિવેચન કરતાં આપણે, આરંભમાં, આપણા અભ્યાસમાં જોને અનુસરવા જોઈએ હેવા વ્યાપક નિયમે સ્થાપ્યા હતા. એ નિયમે હતા.

(૧) દૈનિકાલિક ઔચિત્ય

આ નિયમનો વિનિયોગ કરીને આપણે તમાકૂને તાત્કાલમાંથી વ્યુત્પન્ન કરવાની અયોગ્યતા જોઈ હતી.

(૨) કેવલ શાઘ્ય શ્રુતિસામ્યનો અભાવ

આ નિયમને અનુસરીને આપણે નીચેની વ્યુત્પત્તિયોને ખોટાં અને વર્જ્ય કરાવી હતી અહિકેન-માંથી અઢીજ; સુન્નચારોમાંથી સુચારો (ખરી વ્યુત્પત્તિ શુદ્ધ=શુદ્ધ કરવું ધાતુમાંથી છે); વિનતિમાંથી વિનંતિ; પરસ્ત. હેનું મૂળ વિજ્ઞાસિ-વિજ્ઞાસી છે); વગેરે.

(૩) કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અસ્વીકાર.

કૃત્રિમતાના દાખલા તરીકે વિધવા અને દમ્પતી શબ્દો આપણે બીધા હતા; વિધવાનો વિનય હેવો ખોટો વિગ્રહ કરવામાં આવે છે અને દમ્પતીનો, દૈહિક દમનગ્રહ એ શબ્દ આ સમાસનો સાચો ઉદ્ભવ સૂચવનારો હોવા છતાં, જાણે આદેશજૂત દમનપતિ હેવો પદવિભાગ કરાયો છે.

(૪) લીનલાઘવ

એટલે નિયમવ્યાપ્તિરૂપ લાઘવ, જે કમલાઘવ એટલે કોનો અલપતા રૂપ લાઘવના કરતાં વધારે પસંદ કરવા જોઈ છે.

આ નિયમને અંગે જે અનેક દાખલાઓ આપણે તપાસ્યા ત્હેમાં મુખ્ય હતો ન્હાનુ જે શ્લક્ષ્ણમાંથી આવ્યો છે. આપણે જોઈ કે આ એક જ સંસ્કૃત શબ્દ, હેનાં વૈકલ્પિક લઘવ અને સજ્ઞ હેવાં એ અપભ્રંશરૂપો દ્વારા, પાંચ ભાષાઓમાં અન્તિમ વિકાસક્રમે પહોંચ્યા શબ્દો આપ્યા છે:— ન્હાનુ (ગુજ.), લઘન (મ.), સળ (સંધી), સળ (કાનડી), અને સળ (કોંકણી.)

ઉપરાંત આપણે જોઈ કે ગણ (વાચણ)ની વ્યુત્પત્તિ વારણકમાંથી સાધવામાં એક જ ક્રમ આવે છે, તેથી એ ખોટી વ્યુત્પત્તિમાં કમલાઘવ છે. પણ એ ખોટું, અશાસ્ત્રીય, ધોરણ છે; જગદારે સંસ્કૃત દ્વારમાંથી મરાઠી દ્વાર અને ગુજરાતી દ્વાર અને ગણ (વારણ હેમાં હ નો જ થતો) સાધતી વ્યુત્પત્તિ લીનલાઘવના સાચા માર્ગને અનુસરે છે.

(૫) ઇતિહાસિક પૌર્ણર્થ-આ નિયમનો વિચાર કરતાં આપણે પ્રાકૃતનો, સંસ્કૃત અને આજની દેશભાષાઓ એ બેની વચ્ચે આવતા ભાષાક્રમ તરીકે, સ્વીકાર કરવાની યોગ્યતા અને અવશ્યકતા પિછાણી હતી. એ પ્રમાણે, ત્યજ્યુ, પ્રગટ વગેરે નિષકાન્ત પાંદ્રિમપૂર્ણ રૂપોનાં કરતાં તજ્યુ, પ્રગટ એ શબ્દો વધારે યોગ્ય, ઇતિહાસાનુરૂપ, છે એ આપણે જોઈ ચકયા હતા. ઉપગત કામ, સાવ વગેરે, એ પ્રકારના, શબ્દોને સીધેસીધા કમ, સપ વગેરેમાંથી નહિ પણ કમ્મ, સપ્પ એ પ્રાકૃત ક્રમે દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરવાની મર્યાદા આપણે મગસયા હતા.

(૬) જ્ઞાત્રાત્ર ભાષાગત પ્રયોગ. આ નિયમને અનુસરીને આપણે ગુજ. ભજીંહું શબ્દના મૂળ તરીકે ઉચ્છિષ્ટ શબ્દ સ્વીકાર્યો હતો, કારણ કે એ શબ્દનો મનુસ્મૃતિમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ થયો છે, જ્ઞાત્રિ આ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં ક્યાય કહી વપરાયો નથી હોવા ઉચ્છિષ્ટ સ્વીકાર્ય નથી કરતો.

(૭) વ્યાપ્તિ માટે પર્યાપ્ત સામગ્રી

આ નિયમની રચના દરમ્યાન આપણે ભૌતિકવિજ્ઞાન અને ભાષાશાસ્ત્ર વચ્ચેનો બેદ માન્ય રાખ્યો હતો; તે એ કે ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં, સાધારણરીતે, અનેક વિશિષ્ટ ઉદાહરણો જોયાં હોય તો જ તેના ઉપરથી વ્યાપ્તિ નિયમ ધરી સકાય, જગદારે ભાષાશાસ્ત્રમાં, જેના વિષયમર્ષાદાને કીધે, એ ધોરણ હાલમાં ન જળવી સકાય પણ અનેકવાર ચોક્કસ ઉદાહરણો, કોઈકવાર એક જ ઉદાહરણ, અમુક ધ્વનિવ્યાપારને નિયમકે માનવાને માટે પર્યાપ્ત ગણાય એ નિયમની સત્યતાની ખાત્રી કસોટી આ જ હોઈ સકેઃ અન્ય સનાતન નિયમોનું જેને સમર્થન મળે છે? અને નિયમમાં સંભવનીયતાનું પ્રમાણ કેટલું છે? અને વિશિષ્ટ, વ્યક્તિરૂપ, ઉદાહરણોની ન્યૂનતા હોય તો, સાધારણ રીતે, વ્યાપ્તિનિર્માણમાં સાવધ રહેવું એ સામાન્ય દૃષ્ટિએ ઇષ્ટ છે.

આ નિયમના પ્રકાશમાં આપણને દેખાયું કે, મનો વ્હ થવાનો આ એક જ દાખલો છે તે છતાં, અવન્યુ (ગુજ.)ની અમિનવ (સં.)માંથી મનો વ્હ એ અવાન્તરક્રમરૂપ વિકારદ્વારા, વ્યુત્પત્તિ સ્વીકાર્ય અને છે; કારણ કે વ અને ય ની સમ્પત્તિમતા; મનો વ અને હ હોવા દ્વિધાભાવ, અને સંયોગમાના પ્રગતતર અંગનું હથી કરાવું મહાપ્રાણુત્વ, અને જિહ્વા (સં.)-માંથી આવેલ જીમ (ગુજ.), શબ્દમાં એ બટનાના વિપરીતક્રમનું દર્શન-આટલાં તરતો મના વ્હ એ વિકારને સંભાવ્ય બનાવે છે સં. હ્રમ્ અને અંગ્રેજી "love" (લૅટિન lubet=ચિકર અને છે) એ શબ્દોના નેધિવાત્ર સામ્યમાં પણ મનો વ્હ જોડેના સીધા સંબંધ આપણે જોયા હતા.

તદ્વાર પછી આપણે ગાગ્રાવાપારગત વિકારના કારણશ્રુત આ સામાન્ય તરતોની વિચારણા કરી હતી:—

(ક) વાચ્યાવારગત અપગ્રહ્યતા,

(ખ) સામ્યભાવ,

(ગ) સરલીકરણ,

અને (ઘ) ધ્રમવર્જન.

વાચ્યપારગત અપદ્ધતતા અથવા પ્રેક્ષા ઉપજવાના બે પ્રકારો આપણે જોયા હતા: (૧) સહજ અને (૨) કૃત્રિમ, અને સહજ વિકારનાં ચાર મુખ્ય કારણો આપણે જોયાં હતાં:—

(૧) અજ્ઞાન, (૨) વેગ, (૩) અનભ્યાસ અને (૪) જિહ્વાદોષ.

આ કારણસૂક્ષ્માધની વિચારણા દરમ્યાન આપણે નિદાણ્યું હતું કે જ્યારે એક પક્ષે વહેણ, ફેલું, વહેન, વગેરે શબ્દોમાં આવતા અંશતઃ અનુપ્રાણિત અંગનો સેલું અને કોણજેવા શબ્દપ્રકારોમાંના એ અને ઓના વિપ્રત ઉચ્ચારો, અને ગુજરાતીભાષાનાં અન્ય કેટલાંક વિશિષ્ટતત્ત્વો કૃત્રિમ વાગ્વિકારનાં પરિણામો નથી કારણ કે એ બધાં નિયત ભાષાશાસ્ત્ર નિયમોને અનુસરેલાં થયેલાં ભોળાં સકાય છે, તો અન્યપક્ષે ક-હે-છે હેવો પ્રયણ મહાપ્રાણયુક્ત ઉચ્ચાર કરવો કે કેછં હેવો પ્રાણુરહિત ઉચ્ચાર કરવો એ ખરેખર કૃત્રિમ ઉચ્ચારણ છે.

જિહ્વાદોષના આ કામલાઓ આપણે જોયા હતા: પાશ્ચાત્ય પ્રજાના મુખમાં થતો મૂઘન્યનો દન્ય ઉચ્ચાર અને મૂઘન્યતર ક અને હના ર અને રૂહ ઉચ્ચારો, કેટલાંક વાણિયા અને અન્ય વર્ગોમાં ન અને જ તો ઉચ્ચારવિનિમય, અને દાવામાફનો વહો કે હોસામાફનો વહો (પરંતુ: હોસામાફનો વહો) પૂછતું પડે એવા પારસીની કક્ષામાં આવે તેવા સમાજવર્ગની ઉચ્ચારવિકલતા.

સામાન્યતાના કામલાઓ ડો. હાંડારકરે પોતાનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક અભ્યાસોમાં સરક્ષત્યની તીચે આપ્યા છે; આપણે જોયું કે અચ્છદ રૂપને વરુચિની મંજૂરી નથી મળી કારણ કે એ હેને પ્રથમ અને દ્વિતીય પુરુષમાં જ સ્વીકારે છે અને તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં અસ્થિ આપે છે; પરંતુ અચ્છસિ અચ્છમિ વગેરે રૂપો સાથે સારૂપ સાધવા ખાતર કાળક્રમે અચ્છદ રૂપ પણ પ્રચારમાં આવ્યું હતું.

ધ્રમવર્જનના તરતની પ્રવૃત્તિ આપણે સંસ્કૃતમાંના ઇ અને ઓના પાલોમાં એ અને ઓ થયા હેમાં, અને સંધોગમાંના અ સમાન અંગનેના સમીકરણમાં (દા. ત. ત નો ત્ત, જ્વ નો જ્જ, વ્યનો વ્વ વગેરે વિકારોમાં) થતી ભોળાં હતી.

અને પછી આપણે ગુજરાતીની ઉત્કલ્પિતમાં પ્રવૃત્ત થતા વિશિષ્ટ વાગ્વિચારનિયમોની વિસ્તીર્ણ સમીક્ષા કરી હતી. આપણે એકતી ગુજરાતીભાષાના જ લક્ષણ્યૂત ટક્કમાં અવલોકના હતા, દા. ત. (ક) ભય, ભવના (અને અજ, અહના સપ્રસારણથી ભય ભવ ક્રમોદારો) વિપ્રત એ અને ઓ ઉચ્ચારો; આ ઉચ્ચારો પાલીના ફૂલ ન અને ઓ સાથે સરખાવીને સામ્યભેદદર્શન કર્યું હતું (પાલીમાં વિપ્રત ઉચ્ચાર અપ્રકટ પણ ગર્ભસ્થ છે). અને જંગાળીમાં થતા બના ઓ ઉચ્ચાર સાથે પણ જેવું સામ્ય-વેગમ્ય તપાસ્યું હતું એ જંગાળી ઉચ્ચાર ગુજરાતી વિપ્રત ઉચ્ચારમાં થોડેક અંશે અને વિશિષ્ટ પ્રકારે ભિન્ન છે; (લ) નામનાં પ્રાતિપદિકાને અન્તે આપના, એ જ મૂળ શબ્દોના અન્તમ ભાગી વિભિન્ન હતા, ઓ અને ટ (દા. ત. હાથો, હાથ; વહો; વહ; વાણ વાન; વરુ; વર; વન્તુ), જે સ્વરના-રોપથી કે સ્થાનદેશથી શબ્દના અન્ત્ય સ્વરને ધસાઈ જતે અટકાવવા માટે લગાડાતાં ક પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે; અને (ક) અનન્ત્ય દ કે તનો અ

તત્ત્વનંતર આપણે ગુજરાતી અને હિન્દી જાતેને સમાન હેવા એક મહત્ત્વના ઉત્સર્ગની પરીક્ષા કરી હતી—હકારની ગુજરાતી શબ્દોમાં ત્રિવિધ અવસ્થા:—

(૧) હનુ' શબ્દોના આદિ તરફ સરણ;

(૨) આગનુક હનો પ્રક્ષેપ;

અને (૩) વિદ્યમાન હનો ક્ષય.

(૧) ના દાખલા:-અગિનિ-બાહિની બ્હેન; ગમીરક-ગહોરતં ઘેર; સળ્ળકં સળ્ળતં-હૂતં; (૨) ના દાખલા:-પ્રાતક-પત્તડ-પ્હોર્યું (અપ. પહુન્વદ્વારા); પશાઃ-પાસડ-પાસો, અવાપિ-અજ્જવિ-હજો; અને (૩) ના દાખલા:-ચિત્ત-ચેષ્ઠ ચેત; વિશ્વલક-વિહલડ-લીલ, યુધિકા જહિઆ-જૂરે; ગૃહલા-સંસલા-સાવલ

આ સંબંધમાં આપણે જોયું હતું કે હ કાં તો સંકર દશામાં (ચેર, વગેરેમાં છે તેમ) અથવા સંસ્ટિ દશામાં (ચ્દેન વગેરેમાં છે તેવો) રહે છે.

હનો ગર્વ મહાપ્રાણ અને હેવા વિપરીત વિધિનો પણ એકમાત્ર દાખલો સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી આવેલ શુકા શબ્દનો આપણે નોંધ્યો હતો, અને 'એ ધંટનાને અંગે, પ્રાચૈદિક અને કેટલેક અંશે વૈદિક સમયમાં શુદ્ધ મહાપ્રાણ હતો જ નહિ' પરંતુ આગળ ઉપર વર્ગ મહાપ્રાણમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો એ મતની મીમાંસા કરી હતી, જેના દાખલાઓ છે ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત ગ્રંથો પૂર્વતર પ્રતિયોગી યજ્ઞ; અને હુમ્, લીક, નદ્દ વગેરે ગ્રંથોમાં નિગૂઢ રહેલાં, તથા ઉત્તરકાલીન તેમ વૈદિક સંસ્કૃતના પણ હુ, લિહ, નહ વગેરે ધાતુઓના અસાત પુરોગામી તરીકે પ્રચારલુપ્ત પ્રાચીન હુ, લિહ, નહ ધાતુઓ હોવાનું સચવતાં, હુ લિહ અને નહ વગેરે સંધિયો.

હેવટે આપણે શુજરાતીને અને અન્ય દેશભાષાઓને સમાન હેવા શોડાક ઉત્સર્ગોનું નિરૂપણ કર્યું હતું; દાખલા તરફ:-

(ક) કોમલ અનુસ્વાર-જે પ્રથમ અપ્રભંશમાં કવ્વલ, મર્ક, દહિં, તહિં, જહિં, ટુછડં, તેજદં વગેરે શબ્દોમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો અને હેમાંથી શુજરાતીમાં આવ્યો હતો; અને જેનો વિશેષ વિકાસ, પ્રાકૃતમાં તીવ્ર અનુસ્વારવાળો પણ શુજરાતીમાં અનુસ્વારને કામધ બનાવતા અને માત્ર-રક્ષણને નિયમે પૂર્વરૂપને દીર્ઘ બનાવતા, વત્તાદિગતમાં અને હેવા અન્ય શબ્દગણોમાં જોવામાં આવે છે; દા. ત. વર્ક-વકડ-વાક; સખ્યા-સંજા-સાંજ વગેરે.

આપણે એ પણ જોયું કે તદ્ભવ શબ્દોમાં દીર્ઘસ્વરનો - અનુસ્વાર કામધ હોય છે, દા. ત. કાંદો, લીલી, પુલક, સેવુ, મોપુ વગેરે શબ્દોમાં; તદ્ભવ શબ્દોના અન્ય અનુસ્વાર કામધતર હોય છે, જેમકે દહિં, જહિં વગેરેમાં; શબ્દમધ્યવર્તી દ્વરૂપ રૂપ પછી આવતા અનુસ્વાર કામધતર હોય છે, દા. ત. કુંજાગો, કુંપલ વગેરે; અને તદ્ભવ શબ્દોના (નપુંસકલિંગસૂચક કે ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળ પ્રથમ પુરૂષ એકવચનના રૂપના સૂચક) અન્ય રૂપ પછી અનુસ્વાર કામધતર હોય છે, દા. ત. છા, તાકં, પાક, આણુ, આણુ છું વગેરે.

તદ્ભવ શબ્દોના અન્ય રૂપ પછીના આ કામધતર અનુસ્વારની આત્મતામાં આપણે જોયું કે સુરત તથા ભરૂચ નિદશામાં અને કાઠિયાવાડમાં એ તીવ્રકર છે, અમદાવાદ નિદશામાં અને તેની

આસપાસ મન્દલીવ કે કામચ છે, અને ચરેતરમા કામચતમ મનીને નહિપ્રાય અને છે. આ સ્થિતિની આપણે અનુસારની મરાડીમા દેખાતી હોતી જ મ્થાનિરિધતા સાથે સરખામણી કરી હતી-કારણ કે હેનો કાકણુમા તીનકદષ પશુ દેશમા કામચ ઉચ્ચાર થાય છે.

(જ) જ, છ, જ, જનો પ્રાકૃત કે દન્તસઘર્ષી જીભપ્રાય ઉચ્ચાર જો, સદૈવ હેના જ કૃત ઉચ્ચાર કરતા મુરત અને ભરુચ જિહ્વા સિચાપના ગુજરાતમા, કેટલાક નિશ્ચિતરૂપ નિધમે અનુસાર, સર્વત્ર જોવામા આવે છે

આપણે નોખુ હર્તુ કે આ ઉચ્ચાર મરાડીમા (ગુજરાતીથી કેક વિશેષ પ્રકટ), મારાડીમા (અતિપ્રબળ), પળખીમા (મધોદિત પ્રકારે) તેમ જ બગાલીમા વિલમ્બ છે, પૈશાચી ભાષાઓમા મુખ્ય હોતી કાશ્મીરામા અને જૂતિયામા જના આ સ-મિષ્ટ ઉચ્ચારની અસરથી જોના સ વિકાર થતો આપણે જોયો, અને બર્મામા (દા ત જન્દાને બદલે સન્દા) તેમ જ સિહલીમા (જેમકે જન્દાલમાથી સન્દાલ) પણ આ વિકાર આપણે જોયો આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપરથી આપણે મમજી સકયા કે જન્દારે, બીજા માને છે તે પ્રમાણે, મરાડીમા આ સઘર્ષપ્રાય ઉચ્ચાર માટે દ્રાવિડીની અસર કારણભૂત છે ત્હારે ગુજરાતીમા અને કિતરની અન્ય દેશભાષાઓમા એ ઉચ્ચાર મેગોલતઅસ-માથી ઉદ્ભવે જો જોઈ સકાય છે, કારતીરી, જૂતિયા, બગાલી અને બર્મામા આ અસર દેખાતી છે, જન્દારે ગુજરાતી પ્રભા રિત થયેલી ભાષાઓમા આ ઉચ્ચાર ગુજરાતીમા, એટલે જૂના કાળના ખજરામા, રહેલા મેગોલ સસ્કારનું પરિણામ છે, કારણ કે આ ખજરા હજોના કરતા ભિન્ન જોડના હોવા છતા હેમના ગાઠ સ પર્કમા હતા અને જિમને આપેતુ હેમની શારીરિક આકૃતિનું બહુનું દર્શાવે છે તે મુજબ, આ હજોમા મેગોલ તરવ સ્પષ્ટ હર્તુ

(ઘ) લોના મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર-અર્થાત્ જ

આ ઉચ્ચારની યાનાનું આપણે હાલ અ દર્શન કર્યું વૈદિક ઉચ્ચાર તત્રમા અપમત મધો ટ્રિન પ્રકારે ગજખીપણા અગ્નાનમા મરુદા પ્રદેશની અર્વાચીન નીન પોલીમા આ ભાષાઓમાનો જ અરમધ્યવર્તી (અનન્ત મુધ-વતર) જ નો વિકાર છે પછી ગુજરાતી, મરાડી, મારાડી, અને (પ્રાચીન પ્રાકૃતો પૈકી) પૈનાચા ભાષાઓમા-અરમધ્યવર્તી લના વિકાર રૂપે અને આપણી આધુ નિક દેશભાષાઓમા અને શકયત વૈદિકભાષામા પણ આ જા પ્રસંગમા આ પૈશાચી અસર આપણે પારખી સકયા

(ઙ) અસ્થિતિપ્રયમયુક્તિલોપ

દા ત

અપવિશતિ- બદમદ લેલે
અપાધાય અવજ્ઞાઓ - ઓજો
અપલ્લવક અવજ્ઞા - બચ્ચુ
સદક્ષક-સદક્ષક - રોણ

(જેમ કે પેળ રોલો દાત જુ કાદે છ ?)

આ તરત ગુજરાતીમા અને અન્ય કેટલીક ભાષાઓમા, વિશેષત દિન્દીમા, સમાનરૂપે પ્રવર્તે છે હેનુ નીજ પ્રાકૃતમા જોઈ સકાય છે પ્રાકૃતમા માન મે દાખવા લખ્ય છે (અલ્પ અને બલ્લામાથી રજા અંતે લાઘુ)

અને સંસ્કૃતમાં પણ હેતુ બીજા (અપ્રકટ શક્યતા રૂપે) કદાચ હોય. સંસ્કૃતમાં રોટલીના અર્થના પૂર્વ અને અપૂર્વ એ જો શબ્દો છે, જેમાંનો પૂર્વ શબ્દ અપૂર્વના આગ્ર આસ્વરિત અક્ષરનો હોય થવાથી નીપજેલું પછીનું રૂપ છે.

(ચ) ઉપરે આપણે સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરલીઘલ્લ વિશેના ઉત્તરગું નિઃપણ કયું હતું.

દા. ત.

કર્મ-કમ્મ-કામ

સર્પ-સર્પ-સાપ

દૃષ્ટકં-દિષ્ટવં-દૃષ્ટ

મુક્તકં-મુક્તવં-મુક્ત્યું વગેરે વગેરે.

આપણે જોયું કે આ ધટનાનું તત્ત્વ હેમચન્દના બ્યાકરણ જેટલું પ્રાચીન છે; હેમાં દક્ષિણે સિદ્ધરૂપ આદેશ દાહિજ આપેલ છે, પણ આ દાહિજનો ઉદ્ભવ મૂળ શબ્દના નીચે જણાવેલા અદૃશ્ય અને શક્ય વિકારો દ્વારા જ સાધી સકાય:—

દક્ષિણ-દારિણ-દાહિજ.

એથી પણ આગળ જઈને આપણે આ નિયમને પાણિનિના દૂલોવે પૂર્વવં દોષોઽનઃ= ૬-૩-૧૧૧) એ સૂત્રમાં બીજા રૂપે રહેલો જોયો હતો. (આ-સૂત્રને ઢો ઢે લોપઃ=(૮-૩-૧૩) અને રો રિ (૮-૩-૧૪) એ સૂત્રોના અનુસંધાનમાં લેવાનું છે.) ગુહ+ક (ત)=ગુહ+હ=ગૂહ ધ્વજાદિ રૂપોમાં અને નિદ્+રવ=નીરવ જેના સંધિકાર્યમાં આ સૂત્રોની પ્રવૃત્તિ જોવાય છે.

આ ઉત્તરે આપણી આ ઐતિહાસિક સમીક્ષામાં ધણે ઉપયોગી નીવડયો છે, કારણ કે ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના વિકાસના પૂર્વાપર ક્યો અને યુગો નિશ્ચિત કરવા માટેની અનેક કસોટીઓમાં આ કસોટી સૌથી વિશેષ મહત્ત્વની અને લગભગ નિરપવાદ રીતે-અચૂક તથા નિશ્ચાયક જણાઈ હતી.

પછી આપણે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિની ઐતિહાસિક સમીક્ષા કરી હતી, અને, (૧) હમણાં જ વર્ણવેલી વાચ્યાપારવિષયક સમીક્ષામાં દરિગોચર થયેલા ક્રમવિશેષદર્શક લાક્ષણિક તત્ત્વો, (૨) ભાષાના વિકાસ દરમ્યાન ભાષામાં પરખાયેલાં વિગ્રહશબ્દ અને અવિગ્રહ્ય રૂપરૂપો, અને (૩) અમુક યુગોના લક્ષણભૂત રહઠ, રેસિ વગેરે પ્રકારના શબ્દવિશેષો એ કસોટીઓથી ભાષાને તપાસીને આપણે ભાષાનું એક યુગમાંથી અન્યમાં સંક્રમણ અવલોક્યું હતું, અને નીચે પ્રમાણે યુગો દર્શાવ્યા હતા:—

પ્રાગ્-ગુજરાતી

અપભ્રંશ

સગણ (વિ. સં. ૧૧૦૦ પર્વન્ત;

મધ્યકાલીન અપભ્રંશ

વિ. સં. ૧૩મા સદી પર્વન્ત;

અંતિમ અપભ્રંશ

વિ. સં. ૧૩મા સદીથી વિ. સં. ૧૫૫૦ પર્વન્ત;

ગુજરાતી

પ્રાચીન ગુજરાતી

વિ. સં. ૧૫૫૦ થી વિ. સં. ૧૬૫૦;

મધ્યકાલીન ગુજરાતી

વિ. સં. ૧૬૫૦ થી વિ. સં. ૧૭૫૦;

અર્ધાચીન ગુજરાતી

વિ. સં. ૧૭૫૦ અને તદનન્તર;

આ યુગવિભાગ અન્યોન્યઆવર્તક દૃઢમર્્યાદ કક્ષાઓનો સૂચક નથી એ હકીકત ઉપર મહે ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. ખરી વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં રાખિયે તો, ભાષાને એક વિશાળ ચિત્રપટની ઉપમા આપી સકાય જેમાં રંગો એક ભાગથી અન્યભાગમાં અલક્ષ્યક્રમે છાયાન્યાયે પલટાય છે.

અન્તે આપણે નરસિંહ અને મીરાના સંમયથી છેક માત્ર ૬૪ વર્ષો પહેલાં મૃત્યુ પામેલા દયારામ પર્યન્તના ગુજરાતી સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન કર્યું. દયારામનું મૃત્યુ ૯મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૨ને દિને ઐટલે, હાલના તારીખના ઇસાબે, બરાબર ૬૪ વર્ષો પહેલાં થયું હતું. ગુજરાત એ નામ અલબિરુની કૃત ઇન્ડિકામાં (ઇ. સ. ૧૭૩૦માં) ઉપલબ્ધ છે પણ એ સમયે એ નામ આપણા આજના ગુજરાત પ્રાન્તને નહિ પણ રજપૂતાનાના એક ભાગને લાગુ પડતું હતું; આપણા આ પ્રાન્તના નામ તરીકે ગુજરાત નામનો પ્રયોગ આપણા સાહિત્યમાં ઇ. સ. ના ૧૫મા સૈકાથી બહુ ઊંડેલા દાખલ ન્હોતો થયો; અને આપણા પ્રાન્તની ભાષાનું ગુજરાતી હેતુ નામ ઇ. સ. ૧૪૩૦થી થાણું ઊંડેલું મળતું નથી; આ વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે મહે તમારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ઉપરાંત, નરસિંહ અને મીરા ગુજરાતી ભાષાનાં આદ્ય પ્રયોજક ન જ ગણાય છતાં હેમને ગુજરાતી સાહિત્યનાં આદ્ય પ્રણેતા માની સકાય એ વાત પણ મે રૂપે રીતે, બેદ દર્શાવીને, જણાવી હતી. અને એ કારણે આપણી સાહિત્યસમીક્ષાનો આરંભ એ કવિયોધી કર્યો હતો. આપણી એ સમીક્ષામાં આ ચાર યુગો સમાવિષ્ટ હતા:

(૧) મીરા અને નરસિંહથી નાકર સુધી, ઐટલે વિ. સં.ના ૧૫મા સૈકાથી ૧૭મા સૈકાના મધ્ય સુધી;

(૨) પદ્મનાભ અને અખો હેમની વચ્ચેના ગાળામાં રહેલા મનાતો સાહિત્યવન્યતાનો કાળ, જે સાહિત્યવન્ય ન્હોતો એ હમણાના સંશોધને બતાવી આપ્યું છે; આ સમય દરમિયાન કર્મણ્ય, કેશવ, બાલણ્ય, ભીમ, લાવણ્યસમય, ગણપત અને અન્મ કવિયો થયા હતા. આથી એ બીજા યુગ ગણાય;

(૩) અખો, તુલસા, વિશ્વનાથ જાની, પ્રેમાનંદ અને સામળ એ કવિયોનો યુગ; વિ. સં. ૧૬૭૦થી વિ. સં. ૧૮૭૦;

અને (૪) વલ્લભ અને અન્મ કવિયો; બીજા -હાના કવિયો, જન કવિયો, શ્યામિનારાયણ સંપ્ર દાવના કવિયો; અને હેમા છેલ્લો સાહિત્યપૂર્ણ, મનોહર અને તેજસ્વી કવિ દયારામ; વિ. સં. ૧૮૨૮થી વિ. સં. ૧૯૦૦

આ સમીક્ષા સમાપ્ત કરવા વખતે આપણે તે તે યુગ દરમિયાન સાહિત્યના પ્રયાણમાર્ગને વ્યાપી રહેલા વાતાવરણ પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કર્યો હતો, અને લાકિત અને વૈરાગ્યના ઘેરા રંગોનું પ્રાધાન્ય જોયું હતું, પ્રસંગત: થતો વીરરસનો અળકાટ નિરખ્યો હતો, સુગારરસના ધ્રંધનુપવર્ણો નિહાળ્યા હતા અને આજે આપણુ ધ્યાન રોકી રહેલી સામાજિક પરિસ્થિતિયોનો તથા સમસ્યાઓનો આજો અત્યુદય ઝાંખાશ્પર્શ જોયો હતો.

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર ત્વરિત દૃષ્ટિશેષ કરીને આપણે કેટલાક અયોગ્ય પ્રતિકૂલ દોષદર્શનની રૂઢાંચે અર્વાચીન કવિતાનો અભાવ રજૂ કર્યો હતો.

ફુઆ વ્યાખ્યાન ૭મું ૧૧મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ને રોજ કર્યું હતું.

સાથે સાથે આપણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યરચનાના સ્વરૂપવિકાસનું અવલોકન કર્યું હતું, અને એ વિકાસમાં, એક પ્રકારે, આજ સુધીના સાહિત્યવિકાસનું પ્રતિબિંબ ઝીલાયેલું જોવા મળ્યું હતું.

એ સમીક્ષાની પૂર્તિ તરિકે અને સમગ્રતાસિદ્ધિ અર્થે અહિં આપણે દયારામના યુગ પછીના અર્વાચીન સાહિત્યનું આપણા અર્વાચીન સાહિત્યનું ત્વરિત દર્શન કરીશું. આ સાહિત્યના આપણે એ ત્વરિતદર્શન સમયવિભાગ પાડીશું:—

(ક) પ્રાચીન શૈલીનું સાહિત્ય:— વિ. સં. ૧૧૦૦ થી વિ. સં. ૧૬૪૦ પર્વત, અર્થાત્ વિક્રમ સંવત્તની વીશમી સદીના પ્રથમ ચાર દશકાઓ;

અને (ખ) અર્વાચીન શૈલીનું સાહિત્ય:—વિ. સં. ૧૬૪૦ થી વિ. સં. ૧૯૭૦ એટલે કે વિક્રમ સંવત્તના ત્રણ સાંપ્રત દશકાઓ.

આ બંને શૈલીઓને ઉદ્ભવ પૂર્વના પશ્ચિમ જોડેના સંપર્કમાંથી થયેલ હોવા પરંતુ પ્રથમ સમય-પૂર્વ અને પશ્ચિમના વધિ દરમ્યાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કારની અસર અપૂર્ણ અને ઉપર ઉપરની હતી જેથી સંપર્કના પરિણામો; એ સમયનું સાહિત્ય હજી પ્રાચીન પરંપરાને વળગી રહ્યું હતું, ત્વહારે એ પછીના પૂર્વતર અને ઉત્તર બીજા જમાના દરમ્યાન થયેલો અસર દૂરગામી અને શુબન, સમાજ તથા જગત શૈલીઓમાં પ્રત્યેની દષ્ટિમાં પૂર્ણ પલટો આણનારી હતી જેને પરિણામે એ જમાનાનું સાહિત્ય જુદી જુદી અસર. નવીનશયનધો, નવાઆદર્શોથી અને અભિનવ આલોચનરીતિથી ઓતપ્રોત હતું. આ બે યુગોનાં આગળપડતાં લક્ષણોનું તત્ત્વોમાં શો તફાવત હતો તે જોઈએ: પૂર્વતર યુગમાં ગદ્યસાહિત્યના ગદ્યોશ મંડાયા; હેની ભાષા સરસ અને લક્ષ્યગામિની હતી; હેની જોડણીપદ્ધતિ સ્વાભાવિક હતી અને ઓછા વધારે પ્રમાણમાં ઉચ્ચારપદ્ધતિને અનુરૂપ હતી; આ યુગના ઉત્તરાર્ધમાં સંસ્કૃતમય શૈલી દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો; પણ હેને અનુસરનારાઓ ધણી ન નીકળ્યા; જ્યાંએ એ પછીના યુગમાં કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ વિપુલ અને નિરંકુશ બની, સામાન્ય જનતાને કેંક અગમ્ય હેવી શૈલી આવી, બ્યનિશાસ્ત્રને ધોરણે અને આધ્યાત્મિકતાની દૃષ્ટિએ જે સત્યસ્વરૂપને નિકટતર હતી તે સ્વાભાવિક જોડણીપદ્ધતિને ત્યાગ અને સર્વથા આપણીલોર અને તોરી, કૃત્રિમ તથા અશાસ્ત્રીય, જોડણીપદ્ધતિને સ્વીકાર થયો; અને ભાષાશૈલીમાં પૂર્વતર યુગની રીતે નહિ પણ વિષયસ્વરૂપની તથા વિચારના તથા ભાવનાના સામ-થાની અપેક્ષાને અનુસરીને, સંસ્કૃતતત્ત્વોને પ્રવેશ થયો. આટલું ભાષા અને શૈલી પરંતુ, વિષયની અને સાહિત્યના પ્રકારની ખાતરમાં આ બે યુગો વચ્ચે હેવા જ તપ્પટ તફાવત છે. પૂર્વતર યુગના લેખકો એ જમાનાની અપેક્ષાને સતોષતા; પ્રજાની બૌદ્ધિક નવચેતનાને સ્પર્શતા વિષયો વિશે ઓછી કે વધતી ધરગથ્ય શૈલીમાં લખતા; જનતામાં રહેલા જોમોને દૂર કરવા મથતા; માનનાં મૂલતત્ત્વો શીખવતા; અને કદાપિ કલ્પનાનો ઉચ્ચ ગર્ભનવિકાર કરવાની કે બૌદ્ધિક અત્યનો કરવાની ઉચ્ચાલિકાયા ન મેવતા. ત્વહાર પછીના યુગને પાશ્ચાત્ય કવિતાનો અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રતાપ સ્પર્શ્યો હતો અને પરિણામે કલ્પનાસમૃદ્ધ અને તરંગતરલ ઉચ્ચ ગુણક્રાંતિ સાધતી મૌલિક કૃતિયો ઝડપથી જન્મવા લાગી હતી અને આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવી રહી હતી; પણ સાથેસાથ નિષ્ફળ નકલી લેખકોની, લેખ-કોને પોતાને તથા જે સાહિત્યમાં રચાન પ્રાપ્ત કરવાની હેમની ઇચ્છા હતી એ સાહિત્યને હાનિ પહોંચાડે હેવી ગુણુરહિત કૃતિયોનો જન્મ થયો પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં જમા થયો હતો. પણ એ નો સ્વીકારનું પડે કે નવી ભાવનાઓ, નવું શુબન, નવી પ્રવૃત્તિયો એ નવાં જળો આભ્યાં છે તેનો પ્રભાવ સાહિત્યક્ષેત્રના

કાર્યકરની શક્તિના કે મર્યાદાના પ્રમાણમાં પડેલાં બોધ્યે અને પડે છે. ઊતરતી કક્ષાના અને અદ્યત્તવા સર્જનનું આપણા સાહિત્યમાં બાહ્ય છે, છતાં હેતુ પ્રાપ્ત્ય નથી.

હાલુ જે જૂતકાળનું અને વર્તમાનકાળનું ચિત્ર. ભવિષ્યની આગાહી કરવાનું સાદ્ય કરીશું? આ આપણી મોટી ભાષા અને ચિત્રો કાંઈક વિરતારથી આવેખ્યાં છે એ ખરું, પણ ભવિષ્યનું કેંક સાચું દર્શન અપણા સાહિત્યનું ભવિષ્ય- કરવું હોય તો આ ચિત્રોને દ્રષ્ટિસમક્ષ રાખીએ એ આવશ્યક છે. આપણા સમયમાં દર્શન નજરે પડતાં ભાવિ વલણોનું નિરીક્ષણ કરીએ તો જ ભવિષ્યદર્શન થઈ શકે. આ વ્યાખ્યાનનો જે ઉદ્દેશ છે એ પ્રમાણે આપણે હેવા પ્રયત્ન કરીશું. આપણી સમક્ષ ઉપરિચિત થતો પ્રશ્ન આ છે: ભવિષ્યમાં જૂતકાળની પુનરાવૃત્તિ કે અનુવૃત્તિ કોઈપણ પ્રકારે કે કોઈપણ પ્રમાણમાં થશે? હવેનાં ઊતર એક જ હોઈ શકે ના. સાહિત્યની વાત કરીએ તો, જૂના ધોરણો મળ્યાં છે અને નવાં આવ્યાં છે, અને જે ઘટનાઓ થઈ ચૂકી તે આવશે તે માર્ગે પાછી ફરે એ વસ્તુસ્વભાવતઃ અશક્ય છે. પ્રગતિનો સ્વભાવ જ હેવા પશ્ચાદ્ગમનને પ્રતિરૂદ્ધ છે. નવી પરિસ્થિતિ નવા પ્રકારે ઉપજાવે જ; એથી આપણે પૂર્ણ ભક્ષાથી કહી શકીએ કે આપણું સાહિત્ય હવે શૃંગારની અવિયોગ્ય ભાવસંસ્પૃશિવાળી અસ્થિતિમાં ગઈ નાં પ્રાચીન શૈલીનાં ગીતો ફરીથી નહિં ગાય, કે પ્રણયપ્રપંચ અને પરકમસાહસોની કૌતુકભરો વાર્તા કહેવાને કોઈ નવો સામળ નહિં આવે, કે સાહિત્યશૃણુકત આખ્યાનોથી સાહિત્યવ્યોમને પ્રકાશિત કરનારો કોઈ અન્ય પ્રેમાર્નવ નહિં પ્રકાશે; કે ગર્ભ સદીમાં કે ગે સદીમાં અનેક અલ્પ કવિઓએ રચી હતી હૈવી-માનવને ધર્મોપદેશ આપતી, યુરની નિન્દા કરવી નહિં, જળમાં યુક્તું નહિં, એ માણસની ખાનગી વાત સાંભળવી નહિં હેવી હેવી રીતે મનુષ્યને દિનચર્ચા શીખવતી-મોઢમધાન કવિતા પણ નહિં રચાય. એ જમાના મળ્યા; ધાર્મિક કવિતાએ પણ નવો આકાર ધર્યો છે, અને હજી નવા નવા આકારો ધરશે, પણ જૂની શૈલીને પાછી નહિં સ્વીકારે.

વૈજ્ઞાનિક, તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અને ઐતિહાસિક સાહિત્ય તથા કેટલેક અંશે જીવનચરિત્રાત્મક સાહિત્ય પણ, હજી આપણી ભાષામાં દરિદ્ર છે. શુદ્ધસાહિત્યના નાટકવિભાગ પણ તનુકાય છે. આ ન્યૂનતાઓ ભવિષ્યમાં દૂર થશે, પણ હેનાં તાત્કાલિક, કે નિકટના ભવિષ્યકાળમાં, કંઈ ચિહ્નો દેખાતાં નથી. મૌલિક સર્જનમાં નિરત પુરુષો જૂજ છે અને સાહિત્યમંદિરના આ વિભાગમાં બંધ દ્વાર ઉઘાડે હેવા પ્રતિલાક્ષણી મહાસંજ્ઞાના આગમનની આપણે દેશ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છે.

સર્વ પ્રકારના અને આકારના કાવ્યસાહિત્યની સૌજન્યદાન અતિશુદ્ધિ અત્યંત યથા રહી છે, જે બહુધા સત્ત્વરદિત છે અને એથી દીર્ઘાયુ બેભાવવા સરભર્ષ નથી; નવસંકથાસર્જન પણ ગુણમાં અને સત્ત્વમાં હેતું જ છે. આપણા પ્રાન્તમાં કોઈ સાહિત્યસ્વામીઓના ઉદય થશે ત્યારે આનંદિયિતી મુદ્ધરશે એમ જણાય છે, પણ ઊતરતી કોટિનું સાહિત્ય અમુક કક્ષાના લોકને આકર્ષી કરશે અને હેમને કાળે જીવ્યા કરશે. પણ આ માલને ખરા સાહિત્યની કક્ષાની ખ્હાર રાખવેા થતે.

બંગાલીના અનુવાદો મ્હોટી સખ્યામાં થાય છે એટલા પૂરતી જંગાલી સાહિત્યની

બંગાલી સાહિત્યની
અસર

અસર હમણાંના દશકાઓમાં ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર થવા લાગી છે. કંદાક કંદાકે મૂલ ગ્રન્થની પસંદગીમાં ગુણપરીક્ષાના અભાવ દેખાય છે, સામાન્યતઃ ઉત્તમ કૃતિઓ અનુવાદકોને આકર્ષે છે. પણ આ આખતમાં મ્હારે ચેતવણી આપવાની છે. બંગાલીમાંથી અનુવાદન કરવાનું વલણ અત્યંત વધવા લાગ્યું છે

અને હું બંગાલી જાણું છું એમ કહેવું એ મર્વની વાત થઇ પડી છે. પણ આપણે સાવધાન રહિયે, અને આ ગણપ્રહણના આદત મૌલિકતાની ધાતક ન બને, એ ઇષ્ટ છે.

અમુક નવીન બળો અને ભાવનાઓ આજે આપણા સાહિત્યમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને દારૂ
ધૂંધેથી રહ્યાં છે; અને તે સમર્થ અને કુશળ પ્રયોજકોની હથોટીનો હેને લાભ
આપણા સાહિત્ય હવે મળશે. તે આપણા સાહિત્યમાં નવા પ્રકાર નિષ્પન્ન થશે. આ છે સમાજ-
અસર કરતાં અમુક નવીન સેરાની ભાવનાઓ અને રાજકીય અભિપ્રાયો. આ ભાવનાઓને સ્પર્શ-
વલ્લો અને ભાવનાઓ માત્રથી જ કલામય સાહિત્યસ્વરૂપ અર્પી સકે હેવા સાહિત્યસ્વામીઓ
સમાજસેવા અને દલિત આપણને મળ્યા નથી. આ દિશામાં પ્રવૃત્ત થઈને આપણા સાહિત્યને
રાજનીય મહેલમાં સુસમૃદ્ધ કરે હેવી માનવવિભૂતિએ પણ જતે સમયે ઉત્પન્ન થશે. અને છતાં
સર્વાંગનિક મૂલ્યવાલી સ્થાને વિરાજશે. શુદ્ધ સાહિત્યનું આ સ્વરૂપ લક્ષમાં રાખીશું તો જણાશે
સનાતન ભાવનાઓ અને મૃત્યુની, માનવનાં દુઃખોની અને સંવેદનાની, સનાતન
વિકલ ભાવનાઓ જ સાહિત્યપ્રવૃત્તિના ઉપાદાન તરીકે વિશિષ્ટ અને સર્વોચ્ચ
સંકુચિત ભાવસામગ્રી સ્થાને વિરાજશે. શુદ્ધ સાહિત્યનું આ સ્વરૂપ લક્ષમાં રાખીશું તો જણાશે
અન્ય વિભાગોની પ્રાદેશિક, સંકુચિત, અભિપ્રાયોના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જકડી રાખનારી સર્વે
ભાવનાઓ માનસિક અને હાર્દિક સંકુચિત વૃત્તિના ચીલામાં ફસાયા વગર નહિ રહે; અને આ
ભાવનાઓને વિશાળ, ગંભીર, માનવજાતિની સનાતન ભાવનાઓથી ઉચ્ચતર સ્થાને સ્થાપવાનો
પ્રયત્ન શુદ્ધ સાહિત્યને મૂળખાવી મારનારો નીવડશે; આ કારણે હવે પ્રયત્નને અપ્રશસ્ત્ય ગણવે
નેહ્યે. ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવિમાં ગુણવત્તાનું હાનું અધઃકરણ હશે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ
છે, પણ જગતભરના સાહિત્યના ઇતિહાસ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરતાં મને આ દિશામાં ભય કેળાતો નથી
અને માનવની સર્વકાલીન ભાવનાઓને નિરૂપતા શુદ્ધ સાહિત્યની ચિરંજીવિતામાં અને અન્તિમ ચક્રવ-
ર્તિતામાં મને શ્રદ્ધા છે.

આટલું સાહિત્ય વિશે બાપાનો વિષય કાળે તો. પ્રથમ આજની વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે અને
ભાવિસ્યક સામગ્રી પ્રત્યે એક કાણુ દૃષ્ટિએપ કરિયે. પૂર્વગામી એક વ્યાખ્યા
માપા: ગુજરાતના પ્રગ નમા મહેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આજની પ્રચલિત ભાષાને પોતાની, ખાસ
પ્રદેશ વિમાનો; પ એક, રંગભાષા અપરંતી ત્રણ મુખ્ય પ્રદેશવિભાગો ગુજરાતમાં છે:-(૧)
પ્રદેશની માપની કાઠિયાવાડ, (૨) તળગુજરાત અને (૩) સુરત પ્રદેશ (જેમાં હું સુરત અને
વિશિષ્ટતાઓ ભરૂચ જિલ્લાઓનો સમાવેશ કરું છું). ન્હાના-મહત્વના નહિ હેવા-વિભાગો
અને તળગુજરાતના ચરોતર, પાટણ અને પાલણપુર, તથા અમદાવાદ પ્રદેશ
હેવા ઉપવિભાગો હું આજીએ ચૂકું છું.

દને, સમાન ધોરણે સાક્ષતી કેળવણીનો ફેલાવ, આગ્રાડીનો અવધાર વધવાથી થયેલો
 કાઠિયાવાડ, તળ ગુજરાત, અને સુરત વચ્ચે નિકટતર સંપર્ક, સુશિક્ષિત વર્ગોનો એક ભાગમાંથી

અન્યમાં નિવાસરવીકાર અને પ્રવાસ-આ સર્વે, પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે એકતા ઉપજાવનારાં, શ્રવનગત તરવોનો લોકશ્રવનના ભાષા અંગ ઉપર પ્રભાવ પડ્યો છે અને પડશે. આ તથા મુખ્ય વિભાગોની લક્ષણભૂત, સ્પષ્ટ લેદ દર્શાવનારી, ભાષાગત વિશિષ્ટતાઓને મનોદષ્ટિ સમક્ષ આણું; પ્રથમ મૂળ લખ્યે:-

(૧) શુ, કરીક, કરસે ધ્રુવાદિ રાદો સુ, કરીસ, કરસે ધ્રુવાદિરૂપે બોલાતા, અને સરતી વિશિષ્ટતાઓ અગાઉના સમયમાં કોઈવાર જ-ચોમાં લખાતા પણ પારા; આને કોઈ કેળવાયેલો મૂતી આ સ નહિં વાપરે, સાહિત્ય જેવાં લખાણમાં-તો ચોક્કસ નહિં જ વાપરે; અને કેળવાયેલા વર્ગોની તો બોલાતી ભાષામાંથી પણ. એ તદ્દન અદિકૃત નહિં હોય તો, વેગથી આ ઉચ્ચારદોષ અદૃશ્ય થતો ગય છે.

હેરી જ સ્થિતિ, ઝોઝી અથવા વધારે, નીચે આપેલા વિશિષ્ટ પ્રયોગોનો છે:-

(૨) મુખ્ય ગુજરાતીમાંનાં બાળ્યો,લઘુ વગેરે રૂપોને સ્થાને બાલ્લો, લલ્લું, વગેરે સરતી પ્રયોગો. વ્યાયયનો આ કામ્પલો આજે અસંસ્કારી ગણાય છે અને શિષ્ટ લેખન માટે તથા સંસ્કારી ભાષા માટે અયોગ્ય મનાય છે;

(૩) બ્યાકરણની પરિક્ષાપામાં ત્રિચાતિપત્તિ કહેવાય છે એ અર્થનાં, (જો-તો હેરી શરતવાળી રચનામાં વપરાત) આવત, લલત વગેરે રૂપોને બદલે વપરાતાં આવતે, કરતે વગેરે ક્રિયાપદરૂપો;

(૪) નાંગલુંને સ્થાને લાલ્લું;

(૫) કાતર, તાસક ધ્રુવાદિ નહિં પણ કાતેર, તાસેક ધ્રુવાદિ;

(૬) માલોજો (=મરદ);

(૭) વોદ્યો, વોરી (=છોકરો, છોકરી), (મરાઠી વોત્તા, વોરળીના ન્યતઅર્થ, ખાનદેશી અને બીજાઓ દ્વારા આવેલા).

હવે ગ્રંથોમાં રૂપોમાં અને અન્ય પ્રયોગોમાં દેખાતી થોડીક કારિયાવાડી વિશિષ્ટતાઓ જોઈએ:-

કાઠિયાવાડી (૧) કા=(માન્ય ગુજરાતીમાં) કેમ ? ના ત કા લાભકાર ! કેટલું વિશિષ્ટતાઓ લાડુ અમસો ?

(૨) બોલુ=(માન્ય ગુજરાતીમાં) બેલુ;

(૩) હાલો=(, , ,) હાલો, માન્ય ગુજરાતીમાં હામ્લુનો અર્થ “કેલવું” અસ્થિર થવું ” થાય છે.

(૪) હાડ’= શિષ્ટ ગુજ માં વમ; (અન્યથ);

(૫) મા (નિવેધવાચક) જેમકે આવીજ મા; શિષ્ટ ગુજરાતીમાં આવિજ નહિ અને;

(નેધ.- તળ ગુજરાતીમાં કવિતાની ભાષામાં મા વપરાય છે);

(૬) વ વ ભાવવાચક પ્રત્યય તરીકે, શિષ્ટ ગુજરાતીમાં વજ અથવા વણ છે;

દા. ત. બોલવ, શિષ્ટ ગુજરાતીમાં બોજવ;

ચ્હાવ , , , ચ્હાલ (ચ્હાવવું કદિમંત ભાગ્યે ગણાય.)

ચ્હોવ , , , ચ્હોવળ, ચ્હોવણ

(નોંધ :- સંસ્કૃત તથા અથવા તા પ્રત્યયનો અપભ્રંશ આદેશ, ત્તણ ના વિકલ્પ તરીકે, પણ સિ. હે. ૮-૪-૪૩૭ માં આપ્યો છે. ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર વ્ય (અપભ્રંશ)^૨ ત્વમાંથી અને વ્યન પ્રત્યય ત્વનમાંથી સાધે છે (બુવો હેમનાં ભાષાસામવિધયક વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૯૪.)

આ ત્વન વૈદિક પ્રત્યય છે; દા. ત. વલિત્વન=કહાપણ, રાન; જનિત્વન=વધૂભાવ, વહુપણ; પતિત્વન=પતિપણ; વૃષ્ટત્વન=પુરુષત્વ; મર્ત્યત્વન, મહિત્વન, વસ્તુત્વન સતિત્વન ક્ત્યાદિ.

આ રીતે જુદાં જુદાં ગુજરાતીએ વૈદિક ત્વનમાંથી^૩ (અપભ્રંશ વ્યન દ્વારા) વળ, વળું લીધેલ છે ત્હારે કાઠિયાવાડી ગોસાંએ શિષ્ટ સંસ્કૃતના ત્વમાંથી વ્ય (અપભ્રંશ) દ્વારા વ મેળવેલ છે.

માત્ર અમુક પ્રયોગોમાં ગુજરાતી વ વાપરે છે, પણ ફક્ત વો (પું.) રૂપે, દા. ત. અંધવો, રઢાવો, ઘગઢાવો, ઘુઢાવો (દિન્દિમાંથી); આ શબ્દોમાંના ત્રીજા શબ્દમાં ભાવવાચકત્વ ઉપરાંત નિન્દાનો અર્થ છે, ઘગઢાવો એટલે તરુણ છનાં તુલ્લ જેવાં વાણીવર્તન; ઘઢવળ એટલે તો સાચું વદત્વ.

મર = (શિષ્ટ ગુજરાતીમાં) છો, ભયે; જેમકે મર ને જાવ=શિષ્ટ ગુજ.માં છો ને જાય.

[કાઠિયાવાડમાં, અને જવદલે જ ગુજરાતીમાં, મલે વપરાય છે તે હેના પ્રતૃતિસિદ્ધ અર્થમાં વધારે વિનયપ્રકત છે (મલું=સારું, મલે સપ્તમી અધ્યાપયાર્થે પ્રયુક્ત); મરમાં એ વિનય નથી-એ છે મર્ (મલું) ના આઠાર્થે દિ. પુ. એકાચન રૂપમાંથી આવેલ અન્યથ.

ક્રિયાપદના આઠાર્થે રૂપનો અન્યથ તરીકે ઉપયોગ થાય છે હેનો બીજો દાખલો છે જો=10 ! (આ અંગ્રેજી 10 ! પણ હેની જ ધટનાનું પરિણામ છે); આ જો નિપાતરૂપે વપરાયેલ છે. પ્રવાસમાં આગળ વધીને આ શબ્દ કાવ્યગત અર્થરહિત (રે, ચોલ જેવાં) પાદપૂરકના પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો છે, દા. ત. આસો માસો જરદ પુન્યમની રાત્ર જો.

ક્રિયાપદના આઠાર્થમાંથી બનનું આ રૂપ, જોની રૂપનિષ્પત્તિની જોડે આશ્ચર્યકારક અન્ય દર્શાવે છે; તદ્વાત્ત એટલો જ છે કે આ છો શબ્દ કલ્પિત ધાતુ છના આઠાર્થે તૃતીય પુરુષ એકવચનમાંથી નીપજ્યો છે; -અસ્ટ (સં.), છઠ-સંભાન્ય રૂપ.]

આ મર શબ્દે આગળ પડતા કાઠિયાવાડી પ્રયોગ તરીકે ધ્યાન ખેંચ્યું હશે તેથી તો કાઠિયાવાડી ભાષાના વિશિષ્ટ શબ્દ પ્રયોગો વાપરીને, સંભવતઃ કોઈ ગુજરાતીએ રચેલી, આ પદ્ધતિયોના ઉદ્ભવ અને પ્રચાર થયો હશે:—

૨. સિ. હે. માં અપભ્રંશમાં વ્ય મ્હારા નોવામાં નથી આવ્યો.

૩. માત્ર શરતન, પુરુષાત્તન અને અન્ય એક એ શબ્દોમાં ત્વન (ત્તણ રૂપે) વળ બનવાને બદલે, ત્તણ દ્વારા ત્તણ બનતો જોઈએ છિયે.

ધારમર વરોં વાનૂ કરે, મરમર કરે ઑંવાર ।
પાવઠડે પાણી મરે સોરઠ કેરી નાર ॥

(અર્થાત્ સોરઠની નારી વાતચીતમાં બ્રહ્મારે ત્હારે 'મર' 'મર' બોલે છે, મરમરનું (કાલ્પિયાવાડમાં થતાં, અથાણા માટે વપરાતાં, મૂળિયાંનું) અથાણું બનાવે છે, અને પાવઠડે પણ મૂળને ફેવારહેટ ચવાવતી પાણી લારે છે (અહિં પગથી ચવાવતા ન્હાના રહેંટનો ઉલ્લેખ છે).]

(૮) કં; ફેકારાન્ત અને અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામેનો બહુવચન પ્રત્યય; દા. ત. ગાયુ, મેચુ, ચોલોયું ખત્યાદિ; વાતુ (ઉપર (૭) નીચે ઉદ્ધૃત પદમાં છે તહેવો); અથવા કં'નો ગદ ગિરનાર વાદળો ચૂ વાતુ કરે । હેમાં છે તહેવો.

(૬) માયે=ઉપર. તથા યુજરાતનો વતની માયેનો અર્થ માયા ઉપર, સિર ઉપર, હેવો સમયે: મેઢા માયે મોંદહો ચઢયો.

"કોં ! આજ મ્યાતમા છુ જમ્યા ?"—"લાહ અને માયે કુધ." આ ઉક્તિનો અર્થ થાય: "લાહ અને વળા ઉપર જતાં (લાહ પછી) કુધ"; "જમનારનાં મ્હોંમાં લાહ અને મસ્તક ઉપર (રેડેલું) કુધ" એમ નહિં.

(૧૦) ટાણુ-આ ટાણે જન્મો બોક્ષમાં; આ ટાણે=આ સમયે; ફે ટાણે=એ સમયે.

તથા યુજરાતમાં ટાણુનો ખાસ અર્થ છે-ઉત્પત્તિના કે વિધિસરનો પ્રસંગ, ટકનમ્ (સં.)

(૧૧) મૂકચુ, જચુ, વાળે, જાળે, ખત્યાદિ; શુદ્ધ યુજરાતી પ્રયોગો મૂલોચું, જાંચુ, ધરો, જરો વગેરેને બદલે.

(૧૨) ઘ્યો, ઘ્યો-ધ્યો ગ્યોને બદલે.

(૧૩) મોંદહી=નિલાહી.

આ ગણ્ડ ચિલાહીમાંથી, ઘ અને મના અનુક્રમે ટ અને ન થઈને, ઉલ્લસ્યે હોય એ અત્યન્ત સંભાવ્ય છે; મીનહી, પછી વ્વરમધ્યવર્તી નનો અનુનાસિક ફે થયો, જેમ પાવઠ- પવઠડ-પળાવઠ (અપ.) પળવઠમ્ (સં.), અને વાદલે-વાળરડ-વાનરક અને હેવા અન્ય રાન્દોગા થાય છે તે પ્રમાણે.

(૧૪) ગઠ = ગઠ, ગુઠ (મં.) ના ટ નો આપક નિવમ અનુમાર જ થયો છે, અપવાદશૂદ્ધ ધારણે એ નથી થયો.

(૧૧) મ્હોટરા = મ્હોટરા, વડીલ.

(૧૬) કે = આ.

(૧૭) ઓ = એ, ને.

(૧૮) વા = ત્હાં.

(૧૯) ટો = દિવસ.

૪. Bucket-wheels, -norms, જે સ્પેનમાં, સિરિયામાં અને પર્શિયાઈમાં વપરાય છે અને સાધારણ રીતે પશુઓ બેડીને ચવાવાય છે.

(સોરઠનો પગરહેટ આ બગડે રહેટથી ચૂડી ખતનો હોય છે.-અનુવાદક.)

[રી અને day (અંગ્રેજી) વચ્ચેનું સાદૃશ્ય વિરમયજનક છે અને અનેક અતીત રાતાબ્દીઓ ઉપર વિસ્તરતું મુદીર્ધ પ્રકાશકિરણ ઝગકાવે છે, જે સમયે સંસ્કૃત અને હેનો ભાગિની ભાષાઓ-પાશ્ચાત્ય આયોની ભાષાઓ-એક જ મૂળમાંથી ઉદ્ભવી હતી. સી ની વ્યુત્પત્તિ રખટ રીતે સીહ-દિઅહ-દિવસ (સં.)માંથી છે અને દિવસ ની ઉત્પત્તિ દિર્ (પ્રકાશવું) માંથી છે. 'Day' પણ એ જ રીતે દિર્ માંથી સાધી સકાય; પણ સેન્યુરી ડીક્ષનરી હેનો ઉદ્ભવ ઘષ્ (? ઢ્ઘ)* ઢ્ઘ = બળવું એ ધાતુમાંથી દર્શાવે છે. આ વ્યુત્પત્તિને સ્વેચ્છામયી નકારો સકાય એમ નથી, કારણ કે ઍંગ્લોસેક્સન dagg, યડુ. dags, પ્રા. સં. dag, ગોથ dags, a day—એ બધા શબ્દોમાં જ સમાનતત્વ છે, જે દિર્ ના ક્ ના કરનાં ઢ્ઘ ના ઘ વર્ણ જોડે વિશેષ ગોત્રસંબંધ રાખે છે.]

(૨૦) હાલ કરે—(સાદ કરે) } = બોલાવે:
(૨૧) બરકે

(૨૨) ઓરો = આ તરફ, પાસે;

[પણ આ શબ્દ તળગુજરાતમાં કવિતામાં દયારામના સમય પર્વત વપરાયેલા મળે છે; દયારામે વારંવાર વાપર્યો છે :—

(ક) ઓરો આવળી સલ્લણ પ્રભુ ચામળા જો.

(યુજરાતી પ્રેસ સંપાદિત દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૧૧૫ ગરબી ૩).

(લ) આવ્ય ઓહોરો અલબેલણા એક વાન કહુ હુ છાની રે. (એ ગ્રન્થ, પૃ. ૨૦૪, ૫૬ ૭૭)

(ગ) ઓહોરા આવો ની કંચુ માલોનો રંગીલા રસમત. (એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૨૦૭, ૫૬ ૮૬).

અહાનન્દે આ શબ્દ વાપર્યો છે :—

(ઘ) ઓરા ઓરા આવોને રે કે મોહન મરમાલા.

(આ છેલ્લું દર્શાવતું શુદ્ધ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ હોય એ સકય છે, કારણ કે અહાનન્દે કાઠિયાવાડને પોતાનું વતન કહ્યું હતું)

વિશેષ ઉદાહરણો આપવાની જરૂર નથી. રહે આપેલાં ઉદાહરણોમાંનાં કેટલાંક કાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પમાં પણ અમુક વિભાગોના આધાનિક પ્રયોગો જ હશે, એટલે હાશરની જ, કે સોરઠની જ, કે ત્રાક્ષાવાડની જ કે ગોહિલવાડની જ વિસિષ્ટતા હશે, એ તું સ્વીકારે છે. આ શબ્દોમાંના ધણાને સિદ્ધાન્તો અને સાહિત્ય પ્રુદ્ધિપૂર્વક અને આગ્રહપૂર્વક તજે છે, એ પણ હું માનું છું. તેમ જતાં આ પ્રયોગો એ પ્રાન્તની લાક્ષણિકતા સૂચવે છે, અને હજી હમણાં સુધી હેની તળ ગુજરાતથી વિસિષ્ટતા સ્વયંવતા હતા. સુરતી વિસિષ્ટતાઓના કરતાં કાઠિયાવાડી વિસિષ્ટતાઓને રહે વિશેષ વિસ્તારથી ગચી છે હેનાં કારણો રખટ છે. આ પશ્ચિમ દ્વીપકલ્પ હજી થોડાકે થોડાકે અગાઉ તળ ગુજરાતથી અલગ રહ્યો હતો, અને હેની પોતાની સ્થાનિક વિસિષ્ટતાઓ પ્રજાગ વિકાસ પામી હતી અને અનેક પ્રકારોમાં વિસ્તરી હતી; જ્યારે સરતપ્રદેશ કાઠિયાવાડના કરતાં વિસ્તારમાં ઘણો નહોતો એ ઉપરાંત એ પ્રદેશ તળ ગુજરાતથી થોડાકે અલગ હતો તોપણ એટલો બધો અલગ નહોતો અને બંનેનો સંપર્કમાં

* અહિં શંકાસૂચક પ્રશ્નચિહ્ન અસ્થાને છે. સં. ઢ્ઘ નો પુરોગામી આપર્ત ઘષ્ ધાતુ ભાષાશાસ્ત્રસંમત છે.

આત્મે હતો, અને હેનાં સ્વચિંતિ લક્ષણો કાઠિયાવાડને મુકાબલે ચોડાં હતો તથા અસંસ્કારી વર્ગોમાં જ વપરાતો હતો. ઉપર કહ્યું છે તેમ આગાડી અને તાર આવતાં હવે એ અન્તર અને અલગપણ રહ્યાં નથી તથા આન્તઃપ્રાન્તીય મિલનમિશ્રણને પરિણામે નવો સ્થિતિસંયોગ બેપન્યો છે. કાઠિયાવાડમાંથી મોટાટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ તથા યુજ્જરાતમાં આવે છે, અને કેળવણીના સંસ્કારી વર્ગોત્તું સ્થલાન્તર નોંધપાત્ર બન્યું છે. આ પરસ્પર વ્યવહાર એકીકરણનું પ્રખળ કારણ છે, અને એ કારણને પરિણામે બેપન્યોના ભાષાના સમાન સાહિત્યોચિત સ્વરૂપને મૂક સ્વીકાર એકતાનું બીજું કારણ છે. સર્વમાન્ય શિષ્ટ ઉચ્ચાર જ હોય ત્યાં જ ઉચ્ચાર કરવા સરતીઓએ, સાહિત્યમાં અને રોજની બોલીમાં પણ, કાંઈ સમયથી તત્ત્વો છે. કાઠિયાવાડીઓ પણ ધારો મક્કમ ગતિયે પોતાની ભાષાનું વિલક્ષણતાઓને, લેખિત સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ રીતે અને બોલાતી ભાષામાં અલક્ષિત અને કેંક મંદ કમે, દર કરવા લાગ્યા છે. આ ઘટનાનો મુખ્ય એક તાલો પ્રસંગ વર્ણવું છું. ચોલો રાજ્ડ ચોમા વિગત એ ઉચ્ચારીને બોલાતો, અને હજી પણ બોલાય છે એ જૂદા જૂદા ઉપ-પ્રાન્તોના કેટલાક કાઠિયાવાડીઓના અંગત સંપર્કથી મહારાજાવામાં છે. (એએ ઘોઝુના બોનો પણ વિગત ઉચ્ચાર કરતા, જેમકે ' (એના આવ્યો તો ઘોઝો.) પણ જમ્હારે મ્હે' કેટલાક તરુણ કાઠિયાવાડીઓને ચોલો રાજ્ડમાંના આ વિગત ઉચ્ચાર વિશે પૂછ્યું ત્યારે હેમાંના કેટલાકે કહ્યું કે "ના, અમે તો હંમેશાં સાંકડો એ ઉચ્ચાર કરીને ઘોઝો બોલિયે છીયે, કાઈકે કાઠી કે ગોહિલવાડીઓ પોળો ઉચ્ચાર કરતા હશે, અમે હાલારી નથી કરતા;" જમ્હારે બીજાઓએ, પોતે હાલારી હતા તો પણ, કબૂલ કર્યું કે ચોલોમાં બોનો પોળો ઉચ્ચાર કરાય છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રકારની વિચિત્રતાઓ સંસ્કારી ભાષામાંથી વેચથી અદ્યત્ત થતી જાય છે, — જેનું, ઉપર જણાવેલાં બંને પેઢી, કારણ એ છે કે કાઠિયાવાડની કેળવણી અનેક વર્ષો સુધી તથા યુજ્જરાતમાંથી ગયેલા શિક્ષકોની દેખરેખની નીચે હતી અને જેઓ આ વિગત ઉચ્ચાર સર્વવ્યાપક હતો ત્યારે હજી જન્યો નોતા અથવા જેમનું નિરીક્ષણ સ્પષ્ટ નથી અને જેઓ એકીકરણના નવીન વાતાવરણમાં ઉછર્યા છે, હેવા યુવકો સ્વાભાવિક રીતે માની ગેર છે કે હમારી બૂમિમા આ વિગત ઉચ્ચાર હતો નહિ અને છે નહિ. એક બીજી નહાની બાબત નોંધવા જેવી છે. કાઠિયાવાડીઓ શપ્તોને વિલક્ષણ રીતે ભાર મૂકીને બોલતા; આ ભાર વૈદિક સ્વરભાર જેવો નથી, અંગ્રેજીની આવેગરૂપ accent જેવો પણ નથી, અને હિન્દીમાં આવના ઉચ્ચારભાર જેવો પણ નથી, પણ આ ઉચ્ચારવૈશિષ્ટ્ય એ કોપકરણના લોકોને અલગ પરખાવે હેલું હતું. યુજ્જરાતનો વતના લેણપણ સ્વરવિકાર વિના બોલે : છતો જગત્ત નથો; પણ કાઠિયાવાડીઓ આ વાક્ય આ પ્રમાણે બોલતા : હતો થાવાતુ નથો.

આ ભારયુક્ત ઉચ્ચારણ ધીમે ધીમે સ્થિર કમે અદ્યત્ત થતું જાય છે, અને યુજ્જરાતમાં અને મુખ્યમાં આવી વસેલા આજના તરુણ કાઠિયાવાડીઓ બધે કે હેમને આ ઉચ્ચારપ્રકાર સાથે જન્યેય લેવા દેવા ન હોય એ રીતે વાત કરે છે.

અત્યંત મુધી મ્હેં આ એકીકરણવિધિના એક પાસાનો જ — કાઠિયાવાડી વિલક્ષણતાઓના દૂરી-કરણની જ — ચર્ચા કરી છે. શુદ્ધયુજ્જરાતી કાઠિયાવાડી પ્રયોગો અપનાવે એ દેન બીજું પાસું. પણ એ વિશે બહુ કહેવાનું નથી. પ્રજા સ્થાનિક વિલક્ષણતાઓના દૂરીકરણનો છે એ સ્પષ્ટ છે અને, કારણ તો જે હોય તે, પણ તથા યુજ્જરાત શિષ્ટ પ્રમાણ્યુત ભાષાનું કેન્દ્ર ગણાય છે, અને દર કરવા જેવી કાઈવિલક્ષણ-

તાઓ હેને નથી. છતાં કાઠિયાવાડની ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રાન્ત થયેલા કે સંક્રાન્ત થતા, એક બે લાક્ષણિક પ્રયોગો મ્હારે નોંધવા એધ્યે:—

(૧) એક તો છે “કાં” શબ્દ, જે તળ ગુજરાતી કાવ્યભાષામાં વપરાયેલો છે અને હજી વપરાય છે. હાનું ઉદાહરણ હું મ્હારી પોતાની કવિતામાંથી આપું હેમાં મ્હારા ઉપર અકલાવનો આક્ષેપ થવાનો સંભવ નથી કારણ કે એ તો એક પ્રકારની કબૂલાત છે જે ખાસ પ્રતિતિજનક બનશે. આ ક્ષણે મ્હારા કુસુમાલા કાવ્યસંગ્રહમાંની એક પંક્તિ મ્હારા મનમાં છે:—

બરે! કાં મૂલે તુ? કવિત નિકલે એ મૂલિ ચકી. (પૃ. ૪૬, પંક્તિ ૯).

વળી આ કબૂલાતની સાથે હેવું સૂચન પણ આવી જાય છે કે મ્હારો આ પ્રયોગ પ્રાચીન અને અર્વાચીન અન્ય કવિઓએ કરેલા હેવા પ્રયોગનું પરિણામ છે.

(૨) રહેને, ‘લીધે’ના અર્થમાંને કારણે, ને પરિણામે; દા. ત. અનેક કારણોને લઈને જગતમાં ડુઝની ઉત્પત્તિ બને રહ્યા છે.

આ પ્રયોગ પ્રમાણમાં નવો છે. આ શબ્દનો આ અર્થમાં વપરાય તળ ગુજરાતમાં વિ. સં. ૧૯૦૦ની પહેલાના અરસામાં નહોતો થતો એમ હું માનું છું. હેને આખે વીસ વર્ષ ભાગ્યે જ થયાં હશે એમ કહેવાની દિ‘મત હું કરું છું. કોઈક હેને કાઠિયાવાડથી આવશે અને વાપશે અને બીજા-ઓએ હેનું અનુકરણ કર્યું. વર્તમાન સાહિત્યમાં હજી હેને સર્વાન્ય સ્થાન પૂરેપૂરું નથી મળ્યું. જાણીતા લેખકો હેનો પ્રયોગ કરે છે, પણ મ્હારે હેમની સાથે વાંધો નથી. મ્હને પોતાને આ પ્રયોગ પસંદ નથી પડતો, અને મ્હારી નાપસંદગીનાં પર્ચાસ કારણો છે; હેમાં પૂર્વગ્રહનો કાંઈ અંશ નથી. પરંતુ જે કાળક્રમે હેને શિષ્ટ પ્રયોગની ઓપ અને તીર્થમુદ્રા મળશે તો હું, એટલું લાંબું છપીય તો, હેનો શોક નહિં કરું. અનહં શબ્દો અગાઉ પ્રતિષ્ઠિત સ્થાને આક્રમ થયા છે અને આ પ્રયોગ પણ ભવિષ્યમાં એમ કદાચ કરે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિની આ સમીક્ષામાં ચરોતર અને પાટણ જેવા ન્દાના ઉપભાગોની નોંધ મ્હેં હેતુપૂર્વક નથી લીધી. કારણ કે ગામ, ગામ, તુ કરે છે, ॥ ચરોતર અને પાટણ ગામ છે, વગેરેને બદલે ચરોતરનાં લક્ષણિક ભાષ, કોમ, તુ જ, છુ કે તુ કર, તુ જાણ જેવાં, તથા કેળ વગેરેને બદલે પાટણમાં વપરાતા કુળ ગેરે જેવા ઉચ્ચારણો અને રૂપો. આ ચર્ચાને અંગે લક્ષમાં લેવા જેવાં ભાગ્યે જ ગણાય; કારણ કે આપણી ચર્ચામાં સંસ્કારી ભાષાની, અને અન્ય નિપત કક્ષાએ રહેલી સ્થાનિક વિશિષ્ટતાઓની જ વિચારણા કરાઈ છે.

નિકટવર્તી જૂતકાળમાંથી થયેલી વર્તમાન પ્રગતિનું ઉપર મુજબ નિરીક્ષણ કર્યા પછી હવે આપણે ભાવિકથન કરી સકીએ કે, ઉપર જોયેલી એકીકરણની પ્રક્રિયા અવશ્ય હજી વધારે આગળ વધશે, અને કાઠિયાવાડ, સુરત, અને તળ ગુજરાત એ ત્રણ વિભાગોની, નિપત શિષ્ટ કક્ષાની સાહિત્યો-મિત અને સંસ્કારી ભાષાની બાબતમાં, દર એકતા સાધશે.

આ વિભાગીય ભાષાઓની અને હેના ભાવિદર્શનનો સાથે સાથે પારસી ગુજરાતી (એ નામે જોળખાતી) ભાષાનો વિચાર કરિયે તો અરથાને ન ગણાય. પણ અન્ય ભાષા-વિભાગોને મુકાબલે આ ભાષામા અમુક પરિસ્થિતિભેદ પ્રકટ છે. કાઠિયાવાડી અને સુરતી એ ભાષાવિભાગો મુખ્ય શિષ્ટભાષા જોડે તાત્ત્વિક સંબંધ રાખે છે, જ્યારે પારસી ગુજરાતી, વિવિધ કારણોને લીધે, અલગ પડી જાય છે અને હેના શિષ્ટભાષા સાથેનો સંબંધ વિદ્યક્ષણ પ્રકારે જાણ્ય છે. હું આ વિષયની વિસ્તીર્ણ ચર્ચામા નહિં જીતરું, પણ માત્ર પારસી ગુજરાતીને શિષ્ટ ગુજરાતીથી અલગ પાડનારા મુખ્ય તત્ત્વો પ્રત્યે લક્ષ આપીશ.

આ તત્ત્વોને થાંચ શીર્ષકોની નીચે સંગૃહીત કરી સકાય:—

- (૧) કારસીમાંથી લીધેલા શબ્દોનો ખૂબજો ઉપયોગ અને અનેકવાર હેવા શબ્દોનું “ખૂન;”
- (૨) સાધારણ સંસ્કૃત શબ્દોનો મહાત્રાસ;
- (૩) જે સંસ્કૃત શબ્દો વપરાયા હોય, તો હેનો દુષપ્રયોગ, અથવા હેનું “ખૂન;” (કારસી અને સંસ્કૃત શબ્દોનું અયોગ્ય સંનિધાન આ શીર્ષકની નીચે આવશે).
- (૪) સુરત જિલ્લાની પ્રાચ્ય બોક્ષીમાંથી લીધેલા શબ્દોનો અને વ્યાકરણરૂપોનો મહોટી સંખ્યામાં પ્રવેશ;

અને (૫) ગુજરાતી ભાષાશૃદ્ધિની અવગણના, વિશેષતઃ અંગ્રેજી શબ્દોના અને વાક્યખંડોના અનુવાદમા.

ઉદાહરણો તો પુષ્કળ આપી સકાય, પણ ઉદાહરણો આપીને તદ્દમારે સમય હું નહિ લઉં. હેને માટે આ સ્થાન નથી. માત્ર યોગ્ય નમૂના આપું—

શીર્ષક (૩) નીચે—

ઉપયોગ ને બદલે ઉપયોગ, રમણીય ને બદલે રમણ; ઉત્પત્તિ ને બદલે ઉત્પન્નિ (ઉત્પન્ન અને ઉત્પન્નિ સંકરનું વિચિત્ર પરિણામ), દ્વિતીય ને ન લે દ્વિત્ય, ગુરુત્તરારગ ને બદલે ગુરુત્તરારગ, શ્રદ્ધા ને બદલે શુદ્ધા અને હેનો વગી ખોટા અર્થમાં પ્રયોગ જેમકે પ્રભુની શુદ્ધા, જ્યાં વિવિક્ષિત છે ભક્તિ).

સુપ્રતિષ્ઠિત પત્રોમાં વપરાયેલી આ શબ્દવિકૃતિયો ચમકાવનારી જણાશે—

- (૧) વિશ્વવ્રાસ (વિશ્વાસ ને બદલે) “ઐબોધ”, મે ૧૮૯૩, પૃ ૯૧, રકષ ૧
- (૨) દરિદ્રિતા (દરિદ્રતા ને બદલે) “ ” પૃ. ૮૬, રકષ ૨, પં. ૨૨.
- (૩) તત્ત્વ (તટ્ત્વ ને બદલે)

અને તે પણ સ્તબ્ધ, સ્થિર ને બદલે, ખોટા અર્થમાં; તત્ત્વ જમા;

“ઐબોધ” , પૃ. ૯૭ રકષ ૨, પં. ૩૪.

- (૪) દીપમૂઢ (દિગ્મૂઢ, દિમ્મૂઢ ને બદલે) “ ” પૃ. ૧૧૨, રકષ ૧, પં. ૧૦.
- (૫) અગીઘાર (સ્વીકાર, કબૂલાત, ને બદલે) “ ” પૃ. ૧૧૪, નીચેથી પં. ૫.

- (૬) અષ્ટિટ (અષ્ટિટ ને બદલે); ,, ,, પૃ. ૧૧૫, ૨૬૫ ૧, પં. ૨૨.
 (૭) સત્તાવ્યાપી (સત્તાવ્યાપી ને બદલે) ,, ,, પૃ. ૧૧૭, ૨૬૫ , પં. ૨૨.

અત્રાન, મિથ્યા પાંડિત્યનાં વગેરેનાં પરિણામશૂત અનેક આ પ્રકારનાં દારુણ કુપ્રયોગો માથી આ તો થોડાં વીણીને આપ્યા છે.

। વીત્તમી સહીના સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬ના અંકમાંના એક પાસી લેખકના લેખમાંથી હું એ દાખલા ચૂંટું છું:—

(૧) મિનારાવાલા દિવસો, “wet days” માટે, પૃ. ૪૫૦, ૨૬૫ ૧.

(૨), જે એક નાજૂક શાધનો સ્વચ્છરતી હતી (હામાં, ‘beauty’, શબ્દનો-લક્ષ્યાર્થ સમજવા વગર-વાચ્યાર્થ પર અનુવાદ છે), પૃ. ૪૫૧, ૨૬૫ ૧.

મુંબઈના કરીન્સ રોડ ઉપર લીંત ઉપરની એક બહેરાતમાં, ઇ. સ. ૧૯૨૦માં, મહે’ આ શબ્દો વાંચ્યા હતા:—

“સોનેમાની ચઢતી પઢવી” (જોઈયે બઢતો પઢવી); અહિં દન્ત્ય દની અને મૂર્ધન્ય દની આશ્ચર્ય-જનક અદલાબદલી થઈ ગઈ છે.

(૪)મા, ધેટે=મમાણેને બદલે વર્ષસતા કાલી અને જલે વગેરે શબ્દો આવે. જરને બદલે વપરાતો વેર શબ્દ આ વર્ગમાં આવે; શુદ્ધ ગુજરાતીમાં વેર એ વર્ણ સમગીર્ણ ૩૫ છે; પાસીઓ સમગીર્ણ વેરે અથવા વેરે બોલે છે. આ છેલ્લું ૩૫ આ પ્રકારે સાધી સકાય વર્ણવ; (શુદ્ધ+દ સમગી પ્રત્યય), પછી, વ્યત્યયધો, ધ્યાર, વેરે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં વેર એ સમગીના ૩૫-વેરમાંથી વિશ્લેષણ બદલ્યું હોવા આવેલ છે.

— ૧૧ — ૧૧

શીર્ષક (૫)ની નીચે હું નીચેના પ્રયોગો નોંધું છું:—

(૧) “On the one hand” અને “on the other hand”, એ અંગ્રેજી ભાષા-શૈલિને વાંચ્યાનુવાદ એક હાથ પર અને બીજા હાથ પર; ગુજરાતી વાચકની શૈલિઓચિત્તની રૂઠિને આ આધાનજનક બને છે; એ પોતે તો શૈલિશુદ્ધ ગુજરાતીમાં આ અર્થ પ્રકરે અને બીજે વજે શબ્દોથી દર્શાવે.

(૨) “How are you?” નું પાસીઓ “કેમ છો?” હેવું ભાષાન્તર કરે છે, ખરે પ્રયોગ છે “કેમ છે?”

(૩) “A golden opportunity” નું ભાષાન્તર “ચુકેરી તક”, કદ છે. હેને માટે શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રયોગ છે સૂતના મૂળની તક સૂનેરીનો અર્થ “સવચરૂંગી” અથવા “સોને રસેલ” દેવા જ થાય.

(૪) “The wind blows” નું ગુજરાતી વચન પૂરું છે કરે છે; ખરે ભાષાન્તર છે વાન થય છે

૧ (૫) 'Members of a family' નું ભાષાન્તર કરે છે. "કુટુંબના સભ્યો" જેમાં "Members of a Society" ને કે અર્થભ્રમ થયો છે. સંસ્કૃત કે સલા હોય તો સમાજ શબ્દ યોગ્ય થાય-સમાજ એટલે સભામાં બેસનાર. }

હિંદુ લેખકોને પણ આ અ-ગુજરાતી પ્રયોગપ્રકારોનો ચેપ લાગ્યો છે; હેતુ કારણ છે પ્રશ્નમિત્ર અનુકરણવૃત્તિ અને ભાષાપરત્વે ૬૬ શુદ્ધિપ્રણયતાનો અભાવ, જેને પરિણામે લોકો જૂની જાણ છે કે ગપ્પોનું તથા પ્રયોગોનું પણ એક સ્વાનુકૂલ વાતાવરણ અને સાહચર્ય હોય છે ને અ-નુપયોગ અને પર્થીપાભાસી પ્રયોગ કરીને ટાળી સકાતું નથી.

અર્થાત્, માદર જ્ઞાન અથવા mother-tongue નું માની લીધેલું કૃત્રિમ ભાષાન્તર કરિયે તો મૂળ શરસીમાં અને અંગ્રેજીમાં જે લક્ષ્યાર્થ (જ્ઞાન નો અને tongue નો) છે તે ભાષાન્તરમાં આવે નહિં.

સદ્ગત બહેરામજી મલખારી, શ્રી અરદેશર ફ. ખખરદાર, શ્રી પેસ્તનજી તારાપોર અને અન્ય પારસી લેખકોના શત્રુત્વ પ્રધાસિતો ગુણસ્વીકાર મ્હારે કરવો જોઈએ, જેમનાં શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા લખાણોમાં, અન્યને યુક્તિબદ્ધ, ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી છે અને પારસી ગુજરાતીની લલનાર અપવાદમૂલક આસિયતોની ઊંચા નહિં જેવી જ છે. પણ એ સંજ્ઞા નહાતી છે. મ્હોટા ભાગના પારસી લેખકો પારસી લેખકોએ હેમને મનસા, વાચા, કર્મણ સાથ નથી આપ્યા છતાં પારસી કેમ, જૂની પ્રણાલિકાના સદ્ગત એરવદ શૈરિયારજી ભરમા અને નવી પ્રણાલિકાના પ્રો. ધરય તારાપોરવાલા, શ્રી શાપુરજી હોડીવાલા, શ્રી ગુસ્તારપ કે. એન. નરીમાન અને શ્રી જહાંગીર એ. સંજ્ઞા નેવા થોડાક સંસ્કૃતના વિદ્વાનો પણ આપ્યા છે. પારસી વિદ્વાનોના એક મર્યાદિત મંડળમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસને બાળે સ્વસ્થ ઉત્તેજન અપાય છે એ પણ નોંધપાત્ર છે. પારસી ગુજરાતીના દોષોને યથાશક્તિ દૂર કરવાની વૃત્તિ કેટલાક પારસીઓમાં જન્મી છે, અને છેલ્લાં વીસ વર્ષો દરમિયાન પારસી લખાણોમાં, વર્તમાનપત્રોમાં પણ શિષ્ટ ગુજરાતી શૈલીનો દિશામાં પ્રગતિ કરવાના પ્રયત્નો થયેલા જોવામાં આવે છે. પરંતુ ગુજરાતી જીવન અને વિચાર સાથે તાદાત્મ્યનો અભાવ હેમા નહે છે; હેતુ તાદાત્મ્ય જ સાહચર્યયોગે શબ્દમાં અને વાક્યમાં ઊપજતા અર્થવિશેષને યથાર્થ સમજવાની શક્તિ અપીંડે સકે.

પારસી ગુજરાતીના એક ખાસ લક્ષણો મ્હેં હજી ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એ લક્ષણો દ્વિવિધ વૃત્તિના સહયોગમાંથી ઉદ્ભવે છે; (૧) પારસીઓની સંયુક્ત બ્યંજનો પ્રત્યેની અસ્થિતિ પ્રતીકાર કરવાની વૃત્તિ, અને (૨) જેમાં પારસીઓ સાધારણ રીતે સંયોગનો એક પ્રકારની સ્વરસાક્તિથી વિશ્લેષ કર હેવાં અન્ય બ્યંજરણરૂપોમાં સંયોગનું 'ખોડું' અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ. દાખલા તરીકે હિંદુ ગુજરાતીમાં અન્વો, બોલિયો છે, તો પારસી ગુજરાતીમાં અવિયો, બોલિયો છે. (આ અવિયો બોલિયો જેવાં રૂપો જૂન-કૃદન્તના અપભ્રંશક્રમને નિકટતર છે, અને આજની ગુજરાતી કવિતામાં એ રૂપો, અપભ્રંશ ક્રમની રચનાના અનુવર્તન રૂપે, હજી પણ વપરાય છે, પણ ગદ્યમાં આને એ વળ્યું છે.) શુદ્ધ પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છાને લીધે, પારસી લેખક-જનમાં સંયોગ રૂઢિસંમત ન હોય ત્યાં સંયોગ વાપરે છે અને અવિયો, અવિયો ને બદલે કોઈ, આપ્યો બોલે છે. હાવા પ્રયોગ એક અમરણી પારસી પત્ર ૧૮, જાન્યુ. ૧૯૧૬ના અંકમાં મ્હેં વાંચ્યા હતાં:

(૧) શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીના સદ્ગુણોની શુ તારીફ કર્યો ?

(૨) તેનો સંક્ષેપ સાર આપ્યો.

વિશેષ ટકી રહેલા પારસી સાહિત્યની ભાષા પ્રત્યે દષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે એ હજી શિષ્ટ ગુજરાતીથી દૂર, બહુ દૂર છે, અને એકતાસાધક કોઈ બળનો અભાવ છે તે ચાલુ રહેશે તેથી શિષ્ટ ગુજરાતી અને પારસી ગુજરાતી અન્યોન્યની નિકટતર આવે હોવા સંભવ, કમનસીબે, નજીક દેખાતો નથી. ઉત્સાહ ભાંગી નાખવાની વૃત્તિથી હું આ કહેતો નથી. વિષયમાન પરિસ્થિતિ અને વસ્તુસ્થિતિ નોંધવી અને હેને આધારે ભવિષ્ય ભાખવું એ મહારો ધર્મ છે અને સ્વીકૃત કાર્ય છે. પારસીઓ હિંદુ લેખકોને સંસ્કૃતમય ગુજરાતી લખવાને કારણે દોષ દે છે, પણ પારસીઓના પોતાના જ સાચી દિશામાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો ઉપર જ મોટો આધાર રહેશે. મહારા કેટલાક પારસી મિત્રો કરણ વેલોની ભાષાને શિષ્ટ ભાષા તરીકે સ્વીકારવાને તૈયાર છે. શિષ્ટતાનું એ ધોરણ અનુસરવાનો તહેઓ પ્રયત્ન કરે તો તેટલાથી પણ પારસી અને હિંદુ ગુજરાતી વચ્ચેનું અંતર મોટે ભાગે લુપ્ત થશે. હું નવલરામનું નામ ઉમેરીશ. જો તહેઓ નવલગ્રન્થાવલિનો અભ્યાસ કરે અને હેને આદર્શ તરીકે સંમુખ રાખે તો તહેમને પોતાનું કાર્ય કરણ વેલો જેટલો રહેલો લાગે છે તેટલું જ રહેલું લાગશે.

હિંદુઓ સંસ્કૃતમય ગુજરાતી લખે છે એ આરોપ કદાચ અંશતઃ ખરો હોય તો પણ મુસ્લિમોનું કાવ્ય સમ્બલકોળમાં નથી પરંતુ ભાષાના બંધારણમાં, આકરણરૂપોની રચનામાં તથા શ્લોક-પ્રયોગોના અનુવાદમાં આવશ્યક શુદ્ધિપૂર્વક વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમાં છે; દૂકમાં મુસ્લિમો ભાષાના આંતરતત્ત્વને અંગે છે, ખાલ ઉપાધિયોને અંગે નથી. હિંદુ અને પારસી ગુજરાતી વચ્ચેના આ મુશ્કેલ બેદ બોધને જ સદ્ગત કવિ દલપતરામને અનેક વધો પહેલાં પારસી ગુજરાતીની વિરુદ્ધ આ ઉમ પંક્તિયો લખવાની પ્રેરણા ઊપજી હતી:

‘બોટમાં છૂંટાળો મહારાણી ગુજરાતો ઘાળો,
છંદી બલંકાર, કૂટી કોષી ગુન્હેગારશો;
પગેહં ચલાવ્યું તે તો ચાલતા મુંવેમાં વેડું,
પછી ર્શાં તપાસતા તો વકળાયા પારસી.

(દલપતરામ, ૧, પૃ. ૧૮૦)

અત્યંત સંસ્કૃતમય શૈલી વાપરવાનો આરોપ મૂકી સમાધ હોવા લેખક દલપતરામ તો ન્હોતા જ.

આ ચર્ચામાંથી સંસ્કૃતમય ગુજરાતી વિરુદ્ધ સરલ ગુજરાતીનાં કેંક વિકટ પ્રશ્નનું સ્પર્શ મળે છે. પારસી ગુજરાતીની વિષયાન્તરચર્યો હવે મૂકી દઈશું અને ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતમય ગુજરાતી; આજે દેખાતા આ (સંસ્કૃતાશ્રયના) તત્ત્વની યોગ્યતા તથા ભાવિસ્થિતિ વિશે વિચાર કરીશું. આ લેખનશૈલીનો ઇતિહાસ જુનો નથી. પ્રાચીન કવિયો કેઈકિવાર તત્ત્વમ ચબ્દોનો ઉપયોગ છૂટથી કરતા. પણ તહેઓ વાપરતા એ ચબ્દો લાંબા વપરાયના અને પરિચિત હતા, અને હેમની શૈલીમાં હાવા તત્ત્વમ ચબ્દોનો ભાર વધી જતો નહિ. છેક ઇ. સ. ૧૮૭૦ ના અરસામાં વ્યક્તિગત પ્રયત્નોને પરિણામે સંસ્કૃતમય ગુજરાતીની નવી શૈલી છત્પળ થઈ; જો શૈલી જુદા પ્રકારની હતી, કારણ કે નવા પડેલા,

અપરિચિત, શબ્દોનો અને વાક્યાંશોનો ઉપયોગ થતો. એક કહેવાતા શાસ્ત્રીએ એક વર્તમાનપત્રમાં લખેલા પોતાના લેખમાં સુધારકમન્ય હેવા ભાષાસંકરમય ચિત્રરૂપ પ્રયોગ કર્યો હતો. (જુલો તા. ૨૦-૬-૧૯૧૫નું ગુજરાતી, પૃ. ૧૦૮૪ સ્કંધ ૨, પાંક્તિ છેડેથી ૧૦મી). પણ હેવા અર્ધશિક્ષિત જનોના સંસ્કૃતીકરણના પ્રયત્નોને હું આ ચર્ચામાંથી પડતા મૂકીશ. પછી સંસ્કૃતીકરણનો વળી એક નવો પ્રકાર આવ્યો; અને તત્સમ વિશેષણોનો અને જૂતકૃતોનો, અને હેને સંસ્કૃત પ્રત્યયો લગાડીને બનાવેલાં કૃત્રિમભાસી સ્ત્રીલિંગનાં તથા પુલિંગ બહુવચનનાં રૂપોનો, ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. દાખલા તરીકે:—

(૧) રતનાકર સંસ્કૃતસમા એક જ સ્ત્રીમાંથી આવેલા × × જાન્દો વપરાઈ એકતા સ્વર્ધમાના થશે.

(સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન પૃ. ૪૨)

(૨) ગુજરાતીની જે મોટી સહોદરા માણસો-હિંદી તથા મરાઠી-ના પ્રયોગ બાલબોષ લિપિમાં મુદ્રાપિતા થાય છે × × × ગુજરાતીની પ્રાયઃ સમાનાંકારા અને શાસ્ત્રીયા એવી બાલબોષ લિપિ

(એ જ ગ્રંથ, પૃ. ૧૬૬)

આ શૈલીને હેના પુરસ્કૃતિઓએ પ્રચલિત કરી છે તેથી હેનું નામ આપ્યું હતું. આ વિરૂપ શબ્દથી, મહારે મતે, વિવક્ષિત એ હતું કે ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વચ્ચે અન્તર માત્ર પ્રત્યય પૂરતું જ રહે; ગુજરાતીના, નામોની વિવક્ષિતતા તથા ક્રિયાપદોના કાળબેદતા, પ્રત્યયોને વંપરાશમાં આણી શકવા જેથી ગુજરાતી સંસ્કૃતથી લિપ્ત પડે. ઉદાહરણ (૧)માં ઉપર આપેલા વાક્યની પછી તરત જ આવતું નીચેનું વાક્ય આ વાતનું સમર્થન કરે છે:—

એમ થયે વિવક્ષિતા રૂપના અને ધાતુના રૂપના પ્રત્યયોમાંજ માત્ર મેદ રહેશે.

સ્વાભાવિક રીતે આ શૈલીમાં પોતામાં જ હેના વિનાશનાં બીજાં રહ્યાં હતાં. રમણભાઈ મ. નીલકંઠે પોતાના સમર્થ કટાક્ષમય ગ્રન્થ મુદ્રાપિતામાં આ શૈલીનું અતિવિડંબનાભાવે અનુકરણ કર્યું છે. આ શૈલી લોકપ્રિય ન બની, અને હેનું ભવિષ્ય ભાષાના પ્રસંગ પણ કંઈ જ નથી કારણ કે એ તો એકલો અમૂલ્ય કાંઈએ સળંગવેલો દીવો હોઈને બળીને ધૂસાઈ જતાં વાર નહિં ધાગે.

પણ સંસ્કૃતમય શૈલીને બીજાં એક પ્રકાર આશરે. ઇ. સ. ૧૮૮૦થી શરૂ થયે છે—અને એ પ્રકાર સાહિત્યમાં વપરાતી ગુજરાતી ભાષામાં પોતાનું સ્થાન દઢ બાળવી શકશે એમ લાગે છે. આ શૈલી ઉપરવર્ણવેલી શૈલીનાં કૃત્રિમ તત્વોને વર્જે છે, અને સંસ્કૃતના શબ્દભંડારમાંથી માત્ર હેવા શબ્દો લે છે જે રૂઢ અને પ્રચારસંપન્ન હોય. અથવા જે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતના સંપર્કથી આવેલાં જર્મનમાં અને વ્યવહારમાં દાખલ થયેલાં નવાં વિચારોને અને નવાં આશ્ચર્યોને ન્યક્ત કરવા માટે જરૂરી થાય નવીન શબ્દો ઘડવામાં ઉપયોગી હોય. આ પ્રમાણે આ શૈલી વાણી નો પ્રકૃતિસિદ્ધ વિકાસ છે, આપણી વાણીજતા ઉપર કૃત્રિમ ચોટાડેલી વિદેશીય કલમ નથી. કેટલાક યુરોપીય મિશનરીઓએ અને પાંક્તિઓએ આ શૈલીનો વિરોધ કર્યો છે, પણ હેમને આ શૈલીના આ વાસ્તવિક સ્વરૂપદર્શનથી જ જવાબ મળી જાય છે. કદાચ આ શૈલી પણ અપરિચિત અને ઉચ્ચારમાં તથા અર્થસમર્પકતામાં કિલ્લુ હેવા સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને ભાષાને ભારે બનાવી દે હેવા ધ્રુવો ભય રહે છે એ હું સ્વીકારું છું; ઇ. સ. ૧૮૭૦ની આસપાસના સમયમાં શરૂ થયેલી કૃત્રિમ શૈલી

પાછી આવીને જાણી ગે એ ભય પણ ખરો. પણ સમયબળોનું મહત્ત્વ દર્શન ખરું હોય તો, હાવે. આપતિનું વિરોધક પ્રતિક્રિયાત્મક વલણ અસહિત રીતે ધડાવું જાય છે, અને પ્રયત્ન થતું જાય છે, જેથી આ ભય વિલીન થશે. પરંતુ આ વિષયમાં આટલું તો વિનાસકાંડે, ભાવિદર્શનરૂપે, કહી સકાય કે ભવિષ્યમાં આપણી ભાષામાં, એટલે સિખિત ગ્રંથોની અને પ્રસંગત સંસ્કારી વાતચીતની ભાષામાં, તત્સમ શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે થશે, પણ હેમાં કૃત્રિમતાનો દોષ કે પાંડિત્યનો આડંબર નહિ હોય. કાંઈ મહાસમર્થ-વિભૂતિનો અણધારે ઉદય થાય અને એ આપણે ધારે ન હોય હેવો. પ્રભાવ દર્શાવે, અને નવીન શૈલી સર્જે તથા જનતાના મોંઘા ભાગને આકર્ષે, પણ હેવો આકર્ષક સંયોગ આપણે ગણતરીમાં ન લઈ સકીએ. આકર્ષક લાગતી હાવી ઘટના પણ ખરે જોતાં આસપાસની પરિસ્થિતિમાંથી જ જન્મે. પરંતુ આપણે હેવો દૂરવર્તી અને કદપનાગમ્ય સંભવ પરત્વે વિચારશ્રમ કરવાની જરૂર નથી.

હાલુ સવિધ્યકથન હું સમગ્રતયા કરવાની હિંમત કરું છું. હેમાં ગુજરાતી ભાષાની શબ્દસંપત્તિ વિશે જ માત્ર વિચારણા કરી છે; ખનિતંત્રીય કે શબ્દશરીરવિષયક ભાવિ-શબ્દશરીરમાં આવે-વિચાર નથી કર્યો. કારણ કે, મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો, એ દિશામાં કાંઈ વિકાસનો અમમ્બ ફેરફાર સંભાવ્ય નથી શબ્દાન્તર્ગત વિકાસ હવે અન્યકોટિયે પહોંચ્યા છે; ઘોટકામાંથી ઘોટક-ઘોટકો એ ઉત્કાન્તિવ્યાપાર પૂર્ણ બન્યો છે; તે જ પ્રમાણે ફોટી-ફરેડ, ફરેડ-ફરેડ અને ફરે (છે)માં ઉત્કાન્તિની પૂર્ણતા છે. ખનિતંત્રીય બળોએ પોતાનું કામ સમાપ્ત કર્યું હોય હેવું લાગે છે. અદિગૂણ અને વિગ્રહક્ષમ રૂપરચનાઓ વચ્ચે થયેલાં ગત્યગતિ પણ હવે ભવિષ્યમાં ફરીથી થવા સંભવ નથી-શિવાય કે દૂર, અતિદૂર, હેવા કાંઈ ભવિષ્યમયે થાય.

જે ઉત્કાન્તિ ગયા નવ સૈકાઓની ભાષાસમીક્ષા દરમ્યાન આપણે નોંધી છે, હેવી પ્રગતિશીલ ઉત્કાન્તિના નિયમનું ઉલ્લંઘન ઉપર કરેલા ભાવિદર્શનમાં થાય છે એમ પ્રગતિશીલ રક્ષાન્તિના માનવાતુ નથી. કારણ કે ઉત્કાન્તિનું પણ અન્તિમ લક્ષ્ય તો હોય છે. નિયમનું ઉલ્લંઘન માનવનું દેહવરૂપ, આશ્રક્ષ્ણે પૂર્ણવિકસિત પ્રકાર, સુનિશ્ચિત દેહાકૃતિ પ્રાપ્ત થતુ નથી. ફરી ચૂકેલાં પ્રાણિયોનાં વિવિધ રૂપો-આ સર્વેનો અન્તિમ આકાર સિદ્ધ થયો છે, અને વિશેષ પરિવર્તનોની અપેક્ષા અનાવરયક છે. સ્વરૂપ પ્રકાર ધડાઈ ને પૂર્ણતાએ પહોંચ્યા છે. નવા પરિસ્થિતિસંયોગો અને નવાં બળો આવે-તહેરે શું થશે તે આપણે જાણતા નથી, કારણ કે એ બળો શાં હશે અને સંયોગો કેવા હશે એ જ આપણે જાણતા નથી. નવા પ્રભસંકરો આપણી ભાષાના શબ્દધાતર ઉપર અસર કરે. પણ અસાત સ્થિતિને ગણનામાં ન લઈ સકાય. માત્ર સાત અને એક સ્થિતિને આધારે આપણે ભવિષ્યભવનું અનુમાન રચી સેકીએ; અને હેવો પ્રયાસ આપણે કર્યો છે. પણ આપણે કાંઈક શ્રદ્ધાપૂર્વક કહી સકીએ કે આપણા રાજકીય ઇતિહાસ ઉપર દષ્ટિ કરીએ તો નવું પ્રભસિશ્વર થાય હેવો ભાવી સંભવ નિકટ દેખાતો નથી. એક પૂર્વગામી વ્યાખ્યાનમાં મેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે, ઇતિહાસની ઘટનાઓની પુનરાવૃત્તિ થાય છે એ સૂચનો અર્થ આટલો-જ-થઈ સકે કે અમુક સંયોગો અને કારણો વિદ્યમાન હોય, તો અમુક પરિણામ અવરમ જીવે. ગુજરાતી ભાષાના આપણા ભાવિદર્શનના વિષયમાં, આપણી દષ્ટિ ભવિષ્યના વિસ્તારમાં પહોંચી સકે ત્યાં સુધી, વાચ્યાપારગત વિકૃતિ અને શબ્દઘટનાનાં પરિવર્તનો ઉપજાવનારાં જે કારણો થઈ અર્થ એ કારણોની પુનરાવૃત્તિનો પ્રસંગ દેખાતો નથી.

મહારુ' મહેનતભર્યું' કાર્ય હાથ તુરત પૂર્ણ થયું' છે; આ વ્યાખ્યાનમાલાની અહિં સમાપ્તિ થાય છે એ પ્રસંગે હું મહારો અંગત ભાવ વ્યક્ત કરું? મહારા હૃદયમાં આજે સર્વોપરિ ભાવ છે-આપે સૌએ શુદ્ધ વિષયની અવશે શુદ્ધ અને હેવી આ મીમાંસા અત્યંત ધૈર્યથી અને ચૌજન્યથી સાંભળી એ માટે આપ સૌ પ્રતિ કૃતજ્ઞતા. હેમાં આપને કાંઈ રસપ્રદ તત્ત્વ જણાયું હોય તો તે આપ આ વિષયમાં જે રસ લોછો હેતું પરિણામ ગણવું જોઈએ. હું જોતો સ્વીકાર કરવાને તૈયાર છું હેવી મહારી પોતાની મર્યાદાઓને કારણે, અને મહારા કાર્યમાં પ્રતિકૃષ્ણતા ઉપજાવનારા અણુ-ધાર્મી સંનિગોને કારણે, આ વ્યાખ્યાનોમાં રહેલી અનેક ન્યૂનતાઓ પ્રત્યે હું સલામ છું. આ વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરવા માટે મહેને મળેલો સમય ઘણો ટૂંકા હતો અને એથી હું પર્યાપ્ત સામગ્રીનો સંચય કે અભ્યાસ કરી સક્યો નથી અને મહારા કથનોનો કલાસુભગ સંક્ષેપ કરી સક્યો નથી. બીજા એક ગ્રન્થને માટે ક્ષીણેલી અને જાળવેલી મહારી નોંધો નહોત, અને આ વિષયનો મહારો ત્રીશ વર્ષોનો સ્વધર્મભાવનાથી કરેલો અભ્યાસ ન હોત, તો આ ગુરુતર મહાકાર્ય સ્વીકારવાની હિંમત હું ન કરત. આથી, ત્વરિત પ્રસંગનિયત તૈયારીનાં કેટલાંક ચિહ્નો, અન્વેષણક્ષેત્રની પૂર્વગામી મર્યાદિત રહેવાથી આવેલી ન્યૂનતાઓ, અને સમયતાની બાબતમાં અમુક અપૂર્ણતા, આપના લક્ષમાં આવેલ હશે. આપની પાસે હું આટલું જ માગી સકું કે સારા સાથે નરસુ' પણ નિભાવી લેશો, અને નરસુ' તરફને સારાનું મહત્ત્વ કરશો. મહે' આટલેથી મૂકેલું' કાર્ય હાથ ધરવાને બીજાઓ પ્રોત્સાહિત થાય અને પ્રેરણા મેળવે, અને આ રસપ્રદ અન્વેષણક્ષેત્રમાં પરિશ્રમ કર્યા કરે તથા આ વિષય ઉપર અભિનવ પ્રકાશ નાંખે એ જ એક આશા હું સેવું છું. એ જ મહારા પ્રયત્નનું ઉત્તમ ફળ મહેને મળ્યું' ગણીશ.

આ વ્યાખ્યાનમાલાને સંપૂર્ણ કરવાનું જોણે મહેને સામર્થ્ય આપ્યું' એ દયાળુ પ્રભુનો હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી ઉપકાર માન્યા વિના મહારાથી મહારા આસને ન બેસાય.

સમાપ્ત

• આ વ્યાખ્યાનોને મુદ્રણ માટે તૈયાર કર્યાં ત્હારે અનેક ઉમેરાઓ, ફેરફારો અને સુધારાઓ કરીને આ અપૂર્ણતા, કાંઈક પ્રમાણમાં, દૂર કરી છે.

સુદક્ષિણાની શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૭	એને	હેને
૨	૬	વિ. સ.	વિ. સં.
૩	૧૬	ક્રિયાશન્દાશ	ક્રિયાશન્દાશ
૪	૩	કૃષ્ણ	કૃષ્ણ
૫	૪	કદુરિ આદિ	કદુરિઆદિ
૬	૫	ત્રિહિયા	ત્રિહયા
૭	૨૧	વિ. સ.	વિ. સં.
૮	૬; ૧૦; ૧૫; ૧૯	વિ. સ.	વિ. સં.
૯	૨૦	તેરહસય	તેરહસય
૧૦	૧૩	જોષ્યે	જોષ્યે
૧૧	૧૭; ૨૩; ૨૭	વિ. સ.	વિ. સં.
૧૨	૧૧	ગૌજરી	ગૌજરી
૧૩	૧૪	ગૌજર	ગૌજર
૧૪	૪; ૧૫	વિ. સ.	વિ. સં.
૧૫	૨૮	કમથ	કમથ
૧૬	૧૪	ઉદેશ પૂર્વક	ઉદેશપૂર્વક
૧૭	૧૧	વિદ્યુએ	વિદ્યુએ
૧૮	૧૨ (ક)	કોઈ	કોઈ
૧૯	અન્તથી ૬	સદ	સદ
૨૦	અન્તથી ૧૭	(૫ બે વાર)	(૪૫ બે વાર)
૨૧	છેલ્લી	ગડવહો	ગડવહો
૨૨	૨૨	અજ્ઞાત	અજ્ઞાત
૨૩	૧	થાતલ	થાતલે
૨૪	હાસિયા નોધ	રૂઠિનુ	રૂઠિનુ
૨૫	૧૫	માહુ ત	માહુત
૨૬	૨૨	જ્વાન્ત	જ્વાન્ત
૨૭	કુટનોટ ૫ ૧૨	માહુ સહસ્ત્રેણ	માહુસહસ્ત્રેણ
૨૮	હાસિયો	જ્વાન્ત	જ્વાન્ત
૨૯	૬	પુરુષમા	પુરુષમા
૩૦	૩	પદ્ધિસાક્ષેપ	પદ્ધિસાપેક્ષ
૩૧	૬	રૂપોનાં	રૂપોનાં
૩૨	૩	અણુવેા ધટે	અણુવેા ધટે.
૩૩	૧૪	અવિગ્રહ	અવિગ્રહ
૩૪	૪	સ્થેત	સંસકૃત

પૃ.	પાત્ર	અર્થ	શુદ્ધ
૭૨	૨	ચ તા	ચ તો
૮૨	૨૧	ન્યૂનાધિક	ન્યૂનાધિક
૮૪	૧૨	કવચિત	કવચિત
૮૬	૭	અમૂલ	અમૂલ
૯૦	છેલ્લી ૩	હિરવિજય	હીરવિજય
૧૦૧	(૭) ૬	સુમદ	સુમદ
૧૧૦	૨૧	પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠી
૧૧૧	૩	રોષ	રેષિ
૧૧૬	દાખલો ૨૪	નયનસુંદરકૃત	નયનસુંદરકૃત
૧૧૬	૨૨	પ્રાતિપદિક	પ્રાતિપદિક
૧૧૭	૧૦	પ્રાર્થનામાળા	પ્રાર્થનામાળા
૧૨૮	૨	(ક) નદ અને	(ક) નદ
૧૨૯	૮	છે	છે
૧૩૧	કુટનોટ ૫. ૪	સાથે	સાથે
૧૩૨	૪	કમ્પસ	કમ્પસ
૧૩૪	૧૪	કલિયુગ	કલિયુગ
૧૩૬	૬	અવધાન	અવધાન
"	૧૩	પ્રસાદા ત	પ્રસાદાત
૧૪૪	કુટનોટ ૨૫	કોલકવેલ	કોલકવેલ
૧૪૬	૮	દુસ્થાન	દુસ્થાન
૧૪૮	છેલ્લી ૭	અને...કરે છે	અને...કરે છે
૧૫૧	કુટનોટ ૫ ૨,	ઓફ	ઓફ
૧૫૬	૨૩	વર્ણસંહાને	વર્ણસંહાને
"	૨૪	અવધાય	અવધાય
૧૫૭	૧૯	અમે	અમે
૧૫૮	૧	મ. સ ૧૮૬૬માં	મ. સ ૧૮૬૬માં
૧૫૯	૬	સાચકતા	સાચકતા
૧૬૪	કુટનોટ ૨૪. ૫-૧૦	વાચના	વાચના
૧૬૭	૧૬	સકારણ કરે છે	સકારણ કરે છે
૧૬૮	૧	વિભન્ન	વિભિન્ન
૧૬૯	૨૪	અવકાશ છે	અવકાશ છે ૭૩
૧૭૧	૧૫	થયે	થયે
૧૭૨	૧૮	વિ. સ	વિ. સ.
૧૭૮	૨૧	જાનનાના	જાનનાના
૧૭૯	નોટ ૪૧ ૫ ૧ ૧	ઉપતથ	ઉપવપ્ત

પ્રક્રિયા	પદ્ય	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૬	૧૬	મતને	મતને,
૧૭૭	છેલેથી બીજી	મુરકેમ	મુરકેલી
૧૮૦	છેલેથી પાચમી	છાનનનમા	છવન વનમા
૧૮૩	પદ (૩) ૫ ૨	અભા	અભા
૧૮૬	૩	ધરતિય	ધરતિય
"	૨૧	વીર	વીર
૧૯૦	૨ અને ૪	તને	તહેને
૧૯૧	નોટ ૪૬ ૫ ૨	ત્હા શબ્દો છે	ત્હા શબ્દો છે
૧૯૨	નોટ, ૫. ૧૫	રકધ	રકધ
૧૯૩	૧૭	પ્રવેષપ્રકાશ	પ્રવેષપ્રકાશ
૧૯૫	૩	સાદામી કમી	સાદામી કમી
"	૧૫	હેમાતુ	હેમાતુ
"	૨૪	આ બે વચ્ચે	આ બે વચ્ચે
"	૨૮	હદેમા	હદેમા
૧૯૬	૬	જાણતી તે	જાણતી તે
"	૧૦	સુત	સુત
૧૯૭	૧૧	અચ્ચારોપ	અચ્ચારોપ
૧૯૮	૭	ભર્યો છે	ભર્યું છે
૧૯૯	૭	હૃદયા	હૃદયા
૨૦૦	૭	હૃદે	હૃદે
૨૦૦	છેલેથી ૪થી	કળયો	કળયો
૨૦૧	૫	રહ્યો	રહ્યો
૨૦૫	છેલેથી ૬થી	સ્વાદિષ્ટ	સ્વાદિષ્ટ
૨૦૬	છેલેથી ૪થી	પ્રયમ	પ્રયમ
૨૦૭	૨	વ્યમ	વ્યમ
"	૪	અધારી	અધારી
૨૦૮	૧૩	ધુસારો	ધુસારો
"	છેલેથી ૨જી	પ્રતિબિમ્બ છે	પ્રતિબિમ્બ છે
૨૧૩	૧૭	બધ	બધ
૨૧૬	છેલેથી ૩	વનિતા	વનિતા
૨૧૭	૨	હોલ	હોલ
"	૧૧	લીધેના	લીધેના
૨૧૯	૧૯	એક છપો	એક છદ
૨૨૧	૨૨	છતા	છતા
૨૨૨	૭	કોષ	કોષ

પ્રાં	પાત્ર	અર્થ	શુદ્ધ
૨૨૨	ગેરોળી ૧	કીમ	કીમ.
૨૨૫	૨	કાચાન	કાચાન
૨૨૭	૨-૮	બી. રમણજી	બી. રમણજી
		મુનીશવ મેઠીએ	મુનીશવ મેઠીએ
૨૩૧	ગેરોળી ૨	ગળ	ગળ
૨૩૨	ગેરોળી	ભરૂજી	ભરૂજી
૨૩૩	૧	મે તં	મે તં
"	૨	જનારે	જનારે
"	૪	૨૧૬	૨૧૨૬
"	૨૨	હીંચીયોળ	હીંચીયોળ
૨૩૬	ગેરોળી ૭	વિચારનાં	વિચારનાં
૨૪૫	૧૨	મરણાઈ	મરણાઈ
"	ગેરોળી ૫	મંદહરિયોળી	મંદહરિયોળી
૨૪૬	૨૩	મંદહરિયોળી	મંદહરિયોળી
૨૪૮	૧૮	મંદહરિયોળી	મંદહરિયોળી
"	૨૧	જાતિનિયમના	જાતિનિયમના
૨૪૯	૧૯	ભૂ	ભૂ
૨૫૦	૮	મુનિશ્વારજીની	મુનિશ્વારજીની
"	૧૭	લીધેં જા	લીધેં જા
૨૫૧	૨૧	મિ. ડે.	મિ. ડે.
૨૫૨	ગેરોળી	મુનિ	મુનિ

સૂચિ ક

અન્યકર્તાઓ અને લેખકો

અખો-૧૮, ૧૦૨, ૧૧૪, ૨૨૮, ૨૩૧.

કવિતા મૂલવણી-૧૬૪-૨૦૨.

અંકલેસરિયા બહેરામગર તે.-૪૫, ૬૫નો, ૧૦૮

અનન્ત કવિ-૨૧૨નો.

બલુ ઝંદિ-૧૭૧.

બલબિરુની ૨૦નો, ૧૧૪, ૧૧૫ ૧૧૬નો.

૧૧૭નો, ૧૭૧.

બલ મસદી ૧૭૧.

આનોદિ (ડૉ. એ. વર્નોન) ૨૩૮નો, ૨૪૮.

અલિયદ-૧૬૪નો, ૧૧૭નો.

અરસન-૭૬નો. ૨૫૬.

આફરેટ (ડૉ.)-૧૫, ૪૫.

કનિંગહામ-૧૬૬નો.

કનેયાલાલ મુનશી-૨૩૬નો.

કપીર-૫૬.

કર્મણુ-૩૧, ૧૬૩, ૨૨૮.

કલાપી-૨૩૦, ૨૪૭.

કવિ -હોનાલાલ દ. (જુવો -હોનાલાલ)

કાત્યાયન-૧૩૬, ૨૧૩.

કાલિદાસ-૧૮નો, ૧૬૬નો.

કીર્ત્તી-૧૬૫નો, ૧૬૬નો.

કેશવદાસ (દશમસ્કંધ)-૩૩, ૫૬, ૧૬૩, ૨૮૮

કેશવ દ. કુવ-૧૩, ૨૩, ૨૪, ૩૧, ૩૪, ૫૩,

૮૧નો, ૮૭, ૧૫૭, ૧૭૪, ૨૪૧, ૨૫૦,

૨૫૨-૨૫૪.

"વસન્તવિલાસ"ની બાબા વિશે-૨૩-૨૬.

૧ પ્રત્યય વિશે-૮૭નો.

ચતુમાના ક વિશે ૬૨નો.

૫ પ્રત્યય વિશે ૫

રહ વિશે ૧૧૧

આ વિશે ૬૬

પરસનામાં અપભ્રંશવલણની આસર વિશે

કોનો (રેન) ૨નો.

કોલ્લેલ-૧૪૪.

ખખરદાર અ. ક.-૨૪૫, ૨૭૬.

ખરેલાટ મં. પા. ૬૨નો. ૬૭નો, ૧૦૮.

મણપતિ (કાવ્ય)-૩૬, ૧૮૬-૧૯૦, ૧૯૩, ૨૨૮.

મિરિઅંકર (દયારામશિષ્ય)-૨૩૭.

મુખ્યમેરુ (નિન કવિ) ૧૭૩.

ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી-૧૫૮-૧૬૩, ૨૨૨, ૨૩૦.

ગીરીઅંકર ઓઝા ૧૭૦નો.

ગ્રિયર્સન (સર જર્મોન) ૬, ૧૫નો, ૨૦ ૧૩,

૭૨, ૧૪૨, ૧૪૪.

„ મુખ્ય-૫ ક વિશે-૬૩.

„ ગુજરાતીના વિશ્લેષક (analytic) ને

અવિગૃહ (Synthetic) ૨૫૨૫ વિશે

૭૨-૭૩.

„ નહ પ્રત્યય વિશે-૧૦૮, ૧૦૬.

„ રહ „ „ -૧૧૦.

„ કો પ્રત્યય વિશે-૧૩૧.

„ ગુર્જર અપભ્રંશ વિશે ૬,

„ ગુજરાતીની પ્રાચીનતા વિશે-૧૧૧.

„ નવીન ગુર્જ. કવિતા વિશે-૨૩૦.

અંદ કવિ-૧૧૪.

આપણી વિ. ઉદ્દેશી-૨૩૩.

ચંદ્રજી બંકિમચંદ્ર-૫૦.

જયદેવ-૨૫૨-૨૫૪, ૨૫૫.

જનાર્દન (કવિ)-૧૬૩.

જયલુણ મોદી (ડૉ.) ૬૫, ૧૬૨નો.

જવેરી કૃષ્ણલાલ ગો-૧૭૫.

ટર્નર આર. એલ. ૧૪.

ટેસિટરી- ૮૫, ૬૨, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૧૦૦,

૧૦૪, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૪, ૧૫૦.

„ અપભ્રંશ વિશે-૨, ૫, ૧૧, ૧૨, ૧૫નો,

૧૬નો.

„ તથા પ્રત્યય વિશે-૫૨.

મનનાની માતૃ

વિવિધ ગ્રંથોની-૧૦૧.

વિષ્ણુનાથની ૪૦, ૧૬૧નો. ૨૨૮; મૂલવળી-૧૬૦.

વિષ્ણુનાથ-૪૦, ૬૩, ૨૨૮; મૂલવળી ૧૬૪. ૬૧.

વેદ મિ. ના.-૫૩.

વ્યાસ મહિષાસ ન. ૪૩, ૧૧૪, ૧૭૩, ૧૮૮.

મનનાથ કા. કારી-૨૨નો. ૨૪, ૩૪, ૪૪,

૧૧૪, ૨-૬.

વિવિધ ૪૦, ૨૨૮.

શેલી (Shelley) ૨૦૧, ૨૦૨.

આપનાથ કારી (જાણીતા રામા વિશે)-૧૧૪.

મંથર-૧૧૧.

સદા (કા.) ૧૧૧નો.

સંભવા, જદાંમીર એ. ૧૭૨.

સામળ ૪૦, ૧૦૪, ૨૨૮, ૨૩૧.

„ કામ્યમૂલવળી-૨૧૮-૨૨૦.

સાવે (મિમિષ)-૨૪૭.

મુખવળી (કા.)-૧૧૪નો.

સામળીર કારી-૬૮, ૬૯.

શૌલ (રેવ.) ૨૩૧, ૨૩૨.

કારીનાથ ક. મુલ (જુનો મુલ ક. ૮)

કારીનાથ-૧૫૧.

કારીનાથ કારીનાથ કારી-૪૧.

કારીનાથ કારીનાથ કારી-૧૦૨નો.

કેમલ-૧૩, ૧૪, ૨૮, ૪૪, ૫૩, ૮૭, ૧૧૪,

૧૧૪, ૧૪૦, ૧૧૨, ૨૫૧, ૨૫૨.

„ કારીનાથ કારીનાથ-૨ કારી, ૧૩નો.

„ કારી-૧૭નો. કારીનાથ કારીનાથ-૨૬, ૩૦, ૩૧.

„ કારીનાથ-૨. કારીનાથ-૧૨.

„ કારીનાથ કારીનાથ કારીનાથ-૧૪૦.

„ કારીનાથ કારીનાથ કારીનાથ-૧૧૧.

„ કારીનાથ-૧૧૧-૧૧૬.

કેમલ-૪૨, ૫૧.

કેમલ-૮૧.

કેમલનાથ કારીનાથ ૧. ૧૬૨નો, ૨૭૪.

કેમલ કા. કારી (જુનો કારીનાથ)-૧૫૧.

કારીનાથ-૫૩.

કારીનાથ-૧૮, ૭૮, ૧૨૧નો, ૧૧૫નો.

કુ. એન. રસાન (જુનો-કુ. એ. એ.)-૧૧૮.

સૂચિ-સં નિર્દેશ પ્રત્યંનામ

અખો-૭૧૫-૬૪, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૧૨, ૧૧૩,
૧૩૬.

અખાલંગતની વાણી-૧૦૨નો.

અખેગીતા-૬૩, ૧૬૭, ૧૬૯.

અંગદવિષ્ટિ-૧૧૭.

અતિચાર-૪૧.

અર્થવેદ-૨૩૬.

અનુભવમિ-દુ (અખો)-૧૩૫.

અભિમન્યુ આખોન, ૬૬, ૬૩, ૧૧૬

અખકથા ૪૨.

અદમ્યવિશ-૪૫, ૫૬, ૮૫, ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૬૫,
૬૬, ૧૦૮, ૧૧૦નો.

(વિશકનામા પછી જુઓ).

Early History of the Dekkan ૧૦૦નો.

અવિષકિત આત્મા-૨૩૬નો.

અધ્યાત્મ ૪૪.

આદિનામચરિત ૬૭, ૬૮.

Archaeological 'Antiquities' of
North Gujarat-૧૬૩નો.

Archaeological Survey of India-
૧૬૩નો.

Archaeological Survey of Western
India-૧૬૩નો.

આલોચણ-૪૧, ૬૦, ૧૫૬.

ઇન્ડિ-૪૧.

ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી-૨નો. ૬, ૧૪નો, ૧૫, ૧૬.

ઇન્ડુકમાર ૮૪.

ઇન્ડિય પ્રાચીન યત્ન-૬૩, ૬૭.

Imperial Gazetteer-૧૪૪નો. ૧૬૧નો,
૨૩૦.

ઇન્ડિય પ્રાચીનનામા-૧૨૨, ૧૨૩.

ઉત્તરમાંના ૫૫, ૨૦૬.

ઉપદેશનામા આશાચર્યોષ. ૧૬.

ઉર્વશીનામા (ધર્મદાસ) ઉપર સોમસંદરશરિનો.

ટીકા-૬૮, ૬૯, ૧૦૭, ૧૧૦.

ઉપાદરણ (જર્નાલ) -૧૬૩.

ઋષ્યાતિથા-૫૫ ૧૪૮નો.

ઋગ્વેદ ૨૩૮, ૨૩૯.

ઋષભદેવધવસંબધ ૧૩૮.

Encyclopaedia Brit. ૬૬, ૭૦, ૨૫૬, ૨૫૭.

Epigraphia Indica ૧૬૫નો. ૧૬૭નો.

ઝોપાદરણ (મેમોરંડ) ૧૦૧.

કર્ણધારા-૧૦, ૪૮.

કયાસરિસાગર-૨, ૫૪.

Comparative Grammar (Beames)

૭૩, ૭૪, ૮૧.

Comparative Grammar of Dravidian
Languages (Caldwell) ૧૪૪નો.

કરણધેયો-૨૮૦.

કર્ણધારા ૨નો. ૨૩, ૩૩.

કવિતા અને સાહિત્ય-૨૫૫.

કાદમરી (ભાલણ)-૩૪, ૫૩, ૫૪, ૬૧, ૬૬,

૮૨, ૮૬, ૮૭, ૬૨, ૬૩, ૬૬, ૧૦૨,

૧૧૭, ૧૩૫, ૧૪૦નો, ૧૭૫નો. ૧૬૧નો.

કાન્તા ૩૫.

કાન્તાકે પ્રબંધ-૬, ૧૬, ૨૦, ૨૬, ૫૪, ૫૬,

૧૧૦નો, ૬૬, ૮૫, ૮૬, ૮૮, ૮૯,

૯૦, ૬૨, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૧૦૧,

૧૦૩, ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૧૮નો, ૧૩૧,

૧૩૨, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૦નો, ૧૪૧

૧૬૪, ૧૭૪.

કાશ્યપનો ચિત્રાલેખ-૧૬૫.

કાશ્યપકાશ્ય-૫૪, ૧૧૫.

કાશ્યપીમાંના-૪.

કિરસે-ઈ-સંગ-૧-૧૬૨નો.

કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન-૫૩, ૮૩, ૨૦૮, ૨૧૧.

બ કિમયદ-૫૦

બનારસીદાસ-૧૩૦.

બદોપાધ્યાય-૧૩૭.

બહરામ લક્ષ્મીધર ૩૧, ૪૫ હેનો સમય-૧૧૫.

બર્ગેસ અને ક્રોન્સ-૧૬૩નો

બાલાશંકર ઉદ્યાસરામ ૨૪૭.

મિત્રહણુ ૧નો. ૪

બીમ ૭૧, ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૮૧, ૧૪૧નો ૨૩૦.

બોપ-૭૬નો

બ્યુલર-૧નો ૧૫, ૧૫૭, ૧૬૭.

બહરામ-૮, ૮૬, ૯૨, ૧૦૭, ૧૩૫

ભગવાનલાલ ઇશ્વર-૧૭૦નો.

ભટ્ટાચાર્ય દીક્ષિત-૮૭.

ભરુચા શેરિયારજી-૬૨નો ૨૭૬

ભાગરકર દેવદત્ત રા. ૯, ૧૬૪, ૧૬૫નો

ભાગરકર રા. ગો (ડો. સર) ૮૦, ૮૧, ૮૭,

૧૧૪ ૧૩૩, ૧૬૩, ૨૪૪, ૨૭૨.

,, ૫૫૬ પ્રત્યય ચ વિશે-૨૧, પ્રત્યય શી વિશે

૧૩૭, પ્રત્યય મા વિશે-૧૪૧; ભાષાના

વિગ્રહશાસ્ત્ર અને અવિગૃહ્ય સ્વરૂપ વિશે-

૭૦-૭૪, જે અતુથી પ્રત્યય-૧૨૬.

ભાલજી-૨, ૮, ૩૪, ૫૩, ૫૬, ૬૧, ૬૬,

૬૩, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૮૧નો,

૧૯૩, ૨૨૭નો, ૨૨૮.

,, કવિતા મૂલવણી-૧૮૪-૨૮૮.

બીમ (કવિ)-૩૫, ૩૬, ૬૧, ૬૪, ૧૬૩, ૨૨૮

બીમરાવ બોળાનાથ-૧૪૭

બોજ-૫.

બોળાનાથ સારાભાઈ-૧૨૨, ૨૨૫.

મજમુદાર મંજુનાથ ૨. ૮૬, ૯૪.

મણિલાલ દિવેદી ૩૫, ૨૩૦, ૨૪૭.

મણિરામ ૨. ૭૬ ૨૪૪, ૨૫૦

મતમરી, બહેરામજી-૨૭૬.

મહિનાથ-૧૧૫

માકે ૩૫-૩નો, ૮, ૯, ૧૨, ૫૩, ૧૪૧, ૨૫૨.

મકિંપોલો (ગુજરાત નામનો ઉલ્લેખ) ૧૬૦

૧૬૭.

માલ્હેસુત-૧૩.

મિલ્ટન-૨૪૬, ૨૫૬.

મીરા-૧૯, ૧૭૨, ૧૭૫, ૨૨૮.

,, કાવ્યમૂલવણી-૧૭૬, ૧૮૨.

મુનશી દેવીપ્રસાદ-૧૬૬નો

મંકડેનેલ-૧૬૮.

મોદી જગજીવનદાસ ૬-૪૨.

મોદી જીવજી (ડો.)-૬૫, ૧૬૨નો.

મોદી રામલાલ સુનીલાય, ૮, ૧૭૩, ૨૨૭.

મોદસ્વર્થ અને કેન્ડી (મુદાદી રામ કોસ)-૧૪૫

મુ એન યાગ (જુલો જુ એન તસાગ).

રજુભાઈદાસ (અર્વાચીન ગુજ. ગદ્યના પિતા)

૨૩૦.

રત્નેશ્વર, કાવ્યમૂલવણી,-૨૧૩-૨૧૫.

રમણભાઈ મહીપતરામ-૨૫૫, ૨૮૧.

રશીદ ઉદ્દીન-૧૧૭નો.

રાજશેખર-૨નો. ૩નો ૪, ૫

રાજશેખર સરિ-૧૬૭

રાવન જગનલાલ વિ. ૪૪, ૨૧૪, ૨૩૫, ૨૩૬નો

રાવલ શંકરપ્રસાદ ૭ ૨૩૬.

રેન્સન-૧૭૦નો

રેવાશંકર ૨૨૮, કાવ્યમૂલવણી ૨૧૬-૨૧૭.

લક્ષ્મીધર બહરામ-૩૧, ૪૫; હેનો સમય ૧૧૫.

લાકોએ (અર્લિન અન્યપાથ)-૧૬૧.

લાવણ્યસમગ્રણી-૩૮, ૧૬૩.

લેસ્સન-૧૪૧નો.

વજરાજ-૧૮૩

વર્ડસ્વર્થ-૧૯૮, ૧૯૯

વર્લ્ડમ-૪૦, ૫૩, ૮૩, ૨૦૮, ૨૨૮.

,, કાવ્યમૂલવણી-૨૧૦-૨૧૨.

વસ્તો-૧૬૩.

વાલ્મીકિ-૫૨.

વિગ્નજી-૧૩.

અન્યનામ આલુ

૧૪૭૩-આવલિ ૪૫, ૧૫૭, ૨૭૨
 Neo-Vernaculars of Western India
 ૧૫૧૦, ૧૬૨૦.
 નવરત્નકાંડ-૧૨૧, ૧૩૪, ૧૪૭.
 નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા ૭, ૧૧.
 નેમિનાથ શાળા-૧૮.
 નૈપધીયચરિત-૧.
 નવામ મંજુલા-૫૬, ૧૦૭.
 પદ્મસિરિચરિત-૫.
 પંચતંત્ર-૫૪.
 પંચાખ્યાન-૮૫, ૮૬, ૯૨, ૯૭, ૯૮, ૧૦૪,
 ૧૨૭, ૧૨૦.
 પંચાખ્યાનવાર્તિક-૮૧, ૯૩, ૧૧૭, ૧૩૩, ૧૩૪.
 પંચોપાખ્યાન-૧૭૩.
 પદ્માવતીની વાર્તા-૧૦૪.
 પરમજ્યોતિરતોત્ર-૧૩૬.
 પર્વત પચીશી ૧૦૧.
 પાંડવાશ્વમેધ (ગ્રંથસી) ૨૦૨.
 પાંડવી ગીતા ૪૩, ૫૨.
 પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન ૨૦૮, ૨૨૭નો.
 પાણિનીય શિક્ષા ૨૫૨.
 પિંગલ, ગુજરાતી, (દક્ષપતરામ) ૨૩૫, ૨૫૨.
 પુરંદર પરાજય ૨૩૬નો.
 પૂર્વશાપ-૨૪૪.
 પૃથ્વક (પેલવા)નો લેખ-૧૬૧નો.
 પૃથ્વીરાજ રાસી ૧૧૪.
 પેથરાસ-૧૩.
 પ્રજાપદુ-૨૩૩.
 પ્રજાપદાગ-૧૬૭.
 પ્રજાપદિ-તામણી-૧૬૪નો.
 પ્રભેદપ્રકાશ-૩૬, ૯૩, ૧૬૩.
 પ્રસન્નરાધવ-૨૧૬નો.
 પ્રાકૃતપિંગલ-૧૧, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૫૧, ૨૫૨.
 પ્રાકૃતસર્વસ્વ-૩૦૧, ૮, ૧૭, ૧૭, ૧૪૧, ૨૫૨.
 પ્રાચીન ગુજર કાવ્યસંગ્રહ-૧૬૭નો.

પ્રાચીન ગુજર કાવ્યસંગ્રહ ૧૦૪, ૨૧૪.
 પ્રાચીન ગુજર સાહિત્યરત્નમાળા ૧૧૦.
 Prolegomena to the Study
 of Hegel's Philosophy-૧૪૫.
 Bardic and Historical Literary
 Survey of Rajputana-૧૩.
 બાલાવનોધ-૬૬.
 બિહલણપંચાસિકા-૨૨.
 બુદ્ધિપ્રકાશ-૧૫૬, ૧૬૩નો.
 બૃહતકાવ્યદોહન-૧૩૧, ૧૭૨નો., ૧૮૧,
 ૧૮૧નો., ૨૧૪, ૨૨૦, ૨૨૬.
 બૃહદારણ્યક-૧૬૮નો.
 બોરમે ગેઝેટિયર-૧૧૪.
 ભક્તસરખાણવનોધ-૧૦૭.
 ભગવદ્ગીતા-૧૪૨, ૨૪૬.
 ભણકાર-૨૪૫, ૨૪૭.
 ભદ્રલ ૨૮૧.
 ભરટક દાનિશિકા-૮૬.
 ભરતભાદુભિરાસ-૧૩૧.
 ભાગવત-૨૪૩.
 ભારતીયભાષાસમીક્ષા (L. S. I.)-૬, ૨૦૧નો.,
 ૬૩, ૭૨., ૧૦૬નો., ૧૨૬નો., ૧૩૧નો.,
 ૧૪૫નો., ૧૬૧નો.
 બુવનદીપક-૪૩, ૪૪, ૧૨, ૧૬.
 ભમરગીતા-૮૮, ૮૯, ૯૨, ૧૦૧, ૧૩૫.
 „ ન્હાની-૧૦૪.
 મંગલકલસ ચોપાઈ-૨૦.
 મદનરેખા સંધિ-૬.
 મદાલસાખ્યાન-૧૪૦નો.
 મહોદયના ભોળદેવનું તામ્રપત્ર-૧૬૫.
 Milestones in Guj Lit. ૧૫૫, ૨૧૨.
 માધવાનસકામકદલાદોષકપ્રબંધ-૮૨,
 ૯૪, ૧૦૫.
 માધવાનપદોષકપ્રબંધ ૩૯, ૧૮૯,
 ૧૯૦, ૧૯૩, ૨૨૦.

મનનામ ચાલુ

સરસ્વતીકાંઠાભરણુ-૫.

સંવેગમાતૃકા-૧૦.

સાગરફતરાસ-૨૨.

સાડીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન ૨૮૧.

સામગ્રી રત્નમાલા ૨૨૦.

સામૃદ્ધિ સારથ-૪૪, ૧૪.

સાહિત્ય કૃષ્ણ-૫૪.

‘સાહિત્યનું ચક્ષુમાનસોક્તન’ પ્રજ્ઞાપણુ ૨૩૩.

સિદ્ધ દેખ-૨૦, ૨૩, ૨૯, ૩૦, ૩૮, ૪૬, ૫૩, ૫૬, ૬૪,

૭૫, ૭૬, ૮૧, ૧૦૪નો., ૧-૫, ૧૩૨.

૧૩૬નો., ૧૪૧, ૧૪૮નો., ૨૫૧, ૨૭૨નો.

સિદ્ધાન્તકોમુદી-૧૧૮નો., ૧૪.

સિદ્ધિસિંગ સરોજ-૧૬૨.

સ તાલરણુ-૩૧, ૩૩, ૫૪, ૭૪, ૮૬, ૬૭, ૧૬૩.

સુકેશવચરિત-૬.

સુદયવતસચરિત-૨૧, ૬૧.

સુદામાખ્યાન (હસ્તલિખિત)-૯૨.

„ (ગંગદાસ) ૧૩૬.

સુદામામાર (મોમ) ૮૬, ૬૪, ૬૫.

સુદામાચરિત (પ્રેમા.) ૬૪, ૧૬૧નો.

સુભદ્રાહરણુ (પ્રેમા.) ૮૩ ૧૨૫, ૧૩૪, ૧૩૬.

સુરત સંગ્રામ-૧૬૦.

રકંઠ ગમ્ભી ગુજર-૫૧નો.

રવિનાથ્યાય-૪૪, ૫૪.

રત્નમાન ગરુડ સંવાદ-૬૪.

રશ્મિનાખ્યાન ૧૨૩.

„ વિષ્ણુદાસ-૧૬૫.

રશ્મીલા ૩૫, ૨૬, ૧૧, ૧૦૧, ૧૪૦નો., ૧૭૩, ૧૬૩.

રશ્મિ ગૌરીચત્ર (વતરાજમાં) ૨૧૦નો.

હારમાલા-૬૪.

હીરવિજયસરિત્રાસ-૮૮, ૬૦, ૧૧૩.

હૃદયવીણા-૧૨૨, ૧૨૩, ૨૪૩, ૨૪૫, ૨૫૫.

સૂચિ ન અર્થેલા વિષયો

(૧)

અપભ્રંશ કંમના લક્ષણો-૧૬
અપભ્રંશ, હેમચંદ્રપ્રસ્તા, પ્રચારનું હતો.
૨-૫

અપભ્રંશ શેતર કાલીન કંમના લક્ષણો-૪૭-૪૮
અપભ્રંશ ઉપનાગર નાગર, માયક-૬, ૧૦
અનિશ્ચય (Synthetic) અને વિશ્લેષક
(Analytic) ભાષાવસ્થા-૬૬-૮૧

અસંહિત શ્વ-યુગ્મ-૮
અસ્તરિત-આવ્યતિ-લેખ ૪૬-૪૯
ઉપનાગર અપભ્રંશ ૮

કર્મણિપ્રયોગમા સંસ્કૃતાનુસારી
કારકસાધક-૧૬, ૧૧૬
કર્મણિ પ્રયોગમા ફરકને જ્ઞાનેભાષ્ ૬૪-૬૫,
૧૧૮

કામ્ય અનુસ્વાર ૪૮-૪૯

ક્રિયાપદ (ગુજરાતી)

વિશ્લેષક અને અનિશ્ચય પ્રકારેનું
મિશ્રણ-૭૫ ૮૧

'ગુજરાત' નામનો ઉદ્ભવ-૧૧૫ આદિ
'ગુજરાત' નામ ફરકારે પાડ્યું-૧૫૮ આદિ

ગુજરાતી બાપ

નામ ફરકારે પાડ્યું ૧૭૧ આદિ
-પારસી લેખનનો ફાળો ૧૬૨નો
મા સરતી વિચિત્રતાઓ ૨૭૧
-સૌરાષ્ટ્રી (ક્રિયાપદ) વિચિત્રતાઓ ૨૭ ૨૭૫
પાત્રવાચકનામ પ્રત્યય-૧૭૧
માનકો બને-૨૭૨
પાત્રી ગુજરાતી-૨૭૭-૮૬
સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ૨૮૦

ગુજરાતી ભાષામા વાકાન્વય
વિસદાયક ઉદ્દિપ્તયોગો-૧૪૨
નારનમવાચક રૂપો-૧૪૩

હમે-જાણે-૪૩

સ્વરભાર ૧૪૫-૧૪૮

સ્વરભાર અને તાલ વચ્ચે ભેદ ૧૮૮
નયો-તર્કિ-તા ૧૪૬-૧૫૦

હવે-ફગળા ૧૫

નકારાર્થ પૂર્વગ ન ઓછા-૧૫૧

સહાયક ક્રિયાપદોના અર્થ ૧૫૨-૫૩

યુગ્મચારી (ક્રિયાપદ) સંખ્યા (વાસણજૂનનાદિ ના) ૧૫૧

હેનો ૨-૨૨૨ે દ્વિરુક્ત સંખ્યા નો ૧૫૧

બોડણી સુધારા ૧૫૧-૧૫૮

ગુજરાતી સાહિત્ય

-નરસિંહરાવ દયારામ સુધી ૧૧ સમયનું અન
લોકન ૧૭૫-૨૦૮

-વિષયો ૨૨૮

તત્કાલીન ઐતિહાસિક ભૂમિકા ૨૨૮

-મા અંગ્રાંચીન યુગ (૧૮૮૦ થી) ૨૩૦-૨૩૪

-મા અંગ્રાંચીન યુગની સાહિત્ય વિષયક
ભાવનાઓ-૨૩૦

પૂર્વ ઓ પશ્ચિમના સંપર્કના પતિલામ ૨૧૮

તું ભાવિ દર્શન ૨૧૮

ઉપર બાણી સાહિત્યના અપર ૨૬૬

-ઉપર અસર કરતા નરીન બાણી ૨૦

ગુજરાતી ૪

ગુજરાત અપભ્રંશ-૪૨

કાલી છદ્દનો ગુજરાતીમા પ્રવેશ-૨

નાગર અપભ્રંશ-૧૦

નાગર અપભ્રંશ ૧૦

પદરચના, ગુજરાતી,

-૧ (જેદાણ) વર્ગીકરણ ૨૩૧

-ગરબી ૨૩૫-૨૩૬

ગતીનું મુગ અને હેનો ઇતિહાસ-૨૧૫-૧૧૭

, દયારામ પદેશ આદિ ૨૦૭

ચર્ચાલા વિષયો

- ગરબી રાખની વ્યુત્પત્તિ રૂઝનો.
- નો ગરબાથી ભેદ રૂઝ.
- નાં રવરૂપ સાધક તત્ત્વો રૂઝ.
- વૈદિક ઇન્દ્રો રૂઝ-રૂઝ.
- શ્રુતિનારને આધારે રચાયેલા નહિ-રૂઝ.
- છતાં સંસ્કૃતકાલીનજોડો જેવો લખ રૂઝ-રૂઝ.
- ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતનાં શ્લોકો રૂઝ-રૂઝ.
- મા અદ્વારજાણીની પદ્ધતિ રૂઝ.
- સંધિયો (પદ્ધતિ), ગણસાધિત નહિ-પણ લખાણસારો રચના રૂઝ.

- માત્રગણ રૂઝ.
- અર્વાચીન પદ્યપ્રકારો રૂઝ આદિ.
- ગીતિની અનુપ્રતિષ્ઠા રૂઝ.
- હરિગીત (૨૬ માત્રાના)માં અનુપ્રતિષ્ઠા રૂઝ.
- દેશી અને પદ્ય, જેનાં ધટક તત્ત્વો રૂઝ-રૂઝ.
- શ્લોકોમાં આધુનિક નવીનતાઓ રૂઝ.

મિશ્ર ઇન્દ્રો:-

- ઉપન્યસિ વસંતનિલકા રૂઝ.
- ખંડશિખરિણી રૂઝ.
- અવપરત શિખરિણી રૂઝ.
- ખંડશિખરિણી રૂઝ.
- ગરબ રૂઝ.
- ઢાનાલાલની અપદ્યાગમ્ય રચના રૂઝ.

-માં સમમાત્રકાદેશ.

- મે લઘુ=એક ગુરુ રૂઝ-રૂઝ.
- માં માત્રાદર્શક ચિહ્નોની નવીનતા રૂઝ.
- મે લઘુચુનુ મૂળ રૂઝ.

દેવના :

- કાદમી પદ્ય રચના સાથે રૂઝ.
- અંગ્રેજી પદ્ય રચના સાથે રૂઝ-રૂઝ.

૧૯૪૬.

અવરચના, ગુજરાતીમાં ૧૪૨.

રચનાઓ :

સંજોગને વિલક્ષિત ૧૨૧.

પ્રથમા સિનાપની

કારક વિલક્ષિતો ૧૨૧-૧૪૦

વિલક્ષિત પ્રત્યયો (યુગ્મ)નો

અવિયુક્ત (Synthetic) પ્રકાર ૭૧ આદિ.

વિભક્તિશીલ (Analytic) અને અવિયુક્ત (Synthetic) લાપારવરૂપો ૬૬ આદિ.

ગામઠી અપભ્રંશ ૬.

સંજોગનો લોપ ૧૩ આદિ, ૨૨, ૪૮.

સાદિત્વનું ગુણદર્શન :-

નરસિંહ ૧૭૫-૧૭૬.

મોરારી ૧૭૬-૧૮૨.

પદ્માભ ૧૮૨-૧૮૪.

ભાલુ ૧૮૪-૧૮૮.

વિભક્તિપ્રત્યય ૧૮૮-૧૮૯.

માધવાનંદદોષક પ્રત્યય ૧૮૯-૧૯૦.

નાડર ૧૯૧-૧૯૨.

વિદ્યાનાથ જાની ૧૯૪-૧૯૫.

વિષ્ણુદાસ ૧૯૫-૧૯૬.

અખો ૧૯૭-૨૦૨.

દુસરી ૨૦૨-૨૦૪.

પ્રેમાનંદ ૨૦૫-૨૧૧.

વલ્લભ ૨૧૦-૨૧૨.

રત્નેશ્વર ૨૧૨-૨૧૫.

પ્રીતમ ૨૧૫.

વેલ.શંકર ૨૧૬-૨૧૭.

સામળ ૨૧૭-૨૨૦.

ધીરો ૨૨૦-૨૨૨.

દયારામ ૨૨૨-૨૨૮.

સિંહાવલોકન

પૂર્વગામી છ વ્યાખ્યાનોનું ૨૧૦-૨૧

સૌરાષ્ટ્રના લોકો ૪.

૨૧૨-૨૧૪ ૧૪૫ આદિ ૨૫૫-૨૫૮.

અર્થસા વિષયો (૨)

ભદ્ર-ભટ

-અસંહિત ૮, ૬૧.

ના એ મો ૬૧.

અને ૧૬ નોપ.

અય (અય જાણી) સંકૃત પ્રેરક
પ્રત્યય ૮૧.

ભરિલા ૭૬ પ.

ભા-પંચમી પ્રત્યય ૮૨, ૮૬-૮૭.

હ ઉ, અનન્ત્યનો અ ૬૧-૬૨.

પ્રતીયા પ્રત્યય ૧૩૨-૧૩૪.

એ સપ્તમી પ્રત્યય ૧૩૪-૧૩૫.

ઓ અનન્ત્ય, જડને રથાને, ૨૦.

ક પછી પ્રત્યય ૮૮.

કારત (સંભવાઈ, વહિસાપેક્ષ) ૭૬:

કાર્ય-કર્તુ જાય-કર્મણિ ૩૭-૭૬; ૧૧૮, ૧૧૯.

કલ્પની ભવિતિ પૃ. ૧૩ નોપ.

કા હિંદી પછી પ્રત્યય ૭૨, ૭૩.

કિરિયા, કિયામાં વિશિષ્ટદ્વારા, ૩ નોપ.

કે-કે ૧૧૨.

કલ્પાન્ત પ્રત્યયોને સમાપ્તો ને ૫૧-૫૪.

ગા હિંદી અવિષ્યકાળ પ્રત્યય ગતમાંથી
સંકોચપ્રાપ્ત ૮૧.

ગો-ગી-ગુ પછી પ્રત્યયો ૮૮-૯૦.

છદ ૧૭.

છેતો પ્રત્યયરૂપે પ્રયોગ ૧૬-૫૧.

-ફઠારે શરુ થયો ૫૫-૫૬.

જમલો=તુલ્ય ૧૦૦-૧૦૨.

જય પ્રત્યય, પછીના ચતુ મૂળ ૨૪.

જળ-જળ પ્રત્યય ૧૮-૨૦, ૨૨, ૨૩, ૮૨, ૮૫,

૮૧-૮૩.

-જગમી પ્રત્યય ૬૧-૬૩.

ગી " " ૧૩૫-૧૩૬.

નદ ચતુર્થી પ્રત્યય ૧૩૭-૧૨૮.

તુ પછી પ્રત્યય ૧૨૬ આદિ.

ને દિતીયાનો અને ચતુર્થીનો પ્રત્યય.

૧૨૪-૧૩૫, ૧૪૨.

ને કેલાન્ત રૂપને સમાપ્તો પ્રત્યય ૫૧-૫૪

પહુવદ ૨૯, ૩૦.

પાદ-પદ

} ૮૩-૮૫.

પાદિ-પાદિ

વે પંચમી પ્રત્યય ૬૪.

મળી (=માટે) ૬૭, ૧૦૦, ૧૧૭.

મુજ (=મુજને) ૧૦૩-૧૦૪.

નો સર્તમી પ્રત્યય ૧૪૧-૧૪૨.

રહદ

} ચતુર્થી પ્રત્યય ૧૦૧-૧૪૨.

રહિ

ર પછી પ્રત્યય ૮૬-૮૮.

રેણ ચતુર્થી પ્રત્યય ૧૦૫-૧૦૬.

સ (સ્વરમધ્યમુદી)નો ઠ ૬૨-૬૩.

સા પછી પ્રત્યય ૮૮.

સા (=સાથે) ૨૫, ૮૩.

સા (=જેણ) ૮૩-૮૫.

સ્ય (સંકૃત અવિષ્યકાળધરક).

અસંભવાના સંકોચથી અપર્યાપ્ત ૮૦.

હો પંચમી કે સપ્તમીનો પ્રત્યય ૧૩૬-૧૪૦.

હુ પંચમી પ્રત્યય ૬૦-૬૧.

હેજ (=હેત) ૧૦૨-૧૦૩.

હોન્ત પંચમી પ્રત્યય ૬૧.